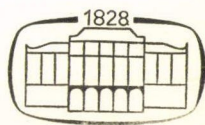

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

V. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HEVESI GYULA, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó, (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

A SZOCIALISTA ELOSZTÁS, ANNAK TUDATI TÜKRÖZŐDÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN,
1970. NOVEMBER 9—10.

A Magyar Tudományos Akadémia tudományos ülésszakának keretében rendezett vitát a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának közreműködésével, 1970. november 9-én és 10-én. A vitaülés tárgya „A szocialista elosztás, annak tudati tükröződése és fejlődése” volt.

A vita két szekcióban folyt. Az A. szekcióban a *jövedelem és a fogyasztás* problémáit vitatták meg. A bevezető előadást Hoch Róbert, a közgazdaságtudományok kandidátusa tartotta. A korreferensek: Berend T. Iván, a történelemtudományok doktora; Világhy Miklós, az állam- és jogtudományok doktora; Árvay János, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezető helyettese; Somogyi Zoltán, a MTA Filozófiai Intézetének tudományos munkatársa; Berényi József, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Zala Ferenc, a Belkereskedelmi Kutató Intézet igazgatója; Schmidt Ádám, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Frigyes Ervin, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Éltető Ödön, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezető helyettese; Pataki Ferenc, a neveléstudományok kandidátusa és Kemény István, a MTA Szociológiai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

A B. szekció vitájának tárgya: „Keresetek — Munka szerinti elosztás”. A bevezető előadásokat Weltner Andor, akadémiai levelező tag és Wilcsék Jenő, a közgazdaságtudományok kandidátusa tartották. Korreferensek: Nagy László, az állam- és jogtudományok doktora; Falusi, Szikra Katalin, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Vági Ferenc, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Nyilas András, a Gazdaságkutató Intézet főmunkatársa; Komló László, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Tóth A. Ernő, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Redő Éva, a közgazdaságtudományok kandidátusa; Somogyi Miklós, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; Hegedűs István, az állam- és jogtudományok kandidátusa.

Az ülést Friss István akadémikus nyitotta meg és ő mondott zárszót. Az A. szekcióban Mátrai László akadémikus, a MTA Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának elnöke, illetve Kulcsár Kálmán, az állam- és jogtudományok doktora, a Szociológiai Kutatócsoport igazgatója elnökölt; a B. szekcióban Háy László akadémikus, illetve Szabó Kálmán, a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora.

Folyóiratunk jelen számában a vitaülés előadásait teljes terjedelmében közöljük, a korreferátumok és felszólalások többségét pedig bő terjedelemben ismertetjük. Egyes korreferátumok közlésétől — pl. mert nem állt rendelkezésünkre megfelelő kézirat — kénytelenek vagyunk eltekinteni.

FRISS ISTVÁN akadémikus

BEVEZETŐ

Tisztelt Hallgatóság!

Engedjék meg, hogy mint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke néhány bevezető szót szóljak mai vitaülésünkhöz.

Önök tudják — a meghívókból is kiderül —, hogy a mai vitaulés rendezői mi vagyunk, tehát a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya — a Filozófiai és Történeti Tudományok Osztályának közreműködésével. Az ülést a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya kezdeményezte. Nagyon röviden, egypár szót akarok szólni arról, hogy mik voltak a kezdeményezés okai.

Amikor néhány hónappal ezelőtt tudományos ülásszakunk tematikájáról tanácskoztunk, olyan témákat igyekeztünk választani, melyek először is társadalmi fejlődésünk fontos kérdései, másodsor a tudományos és közérdeklődés központjában állnak, harmadszor a MTA különböző intézményeit foglalkoztatják. Ilyennek ítéltük a szocialista elosztás kérdését. Kétségtelenül fontos és erősen foglalkoztatja a közvéleményt, de az Akadémia különböző osztályait s ezen osztályok tudományos munkatársait is. A problematika fő része — vagy legalábbis egyik fő része — feltétlenül a gazdasági rész, de egyúttal nagyon fontos szociológiai, pszichológiai, jogi, történeti, filozófiai vonatkozásai is vannak.

Kezdeményezésünket a különböző érdekelt felek felkarolták, helyesnek tartották. És hogy mennyire helyes és valóban a társadalmi érdeklődés központjában álló kérdést választottunk, azt — véleményem szerint — messzemenően igazolják azok a viták, amelyek a közelmúltban folytak és részben még folynak pártunk X. kongresszusának bevezetéseképpen.

Ezekben a vitákban a szocialista elosztás kérdései ugyancsak nagy súllyal szerepelnek. Azt hiszem, elég természetes, hogy ez a helyzet, hiszen a szocialista elosztás kérdései a szó szoros értelmében létkérdések. Foglalkoztak velük a tudományos szocializmus megalkotói is, még mielőtt a szocialista forradalom bárhol győzelmet aratott volna. Azt is tudjuk azonban, hogy azok a gondolatok, amelyeket ezzel kapcsolatban a szocializmus nagy tanítói kifejtettek, igen fontos elméleti és elvi útbaigazításokat adnak ugyan, de a gyakorlati kérdések megoldásához csak kevés útbaigazítással szolgálnak.

A legbővebb és alapjában számunkra ma is irányt adó fejtegetéseket a *Gothai program kritikájában* találjuk. A *Gothai program kritikájából* levonható egyik fontos következtetés az, hogy a szocializmusban szükségszerűen a munka szerinti elosztás elve uralkodik. Kétségtelen, hogy az elmúlt két évtizedben, a szocializmus építésének tényleges menetében, nálunk is döntően ez az elv érvényesült. De ez alatt az idő alatt azon is éppen eleget törtünk a fejünket, hogy konkrétan tulajdonképpen hogyan is kell a munka szerinti elosztást a szocializmusban helyesen megvalósítani.

Fontos és érdekes fejtegetések vannak a szocialista elosztás kérdéseiről az *Anti-Dühringben* is. Mivel Engels születésének a közeli napokban lesz a 150. évfordulója, helyénvalónak tartottam, hogy mai tanácskozásunkra kiírjak és felidézzek Önöknek néhány sort az *Anti-Dühring* ide vonatkozó fejtegetéseiből. Részben ezek is olyanok, amelyekből messzemenően okulhatunk, vagy — inkább azt mondhatnánk — amelyeket ma is teljes mértékben magunkévá tehetünk.

Engels például azt mondja, hogy az elosztás — amennyiben tisztán gazdasági szempontok fognak uralkodni rajta — a termelés érdeke által fog szabályozódni, a termelést pedig olyan elosztási mód fogja leginkább előmozdítani, amely a társadalom minden tagjának megengedi, hogy képességeit a lehető legsokoldalúbban kiképezze, fenntartsa és gyakorolja.

Ez olyan elv, amelyet teljes mértékben magunkévá tehetünk, de persze, megint olyan is egyúttal, amelyből gyakorlati következtetéseket közvetlenül levonni nem tudunk.

Még egy fejtegetését ismertetem itt, amely szintén érdekes a számunkra, de amelyet már nem tehetünk ennyire magunkévá. Itt a következőket mondja: „Miként oldódik meg mármost az összetett munka magasabb díjazásának egész fontos kérdése? Magántermelők társadalmában a magánemberek vagy családjaik fedezik a tanult munkás kiképzetésének költségeit, ezért a szakképzett munkaerő magasabb ára is elsősorban magánembereknek jut. A szocialista módon szervezett társadalomban a társadalom fedezi ezeket a költségeket, ezért az összetett munka gyümölcsei, a létrehozott nagyobb értékek is az övéi. Maga a munkás nem támaszthat igényt többetre.”

Egyelőre még nem valósítottuk meg a szocializmusnak azt a fokát, amelyen ezt az elvet következetesen érvényesíteni tudnánk. Indokolt tehát a kérdést minden szempontból, tudományosan is minél szélesebb körűen feldolgozunk. Azt hiszem, hogy tudományos vitailésünk programja távolról sem minden oldalúan, de elég sokoldalúan tükrözi az ezzel a kérdéssel kapcsolatban társadalmunk érdeklődésének előterében álló kérdéseket, s a megjelentek nagy száma azt látszik bizonyítani, hogy e kérdések tudományos szemlélete és feldolgozása valóban nemcsak a tudósok szűkebb körét, hanem a szélesebb nyilvánosságot is érdekli.

A. SEKCIÓ: „JÖVEDELEM — FOGYASZTÁS”

R E F E R Á T U M

HOCH RÓBERT: A JÖVEDELEM FORRÁSOK SZERINTI TERVEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A népgazdaság hosszútávú tervezése az életszínvonal-politika és az életszínvonal-tervezés egy sor fontos elvi kérdését vetette fel és állította a figyelem középpontjába. Közülük a jövedelemforrások szerinti megoszlásának kérdés-komplexumát szeretném kiemelni. Előadásomban azokról az eredményekről fogok beszámolni, amelyeket a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottsága, illetve az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának Életszínvonal Osztálya a MTA Közgazdaságtudományi Intézetével együttműködve ért el eddigi munkája során.

A jövedelem források szerinti alakulásával kapcsolatos kérdés a következőképpen fogalmazható meg. Az összlakosság jövedelmét különféle formákban szerzi, illetve kapja meg. Nagyobb része pénzjövedelem, illetve ha ide számítjuk a saját termelésből való fogyasztás: személyes jövedelem; kisebb része ingyenes juttatás. (Az 1970. évi várható adatok szerint a személyes jövedelmek részaránya az összjövedelemben: 87,8%.) A pénzjövedelmek és általában a jövedelmek legfőbb tétele a kereső tevékenységből származó jövedelem. (1970. évi várható 74,9%.) A pénzjövedelem kisebb része juttatás: nyugdíj, táppénz, a társadalomnak a gyermeknevelés családi költségeihez való pénzbeni hozzájárulása stb.

Mindegyik forrásnak megfelelő jövedelemformának más a funkciója; növekedésének más a hatása a lakosság politikai közérzetére, munkakedvére, a jövedelem-eloszlásra, a népesedésre és nem utolsósorban a fogyasztás szerkezetére.

Mindegyik jövedelem-forma növelésével szemben rendkívül erőteljes — és kétségtől jogos — igények merülnek fel. Az első, látszólag technikai probléma, amivel mindjárt szembe találjuk magunkat: az összjövedelem növekedési üteme különféle lehet, de mindig csak az összjövedelmet lehet elosztani. Ez elemi igazság, mégis fontos a hangsúlyozása. Az eddigiekben a követelmények és a koncepciók az egyes jövedelemformákra (pl. családi pótlékra, az egészségügy fejlesztésére stb.) egymástól függetlenül, egymást kiegészítve, sőt megvalósulásukat gyakran kizárva születtek meg, s ugyanígy hozták meg a gazdaságpolitikai döntéseket. Most erőfeszítéseket teszünk arra, hogy az egyes jövedelem-formák növekedését egymással konzisztensen tervezzük. E konzisztencia követelmény nemcsak annyit tesz, hogy a részek összegéből kiadódjék az egész. (Egyszerűsített módszertant dolgoztunk ki a konzisztencia ellenőrzésére; kissé hangzatosan MÉB alfa modellnek neveztük el.) Az alapvető követelmény, hogy az arányok meghatározásában világosan megfogalmazott társadalmi-politikai célok érvényesüljenek. (Az imént említett modell éppen e koncepciók érvényesítését, illetve kontrollálását teszi lehetővé.)

Az elsődleges kérdés, amire válaszolni kell a jövedelem források szerinti tervezése során: alapvetően ösztönzési vagy szociálpolitikai koncepciót kívánunk-e megvalósítani? E kérdést más oldalról gyakran így teszik fel: elsődleges feladatnak a hatékony növekedés biztosítását tekintjük-e vagy a humanizálást? Úgy gondolom, a jelen ülészen is meg fog nyilvánulni a válaszok különbözősége. E problémának két vetülete is van a tárgyalt összefüggések vonatkozásában. Az egyik: a pénzjövedelmek vagy az ingyenes juttatások növekedését preferáljuk-e? A másik: a keresetek vagy a (pénz és ingyenes) juttatásokat?

A tervezés eddigi menetében a következő koncepciót igyekeztünk érvényesíteni. Az előttünk álló másfél évtizedben jelentős előrehaladást kell elérnünk a társadalom-politikai célok megvalósításában. Ám a jövedelem-

politikának elsődlegesen a gazdasági növekedést, benne mindenekelőtt a fogyasztás növekedését kell szolgálnia.

A lakosság közérzete és ezzel kapcsolatban társadalmi-politikai rendszerünk szilárdsága szempontjából elsődleges jelentősége van annak, milyen gyors (és mennyire egyenletes) az összjövedelem növekedése, mennyire érezhető a társadalom minden jelentősebb csoportja számára. Ehhez kapcsolódik az az égető követelmény is, hogy országunk pozícióját a nemzetközi jövedelem-skálán javítsuk, s erőfeszítéseink azt mindenképpen biztosítsák, hogy e pozíció ne romoljék. A társadalompolitikai követelményeknek vagy ha úgy tesszük a humanizálás igényének is csak akkor tudunk eleget tenni, ha gyors ütemben szélesednek azok az anyagi alapok, amelyek eszközül szolgálnak e feladatok megoldására. Nagyobb nyugdíj, családi pótlék, jobb egészségügyi ellátás és oktatási rendszer csak a többletjövedelemből biztosítható. És minél nagyobb ez a többlet, annál gyorsabban növelhetők a pénzbeni és az ingyenes juttatások. Általánosabban: minél lassúbb a növekedés, annál jobban kiéleződnek a jövedelmekkel kapcsolatos ellentmondások. S minél gyorsabb a növekedés, annál könnyebben feloldhatók a már meglevő és az újonnan keletkező ellentmondások. (Igaz: a gyors jövedelem növekedés maga is szül feszültségeket.)

Az összjövedelem (és a nemzeti jövedelem) olyan ütemű emelkedése, amely eleget tesz a fenti követelményeknek, csak annak a jövedelempolitikának alapján valósulhat meg, amely elsődlegesen az ösztönzést szolgálja. (Természetesen egy sor más feltétel teljesülése is szükséges.)

A fejenkénti jövedelem emelkedési üteme alsó határának ismervét a nemzetközi méretű gazdasági versenyben jelöltük meg. (A növekedés felső határát a lehetőségek szabják meg.) Abból indultunk ki, hogy a nálunk valamivel fejlettebb és a valamivel fejletlenebb európai tőkésországok átlagában 1960 és 1967 között a fejenkénti személyes fogyasztás és a polgári célokat szolgáló közösségi fogyasztás volumene átlagosan évi 5,3%-kal nőtt. Feltettük, hogy ezekben az országokban a további időszakban is hasonló lesz a fejlődés. (1967 után növekedésük inkább még gyorsult.) E feltevés alapján jövedelempozíciónknak pusztá megtartásához is az szükséges, hogy a tizenöt év átlagában fejenként és évenként 5,3%-os jövedelem növekedést érjünk el, vagyis, hogy a fejenkénti jövedelem másfél évtized alatt több mint kétszeresére emelkedjék.

A lakosság várható növekedését tekintve mindez az összjövedelem évi 5,8%-os emelkedését feltételezi. Helyzetünk pedig akkor javul, ha a tényleges jövedelem növekedés felülmúlja ezeket az értékeket.

Az évi 5,3%-os fejenkénti jövedelemnövekedést az *igény* oldaláról minimumnak neveztem. Viszont rendkívül kemény kívánság a gazdaság teljesítőképességével szemben. E cél csak akkor realizálható, sőt haladható túl, ha az egész gazdaságpolitika és gazdaságirányítás, maga a jövedelempolitika is az eddigieknél tudatosabban és hatékonyabban szolgálja.

Milyen konkrét követelmények adódnak abból, hogy a jövedelempolitikában ösztönzési koncepciót kívánunk megvalósítani? Már utaltam rá, hogy a problémának legalább két aspektusa van. Kezdjük a *keresetek* és az *összjövedelem* viszonyával!

A korábbi időszakban rendre csökkent a keresetek részaránya az összjövedelemen belül. 1957-ben az összjövedelem 82,3%-a származott a végzett munkából, 1968-ban már csak 77,5%-a. Az első megközelítésben úgy tűnhetik, hogy az ösztönzés azt követeli, hogy a kereset gyorsabban növekedjék az összjövedelemnél, ezen belül a pénzbeni juttatásoknál is. (Magam is ezt az álláspontot képviseltem.) A tervező munka során azonban kitűnt, hogy a keresetek — legalábbis a pénzbeni juttatásoknál — nem nőhetnek gyorsabban az előtűnk álló időszakban. (Az ingyenes juttatásokra a továbbiakban térek vissza.) És ami igen fontos: az ösztönzési koncepció nem feltétlenül követeli meg a keresetek részarányának emelkedését!

Miért nem növekedhetik gyorsabban a kereset a pénzbeni juttatásoknál a következő másfél évtizedben? A válaszhoz a pénzbeni juttatások két döntő fontosságú tételét emelem ki: a nyugdíjakat és a gyermeknevelés költségeihez való pénzbeni hozzájárulást. (E két tétel az összes pénzbeni juttatásnak közel 80%-a 1970-ben.) Vegyük sorra őket!

Ami a *nyugdíjakat* illeti. Ha a jelenlegi nyugdíjrendszerünkön semmit sem változtatunk, a nyugdíjak tömege akkor is — automatikusan — gyorsabban nő az összes kereseteknél. E jelenségnek két alapvető oka van. Az egyik: a korhatárt elérők nyugdíja meghatározásának alapját képező szolgálati idő meghosszabbodik. (Ma még sokan vannak, akiknek még nincsen meg a teljes nyugdíjhoz szükséges szolgálati idejük.) Ennek következtében az átlagnyugdíjak gyorsabban nőnek az átlagkereseteknél. Másodszor: a nyugdíjasok száma gyorsabban nő a keresők számánál. A nyugdíjtömeg emiatt is gyorsabban nő a keresetek teljes összegénél. Ha pedig a nyugdíjrendszer hiányosságait is — legalább — mérsékelni akarjuk, akkor az olló mégjobban szétnyílik. Komolyan senki sem javasolja, hogy ezt a folyamatot keresztezzük olyan adminisztratív intézkedésekkel, mint pl. a nyugdíjkorhatár felemelése. Rugalmasabb nyugdíjrendszer (amely lehetővé teszi, sőt ösztönzi a korhatáron túli aktív tevékenységet) fékezheti a nyugdíjösszeg emelkedését, de véleményem szerint a tendenciát nem változtatja meg.

A másik döntő fontosságú tétel: a gyermekneveléssel kapcsolatos pénzbeni juttatás (benne a családi pótlék.) E juttatás esetében lényegében nincsen automatizmus. Mégis, hasonló a helyzet mint a nyugdíj esetében. A szocialista társadalomnak elsőrendű érdeke fűződik ahhoz, hogy megfelelő, sőt növekvő arányban átvállalja a családtól a gyermeknevelés költségeit. (Persze a társadalom nemcsak pénzzel járul hozzá a gyermeknevelés költségeihez!) Ezt követeli a népesség megfelelő ütemű szaporodásának anyagi eszközökkel való elősegítése és legalább ilyen mértékben, vagy még inkább: hogy a gyer-

mekek egészséges és kulturált felnevelése biztosított legyen — az alacsony jövedelmű családokban is. Mindennek alapján kell csökkenteni a juttatásokkal a családok fejenkénti jövedelmeinek azokat a különbségeit, amelyek az eltartott gyermekszám különbségeiből adódnak, illetve a gyermekes és gyermektelen családok között fennállnak. (Miközben a keresetek tekintetében alapjában véve a differenciálódást tartjuk kívánatosnak.) Mindez csak akkor valósulhat meg, ha a nevelési költségekhez való társadalmi hozzájárulás aránya nem csökken, sőt növekszik.

A gyermeknevelés családi költsége — jól verifikálható feltevéseink szerint — a pénzjövedelem függvénye; mégpedig úgy, hogy a gyermeknevelési költségek valamivel lassabban nőnek, mint a pénzjövedelmek. Amennyiben a társadalmi hozzájárulás mértékét változatlan szinten akarjuk tartani, akkor az egy gyermekre eső társadalmi hozzájárulásnak közel arányosan kell emelkednie a fejenkénti pénzjövedelmekkel. Ha viszont a hozzájárulás mértékét jelentősebben növelni akarjuk, akkor a gyermekenkénti hozzájárulásnak gyorsabban kell nőnie a fejenkénti pénzjövedelemnél. Ehhez párosul: a 18 éven aluli népesség gyorsabban fog nőni az összlakosságnál (miközben a foglalkoztatottak száma nagyjából az összlakossággal nő arányosan). Ebből következik, hogy az összes gyermek-hozzájárulás akkor is gyorsabban nő a keresetek összegénél, ha az egy gyermekre jutó hozzájárulás azonos arányban nő a fejenkénti keresetekkel.

Feljebb azt mondtam: *az ösztönző jövedelempolitikának nem elengedhetetlen feltétele, hogy a keresetek összege gyorsabban növekedjék a juttatásoknál* vagy ezen belül a pénzbeli juttatásoknál. Ténylegesen milyen kritériumokat állapíthatunk meg a keresetek kívánatos növekedésére? Nos, éppen a tervező munka során mutatkozott meg élesen a következő furcsa helyzet. A juttatások minden főbb tételének növelésével kapcsolatban elég jól körülhatárolt kritériumokat állapítottak meg a szakértők. Megfogalmazták, hogy mi a növekedési minimuma a nyugdíjnak, a családi pótléknek, mi a minimális követelmény az egészségügyi juttatások, az oktatás stb. fejlesztésével szemben. S mi az a növekedés, ami várhatóan megközelíti az adott fejlődési foknak megfelelő reális igényeket. A paradox helyzet abban van, hogy ilyen kidolgozott kritériumokkal a keresetek tekintetében nem rendelkezünk. Pedig az összjövedelem zöme kereset és nyilvánvalóan ez a jövedelemforma játszik elsőrendű szerepet az anyagi ösztönzésben. Valljuk, hogy szocialista rendszerünk egyik fő törvénye a munka szerinti elosztás. De ha a kereseteknek az összjövedelemhez való viszonyát akarjuk meghatározni, akkor nem tudunk sokat mondani róla.

Megkíséreltük, hogy a kereset növekedésére vonatkozó ismérveket körvonalazzuk. Először is nyilvánvalónak látszik, hogy az egy foglalkoztatottra jutó reálkereset és az egy foglalkoztatottra jutó teljesítmény, vagyis a termelékenység között kell keresnünk az összefüggést. Azt kell vizsgálni: egy száza-

lék termelékenység növekedésre hány százalék reálkereset növekedésnek kell jutnia. Nem tudjuk — ezt további vizsgálatoknak kell feltárniuk —, hogy a termelékenység-növekedés és a keresetnövekedés milyen koefficiense vagy milyen koefficiens sávja optimális. Még az is vitatott, hogy egyáltalán létezik-e ilyen optimum. Más megközelítéssel azonban meghatározható a fejlődés szempontjából kívánatos koefficiens sávja. Alsó határát így jelöltük meg: magasabbnak kell lennie, mint az elmúlt időszak átlagában. (1965 és 1970 között 1% termelékenység-növekedésre 0,72% keresetnövekedés jutott.) Tapasztalatból tudjuk, hogy a fejenkénti keresetnövekedés nem volt kielégítő. Azokkal a központi intézkedésekkel, amelyekkel korlátozzuk az átlagkeresetek növekedését, korlátozzuk a tevékenység kibontakozását. És minél kisebb koefficiens akarunk elérni, annál erőteljesebb központi korlátozás szükséges. A reálkeresetek lassú növekedése egyik oka a nivellálásnak is, hogy fontos kereseti aránytalanságok megszűntetését (pl. a pedagógus bérek elmaradása) ötéves tervről ötéves tervre halogatjuk. Mindennek alapján a korábbi időszak átlagos koefficiense abban az értelemben alsó határ, hogy a tervidőszakban jelentősen felül kell múlni. A sáv felső határának pedig azt tekintjük, hogy a két változó azonos ütemben emelkedik, vagyis a koefficiens egységnyi. Logikai megfontolások és a nemzetközi tapasztalatok értékelése egyaránt arra vezetnek: a hatékony ösztönzés nemcsak azt nem követeli meg, hogy a koefficiens egységnél nagyobb legyen, de még az egységnyi értéket sem kell elérnie. Az így megfogalmazott sáv elég széles; a döntési szabadságfok meglehetősen magas.

Ráadásul eléggé bizonytalanok, sok feltételezésre épülnek a *termelékenység* szükséges növekedésére vonatkozó becslések. (Ilyen bizonytalansági tényezők: a felhalmozás és a fogyasztás aránya, a pótlási alap és a nemzeti jövedelem aránya.) Annyi azonban világos: a munkaerőforrások kimerülőben vannak; a foglalkoztatottak száma nem nő lényegesen a hetvenes évek közepétől, a szoros értelemben vett termelő ágazatokban pedig csökken; és a népgazdaság egészében is kisebb lesz a munkaidő alap, mint ma (munkaidő csökkentés). Ezért a termelékenységnek minden eddigit felülmúló ütemben kell emelkednie. Igaz, a termelékenység-növekedés új értelmet nyer az új munkaerő helyzetben. Már a pótlólagos eszközök pusztá alkalmazásának (pl. az új gépek beállításának) feltétele lesz, hogy a beruházások munkát takarítsanak meg. De ezt a termelékenység-növekedést csak akkor lehet elérni, ha a reálkereset növekedése nem szakad el a termelékenység emelkedésétől; akkor sem, ha a termelékenység növekedése alapján véve az új technika eredménye is.

A munkaerőhelyzet alakulásából másrészt viszont az következik: mivel a foglalkoztatottak száma nagyjából a lakossággal nő azonos ütemben (és lassabban, mint a még és már nem munkaképes korban levő népesség), ezért a fejenkénti reálkeresetek viszonylag gyorsan nőhetnek, jóllehet lassabban a fejenkénti jövedelmeknél. Ezért nincs feltétlenül ellentmondás az ösztönzési koncepció és a keresetek részarányának csökkenése között. (Persze, ha pl.

a termelékenység szükséges növekedésére vonatkozó feltételezéseink nem helytállóak, akkor ez implikálhatja az ellentmondást !)

Az ösztönzési koncepció másik aspektusa az *ingyenes juttatásokkal* kapcsolatos. Minden eddigi vizsgálat, elemzés egyértelműen azt mutatta, hogy a lakosság többre értékeli a pénzjövedelem növekedését, mint az ingyenes juttatásokét, tehát az előbbiek politikai és gazdasági hatékonysága egyaránt nagyobb azért is. Ráadásul a fejlettebb tőkésországokhoz képest általában nagyobb az elmaradásunk a pénzjövedelmekben, mint az ingyenes juttatásokban. Mindezek alapján azt a követelményt fogalmaztuk meg a Tervezési Hipotézisekben, hogy a pénzjövedelmeknek gyorsabban kell nőniük a tizenöt év során, mint az ingyenes juttatásoknak. Ez a követelmény feltétlenül helytálló, de nem az egyetlen követelmény. Nem tudjuk ugyan, hogy milyen a szocializmus sajátos fogyasztási modellje. (Még az is vitatott, hogy egyáltalán létezik-e ilyen modell.) Azt azonban tudjuk, hogy a szocialista társadalom sajátossága az egészségügy és az oktatás alapvetően ingyenes volta. (Ez akkor is sajátossága a szocializmusnak, ha egyre több tőkésországban is kisebb vagy nagyobb mértékben ingyenesek e juttatások.) Az ingyenes juttatásoknak több mint kétharmada e két tétel nálunk ! De a maradékban is nagy súllyal szerepelnek a hasonló jellegű juttatások, mint pl. a népművelés, a sport. E juttatások növelésével szemben — magukban véve vitathatatlanul jogos — igények hallatlanul intenzívek. Ha e juttatások ingyenességét fenntartjuk — és erről nem mondhatunk le —, akkor megfelelően fejleszteni is kell őket.

Vajon eleget tudunk-e tenni egyidejűen a fenti követelményeknek? A választ kétértelművé teszi egy sajátos tervmethodikai, illetve számítástechnikai probléma. Ha az ingyenes juttatásokat — akár csak a többi jövedelem-tételt — volumenként, azaz változatlan költség- és árszínvonalon számítjuk, akkor *igennel* válaszolhatunk. Így számítva az ingyenes juttatások részaránya az 1970. évi (várható) 12,2%-ról 1985-ben 11,3–11,8%-ra csökken le. Ha azonban a hagyományos tervmethodikának megfelelően az ingyenes juttatások költségei között figyelembe vesszük az egészségügyiek és a pedagógusok tervezett, az átlagosnál gyorsabb keresetnövekedését (ezt a többletkeresetet két helyen — a keresetek között és az ingyenes juttatások között — számolva el), akkor az ingyenes juttatások részaránya kb. 15%-ra emelkedik.

Ami azonban a számítástechnikai bizonytalanságoktól független koncepcionális vonatkozás. A szóban forgó számításokban egyértelműen az az álláspont jut kifejezésre, hogy az ingyenes szolgáltatások körét számottevő mértékben szűkíteni nem szabad; e szolgáltatásokat jelentősen fejleszteni kell. Érdemlegesen nem szabad azonban bővíteni sem az ingyenes juttatások körét. (Az egészségügy és az oktatás fejlesztése már magában feltételezi új szolgáltatások bevezetését.) Ha e követelményeknek eleget teszünk, akkor annyi mindenképpen biztosítható, hogy a pénzjövedelmek számottevő ütemben emelkedhetnek.

Befejezésül ismét hangsúlyozni szeretném: a hosszútávú jövedelemtervezés jelenlegi fokán felmerült problémákról és eredményekről számoltam be. Sok fontos összefüggést nem, vagy nem kellően vehettünk figyelembe. Csak néhányat említve: a lakosságot közvetlenül szolgáló beruházások, a jövedelemelosztás, a kereseti arányok, az áralakulás stb. összefüggései a jövedelemforrások szerinti alakulásával. Újabb kérdés: az adott mechanizmus nyújtotta lehetőségek és a belőle adódó követelmények. További tervezési fázis feladata az életszínvonal-politika oldaláról adódó igények és a gazdaság lehetőségeinek a konfrontálása. Sok koncepcionális kérdés is még vitatott. Tehát csak a további részletesebb számítások és viták erősíthetik meg vagy módosíthatják az itt kifejtett álláspontot és megoldásokat. Úgy gondolom, hogy a jelen ülészak is segítséget és alapot fog ehhez nyújtani.

K O R R E F E R Á T U M O K:

BEREND T. IVÁN: A FOGYASZTÁS (ÉLETKÖRÜLMÉNYEK, SZOKÁSOK) VÁLTOZÁSAI — ÉS A TUDATI TÜKRÖZŐDÉS NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

A társadalmi tudat alakulása rendkívül sokrétű, múlt és jelenbeli hatások együttes eredője. Nyilvánvaló meghatározói között csakúgy megtaláljuk egy-egy nép úgyszólván egész történelmi fejlődését, történelmileg kialakult politikai tapasztalatait, évszázadok során felhalmozódó kulturális hagyatékát, mint jelenének közvetlen hatásait, az uralkodó társadalmi-politikai viszonyok, az életkörülmények tükröződéseit, a tudomány és oktatás jelen eredményeinek és a tömegkommunikáció legújabb vívmányainak befolyását.

A jelen keretekben arra az absztrakcióra vállalkozhatom csupán, hogy felhívjam a figyelmet a tudat alakulás és a gazdaságtörténeti fejlődés *egyetlen* összefüggésére: a gazdasági növekedés és életszint emelkedés nyomán végbe ment fogyasztás változás (mégpedig szélesebb értelemben, az életkörülmények és szokások változásait is értve alatta) tudati hatásaira.

1.

Az elmúlt negyed században a magyar társadalom fogyasztásában (életkörülményeiben és szokásaiban) — túlzás nélkül állíthatjuk — történelmi fordulat állott be. Ezeknek forrása legalábbis kettős: elsősorban a felszabadulás óta lezajlott szocialista átalakulás, mely radikális gazdasági és társadalmi változásokra vezetett. Másrészt — de az előbbivel legszorosabb összefüggésben — különös figyelmet érdemelnek a gazdasági érettség szintjének emelkedése alapján az életkörülményeket és szokásokat lényegesen átalakító modern nemzetközi hatások. (A 20. század technikai vívmányai jórészt csak az utóbbi

negyed században indulhattak tömeghódító útjukra Magyarországon, s kevés késéssel a legújabb szokásformák is megjelentek már.)

A szélesebb értelemben vett fogyasztás (életkörülmények és szokások) változásának alábbi legfőbb vonásait, tényezőit vehetjük figyelembe — természetesen a teljesség igénye nélkül — a tudati szféra közvetlen befolyásolása szempontjából.

Az urbanizáció hatásai

Az iparosodással előrehaladó urbanizáció rendkívül szembetűnő folyamatok bontakozik ki a városi lakosság ugrásszerű emelkedésének adataiból: 1949 elején az összlakosságnak csak több mint egyharmadát tette ki, a hatvanas évek végére pedig a városok és városi funkciót betöltő települések lélekszáma már jelentősen meghaladta az összlakosság felét.

Az urbanizáció gyökeresen átalakította a lakosság nagy részének életkörülményeit.

Eltekintve az átmenet néha nagyon is súlyos megrázkódtatásaitól, az új környezetbe való beilleszkedés ellentmondásos emberi hatásaitól, az urbanizáció az életforma modernizálódása előtt nyitja meg az utat. Nem lehet azonban eltekinteni a folyamat negatív hatásaitól sem, egyebek között a növekvő és tartósodó városi zsúfoltságtól, a lakásellátottság és lakáskultúra fejlődésének a zsúfoltság által való akadályoztatásától, a tömegközlekedés nehézségeitől, a növekvő légszennyeződéstől s általában az egészségtelenebb életkörülményektől.

A falusi települések és életforma civilizációs fejlődésének következményei

Az urbanizációs változások részben és lassanként a falusi településekre is kihatnak.

A legelmaradottabb tanyai települések gyors megszűnésének tendenciája rajzolódik ki: 1949-ben a lakosság 17 százaléka élt tanyákon, a hatvanas évek végére arányuk 7—8 százalékra csökkent. A falusi lakosság életkörülményei, elsősorban a hatvanas évek nagy lendületű lakóházépítése nyomán, lényegesen civilizálódtak. A lakáskultúra a megelőző évtizedekhez viszonyítva ugrásszerű fejlődést mutat. Mindez természetesen elválaszthatatlanul összefügg a falu történelmi horderejű társadalmi átalakulásával, az új szövetkezeti-paraszti életforma kibontakozásával. A nagyüzemi szövetkezeti formák terjedése, az ezzel összefüggő gépesítés a falusi munka- és életviszonyok átformálójává vált.

A teljes foglalkoztatás és szociális biztosítás hatásai

A foglalkoztatottság a feszített ütemű iparosítás nyomán rendkívül gyorsan növekedett, s hamar felszámolta a korábbi állandó és tömeges munka-

nélküliséget. A magas és továbbra is emelkedő foglalkoztatási szint biztosította a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő felszívását is. Ma azonban a teljes foglalkoztatás biztosítását még a munkaerővel való pazarlás, az alacsony munkaintenzitás, a részleges felesleges foglalkoztatás kedvezőtlen mellékjelenségei kísérik.

A munkaidő törvényes szabályozása tulajdonképpen csak a felszabadulás utáni Magyarországon valósul meg teljes mértékben.

A munkavédelmi törvények nyomán az üzemek szociális berendezéseinek kiépítése terén is több történt a felszabadulás után rövid néhány év alatt, mint az ezt megelőző évtizedekben. Egyik legfőbb vívmányként az általános szociális biztosítás bevezetését emelhetjük ki.

Az elmúlt negyed század során lényegében az egész társadalomra kiterjedt az ingyenes orvosi és lényegében ingyenes gyógyszerellátás, ami a szolgáltatások igénybevételét ugrásszerűen megnövelte (a gyógyszerfogyasztás ötszörösére ugrott).

Jelentősen növekedett az üdülők köre.

A szociálpolitika korábbi elmaradottságával összefüggő és úgyszólván természetes reakciónak tekinthetjük, hogy a társadalmi juttatások fejlesztése gyakran meghaladta a valóságos lehetőségeket, s ez végül is nem egy területen sajátos új ellentmondásokat szült. (Pl. a túlszűfolt, a kezelés minőségét sokszor károsan befolyásoló állapotokat, a magánkezelés igénybevételét, a külön honorárium juttatását a jobb ellátás reményében.)

A 20. század technikai vívmányainak elterjedése

1969 végén gyakorlatilag átlag minden családra jut már rádió. A megkésve, csak az ötvenes évek második felében meghonosodott televízió elterjedése páratlanul gyors volt. A televíziózás az életforma változásának, a szabad idő felhasználásának, a szórakozásnak és egyben a tájékozódás és kulturálódás kialakulásának talán egyik legnagyobb horderejű tényezőjévé vált az utóbbi évtizedben. A televízió hatása természetesen rendkívül egyenlőtlen és ellentmondásos. Nyilvánvalóan többet tesz pl. a falu kultúrájának emeléséért (a színház, a film, az ismeretterjesztés tömeges falusi terjesztéséért), mint minden eddigi eszköz, de ugyanakkor ismeretes az olvasásra és az aktív ismeretszerzésre gyakorolt negatív hatása is, főként a fiatalabb generációk körében.

Az ötvenes évek végétől vett nagyobb lendületet a gépkocsi és a motorkerékpár elterjedése. (Bár az ellátottsági szint európai összehasonlításban még rendkívül alacsony.)

Megindult és rohamléptekkel halad előre a háztartások gépesítése.

A fogyasztás szerkezetének változásai

A fogyasztási struktúra az előzőekben elmondottak ellenére még világosan magán hordja a közepes fejlettség jegyeit. Ezt tükrözi részben az élelmiszer-fogyasztás viszonylag még magas aránya, a ruházati cikkek fogyasztásának (amely csak fele a fejlett ipari országok fogyasztási hányadának), valamint a tartós fogyasztási cikkek fogyasztásának (amely csak egyharmada a fejlett ipari országok megfelelő kiadásai hányadának) viszonylagos elmaradottsága. Megmutatkozik ez az élelmiszer-fogyasztás szerkezetén belül is.

A fogyasztás szerkezetének fejlődésében a legnagyobb figyelmet érdemlő tényező az ún. fogyasztási beruházásoknak (építési és tartós használati javak beszerzésének) előtérbe nyomulása. Különösen a hatvanas évtizedben nőtt meg erőteljesen, az összes fogyasztás növekedésénél kétszer gyorsabban a fogyasztói beruházások értéke.

Az iskolázás fejlődése

A felszabadulást követően végrehajtott iskolareform a lakosság anyagi helyzetének javulásával együtt az iskolázás jelentős kiterjedését vonta maga után.

Az alapképzés általánossá válása és felemelt szintje mellett a képzési forradalom talán legdinamikusabb területe a közép- és felsőfokú képzés tömegessé válása. A középiskolás korú népesség korábbi 10%-a helyett már $\frac{1}{3}$ -a tanul, vagyis a középiskolai oktatás szűk elitképzésből tömegképzéssé bővült. Az egyetemi és főiskolai hallgatók száma nemcsak 5–6-szorosára ugrott, de a képzés korábbi struktúrája (40% jogász és teológus) is gyökeresen átalakult, s a gazdasági-társadalmi igényekhez kapcsolódott.

Az élő generációk iskolai képzésébe fektetett összegek az elmúlt két évtizedben a termelőerők fejlesztésére fordított beruházások több mint 40%-át tették ki.

A tömegkultúra fejlődése

A szociális biztonság és az életkörülmények általános javulása — tudatos állami politika által támogatva — a kulturális színvonal és a szórakozási szokások jelentős fejlődése előtt nyitott utat.

Az olvasás, a színház- és mozilátogatás és a művelődéssel, kultúrával összefüggő egyéb elfoglaltságok a tömegek mindennapi életének fontos, állandó jelenlevő tényezőivé váltak. Határozottan állítható, hogy a szocialista társadalom- és kultúrpolitika eredményeként a lakosság kulturális lehetőségei s ezek valóságos kihasználása jóval magasabb színvonalú, mint általában a hasonló fejlettségű tőkésországokban.

A tömegturizmus kialakulása

A turizmus — részben a csoportos kirándulások, utazások tömeges szervezése, részben az autó és motorkerékpár terjedése, részben a megnövekvő szabadság és szabad idő — révén rendkívüli fellendülést mutatott a két világháború közötti évtizedekhez képest. 1969-ben az ország szállodáiban, turista-házaiban, campingjeiben, s fizetővendég-férőhelyein, 2,5 millió belföldi vendég fordult meg. Ez a közel 700 ezer szakszervezeti és vállalati beutalttal együtt már megközelíti a lakosság egyharmadát, szemben a háború előtti évi 200 ezres üdülői összlétszámmal. Az ötvenes évek úgyszólván teljes külföldi utazási zárata után az évtized utolsó éveiben megnyílt az utazás lehetősége, első sorban a szocialista országokba, 1962-től pedig a nyugati turizmus megindulása adott új lendületet az utazásoknak.

A turizmus a lakosságnak legalább egyharmadára kiterjedt, s ez nemcsak a két világháború közötti helyzethez képest jelent ugrásszerű előrehaladást, hanem azt is mutatja, hogy az ország lakosságának életmódjára is hatást gyakorolt a tömegturizmusnak a második világháború után világszerte kibontakozó új szokása.

Az életkörülmények és szokások változásai néhány legfőbb tényezőjének felsorakoztatása után azonnal le kell azonban szögeznünk — s ez a tudati konzekvenciák szempontjából is rendkívül fontos —, hogy mindezen mozzanatok nemcsak egyenlőtlenül hatnak a társadalom különböző rétegeire, de a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetben levő rétegeit úgyszólván alig vagy egyáltalán nem is érintik.

A sokgyermekes családok, kicsiny nyugdíjból élő öregek számára nemcsak az üdülés, utazás lehetősége, hanem a megélhetés mindennapi gondjai sem tekinthetők megoldottnak. A lakosság mintegy egynegyede körében jó részt nem terjedhettek el a magasabb anyagi-kulturális szintre jellemző szokások. Ezeknek a tömegeknek az életkörülményei, a fogyasztási szintje és szokásai alig tudtak túllépni a tradicionális kereteken. Más okok, a civilizációs és kulturális vívmányok kiterjedésének korlátai, még további jelentős falusi rétegeket is kirekesztenek számos vívmány hasznélvezői köréből.

2.

A szélesebb értelemben vett fogyasztás (életkörülmények és szokások) legfőbb változásainak áttekintése után hadd utaljunk néhány főbb tudati összefüggésre. Előrebocsátottuk, hogy az említett tényezők csak részét képezik a tudatra ható bonyolult tényező- és összefüggésrendszernek, s önmagukban hatásaik sem vizsgálhatók. Annyi azonban bizonyosnak vehető, hogy az életkörülményekben és szokásokban negyed század alatt végbement átalakulás mindenképpen a tudati változások egyik forrása.

Az előzőekben vázlatosan felsorakoztatott tények alapján közvetlenül kínálkozik néhány főbb következtetés:

— Az életkörülmények, szokások és a fogyasztás változása, amennyiben a magyar társadalom számszerűen jelentékeny rétegeinek, mintegy egynegyedének életét csak kevésbé érintette, s lényegében nem alakította át, ezen rétegek esetében nem válhatott pozitív tudati változások forrásává.

Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az életkörülmények társadalom többségét érintő változásai a kívülrekedt rétegek igényeit is jelentősen megnövelték. A kézzel fogható közelségbe került korszerű szokásformák és technikai vívmányok élvezete iránti vágy felerősödött és elégedetlenség, egyes esetekben a javakat elérő rétegek iránti ellenszenv, társadalmi feszültségek forrásává vált.

— Az életkörülményekben, szokásokban, fogyasztásban bekövetkezett s a társadalom többségét érintő változások történelmileg rendkívül rövid idő alatt és nagyon hevesen, hirtelen játszódtak le.

A jelenben élő generációk tehát friss és radikális változások hatása alatt állnak, mégpedig egyidejűleg sokirányú változás következményeit érzelve. (Egyetlen ember életében — tömegméretekben — gyakorta nem kevesebb változás játszódott le, mint a faluról városba költözés, megismerkedés a villany-nyal, ennek nyomán néhány év alatt a világítástól a televízióig terjedő alkalmazásával stb., vagyis egyetlen ember 2—3 generáció lassan, fokozatosan megtett útját járta végig). Az életkörülmények változásának egyik legfőbb tudati hatása a világkép lényeges kiszélesedése, megalapozottabbá válása, nagyobb tudás- és ismeretanyag felhalmozása, több közvetlen tapasztalás a világból, az országhatárokon túlról, a pusztta létért folytatott küzdelem lebéklyózó terhei helyett az életkörülmények nagyobb komfortja a szellemi emelkedés útját nyitotta meg, s mindez a társadalmi tudat érettségi szintjét lényegesen emelte.

Ugyanakkor az életkörülmények változásából eredő bármilyen irányú, végső tudatformáló következményeikben egyértelműen pozitív hatások is úgyszólván átmenet nélkül és majdhogynem sokk-hatással érték a tömegeket. Feltétlenül számolni kell tehát azzal, hogy az átmenet generációiban (elsősorban felnőtt generációkban) még az egyébként pozitív hatások is ellentmondásosan jelentkeznek, s gyakorta — átmenetileg — negatív konzekvenciákat is kiváltanak. (Az ugrásszerűen megnövekedett információ-mennyiség megfelelő előzmények és alapok nélkül nemcsak a tájékozottságot növeli, hanem zavart is kelt, a technika vívmányainak birtoklása nemcsak felszabadítja, de sokszor éppen lenyűgözi, megbéklyózza az embert: így válik tömegjelen-séggé, hogy egész rétegek a televízió és autó rabjaivá válnak. A megnövekedett turistaforgalom nemcsak a kölcsönös jobb megismerést és internacionális érzést, de egészségtelen gyűlölködéseket — hajbókolásokat — is kivált). A tömeges új hatások feldolgozása, természetessé válása nyilvánvalóan hosszabb

időt vesz igénybe, s igazán csak a második generáció számára lesz természetes vagy vált máris azzá. Egy mondatban: az életkörülmények számos történelmi jelentőségű pozitív változása közvetlenül és átmenetileg a változások lejátszódása korában nagyon ellentmondásos, s nemegyszer negatív tudati változásokat is indukálhat. (E kérdés kapcsán természetesen nem térhetünk ki arra a jóval általánosabb hatásra, amivel a technikai vívmányok életformát alakító következményei éppen a legfejlettebb ipari országokban együttjárnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek a folyamatok nemcsak első, friss hatásaikkal, de még inkább tartósan kialakult konzekvenciáikkal is kettős, ellentmondásos tudati hatásokat váltanak ki.)

— A bemutatott átalakulás számos eleme egy irányban hatott, s egyik legfontosabb közvetlen hatását abban jelölhetjük meg, hogy a tömegek korábban jellemző kiszolgáltatottsági állapota és az erre jellemző tudati tükröződések, létbizonytalanság érzete lényegesen csökkentek (teljes foglalkoztatottság, szociális biztosítás, a közvetett juttatások emelkedésének hatása stb.), ami összehasonlíthatatlanul nagyobb biztonságérzetet ad, s jelentős energiákat szabadított fel tudati összefüggésben is.

Ugyanezen biztonságérzet kialakulásának másik tudati összefüggéseként viszont lényeges ösztönző, feszítő elemek kapcsolódtak ki, számos olyan tudati elem kialakulása észlelhető, ami a társadalmi ellátottság hirtelen és nagyarányú emelkedéséből a társadalomra hagyatkozás, az egyéni erőfeszítések csökkenése tendenciáit erősíti. Az ellentmondásosságot felerősíti, s a tudati tükröződés negatív hatásait váltja ki, hogy a társadalmi szolgáltatások sok területének egyidejű és túlzott kiszélesítése és a szűkös erőforrások között konfliktus feszül.

Mindezen jelenségek tudati hatásai sok vonatkozásban visszasák. Amikor a biztonságérzetet egyrészt megerősítik és kikapcsolják a rettegést az esetleges betegség, kórházra, orvosra utaltság csapásától, az öregkori éhezés fenyegetésétől stb., egyidejűleg nemcsak pozitív tudati változások kiindulásává válnak, hanem a megoldatlanságok okozta rossz közérzetet is kiváltják. A külön, egyéni elintézések, ügyeskedések, kijárások, a különböző színvonalú, de tömeges korrumpálás (a borralalórendszer fennmaradása — elterjedése) jelenségei, s a különböző társadalmi tevékenységek értékének a teljesítmények rangjának torz megítélése súlyos tudati tükröződésekre is utalnak.

— Az életkörülmények javulása, a fogyasztás szerkezetének lényeges modernizálódása, a tartós fogyasztási cikkek meginduló előtérbe nyomulása kétségkívül közvetlen hatással volt a korábban, a fogyasztás alacsony színvonalán talaján eluralkodott egészségtelen, „csak a jelennek érdemes élni” szemlélet visszaszorítására. Az egészséges egyéni és családi tervezés, a kitűzött célok érdekében hozott erőfeszítések végül is az osztálytársadalmi dinamizmus fontos alkotói és a szellemi-tudati dinamizmus elengedhetetlen bázisát képezi.

Ez esetben is ellentmondásokat konstatálhatunk azonban a „szerzés” mohósága, a kispolgári kistulajdonvágy elburjánzása, valamint életforma és szemlélet torzító hatásai elterjedtsége formájában.

Az életkörülmények változásainak további hatásait illetően a következő években még nyilván nem számolhatunk lényeges konzekvencia változásokkal, hiszen elsősorban a folyamatok további mennyiségi kiterjedése áll előttünk.

A következő évtizedekben egyrészt az életkörülmények változásainak a társadalom eddig érintetlen rétegére való kiterjedése következhet be, másrészt a már érintett réteg közegében való tovább terjedéssel számolhatunk. Mindez a tudati hatásokat kiszélesíti, elmélyíti. Nyilvánvaló azonban, hogy egyidejűleg már megindul az átmenetileg ellentmondásos hatások letisztulása is, és a pozitív jelenségek felülkerekedésének tendenciája bontakozhat ki.

ÁRVAY JÁNOS: A NÉPGAZDASÁGI JÖVEDELMEK KELETKEZÉSE ÉS ELOSZTÁSA

A Központi Statisztikai Hivatal a szocialista bővített újratermelés folyamatainak számbavételére és összegezésére 1968-tól kezdve új nemzetgazdasági elszámolási rendszert vezetett be. Két évről, 1968-ról és 1969-ről már ennek a rendszernek a segítségével adott számot a magyar népgazdaság helyzetéről és a benne végbemenő gazdasági folyamatokról. A népgazdasági mérlegrendszer továbbfejlesztésének egyik leglényegesebb irányát az jelentette, hogy abban a javak termelése és felhasználása mellett bemutatjuk a jövedelmek keletkezését, elosztását és újraelosztását, valamint azok végső realizálását. A jövedelemelosztás vizsgálatára szolgáló rendszert oly módon alakítottuk ki, hogy az egyes jövedelmi kategóriák az egész rendszeren keresztül közvetlen kapcsolatban maradjanak a termelési kategóriákkal. Ily módon nyomon követhetjük, hogy a termelés során létrehozott és a társadalom számára rendelkezésre álló jövedelemösszegeből kiindulva a jövedelemelosztás bonyolult mechanizmusa hogyan módosítja a különböző jövedelemtulajdonosok jövedelmi helyzetét, míg végül kialakul náluk a javak fogyasztására és a javak felhalmozására végső fokon elköltött jövedelemösszeg.

A jövedelemelosztás különböző területeiről már eddig is számos információval rendelkezünk. A lakosság jövedelmeiről, e jövedelmek forrásáról és típusairól, a lakosság különböző rétegek szerinti megoszlásáról, a jövedelmi különbségekről nagyon részletes és sokoldalú adatok állnak rendelkezésre. Az állami költségvetésről, mint a jövedelmek újraelosztásának legfontosabb eszközéről, nagy tradíciókkal összeállított mérlegek készülnek. A vállalatok és szövetkezetek jövedelméről, e jövedelmek elosztásáról és felhasználásáról a negyedéves és éves mérlegbeszámolók adnak részletes képet. A hitelműveletekről és nemzetközi fizetési helyzetünkről ugyancsak régóta kialakult mér-

legek számolnak be. Ami újat és hasznosat a népgazdasági mérlegrendszer ezen a területen adott, az abban áll, hogy ezeket az egymástól függetlenül kialakított és más-más körre vonatkozó információkat egységes, összefüggő rendszerbe foglalta, és megőrizve ezek lényegét, azonos fogalmakat, azonos csoportosításokat alkalmazott, aminek következtében ezek a részmérlegek egymással is összekapcsolhatókká váltak. Így a szintetizálás lehetőségével a mérlegrendszer egyfelől új ismereteket nyújt e folyamatokról, másfelől megnöveli az egyes részterületekre vonatkozó információk használhatóságát.

Nem kizárólagosan ugyan, de nagyon nagy mértékben a jövedelem-elosztás átfogó rendszerének kialakítására való törekvés is hozzájárult ahhoz, hogy az új népgazdasági mérlegrendszerben az anyagi termelés folyamatainak végső eredményét felölölő közgazdasági kategóriák mellett olyan termelési kategóriákat is kialakítottunk, amelyek magukban foglalják mind az anyagi termelés, mind a nem anyagi tevékenység együttes eredményét. A társadalom végső szükségleteinek kielégítésére rendelkezésre álló anyagi termékek és szolgáltatások együttes értékét kifejező új kategóriát „*nettó nemzeti termelésnek*” nevezzük. Ez az a kiindulási jövedelemösszeg, amely a jövedelemelosztás vizsgálatára szolgáló rendszer tárgyát képezi. E szélesebb fogalomhoz kapcsolódva van mód arra, hogy olyan alapvető jövedelem-kategóriáknak, mint pl. a munkából származó jövedelem, a gazdasági egységek nyeresége, a rendelkezésre álló jövedelem, a megtakarítás, a népgazdaság egészére és minden egyes jövedelemtulajdonosra külön-külön is egységes értelmezést adjunk.

A továbbiakban az 1969. évi tényszámok felhasználásával szeretném bemutatni a népgazdasági jövedelemelosztás néhány fontosabb jellemzőjét.*

A jövedelemelosztás első fázisát az képezi, hogyan részesednek a munkában résztvevő keresők az általuk létrehozott jövedelemből és következésképpen mekkora a népgazdaság egyes ágaiban az ún. tisztajövedelem. 1969-ben a népgazdaságban keletkezett összes jövedelem, azaz a nettó nemzeti termelés értéke kereken 277 milliárd forint volt, amiből bérek és egyéni jövedelmek formájában 137 milliárd forint, azaz kereken 50 százalék jutott a lakossághoz. Ez utóbbi összeg nem foglalja magában a nyereségből való részesedést, sem a bérek után fizetendő közterheket — azokat a közterheket sem, amelyek a munkavállalókat terhelik. A nettó nemzeti termelés másik fele a „tisztja jövedelem”, amelynek ágazatonkénti elhelyezkedése és a termelési eszközökhöz viszonyított aránya fontos információt nyújt a különböző gazdasági tevékenységek népgazdasági értelemben vett jövedelmezőségéről.

A bérek és egyéni jövedelmek részaránya a nettó nemzeti termelésben a népgazdaság különböző ágaiban természetesen nagymértékben különböző, attól függően, hogy milyen az egyes ágazatokban a munka technikai felszerelt-

* A népgazdasági mérlegrendszer módszertanának véglegesítése során végrehajtott változtatások miatt az itt közölt adatok azóta némileg módosultak. E módosítások a mondanivaló lényegét nem érintik.

sége, milyenek az árárányok, milyenek a tulajdonviszonyok. Az anyagi termelés ágaiban a bérek és egyéni jövedelmek aránya átlagosan 46 százalék, ezen belül az iparban 38 százalék, a mezőgazdaságban pedig 70 százalék. De még az iparon belül is nagyon lényeges különbségek találhatók: a bányászat 53 százalékos arányával a villamosenergia-ipar 20 százalékos aránya áll szemben. Értelemszerűen rendkívül magas a bérek aránya a nem anyagi termelés ágaiban, ahol a tevékenységek döntő részét költségvetési szervek fejtik ki. Itt a nettó teljesítményértéket azonosnak tekintjük a bérek és bérjárulékok összegével, ezért a bérek aránya közel 90 százalékot tesz ki.

A tisztajövedelem, mint ezekből az adatokból kitűnik, számos ágazatban 2—3-szorosan is meghaladja a bérek összegét és a népgazdaság egészében 140 milliárd forint volt. E hatalmas összeg számottevő részét az állami költségvetés már közvetlenül a termelés során elvonja az eszközök és a forgalom után fizetendő adók és járulékok útján, ill. egyes esetekben kiegészíti azokat. A bérek kifizetése és a tisztajövedelemnek a gazdasági egységek és a költségvetés közötti közvetlen elosztása után alakul ki a gazdasági egységek nyeresége, amelynek nagysága és a bérekhez, ill. a lekötött eszközökhöz viszonyított aránya jelenti mai gazdaságirányítási rendszerünk központi érdekeltségi mutatóját. A tisztajövedelemből kerekén 58 milliárd forint folyt be végső fokon közvetlenül a költségvetésbe és 82 milliárd forintot, azaz a nettó nemzeti termelésnek kerekén 30 százalékát tette ki a gazdasági egységek nyeresége. Ezek az arányok népgazdasági ágak szerint még nagyobb szóródást mutatnak, mint a bérek és egyéni jövedelmek arányai, hiszen az állam a jövedelemelosztásnak ebben a fázisában egyenlíti ki azokat a rendkívül nagy jövedelmi különbségeket, amelyek a termelés természeti és közgazdasági feltételeinek különbözőségeiből és nem kis-mértékben az árrendszer által előidézett hátrányokból és előnyökből fakadnak.

Itt jegyzem meg, hogy a jövedelem-újraelosztás alapvető eszközeként minden társadalomban az adóztatást és a pénzbeni támogatást alkalmazzák. Ezek az elosztási formák teljesen nyílt és egyértelmű módon kifejezik, hogy melyik jövedelemtulajdonostól milyen címen mekkora jövedelem kerül át egy másikhoz. A népgazdasági mérlegszámításokban alkalmazott rendszer ezeket a nyílt elosztási folyamatokat tükrözi. Valójában azonban nagyon lényeges az a jövedelem-átcsoportosítás is, amely az egyes gazdasági egységek és az egyes népgazdasági ágak között az árrendszer közvetítésével megy végbe, sőt amely még a lakosságon belüli jövedelmi viszonyokat is jelentősen befolyásolja. Úgy vélem, hogy a jövőben az árrendszeren keresztül végbemenő jövedelemelosztási hatások figyelembevételével ki kell egészíteni a jövedelemelosztás egészéről alkotandó képet.

Visszatérve a nyereséghez, amely ugyan a vállalatok szempontjából a leglényegesebb jövedelemfogalom, azonban a vállalatok számára is csak közbeeső állomást jelent, mert további elosztásra kerül. Tulajdonképpen

csak a nyereség felosztása után állapítható meg, hogy a tárgyidőszaki gazdasági tevékenységgel összefüggésben hogyan részesedik a létrehozott jövedelemből a gazdasági szféra, a költségvetés és a lakosság. A nyereség felosztása után 1969-ben a gazdasági szférában 27 milliárd forint jövedelem maradt, ami az összes nettó nemzeti termelésnek nem egészen 10 százaléka. Ez az összeg lényegében a fejlesztési és a tartalékalap növelésére fordított jövedelmet jelenti. A költségvetésben összpontosult 103 milliárd forint, ez több mint 37 százalékot jelent, a lakossághoz pedig 146 milliárd forint jutott végzett munkája ellenében, minthogy közel 9 milliárd forint volt a vállalatoktól és szövetkezetektől nyereségrészesedés formájában elért jövedelme. A lakosság részesedése a nettó nemzeti termelésből ebben a fázisban 53 százalék volt.

A gazdasági tevékenységből származó jövedelmeken túlmenően nagyon lényegesen befolyásolja a lakosság egészének is, de méginkább a lakosság egyes rétegeinek jövedelmi helyzetét a költségvetésből a lakoságnak nyújtott pénzbeni társadalmi juttatás. A pénzbeni társadalmi juttatások összege 1969-ben kerekén 20 milliárd forint volt, azaz a nettó nemzeti termelésnek közel 7 százalékát ilyen címen juttatták a lakoságnak. A lakosság személyes rendelkezésű jövedelmében ez az összeg több mint 11 százalékot képviselt. Ezenkívül a folyó jövedelemelosztásban figyelembe vesszük még az egyéb folyó jövedelem-átcsoportosításokat, amelyek összegükben az előbbiekhöz képest ugyan alárendelt szerepet játszanak, de néhány irányban, elsősorban a bel- és külföld közötti pénzügyi kapcsolatokban nagyon érzékeny hatást fejtenek ki.

Az összes eddig felsorolt jövedelemmozgást számba véve eljutunk a jövedelemelosztás olyan fázisához, amelyet a jövedelmek feletti *diszponálás* szempontjából végleges jövedelmeknek tekinthetünk. E fázisok eredményeként kialakult jövedelmeket „*Rendelkezésre álló jövedelemnek*” nevezzük, utalva arra, hogy ez a jövedelem az egyes jövedelemtulajdonosok esetében még nem azonos azzal az összeggel, amelyet végső fokon termékek és szolgáltatások vásárlása útján realizálnak. Leginkább ismert és általánosan használt ez a kategória a lakosság esetében, ahol a személyes jövedelem fogalmának felel meg. De hasonlóképpen megvan a maga tartalma a költségvetés és a vállalatok esetében is. A jövedelemtulajdonosok három nagy csoportjának rendelkezésre álló jövedelme a népgazdaság összes jövedelméből 1969-ben a következő arányokat képviselte:

Gazdasági szféra	11 százalék
Költségvetés	28 százalék
Lakosság	61 százalék

A lakosság esetében nyilvánvaló, hogy rendelkezésre álló jövedelmét elsődlegesen és túlnyomó részben személyes fogyasztási szükségleteinek ki-

elégítésére fordítja, a gazdasági egységek pedig felhalmozásra fordítják azt. Bizonyos összeget a gazdasági egységek is fordítanak fogyasztásra (pl. a vállalati jóléti intézmények fenntartására), másfelől a lakosság személyes jövedelmének egy részét népgazdasági szinten a felhalmozás finanszírozására fordítják. Bár a lakosság 1969-ben személyes jövedelmének 93 százalékát személyes fogyasztására fordította, a fennmaradó 7 százalék, ami kereken 11 milliárd forintot tett ki, számottevő szerepet játszott a jövedelemelosztás további folyamatában. A költségvetés kezében levő kereken 76 milliárd forintot kivető jövedelem felhasználása azonban csaknem egyenlő arányban három egymástól lényegesen különböző célra került felhasználásra. Az egyik felhasználási irány a költségvetési egészségügyi, szociális és kulturális intézmények fenntartására fordított kiadás, amely tehát végső fokon szintén a lakosság személyes szükségleteinek kielégítését szolgálja. A másik fő felhasználási irány a társadalom közös szükségleteit kielégítő intézmények fenntartására fordított kiadás, mint amilyen az igazgatás, a védelem, a vízkárelhárítás és közutak fenntartása stb. Ezek közül az előbbieket természetbeni társadalmi juttatások címén, az utóbbiakat közösségi rendeltetésű fogyasztásként vesszük számba, mindkettőt együtt a költségvetésből finanszírozott végső fogyasztási kiadásnak tekintjük.

Ha a rendelkezésre álló jövedelemből minden egyes jövedelemtulajdonosnál levonjuk azt a jövedelmet, amelyet *a végső fogyasztás finanszírozására fordított*, a fennmaradó rész azt fejezi ki, hogy melyik jövedelemtulajdonos milyen mértékben járult hozzá a népgazdaságban megvalósított felhalmozás finanszírozásához. A jövedelemfolyamatoknak ez a közbeeső egybevetése egy új, és megítélésünk szerint nagyon lényeges kategóriát fejez ki, amit „*megtakarításnak*” nevezünk. A népgazdaság egészében a megtakarítás összege egyenlő a nettó felhalmozás és a külföldre nyújtott (vagy törlesztett) hitelek összegével. De az egyes jövedelemtulajdonosok szintjén a megtakarítás és az általuk megvalósított felhalmozás nagymértékben eltérhet egymástól. Az egyes jövedelemtulajdonosok megtakarításainak jelentős része vagy vissza nem térítendő felhalmozási juttatás, vagy pedig hitelnyújtás formájában más jövedelemtulajdonosokhoz kerül, és így alakul ki az a jövedelem, amely végül is felhalmozási javak megszerzésében realizálódik. A népgazdaság összes megtakarítása 1969-ben 67 milliárd forint volt, amiből 7 milliárd forintot kiviteli többlet útján devizahelyzetünk javítására, 60 milliárdot pedig a belföldi nettó felhalmozás finanszírozására fordítottunk. (A felhalmozásra és annak finanszírozására vonatkozó adatok előzetesek.)

A lakosság és a költségvetés megtakarítása teljes mértékben a gazdasági szférához kerül, minthogy a beruházásokat és a készletnövekedést teljes egészében a gazdasági szféra felhalmozásaként értelmezzük, ideértve még a lakosság személyi tulajdonú lakásberuházását is. Ily módon, miközben a gazdasági szféra saját megtakarítása 1969-ben kereken 27 milliárd forint volt,

a ténylegesen megvalósított 60 milliárd forint összegű felhalmozás finanszírozásához együttesen 33 milliárd forint felhalmozási juttatásban és hitelben részesült. A felhalmozás finanszírozásában a saját forrás szerepe természetesen ágazatonként szintén nagyon különböző, hiszen pl. a nem anyagi ágazatokban gyakorlatilag nem képződnek saját források, így az itt megvalósított 11 milliárd forint összegű nettó felhalmozás teljes egészében külső forrásokból ered. De az iparban, amelynek a megtakarítása több mint 12 milliárd forint volt, 14 milliárd forinton felüli külső forrást vett igénybe, hogy 27 milliárd forint összegű nettó felhalmozását finanszírozhassa. Az iparon belül az egyes ágazatokban a felhalmozás finanszírozásának forrásai a következők szerint alakultak:

A szocialista ipar megtakarítása és nettó felhalmozása ágazatok szerint 1969

Milliárd Ft			
Ágazat	Megtakarítás	Felhalmozási juttatás és a hitelműveletek egyenlege	Nettó felhalmozás
Bányászat	1,0	+2,9	3,9
Villamosenergia-ipar	0,8	—1,6	2,4
Kohászat	1,2	+1,2	2,4
Gépipar	3,7	+1,9	5,6
Építőanyagipar	0,4	+1,4	1,8
Vegyipar	1,3	+2,3	3,6
Könnyűipar	2,2	+1,6	3,8
Élelmiszeripar	1,8	+1,4	3,2
Együtt	12,4	+14,3	26,7

A mezőgazdaság állami és szövetkezeti üzemeiben a megtakarítás kerekén 9 milliárd forint volt, miközben nettó felhalmozásuk megközelítette a 13 milliárd forintot, tehát 4 milliárd forint külső forrást vettek igénybe.

A saját forrásoknak ez a viszonylag alacsony aránya a felhalmozás finanszírozásában felveti azt a kérdést, vajon elegendő tere van-e az önálló kezdeményezésnek és a differenciált fejlődésnek a népgazdasági beruházásokban.

Ily módon — kiindulva a termelés során keletkezett jövedelemösszegeből — eljutottunk ennek a jövedelemösszegnek a végső realizálásáig, ami tulajdonképpen nem más, mint a *végső felhasználásra rendelkezésre álló* javak megoszlása jövedelemtulajdonosok között annak megfelelően, ahogy e javakat finanszírozták. Eszerint 1969-ben a nettó nemzeti termelés a jövedelemtulajdonosok főbb csoportjai között a következők szerint oszlott meg:

Gazdasági szféra	24%	Lakosság	58%
Költségvetés	18%	Együtt	100%

A lakosság tényleges részesedése a nettó nemzeti termelésből, ha a személyes jövedelemből fedezett fogyasztásához hozzávesszük a költségvetés által finanszírozott egészségügyi és kulturális szolgáltatásokat és az egyéb természetbeni társadalmi juttatásokat, továbbá a gazdasági szféra által finanszírozott juttatásokat, akkor 58 százalékról 67 százalék fölé emelkedik.

A költségvetés részesedése 9 százalékra csökken, ami tartalmát tekintve megegyezik a közösségi fogyasztással, míg a gazdasági szféra részesedése 23 százalékot képvisel, ami a népgazdaságban megvalósított nettó felhalmozás összegét jelenti.

A jövedelemelosztás folyamatait összefoglalóan az alábbi tábla szemlélteti:

A jövedelemtulajdonos-csoportok százalékos részesedése a népgazdaságban keletkezett jövedelmekből 1969

	Gazdasági egységek	Költség- vetés	Lakosság	Összesen
1. Nettó nemzeti termelés (277 milliárd forint)	100	—	—	100
2. Közvetlen jövedelmek	30	20	50	100
3. Gazdasági tevékenységből származó nettó jövedelem	10	37	53	100
4. Rendelkezésre álló jövedelem	11	28	61	100
5. Fogyasztásra és felhalmozásra fordított jövedelem (a rendelkezés szerint)	24	18	58	100
6. Fogyasztásra és felhalmozásra fordított jövedelem (igénybevétel szerint)	23	10	67	100

A népgazdaságban keletkezett jövedelmek elosztásának makroökonómiai áttekintése e fontos folyamatoknak csak a legalapvetőbb jellegzetességeit tárja fel és keretül szolgál annak tanulmányozásához, hogy a valóságban az egyes vállalatok és az egyes emberek szintjén a jövedelem szabályozás milyen mértékben és milyen hatásokkal tölti be egyfelől a gazdasági ösztönzés, másfelől az egészséges társadalmi közérzet megteremtésében ráháruló feladatokat.

BERÉNYI JÓZSEF: SZOCIÁLPOLITIKA ÉS GAZDASÁGPOLITIKA

A szocializmus építésének előrehaladásával egyre bonyolultabb a társadalom, a gazdaság, az emberi életforma, életmód megítélése, s még inkább tudatos irányítása, amikor mindezek harmonikus egységbe foglalásáról van szó, amikor e harmóniába valamennyi társadalmi rétegnek bele kell illeszkednie a maga specifikus problémáival. A társadalom, a gazdaság harmonikus egységbe foglalása már azért is rendkívül bonyolult feladat, mert csak megközelí-

tően lehet előre látni, kiszámítani, hogy valamely gazdasági vagy szociális intézkedésre, központi irányításra hogyan *reagálnak* az egyes társadalmi rétegek, illetve az egyes egvedek, s ezen reakciók hogyan *hatnak vissza* az egész társadalom fejlődésére, gazdasági előrehaladásunkra.

A harmónia létrehozásához számos folyamatot kell egyidejűleg összehangolni. S e folyamatoknak megfelelően számos, a gazdasággal, a társadalommal foglalkozó „politikát” kell egyeztetni: népesedéspolitikát és foglalkoztatáspolitikát, jövedelempolitikát és bérpolitikát, árpolitikát és adópolitikát stb. Mindezeknek külön-külön megvan a maga speciális feladata, ugyanakkor egymásra hatása is: az egyiknél történt elhatározás, döntés bizonyos irányban és mértékben behatárolja a másikat, esetenként az összes többiben, a döntési lehetőségünket. Vagyis nem lehet *elszigetelten* egyik vagy másik politika keretében intézkedéseket hozni.

A legátfogóbb jellegű intézkedéshalmaz a gazdaság, a társadalom irányításában a gazdaságpolitika és a szociálpolitika. E kettőnek meghatározó szerepe van. E helyütt nem foglalkozhatom a gazdaságpolitika és a szociálpolitika definíciójával, bár megítélésem szerint az erről folyó viták még nem hoztak végleges eredményt. Rövid hozzászólásomban csupán egy gondolatkörben szeretném a figyelmet felhívni, a kérdéseket felvetni, melyek véleményem szerint további fejlődésünk egyik alapfeltételéről szólnak.

Abból kell kiindulni, hogy a gazdaságpolitikai koncepciók kialakításával egyidejűleg ki kell alakítani az ezzel konzisztens szociálpolitikai koncepciókat is. Történelmünk során keservesen megtanultuk, hogy gazdaságpolitikai koncepciónak végrehajtása nélkül nem lehetséges. Így a gazdaságpolitikai koncepciók kialakítását sem lehet *elszigetelve*, a népesség és ennek különféle rétegeit érintő szociális körülmények változásának előrelátása nélkül megalapozni. Óva int ettől az 50-es évek politikája, amikor éppen ezt a súlyos hibát követtük el, és emlékeztet az a konfliktus, ami ebből származott. Ám a probléma az, hogy még nem alakultak ki azok a módszerek, amelyek hozzásegítenének minket ahhoz, hogy a gazdaságpolitikai koncepciók kialakításával egyidejűleg konzisztens szociálpolitikai koncepciót is létre tudjunk hozni. A követelmény ugyanis az, hogy valamennyi gazdaságpolitikai intézkedés-sorozatnak nemcsak a gazdaságon belül kell levonni a konzekvenciáját, hanem ezeknek a hatását nyomon kell követni és meg kell ítélni társadalmi és szociális következményeit, egészen az alkotó emberig, e koncepciók végrehajtójáig. De szinte valamennyi szociálpolitikai intézkedésnek a hatását is fel kell mérni nemcsak emberi, humán oldalról, hanem annak következményeit a gazdasági fejlődésre. Szavakban ezt korábban is elismertük, illetve elismerték mindazok, akiknek feladatuk volt a gazdaságpolitikai intézkedések hozatala. Mégis, fejlődésünk során, feltűnően hiányzott a gazdaságpolitika és a szociálpolitika konzisztens kezelése. E helyütt nem vizsgálhatom mélyrehatóan ennek az okait, csupán egyetlen momentumra hívom fel ismételtén a figyelmet. Az alap-

kiindulás ugyanis az volt, hogy a gazdaságpolitika, amely a proletárdiktatúra, a szocialista állam politikája, az egész társadalom érdekeit szolgálja. S ha ez így van, akkor lényegében nincs szükség külön olyan jellegű összefoglaló politikára, amely a társadalom szociális kérdéseit hivatott megoldani. Ez a megállapítás figyelmen kívül hagyja, hogy a szocialista társadalom többek között például a munka szerinti elosztás következetes érvényesülése folytán is, de más okokból is differenciált, a társadalom különféle ismérvek alapján csoportosítható rétegekből tevődik össze. A gazdaságpolitikának az a karakterisztikus feladata hogy a gazdasági fejlődés alapvető irányát, ütemét stb. határozza meg, és nyilvánvaló, hogy eközben nem lehet tekintettel minden esetben a társadalom valamennyi rétegére egyidejűleg. Nem tartom lehetségesnek, hogy minden időben olyan gazdaságpolitikai intézkedéseket tegyünk, amelyeknek hatása a társadalom *valamennyi* rétegére külön-külön és minden esetben pozitív hatású. Ám akkor felvetődik, hogy mikor, milyen esetben kell figyelemmel lennünk a gazdaságpolitikai intézkedések *kialakításánál* azokra a rétegekre, amelyekre ezek negatív hatással lehetnek, és vajon emiatt mikor kell, lehet korrigálni eme intézkedéseket, illetve mikor kell, lehet szociálpolitikai intézkedéseket hozni azokra a rétegekre vonatkozóan, amelyekre egyes gazdaságpolitikai intézkedések negatív hatással vannak, lehetnek.

Az teljesen bizonyos, hogy nem létezhet olyan fajta gazdaságpolitika és ezzel konzisztens szociálpolitika, amelyik minden egyes ember érdekét minden időben egyidejűleg szolgálja. Már csak azért sem, mert az egyes ember körülményei sok szubjektív okból is változnak, de, ha a szubjektív okokat mellőzzük, akkor is az egyes ember helyzete a társadalomban állandó mozgásban van például demográfiai és egyéb okokból. Ám az egyes ember anyagi, szociális helyzetét, ezeknek változását nyomon követni nem lehet. De feltétlenül szükséges, hogy a társadalom *rétegeinek* mozgását kísérjük figyelemmel. De melyek azok a rétegek, amelyeknek mozgását, anyagi és más vonatkozású helyzetének változását mind a gazdaságpolitikai, mind a szociálpolitikai intézkedés-sorozatban nyomon kell, lehet követni? A rétegalkotásnál nagyon nehéz valamiféle számszerűségekre törekedni, tehát nagyságrendileg behatárolni a rétegeket, mert előfordulhat, hogy kisebb nagyságrendű rétegnek nagy súlya van, s ezért külön figyelembe kell venni. Az utóbbi időben mind gyakoribb, hogy a gazdaságpolitikai intézkedéseket úgy alakítottuk ki, hogy ne legyen negatív hatása egyes rétegekre. Például közismert, hogy gazdaságilag előnyös a minőségi, nemesebb tüzelőanyagok felhasználása, de az új mechanizmus bevezetésekor, a bányászréteg helyzetére való tekintettel, fékeztük a modern tüzelőanyagok bevezetésének gazdaságilag indokolt ütemét. De sorolhatnánk más példákat is. Továbbá a társadalom állandó mozgásban van, és a fejlődés során más-más rétegződés alakul ki, a változó gazdasági, társadalmi helyzet következtében a népesség újból és újból átrétegződik. Tehát amikor ma például 15 éves vagy általában hosszú távú gazdaságpolitikai koncepció kialakítására

törekszünk, akkor tulajdonképpen ahhoz, hogy ez a koncepció konzisztens legyen egy jövőbeli vagy folyamatában végrehajtott szociálpolitikai koncepcióval, az szükséges, hogy a társadalom átrétegződésének folyamatát előre lássuk. A mai társadalom rétegződése nyilvánvalóan nem ugyanaz, mint ami lesz 15–20 év múlva. Az átrétegződést mozgató tényezők közül a fontosabbak: a jövedelemeloszlás, a kultúra, a lakáshelyzet, az urbanizáció stb., stb. A gazdaságpolitikai és a szociálpolitikai koncepciók kialakításakor előre kell látnunk az ezekből eredő vagy ezekről függetlenül is végbemenő társadalmi átrétegződést és ennek *visszahatását* az általunk kialakított gazdaságpolitikai és szociálpolitikai koncepcióra.

Úgy vélem, hogy társadalmi, gazdasági folyamatok előretervezésénél e folyamatok egymásbakapcsolódását, kölcsönös összefüggését, az egyes intézkedésekre várható *reakálást* kell tanulmányozni. A kérdés tehát nem *csak* úgy vetődik fel, ahogy például Hoch elvtárs vetette fel, hogy tudniillik a jövedelem források szerinti tervezése során alapvetően ösztönzési *vagy szociálpolitikai koncepciót* kívánunk-e megvalósítani, *vagy* hogy az államnak a pénzjövedelmeket, vagy az ingyenes juttatások növekedését kell-e preferálni.

Az ösztönzés és a szociálpolitika nem vagyis, nem alternatív kérdés, egy-egy elmulasztott szociálpolitikai intézkedés, illetve a szociálpolitikának és a gazdaságpolitikának konzisztenciahiánya minden esetben kerülő úton, spontánul tör utat magának, s emiatt káros tendenciák is vegyülhetnek gazdasági-társadalmi fejlődésünkbe. Ha nincs központi szociálpolitikai intézkedés, akkor például a vállalatok saját elhatározásuk szerint oldanak meg szociálpolitikai intézkedéseket, ebbe azonban sok az esetlegesség és feltétlenül koncepció nélküiség vegyül. Erre vonatkozóan csak egy példát: A béreknek a végzett munka elismerését kell kifejezniük, és a gazdasági fejlődést kell szolgálniuk, ösztönzőnek kell lenni a több és jobb munkára. Nyilvánvaló, hogy a béreknek eme szerepe csorbát szenved akkor, ha szociálpolitikai kérdéseket a bérpolitika keretében oldanak meg a vállalatok (például többgyermekes családok esetében). Ez pedig valószínűleg több negatív hatást vonz, mint pozitívat, és esetleg többbe is kerül, mint a szociálpolitikai intézkedés. Ilyen esetekben, amiről azt hisszük, hogy ösztönözni fog, ellenkező hatást váthat ki, ronthatja a munkamorált stb. Ennek negatív társadalmi hatását nem kell kifejeztem. Lehetne egy másik példát is hozni, mégpedig azt, amikor a szociális intézkedések, illetőleg gondoskodás keretébe tartozó juttatásokról van szó, akkor ezeknek mértéke, színvonala konzisztenciát követel az általános életszínvonallal. Ha az általános otthoni kulturáltság emelkedik, ettől nem maradhat el a különféle intézmények kulturáltsága: kórházak, gyermekotthonok, szociális otthonok stb. Ha pedig lemarad, akkor ez csökkenti a keresetek növelésével remélt ösztönzést, s így a gazdaságpolitikai koncepció végrehajtását gátolhatja.

A szociálpolitikai koncepciók kialakításával egyidejűleg meg kell keresnünk azt a mechanizmust, amely fenntartja a társadalmi rétegek helyes irányú

mozgását s a szociálpolitikának harmóniáját a gazdasági fejlődéssel. Ezzel kapcsolatban nagyon sok kutatandó probléma van.

A kezdeti lépéseket megtettük, de sok probléma vár megoldásra, ehhez pedig több tudományág együttműködésére van szükség.

ZALA FERENC: A SZOCIALISTA TÁRSADALOM ELVÁRÁSAI ÉS KÖVETELMÉNYEI A FOGYASZTÁS FEJLŐDÉSÉBEN

Hazánkban az életszínvonal már olyan fokot ért el, amikor egyre inkább szükséges tisztázni, hogyan menjünk tovább, milyen kívánalmakat támaszt a szocialista társadalom az anyagi fogyasztás fejlődésében?

Vannak-e különbségek egy fejlett szocialista társadalom és a fejlett tőkés társadalom tagjainak anyagi fogyasztása között? További kérdés: vajon a társadalmi és a gazdasági folyamatok automatikusan kialakítanak-e a szocialista társadalom igényeinek megfelelő fogyasztási modellt, ennek egyik vagy másik elfogadható alternatíváját?

Úgy vélem, nem szükséges annak jelentőségét kiemelni, hogy az anyagi fogyasztás jövőjét ma kell megalapoznunk a termelés fejlesztésével, beruházási döntésekkel, s ezért a kérdésekre most kell választ keresnünk. A népgazdaság tervszerű fejlesztése azt is jelenti, hogy a jövőbeni fogyasztói szükségleteket számba véve alakítjuk gazdaságunk fejlődését.

Két évtizedes tapasztalat igazolja: kedvezőtlenül befolyásolja a gazdasági és a társadalmi fejlődést, ha a lakosság kereslete kielégítetlen, ha kifogásolható az áruellátás színvonala, ha a készáru készletek felhalmozódnak, mert értékesítésük nehézségekbe ütközik. Valójában arról van szó, hogy a lakosság kereslete élénkebb ütemben növekedett, a fogyasztási szerkezet gyorsabban alakult át, mint az ennek szolgálatában álló termelőapparátus.

Vannak, akik ezt a fejlődés szükségszerű velejárójának tekintik, sőt azt állítják, hogy bizonyos mértékben ez a folyamat állandósul a technikatudományos fejlődés hatására. Ez azonban gyenge lábakon álló elmélet. Egyrészt a szocialista gazdaság dinamikus növekedése is csak az állandó egyensúly állapotában valósul meg, másrészt mind erőteljesebben fogalmazódik meg — talán mondhatjuk — a szocialista társadalom első számú elvárása, amely a fogyasztói igények minden irányú és mindenkori kielégítésének szükségességét, elsőrendű feladatát fogalmazza meg.

Mindezt állíthatjuk már ma, olyan körülmények között, amikor a gazdasági és a társadalmi lehetőségek még számos fogyasztási szükséglet kielégítését csak korlátozott módon teszik lehetővé. Gazdaságpolitikai gyakorlatunk átmeneti eszközökkel ideiglenesen összhangot hoz létre, de mind több olyan program kerül jóváhagyásra, amely eszközöket koncentrálnak az alapvető problémák megoldására. Természetesen nagyon gyorsan nem lehet eredményeket elérni,

de így sokkal határozottabban lehet kialakítani a gazdasági egyensúlyt. Ehhez nagymértékben hozzásegítettek a közép- és hosszútávú tervezés munkálatai, amelyek egyrészt a fennálló egyensúlyi problémákat hozták felszínre, másrészt egyúttal a megoldáshoz szükséges eszközöket is számba vették.

Az ún. elsőszámú társadalmi követelménynek akkor van realitása, ha valóban meg tudjuk mondani, az anyagi fogyasztás milyen színvonalának és szerkezetének elérését tűzhetjük ki célként, a szocialista társadalom építésének igényével összhangban? Nemcsak nálunk, más szocialista országokban is elterjedt módszer a gazdasági fejlődés magasabb fokán álló országok fontosabb fogyasztási mutatóinak elemzése, s annak értékelése, hogy a gazdasági növekedés tervezett üteme mellett, mennyi idő alatt érhetjük el más országok színvonalát. Kétségtelenül értékes adatok birtokába jutunk, ha megvizsgáljuk hogyan alakult az egy lakosra jutó fogyasztás pl. húsból, cukorból, textíliákból, cipőkből, nálunk és más országokban. Jó elemzéseket lehet készíteni arra is, hogy nálunk és másutt 100 családra hány személygépkocsi, televíziókészülék, mosógép és hűtőszekrény jut. De messzemenő következtetésekre jutni ezekből az adatokból nem nagyon lehet.

Feltételezhetjük, hogy egy nép gazdagságát, életszínvonalát, anyagi fogyasztásának helyzetét, az előbb említett mutatókkal mérni lehet, de sehol sem alakult ki olyan elfogadható módszer, amely valóban egy objektív mércét jelentene. Nem térek ki arra a vitára, amely évek óta folyik az összehasonlíthatóság realitásáról, a számbavétel köréről és a kialakított mutatók értékéről. Csupán azt szeretném jelezni, hogy a nagyjából azonos fejlettségi fokon, hasonló egy főre jutó jövedelmi színvonalon álló nyugat-európai országok között is nagyok a különbségek. A nemzetközi összehasonlítást ezért is, mint az elemzés egyik módszerét tarthatjuk alkalmasnak, s csak korlátozott mértékben hasznosítható a tervezésben.

Mindehhez még egy problémát szeretnék megemlíteni. Vajon kielégíti-e a mi társadalmunkat a fejlett tőkésországok fogyasztási mutatóinak elérése, vagy valamilyen más úton kívánunk haladni? Itt csak annyit jegyzek meg, egészen biztos, eltérő úton fogunk járni, sőt már most is mások a feltételeink és az igényeink.

Azzal azonban feltétlenül számolnunk kell, hogy a lakosság anyagi fogyasztásának fejlődését és struktúráját bizonyos gazdasági és társadalmi folyamatok alapvetően befolyásolják, pontosabban megfogalmazva: determinálják, s hosszabb távon előre, szinte törvényszerűen alakítják ki. Ilyen értelemben, tehát a társadalmi és a gazdasági folyamatok hatására, mintegy automatizmusok lépnek be, amelyek gyakorlatilag feltétlenül érvényesülnek, sőt minden beavatkozás ellenére, egy átmenet után, utat törnek maguknak.

Ezek az ún. automatizmusok, pontosabban közgazdasági törvényszerűségek, alapjában véve megegyeznek a szocialista társadalom kívánalmaival, azokkal jórészen összhangban vannak. Már ezért sem érdemes korlátozni

kibontakozásukat. Legfőképpen arról van szó, hogy a lakosság jövedelmének növekedése a fogyasztási struktúra egy nagyon is jellegzetes átalakulásával jár. Ezt a körülményt már a polgári közgazdászok is jelezték, sőt egyik-másik tendenciát, mint közgazdasági törvényt vázolták fel.

A szocialista társadalom bázisán is kifejlődnek ezek a közgazdasági törvényszerűségek, mintegy jelezve, hogy a fogyasztás gazdaságtanának területén sok hasonló tendencia mutatkozik, még eltérő társadalmi rendszerek keretében is. Ilyen például az, hogy a lakosság iparcikk fogyasztása gyorsabb ütemben növekszik, mint az élelmiszerek és élvezeti cikkek fogyasztása. Ennek következtében minden fejlett ország fogyasztási struktúrájának alakulását ez a tendencia meghatározza.

Mértékében azonban vita van. Akik a nemzetközi tapasztalatokra hivatkoznak, például azt kifogásolják, hogy ez idáig csak mérsékelt csökkenést az élelmiszerek részesedése az összes fogyasztásból, s a jövőben ennek a folyamatnak meg kell gyorsulnia. Mások szerint — s ezekhez tartozom én is — egyidejűleg kettős folyamat zajlik le nálunk: az élelmiszerek fogyasztásának belső struktúrája is gyors átalakuláson megy át. Ez lassítja az előbb jelzett folyamat intenzívebb érvényre jutását. Elég, ha arra utalok, hogy a falusi lakosság fokozatosan tér át a saját termelésű fogyasztásról az élelmiszerek vásárlására, az áru kínálatban növekszik az iparilag feldolgozott és csomagolt termékek aránya, emelkedik a vendéglátás útján fogyasztott élelmiszerek részesedése. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy most és a következő években zajlik le az a folyamat, hogy az élettanilag értékesebb élelmiszerek foglalják el a fogyasztásban a kevésbé értékesebbekét, érthető magyarázatot találunk a jelzett tendencia alakulására.

Közben mindenképpen — s ezt is az említett automatizmusok jelzik — a lakosság fogyasztása ruházati és ipari termékekből, valamint szolgáltatásokból gyorsabb ütemben növekszik. Ez a fajta automatizmus is megfelel a szocialista társadalomnak a jövő fogyasztásáról alkotott képének. A kérdés tehát inkább az, hogyan lehet ezt a folyamatot meggyorsítani? Itt mutatkozik meg annak jelentősége, hogy a központi döntések nem valamilyen folyamat ellenében, azaz példánkban az élelmiszerfogyasztás növekedési ütemének mérséklésében, hanem más folyamatok kialakulásának megélénkítése irányába hassanak.

Az eddigi kutatások azt látszanak igazolni, hogy a lakosság fogyasztását ruházati és más ipari termékekből akkor lehet gyorsabban növelni, ha megváltoztatjuk az árviszonyokat, ezek túlnyomó többségének árát az élelmiszerekhez és a jövedelmekhez képest csökkentjük. Egyidejűleg a kínálat olyan fejlesztésre van szükség, amely maga is ösztönzőleg hat a keresletre, a fogyasztók érdeklődését az említett ruházati és más ipari termékekre tereli. Egyszerűsítve: termelési és külkereskedelmi politikánkban kell kedvezőbb feltételeket teremteni a több, minőségileg jobb és választékosabb áru kínálat kialakítására.

Problematisabbnak tűnik, legalábbis még ma, hogyan alakítjuk ki a szolgáltatások fogyasztása gyorsabb fejlődésének feltételeit. A szolgáltatások növekedése egyrészt abból adódik, hogy tömegesen terjednek el olyan fogyasztási cikkek, amelyek járulékos keresleteként növekednek a szolgáltatási igények. Másrészt — bár ebben is vita van — a termékfogyasztás egy részének helyét a szolgáltatások foglalják el. Nagyon intenzív társadalmi igény a szolgáltatások fejlesztése. Például a háztartási munka egyszerűsítése, megkönnyítése, nem kis részben a szolgáltatások fejlesztését követeli meg. Az automobilizmus elterjedése ugyancsak a szolgáltatásokat növeli. A több és sokoldalúbb szolgáltatás azonban jelentős beruházásokat igényel, s mind több munkaerő beállítását teszi szükségessé. A fogyasztásnak ez az automatizmusa tehát csak akkor bontakozik ki teljességében, ha megegyezik a társadalom szükségleteivel és végül is egy meghatározott koncepció szerint, központi döntések alapján fejlődik.

Eddig már többször utaltam — különböző összefüggésekben — a központi döntések, elhatározások szükségességére. Mégpedig tipikusan olyan területeken, amelyek ma többnyire kívül esnek a központi elhatározásokon, sőt azokkal leginkább helyileg foglalkoznak. Szeretném kiemelni, hogy — megítélésem szerint — ahogy haladunk előre a társadalmi és gazdasági fejlődés útján, úgy válik szükségessé egyes folyamatok „beigazítása”, megfelelő irányba való terelése, mert az egyszerű automatizmusok nem hozzák létre spontán módon a kívánatos feltételeket. Lehet, hogy ma fűcsán hat illesztést állítani, de a gazdaság struktúrájában lényeges változások eléréséhez tudatos programra, s gazdasági, esetenként más eszközökkel való beavatkozásra van szükség. Ez nem mond ellent annak, hogy a gazdasági folyamatok túlnyomó többségét gazdasági eszközökkel rendszeresen tereljük a kívánt célok irányába. Arról van inkább szó, amikor egy-egy folyamatot gyorsítani akarunk vagy közvetlenebb átalakítást valósítunk meg.

A szocialista építés során belépnek újabb tényezők is, amelyek bizonyos irányt adnak a fogyasztás fejlődésének, azt kisebb vagy nagyobb mértékben motiválják. Ilyen például a munkaidő csökkentése, a szabad idő növekedése, aminek szociológiai kérdésével eddig többet foglalkoztak, s kevesebbet az anyagi fogyasztásra gyakorolt hatásával. Ez irányú kutatásaink azt igazolják, hogy a szabad idő növekedése, párosulva a lakosság jövedelmeinek gyarapodásával, szinte új fejezetet nyit az anyagi fogyasztás fejlődésében.

A társadalmi fejlődés más tényezőinek is növekszik a szerepe. (Például a demográfiai viszonyok változása, s ezek közül is a lakosság korösszetételének alakulása; a gyermekek s különösen a továbbtanuló fiatalok, valamint az idősebbek s ezek közül is az inaktív keresők arányának növekedése; az urbanizáció, a falu egy részének városiasodása, ugyancsak további kérdéseket vet fel az egészségügyi ellátás színvonalának javulása, valamint az oktatással kapcsolatos fejlődés.) A szocialista állam szociálpolitikájával old meg nem is jelentéktelen fogyasztási feladatokat, s ebből adódnak azok a hatások, ame-

lyek nem a közvetlen jövedelemből származó fogyasztási impulzusokat adják. Sőt, mindezek az anyagi fogyasztás elég jelentékeny részét szinte központilag szabályozott módon közvetítik a lakossághoz.

Az anyagi jólét és ellátottság növekedése gyorsabban ment végbe az elmúlt negyed évszázadban, s a jövőben is egyelőre még az lesz a helyzet, mint ahogy az emberek tudati formálódása bekövetkezett. Az aktív keresők túlnyomó többségét, a társadalom politikailag és gazdaságilag legtevékenyebb rétegét azok teszik ki, akik már éltek és dolgoztak a kapitalista Magyarországon. A belépő új generáció tekintélyes része is a mai aktív generációtól befolyásolt, elsősorban a fogyasztási szokásokban. Tulajdonképpen a legalapvetőbb fogyasztói szokásokban — legalábbis tömegesen — csak kismértékű változás következett be. Ilyennek tekinthetjük a háztartásvezetés és az étkezés rendjét, s a mindennapi élet számos területét. Inkább arról van szó, hogy most a tömegek vásárlóképessége megnőtt, a kirívó különbségek eltűntek, s nyugodtan beszélhetünk a fogyasztás egyféle demokratizmusáról. A lakosság különböző rétegei fogyasztásában sokkal kisebbek az eltérések, szóródások, mint a kereseti viszonyokban. Ezt elősegítettük — lényegileg egyik nagy vívmányunkkal — a társadalmi juttatások általánossá tételével is.

Mert az anyagi javakban való gazdagodás gyorsabban bekövetkező folyamat, mint a tudat formálódása, átalakulása, érthető módon a javak megszerzésében, felhasználásában és birtoklásában még elég nagy szerepe van a konzervatizmusnak, a kapitalista életmódból megmaradt gondolkodásnak. Ennek hatását erősíti az is, hogy sokan mintegy mintaként a nyugati országokban kialakult fogyasztási értékrendszert veszik alapul, az ottani szokások utánzására törekszenek. Azt hiszem, szabad azt is állítani, hogy egyféle társadalmi presztízs nálunk is kialakult és terjed, az anyagi javak fogyasztása és birtoklása tekintetében. Ebben a kispolgári erkölcsöknek és felfogásnak még intenzív szerepe van, nem utolsósorban azért, mert helyette nem fogalmaztuk meg, még nem alakítottuk ki új társadalmunk normáit az anyagi fogyasztás területén.

Egyelőre nagyon nehéz is programot adni. Nemcsak azért, mert ezután kell kidolgozni a szocialista társadalom követelményrendszerét az anyagi fogyasztás területén. Azért is nehéz, mert fejlődésünk eddigi szakaszaiban s még egy bizonyos ideig, az anyagi jólét növeléséhez fokozott mértékben kívánjuk igénybe venni a lakosság anyagi eszközeit. Sokan azt állítják, hogy a szocialista építés időszakában ez alapvető kérdés, mert ennek révén növeljük az egyének anyagi érdekeltségét. Mások egy racionálisabb egyensúly kibontakozására céloznak azzal, hogy a társadalom közös kötelezettség viseléséből a lakosság milyen hányadban vegye ki részét. Valóban ellentmondásosnak tűnne, ha egyfelől azt hirdetjük: épüljön minél több lakás magánerőből, másfelől a családi házak szaporodásában a kispolgáriasodás jelét látnánk.

Korreferátumomban arra törekedtem, hogy jelezzem a problémákat, a kutatás új feladatait, amelyek a társadalomtudományok különböző ágaiban felmerülnek. A jelzett nehézségek ellenére megállapíthatjuk, hogy az elmúlt negyed évszázad során azért fokozatosan kialakult egy új közfelfogás, s napjainkban már egyre inkább megfogalmazódnak, hogy az anyagi fogyasztás területén melyek a szocialista társadalom elvárásai és követelményei. Azt kell tisztáznunk, hogy a társadalom gazdagodása anyagi javakban, miként jusson kifejezésre — társadalmilag elfogadható módon — az egyének és a családok gazdagodásában, továbbá mi jellemezheti — dinamikus fejlődés mellett — a szocialista társadalom anyagi helyzetét. Nincsenek véglegesen kialakult nézetek az anyagi ellátás terén, a kíváncsúnak tűnő megoszlásban a társadalom kollektív juttatásai és az anyagi javak egyéni, illetve családi birtoklása terén. Talán egy távoli jövő számára felvázolható a szocialista ember típusa az anyagi javakhoz való viszonyában. De addig még egy történelmi időszakot kell bejárni. A kutatómunka közvetlenebb feladatát annak az útnak a körvonalazásában látom, amelyet a következő egy-két évtizedben úgy kell bejárunk, hogy egyúttal közelebb vigyen bennünket perspektivikusabb célkitűzéseink megvalósításához.

SCHMIDT ÁDÁM: A JÖVEDELEMELOSZTÁS ÉS JÖVEDELEM- ADÓZTATÁS EGY REFORMJAVASLATA EGYES FEJLETT TŐKÉRSZÁGOKBAN

(A negatív jövedelemadó)

I. Jövedelmi újraelosztás a tőkésországokban

A tőkésországok személyi jövedelemelosztásának jellegzetességei között — a tőkejövedelmek jelentős részesedése,
— a lognormális elosztás és benne a paraméterek értékeiből is kitűnő viszonylag erős egyenlőtlenség,
— az egész elosztási folyamat spontaneitása,
— végül a jövedelemelosztás különböző okokból származó némi egyenlősödési tendenciája

említhető. De jellegzetességnek tekinthető az is, hogy a tőkésállam a jövedelemelosztást nem hagyja teljesen magára, hanem többnyire valamiféle jövedelmi politikát folytat. A tőkésállam bizonyos mértékben már magukat a jövedelemelosztás alapjául szolgáló piaci folyamatokat is szabályozza, de ezen túlmenően — különböző megfontolásokból — megkísérli az alapjában spontán jellegű jövedelemelosztás eredményeinek korrigálását is.

Ez a korrigálás egyfelől a magas, különösen a kirívóan magas jövedelmek korlátozásával, másfelől az alacsonyabb jövedelmek kiegészítésével és pótlásával

val történhet. A tőkésállam a jövedelemelosztási politika eszközeként egyik oldalon az adóztatást, másik oldalon a különböző költségvetési, ill. szociális juttatások rendszerét alkalmazza.

A tőkésországok egyenesadó-rendszerében fokozatosan megvalósult a progresszív személyi jövedelemadó. Ez a progresszivitás némileg enyhíti a regresszív hatású közvetett adókra még jelenleg is erősen támaszkodó tőkés adórendszer igazságtalanságát.

A progresszív adó igazságossági meggondolásokon kívül elméletileg is kellően indokolható, gyakorlati megvalósítása során azonban számos probléma jelentkezik, amelyekre különböző megoldások lehetségesek és szokásosak. Problémák főként az adókulcsok sorának elején és végén merülnek fel. Az egyik kérdés az, hogy meddig mehet a progresszió, az adókulcs emelkedése; a másik, hogy az adóztatás egyáltalában milyen jövedelemnél, milyen kulccsal kezdőd-jék. Az első kérdésre az a megoldás alakult ki, hogy a magasabb jövedelmek szintjén a kulcs emelkedése lassul, majd egészen megáll; nincs olyan tőkés adó-rendszer, amely az egész jövedelmet elvonná. A másik kérdés pedig — nem annyira elméleti vagy méltányossági megfontolásokból, mint inkább adminisztrációs okokból — úgy oldódott meg, hogy az alacsony jövedelmek bizonyos küszöb, esetleg valamilyen módon megállapított létminimum összegéig adózatlanok maradnak. Az adóztatás progresszivitása így kapcsolatba került a létminimum adózatlanságával.

A szociálpolitika és jövedelempolitika fejlődésével a modern tőkésállamban — a jóléti államban — fokozatosan kialakultak a különböző juttatások. Ezek között megtalálhatók a társadalombiztosítási juttatások, nyugdíjak, betegségi és baleseti járadékok, öregségi járadékok, munkanélküli segélyek, családvédelmi juttatások, különböző természetbeni juttatások stb. Mindezek a juttatások meglehetősen differenciált rendszert alkotnak.

II. Az ún. negatív jövedelemadó

Az adott helyzet tehát az, hogy az állam az egyik oldalon — a pénzügyi szervek, adóhatóságok útján stb. — bizonyos küszöbön felül progresszíven megadóztatja a jövedelmeket, másik oldalon pedig — a költségvetésből vagy társadalmi szervek útján — esetleg ugyanazoknak a személyeknek különböző juttatások formájában jövedelmet biztosít. A helyzet elemzéséből alakult ki az a gondolat, hogy az adóztatási rendszer és juttatási rendszer különállásának felszámolásával a kettőt egyetlen egységes rendszerbe kellene integrálni. S voltaképpen még ezt megelőzően hangzott el olyan javaslat, hogy a létminimumot az adóztatástól függetlenül biztosítani kell az állam részéről. Így alakult ki az angol-szász országokban az ún. negatív jövedelemadó vagy „fordított jövedelemadó” (Reverse Income Tax) bevezetésére irányuló javaslat több változata.

Ezek a javaslatok hosszabb — a második világháborúig visszamenő — történeti múltat tekintenek vissza. A javaslatok közül ez ideig egyik sem valósult meg, de a közgazdasági irodalom egyre erősebben érdeklődik a téma iránt.

A szakirodalomban kísérlet történt a negatív jövedelemadó rendszerével szemben támasztható követelmények meghatározására is. Eszerint a rendszer által nyújtott támogatásnak kielégítőnek kell lennie, a valóban rászorultakra kell koncentrálnia, nem szabad korlátoznia a munkára, teljesítményekre irányuló ösztönzést és emellett egyszerűen alkalmazhatónak kell lennie. A követelmények felvázolásával egyidejűleg elhangzott az a beismerés, hogy a követelmények részben ellentétesek egymással s így nehezen elégíthetők ki. Ez magyarázhatja többek között, hogy a javaslatok még nem jutottak megvalósuláshoz, de azt is, hogy már eddig is meglehetősen sokféle változatuk alakult ki.

A javaslatokban közös az a törekvés, hogy a létminimumot valamiképpen teljesen vagy legalábbis részben biztosítsák, és hogy az adóztatási és juttatási rendszert valamiképpen összevonják. A juttatás mértékét, az eredetileg szerzett és juttatott jövedelem közötti viszonyt s az adóztatás és juttatás összekapcsolásának módozatát illetően azonban már eltérőek a javaslatok.

A javaslatok mind az eredeti cél elérése, mind megvalósításuk ésszerűsége szempontjából különbözőképpen értékelhetők. Részletes elemzésre és értékelésre nem lévén mód, nem az egyes változatokról, hanem általában a negatív jövedelemadó gondolatáról kell néhány szót szólni.

A negatív jövedelemadóra vonatkozó javaslatok felett a fejlett tőkeországokban megindult vitában általában elismerték, hogy valami ilyenféle rendszer hozzájárulhat a szegénység problémájának megoldásához, ill. enyhítéséhez, valamint azt is, hogy az adóztatási és juttatási rendszer egyszerűsítésére alkalmas. A javaslatokat bírálva viszont főként azt kifogásolták, hogy a munkavállalással, teljesítménynyújtással szemben ösztönöz. Felmerült a kérdés: miért dolgozzék valaki, ha anélkül is jövedelemhez juthat? Erre azonban elég könnyű volt a válasz: a juttatásban részesülők túlnyomó része amúgy sem képes munkavállalásra, más részük pedig nem fog megelégedni a létminimumnak megfelelő juttatással, hanem további jövedelmet igyekszik szerezni. A javaslatok megvalósíthatóságát költségességük miatt is kétségbe vonták. (Az USA-ban a különféle javaslatok megvalósítása minimálisan 6, maximálisan 51 milliárd dollár évi költségkihatással járna.)

Ha a fenti főbb érvek és ellenérvek ismeretében értékelni kívánjuk a szóban forgó javaslatokat, akkor azt mondhatjuk, hogy a szegénység enyhítésére s a juttatási rendszer ésszerűsítésére irányuló törekvés nagyjában pozitívan értékelhető. A javaslatokban azonban bizonyos negatív elemek, veszélymomentumok is rejtőznek. (A veszélyre utal az a tény, hogy a javaslatokat egyes tőke pénzügyi körök is feltűnő rokonszenvvel fogadják.) A rendszer bevezetése esetén pl. fennáll a veszélye egyes mindenképpen fenntartandó

szociális juttatások visszaszorításának. A súlyosabb következmények azonban nem is itt, hanem az adóztatás terén várhatók. Ilyenek pl. az adórendszerben az egyenesadózás súlyának csökkenése, a létminimum-juttatás bevezetésének ürügyével a proporcionális adóztatás visszacsempészése, a magasabb jövedelműek adóterhének csökkentése. Az elgondolások kialakítóit feltehetően őszinte jószándékok és nem ilyenféle törekvések vezérelhették, de javaslataik ilyen irányban is eltorzulhatnak.

III. Néhány következtetés

Ha a negatív jövedelemadó a tőkésországokban a tiszta elgondolásoknak megfelelően megvalósulna, akkor ez olyan kihívás lenne a szocialista országok felé, amely nem maradhatna figyelmen kívül és megválaszolatlanul. A negatív jövedelemadó problémáját, illetőleg annak alapgondolatát tehát saját társadalmi rendszerünk fejlődése szempontjából is vizsgálni és elemezni kell.

A következő időszakban semmiképpen sem zárkozhatunk el a szegénység felszámolásának problémája elől, ami lényegében véve mindenki számára a létminimum intézményes biztosítását jelenti. Ez szükségessé tenné a juttatási rendszer felülvizsgálását és a juttatásoknak egységes rendszerbe foglalását, ill. integrálását. Emellett egyfelől a jövedelmi szint várható emelkedésével és a jövedelmek differenciálódásának fokozódásával, másfelől államháztartási érdekből egyre kétségtelenebb lesz a lakossági adóztatási rendszer felülvizsgálatának és módosításának szüksége. S ennek egyik eleme a jövedelmek értelmes progresszív megadóztatása lehet.

A felvetett problémák megoldására irányuló javaslat kidolgozása alapos vizsgálatot és hosszabb kifejtést tenne szükségessé, amire most nincs lehetőség. Néhány szót azonban talán mégis megérdemel a kérdés. Legalábbis annyit, hogy a jövő szocialista társadalmában az alacsony jövedelműek esetében a létminimum biztosításáról egységes juttatási rendszer útján kellene gondoskodni. A közepes jövedelműek kategóriájában, a létminimum és jólétminimum között bizonyos céljuttatások megmaradhatnak és a jövedelmek egyben adómentesek lehetnének. A jólétminimum feletti magasabb jövedelmekre viszont már progresszív jövedelemadóztatás bevezetése lenne szükséges. Ilyen rendszerrel megvalósítható lenne egyrészt a szegénység felszámolása, másrészt a jövedelemelosztás igazságossága is.

A felvethető ellenérvek elhárítására már most hangsúlyozni szükséges, hogy a vázolt rendszer bevezetéséhez az előfeltételeknek fenn kell állniuk. Alapvető feltétel először is a népgazdaság hatékonyságának fokozódása, a jövedelemszint emelkedése, differenciáltabb jövedelmi rendszer kialakulása s végül, de nagy fontossággal, a társadalmi tudat szintjének sokkal magasabbra emelkedése. Ilyen feltételek fennforgása esetén azonban a vázolt konstrukció megvalósítása nem csak lehetséges, hanem kívánatos is, mert tőle az egész

szocialista gazdasági és társadalmi rend további fejlődésére kedvező hatások várhatók.

FRIGYES ERVIN: A MUNKÁS-ALKALMAZOTT NÉPESSÉG JÖVEDELEM-EGYENLŐTLENSÉGÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

Távlati terveink — és ezzel mindenki egyetért — elsősorban a fogyasztás és a jövedelem növelését célozzák. A perspektivikus terv célja, hogy minél inkább megközelítsük a gazdasági fejlődés rangsorában előttünk álló országokat és ugyanakkor megtartsuk legalább jelenlegi rangsorunkat, ne kerüljünk relatív hátrányba a jövedelmek és a fogyasztás nemzetközi összehasonlításában.

Vigyáznunk kell azonban arra, hogy távlati életszínvonal előirányzatunk ne váljék egyoldalú, kizárólag a növekedés mértékét és ütemét szem előtt tartó koncepcióvá. Az életszínvonal növekedését úgy kell elérnünk, hogy a gazdasági növekedés előnyei mellett — lehetőség szerint — kerüljük el annak egyes lehetséges hátrányait.

Véleményem szerint a két rendszer között folyó versenyt nemcsak a fogyasztás átlagos növelése, hanem az elosztás jellege — és itt elnézést kérek, hanem kifejezetten közgazdasági terminológiát használok —, az elosztás igazságossága terén is érvényesíteni kell.

Nem szabad megengednünk, hogy ma a fejlődésben előttünk álló tőkésországok jövedelmi színvonalának megközelítése indokolatlan társadalmi feszültségekkel és egyenlőtlenségekkel járjon együtt, amelyeket az átlagszámok köztudottan nagyon jól tudnak takarni.

Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy egyes fejlett tőkésországokban, mint pl. a skandináv államokban már ma is az egyenlőtlenséget tekintik az alapvető társadalmi-gazdasági problémának, és jövedelem- és szociálpolitikájukkal jelentős mértékű jövedelemnivellálásra törekednek.

Ha tehát a jövedelmek növelésére irányuló feltétlen szükséges erőfeszítéseink mellett megfeledekezünk a probléma strukturális oldaláról, igen könnyen a nyugat levetett, viseltes ruhájához juthatunk.

Az egyenlőtlenség egyike a közgazdaságtan azon sok fogalmának, amelyeknek definíciója voltaképp hiányzik. Jövedelem-egyenlőtlenség alatt általában a jövedelmi különbségeket különböző ismérvekkel rendelkező személyek, társadalmi csoportok és jövedelmi egységek közötti relatív differenciákat értünk.

A jövedelmi egyenlőtlenség önmagában se nem káros, se nem hasznos, hiszen magában foglalja mind a különböző tevékenységekkel, különböző hatásfokkal dolgozó személyek által megszerzett jövedelmek közötti kívánatos különbségeket, mind pedig a tudatos jövedelem- és szociálpolitikai intézkedések segítségével felszámolandó nem kívánatos differenciálódást.

A jövedelem- és szociálpolitika fő feladata éppen az, hogy különbséget tegyen az egyenlőtlenség kívánatos és nem kívánatos aspektusai között, és

úgy biztosítsa a differenciálódásnak célkitűzéseinkkel összhangban álló mértékét, hogy egyúttal a szociálpolitikai szempontból kedvezőtlen társadalmi, rendszerünk lényegével és célkitűzéseivel nem összeegyeztethető jövedelmi különbségek csökkentésére törekedjen.

Noha korreferátumom célja elsősorban a bérből és fizetésből élő népesség belüli jövedelem-differenciálódás, néhány kérdésének bemutatása, nem lehet elsiklani a társadalmi csoportok közötti jövedelmi különbségek problematikája mellett sem. Annál is kevésbé, mert pillanatnyilag a társadalmi tudat szempontjából legégetőbb problémának, de hangsúlyozottan nem életszínvonalpolitikai eszközökkel megoldandó problémának a társadalmilag szervezett munkamegosztáson belül megszerezhető jövedelmek és a döntően a társadalmilag szervezett munkamegosztás hiányosságai miatt megszerezhető kistermelői, vállalkozói, kontár vagy spekulációs jövedelmek közötti differencia látszik. E problémának megoldása elsősorban gazdasági eszközökkel vívott konkurenciaharc a társadalmilag szervezett munkamegosztás tökéletesítésének kérdése. Ugyanekkor e probléma fennállása rendkívül kedvezőtlenül befolyásolja az életszínvonallal kapcsolatos elvárásokat, zavaróan hat a társadalmi tudatra. Kihívó fogyasztási szokásokat, kihívó vagyonkoncentrációt eredményez, hamis igényeket hoz létre, amelyek kielégítésének útját a társadalmilag szervezett munkamegosztáson kívül látják. Mondhatjuk, hogy itt rendkívül kis csoportról van szó, de az egyenlőtlenség ezen aspektusának, a gazdasági lehetőségeinket sokszor felülmúló igényeknek káros tudati és társadalmi hatásai vannak.

Visszatérek most már tulajdonképpeni fő témámhoz, a bérből és fizetésből élő népesség belüli jövedelmi egyenlőtlenségekhez.

A probléma megközelítése rendkívül bonyolult, aminek az oka elsősorban az, hogy a jövedelmek megszerzésének és felhasználásának mások az alapvető egységei. A jövedelmekhez személyek jutnak, mégpedig úgy, hogy a jövedelmekhez jutás mértékét és feltételeit alapjában véve e személyek egyéni ismérvei (a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerep, a végzett tevékenység határfoka, az életkor, a korábban végzett tevékenység stb.) szerint gazdaságpolitikai és szociálpolitikai döntések, gazdasági folyamatok határozzák meg.

A jövedelmek felhasználásának alapvető egységei azonban a fogyasztói jövedelmi közösségek, a háztartások, ahol a háztartás összes jövedelmeiben való részesedés — általában — sokkal inkább a közösen mérlegelt szükségletek, mintsem az egyes személyek által megszerzett jövedelmek arányában történik. Ezért is jellemezzük általában a háztartási egy főre jutó, vagy egy fogyasztási egységre jutó jövedelem nagysága szerinti megoszlással a személyi jövedelemeloszlást.

Mindez azt jelenti, hogy a különböző ismérvekkel rendelkező személyek jövedelmeinek szabályozása és az életmódot alapjában meghatározó személyi

jövedelemelosztás között egy transzformációs tényezővel, a háztartások struktúrájával kell számolnunk.

Ez komplex feladatot jelent:

- A személyi jövedelemelosztásban jelentkező egyenlőtlenség elemzésével választ kell adnunk arra, hogy milyen tényezők milyen mértékben hatnak a személyi jövedelemelosztás egyenlőtlenségére.
- Közgazdasági elemzéssel meg kell határoznunk, hogy az egyenlőtlenség tényezői közül melyeket tartunk társadalmi gazdasági fejlődésünk szempontjából kívánatosnak és melyeket nem.
- Ki kell dolgozni az egyenlőtlenségre ható tényezők kívánatos irányú megváltoztatásának stratégiáját.
- Ellenőriznünk kell, hogy a választott stratégia és a társadalmi, gazdasági és demográfiai fejlődés milyen kvantitatív és kvalitatív változásokat hoz létre a személyi jövedelemelosztásban.

Ami az első feladatot, vagyis az egyenlőtlenség elemzését illeti, megállapítható, hogy a háztartási egy főre jutó jövedelmekben jelentkező egyenlőtlenségek csak viszonylag kis része származik a kereseti különbségekből. Az egyenlőtlenség túlnyomó része abból adódik, hogy a háztartásoknak eltérő a demográfiai összetétele. A demográfiai összetételből adódó egyenlőtlenségnek csak kis részét kompenzálják az ún. szociális jövedelmek arányában jelentkező ellentétes irányú differenciák.

Az ún. szociális jövedelmek voltaképpen a társadalmilag már vagy még munkaerőnek számító személyek eltartásához való állami hozzájárulást képviselik.

Egy adott munkás-alkalmazott háztartás egy főre jutó jövedelmét a következő azonosság formájában írhatjuk fel: Az egyszerűség kedvéért vegyünk úgynevezett „tisztá” munkás-alkalmazott háztartásokat, ahol csak munkás-alkalmazott keresők és eltartottjaik élnek.

$$\frac{J}{N} = \frac{B}{K} \cdot \frac{K}{n} \cdot \frac{n}{N} \cdot \frac{B+S}{P} \cdot \frac{J}{B+S},$$

ahol J a háztartás jövedelmét,

N az összes személyek számát,

B a munkabéreket,

K a bérkeresők számát,

n a társadalmilag munkaerőnek tekinthető személyek számát,

S a döntően a társadalmilag munkaerőnek nem számító személyek eltartásához hozzájáruló úgynevezett szociális jövedelmeket (nyugdíj, ösztöndíj, családi pótlék segély)

jelentik.

Könnyű belátni, hogy a szorzati azonosság első tényezője az átlagkeresetet, második tényezője a foglalkoztatottság közgazdasági oldalát, harmadik tényezője a foglalkoztatottság demográfiai aspektusát fejezi ki, a negyedik tényező a szociális jövedelmeknek a bérjövodelemeket növelő hatását mutatja, az ötödik tényező azt fejezi ki, hogy a család összes jövedelmei mennyiben haladják meg a bérek és szociális jövedelmek összegét.

Ez az azonosság, mivel kizárólag szorzati tényezőket veszünk figyelembe, az egy főre jutó jövedelem minden viszonyszámára kiterjeszthető, ugyancsak kiterjeszthető a Tervgazdasági Intézetben kifejlesztett és azóta több helyen használt úgynevezett u , w , v mutatórendszerre is, ahol

$$u = \frac{M}{m_1}, w = \frac{m_2}{M}, v = u \cdot w = \frac{m_2}{m_1}.$$

E szimbólumok között

M az átlagos egy főre jutó jövedelmet,

m_1 az átlagosnál kevesebb egy főre jutó jövedelmet,

m_2 pedig az átlagosnál magasabb jövedelmű családok egy főre jutó jövedelmét jelenti.

Nem szeretnék itt részletesen kitérni az egyenlőtlenségi mutatók matematikai, statisztikai tulajdonságaira, csupán azt szeretném megemlíteni, hogy e mutató értékei monoton függvényei a személyi jövedelemelosztást leíró matematikai, statisztikai elosztás függvény paramétereinek, geometriailag — a Lorenz-görbe segítségével — interpretálhatók, de legnagyobb előnyük talán abban rejlik, hogy az előbb ismertetett leíró azonosság tényezőiből is felépíthető e mutató értéke, és a tényezők logaritmusának arányában következtethetünk arra, hogy a leíró azonosság mely tagja milyen mértékben vesz részt a személyi jövedelemelosztás egyenlőtlenségeinek kialakításában.

Illusztratív példánk olyan háztartások 1962. évi adataira vonatkozik, ahol a háztartás-fő munkás vagy alkalmazott, de a családtagok között tszkereső is lehet. Az ismertetett leíró azonosságot tehát nem tudtuk oly egyszerűen használni, mint az ún. tiszta munkás — alkalmazotti háztartásoknál, az átlagkereseteket kizárólag a bérkeresőkre vetítettük, és a leíró azonosság második tagja is csupán a bérkeresőknek az összes társadalmilag munkaerőhöz viszonyított arányát fejezi ki. E számítások szerint e kategóriákra a teljes egyenlőtlenség kb. 38%-a az átlagkereseteknek, vagyis az első tényezőknél, 41%-a a második tényezőnek, 42%-a a harmadik tényezőnek tulajdonítható, míg a negyedik és ötödik tényező 9, illetve 12%-ot kompenzál az előző tényezők által létrehozott jövedelmi különbségekből.

Annak illusztrálására, hogy a személyi jövedelem elosztásában milyen nagy szerepe van a családok demográfiai, gazdaságdemográfiai struktúrájának, még más adatokat is fel szeretnék használni. A strukturális eltérés visz-

gálatával foglalkozó kutatásaink során megvizsgáltuk, hogy milyen tendenciák szerint változik az egy főre jutó jövedelem nagyság csoportjaiba sorolt háztartások demográfiai, gazdaságdemográfiai kategóriák szerinti összetétele.

Itt a 400 Ft-nál alacsonyabb egy főre jutó jövedelműektől a 2000 Ft-nál magasabb egy főre jutó jövedelműekig 200 Ft-os osztályközökkel összesen 10 jövedelmi csoportot vettünk figyelembe.

Az egyes jövedelmi csoportok demográfiai és foglalkozási struktúráját azzal jellemeztük, hogy a különböző demográfiai—gazdaságdemográfiai ismérvek alapján képzett kategóriák népességének milyen hányada tartozik az egyes jövedelmi csoportokba. E tizenkét kategória következő volt:

1. általános iskolás korú és fiatalabb gyermek,
2. középiskolás és ipari tanuló,
3. egyetemi és főiskolai hallgató,
4. egyéb munkaképes korú eltartott,
5. átlagosnál magasabb keresetű bérkereső,
6. átlagosnál alacsonyabb keresetű bérkereső,
7. tsz kereső,
8. egyéb kereső,
9. munkás-alkalmazott nyugdíjas átlagosnál magasabb nyugdíjjal,
10. munkás-alkalmazott nyugdíjas átlagosnál kisebb nyugdíjjal,
11. tsz nyugdíjas,
12. egyéb idős eltartott.

Ily módon minden egyes jövedelmi csoport demográfiai—foglalkozási—gazdaságdemográfiai struktúrája 12 adattal, vagyis tizenkét elemű vektorokkal jellemezhető. Ha megvizsgáltuk e vektoroknak az első — a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelmű — jövedelmi csoport demográfiai struktúráját jellemző vektorral alkotott hajlásszögét, úgy a következő monoton növekvő sorozatot kapjuk:

(fok, ill. századfokban), 9,60, 22,80, 35,80, 47,75, 55,99, 61,00, 69,31, 73,55, 80,10.

Itt két körülményre kell felhívunk a figyelmet. Nem negatív elemű vektorok között a maximálisan lehetséges hajlásszög 90 fok, amit a legmagasabb és legalacsonyabb jövedelműek demográfiai struktúrája jelentős mértékben megközelít. Tehát e struktúrák közel ortogonálisak egymásra. A másik érdekesség az, hogy a hajlásszög növekedése teljesen konzekvensen megy végbe, az összes vektorok közel ugyanazon a sík felületen helyezkednek el.

Ha közgazdasági elemzéseknek vetjük alá a korábban ismertetett leíró azonosság tényezőit, úgy megállapítható, hogy a munka szerinti elosztáshoz

vagy az anyagi ösztönzéshez e leíró azonosság első két tagjának van csak köze. Amennyiben béarányaink már tökéletesen társadalmi célkitűzésekkel adekvát módon fejeznék ki a különböző jellegű munkák és különböző munkavégzések közötti különbségeket, abban az esetben egy adott háztartásban élő személyek életkörülményeinek csak a keresők keresetétől kellene függnie, és attól, hogy a rendelkezésre álló munkaerő-tartalékokat a háztartás milyen mértékben aktivizálta. Itt természetesen nem az egy főre jutó jövedelmet értem, hiszen a különböző családtagok szükségletei korszakosan változnak, de ha rendelkeznének tökéletes fogyasztási egység egyenérték számokkal, akkor azt mondhatnánk, hogy az egy fogyasztási egységre jutó jövedelemarányoknak lényegében e két tényezőtől kellene függnie. Tekintsük tehát úgy, hogy ahol e kifejezésben létszámok szerepelnek, ott mindenütt a nekik megfelelő fogyasztási egység egyenértékekkel helyettesíthetők. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy — ismét hangsúlyozom — tökéletes munkabérrendszer esetén az első két tag fejezi ki az anyagi ösztönzés és a munka szerinti elosztás követelményeit, úgy ebben az esetben az utolsó három tag szorzatának eggyel kellene egyenlőnek lennie. Ha elhanyagoljuk a béreken és a szociális jövedelmeken felüli, többnyire véletlenszerű jövedelmeket, úgy a 3. és 4. tag szorzatának kellene eggyel megegyeznie.

A levezetéstől a rövidség kedvéért eltekintve: ez abban az esetben válhatna valóra, ha

$$\frac{B}{n} = \frac{S}{N-n},$$

vagyis a munkaképes, társadalmi munkaerőnek számító népesség egy fogyasztási egységre jutó munkaviszonyból származó jövedelemértéke megegyezne a társadalmi munkaerőnek nem számító népesség egy fogyasztási egységére jutó szociális jövedelemmel.

Nyilvánvaló, hogy ha amennyiben csak e leíró azonosságot veszem figyelembe, akkor egészen eddig a határig a szociális jövedelmek növelése nem hogy gyengítené, hanem erősíti, a tulajdonképpeni életmódot meghatározó fogyasztási lehetőségekre terjeszti ki a munka szerinti elosztás érvényesítését. Nyilvánvaló azonban, hogy ez egy absztrakt felső határ, egy el nem érhető és el nem érendő határ, mert itt különböző strukturális szempontokat is figyelembe kell venni. Így pl. a nyugdíjasoknál határnak tekintem azt, hogy a nyugdíjnak a korszakos szükségletekkel korrigált nagysága ne haladhassa meg esetenként azt a határt, mihez munkavállalás esetén korábbi munkakörében nyugdíjas hozzájuthatna. A családi pótlék — ismétlem, a korszakos szükségleteket figyelembe véve — véleményem szerint nem elégíthet ki magasabb mértékben szükségleteket, mint a gyakorlatilag minimálisnak tekinthető munkabér. Az ösztöndíjak, az egyetemi hallgatók szociá-

lis kedvezményeit is figyelembe véve, nem biztosíthatnak magasabb fogyasztást, mint ami munkába lépéskor elérhető lesz.

E határok — ismételnem kell — abban az esetben érvényesek, ha bérrendszerünk tökéletes és teljes egészében megfelel a munka szerinti elosztás és az anyagi ösztönzés követelményeinek. Azt hiszem, nem lehet túlzott pesszimizmussal vádolni, ha azt mondom, hogy ettől még távol vagyunk. Ezért a szociális jövedelmek növelésének egy másik, lényegesen szigorúbb határával találkozunk, vagyis azzal, hogy a megtermelt fogyasztási alaptól biztosítani kell a béreknek társadalmi célkitűzésekkel adekvát differenciálódását is. Ha viszont nem oldjuk meg, vagy legalábbis nem enyhítjük a legfontosabb szociális témákat, bérrendszerünk sem válhat ösztönzővé. A gyakorlati munkabér-szakemberek véleménye szerint a szociális problémák megoldatlansága következtében — a bérekben érvényesítik a szociális szempontokat. Ez elkerülhetetlen egy olyan, alapjában véve humanisztikus társadalomban, mint a mienk. A szociális és gazdasági szempontok nálunk csak úgy választhatók ketté, ha a szociális problémákat megoldjuk vagy legalábbis enyhítjük.

Ami a közvetlen ösztönzést illeti, a magam részéről nem tartom varázsszernek. Noha vannak problémáink a végzett munka intenzitása terén, a termelékenység igazi növekedését, a perspektivikus tervekben kívánatos mértékű növekedését elsősorban magának a termelési folyamatnak, a technológiának az intenzifikálása biztosítja.

Ami a termelékenység — bér automatizmust illeti: A magam részéről csak korlátozottan hiszek ilyen automatizmusban. Az emberek nem forint-automaták. A munkahelyi klíma, a munka jobb, eredményesebb megszervezése a végzett munka hasznosságának tudata mind olyan tényezők, amelyek a bérekkel hasonló, esetleg nagyobb mértékben hatnak. Az előbb a nyugat levett viseltes ruhájáról beszéltem. Nyugati szakértők szerint a munkahelyi mobilitásban a klimatikus és presztízstényezőknek nagyobb szerepe van a bérezési szempontoknál. Nem érzem, miért kell perspektivikus terveinkben azt anticipálnunk, hogy a mi dolgozóink teljes előnyben részesítik a közvetlen bérezési szempontokat.

Ezért szeretném aláhúzni, hogy nincs alternatív választási lehetőség anyagi ösztönzés és szociálpolitika között. A keresetek differenciálásának és a családi jövedelmek közötti nem kívánatos egyenlőtlenségek felszámolásának követelménye ugyanannak az éremnek a két oldala.

Mindaz, amit egy korreferátumban el tudtam mondani, csupán a problémák felvetésének tekinthető. Azt hiszem, csak arra sikerült rávilágítanom, hogy a jövedelmek tervezése, a különböző részesedési fogalmak arányának meghatározása milyen komplex feladatokat jelent, és e tervezési munka során a jövedelem és szociálpolitikai stratégiák kialakításánál milyen nagy jelentősége van rétegződési szempontok figyelembevételének.

ÉLTETŐ ÖDÖN: LAKOSSÁGI JÖVEDELMEK SZÓRÓDÁSA ÉS ENNEK FORRÁSAI

A korreferátum célja, hogy hemutassa a lakosság személyes jövedelmei szóródásának, a magyarországi jövedelemelosztásnak néhány jellegzetességét. A téma gazdag és szerteágazó. Ezért a korreferátum csak néhány legfontosabbnak ítélt eredményt, következtetést igyekszik megfogalmazni és statisztikai adatokkal alátámasztani. Az adatok fő forrása a KSH által 1968-ban végrehajtott nagyméretű jövedelmi felvétel.

1. Az egyik legfőbb megállapítás, amit a jelenlegi hazai jövedelmi rétegződéssel kapcsolatban tehetünk, hogy a mai magyar társadalom egyik jellegzetessége, hogy — szemben a háború előtti szélsőséges jövedelmi különbségekkel — a főbb társadalmi rétegek, csoportok jövedelmi szintje eléggé kiegyenlített, nincsenek kiugróan magas vagy alacsony jövedelmű társadalmi rétegek. A városok és falvak, speciálisan a főváros és vidék, valamint az egyes megyék jövedelmi szintjében nincsenek számottevő különbségek. A nivellálódási folyamat a 60-as években is folytatódott, 1962 és 1967 között tovább közeledtek egymáshoz az átlagjövedelmek.

A KSH makro és mikro jövedelmi statisztikáiban azonos tartalommal használt főbb népességcsoportok tekintetében pl. az a helyzet, hogy a két legnagyobb réteg, a munkások és parasztok egy főre jutó jövedelmi szintje közel azonos, s a legmagasabb, illetve legalacsonyabb jövedelmű csoportok, a szellemiek, illetve nyugdíjasok jövedelme is csak 25—30 százalékkal tér el az országos átlagtól. A *főbb rétegek* jövedelmi helyzetét 1969-ben az alábbi adatok szemléltetik:

A főbb népességcsoportok egy főre jutó személyes jövedelme 1969

Népességcsoport	Egy főre jutó havi összeg, Ft	Munkások jövedelme = 100
Munkások	1300	100,0
Parasztok	1353	104,1
Kettős jövedelműek	1385	106,6
Szellemiek	1733	133,3
Önállók	1494	114,9
Nyugdíjasok	960	73,8
Lakosság összesen	1374	105,7

Foglalkozási viszony szerint sem találunk lényeges különbségeket. 1967-ben a két alapvető csoport, a bérből és fizetésből élők és az mgtsz-tagok jövedelmi szintje összességében mindössze 3 százalékkal különbözött az utóbbiak

javára. Ezen belül a főbb munkajelleg-csoportokban valamivel nagyobb az MgTsz-tagok előnye az alkalmazásban állókéval szemben: a szellemi foglalkozásúaknál 7 százalék, a nem mezőgazdasági fizikaiaknál 15 százalék, a mezőgazdasági fizikaiaknál pedig 22 százalék. Összesen azért kisebb az eltérés, mint az egyes csoportokban, mert az alkalmazásban állók körében lényegesen nagyobb a magasabb jövedelmű szellemiek és kisebb a viszonylag alacsonyabb jövedelmű mezőgazdasági fizikaiak aránya, mint az mgtsz-tagok között.

Ha a *háztartásfő munkajellege* alapján részletesebb s egyúttal homogénebb csoportokat vizsgálunk, akkor természetesen nagyobb különbségeket találunk a jövedelmi színvonalban. De még itt sem tekinthető a két szélső réteg, a vezető állásúak, értelmiségiek és a segédmunkások háztartásainak egy főre jutó jövedelmében fennálló nem egészen kétharmados különbség túlzottnak, a szakmunkások rétegének jövedelmi szintje pedig csak 22 százalékkal haladja meg a segédmunkásokét. 1962 és 1967 között egyébként e téren is további nivellálódás következett be.

*Háztartások jövedelmi színvonala a háztartásfő munka-jellege szerint.
Segédmunkások = 100%*

A háztartásfő	1962	1967
Vezető állású, értelmiségi	187	166
Középszintű szakember	155	144
Adminisztratív foglalkozású	145	131
Szakmunkás, szakképzett fizikai	133	122
Betanított munkás	115	108
Mezőgazdasági fizikai	106	116
Segédmunkás	100	100

A *területi* jövedelmi különbségek is számottevően csökkentek az utóbbi években. Míg 1962-ben a fővárosiak jövedelmi színvonala 30 százalékkal haladta meg a vidékiekét, és másfélszeres volt a különbség a legmagasabb és legalacsonyabb átlagjövedelmű megye között (Komárom, ill. Szabolcs-Szatmár), 1967-re a budapestiek előnye 22–23 százalékra mérséklődött, és a két szélső megye (Baranya, ill. Szabolcs-Szatmár) jövedelmi eltérése is 21 százalékra csökkent.

A rétegek átlagjövedelmében fennálló különbségek forrása a munkajelleg-csoportok esetében lényegében a munkajövedelmek eltérése. Budapest és vidék, illetve, pl. az alkalmazásban álló és mgtsz-tag mezőgazdasági fizikaiak tekintetében ezzel szemben a jövedelmi szintben fennálló különbségek első-sorban a családösszetételben, a foglalkoztatottsági színvonalban meglevő eltérésekre vezethetők vissza.

2. A társadalmi rétegek átlagjövedelmében mutatkozó elég nagyfokú kiegyenlítettség egyáltalában nem jelent általános jövedelmi nivelláltságot. Mind az összlakosságon, mind az egyes rétegeken belül ma is jelentős jövedelmi különbségek léteznek. A mai magyar jövedelmi rétegződés egyik jellemzője, hogy a társadalmi rétegeken belül lényegesen nagyobbak a jövedelmi differenciák, mint az egyes rétegek átlagos színvonala között.

1967-ben a népesség közel 10 százaléka élt havi 600 Ft egy főre jutó jövedelmi szint alatt és majdnem ugyanennyi, 8,5 százalék, a háromszor magasabb 1800 Ft-os szint felett. De a szélső jövedelmi kategóriák átlagjövedelmében még nagyobb az eltérés, a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmi tized — 1—1 millió ember — átlagjövedelmének különbsége több mint 4,6-szeres, a két szélső 5 százaléké pedig közel 7-szeres. De még az alsó és felső ötöd átlagában is több mint háromszoros a különbség. Az egyes jövedelmi tizedek részesedését és átlagjövedelmét az alábbi ún. decilis-eloszlás mutatja.

A lakosság egyes jövedelmi tizedeinek átlagos egy főre jutó havi jövedelme és részesedése az összlakosságtól

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
	tized									
Százalékos részesedés	4,1	6,0	7,2	8,0	8,7	10,0	11,0	12,0	13,9	19,1
Átlagjövedelem Ft	467	683	819	910	990	1138	1252	1366	1582	2174

Az átlag felett és alatt élők átlagjövedelmének arányát mutató egyenlőtlenség értéke 1,92. A jövedelmi egyenlőtlenség is csökkent valamelyest 1962 óta, akkor 2,09 volt az egyenlőtlenségi mutató értéke. Az egyes rétegeken belül nagyságrendileg ugyanakkora relatív különbségek találhatók, mint az összlakosságban, a szélső tizedek átlagában általában 4—5-szörös a különbség, a szellemi foglalkozásúaknál többnyire valamivel kisebb, mint a fizikaiaknál.

3. Az aktív rétegeknél a jövedelmek fő forrása a munkajövedelem. Ennek két legfontosabb tétele az alkalmazásban állók és a tsz-tagok keresete. Vizsgálva ezek szóródását és hatásukat a családi jövedelmek szóródására, először is megállapítható, hogy az alkalmazásban álló keresők kereseti szóródása bár nem túl nagy, a nemzetközi adatok tükrében túlzottan csekélynek sem tekinthető.

Nálunk az alkalmazásban álló keresők különböző csoportjaiban a két szélső tized átlagkeresetének különbsége 3—4-szeres. Egy legutóbb — 1968. évre vonatkozó — angliai felmérés szerint* pl. ott is hasonló mértékű az al-

* New Earnings Survey 1968. Department of Employment and Productivity, London 1970.

kalmazásban állók kereseti egyenlőtlensége. A probléma azonban nem első-sorban a szóródás mértéke, hanem egyrészt az, hogy pl. olyan külső tényezők, mint a kereső neme és kora, az egyes munkajelleg-csoportokon belül a kereseti szóródás 30—40 százalékát is meghatározzák. Az összes keresőket tekintve pedig a munkajellegben, nemben és korban fennálló különbségek a teljes kereseti szóródás 44 százalékát indokolják, de egyes ágazatokon belül még ennél is többet, az iparban pl. 56 százalékot. Így az összes többi tényező: konkrét foglalkozás, iskolai végzettség, szorgalom, tehetség, rátermettség stb. differenciáló hatása viszonylag kicsi, az iparban pl. összesen 44 százalék.

4. További fontos megállapítás a keresetekkel kapcsolatban, hogy a kereset nem határozza meg alapvetően a kereső jövedelmi helyzetét, ez utóbbi nagyobb mértékben a *családi körülményektől* függ, azaz túlságosan laza a kereset, és a kereső családjának jövedelmi szintje között a kapcsolat.

Természetesen nem arról van szó, hogy nincs kapcsolat a kereset és a család jövedelmi szintje között. Ha a munkás-alkalmazotti háztartásokat a háztartásfő kereseti szintje alapján csoportosítjuk, a csoportokban az egy főre jutó jövedelem lineárisan növekszik a kereseti szint növekedésével. Az átlagok mögött azonban mindenütt nagy szóródás tapasztalható. Egyetlen példával illusztrálva ezt, azon háztartások közül, ahol a háztartásfő havi keresete 2000 és 2400 Ft között van, 11 százalékának havi 800 Ft alatt volt az egy főre jutó jövedelme, harmad részüknek 800 és 1200 Ft között, további 30 százalékának 1200 és 1600 Ft között, 16 százalékának 1600 és 2000 Ft között, végül 10 százalékának egy főre jutó jövedelme meghaladta a 2000 Ft-ot.

A kereset és egy főre jutó jövedelem közötti viszonylag gyenge kapcsolatra utal a 0,4 nagyságrendű korrelációs együttható is. Megjegyzendő, hogy a szellemi foglalkozásúaknál a kereset és jövedelmi szint kapcsolata valamivel erősebb, a korreláció 0,45, vezető állásúaknál, értelmiségieknél közel 0,6, a fizikai foglalkozásúaknál viszont az átlagosnál is lazább a kapcsolat, a korreláció csak 0,26.

Ha a másik oldalról azt vizsgáljuk, mennyiben magyarázzák a kereseti különbségek az egy főre jutó jövedelem szóródását, szintén elég gyenge kapcsolat mutatkozik, amennyiben a munkás-alkalmazotti népesség teljes jövedelmi szóródásának csak mintegy ötödrészt indokolják a háztartásfők kereseti különbségei, de a munkásoknál még ennél is kisebb részt, mindössze 9—10 százalékot.

Mindezek következtében a családok jövedelmi hovatartozása igen gyakran nem követi a kereseti hovatartozást, magas kereseti kategóriába tartozó kereső családjá kerülhet akár a legalacsonyabb jövedelműek közé is, ha természetesen sok a gyerek és ezért kedvezőtlen a kereső—eltartott arány és fordítva, alacsony keresetűek is tartozhatnak magas jövedelmi kategóriába, különösen második, harmadik kereső esetén.

5. Mi az oka, hogy a munkás-alkalmazotti népesség fő jövedelmi forrásának, a béreknek viszonylag korlátozott a jövedelem-determináló szerepe, s hogy az egy főre jutó jövedelem szóródása, egyenlőtlensége nagyobb, mint a kereseteké? A fő ok a magyarországi jövedelemeloszlásnak az a sajátossága, hogy a jövedelmi különbségek kialakításában a háztartások nagyságának, összetételének, a kereső—eltartott aránynak túlzott, sok esetben meghatározó szerepe van.

Jól mutatja a kereső—eltartott arány alapvető szerepét, hogy jövedelem-kategóriánként felfelé haladva a kereső—eltartott arány gyors ütemben javul. Amíg a havi 2000 Ft egy főre jutó jövedelemmel rendelkező családok körében 27 inaktív kereső és eltartott jut 100 aktív keresőre, a legalsó, havi 600 Ft-on aluli jövedelmi kategóriában ennek több mint 12-szerese, 330.

A kereső—eltartott arányban fennálló különbségek okozzák a népességben belüli teljes jövedelmi szóródás 36 százalékát, de a különböző munkás rétegekben még ennél is többet, 45—50 százalékot. A kereső—eltartott arány túlzott jövedelem-differenciáló szerepét mutatja más oldalról az a közismert tény, hogy a nagycsaládok egy főre jutó jövedelmi színvonala lényegesen alacsonyabb, mint a kiscsaládoké vagy egyedülállóké (a taglétszám ugyanis elég szoros kapcsolatban van a kereső—eltartott aránnyal). Ez a tendencia nemcsak az össznépesség tekintetében, hanem az egyes társadalmi csoportokon belül is érvényesül.

6. Az mgtsz-tagok közösből származó keresete lényegesen *jobban szóródik*, mint az alkalmazásban állók keresete, a tsz-családokban ugyanakkor az egy főre jutó jövedelmek szóródása inkább kisebb, mint az alkalmazásban állóknál. A tsz-családok jövedelmében a háztájiból származó jövedelemnek még közel akkora a jelentősége, mint a közösből származó kereseteknek. A háztáji gazdaságok méreteiben s következésképpen az ebből származó jövedelmekben azonban távolról sincsenek olyan különbségek, mint a közösből származó évi keresetekben, s sok esetben éppen a háztájiban elért magasabb jövedelem kompenzálja az alacsony tsz-kereseteket. A háztájiban továbbá sokszor az eltartottak, illetve inaktív keresők is dolgoznak, a tsz-családok körében a háztáji jövedelem és a családnagyság szoros pozitív korrelációban állnak, így a kereső—eltartott aránynak nincs olyan alapvető jelentősége a jövedelmi különbségek kialakításában, mint a munkás-alkalmazotti népesség körében.

7. A kereső—eltartott aránynak különösen a munkás-alkalmazotti népességben belül megfigyelhető nagy jövedelem-differenciáló szerepe a munkaképes koron aluliak, illetve tanulók, valamint az idősök eltartásához való nagyobb mértékű társadalmi hozzájárulással csökkenthető leghatásosabban. Egy ilyen mérséklés nemcsak a jövedelmek szóródását tenné egyenletesebbé, hanem egyúttal oda is hatna, hogy a mai helyzetnél sokkal inkább a munkabérek, a kereseti különbségek határozzák meg elsődlegesen azt, hogy végül is ki hogyan él. Más szóval, a bér-differenciálás ösztönző szerepének növelése, a

munka szerinti elosztás következetes érvényesítése — amennyiben ezt az elvet nem indokolatlanul leszűkítve csak a keresőkre és keresetekre értelmezzük — nem valósítható meg a családösszetételbeli különbségek indokolatlanul nagy jövedelemdifferentiáló szerepének csökkentése nélkül, ami adott körülményeink között elsősorban a gyermekneveléshez és a munkaképtelen öregek eltartásához való sokkal jelentősebb társadalmi hozzájárulás révén érhető el leghatásosabban.

V I T A

Hoch Róbert

Többen is említették a vitában, különösen Berényi József és Frigyes Ervin, hogy vajon van-e alternatíva gazdaságpolitika, ösztönző politika és szociálpolitika között?

Ebben a kérdésben talán félreértés van. Én ui. nem az ösztönzési politika és a szociálpolitika közötti lehetséges választásról beszéltem, hanem arról a lehetséges alternatíváról, hogy bár mind a kettőt egyidejűleg folytatnunk kell, mégis melyiket részesítsük előnyben. Mégpedig az előnyben részesítés nem is feltétlenül úgy értelmezendő, hogy melyik jövedelemforma növekedjék gyorsabban, hanem hogy elsődlegesen melyiknek az érvényesülését igyekezzünk biztosítani. Úgy is mondhatnám: melyik tényezőt tekintjük célinak és melyiket korlátozó tényezőnek?

Ehhez csak azt fűzném hozzá, hogy különösen Frigyes Ervin és mások elfeledkeznek egy bizonyos statisztikai megközelítési problémáról is. Ez a következő:

Azt mondják: ha azt akarjuk, hogy az emberek, a családok általában keresetüknek nagyjából megfelelő színvonalon éljenek, ehhez mindenekelőtt eliminálni kell azokat a különbségeket, amelyek a demográfiai tényezőkből, a kereső—eltartott arányból következnek.

Azt hiszem, ebben a megközelítésben van egy bizonyos egyoldalúság. Jelentősen eltérő képet kapunk — és ez tulajdonképpen a korreferátumokból is kiderült —, ha az azonos keresetűeket hasonlítjuk össze és ha a különböző keresetűeket.

Ha az azonos keresetű, de különböző demográfiai helyzetű családoknál a társadalom átvállalja az eltartási költségeket, akkor valóban ezek a családok azonos színvonalon, tehát keresetüknek megfelelő színvonalon fognak élni.

Más a helyzet azonban, ha a különféle keresetűeket hasonlítjuk össze. Itt már a botnak két vége van. Nevezetesen: a családok jövedelemkülönbségei, életmódkülönbségei részben a keresetkülönbségekből fakadnak, tehát a differenciák erősödhetnek a keresetek differenciálásával. Igaz: bizonyos határok

között — de csak bizonyos határok között — differenciálható a különböző keresetű családok jövedelme úgy is, hogy a családi eltartási költségekben nivellálunk.

Az előadásomban kifejtett koncepció szerint a társadalom fokozott mértékben vállal át eltartási költségeket. (Az egy nyugdíjasra és az egy gyerekre eső társadalmi hozzájárulás emelkedik jobban, mint a kereset.) Tehát nincs alternatíva, hogy vagy szociálpolitika vagy ösztönzés. Mindkettőt folytatnunk kell; mégpedig úgy, hogy az ösztönzésnek biztosítsunk elsőbbséget. Ez utóbbihoz tartozik: bizonyos határok között és bizonyos relációkban a keresetek differenciálása is.

Amikor azonban ösztönzésről beszélek és a keresetek forszírozott növeléséről, akkor ezen korántsem csak a keresetek differenciálását értem. Ez csak egyik — és nem is a legfontosabb — aspektusa a dolognak és nem meríti ki az összétmát.

A lényeg a következő: A tapasztalat szerint is és a logikai megfontolások szerint is *a tevékenység bővülésének feltétele*, hogy *hagyjuk* a kereseteket — a kollektíváknak, csoportoknak, egyéneknek a keresetét — megfelelő ütemben növekedni. Mert abban a pillanathban, ha visszafogjuk a keresetek növekedését, akkor ezzel óhatatlanul a tevékenység bővülését is visszafogtuk. És minél erőteljesebb a keresetek növekedésének a korlátozása, annál erőteljesebb a tevékenység kibontakozásának a visszafogása.

Természetesen teljesen egyetértek azzal, hogy az emberek — Frigyes Ervin szavaival élve — nem forintautomaták. És Pataki kollégánk is meggyőzően kifejtette, hogy nem az egyetlen tényező a munkakedvben, a tevékenység motivációjában a forint.

De azt hiszem, Frigyes elvtárs sem gondolja, hogy ha jó az üzemi, hivatali atmoszféra, akkor az embereket a forint már nem is fogja érdekelni.

Utaltam arra, hogy számos tényezőtől függ, hogy a növekedési célt el tudjuk érni. De amikor az elosztás kérdéseiről beszélünk, akkor mindenekelőtt arra kell összpontosítani figyelmünket, hogy a termelési tevékenység és a keresetek alakulása között szoros összefüggés van. Ha ezt a tényt figyelembe vesszük és nem hanyagoljuk el az egyéb tényezőket sem, akkor érjük el ezt a kívánatos növekedést.

B. SZEKCIÓ: „KERESETEK — MUNKA SZERINTI ELOSZTÁS”

REFERÁTUMOK

WELTNER ANDOR: A SZOCIALISTA ELOSZTÁS JOGI ELVEI

I.

Ha a tudomány be akarja tölteni történelmi rendeltetését, vagyis a társadalmi haladást kívánja szolgálni, akkor állandóan kritikus szemmel kell vizsgálnia, hogy az általa korábban kialakított nézetek, kategóriák, prognózi-

sok, amelyek eredetileg megfeleltek az adott technikai, gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak, még mindig adekvát módon tükrözik-e a valóságot, helyesen mérik-e fel a fejlődés tendenciáit, előmozdítják-e a társadalmi haladást. A tudományos nézetek, kategóriák és prognózisok is tehát szükségszerűen együtt fejlődnek a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi stb. viszonyok fejlődésével, lehetőleg és remélhetőleg úgy, hogy felismerik a fejlődés törvényszerűségeit és előmozdítják azok érvényesülését.

Az elmúlt huszonöt év alatt és azt hiszem ez is szükségszerű volt, sokkal inkább a termelés kérdéseivel foglalkoztunk. Jelentős fejlődésre utal, hogy az utóbbi években nagyobb mértékben előtérbe kerültek az elosztás problémái is. Éspedig nemcsak abban a szűkebb értelemben, hogy a gazdasági törvényszerűségek, és az ezekre épülő gazdaságpolitika figyelembevételével miként lehet és kell a lehető legjobban, a lehető legigazságosabban megszervezni a szocialista elosztást. Hanem előtérbe kerültek abban a tágabb értelemben is, amire ülősszakunk címének megfogalmazása is utal. Nevezetesen: milyen összefüggések és kölcsönhatások állnak fenn az elosztás és a termelés, az elosztás és a tudat között. Megalapozottan állítható azonban, hogy alig van a társadalmi életnek olyan szektora, amely ne állna kölcsönhatásban, nem is egyszer ellentmondásos jellegű kölcsönhatásban az elosztással, annak módszereivel és megoldásaival. Gondolok például arra, hogy a gyermekgondozási segély intézménye nemcsak a kisgyermek és az anyák számára jelent jótétet, de kihat — többek között — a gyermekszülések számára, a gyermekek fejlődésére, a családi életre, sőt közvetve a termelésre és a társadalmi tudatra is. Vagy például az elosztás megszervezése befolyással van arra, hogy a társadalom tagjai mikor kapcsolódnak be a társadalom munkájába, és mikor válnak ki abból. Magának a tudománynak a fejlődése is nagy mértékben összefügg az elosztás megszervezésével. Hosszan lehetne még a példákat sorolni, de úgy gondolom, hogy alig tudnék olyan összefüggést megemlíteni, amely nem lenne ismeretes. Inkább arról van szó, hogy számos esetben még nem végeztük el elmélyülten ezeknek az összefüggéseknek és kölcsönhatásoknak a feltárását. Pedig ez egyre fontosabb gyakorlati és így tudományos feladattá is válik, mert számos gazdasági, társadalmi és politikai feladat megvalósítását az elosztás megfelelő megszervezésével nagymértékben lehet előmozdítani.

Néha már szinte mesterkéltnek tűnik, hogy számos kérdést a gazdaságirányítás reformjával hozunk összefüggésbe. Előfordulhat persze ez is. Vegyük azonban figyelembe, hogy a gazdaságirányítás reformjára szükségszerűen került sor, éspedig nemcsak azért, mert gazdasági életünk egy bizonyos fejlettségi szintet elért, amely új gazdaság-szervezési megoldásokat igényelt, hanem azért is, mert a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan társadalmi és politikai fejlődésünk, ide értve a társadalmi tudat fejlődését is, olyan szintet ért el, amely ugyancsak a gazdaságirányítás reformját igényelte. A gazdasági reform

ugyanis szoros összefüggésben és kölcsönhatásban áll — többek között — a szocialista demokrácia és ezen belül az üzemi és a szövetkezeti demokrácia kibontakozásának és funkcionálásának biztosításával is. Arra gondolok, hogy például a nagyobb vállalati önállóságra elsősorban azért volt szükség, mert másképpen már nem tudtuk volna gazdasági életünket továbbfejleszteni. Ezt azonban az is szükségessé tette, hogy a dolgozók és kollektíváik tudatában is kialakult az az igény, az az elvárás, hogy — persze meghatározott, sőt jelenleg szükségszerű keretek között — beleszólhassanak a vállalati tevékenység megtervezésébe és megszervezésébe, irányításába és ellenőrzésébe, munkafeltételeik szabályozásába, a jóléti és kulturális alapok felhasználásába stb.

Megítélésem szerint lényegében hasonló fejlődési összefüggés áll fenn a gazdaságirányítás reformja és az elosztás gyakorlati és tudományos problémáinak előtérbe kerülése között is. Megnövekedtek az elosztás lehetőségei, és ezzel együtt azok a kölcsönhatások is erőteljesebbé váltak, amelyek az elosztás és a társadalmi élet egyéb szektorai között állnak fenn. Szükségképpen megváltozott az elosztás „mechanizmusa” is, és megnövekedett az a lehetőség, de igény is, hogy a dolgozók és kollektíváik az elosztás megszervezésébe is nagyobb mértékben szólhassak bele, mint eddig. Ez a fejlődés szükségessé teszi, hogy egyre nagyobb mértékben foglalkozzunk az elosztás megszervezésének kérdéseivel. Az elosztás és a tudat között kialakítandó kedvező kölcsönhatás érdekében ugyanis olyan megoldásokra van szükség, amelyek előmozdítják, hogy az elosztás éppen azért és azzal legyen igazságos, hogy az életszínvonal növekedése az eredményesebb munka következménye. Arra van tehát szükség, hogy a dolgozók és kollektíváik anyagi ösztönzése a helyesnek felismert gazdasági és társadalmi célok megvalósulását szolgálja, és pedig úgy, hogy a dolgozók ezen a területen is minél szélesebb körben vehessenek részt a döntések kialakításában. Mindez ugyanis a szocialista tudat fejlődését szolgálja.

II.

A tudományos nézetek és a gyakorlati megoldások kidolgozása szempontjából nagyon fontosnak tartom annak az összefüggésnek a kiemelését, amely egyfelől az elosztás, másfelől a társadalmi tulajdon és a vállalat között áll fenn. Számos megoldásunkat ugyanis befolyásolja nemcsak az, hogy milyen gazdasági-társadalmi tartalom alkotja a társadalmi tulajdon és a gazdálkodó szervezetek lényegét, hanem az is, hogy a társadalmi tudatban milyen elképzelések alakulnak ki a társadalmi tulajdonról, a vállalatról és a szövetkezetekről.

Más alkalommal már megkíséreltem ezekre vonatkozó nézeteimet megfogalmazni.¹ Itt csak arra szeretnék utalni, hogy megítélésem szerint a szocia-

¹ Weltner Andor: A szocialista gazdálkodó szervek struktúrája, A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1965. XIV. kötet 3. sz. 221 — 253. old.

lista társadalmi tulajdonnak az állampolgárok szempontjából három lényeges sajátossága és megnyilvánulása van.

Az egyik az, hogy a különböző gazdálkodó szervezetek közvetítésével a társadalom tagjai részére lehetővé teszi elsősorban azt, hogy munkaerejüket összekapcsolhassák a termelés eszközeivel. Ez jogilag a munkához való jog elvében és azokban a jogi intézményekben jut kifejezésre, amelyek a munkához való jog megvalósulását és védelmét szolgálják.

A szocialista társadalmi tulajdon másodszorban előmozdítja azt, hogy a társadalom tagjai a nemzeti jövedelemből munkájuk mennyiségének, minőségének és társadalmi hasznosságának arányában részesedjenek, sőt a társadalom által méltányolt esetekben a szükségleteinek megfelelően részesüljenek anyagi ellátásban, különböző fajta társadalmi juttatásokban. Ez a gazdasági-társadalmi törvényszerűség is kifejezésre jut a jogi szabályozásban, sőt megfelelő jogi szabályozás nélkül ez a törvényszerűség számos ellentmondás folytán csak nagy kilengésekkel valósulna meg.

Végül a szocialista társadalmi tulajdon biztosítja a szocialista demokrácia és ezen belül egyfelől az üzemi, másfelől a szövetkezeti demokrácia kibontakozását. A szocialista demokrácia lehetővé teszi össztársadalmi méretekben azt, hogy az állampolgárok a különböző államhatalmi, államigazgatási és társadalmi szervek, illetve különböző fajta jogviszonyok közvetítésével befolyást gyakorolhassanak az államapparátus tevékenységére, továbbá arra, hogy miként történjék a termelés eszközeinek felhasználása és a nemzeti jövedelem felosztása. Az üzemi demokrácia pedig azt teszi lehetővé, hogy a gazdálkodó szervezetek kollektívájának tagjai — a jogszabály által meghatározott keretek között és főleg a szakszervezet közvetítésével — befolyást gyakorolhassanak általában a gazdálkodó szervezetek tevékenységének, ezen belül pedig bér- és jövedelempolitikájának megtervezésére és megszervezésére, szabályozására és ellenőrzésére.

Ezt az utóbbit különösen fontosnak tartom mint fejlődési tendenciát is, mert az üzemi demokrácia által nyújtott lehetőségek felhasználása nagyon alkalmas nemcsak a munka szerinti elosztás jobb megszervezésére, de annak tudatosítására is, hogy milyen összefüggések állnak fenn egyfelől a társadalmi érdek és a vállalati nyereségérdekeltség, másfelől a vállalati nyereség és az eredményes munka, illetve annak díjazása között.

III.

Beszélhetünk-e azonban az elosztás „jogi” elveiről, mintegy elhatárolva ezeket a gazdasági-társadalmi törvényszerűségektől? Nyilvánvaló, hogy elhatárolásról, elkülönítésről nem lehet szó, hiszen az elosztás ún. jogi elveire elsősorban és alapvetően az jellemző, hogy gazdasági-társadalmi törvényszerű-

ségeket juttatnak kifejezésre. Ha azonban csak ezt tennék, akkor csak deklaratív, informatív jellegük lenne, és nem rendelkeznének éppen azokkal a tartalmi és alaki sajátosságokkal, amelyek miatt jogrendszerünk, alkotmányunk és munkajogunk a legfontosabb gazdasági-társadalmi törvényszerűségeket jogszabályba foglalja. A jogszabályba foglaltság tartalmi sajátosságát és jelentőségét abban látom, hogy a gazdasági törvényszerűségekkal szemben a jog elvei, intézményei és megoldásai éppen arra törekszenek, hogy a gazdasági törvényszerűség mozgását — egy bizonyos irányban és persze a realitások keretei között — befolyásolják, lassítsák vagy gyorsítsák, hatókörüket szűkítsék vagy bővítsék. A szocialista elosztás megszervezése pedig mindaddig, amíg már nem lesz rá szükség, mert a termékbőség lehetővé teszi a kommunista elosztás bevezetését — gazdasági-társadalmi szükségszerűséggé is teszi az elosztás jogi szabályozását, mert a társadalmi, a vállalati és az egyéni érdekek összhangja csak úgy valósítható meg, ha jogilag is meghúzzuk azt a határt, amelyen túl már nem terjedhet a vállalati, illetve az egyéni érdek kielégítése, a vállalati kollektívák és ezek tagjainak részesedése a nemzeti jövedelemből. A formai jellegzetesség pedig abban nyilvánul meg, hogy a jog ezt a hatását sajátos módon, a jogosultságok, a kötelezettségek és a különböző szankciók rendszerének létesítésével fejejt ki, és pedig elsősorban az emberek és kollektívák tudatának, akaratának és magatartásának meggyőzéssel történő befolyásolásával — szükség esetén és végső fokon azonban jogi kényszerítő eszközök alkalmazásával. Így például ma még sajnos, társadalmi törvényszerűség, hogy a nők díjazása területén diszkrimináció érvényesül. A diszkrimináció tilalmának a jogi elve viszont kifejezésre juttatja, hogy a diszkrimináció jogilag tilos, és a diszkriminációs gyakorlattal szemben a jog eszközeivel is fellépünk.

Ma már alig van olyan ország, ahol általában a jövedelmek megoszlását, különösen pedig a munka díjazását — közvetlenül vagy közvetve, merevebben vagy rugalmasabban, kisebb vagy nagyobb mértékben — jogi eszközökkel nem befolyásolnák, hiszen az adópolitikától kezdve egészen a minimális munkabérek megállapításáig a szükségképpen jogilag is szabályozott befolyásoló eszközök egész klaviatúrájával találkozunk.²

Ebből a hatalmas kérdéskomplexumból csak azt a kérdést emelném ki, hogy miért van szükség — legalábbis bizonyos meghatározott mértékben — jogi szabályozásra is, miért nem lehet a játékeret teljesen átengedni a gazdasági és társadalmi folyamatok korlátlan érvényesülésének. Ez azért nem lehetséges, mert különböző, ellentmondásos jellegű folyamatok között bizonyos egyensúlyi helyzetet, megfelelő arányokat, a társadalmi, a vállalati és az egyéni érdekek optimális összhangját mindenképpen létre kell hozni, fenn kell tartani.

² Nagyon érdekes áttekintést tartalmaz erre vonatkozóan: H. A. Turner és H. Zoetewij „Prices, Wages and Incomes Policies” c. könyve (International Labour Office, Geneva, 1966), továbbá F. Meyers összefoglaló jelentése, amelyet a Nemzetközi Munkajogi és Társadalombiztosítási Jogi Egyesület 1970-ben Varsóban megtartott 7. kongresszusára készített (Polska Akadémia Nauk, Warszawa, 1970.)

Ez pedig ma még csak úgy lehetséges, hogy a felismert szükségszerűség és az ennek megfelelő szabadság által nyújtott lehetőségek keretei között az állam a jogi szabályozás segítségével is arra törekszik, hogy befolyásolja az emberek tudatát, akaratát és végső fokon magatartását. Így például nem elég csak elhatározni azt, hogy a vállalat kizárólag saját tevékenységével alapozhassa meg a bérszínvonal emelését, tehát a dolgozók csak a vállalati nyereség egyidejű növelésével emelhessék személyi jövedelmüket, és hogy ez csak akkor következhesen be, ha mindez a társadalmi érdekeknek is megfelel,³ mert ez az elv csak jogilag szabályozott gazdasági eszközök, különféle jogi parancsok és tilalmak alkalmazásával valósítható meg. A vállalatok viszonylagos önállósága azonban ma már rugalmas, kombinatív jellegű megoldást igényel. Ennek a lényege az, hogy a jogrendszer egyfelől a társadalmi, másfelől az egyéni érdekek védelmében meghatározza azokat a kereteket, amelyekben belül a vállalati önállóság érvényesülhet. Erre utal Nyers Rezső megállapítása is, amely szerint: „A szocialista népgazdaságban a központi terv az általános társadalmi cél alapján két részre osztja a nemzeti jövedelmet: fogyasztási alapra és felhalmozási alapra. Ezt a fő elosztási arányt közvetíti azután a tervszerű jövedelemelosztás rendszere különféle gazdasági szabályozókon és kötelező normatívák rendszerén keresztül a gazdálkodó szervezetekhez — nagyrészt rájuk bízva, hogy a leghatékonyabb módon ériék el a társadalmi célt, és a maguk készítette éves és többéves tervek alapján fizessék a munkabéreket, az év végi részesedést és végezzenek beruházásokat . . . Az állam állapítja meg a fő elosztási arányt, az elosztás társadalmi rendszerét és normatíváit . . . Vállalati szinten döntenek arról, hogy miként használják fel a felhalmozási alapot, a munkabérialapot, a részesedési alapot . . .”⁴

Mi azonban a viszony a gazdasági törvényszerűségek és a jogi törvények között? Nyilvánvaló, hogy a jogi törvények nem tudják megváltoztatni a gazdasági és a társadalmi élet objektív törvényszerűségeit. Ezek megnyilvánulásait azonban befolyásolni tudják. Egyébként nem volna lehetőség gazdaság-, társadalom- és jogpolitikára. Mindez vonatkozik a munka szerinti elosztásra mint objektív jellegű gazdasági törvényszerűségekre is. Nyers Rezső megfogalmazása szerint „A gazdasági törvények lényegük szerint úgynevezett sztochasztikus törvények, amelyek a statisztikai átlagban a nagy számok törvénye szerint nyilvánulnak meg, a tömegesen ismétlődő jelenségekben és nem az egyedi esetekben. Megfelelő teret biztosítanak az emberi cselekvésnek, a tervezésnek és az irányításnak, hogy a közösség javára alakítsa az eseményeket. Sem a gazdaságpolitika, sem a tervezés nem hagyhatja figyelmen kívül a gazdasági törvények követelményeit.”⁵ Ezt a megállapítást nagyon fontosnak tar-

³ V. ö. Rozsa József: „A létszámgazdálkodás és szabályozása” Közgazdasági Szemle, 1970. 1. sz. 18. old.

⁴ Nyers Rezső: A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz. 789. és 790. old.

⁵ Nyers Rezső, i. m. u. o. 795. old.

tom, mert a jogi törvények éppen erre a lehetőségre építenek, vagyis az emberek tudatának, akaratának és magatartásának a befolyásolásával törekszenek olyan jogpolitika kifejtésére, amely előmozdítja a tervszerű gazdaság- és társadalompolitika megvalósulását. Hadd jegyezzem meg azonban, hogy ez a befolyásolási lehetőség fennáll a különböző gazdálkodó és igazgatási szervek irányában is, mert bár ezek ún. jogi személyek, működésük szükségképpen csak emberi magatartások közvetítésével valósulhat meg. Az elosztás „jogi” elveiről tehát nemcsak lehet, de kell is beszélni abban az értelemben, hogy azok nemcsak kifejezik az elosztás gazdasági-társadalmi törvényszerűségeit, hanem — mint arra majd rátérek — azok megvalósulását is előmozdítják a jog sajátos eszközeivel, csak a különböző társadalmi viszonyok szabályozásával befolyásolják az emberi cselekvéseket, továbbá magasabb szinteken is megteremtik a tervezés és az irányítás megvalósulását szolgáló állami-jogi eszközöket.

IV.

A szocialista elosztás egyik fontos jogi elve, vagy talán ebben a vonatkozásban helyesebb azt mondani, hogy egyik fontos jogi módszere az a már említett *kombinatív megoldás*, amely egyesíti egyfelől a mellőzhetetlen erejű szabályozást, másfelől ennek keretei között a gazdasági és társadalmi törvényszerűségek szabad mozgását, a vállalatok, a vállalati kollektívák és a dolgozók döntési, illetve szerződéskötési szabadságát. A mellőzhetetlen erejű szabályozásra azért van szükség, mert a szocialista állam csak úgy képes tervgazdálkodást folytatni, ha a társadalmi munka megszervezésének és a nemzeti jövedelem elosztásának a területén is tervszerűség érvényesül, tehát a népgazdasági terv szerves részét alkotják a dolgozók jogainak és kötelezettségeinek a tárgyát alkotó szolgáltatások és ezeknek a mértékét, terjedelmét meghatározó tényezők. Csak mellőzhetetlen erejű jogszabályok, illetve a munkajogviszonyok mellőzhetetlen tartalmi elemeinek a kidolgozásával mozdítható elő társadalmi méretekben, hogy a munka díjazása a végzett munka mennyiségének és minőségének, továbbá társadalmi hasznosságának megfelelően történjék, hogy egyenlő munkáért egyenlő bért fizessenek, tehát diszkrimináció ne érvényesüljön, hogy a termelékenység növekedése rendszeresen megelőzze a bérszínvonal emelkedését stb.

Mindebből levonható az a következtetés, hogy a mellőzhetetlen erejű szabályozási módszer valójában társadalmi-gazdasági törvényszerűség, amely nélkül tervgazdálkodás elképzelhetetlen lenne. Szükség van erre azért is, mert állandó ellentmondások alakulnak ki az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdek között abban az értelemben, hogy a dolgozók a vállalatok terhére, ezek pedig a társadalom terhére a nemzeti jövedelemből és az egyéb lehetőségekből nagyobb részt szeretnének igényelni, mint amennyi a szocialista elosztás, a tervszerű arányos fejlődés és más gazdasági és társadalmi törvényszerűségek

szerint részükre a fejlődés adott szakaszában biztosítható. Ennek megakadályozását elsősorban a különböző gazdasági ösztönzők szolgálják. Ahol azonban ezek kellő biztosítékot nyújtani nem tudnak, főleg a pénzügyi jog és a munkajog mellőzhetetlen erővel érvényesülő megoldásai is felhasználásra kerülnek.

Az érdekösszhang megbomlásának, vagyis konfliktusok kialakulásának veszélye a másik oldalról is fennáll, mégpedig azért, mert az új gazdasági mechanizmusban az eddiginél nagyobb mértékben alakulhatnak ki ellentmondások a vállalati nyereségérdekeltség és a szociálpolitikai követelmények között. Biztosítani kell tehát, hogy a vállalatok is teljesítsék mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket mint minimumot a szocialista állam a dolgozók részére feltétlenül biztosítani akar. Számos vonatkozásban azonban és főleg a szocialista elosztás körében a vállalati önállóság olyan rugalmas megoldásokat igényel, amelyek lehetővé teszik, hogy a vállalat, a vállalati kollektíva és a dolgozók a mellőzhetetlen erővel meghatározott keretek között, a vállalati szintű szabályozási formák és a munkaszerződések segítségével határozzák meg a munkaszerződés egyes elemeit, ide értve a díjazás mértékét, a részesedési alap felhasználását és egyéb szolgáltatások mértékét. Ennek is nagy jelentősége van a szocialista tudat fejlesztésében, hiszen a szocialista tudat fejlődése csak úgy képzelhető el, ha a dolgozók maguk is aktív módon részt vehetnek a döntések kialakításában.

V.

Nagyon lényeges tehát, hogy a jogrendszer megfelelő jogi szabályozást alakítson ki, létrehozza az elosztás lebonyolítását szolgáló csőhálózatot. Ezen túlmenően azonban arra is szükség van, hogy az állam hatékony tervező és szervező, irányító és ellenőrző tevékenységet fejtsen ki, és hogy ahhoz az állami szervekkel párhuzamosan a különböző társadalmi szervek is segítséget nyújtsanak a maguk sajátos eszközeivel. Ha tehát csak röviden is, de vizsgáljuk meg az állami szervek feladatait.

Ha a szocialista elosztást jogilag abból a szempontból vizsgáljuk, hogy milyen gazdasági és társadalmi célok szolgálatában áll, akkor szembeötlik, hogy az eredményes munkára irányuló ösztönzéssel párhuzamosan — többek között — az ún. gazdasági, szociális és kulturális jogok megvalósulását hivatott előmozdítani. E jogok közül egyik legfontosabb, éppen a nemzeti jövedelemből történő megfelelő részesedésre irányuló jog. A gazdasági, szociális és kulturális jogokra, tehát ezek között a szocialista elosztáshoz való jogra is többek között az jellemző, hogy megvalósulásuk szintje a nemzeti jövedelem nagyságával áll szoros összefüggésben, másfelől pedig megvalósulásuk az állam tervező, szervező, szabályozó tevékenységét is igényli.⁶

⁶ Lásd részletesebben: Weltner Andor: A gazdasági és szociális jogok megvalósításával foglalkozó varsói ENSZ-szeminárium. Jogtudományi Közlöny, 1968, XXXII., 5. sz., 252–259. p.

Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznék, hadd utaljak arra, hogy a szocialista alkotmányok a gazdasági, szociális és kulturális jogok túlnyomó többségét felsorolják, jogszabályba foglalják. Ez nem pusztá deklaráció, hanem azt is jelenti, hogy a különböző államigazgatási és gazdálkodó szerveket államjogi kötelezettség terheli arra vonatkozóan, hogy megfelelő pénzügyi alapok biztosításával, továbbá arra alkalmas tervező, szervező és szabályozó tevékenységgel megszervezzék — többek között — a szocialista elosztás érvényesülését, ide értve természetszerűleg nemcsak azt, hogy a dolgozók valóban végzett munkájuk mennyisége, minősége és társadalmi hasznossága arányában részesedjenek a nemzeti jövedelemből, hanem azt is, hogy megfelelő egészségügyi és anyagi ellátásban részesüljenek a munkaképesség elvesztésének vagy csökkenésének az esetében, továbbá a társadalom által méltányolt egyéb esetekben is.

VI.

Igen nagy jelentőséget tulajdonítok e témával kapcsolatban is a különböző társtudományok együttműködésének. Azonban nemcsak olyan fajta mechanikus jellegű együttműködésre utalok, amely szerint például az egyes társtudományok témákat vagy más kérdéseket különböző oldalakról megközelítve, a maguk sajátos módszereivel elemzik, de egymástól mégiscsak elkülönülve. Ennél sokkal intenzívebb, vagyis nemcsak alak, hanem tartalmi szempontból is komplex jellegű együttműködésre gondolok, lényegében arra, hogy a különböző társtudományok egymásra tekintettel, egymás eredményeit kölcsönösen felhasználva jussanak olyan elméleti következtetésekre, hogy azokat a maguk komplexitásában lehessen felhasználni. Így például nyilvánvaló, hogy a közgazdaságtan tudománya fel tudja tárni az elosztás gazdasági törvényszerűségeit, a jogtudomány is ki tudja dolgozni absztrakt módon mindazokat a dogmatikai variációkat, amelyek számba jöhetnek az elosztás befolyásolása szempontjából. A munkapszichológia is tisztázni tudja azt, hogy a tudat befolyásolásával miként lehet fokozni vagy csökkenteni a munka intenzitását. A különböző tudományágak által vizsgált folyamatok azonban nem mindig azonos irányúak, és az egyes tudományágak által kidolgozott megoldások sem hatnak mindig azonos irányba, egymás hatását nemcsak fokozhatják, de semlegesíthetik, sőt ronthatják is. Ebben a körben is tehát némi ellentmondással találkozunk. Nagyon lényeges feladat tehát annak kidolgozása, hogy miként lehet és hogyan kell a különböző gazdasági és társadalmi folyamatokra a különböző tudományágak által kidolgozott megoldások együttes, komplex jellegű alkalmazásával olyan befolyást kialakítani, hogy az valóban optimális eredményre vezessen. Így például a munka intenzitásának emelése, de a szocialista elosztás megszervezése szempontjából is nagyon lényeges a teljesítmény-követelmények meghatározása. A túlzott intenzitás azonban a minőség rovására mehet, a dolgozók egészségét és testi épségét veszélyeztetheti, feles-

leges termelésre vezethet. A jogi szabályozásnak tehát ilyen esetben korlátozó módon is fel kell lépnie.⁷

Másfelől viszont az is köztudomású, hogy a túl szigorú vagy a túl enyhe teljesítmény-követelmények hátrányosan befolyásolják a munkafegyelmet és így a munkaintenzitást is. Az eltérő szintű teljesítmény követelmények pedig elszívó hatást váltanak ki két vállalat viszonylatában.

Mindez persze — ha jó értelemben is —, de tudományos, sőt tapasztalati közhely. Mégis beszélni kell ezekről a kérdésekről, sokkal inkább annak megemlézése érdekében, hogy ebben a vonatkozásban is, mint sok más esetben, az arányoknak, a határoknak, továbbá annak van nagy elméleti és gyakorlati jelentősége, hogy miként ismerjük fel és a felismerésnek megfelelően hogyan alakítjuk ki a különböző jellegű eszközök optimális hatású komplex együttműködését, hogyan ismerjük fel és hol húzzuk meg alkalmazásuk határait, mert vannak olyan mozgások, amelyeket elsősorban gazdasági, másokat inkább jogi, pszichológiai, társadalompolitikai stb. eszközökkel lehet vagy kell befolyásolni néha úgy, hogy bizonyos határig az egyiket, azon túl a másikat vagy többet párhuzamosan is alkalmazni kell. E kérdések tisztázásában látom én a tartalmilag komplex jellegű együttműködést a társtudományok között.

VII.

A jogi eszközökkel történő tudati ráhatás lehetőségei körében azonban nemcsak azokról indokolt szólni, amelyek előnyök kilátásba helyezésével ösztönöznek a jobb munkára. A Munka Törvénykönyve ugyan külön részben foglalkozik a dolgozók anyagi és fegyelmi felelősségével, de mégis nyilvánvaló, hogy a jobb munkára ösztönzés érdekében — ha arra szükség van — nemcsak előnyök nyújtásával, hanem hátrányos szankciók alkalmazásával is befolyást lehet és kell is gyakorolni az emberek magatartására.

A tudat befolyásolása szempontjából annak is jelentősége van, hogy a dolgozók és kollektíváik — a jogszabály által meghatározott keretek között — részt vehetnek az elosztás megtervezésében és szabályozásában, megszervezésében és ellenőrzésében. Ebben a vonatkozásban elsősorban azokról a jogilag biztosított lehetőségekről van szó, amelyek a szakszervezeteket, mint a vállalati kollektívák érdekképviselői szerveit illetik meg arra vonatkozóan, hogy közreműködhessenek általában a vállalati tevékenység, különösen pedig a

⁷ Így a Mt. V. el is rendeli, hogy: „Teljesítmény-követelményként olyan munkanormát kell alkalmazni, amelyet az adott munkakör ellátására szakmailag és élettanilag (szellemileg, fizikailag) alkalmas és a szükséges begyakorlottsággal rendelkező átlagos képességű dolgozó, illetve csoport, a munka során az előírásoknak megfelelően biztosított műszaki, szervezési, egészségügyi és biztonsági feltételek mellett, az előírt napi munkaidő esetén, a minőségi, gazdaságossági, valamint egészségvédelmi és biztonsági követelmények megtartásával tartósan teljesíteni tud.” Mt. V. 63. § és lásd részletesebben Weltner: Az egészség és testi épség védelme. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 153. és k. old.

vállalat keretei között lebonyolódó elosztás, illetve díjazás megtervezésében és megszervezésében, szabályozásában és ellenőrzésében. Megalapozottan feltételezhető ugyanis, hogy a dolgozók és kollektíváik ilyen jellegű közreműködése tudatosítja a dolgozóknál azt a kapcsolatot, amely munkavégzésük eredményessége és kereseteik színvonala között áll fenn. A gazdasági mechanizmus reformja minderre jogilag is biztosítja a lehetőségeket, csak élni kell velük. Ez már a helyes vállalatvezetésen és a jó szakszervezeti tevékenységen múlik.⁸ Úgy gondolom, hogy mindenképpen megfogalmazható egy olyan elv, sőt követelmény, hogy a vállalati bér- és jövedelempolitikai koncepció kialakításába, ideértve a munkaértékelési rendszerek és a teljesítmény-követelmények meghatározását is, be kell vonni a vállalati kollektívát és ennek képviselőit a szakszervezet vállalati szervét, mert a díjazási rendszer csak akkor tölti be ösztönző szerepét, ha a dolgozók előtt konkrét módon válik tudatossá az összefüggés tevékenységük eredményessége és a díjazás színvonalának emelkedése között. További fontos lehetőséget nyújt az egyes dolgozók, de az egész kollektíva informálására és így magatartásának a befolyásolására is, a kollektív szerződés intézménye, mert a dolgozókra egyes csoportjaira vonatkozó bérrendszereket, bérformákat és a munka díjazásának egyéb feltételeit — persze a magasabb szintű jogszabályok keretei között — a kollektív szerződés határozza meg.⁹ A részesedési alap felhasználásának módját is a kollektíva közreműködésével a kollektív szerződésben kell meghatározni, a jóléti és kulturális alapok felhasználásának módjáról pedig — a vállalat véleményének kikérése után — a kollektíva, illetve a szakszervezet vállalati szerve dönt.¹⁰

A jól kidolgozott jogi eszközök alkalmazása tehát jelentősen hozzájárulhat a szocialista elosztás megfelelő funkcionálásához, a dolgozók és kollektíváik tudatának, akaratának és magatartásának befolyásolásával, különösen akkor, ha a jogi eszközök által kilátásba helyezett előnyök és hátrányok felhasználása magas színvonalú vállalatvezetéssel és a különböző társadalmi szervek által végzett társadalmpolitikai tevékenységgel párosul.

WILCSEK JENŐ: A BÉRRENDSZER ÉS ELOSZTÁSPOLITIKA

A munkabérek központi szabályozásában 1971. január 1-ével változások történnek. Ezek már ismereteseek és nem érintik a gazdaságirányítási reform életbelépésekor alkalmazott fő elveket. Irányelvként szolgált, hogy a vállalatok

⁸ Erre utal például Pongrácz László, amidőn kifejti, hogy: „... bár előírás nem kötelezi erre a vállalatokat — ki kell dolgozniuk saját terveik megvalósításának munkamódszerét, azaz meg kell tervezniük munkaerő- és bérszükségletüket, a bérek színvonalának és tömegének növekedési ütemét, intézkedési tervet kell összeállítaniuk a munkaügyi gazdálkodásra vonatkozóan” (Vállalati bér- és jövedelempolitikai koncepciók. Munkaügyi Szemle, 1970, 9. sz. 335. old.).

⁹ Mt. V. 62. §

¹⁰ MT. 13. §

nál a személyi jövedelmek növelésének lehetőségei a nyereségtől, ill. annak részesedési alapha helyezhető részétől függenek. A most életbelépő változás megtartja a részesedési alap konstrukcióját, de viszonylagosan drágítja a létszámnövelést és olcsóbbá teszi a bérszínvonal emelést, amely utóbbit a bérnyereség 1 főre jutó növekedésének mértékével kapcsolja össze. Nem célom, hogy a kétféle módszert összehasonlítsam vagy az alkalmazott eljárásokat bíráljam. Úgy vélem, hogy az életbelépő módosítások előrelépést jelentenek, mert mérsékelni fogják az eddigi káros tendenciák folytatódását, és helyesebben orientálnak majd a létszám és a bérszínvonal növekedésének megítélése tekintetében.

Ismétlem, nem célom tájékoztatást adni a módosításokról, illetőleg annak előnyeiről. A bérezés, a munka díjazásának kérdését elvi alapon vetem fel, elsősorban abban az összefüggésben *célszerű-e automatikus összefüggéseket teremteni a munkabérek és valamely, vagy több mutató alakulása között*, továbbá, hogy hasonló automatizmus az ösztönzés, az egyensúly és a tervszerűség követelményeivel hogyan egyeztethető össze, szem előtt tartva a társadalmi igazság tudati elemeinek érvényesülését is.

Az iparvállalati dolgozók keresete jelenleg bérből, jutalomból, prémiumból és nyereségrészesedésből tevődik össze. A prémium a dolgozók viszonylag kis hányadát érinti, a dolgozók zöme bért és nyereségrészesedést kap. A dolgozók túlnyomó többsége előnyben részesíti, ha keresetének fix része, a bér emelkedik, mert ez a jövőre a vállalat eredményeitől függetlenül is állandó keresetnövekedést, úgyszintén azonnali keresetnövekedést jelent. Ennek ellenére a nyereségrészesedés mértéke távolról sem közömbös a dolgozók számára, és keresetük megítélésénél ezt nem is hagyják figyelmen kívül. A nyereségrészesedésben megnyilvánuló érdekltség abban is különbözik a bérrel elérhető ösztönzéstől, hogy míg ez utóbbi egyéni, addig az előbbi kollektív jellegű.

A kollektív jellegű érdekltség jelentőségét hazánkban már 1957-ben felismertük. Tudjuk, hogy az érdekltségnek ez a formája nem kizárólag az anyagi juttatáson keresztül hat, hanem azzal is, hogy erősíti a dolgozók vállalatához való tartozásának érzését, a termelési eszközök társadalmi tulajdonának tartalmát, és felszínre hoz olyan tudati elemeket is, amelyeknek jelentőségét alig lehet túlbecsülni. Erősíti a vezetők felelősségét a kollektíva irányában, és így morális ösztönző hatást is kifejt. Alkalmas az üzemi demokrácia erősítésére és ezért politikai és ideológiai jelentősége is nagy.

Miután a nyereség a vállalatok között erősen szóródik, természetes, hogy a nyereségrészesedés következtében azonos bérek mellett is differenciálódnak a dolgozók keresetei, hiszen eltérő nyereségrészesedést kapnak. Ennyiben feltétlenül érdekeltek a dolgozók a vállalat munkájának eredményességében. Ez az érdekltség valóban kollektív jellegű, ami azonban nem akadályozza, hogy a nyereségrészesedés elosztásánál az érdemeknek megfelelően különböztesse. Az egyéni jövedelmek vállalaton belüli differenciálásának mégsem

lehet célszerűen a nyereségrészesedés túlzott differenciálása a fő eszköze. Ezt az utolsó évek tapasztalatai meggyőzően bizonyítják; elég talán a kategória-rendszer fogadtatására és megszüntetésére utalni. Az egyéni jövedelmek vállalat-on belüli differenciálását alapvetően a helyes bérezési rendszerrel kell meg-oldani.

A vállalatok közötti differenciálás szükséges és lehetséges konkrét mértéke külön tárgyalandó és sokat vitatott kérdés. Annyi egyértelműnek látszik, hogy a vállalatok között differenciálni kell és célszerű, és hogy ennek a dolgozók keresetében is meg kell nyilvánulnia. A nyereségrészesedési rendszer éppen azt hivatott biztosítani, hogy a munkások és alkalmazottak jövedelme a vállalatok tevékenységének eredményességétől függően szintén differenciálódjék. A keresetek differenciálódásának mértékét illetően ugyancsak lehetnek viták, de bizonyos, hogy a szélsőségeket ebben a vonatkozásban el kell kerülni és a személyi jövedelmeknek vállalatok között csak olyan mértékű különbsége célszerű, amely a társadalom által még elfogadható és emellett elégséges ahhoz, hogy a hatékonyabban működő vállalatok, ill. a terv alapján is dinamikus fejlődésre alkalmas vállalatok munkaerő ellátása biztosítható legyen. Természetesen nagyon nehéz a személyi jövedelmek ilyen értelmű differenciálódásának konkrét mértékét, illetőleg határait megszabni, mégis úgy tűnik, hogy egy 10–15%-os jövedelemkülönbség még elfogadható és egyben elégséges is a kitűzött célok megvalósításához.

A kereseteknek túlnyomó részét az előbbiekből következően is a munkabérek alakítják. A nyereségrészesedést a keresetek mozgó részeként is felfoghatjuk, hiszen erre a részre senki nem vállal garanciát. A munkabér rész — a teljesítményektől függően — a keresetek fix részeként fogható fel olyan értelemben, hogy elvben azonos teljesítmények mellett ez a rész garantált és nem csökkenthető. A munkabérek rendszeres évről évre történő emelése az ösztönzés mellett az életszínvonal emelésének is fontos eszköze. Nyilvánvaló azonban, hogy a munkabérek emelésének közgazdasági feltételei vannak, amelyeket tartósan nem lehet megsérteni, mert ellenkező esetben a gazdaságban frikciós zavarok, infláció és egyéb káros jelenségek következnek be. Adott fogyasztás, felhalmozási arány figyelembevételével a munkabérek emelésének lehetőségét alapvetően a munkatermelékenység növekedése határozza meg. Tekintettel arra, hogy a népgazdaságban nemcsak a termelő szektorban végeznek hasznos és szükséges munkát, és arra, hogy a megfelelő kereseti arányokat a termelő és nem termelő szektor között is biztosítani kell, a termelő szférában a munkabérek átlagos színvonala csak kisebb mértékben emelhető, mint ahogy a munkatermelékenység növekszik, mert fedezetet kell biztosítani a nem termelő szférákban dolgozók jövedelmének növelésére is.

Amennyire egyértelmű, hogy népgazdasági szinten törvényszerű összefüggés van a munkatermelékenység növekedése és a reálbérszínvonal emelke-

dése között, amely összefüggés tendenciában könyörtelenül érvényesül, annyira azt is állítani lehet, hogy ez az összefüggés vállalati szinten már semmiképpen nem tekinthető ilyen egyértelműnek.

A vállalatok műszaki és gazdasági színvonala, továbbá termelékenység-növelési lehetősége nagyon különböző és számos, részben vállalati, részben azon kívül eső tényezőktől függ. Az elmúlt 20 esztendő tapasztalatai teljesen egyértelműen azt bizonyítják, hogy szakágazati szinten is negatív korreláció volt a munkatermelékenység és a munkabérszínvonal emelkedése között. 1950 és 1969 közötti időszakban a korrelációs együttható: $r = -0,4547$. A munkatermelékenység növekedése alapján a vegyi és gumipar, a nyomdaipar és a gépipar 12 ágazat közötti sorrendben az első 3 helyet foglalja el. Ugyanezek az iparágak a munkabérszínvonal emelkedését illetően a 10, 8, ill. 11 helyen vannak. A bányászat, amelyben a munkatermelékenység alakulása a legkedvezőtlenebb volt, a munkabérszínvonal emelkedésében az első helyre került. Ezek a tények mindenképpen elgondolkoztatók, mert semmiképpen nem tekinthető véletlennek a 20 év során kialakult helyzet, amelyből meg lehet magyarázni azokat a következményeket is, amelyek a kereseteknek a munkatermelékenységet meghaladó növekedéséből és az árak emelkedéséből előálltak. Annak ellenére negatív a korreláció, hogy az elmúlt időszak jelentős részében különböző formákban bizonyos automatizmusokat működtettünk, amelyek hivatva lettek volna a munkatermelékenység és a bérszínvonal összhangját biztosítani. Ezek az automatizmusok azért nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, mert a munkaerő tervszerű elosztásának biztosítása, továbbá a társadalmi igazság tudati formálódása olyan iparágakban is megkövetelte a munkabérek színvonalának emelését — általában bérpolitikai intézkedésekkel —, amelyekben a munkatermelékenység nem, vagy csak kisebb mértékben nőtt. A megfelelő kereseti arányok biztosítása csak úgy volt lehetséges, hogy a legnagyobb termelékenységnövekedést elérő iparágak ennek megfelelően növekvő kereseteihez kénytelenek voltunk igazítani az elmaradó iparágak keresetét is. Legtöbb esetben nem arról volt szó, hogy ezek az elmaradó iparágak ténylegesen rosszul dolgoztak (bár ez is előfordult), hanem arról, hogy az elmaradó iparágak nem rendelkeztek olyan lehetőségekkel, amelyek számukra azonos vagy megközelítő termelékenységnövekedés elérését tették volna lehetővé.

Az iparágak között tapasztalható nagyfokú szóródás a munkabérekben nem lett volna és nem is volt fenntartható. Ha az iparágakon belül a különböző vállalatokat vizsgáljuk a szóródás természetesen még nagyobb, és nem ritkán attól függően is nagyobb lehetőségek kínálkoztak valamely vállalat számára, hogy az állam központi eszközökből milyen fejlesztési lehetőséget biztosított.

A népgazdasági szinten természetes és egyértelmű összefüggés munkatermelékenység és bérszínvonal között már iparági szinten sem tartható,

még kevésbé vállalati szinten. Hozzájárul mindehhez, hogy a munkatermelékenység alakulása szempontjából semmiképpen nem különbös az a bázis sem, amelyet kiindulási alapul elfogadunk. A termelékenység növekedésének lehetséges üteme ugyanis attól is függ, hogy a vállalat a bázisidőszakban milyen színvonalat ért el. Ha a növekedést a bérszínvonalban kritika nélkül honorálják, ez azt is jelenti, hogy a már elért bázisszínvonalat egyformán elfogadható mértékűnek tekintjük, amiből következik, hogy a korábban jól dolgozó vállalatok hátrányosabb helyzetbe kerülnek azokkal a vállalatokkal szemben, amelyek indokolatlanul is elmaradtak és most azonos növekedés mellett, azonos bérszínvonal emelési lehetőséghez jutnak.

Ami érvényes iparági és vállalati szinten, még fokozottabban érvényes az egyes munkahelyekre és munkavállalókra vonatkoztatva. A vállalaton belül kell és lehet elsősorban differenciálni az egyéni teljesítmények szerint. A munkabér az egyedül alkalmas forma arra, hogy ez a differenciálás megtörténjék. A vállalatok között bekövetkező differenciálódás indokolt mértékén túl, nem lenne célszerű a dolgozók keresetét a nyereségrészesedésen kívül, a munkabérek vonatkozásában is, a vállalat helyzetétől függővé tenni. Ebből pedig logikusan következik, hogy a munkabérek alakulását nem célszerű a nyereséghez vagy bármilyen más mutatóhoz automatikusan kapcsolni. Ennek további bizonyítására vizsgáljuk meg azokat az érveket, amelyek egy ilyen automatizmus mellett és ellen szólnak.

Érvként szokás felhozni, hogy a nyereség szerepe lényegesen nő, ha a munkabérek alakulását a nyereség növekedésétől tesszük függővé. A valóság azonban az, hogy ez esetben a nyereség jelentőségét nem növeljük, hanem csökkentjük. A béreknek a nyereségtől függő emelésével ugyanis vissza nem vehető módon emeljük a személyi jövedelmet, és ez az emelés akkor is érvényben marad, ha a nyereség csökken vagy elvész. Olyan érdekeltségről van tehát szó, amely a bérek és nem a nyereség növelésében jut elsősorban érvényre.

Érvként szokás felhozni azt is, hogy a béremelés feltételeit magának a vállalatnak kell megteremtenie. Ezzel egyet is lehet érteni. A feltételek megteremtése azonban ilyen esetben nem feltétlenül a jó munkát jelenti, mert lehetőség van a nyereség növelésére, pl. a monopolisztikus helyzet kihasználásával vagy a részesedési alap nagyobb részének, esetleg teljes egészének béremelésre fordításával stb. A számos esetben szükségessé váló bérpolitikai intézkedés pedig előbb-utóbb illuzórikussá teszi az előfeltétel valós voltát.

Érvként szolgál a munkabérek erőteljesebb differenciálásának szükségessége. Említettük korábban, hogy a differenciálásra bizonyos mértékben valóban szükség van, de különböztetni kell a vállalatok közötti és a vállalaton belüli differenciálás között. A vállalatok közötti differenciálás céljára szolgál az eredményektől függő nyereségrészesedés. Ha a differenciálás a munkabérekben is az erősen szóródó nyereség alapján történne, akkor indokolatlan és zavaró hatásokat váltana ki, amelyeket pedig el kell kerülni.

A kereseti arányok jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. De a kereseteken belül hasonlóképpen nagy a jelentősége a munkabér arányoknak is. 1 Ft indokolatlan órabér (vagy teljesítménybér) különbözetet nehezebben fogad el a munkás, mint olyan nyereségrészesedési különbözetet, amely 1 Ft órabér különbözetnek megfelelő összegű. Ez nemcsak azért van így, mert a munkabér tartós, biztos és időben is előbbeni járandóság, hanem azért is, mert a munkabér a munkást egyénileg értékeli, minősíti, a nyereségrészesedési különbözet viszont a vezetés és a kollektíva munkáját minősíti. Az a szakmunkás, aki társával magát azonos szakképzettségűnek és szorgalmasnak tartja, sérelmezi, ha bére alacsonyabb, ezt nemcsak anyagi, hanem erkölcsi szempontból is indokolatlannak tartja. Könnyebben veszi tudomásul, hogy nyereségrészesedése kisebb — bár az sem közömbös részére —, de az indokolatlan bérkülönbség — bármely vállalatban dolgozik is — diminuál és könnyen demoralizáló hatást is kiválthat.

Ezért nem tudom osztani azok véleményét, akik csak összes keresetben gondolkodnak, és nem veszik figyelembe a bér és nyereségrészesedés eltérő jellegét. Az egyéni ösztönzésre elsősorban a bérek differenciálása szolgál, de ennek nem vállalatok között, hanem vállalaton belül kell megtörténnie. Ha pedig a bérfejlesztés valamilyen formában a nyereségtől függ, akkor a vállalaton belüli differenciálás lehetőségei csökkennek, és alapvető a vállalatok közötti differenciálás lesz. Ez pedig nem elsősorban a jobb munkára, hanem a vándorlásokra ösztönöz.

Szokás arra hivatkozni, hogy a jelentős differenciálódás olyan kedvező munkaerőmozgást idéz elő, amely mellett a jól működő vállalatok könnyebben jutnak munkaerőhöz, ami pedig népgazdasági érdek. Ha feltételezzük, hogy a jó vállalatok munkaerő felvevő képessége véges és felesleges munkaerőt nem fognak alkalmazni, akkor az úgynevezett rossz vállalatok még mindig életképesek maradhatnak, hiszen olcsó, ill. olcsóbb munkaerő áll rendelkezésükre. A szocialista gazdaságban azonban ez sem cél nem lehet, sem nem biztosítja a vállalatok helyes megítélését és a gazdasági hatékonyság optimális növekedését. Nem tekinthetjük ugyanis megoldásnak, hogy a „rossz” vállalatok azért élhessenek meg, mert dolgozóiknak a szokásosnál alacsonyabb béreket fizetnek. A nyereség ilyen körülmények között elveszti tájékoztató és irányító jellegét. Ha a rossz vállalatok azonos bérszínvonallal kényszerülnének dolgozni, akkor és csak akkor derül ki, hogy veszteségesek, hogy nem életképesek. A rákényszerített alacsony bérszínvonal esetén eredményesnek lehet feltüntetni a valóságban gyenge vállalatokat is. A dolgozók bérszínvonalának terhére élősködő vállalatok létevel nemcsak a dolgozókat büntetjük, hanem az egész népgazdaságot, de ezt elleplezzük, mert az általánostól eltérő alacsony bérszínvonalat engedélyezünk.

A vállalatok központi irányítása a nyereséghez kapcsolt anyagi érdekelt-ségen keresztül történő befolyásolása kétségesse válik, ha a vállalatok legalább

nagyjából nem egyenlő bérezési feltételek mellett termelnek. A feltételek amúgy is eltérőek a különböző műszaki felszereltség miatt. Ha ezt a különbséget a bérszint különbségével kiegyenlítjük, akkor szinte lehetetlenné válik a tervszerű központi irányítás a gazdasági szabályozók segítségével. A nyereség csak akkor jelez számunkra, ha ezt hozzávetőleg egységes bérszínvonal mellett vizsgáljuk. Amennyire helyes érv, hogy a vállalatnak magának kell biztosítania a béremelés feltételeit, annyira helytelen lenne a vállalat életképességét a saját dolgozóinak alacsony bérszínvonalával biztosítani.

Vitatjuk továbbá, hogy tartósan lehetséges lenne a vállalatok között számottevő indokolatlan bérdifferentiálódást fenntartani. Ezt nem lehet megtenni, mert a dolgozók részéről olyan társadalmi nyomás nyilvánulna meg, amely rövidesen rákényszeríti a központi vezetést, hogy bérpolitikai intézkedések útján nivellálja az indokolatlan béraránytalanságokat. Ezért tendenciában a bérszínvonalat mindig a legnagyobb nyereségű és így a legmagasabb bérű vállalat, ill. iparág húzná magával. Ez pedig inflációs jelenséghez vezetne, ha végső soron magasabb lenne a bérszínvonal emelkedése mint a nyereségé vagy ha úgy tetszik, mint a termelékenységé.

Ha a munkabérek alakulása döntően a nyereségtől függ, akkor a munkaerő átcsoportosítása nemcsak vállalatok, hanem iparágak között is spontán módon következhet be. A népgazdasági arányok, az ágazati struktúra tervszerű megvalósítást, tervszerű munkaerőgazdálkodást követel, mert ennek hiányában képtelenség a változó struktúrát létrehozni, ill. munkaerővel ellátni. Tervszerű munkaerőgazdálkodás viszont tervszerű bér-gazdálkodást feltételez, miután a bérarányoknak munkaerőt terelő szerepe van. A munkaerő átcsoportosítás iparágak között csak úgy biztosítható, ha az ellátni kívánt iparágat függetlenül a nyereség alakulásától előnyösebb helyzetbe hozzuk.

A munkaerő áru vagy nem áru jellegétől függetlenül a munkabér hatással van a munkaerő elosztására. A tőkés gazdaságban a munkaerőpiac és az árupiac kereslete és kínálata párhuzamosan érvényesül és kölcsönösen hat egymásra. A tőkés gazdaságban nem az egyes tőkések nyereségétől függ a munkabérek átlagos színvonala. Egyetlen tőkés sem kap olcsóbb bérért munkást csak azért, mert üzeme kevésbé nyereséges. Minden tőkés kénytelen megfizetni a munkaerőpiac helyzetének megfelelő bért.

Ha mi lehetővé tesszük, hogy a munkabérek differenciált színvonala a vállalatok nyereségétől függjön, a vállalatok, amíg egyéb okok nem kényszerítenék, kevésbé hatékony működés mellett, a munkásoknak fizetett alacsony bérekkel biztosíthatják létüket. Ilyen körülmények között az árupiac értékítélete a vállalati nyereségben nem mutatkozik meg, hanem az elsősorban a bérek alacsonyabb színvonalában érezteti hatását. A tőkés világban, ahol a munkaerő áru, ott az átlagos konjunktúra az átlagos bérszínvonalat befolyásolja. Mi úgy képzeljük, hogy nálunk az egyes vállalatok termékeinek piac-

értékelése a konkrét vállalat dolgozóinak bérét befolyásolja. Ez azonban csak abszurdumokra vezethet, miután vagy van elegendő munkaerő és a gyenge vállalat dolgozói viselik a kedvezőtlen megítélés következményeit, ami hosszabb ideig nem tartható fenn a kedvezőtlen bérfeszültségek miatt, vagy nincs elegendő munkaerő, amely esetben a gyenge vállalatok megszűnnének. Valóban célszerű lenne egyes gyenge vállalatok megszüntetése, de nagy kérdés, hogy a szocialista tervgazdálkodás viszonyai között ez rábízható-e a spontaneitásra. Vállalatok megszüntetése központi feladat, amelyhez legtöbbször munkaerő átcsoportosítási, átképzési és számos egyéb társadalompolitikai szempontból lényeges feladatok csatlakoznak. A piac szerepe itt az, hogy felhívja a központi irányítás figyelmét a megszüntetés gazdasági indokoltságára.

De a gyakorlat is ez. Eddig még nem szűnt meg komolyabb vállalat magától, holott egyes esetekben a piaci spontaneitás ezt kiváltotta volna. Egyébként ma már tőkésországokban is beavatkozik az állam, ha komolyabb vállalatot tönkremenetel fenyeget. Szocialista viszonyok között hasonló esetekben az államnak be kell avatkoznia. De mikor avatkozik be az állam, honnan és hogyan állapítható meg a beavatkozás szükségessége és indokolt-sága? A tőkés világban sem egyszerű egy vállalat gazdasági helyzetének objektív megítélése, de a tőkés vállalatoknál a nyereség, a pénzügyi helyzet alapján lényegében el lehet igazodni. A mi jelenlegi bér és jövedelmi konstrukcióink mellett elvileg lehet nyereséges vagy nem veszteséges valamelyik nagyon gyenge, igen alacsony hatásfokkal működő vállalat is, ha dolgozói hajlandók az alacsonyabb keresetekkel megelégedni. Ha nem hajlandók és a munkaerő eláramlik, a vállalat vagy betartja a szabályokat „elvben tönkre megy” és az állam a szanáláshoz csak magasabb bérek fizetésével biztosíthatja a munkaerőt, vagy a vállalat maga áthágja a szabályokat és magasabb béreket fizet, abban a reményben, hogy majd kitermeli azt a nyereséget, ill. részesedési alapot, amely utólag igazolja a döntését. Mindkét esetben világos, hogy a magasabb bérek kifizetésre kerülnek, függetlenül attól, hogy a nyereségtől függő szabályozás ezt engedi-e vagy sem.

A valóságban tehát a munkabéreknek a nyereség alakulásától függő szabályozása legfeljebb rövid átmeneti időre képzelhető el, tartósan azonban az árutermelés és a dolgozók munkavállalási szabadsága mellett az indokolatlan bérkülönbségek nem tarthatók fenn.

Talán a legfontosabb érv, amelyet a nyereség alakulásától függő munkabérszabályozás mellett felhoznak az, hogy ösztönöz a jobb munkára és elkerülhetővé teszi adminisztratív eszközök alkalmazását a központi bérszabályozásban.

Az ösztönzés kérdése egyike a legjelentősebbeknek, amelynek valóságos megoldásával eddig még nem dicsekedhetünk. Mindenesetre a reform első két évének tapasztalatai éppen az ösztönzés tekintetében nem nevezhetők kielé-

gítónek. Ez természetes magyarázata azoknak a módosításoknak, amelyek a jövedelemszabályozásban és a bérek központi szabályozásában 1970-ben bekövetkeztek és 1971-re is már elhatározottak. Az ösztönzés vonatkozásában számos olyan javaslattal is lehet találkozni, amelyek minden jó szándékuk ellenére nem számoltak kellőképpen a várható következményekkel. Sokan a központi szabályozás erőteljes lazításával gondolják megoldani az ösztönzés problémáját, lényegében szabad kezét adva a vállalatoknak. Természetesen elképzelhető, hogy nagyobb lehetőségek birtokában könnyebb lenne az ösztönzést erőteljesebbé tenni, de számolni kell a központi szabályozás lazításából származó olyan kedvezőtlen következményekkel is, amelyek előbb-utóbb — de inkább előbb, mint utóbb — az elérhető eredményeknél nagyobb hátrányokat idéznének elő. Ismételten utalni kell a kereseti arányok jelentőségére és arra, hogy bérfeszültségeket tartósan megtűrni nem lehet. Utalni kell arra is, hogy jelenleg jóformán egyetlen olyan ország sincs a világon, amely társadalmi berendezkedésétől teljesen függetlenül a bérek alakulásába az állami beavatkozást mellőzhetné. Mindenképpen helyesnek kell tehát tartani azt a döntést, amely a bérek központi szabályozásának elvét fenntartotta, és nem engedett azoknak a szélsőséges javaslatoknak, amelyek kizárólag a rövid távon elérhető esetleges eredményeket tartva szem előtt a messzebb menő konzekvenciák figyelmen kívül hagyásával csak látszólag tetszetős és csak nagyon átmeneti eredményeket hozható megoldásokat javasoltak.

Jóllehet az átlagbérszínvonal szabályozása számos problémát vet fel, még mindig előnyösebbnek látszik, mint a beralap (bértömeg) előírása, amelynek bevezetése esetén nehezen lenne elkerülhető a termelési volumen előírása, és így a régi tervutasításos rendszer visszacsempészése is fenyegetne. Az átlagbér szabályozása nélkül és a beralap előírása nélkül viszont beláthatatlan következményekkel kellene számolni, mert ez elindítója lehetne egy olyan bérár-spirál folyamatnak, amelynek megállítását azok követelnék a legerőteljesebben, akik ma az átlagbér korlátozását kifogásolják.

Jogosan történik hivatkozás arra, hogy az iparban még jelentős a felesleges létszám. Ennek a tartaléknak feltárása és igénybevétele különösen a jelenlegi munkaerőhelyzetben alapvető fontosságú. Ennek a tartaléknak két fő forrása lehet: az alacsony munkaintenzitás és a helytelen, nem eléggé korszerű munkaszervezés. A technikai felszereltség elmaradása nem tekinthető már meglévő tartaléknak, mert azt előbb meg kell teremteni. A tartalék mozgósítása tehát a valóságban azt a követelményt támasztja, hogy ott, ahol alacsony a munka intenzitása növeljük azt, és ott, ahol nem kielégítő a munkaszervezés, javítsunk rajta.

Az alacsony munkaintenzitás nem tekinthető általánosnak. Azokban az iparágakban, ahol a gépek, szalagok kötött üteme biztosítja a normál intenzitást, ennek növelésére, a lehetőségek is korlátozottak, de a szocialista társa-

dalom munkaszervezési elveivel is ellentétes lenne ilyen követelmény. Kétségtelen azonban, hogy szép számmal akadnak iparágak és még inkább vállalatok, fontosabb munkafolyamatok, ahol a munka intenzitása nemcsak a nyugati országokban megkövetelt mértékből, hanem a munkás egészségi károsodása nélkül nálunk is megkövetelhető normál intenzitástól elmarad. Ezeken a területeken az intenzitás növelése indokolt. Célszerű, ha a vállalatok olyan ösztönző bérrendszereket alkalmaznak, amelyek a normál intenzitás elérését elősegíthetik. Ebből azonban nem következik, hogy olyan lehetőségeket teremtsünk a normál intenzitástól jelenleg elmaradó munkások ösztönzésére, amely őket előnyösebb helyzetbe hozza, mint azokat az öntudatos munkásokat, akik már eddig is a megkövetelhető normál munkaintenzitással dolgoztak.

A munkaszervezés megjavítása elsősorban nem a munkások feladata, hanem a vezetése. A munkabérek növelése még nem javít a munkaszervezésen. A vezetés munkájának megjavítása is előmozdítható természetesen megfelelő ösztönzéssel. Ennek azonban vállalaton belül ma sincs semmiféle akadálya.

Térjünk át ezek után arra a kérdésre, elkerülhető-e a valóságban az adminisztratív eszközök alkalmazása a központi bérszabályozásban. Sajnos, ez a terület tipikusan olyan jellegű, ahol az adminisztratív eszközök sem most, sem a közeljövőben nem lesznek elkerülhetők. Akár a nyereség alakulásához, akár másfajta mutatókhoz kötjük is a munkabérek emelési lehetőségét, bizonyosra lehet venni — az eddigi tapasztalatok alapján —, hogy az adminisztratív beavatkozás a jövőben sem lesz elkerülhető. Ez egyébként nemcsak nálunk van így, hanem valamennyi szocialista országban, sőt nyugodtan állítható szinte valamennyi tőkésországban is.

Jelenleg is érvényesek olyan bértarifák, amelyek adminisztratív eszközként érvényesülnek, és a dolgozók besorolását meglehetősen tág tól—ig határok között előírják. Ezek a tarifák azonban nem elégséges eszközök a központi bérszabályozás kezében. A korábbiakban azonban azt is bizonyítani kívántuk, hogy e tarifákat kiegészítő automatizmusok sem adhatnak megoldást a központi beavatkozás nélkül.

A bérek színvonalának központi szabályozása elkerülhetetlen, vitatkozni csak a módszereken lehet. A helyes és célszerű módszerek megtalálása nem könnyű. Bármennyire igyekszünk is a szubjektív elemeket, az adminisztratív eszközöket, a széles körű információt igénylő központi beavatkozást elkerülni, ez sajnos jelenlegi ismereteink alapján nem lehetséges. Az 1971-ben életbelépő módosítás is csak a bérszínvonal és kereseti arányok állandó ellenőrzése, valamint bérpolitikai intézkedések és központi beavatkozások mellett érvényesülhet tartósan. Ezeket a feltételeket egyébként a IV. ötéves terv is előíránnyozza.

KORREFERÁTUMOK

NAGY LÁSZLÓ: A KOLLEKTÍV SZERZŐDÉS SZEREPE A SZOCIALISTA
ELOSZTÁS ELVEINEK ÉRVÉNYRE JUTTATÁSÁBAN

A kollektív szerződés egyik klasszikus példáját mutatja annak a jelenségnek, amikor egy régi forma új tartalommal telítődik és szolgálja az új társadalmi rend fejlődését. A kollektív szerződések a XIX. században jelennek meg az osztályharc termékeiként. Ez az alapvető jellegük a kapitalista államokban ma sem változott. Ezt a jelleget tekintve a szocialista államokban, amelyek a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapulnak, és ahol nincsenek ellentétes érdekű osztályok, a kollektív szerződés intézménye semmiféle létjogosultsággal nem bírhatna. Ezzel szemben viszont azt látjuk, hogy a kollektív szerződéseknek a szocialista államokban megalakulásuktól kezdődően igen jelentős szerepük volt. Sőt a kollektív szerződéseknek a korábbinál változatosabb, új formái alakultak ki. Ma pedig minden szocialista országban a kollektív szerződések mindinkább a munkaviszonyok szabályozása egyik döntő eszközévé válnak.

Előadásomban azokkal az okokkal, törvényszerűségekkal szeretnék foglalkozni, amelyek a kollektív szerződés intézményének a szocialista társadalomban való felhasználását indokolják. Ezen belül is fejtegetéseimet két kérdésre kívánom koncentrálni. Az egyik annak vizsgálata, hogy mi indokolja a dolgozók közreműködését a munkaviszonyra vonatkozó szabályok meghatározásánál. A másik: miért célszerű e közreműködést a kollektív szerződések keretében lebonyolítani.

I.

A szocialista jogtudomány a kollektív szerződést a szocialista demokrácia egyik intézményeként tárgyalja. Területe: a munkaviszonyok, pontosabban az élőmunka felhasználásával és a munka szerinti elosztással kapcsolatos társadalmi viszonyok. A szocialista demokrácia megnyilvánulási formái közötti különbségek nehezen magyarázhatók, ha megmaradunk pusztán annál az alaptételnél, amely a szocialista demokrácia érvényesülését az állampolgároknak a termelőeszközökhöz való azonos viszonyából, az ún. résztulajdonosi pozícióból vezeti le. Valóban ez a kiindulás, de a kérdés megértéséhez ennek egyes elemeit is vizsgálni kell.

A szocialista társadalomban a termelés eredményeit teljes egészükben a társadalom tagjai javára használják fel. Ebből következik, hogy a társadalom minden tagja érdekelt abban, hogy a termelőeszközök felhasználása minél hatékonyabb, a termelés megszervezése minél ésszerűbb legyen és a termelés eredményeit a legcélszerűbben használják fel. (Ugyanakkor viszont az egész társadalom érdekelt abban, hogy minden tagja minél tevékenyebben és alkotóbban vegyen részt a társadalom ügyeiben, mert ez megnöveli a jobb ered-

mények, a minél ésszerűbb döntések lehetőségét.) A társadalom tagjainak előbb említett érdekeltsége csak közvetett; a nagyobb nemzeti jövedelem csak áttételeken keresztül jut el hozzájuk. Ezzel a közvetett érdekeltséggel szemben a társadalom munkáját megvalósító egységek, szervezetek — különösen a termeléssel közvetlenül foglalkozó szervezetek — szintjén már közvetlen érdekeltség is jelentkezik. A szervezet rendelkezésére álló termelőeszközök felhasználásának rendje, a termelés megszervezésének szintje, a termelés eredményeinek felhasználása közvetlen befolyásolhatja az ott munkát végző állampolgár munkafeltételeinek, az őt munkája alapján megillető jogoknak és kötelezettségeknek alakulását. Ez a megállapítás mindenfajta munkavégzés esetében irányadó, függetlenül annak jogi minőségétől (pl. munkaviszonyról vagy szövetkezeti tagsági viszonyról van-e szó).

A szocialista társadalomban jelentkezik tehát részben erkölcsi-politikai, részben anyagi tartalommal bíró közvetett érdekeltség, amely a társadalom minden tagjánál érvényesül. Jelentkezik emellett a munkát végző szervezetek szintjén egy speciális és közvetlen érdekeltség. Ez utóbbinak is vannak erkölcsi-politikai oldalai, de az alapvető meghatározó az anyagi vonás. Megjegyzem, hasonló speciális, közvetlen érdekeltség jelentkezik más irányú szervezeteknél, egységeknél is. Ennek megnyilvánulása az államigazgatás helyi önkormányzatán alapuló rendszere. A legerőteljesebb, az állampolgárok helyzetét legjobban befolyásoló kapcsolat az, amely a munkával, ill. az ezért járó elosztással kapcsolatban jelentkezik.

A most említett közvetlen kapcsolat még a legcentralizáltabb, legkötöttebb gazdálkodási rendben is érvényesül bizonyos mértékig. Egyrészt a munkahelyek elosztása a dolgozók között, a munkafeltételekre vonatkozó rendelkezések végrehajtása és ekként a munkavégzés körülményeinek, biztonságának jobb vagy rosszabb megteremtése, általában mindig a termelést közvetlen irányító kezében van. Másrészt a kizárólag időbéres dolgozóktól eltekintve, a legtöbb esetben a munka jobb vagy rosszabb megszervezése, az anyag stb. kellő biztosítása mindenképpen kihatással van a dolgozó munkabérére. Természetesen minél szélesebb körű a termelőegység saját rendelkezési joga a termelés irányítása és megszervezése, a termelés eredményeinek vagy azok valamely részének felhasználása terén, és minél inkább kapcsolódik a dolgozók keresete vagy egyéb joga vagy kötelezettsége a termelőegység eredményes vagy eredménytelen működéséhez, annál jobban kihat a termelés közvetlen irányítójának minden elhatározása a dolgozók helyzetére és annál erőteljesebben jelentkezik a dolgozók közvetlen érdekeltsége.

E közvetlen érdekeltség az indoka annak, amiért a szocialista állam a munkára és a munkáért járó díjazásra vonatkozó szabályok meghatározásánál a dolgozók részére közvetlen közreműködési lehetőséget, ill. erre vonatkozó jogokat biztosít. A termelő szervezetek önállóságának eltérő mértéke a magyarázata annak, hogy miért eltérő a közreműködés jellege és mélysége az államigazgatás

körében, ill. a gazdálkodó szervezeteknél. Ugyancsak ez a magyarázata annak, hogy miért eltérő a kollektív szerződések típusa a szocialista államok fejlődésének egyes szakaszaiban. Ez utóbbi kérdésnek érdemes pár percet szentelni, mert nagyon jól példázza, hogy milyen szoros összefüggés van a gazdaság-irányítási rendszer és a jogi szabályozás formája között.

A megalakuló szocialista államokra jellemző volt, hogy a munkaviszonyok jogi szabályozása igen elmaradott volt, sok feudális vonást viselt magán. A munkásosztály hatalomra jutása után éppen ezért égető feladatként jelentkezett a régi, reakciós szabályok eltörlése és új — a munkásosztály érdekeit érvényre juttató és a szocialista átalakulást elősegítő — jogi szabályozás megalkotása. Ezt a feladatot mind a Szovjetunióban, mind a II. világháború folyamán felszabadult népi demokráciákban a hatalom átvételének első éveiben a normatív jellegű kollektív szerződések segítségével oldják meg.

Az államhatalom és államapparátus szilárd megszervezése után, a termelőeszközök zömének társadalmi tulajdonán alapuló népgazdaság tervszerű irányításának kialakításával párhuzamosan megteremtődnek a feltételek a munkára és a munkáért járó díjazásra vonatkozó kérdések átfogó jogszabályi rendezésére. Ezt a rendezést jelzik a Szovjetunió 1922-es, Magyarország, Románia, Bulgária és az NDK 1950/51-es Munka Törvénykönyvei. Ezek átveszik a kollektív szerződések alapvető rendelkezéseit. A jogi szabályozás azonban nem tette volna feleslegessé a kollektív szerződéseket. Ezek feladatát képezhette volna továbbra is a részletes szabályok meghatározása. Ezt nagyon jól mutatta a Szovjetunióban az 1922-es Munka Törvénykönyve utáni helyzet. Az ebben az időszakban megindult túlzott centralizálás és az utasításokon alapuló irányítási rendszer kialakítása azonban kihúzta a talajt a kollektív szerződések alól. Látható ez abból, hogy az eddig kötött normatív jellegű kollektív szerződések, ha nem is kerül sor arra, hogy a reájuk vonatkozó szabályt hatályon kívül helyezték, azokban az országokban is megszűnnek, ahol alapvető, széles körű kodifikáció nem is volt (pl. Lengyelországban). Ez szükségszerű. Az egyes iparágak, vállalatok terveit, anyagi eszközeit a népgazdasági tervek határozzák meg. Ennek lebontása rendeleti úton történik. A vállalatok közötti szerződéses kapcsolatokat is központilag, utasítással létesítik. Ilyen helyzetben nincs tere a munkaviszonyra vonatkozó szabályok és a munkáért járó díjazás tekintetében semmiféle megállapodásnak. Ebben az időben — a Szovjetunióban 1930, a népi demokráciákban 1950 körül megjelenik egy új típusú kollektív szerződés. Ezt a vállalatoknál kötik meg. Célja nem a jogi rendezés, hanem egyrészt a dolgozók bevonása a vállalati feladatok meghatározásába, ill. azok teljesítésének ellenőrzésébe, másrészt a dolgozók anyagi és kulturális helyzetének emelését szolgáló helyi eszközök, erőforrások minél hatékonyabb felhasználásának biztosítása. A vállalati önállóság hiánya, a vállalati tervek igen gyakori központi módosítása és a vállalati eszközök átcsoportosítása, elvonása miatt a kollektív lé-

nyeges hatást nem tudott kifejteni, mert állandóan változtak a vállalt kötelezettségek alapjai.

Az 1950-es évek második felében a szocialista államokban megkezdődnek a népgazdaság irányításának továbbfejlesztésére irányuló munkálatok. Az iparágak, a vállalatok nagyobb önállósága szükségessé teszi a nagyobb önállóságot a munkabérek, munkafeltételek meghatározása terén is. Megkezdődik a lényeges kérdések központi rendezése mellett — a szabályozás decentralizálása, a normatív jellegű kollektív szerződések felélesztése, ill. új formák bevezetése. Így Lengyelországban 1957-től újra megkezdik iparági szinten a normatív jellegű kollektív szerződések kötését. Az NDK 1961-es Munka Törvénykönyve szerint iparági szinten — normatív jellegű — kollektív keretszerződéseket kötnek. Ezt fenntartja az 1966-ban hatályba lépett és 1968-ban módosított Munka Törvénykönyve is, és most tervezik vállalati szinten is normatív jellegű kollektív szerződések kötését. Csehszlovákiában az 1966. évi Munka Törvénykönyve módot ad mind a vállalati, mind ennél magasabb szinten normatív jellegű kollektív szerződések kötésére. A Szovjetunióban a vállalati kollektív szerződés 1966-tól kezdődően a munkaügyi jogszabályok rendelkezéseinek keretei között a vállalat helyi körülményeinek megfelelő szabályokat tartalmazhat. Így rendelkezik a most elfogadott Munka Törvénykönyve is. Hasonló irányú fejlődés indult Romániában és Bulgáriában is. Magyarországon az 1968-tól hatályba lépő új Munka Törvénykönyve bevezeti a normatív tartalmú vállalati kollektív szerződések rendszerét. Amint e vázlatos adatok is mutatják *a normatív jellegű kollektív szerződések alkalmazásának ott van tere, ahol a népgazdaság irányítási rendszere iparági, de főképpen vállalati szinten nagyobb döntési lehetőségeket biztosít.* Nem véletlen, hogy a gazdaságirányítás reformjának előrehaladása nyomán, a vállalati, normatív jellegű kollektív szerződések szerepe, jelentősége minden szocialista országban növekvőben van.

II.

Az eddigi fejtegetések választ adtak arra a kérdésre, hogy miért szükséges a dolgozók számára befolyást biztosítani a munkára és az ezért járó díjazásra vonatkozó szabályok megalkotásánál. Nem adtak viszont választ arra, hogy *a szabályozás fő formája miért a kollektív szerződés* lett.

Ebben az elsődleges jelentősége nyilván a *tradíciónak* van. A kollektív szerződésnek a munkásosztály harcai során a munkával kapcsolatos jogok, a bérek meghatározása során mindenkor döntő jelentősége volt. Kézenfekvőnek látszott ezért, hogy amikor a szocialista állam keretében sor került a munkával kapcsolatos jogok szabályozására, ennél ezt a régi kipróbált eszközt használják fel. Elősegítette ezt az is, hogy a szocialista államok fejlődésének első időszakában még mindenütt jelen voltak a magánvállalkozások. Ezekkel korábban is kötöttek kollektív szerződéseket, tehát lényegében csak folytatni kellett — megváltozott körülmények között — a korábbi gyakorlatot.

Szerepet játszott a kollektív szerződés intézményének fenntartásában a népi demokratikus országokban — így hazánkban is — a hatalom megosztottsága. A felszabadulást követően ezekben az országokban általában koalíciós kormányzás volt. Ez nem kedvezett a munkások érdekeit szolgáló szabályok gyors megalkotásának. Ugyanakkor a szakszervezetek szilárdan a munkáosztály — elsősorban a Kommunista Párt — vezetése alatt állottak. Ilyen módon könnyebb volt a szabályoknak a munkáltatók egyesületei és a szakszervezetek megegyezése alapján történő megalkotása. Végül, ha nem is túl nagy súllyal, de nyilván szerepet játszott olyan megfontolás is, hogy a nyugati szakszervezetekkel való együttműködést, megértést nehezítené, ha nálunk nem volna kollektív szerződés.

Úgy gondolom, hogy a most felsoroltaknak nyilván döntő szerepük volt abban, hogy a kollektív szerződések intézményét a szocialista államokban felhasználták. Annak magyarázatához azonban, hogy miért maradt fenn a kollektív szerződés intézménye, és miért indul most minden szocialista országban virágzásnak, ezek az indokok nem elegendők. Minden tradíció ellenére felszámolásra került volna a kollektív szerződés, amint az megtörtént más jogintézményekkel is, ha nem lennének olyan előnyei, amelyek a fenntartását indokolják. Én a következőkben ezek közül hármat szeretnék kiemelni.

A dolgozóknak a szabályok megalkotásánál való közreműködése megvalósítható úgyis, hogy a szabályt csak a dolgozók véleményének kikérése és a megfelelő szakszervezeti szerv egyetértése esetén lehet kiadni. A dolgozók akaratának érvényesülése ilyen esetben is biztosított. A szabályozás alapja a szabályt kiadó szerv vagy személy és a dolgozókat képviselő szakszervezet megegyezése. Látszólag a kollektív szerződés esetében sincs szó többről. Van azonban egy formainak tűnő, valójában azonban lényeges tartalmi jelleggel is rendelkező különbség. Az első esetben a szabályt egyoldalúan az adott állami vagy gazdálkodó szerv adja ki. Ez viseli annak helyességéért, ill. helytelenségéért a felelősséget, és köteles a szabály végrehajtásáról, érvényesüléséről gondoskodni. A kollektív szerződés esetében *a szabályt ketten hozzák létre*: az állami vagy gazdálkodó szerv és a dolgozók, akiknek nevében a szakszervezet jár el. *A felelősség ezért mindkét felet egyenlően és oszthatatlanul terheli.* Ez fennáll mind abban, hogy a szabály feleljen meg az alapul fekvő társadalmi-gazdasági körülményeknek és a fejlődést szolgálja, mind pedig abban, hogy a közösen megalkotott szabály maradéktalan érvényesülése biztosított legyen. Ez a kollektív szerződésnek olyan lényeges vonása, amely előnybe helyezi más szabályozási megoldással szemben. Meg kell jegyezni, hogy a kollektív szerződés e vonásának a gyakorlatban való tudatos alkalmazása még sok hiányosságot mutat. Az előzőkben, amikor közvetlen érdekeltségről beszéltem, mindig a termelőszervezettel — vállalattal — kapcsolatos érdekeltségről szoltam. Az érdekeltség azonban nem áll meg ezen a szinten. A vállalaton belül az egyes gyáregységek, és az ezeken belüli műhelyek, brigádok szintjén és végül az

egyénél is jelentkezik az érdekeltség. Ezek a vállalaton belüli érdekeltségek nem feltétlenül esnek egybe a vállalat szintjén jelentkező érdekeltséggel. Amellett sokszor egymással is ellentétesek. A vállalat jó működésének egyik alapvető feltétele, hogy a dolgozók érdekeltsége minden szinten olyan irányban hasson, hogy az segítse elő a vállalat célkitűzéseinek, feladatainak megvalósulását. Szükség van tehát a *különböző szinteken jelentkező érdekeltségnek* az összehangolására és az együttes célok szolgálatába állítására. Ez rendkívül bonyolult feladat, amit felülről, utasításos alapon lehetetlen elvégezni. Megnyugtató módon csak akkor lehetséges, ha ebben a kollektíva minden tagja alkotó módon közreműködik. Ennek megint a legjobb módszere a kollektív szerződésben való szabályozás. Nemcsak azért, mert a tervezet a dolgozók közti vita során alakul ki. Hanem azért is, mert az együttes megvitatás, megalkotás keretében a dolgozók maguk egyeztetik, mérlegelik érdekeiket és ezért az egyeztetésért — az előbb mondottak szerint — viselik a felelősséget is. Ez a vonás szintén olyan, amely a kollektív szerződés előnyét mutatja más megoldásokkal szemben. A kollektív szerződésnek ez a vonása sem jut ma még kellőképpen érvényre.

A harmadik lényeges vonás *a tudat alakításával* függ össze. A kollektív szerződés tervezetének előkészítése, megvitatása során a dolgozók közvetlenül érzékelik a vállalati eredmények és lehetőségek, valamint a saját helyzetük, jogaik és kötelezettségeik alakulása közötti közvetlen kapcsolatot. Közvetlenül jelentkezik az az elv, hogy elosztani csak azt lehet, amit megtermeltünk. Ez *jelentősen elősegítheti a dolgozók tulajdonosi szemléletének kialakulását*, fokozhatja érdeklődésüket a vállalat ügyei iránt. Ugyanakkor mind ez, mind pedig a kollektív szerződés végrehajtásának értékelése, az erről adott vállalati beszámoló jelentősen növelheti a dolgozók felelősségérzetét mind a saját feladataik minél lelkiismeretesebb teljesítéséért, mind a dolgozótársaikért, az egész vállalatért. Természetesen ez a hatása a kollektív szerződésnek csak akkor mutatható meg igazán, ha a rendelkezések tartalma és azok végrehajtása valóban annak biztosítja a nagyobb anyagi és erkölcsi elismerést, a kedvezőbb helyzetet, aki jobban, példamutatóbban teljesíti a kötelezettségét, és az valóban rosszul jár, aki a munkáját rosszul végzi, a közös érdekeket elhanyagolja. Sajnos, vállalatunk gyakorlata ebben is igen sok kívánnivalót hagy maga után.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a kollektív szerződés olyan eszköz, amely alkalmas a szocialista elosztás elveinek érvényre juttatására, a dolgozók tudatának fejlesztésére, tulajdonosi gondolkozása kialakításának elősegítésére, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésére. Kifejezésre juttatja az alapvetően közös érdekeken nyugvó együttes felelősségét a vállalatnak és a dolgozóknak. Végül alkalmas a népgazdasági, a vállalati és a vállalaton belüli csoport és egyéni érdekek összehangolására. Megállapítható azonban az is, hogy a gyakorlatban a kollektív szerződésnek ilyen irányú tudatos felhasználása még nagyon kevésbé érvényesül.

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN: A MUNKA SZERINTI ELOSZTÁS MAI ÉRVÉNYESÜLÉSI MÓDJA ÉS A TERMELÉKENYSÉG NÖVELÉSÉRE ÖSZTÖNZÉS

A szocialista munkabér két funkciójából, az ösztönzési és a jövedelmi funkcióból eredően, a bérszabályozás két egymást korlátozó és ilyen értelemben egymással ellentétes, ugyanakkor azonban egymást szervesen kiegészítő két funkciójának érvényesítésével állunk itt szemben. Egyrészt az ösztönzési funkcióval, másrészt egy olyan szereppel, melyet leginkább *arányosítási vagy egyensúlyi* feladatnak nevezhetnénk. Mindkettő egyformán nélkülözhetetlen, érvényesülésük egyformán feltétele az egészséges fejlődésnek. Mégis a két funkció egymáshoz viszonyított súlya a különböző időszakokban eltérő. A konkrét helyzettől, körülményektől függően hol az egyik, hol a másik kerül inkább előtérbe.

Gazdaságirányítási rendszerünk bevezetésének első egy-két évében nemcsak a jövedelem-szabályozásban, hanem egész szabályozó rendszerünkben az „ösztönzéssel” szemben az „egyensúlyra törekvés” dominált. Erre utal a nagyszámú különböző „fék” beépítése. Ez biztosította a megrázkódtatások, különösebb zavarok nélküli átmenetet az új rendszerre. A növekedési ütem meggyorsítása csak ezután következő feladat lehetett. Úgy tűnik, most eljött az ideje az ösztönzési funkció előtérbe helyezésének, a fékek bizonyos kiengedésének a bérszabályozásban is. Különösen időszerűvé teszi ezt, hogy gazdaságunkban az elmúlt időkben igen nagy, pusztán megfelelő szervezéssel is aktivizálható termelékenységi tartalékok halmozódtak fel. Számos területen közismerten rossz a munkafegyelem, alacsony a munkaintenzitás, jelentős a kapun belüli munkanélküliség. Égetően szükség volna ennek a helyzetnek a megváltoztatására. Ilyen körülmények között az ösztönzőknek másképpen kell működniük, mintha ez a helyzet nem állna fenn, mintha a termelékenység már kizárólag műszaki fejlesztéssel, beruházásokkal volna növelhető, amire a dolgozók tömegeinek természetesen közvetlen befolyása nincs.

Úgy tűnik, a mai helyzetben nem szabad útját állni semmiféle olyan kereset emelésnek, amely ennél sokkal, sokszorosan nagyobb termelési eredmény elérését teszi lehetővé, még ha átmenetileg kisebb kereseti aránytalanságok árán is. Itt azonban az átmeneti és a kisebb szónak is jelentősége van. Gondolni kell arra, hogy az egyszer lehetővé tett keresetnövekedés, különösen, ha az nem csupán jutalmak, prémiumok, nyereségrészesedés stb., hanem bér formáját ölti — már pedig az esetek nagy részében csak így érhető el a kívánt ösztönző hatás — aligha vehető vissza.

A termelékenység növelés legfontosabb módjai — elsőként a műszaki fejlesztés — csak hosszú idő múltán hoznak gyümölcsöt. Az erőfeszítések, ráfordítások egy ideig csak rontják a gazdaságossági mutatókat, a pozitív eredmények később jelentkeznek. *A termelékenység növelésére ösztönzés ezért*

a rövidtávú érdekelttség mellett megköveteli a hosszútávút is. A termelékenység jövőbeni növekedése nagyrészt ezen múlik. A kettőt összeegyeztetni nem más, mint ebben a vonatkozásban megfelelő mozgásformát találni a ma és a holnap érdeke közötti nagyon általános és teljesen soha ki nem békíthető ellentmondásának. Szabályozó rendszerünk ma is tartalmazza a távlati érdekelttség bizonyos elemeit. A vállalati kollektíva nemcsak a folyó, hanem az elkövetkező években is nyereségrészesedéshez, illetve a nyereségtől függő béremelkedéshez akar jutni. Ezért az olyan gazdálkodás, mely ennek feltételeit teljességgel aláássa — nem érdeke. Ez az érdekelttség azonban igen gyenge és alig-alig tudatos.

A termelékenység növekedésében való hosszabb távú érdekeltséget mindenekelőtt azoknál a dolgozóknál kell megteremteni, illetve fokozni, akik *a műszaki fejlesztés ügyét kezükben tartják* — a vállalati gazdasági és műszaki vezetőknél. Léteznek nálunk olyan nézetek, hogy az anyagi és erkölcsi ösztönzők optimális kombinációja a munkakörnek, a beosztásnak is függvénye. Eszerint alapvetően végrehajtó tevékenységet folytató dolgozóknál az anyagi ösztönzésnek kell dominálnia, míg a magasabb beosztású, irányító funkciót betöltőknél az erkölcsinek. Ebből annyi feltétlen igaz, hogy a magasabb irányító munkakört betöltő dolgozóknál és általában az önálló alkotótevékenységet folytatóknál az anyagiakon kívüli ösztönzőknek, a társadalmi elismerésnek, megbecsülésnek, az alkotó munka örömeinek stb. különleges szerepe van. Ez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy az anyagi érdekelttség náluk nem volna fontos. Anyagi érdekeltségre — legalábbis fejlettségünk mai szintjén és még sokáig — a vezető állásúaknál éppen úgy szükség van, mint a beosztottaknál, csak más formában. Itt *egyre kevésbé tartható az anyagi ösztönzésnek az a primitív felfogása és gyakorlata, mely a díjazással lépésről lépésre akarja követni az eredményt, annak minden átmeneti ingadozásával együtt.* Ebben van valami morálisan is kifogásolható, valami bántó bizalmatlanság azokkal szemben, akiket egyébként vezető funkciójukba állításukkor társadalmunk maximális bizalmával tüntetett ki. Megszokottá válása következtében ezt már alig érzékeljük, ennek ellenére hat, csökkenti a vezetők erkölcsi-politikai elkötelezettségét, amiért esetenként igen drága árat fizetünk.

Gazdasági szempontból való visszassága a műszaki fejlesztés, a termelékenység jövőbeni növekedését elősegítő tevékenység ösztönzésével kapcsolatban a legnyilvánvalóbb éppen, mivel ennek gyümölcsei csak hosszabb idő alatt érnek meg. Véleményem szerint a vállalati vezetők anyagi ösztönzésének a jövőben, legalább a távolabbi jövőben a jelenleginél nagyobb vonalúnak kellene lennie. Az látszik ésszerűnek, ha a vezető jövedelme nem követi szorosan a vállalati eredmény minden változását, hanem ahhoz csak hosszabb távon, tartós tendenciájában kapcsolódik. *A vezető mindenekelőtt abban legyen érdekelt, hogy jó munkája alapján megtarthassa vezetői pozícióját és ehhez tartozó szükségleteit megfelelő szinten kielégítő magas jövedelmét, illetve tartósan jó er ed*

mények esetén növelhesse azt. Ez jobban elősegítené a hosszabb távú vállalati stratégia kialakítását és az ennek alapján történő műszaki fejlesztést, a jövőbeni termelékenység növekedés megalapozását. Emellett — egészen biztosan — komoly morális haszna is lenne. (Például valószínűleg csökkenne a vállalati eredmények „kozmetikázása”, ami jelentősen gyengíti a vezetők „erkölcsi tartását”, főleg beosztottaik előtt.) Nyilvánvaló, hogy a vezetőknek egy ilyen látszólag lazább anyagi ösztönzése nem valósítható meg máról holnapra, hanem csak fokozatosan. Feltételezi többek között a vezetői személycsere megkönnyítését is.

REDŐ ÉVA: AZ ÉRTELMSÉG MELLÉKJÖVEDELMEINEK HATÁSA KERESETÜKRE

Előre kell bocsátanom, hogy amennyiben a mellékjövedelmek kérdéséről beszélek, csakis a másodállásból és mellékfoglalkozásból származó jövedelmekről lesz szó. — A másodállás, mellékfoglalkozás — úgy véljük — gazdálkodásunk hasznos, szükséges eszköze. Alkalmazására ma már világszerte berendezkedtek, különösen a fejlett országokban. Gazdasági rendszerünk az jellemző, hogy mind a munkaerőgazdálkodás, mind a jövedelemelosztás alapján az *egy* munkahelyhez való kötöttséghez fűződik. S ez a társadalmi termelés általános fejlettségi színvonalának meg is felel. De a másodállás, ill. mellékfoglalkozás, mint speciális, pótlólagos munkaviszony, mégis jól beilleszthető kialakult gazdasági rendszerünk kereteibe, rugalmasabbá teszi azt.

Sokszor előfordulhatnak olyan átmeneti, egyedi feszültségek a munkaerőellátásban, amit a munkaviszony segítségével zökkenésmentesebben lehet áthidalni. Nem beszélve arról, hogy vannak olyan munkák, melyek elvégzése nem követel teljes munkaidőben való igénybevételt. Számolni kell azzal is, hogy esetenként felmerülhetnek olyan egyedi személyi jövedelmi igények is, amelyeket másodállás, mellékfoglalkozás segítségével viszonylag könnyebben és hatékonyan ki lehet elégíteni, éppen mert ilyen munkaerőigény is adódik. Sok olyan szellemi foglalkozás van, amelynek fejlesztése szempontjából egyenesen hasznos lehet a megfelelő pótlólagos elfoglaltság. Mindez nem gyengíti, hanem életképesebbé teszi a rendszert.

De ha egyes területeken már *jelentős* számú embert foglalkoztatnak másodállásban (továbbiakban rövidség kedvéért a mellékfoglalkozást is beleérttem ebbe), akkor már nincs kizárva, hogy ez olyan általánosabb jelentőségű *munkaerőellátási* nehézségeket jelez, ami egyéb beavatkozást is követel. Ugyanúgy, ha egyes foglalkoztatott rétegekben, csoportokban viszonylag sokan vállalnak másodállást, valószínű, hogy ez bizonyos jövedelemelosztási problémákkal kapcsolatos és más megoldást követelne meg. A Közgazdaságtudományi Intézetben végzett munkánk keretében az értelmiségi réteg meg-

határozott csoportjai tekintetében kutattunk éppen ilyen elosztási problémák „nyomai” és azok indítékai után.

Konkréten csak a *munkamegosztásban elfoglalt hely szerint megkülönböztetett értelmiségi foglalkoztatott-csoportok* átlagos kereseti arányainak és a másodállások elterjedésének összefüggéseit vizsgáltuk. Egyrészt arra kerestünk választ, hogy van-e szerepe a főfoglalkozásból származó kereseti arányoknak abban, hogy egyes csoportokban *viszonylag* intenzívebben terjed el a másodállás, mint más csoportokban. Másrészt azt akartuk megismerni, hogy milyen módosításokat eredményez a másodállások különböző mértékű elterjedése a kereseti arányok alakulásában. Átfogó statisztikai adatok csak a 68 előtti időszakra voltak, de a levont következtetések — gondolom — ma is aktuálisak.

Megvizsgáltuk a különféle foglalkozás-csoportok átlagos kereseteiről, másodállást vállalók létszamarányairól és átlagos kereseteiről rendelkezésre álló adatokat.

A foglalkozás-csoportokat kétféle szempont szerint osztályoztuk.

1. A társadalmi munkamegosztás azonos fokán álló, azaz azonos képzettségi vagy beosztási *szintű* szakember-csoportok munkája társadalmi fontossága között nem lehet jelentős különbséget tenni. Feltételeztük, hogy a fenti szempontok szerint, a munkamegosztásban betöltött helyüknél fogva, egy-egy főcsoportba osztható csoportok mindegyikének életkörülményekkel kapcsolatos igényei stb., s ennek alapján munkájukhoz fűződő átlagos kereseti elvárásai is *nagyjából egybeesnek*. Akkor is, ha különböző ágazatokban, alágazatokban dolgoznak. (Pl. egy főcsoportba sorolható a *felsőfokú végzettségű* mérnökök, orvosok, jogászok, közgazdászok, pedagógusok csoportjai. Vagy a *mérnökökből* alkotott főcsoportba sorolhatók a *különféle iparágakban* dolgozó mérnök-csoportok.)

2. Általában azonos gazdasági egységekben — de a társadalmi munkamegosztás egymástól eltérő fokán tevékenykedő (pl. képzettség, beosztás szerint) — eltérő dolgozó csoportok munkájának társadalmi megítélése is, de anyagi és kulturális igényeik is eltérőek. Így kereseti elvárásaik is differenciáltak. E szempont alapján ágazatok, alágazatok szerint osztályoztuk a foglalkozás-csoportokat. (Pl. egy főcsoportot alkottunk az iparban dolgozó mérnökök és technikusok csoportjaiból. Másik főcsoport pl.: egy adott iparágon belül foglalkoztatott vezetők és beosztottak csoportjai.)

Az ilyen osztályozás leegyszerűsíti a valóságban érvényesülő kapcsolatokat; de a fő tendenciák bemutatására lehetőséget nyújtott.

Azt tapasztaltuk, hogy az *azonos* kereseti igényű főcsoportokban *annál nagyobb létszamarányban* vállaltak másodállást *minél alacsonyabb* a vizsgált csoport átlagos keresete. — Így pl. viszonylag kevesebb volt a másodállást vállaló az iparban dolgozó mérnökök között, mint a nemtermelő ágazatokban dolgozó mérnökök között. Kevesebb volt az iparban főfoglalkozásban foglalkoztatott orvosok, pedagógusok között a másodállást vállaló, mint a nem-

termelő ágazatokban. Az átlagkeresetek és a másodállást vállalás között *negatív korreláció* volt. A másodállás vállalás a keresetek *felfelé való nivellálása* irányába hatott. Általánosan kiemelkedő volt a másodállás vállalás a rendkívül alacsony keresetű pedagógusok és az egészségügyi dolgozók körében.

Az *eltérő* kereseti igényű főcsoportokban viszont annál kisebb volt a másodállást vállalók létszámaránya, minél nagyobb az egyes csoportok átlagos keresete. Az átlagkeresetek és a másodállást vállalás között *pozitív korreláció* nyilvánult meg. Az eltérő kereseti igényű főcsoportoknál a keresetek *felfelé differenciáló tendenciájára* mutatott.

Egyértelműen kidomborodott, hogy mindkét kapcsolatban ott volt viszonylag nagyobb létszámarányban másodállást vállaló, ahol az *átlagos keresetek a viszonylagos kereseti igényekhez képest leginkább elmaradtak*.

Ez a tény önmagában feltételezhetővé tette, hogy a *kereseti feszültségek szerepet játszottak abban*, hogy egyes értelmiségi csoportokban viszonylag többen vállaltak másodállást, mint más csoportokban. (Ezt a feltételezést alátámasztotta sok más adat elemzése is.)

Természetesen a másodállás vállalás nem csak az arra irányuló igénytől, hanem a lehetőségektől is függ. Jogosnak tűnhetik a következők felvetése. Pl. a pedagógusoknál azért terjedt el viszonylag nagyobb arányban a másodállás vállalás, mert náluk sokkal kedvezőbbek voltak a feltételek másodállás-vállalásra. A pedagógusok a kötelező óraszámra ugyanis csak 18–20, tehát marad elég szabad idő másodállás vállalásra.

De aki ezzel érvel, figyelmen kívül hagyja, hogy kötelező óraszám azért ennyi, hogy az oktató megfelelően felkészülhessen az óráira, fejleszthesse az ismereteit. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, mintegy kimondatlanul is elismerjük, hogy nem kívánhatunk főfoglalkozásában több, jobb munkát az egyetemet végzett tanártól azért a fizetéséért, amit ott kap. Természetes, hogy az ő anyagi és kulturális igényei semmivel sem kisebbek, mint akármelyik üzemi mérnöké, akinek esetleg kétszer annyi a fizetése. Tudjuk, hogy fiatal végzett pedagógusok sokszor más pályára mennek. A tanfelügyelők pedig másodálláshoz segítik a régi oktatókat. Mindez a társadalom értékítéletét tükrözi. De van, amikor más módon érvényesülnek a kereseti arányok korrigálására ható társadalmi erők. (Pl. a tanács utasítja a tsz-t, hogy a tanító úrnak utaljon ki két malacot.)

Joggal ítélik el sokan az orvosi „hálapénz” rendszert. De vajon reális-e harcolni ellene, ha a Pénzügyminisztérium szakemberei úgy ítélik, hogy nem helyes felemelni az orvosok fizetését, amúgyis van elég pótlólagos jövedelmük?

Általánosan: alkalmas-e a másodállás a kereseti aránytalanságok korrigálására?

Hogyan befolyásolja a bér ösztönző funkcióját, ha a másodállásból származó (vagy más pótlólagos jövedelmeket) bérkiegészítő eszköznek tekin-

tik? (Az esetek jelentős részében maguk a munkáltatók is bérkiegészítőnek tekintik a másodállást.) Nyilvánvaló azonban, hogy ha a főfoglalkozásban juttatott bért mellékkeresettel kell kiegészíteni, akkor könnyen lehetséges, hogy a dolgozó nem elsősorban a főállásban, hanem a másodállásban igyekszik helytállni. Pedig nem fér kétség ahhoz, hogy a *társadalom számára* a döntő (elsősorban) mégis az, hogy a dolgozó állományi munkahelyén használja ki alkotó erejét.

Tárgyunk szempontjából azonban még lényegesebb a következő. Ha a másodállás vállalás hat is a kereseti aránytalanságok csökkentése irányába, *nem szüntetheti meg az aránytalanságokat*. Sőt, ezáltal *sokszor új, még élesebb feszültségek keletkeztek*. S ez természetes. A viszonylag alacsony keresetű csoportokban is rendszerint csak a csoport tagjainak kisebb része juthatott másodálláshoz, akik pedig nem kaptak illet, fokozottan érzékelték a lemaradást nemcsak a többi csoportokhoz képest, hanem saját csoportjukon belül is.

A társadalom dolgozó tagjait *közvetlenül* érintő kereseti feszültségek hatására működő spontán erők arra való tekintet nélkül érvényesülnek, hogy ez a gazdaság *tervszerű* fejlődése szempontjából mennyiben hasznos vagy káros. Ezért a fejlődés objektív követelményeinek megfelelő kereseti arányokat tervszerű intézkedésekkel közelíthetjük csak meg.

A másodállás nem alkalmas a főfoglalkozásból származó kereseti arányok korrigálására.

Gazdálkodásunk rugalmasabb tételének érdekében azonban az esetenként, átmenetileg felmerülő munkaerő feszültségek leküzdése érdekében szükségünk van rá. Ebből a szempontból lényeges, hogy ne gátoljuk szabályozókkal az ilyen foglalkoztatást. Minden eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy ez úgy sem vezet eredményre.

Más, de nem elhanyagolható kérdés, hogy erre vonatkozó megbízható adatszolgáltatási rendszerrel rendelkezünk, s gazdaságpolitikai intézkedéseink előkészítésénél támaszkodjunk is ezekre.

NYILAS ANDRÁS: A SZEMÉLYI JÖVEDELMEK „LÁTHATATLAN” ÚJRAELOSZTÁSA

Rövid tanulmányomban egy olyan témakörrel szeretnék foglalkozni, amelyet eddig közgazdasági irodalmunk nemigen érintett. Ugyanakkor a téma napjaink valóságos problematikája, amely át- meg átszövi jövedelmi és elosztási viszonyainkat és jelentős társadalmi-tudati tükröződése is van.

Összefoglalóan ezt a témakört a személyi jövedelmek „láthatatlan újraelosztásának” nevezem. Ezalatt mindazoknak a jövedelmeknek a forrását és felhasználását értem, amelyek a „hivatalos” kereseteken és jövedelmeken túlmenően keletkeznek.

Közismert, hogy a mi viszonyaink között egy-egy család „életszínvonalát” nemcsak és nem is elsősorban az határozza meg, hogy mennyit keres hivatalosan főállásban a családfő, hanem és főleg az, hogy mennyi a család összjövedelme és hogy abból hányan élnek meg. Az is köztudott, hogy a hivatalos fő- és mellékállásokból szerzett fizetésen kívül számos ágazatban és szakmában jelentős lehetőség van „láthatatlan”, azaz statisztikailag-pénzügyileg (az adózás szempontjából) megfoghatatlan, ellenőrizhetetlen jövedelmekre.

Jelen tanulmány szempontjából ilyen „láthatatlan” jövedelemnek elsősorban a *borravalót* („hálapénzt”, „csúszópénzt” stb.) tekintem, de ide sorolhatók még a nem hivatalos lakossági szolgáltatásokból („fusizásból”) stb. származó jövedelmek is. Tehát: mindazok a jövedelmek, amelyeket a statisztika nem tud figyelemmel kísérni. (Kivéve természetesen a háztartástatistikát, amely kevés számú minta alapján — elvben — számba veszi a megfigyelt családok teljes jövedelmét és annak felhasználását.)

A téma közgazdasági nagyságrendjének összefoglaló értékelését éppen az teszi szinte lehetetlenné, hogy lényegében egyetlen olyan támpontunk sincs, amelyhez kapcsolódva valamilyen számszerű következtetést vonhatnánk le. Ennek hiánya a közvéleményben olyan végletes következtetésekre is lehetőséget ad, hogy a lakosság összejövedelmének igen tekintélyes részét teszik ki e „láthatatlan” jövedelmek. Mielőtt e téma részletesebb kutatásához hozzánk kezdtünk, magam is hajlottam arra, hogy e „láthatatlan” jövedelmek nagyságrendjét némileg eltúlozzam. A részletesebb vizsgálatok azonban arra utalnak, hogy a „láthatatlan” jövedelmek aránya a lakosság *összes* jövedelmén belül nem túlzottan jelentős.

A vizsgálat során felmértük azokat a szakmákat, amelyekben közismert, hogy a külön jövedelmeknek kisebb-nagyobb szerepük van. E szakmákban dolgozók száma mintegy 150 000—200 000 főre tehető. Az egyes szakmai szakszervezetektől, vállalati központoktól, minisztériumi szervektől nyert felvilágosítások, valamint Horváth Mihály: „Szakmunkáshiány a fővárosban” című, a Munkaügyi Szemle 1967. 9. számában megjelent cikkében közölt adatok alapján megbecsültük az egyes szakmák „láthatatlan” jövedelmeit. Összesítve arra a számszerű következtetésre jutottunk, hogy a „láthatatlan” jövedelmek évi összege a vizsgált körre vonatkozóan 2—3 milliárd forintra tehető, ami a lakosság 150 milliárd forintos *összes* jövedelmének 1,5—2%-a. Úgy véljük, hogy ez az összeg a borravalókból származó „láthatatlan” jövedelmeknek az alsó határa, mert mind a szakmák „besorolásánál”, mind pedig a külön jövedelmek megállapításánál „szigorúak” voltunk és csak az általánosan elfogadott „borravalós” szakmákat, és az ottani külön jövedelmeknek is inkább csak az alsó határát vettük figyelembe.

Még nagyobb nehézségbe ütköztünk a nem hivatalos lakossági szolgáltatásokból származó jövedelmek becslését illetően. A számba jöhető szakmák

(kőműves, rádió- és tv-szerelő, villanyszerelő, szobafestő stb.) alapján kb. 250 000—300 000 főre tehető azoknak a száma, akik szakmájuk alapján ide sorolhatók. Nyilvánvaló, hogy ezeknek csak egy része — fele, negyede — végez a lakosságnak alkalmi vagy rendszeres nem hivatalos szolgáltatást. Nagyon valószínű, pl. hogy az évi mintegy 40 000 magánlakás felépítésénél, a milliós cserépkályha-állomány karbantartásánál stb. jelentős összegekre tehető a nem hivatalos lakossági szolgáltatások. Mindezt figyelembe véve az ilyen jellegű szolgáltatásokból származó „láthatatlan” jövedelmeket évi egy-milliárd forint körüli összegre becsültük.

Mindent egybevetve a „láthatatlan” jövedelmek összege nagyon hozzávetőleges becslések szerint évi 3—4 milliárd forint körül mozoghat, ami végeredményben a lakosság összes jövedelmének mintegy 2—2,5 százaléka.

Ami azonban a lakosság egészét tekintve nem képvisel nagyobb súlyt, bizonyos, hogy az érintett rétegeket és szakmákat tekintve jelentős módosulásokat, torzulást eredményez a jövedelmek arányait és a jövedelmek felhasználását illetően. (Nem térek ki arra, hogy ez az összeg magát a nemzeti jövedelmet, illetve a bruttó nemzeti termék összegét is módosíthatja.)

A következőkben — továbbra is csak vázlatosan — azokra a következményekre szeretnék utalni, amelyeket a jövedelmek e „láthatatlan” elosztása okoz.

1. Azzal, hogy átcsoportosítja a jövedelmek egy részét, megváltoztatja a *fizetési-kereseti arányokat*, módosítja az egyes ágazatok, szakmák jövedelmi rangsorát. Közismert, hogy pl. az orvosok, ügyvédek, pincérek, vagy a taxisofőrök hivatalos fizetése meglehetősen alacsony, vagy legalábbis jóval alacsonyabb, mint az azonos képesítést igénylő, hasonló szakmák átlagkeresete. Ilyenformán a „borraválós” szakmák a hivatalos kereseti ranglétra alsóbb fokán helyezkednek el. Beszámítva azonban a „láthatatlan” jövedelmeket is, több lépcsőfokot is előreugranak, számos más azonos szakmát megelőzve. Ma már szinte hivatalossá vált a szakmák alacsony fizetésének olyan indoklása, hogy „úgy is ott van a borraváló”. „Egyes foglalkozási ágakban dolgozók munkabérének megállapításánál már eleve számításba veszik a borraváló címén elért jövedelmet, s ezzel a borraváló igényléséhez mintegy legális alapot teremtenek.” (Dr. Zoltán Ödön: A borraváló számbavétele egyes jogviszonyokban. Magyar Jog. 1969. október.)

Részben ez a magyarázata annak is, hogy a hivatalos kereseti ranglista nem azonos a vagyoni differenciálódással. Más szavakkal: a vagyoni különbségek sok esetben nem magyarázhatók, nem indokolhatók a hivatalos fizetési differenciákkal.

2. A jövedelmek „láthatatlan” újraelvonása kétszeresen is megváltoztatja az egyes rétegek *fogyasztási szerkezetét*, és végső fokon a lakosság össz-fogyasztásának összetételét is. Az aki adja, valóban többet költ szolgáltatásokra, mint amennyit a statisztika kimutat. 1968-ban pl. a lakosság összesen

22 milliárd forintért „vásárolt” szolgáltatást. Figyelembe véve a 3—4 milliárdos „láthatatlan” szolgáltatási „felárat”, ez az összeg valójában 15—20%-kal több. (Ez az arány egyben arra is utal, mintha a szolgáltatások hivatalos ára is alacsony lenne.) És természetesen még nagyobb a szolgáltatások aránya annál a rétegnél, amelyik adja. Aki viszont kapja, annál elsősorban az áruvásárlás aránya emelkedik.

3. A jövedelmek „láthatatlan” újraelosztásának jelentős *szociális* következményei is vannak. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a nyugdíjat és a táppénzt a „borraivaló” szakmákban is csak a hivatalos fizetés alapján állapítják meg. E dolgozók jövedelme tehát betegség és nyugdíj esetén zuhanásszerűen csökken. (E szakmákban természetesen a jutalmak, prémiumok, a nyereségrészesedés, de a jövedelemadó, tagdíjak stb. összegét is a hivatalos fizetés alapján számítják ki.)

Joggyakorlatunk már évekkel korábban szembetalálta magát ezzel a „szociális igazságtalansággal” és bírósági szerveink egy területen határozott álláspontot alakítottak ki. Figyelemre méltó, hogy ez az állásfoglalás nem az állam és az egyén közötti vitákban, hanem az állampolgárok egymás közti peres ügyeiben dönti el a borraivaló beszámíthatóságának kérdését. Bírósági gyakorlatunkban ugyanis az az egyértelmű álláspont alakult ki, hogy a tartásdíjak megítélésénél figyelembe kell venni a borraivaló összegét is.

Folyik még a bírósági vita a borraivaló beszámíthatóságát illetően a járadékok megállapításánál. E vitában olyan nézeteknek is hangot adtak, mely szerint: „Ha valamelyik szakmában a munkabérszintet a várható borraivalóra tekintettel alacsonyan állapították meg, a járadéknak bizonyos általános kártérítéssel való megemlése — összehasonlító szakmában elért kereseti szinthez igazítása — méltányosnak tűnik.” (Dr. Eörsi Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve Budapest, 1967. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 141. pont.)

Végül pedig szociális ellentmondásokat és visszasságokat szül a borraivaló be nem számíthatósága minden olyan fizetési kötelezettségnél, amelynek az alapja a nyilvántartott, hivatalos kereset. Pl.: a bölcsoidei-napközi díjak, egyetemi szociális ösztöndíj, de még azokban az esetekben is, mint állami, vagy szövetkezeti lakások odaítélése stb.

4. Mindemellett a jövedelmek „láthatatlan” átcsoportosítása jelentős hatással van a *közvéleményre* is.

Mivel — mint említettem — semmiféle áttekintésünk nincs, hajlamosak vagyunk azt néhány kirívó példa alapján eltúlozni és egyes szakmák, ágazatok összes dolgozót a példák alapján megítélni és sokszor el is ítélni. Különösen hajlamosak erre azok, akik a szokásosnál jobban rá vannak szorítva e „szolgáltatások” igénybevételére. A beteg pl. éppen akkor kénytelen „hálapénzt” adni orvosának, amikor táppénzt kap, és kiadásai ilyenkor egyébként is meghaladják az átlagos szintet. Vagy pl. éppen akkor vagyunk rákényszerítve

külön kiadásokra, amikor egyébként is jelentős kifizetések terhelnek bennünket. (Lakásépítés, autójavítás stb., stb.)

Ennek folytán bizonyos ellentét, szembenállás alakul ki a lehetőségekkel rendelkező és az azzal nem rendelkező rétegek között. Ezt az ellentétet még csak fokozza az, hogy a köztudatban bizonyos szakmák szinte már „védetté” vannak nyilvánítva. A közvélemény szerint ugyanis egyes szakmákban azért korlátozzák a felvételt — és a kapacitás bővítését —, hogy a külön jövedelmek ne csökkenjenek.

De ellentmondást szül a külön jövedelmek lehetősége az egyes szakmákon belül is. Elégge ismert pl., hogy az orvosoknak csak egy része juthat „külön” jövedelemhez. Ez magán az „orvos-társadalmon” belül is ellentmondásos rétegződést eredményez. Ugyanakkor a közvélemény nemigen tesz különbséget orvos és orvos között.

Az is világos, hogy a többletjövedelem lehetősége és hajszolása olykor sajátos életszemléletet alakít ki azokban, akik ebből „élnek”. Ezekben az ágazatokban éppen azért van külön pénzre lehetőség, mert hiányos, szűk a kapacitás, ezért az igénybevevők sorbanállnak. Az igénybevételt tehát nem elsősorban a szükségletek határozzák meg, hanem a felajánlott anyagi előny.

A tágabb értelemben vett és — nyugodtan mondhatjuk — az egyre inkább fokozódó és szélesedő borraivaló-rendszer mindezekén túlmenően még azt a veszélyt is magában hordozza, hogy a sokasodó példák nyomán közvéleményünk olykor általánosító következtetéseket von le szocialista gazdálkodásunkat, szocialista államrendszerünket illetően is. A szolgáltatások terén kétségtelenül meglevő „hiánygazdálkodást” általánosítják egész népgazdaságunkra, és ezért a szocializmust teszik felelőssé. A szocialista államot teszik felelőssé továbbá azért, hogy nem tudja megoldani e szakmák dolgozóinak bérezését és borraivaló formájában valamiféle adózásra kényszeríti a lakosságot. Végül pedig felelőssé teszik a szocialista államot általában azért, hogy egyáltalán eltűri a jövedelmek ilyen „láthatatlan” újraelosztását, amely ellentétben áll a szocialista erkölccsel.

Be kell vallanunk, hogy e véleményeknek sok tekintetben igazuk van, hiszen esetenként hivatalosan és jogilag is elismerjük a különjövedelmek lehetőségét (pl. az orvosoknál vagy a bírósági perekben a tartásdíjknál).

Végül is: milyen következtetések vonhatók le e téma vázlatos felvetéséből?

1. Sokoldalúan kellene felmérni és elemezni a valóságos helyzetet. Széles körű közvéleménykutatással — kikérdezéssel — viszonylag pontosabb adatokat szerezni a nagyságrendekről, elsősorban azokról, akik a borraivalót adják.

2. E felmérés alapján a rendelkezésre álló fejlesztési (beruházási, oktatási, képzési) lehetőségeket a kirívó aránytalanságok felszámolására kellene koncentrálni, felülvizsgálva pl. az egyes „védett” szakmák helyzetét.

3. A rendelkezésre álló béremelési lehetőségeket e szakmák béreinek rendezésére kellene koncentrálni, és pedig úgy, hogy a nagyságrendeket elsősorban a kereslet és a kínálat alapján kellene kialakítani, azaz nem az azonos jellegű és képzettséget igénylő szakmákhoz kellene igazítani az itt dolgozók kereseti lehetőségeit, hanem úgy, hogy e szakmák bérei esetenként akár jelentősen meg is haladhasák az azonos szakmák kereseti lehetőségeit. Ezzel összefüggésben és részben ennek ellentételezéseként szükségesnek látszik egy sor szolgáltatás árának felemelése, ami a valóságban úgyis jóval magasabb a mai hivatalos árnál, éppen a jelentős borraavaló miatt.

4. Azokban a szakmákban, ahol már nemzetközileg is kialakult a személyi szolgáltatások jutalmazási rendszere, fix összegben, százalékban kellene megállapítani a „borraavalót”, amely legyen adóköteles, de képezze alapját a társadalmi juttatásoknak is. (Táppénz, nyugdíj.)

5. A rendezés után megfelelő jogi szabályokkal elejét lehetne venni a jövedelmek „láthatatlan” újraelosztásának.

Összegezve: a témával foglalkoznunk kell, és meg kell találnunk a megfelelő megoldást. Ellenkező esetben a jövedelmek „láthatatlan” elosztása tovább torzíthatja egész jövedelempolitikai rendszerünket.

SOMOGYI MIKLÓS: BÉRPOLITIKA — KERESETALAKULÁS — STATISZTIKA

Keresetalakulásról meg bérpolitikáról készülök szólni, de kicsit a statisztika fényében, függvényében. Olykor tehát nem csupán a keresetekről és a jövedelmekről beszélek, hanem a hivatalos statisztika szerepéről is.

A bérpolitika alakítói sohasem nélkülözhatték a gazdaságstatisztikát, mostanában azonban egyenesen igénylik. Ez utóbbi teljesen érthető, ha megfontoljuk, hogy korábban — akárcsak évtizedünk elején is — mennyivel könnyebb volt „bérpolitikát csinálni”, és mennyivel kevésbé kellett tartanunk meglepetésektől.

1960 és 1967 között alapvetően a központilag eldöntött és a vállalatokra nézve kötelező *átlagbérfejlesztésnek* kellett megszabnia a kereseti arányokat. A fejlesztés mérve azonban évenként, ágazatonként, sőt vállalatonként is csaknem azonos volt, és ezért az 1960-ra kialakult — erősen nivellált — kereseti arányok 1967-ig alig változtak.

A kormányzat persze ekkor sem állt tétlenül az esetenként már az időszak elején tapasztalt vagy a gazdasági fejlődéssel létrejött aránytalanságokkal szemben. A tervekbe jól kiszámítható hatású *központi bérpolitikai intézkedések* is kerültek, s a gyakorlat, az eszközök koncentrálása valóban mérsékelte az ipar és az iparon kívüli ágazatok, illetve — legalább is átmenetileg — az anyagi termelés ágai meg a költségvetési szféra között észlelt feszültségeket.

A béren felüli — pénzbeli — jövedelemtényezők: a *nyereségrészesedés*, majd az ettől függő prémium, hogy úgy mondjam, „nem keltettek különösebb izgalmat” a jövedelemalakulás szempontjából. Az összjövedelem kis hányadát képviselték, és szűk határok között szóródtak. Szinte az egyetlen — gondot okozó — összefüggés, melyet a jövedelemstatisztikának figyelnie kellett, a vállalati és a költségvetési terület között újratermelődő aránytalanság volt, mégis csak a nyereségrészesedés léte miatt.

1960 és 1967 között a mostaninál jóval fontosabb szerep jutott a munkaköri arányok kialakításában a *besorolási és a tarifarendszereknek*. A jövedelmek túlnyomó része ugyanis mint bér jelent meg, és annak személyi felső határát a tarifák kötelezően eldöntötték. Ez tovább nivellálta az azonos munkakörökben dolgozók bérét. (Az átlag feletti és az átlag alatti keresetek viszonyát kifejező együttható, amelynek népgazdasági átlaga például 1952-ben még 2 egész volt, 1960-ig 1,78-ra, majd a 60-as évek közepéig 1,76-ra esett vissza.) Hozzátehetjük, hogy az 1960–67-es időszak nagy részében a béren *felüli* jövedelmet is felső határhoz kötötték az előírások.

Elvileg differenciálhatott volna a *normarendezés*, a normák ún. karbantartása, de mivel a központi átlagbérfejlesztési előírások behatárolták a vállalatok által maximálisan fizethető összegeket, a névleges teljesítmények korlátok közé szorultak. Érdemleges arányeltolódások nem keletkeztek.

Konkrétabban mégis mik voltak a központi beavatkozás eredményei? Mindenekelőtt erős kiegyenlítődés az ágazati keresetekben, vagy legalábbis szembetűnő irányzat a kiegyenlítésre. Különböző kedvezményekben részesült a kereskedelem, a közlekedés és a közszolgálat, az építőiparban bevezették a különélési pótlékot, ezzel is ellensúlyozva a munkaerőhiányt. Így azután 1960 és 1967 között — az állami szektor évi 2,7 százalékos átlagos keresetnövekedésével szemben — az iparban foglalkoztatottak keresete csak évi 2,3 százalékkal nőtt, míg az összes többi népgazdasági ágban az átlagot meghaladóan növekedtek a keresetek. Különösen nagy volt az évi emelkedés az állami mezőgazdaságban: 3,5 százalék.

A mezőgazdaság és a kereskedelem gyorsabban emelte munkásai keresetét, mint alkalmazottaiét. Ezzel szemben az iparban, az építőiparban és a közlekedésben — 1960 és 1967 között — az alkalmazotti keresetek gyarapodtak nagyobb ütemben.

A keresetek és a jövedelmek közötti összecszerű eltérés ebben az időszakban még minimális volt. (1967-ben a béren felüli rész az iparban — ahol a legnagyobb összeget érte el — a 2000 forintot meghaladó havi jövedelemből csak nem egészen 130 forintot tett ki.)

Lényegesen módosultak a kereset- és a jövedelemformálás körülményei 1968-cal. Megszűnt a jövedelemarányok központi irányításának közvetlen módszere, és a közvetett módszerek léptek előtérbe. Ezzel együtt kétségtől meggyengült a *jövedelemarányok központi szabályozásának lehetősége is*. Előbb

csak a — közben jóval jelentősebbé vált — béren felüli rész, majd maga a bér is vállalati megfontolások függvénye lett. És miközben a szabályozók átlagokra épülnek, a vállalatok nagyon eltérő adottságokkal rendelkeznek. Ezért a nyereségszóródás jelentős, és a kereset- meg a jövedelemalakulás még azonos ágazatokon belül is lényegesen különbözhet.

A közvetett befolyásolás módszerei persze igen sokoldalúak, és a különböző elemek — az alapvető elvek változatlansága közepette — aránylag hajlékonyan módosíthatók. De a hatás most már jóval kevésbé számítható ki, mint korábban, és minél mélyebbre megyünk — minél részletesebb kategóriák felé — annál bizonytalanabbul. Ez terhes — de egyben vonzó — kötelezettségeket is ró a statisztikára, tagoltabb, esetenként gyakoribb és árnyaltabb megfigyeléseket követelve. Mit mutatnak tehát a statisztikai adatok az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta eltelt időszakról?

1968 I. félévétől 1970 I. félévéig ismét a mező, erdő- és vízgazdálkodásban, illetve a közlekedés és hírközlés ágazatában nőttek a *keresetek* a legnagyobb arányban: 16, illetve 14 százalékkal. A havikérek emelkedése megint a (szocialista) iparban volt a legkisebb. — Ami a *jövedelem*növekedés ütemét illeti, az szintén minden népgazdasági ágban meghaladta az iparét, de a sorrend némileg más volt. Az eltérő növekedési ütemek hatására az elmúlt két és fél évben módosult a népgazdasági ágak jövedelmi sorrendje is: a mezőgazdaság az ötödik helyről a másodikra emelkedett, az ipar pedig a harmadikról most már a negyedikre esett vissza. Változatlan ezzel szemben az építőipar vezető helye. Igaz, ezek az arányok, ez a sorrend a tercier szektor nehéz létszámhelyzetét, megnövekedett feladatait kívánja ellensúlyozni, a mezőgazdaság nagyobb jövedelmét pedig — a képzettségi igény és a szakmai összetétel bizonyos változásával együtt — a kisebb létszámmal elért fokozott termelés igazolja, mégis aggályunk támad. Kétségtelen: mind a mezőgazdaságban, mind a közlekedésben gyakran kedvezőtlenek a munkafeltételek, hosszú a munkaidő, előnytelen a munkarend, a statisztika azonban így is figyelmeztető jelzést ad: ha a kereset- és a jövedelemnövekedésnek ez az ágazati ütemkülönbsége tartóssá válik, és hosszabb időn át fennmaradnak az iparon kívüli ágak enyhébb jövedelmképzési feltételei, akkor népgazdasági ágak közötti feszültségek keletkezhetnek.

A második — úgy gondoljuk, szintén figyelemre méltó — jeladás itt a költségvetési szféra ismételt elmaradása. Az egészségügyi, az oktatási és az államigazgatási terület dolgozóinak bérszínvonala már 1960-ban is aránytalanul alacsony volt. Az évi bérfejlesztés általában még az arányok romlását sem tudta meggátolni. 1968 óta a költségvetési ágazatok keresetnövekedése kisebb, mint az állami szektor átlagáé, és kereseti színvonala is elmarad attól. Még lényegesebb a hátrány a jövedelmekben. Különösen az egészségügy, a kulturális, továbbá az igazgatási ágazat területén érezhető bérfeszültség, főként a helyi szerveknél.

A nyereség megszerzésének és elosztásának feltételeiben uralkodó érdelemes különbségek persze nemcsak a népgazdasági ágak jövedelemarányait és rangsorát módosítják, hanem ennél mélyebbre is hatolnak. Alágazatonként és szakágazatonként, állománycsoportonként és munkakörök – szakmák szerint szintén átrendeződés megy végbe. A gazdálkodó egységeknek az a szabadsága pedig, hogy a felosztható nyereséget a bér és a béren felüli jövedelemrész emelésére egyaránt felhasználhatják, tovább tarkítja a képet, és újabb megújabb, külön megfigyelési feladatok elé állítja a statisztikát. Ezt csak megsokszorozzák a szektoronként s a vállalati nagyságkategóriánként lehetséges – és a valóságban fel is fedezhető – eltérések. Úgy tűnik, hogy a nagyobb nyereségre ösztönző szabályozórendszer meg a kereslet s a kínálat kiegyensúlyozására irányuló szándék, pontosabban az ezekből fakadó kereseti és jövedelmi arányok újra meg újra ellentétbe kerülnek a szocialista bérezési elvek sugallta arányokkal.

A jövedelmek növekedése *alágazatonként* erősen szóródik. 1968 és 1970 első féléve között például a nehézipari alágazatokban 7 és 15 százalék, a könnyűipariakban 4 és 18 százalék között mozgott a jövedelmek növekedési aránya.

Ami az *állománycsoportokat* illeti: 1967 és 1969 között a keresetnövekedés évi átlaga népgazdasági áganként a munkásoknál 3,1 és 7,3, az alkalmazottaknál 2,8 és 6,0 százalék között mozgott. A jövedelmek – ún. eredményszemléletben – pillanatnyilag csak 1968-ról 69-re vizsgálhatók, és itt – az előbbivel szemben – az alkalmazottak javára billen a mérleg. Ebben persze kifejeződik az a szándék is, hogy az alkalmazottak jövedelemalakulásában – minthogy erre nagyobb a közvetlen befolyásuk – jobban érvényesüljön a vállalati eredmény változása.

Egyébként a béren felüli jövedelemrész napjainkban sokkal jelentékenyebb, mint 1968-ig volt. Láttuk, három éve abban a népgazdasági ágban is, ahol a legnagyobb súlyt képviselt, csak 7 százalékot tett ki. 1969-ben – jól lehet szerepe a most már nagyobb évközi béremelésekkel mérséklődött – elérte a 10, sőt az ipari szövetkezeteknél a 14 százalékot. Az így rendelkezésre álló lényeges összegek – az építőipar kivételével, amelynek előnyét csak fokozták – némileg kiegyenlítették a különböző népgazdasági ágak között a bérek alapján kialakult kereseti arányokat, az átlaghoz közelítve mind az előnyt élvező, mind a hátrányos helyzetben levő ágakat. Állománycsoportonként és munkakörönként a béren felüli jövedelemrész differenciáló hatását.

Feltétlenül szólnom kell itt a *vezetők és a vezetettek*, a beosztott dolgozók jövedelemkülönbségeiről. Bár meglehetősen elterjedt nézet, hogy 1967 óta a vezetők javára számottevő eltolódás ment végbe, ez csak részben állja meg a helyét. *Általánosságban kevésbé javultak az arányok*, sőt egyes munkaköri csoportokban – így az ügyviteli dolgozók és a termelés közvetlen irányító esetében – még romlott is a helyzet. És minthogy például a művezetők jövedelme nem sokkal több a jó szakmunkásokénál, ez utóbbiak, bár a fő utánpótlási

forrást jelentenek, nemigen kívánják a vezetéssel járó nagyobb felelősséget és más terheket vállalni.

Kedvezőbb a kép a *felsőbb vállalati vezetőknél*. Az évtized elején még egészségtelen kiegyenlítettséget láttunk e poszt, illetve a beosztottak keresetében, azóta azonban a vállalati felső vezetők gyors előrelépését tapasztaljuk. Az elmúlt években a beosztottak jövedelme kevésbé, alapbére jelentősebben nőtt. A vezetőknél, különösen a legfelső vállalati munkakörökben éppen fordított volt a helyzet úgy, hogy az utóbbiaknál a jövedelem eredménytől függő része az alapkereset kb. $\frac{1}{5}$ -éről annak mintegy harmadára emelkedett. A legfelső vállalati vezetők nagyjából négyszer akkora jövedelmet élveznek, mint a munkások, és úgy tűnik, hogy ez az arány nemcsak önmagában fogadható el, hanem népgazdaságilag is hasznot hajtónak ítéhető.

Ha a vállalati vezetőgárdát általában vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy keresetük mintegy két és félszerese, jövedelmük közel háromszorosa a munkások és a beosztott alkalmazottak együttes — átlagos — keresetének, illetve jövedelmének. A középvezetők és az érdemi ügyintézők esetében ez az arány 1,7:1, illetve 1,8:1.

1968-ról 1969-re — miután módosult a részesedési alap felosztásának rendje — a munkásoknak és az ún. középszintű vezetőknek mind a keresete, mind a jövedelme valamivel jobban nőtt az élcsoporthoz képest. Ennek ellenére a keresetek és a jövedelmek vezetési lépcsőfokok szerint vizsgált fő arányai nem változtak érdemlegesen. Az irányító kategóriák előnye közel azonos maradt.

A vállalati nagyságrend növekedésével nő a legfelső vállalati vezetők jövedelme is, és e jövedelemösszeg az azonos nagyságkategóriákban az állami vállalatoknál általában jóval tekintélyesebb, mint a szövetkezeteknél. Némi feszültség itt csupán az ipar és a kereskedelem területén érezhető, ahol a legnagyobb szövetkezetek vezetői túlzottnak látszó jövedelmet értek el. Egyébként a szövetkezeti vezetők közül sokkal nagyobb hányad tartozik a kis-jövedelműek kategóriába, mint az állami vállalatok vezetői közül. Bár a közelmúlt években a tanácsai vállalatok és a szövetkezetek vezetőinek személyi jövedelme lényegesen gyorsabban emelkedett, mint a minisztériumiaké, az egy főre számított évi jövedelemben egyelőre 22—27 000 forintos előny mutatkozik a minisztériumi vállalatok vezetői javára. A jövedelemalakulásnak ezt a területét egyébként élénk figyelemmel kíséri a bérstatisztika, mert egyfelől érdek az egészséges differenciálás fenntartása, másrészt el kell kerülnünk a tömeges méretű, kirívóan nagy jövedelmeket.

A kereset- és a jövedelemarányok magától értetődően hatnak mind az újonnan elhelyezkedők pályá-, szakma- és munkakör-választására, mind a már dolgozók mobilitására és fluktuációjára. A munkaügyi statisztika mind a kettőt számon tartja. Így például megállapítottuk, hogy az 1968-ban érettségizett, illetve szakmunkásbizonyítványt szerzett fiatalok 24 százaléka, 23 000 ifjú,

a szakképzettségével csak részben egyező vagy attól teljesen eltérő — általában kisebb igényű — munkakörben helyezkedett el. De a fiatal szakmunkások körében is tapasztalható a nagyobb keresetek kedvezőtlen terelő hatása. Sok kezdő szakmunkás segédmunkát vállal. — A számos rossz tapasztalattal együtt is tudjuk azonban, hogy a bér- és jövedelemarányok eszközök is a kezünkben a szerkezeti átalakítást célzó mobilitás elősegítésére.

A munkaerők mozgását kutató KSH-vizsgálatok — sok szociológiai analízis gyakran ellentmondó megállapításaival szemben — egyértelműen igazolták a bérszínvonalnak és a beralakulásnak a fluktuációban betöltött kiemelkedő szerepét. Ugyanezek a vizsgálatok azonban azt is bizonyították, hogy célszerű vállalati keresetszabályozással az egészségtelen mozgás fékezhető, és a helybenmaradók számára — dinamikájában és összecszerűen is — nagyobb előnyök biztosíthatók, mint amennyit a távozók elérnek.

VÁGI FERENC: AKKUMULÁCIÓ ÉS SZEMÉLYI JÖVEDELEM A TERMELŐSZÖVETKEZETEKBE

Elsősorban az *akkumuláció és a termelőszövetkezeti személyi jövedelem* kölcsönös mozgásának vonásait érintem korreferátumomban. Előrebocsátom, hogy következtetéseimet a Központi Statisztikai Hivatal adatai és a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium statisztikai főosztályának adatai alapján vontam le, de felszólalásomban eltekintek az adatok ismertetésétől, illetve csak néhány fontos adatot említek meg.

Korreferátumomban három kérdést érintek. Az első kérdés: az akkumuláció felerősödése a termelőszövetkezetekben; a második: a személyi jövedelem növekedése és az anyagi érdekeltség problémája; a harmadik: a differenciáltság és a differenciáltság befolyásolásából kialakult új helyzet.

A termelőszövetkezetek életében az elmúlt 5–6 esztendő, az 1965–69. évek, olyan időszakot jelentettek, amikor az *akkumuláció rendkívül megnövekedett*. Az akkumulációnak ez a megnövekedése mind viszonylagosan, mind abszolút értelemben kimutatható.

Viszonylagosan: a bruttó jövedelemhez való részaránya alapján. Ha ezt tekintjük, akkor termelőszövetkezeteinkben a felhalmozás aránya az 1965. évi 28%-ról 37%-ra emelkedett. Az évek során ez a részarány-növekedés rendszeres, egyenletes volt, ami szintén sajátossága ennek a fejlődési időszaknak.

Abszolút értelemben: bármelyik termelő tényezőre vetítjük ki az akkumulációt, mindegyikre nézve erős növekedés mutatható ki. Most pusztán csak a területegységre jutó akkumulációt említem. Bár az akkumuláció növekedése a termelőszövetkezetekben nemcsak a földhöz kapcsolódó termelésben jelentkezik, ennek a mutatónak a használata mégis érzékelteti azt, hogy abszolút értelemben milyen mértékű volt a felhalmozás növekedése.

Területegységre számítva az említett időszakban az akkumuláció összege több mint 1,7-szeresére növekedett.

Ezek az adatok, amelyeket említettem, mutatják, hogy a termelőszövetkezetekben igen erős törekvés bontakozott ki az akkumuláció növelésére. A termelőszövetkezetek igyekeztek kihasználni azt a lehetőséget, amelyet részben a hozott árintézkedések, részben a termelés növekedése adott számukra, és jól ki is használták ezeket a lehetőségeket, megalapozták továbbfejlődésüket.

Az akkumuláció felerősödését én az egyik legfontosabb, legnagyobb jelentőségű ténynek tekintem termelőszövetkezeteink gazdasági fejlődésében a személyi jövedelmek később vázolandó növekedése mellett.

Másrészt az akkumuláció oldaláról végbement az *önálló vállalati gazdálkodás megalapozása*. Termelőszövetkezeteink többsége abba a helyzetbe jutott, hogy saját jövedelme alapján meg tudja teremteni a továbbfejlődéshez szükséges anyagi feltételeket.

Az akkumulációnak ez a felerősödése azonban *nem volt egyenletes*. A szövetkezeti szektoron belül erős differenciálódás ment végbe: a jó termelőszövetkezetek nagyobb mértékben tudták megvalósítani az akkumulálást.

Több oka is volt annak, hogy a jó termelőszövetkezetek e tekintetben előbbre törhettek. Egyrészt magát a termelést gyorsabban tudták növelni, másrészt a termelés növelése érdekében eszközölt ráfordításokat hatékonyabban tudták kihasználni. Akár a 100 forint termelési értékre eső bruttó jövedelmet, akár a nettó jövedelmet vizsgáljuk, mindkettő magasabb a jó termelőszövetkezetekben, mint a gyengébb termelőszövetkezetekben.

Emellett egyéb körülmények is közrejátszottak és a jobb termelőszövetkezetek javára dolgoztak. Ezek között megemlíthető *maga a jövedelem-szabályozási rendszer*, amely a termelést befolyásoló, ösztönző kedvezményeket a saját erő prezentálásához kötötte. Tehát olyan mértékben vehetők igénybe ezek a kedvezmények, amilyen mértékben a termelőszövetkezetek „beszállnak” a fejlesztésbe.

A jó termelőszövetkezetek saját erőből nagyobb összegeket tudtak felhalmozni, így nagyobb összeget vonzottak a költségvetésből is, és ezt a lehetőséget jól — és helyesen — ki is használták.

A jó termelőszövetkezetek gyorsabb, nagyobb ütemű felhalmozása természetesen azt is jelentette, hogy bizonyos tartalék, bizonyos előny halmozódott fel a gyenge termelőszövetkezetekkel szemben.

Ha tehát erről az oldalról nézzük a kérdést, akkor megállapíthatjuk azt, hogy jelenleg a termelés és a jövedelemképződés anyagi feltételeiben erősebbek a differenciálódás okai, alapjai, mint a korábbi időszakban voltak.

E helyzet kialakulása időszerűvé tette és időszerűvé teszi a *jövedelem-szabályozás felülvizsgálását*. Erre vonatkozóan a kormányzati szervek már tettek lépéseket annyiban, hogy intézkedéseket hoztak a jövedelemszabá-

lyozásra vonatkozóan, amelyek a következő öt éves időszakban lesznek érvényesek.

A második kérdés *a személyi jövedelmek növekedésének és az anyagi érdekeltségnek a problémája*. Az elmúlt ötesztendő időszak a személyi jövedelmek növekedése szempontjából is kiemelkedő időszak volt. A személyi jövedelmek kisebb mértékben növekedtek, mint az akkumuláció, de nagyon nagy mértékű növekedés ment végbe.

Ezt az időszakot úgy is jellemezhetjük, hogy egész népi demokratikus rendszerünk fennállásának ez az az időszaka, amelyben a termelőszövetkezeti parasztságnak vagy általában a parasztságnak a jövedelme a legnagyobb mértékben emelkedett és a legkiterjedtebb volt, leginkább átfogta a paraszti rétegeket.

Ebből persze nem kell olyan következtetést levonni, mintha ez a növekedés indokolatlan vagy részben indokolatlan lett volna. Ugyanis sok minden körülmény, az egész népgazdaság fejlődésének igényei szükségessé tették, hogy a parasztság személyi jövedelmének a fejlődését előtérbe állítsuk, és ez visszahatásában nagyon pozitív, az egész népgazdaság fejlődését illetően is.

Ennek a jövedelemnövekedésnek van néhány olyan sajátossága, amelyet nagyon fontosnak kell tartani. Az egyik ilyen sajátossága az, hogy a parasztság jövedelmében *a közös gazdaságból származó jövedelmek növekedése lényegesen nagyobb arányú volt*, mint a háztáji gazdaságból származó jövedelmeké. Ez az időszak volt az, amelyben a közös gazdaságból származó jövedelem túlsúlyra jutott a parasztság jövedelmében és nem is akármilyen, hanem jelentős mértékben. Ilyenformán a parasztság megélhetésében a háztájival szemben a közös gazdaság lett a fő forrás. A korábbi időszakban 50—50%-os volt körülbelül a részarány, de a háztájinak a szerepe — bár abban a közös munkája is realizálódott — általában nagyobbnak tűnt.

Ez a változás a parasztság gondolkodásában is jelentős változást hoz. Úgy hiszem, a parasztságot még inkább vonzza ez a termelőszövetkezetekhez, és a gazda-mivoltuk fokozottabban érvényesül, mint ahogy eddig történt.

További sajátosságai is voltak a jövedelem növekedésének. Már utaltam arra, de nagyon fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy a jövedelemnövekedés kiterjedt a termelőszövetkezetek egészére: tehát a jó, az átlagos, a közepes és a kevésbé jó termelőszövetkezetekre is. Bár abban egyelőre nem változott a helyzet, hogy *a jó termelőszövetkezetek tudták jobb arányban növelni a személyi jövedelmeket*.

Amit még lényegesnek tartok, az az a sajátosság, hogy a jövedelemnövekedésben *a termelőszövetkezeti parasztság közösből származó jövedelmének a növekedése nagyobb volt*, mint azok jövedelmének a növekedése, akik időlegesen vesznek részt a termelőszövetkezet munkájában vagy szerződéses alapon a szövetkezeten kívülről kapcsolódnak be a termelőszövetkezetek munkájába.

Ez nagyon fontos, lényeges dolog. Biztosan pozitív eredményeket hoz, a hajtóereje azonban ennek egyelőre még nem túl nagy. Nem lehet túl nagy azért, mert a kívülről szerződötett dolgozóknak a jövedelme ma is általában kedvezőbben alakul annál, amit munkájuk vagy kvalifikációjuk indokoltta tenne.

És ami nagyon lényeges és fontos: a kívülről szerződötteknek a jövedelme biztonságosabb a termelőszövetkezetekben, mint maguknak a termelőszövetkezeti tagoké. Ez egyszerűen abból a tényből következik, hogy a szerződött munkaerők javadalmazása 100 százalékig garantált, a termelőszövetkezeti tagoké pedig részlegesen.

A személyi jövedelmeknek ez a javulása *az anyagi érdekeltséget is megerősítette*, és ezt többféle ténnyel lehet igazolni. Önmagában az egész mezőgazdaság fejlődése csak az ott dolgozók munkáján alapulhat. Tehát a mezőgazdaság fejlődésének a meggyorsulása egyértelmű bizonyíték amellet, hogy jobb a munka, jobb az érdekeltség a mezőgazdaságban.

Ez az anyagi érdekeltség azonban nem problémamentes. Több olyan mozzanat van, amely erre figyelmeztet. Ezek közül az egyik legfontosabbnak tartom azt, hogy a mezőgazdaságban *a dolgozók mozgása túlzottan nagy*. Éves viszonylatban eléri a 140—150 000 főt azoknak a száma, akik mozognak a termelőszövetkezet és a nem termelőszövetkezeti szféra között, elsősorban a mezőgazdaság és az ipar között. Ez nagyon nagy szám; igen nagy százalékát teszi ki a mezőgazdasági népességnek is.

Emellet tapasztalunk még más olyan jelenségeket is, amelyek arra utalnak, hogy az anyagi érdekeltség nincs mindenben megoldva. Ilyen jelenség például, hogy akik a paraszti háztartások köréből állandó munkaerőként bekapcsolódnak a termelőszövetkezetekbe, nagyobb részben nem mint termelőszövetkezeti tagok jelentkeznek, hanem *mint szerződötett munkaerők*. Továbbá a termelőszövetkezeti tagok közül bár évről évre meglehetősen nagy számban van elvándorlás, de visszavándorlás is van. Nos azok, akik a mezőgazdaságba visszamennek, nem mint termelőszövetkezeti tagok, hanem ugyan csak szerződéses munkaerőként kapcsolódnak be a szövetkezet munkájába.

Egy másik olyan tényező, amely az anyagi érdekeltség problémájára utal, az, hogy a termelőszövetkezeti tagoknak van egy olyan rétege, amely tulajdonképpen *mozgásképtelen mint munkaerő*. Nem hagyhatja el a mezőgazdaságot, annak ellenére, hogy a szövetkezeten kívül esetleg jobb kereseti lehetőség kínálkoznék számára. Életkörülményei, a lakásviszonyok, családi és egyéb körülmények odakötik a termelőszövetkezethez. Nem tud megmozdulni, de ugyanakkor ma még a termelőszövetkezeti gazdálkodással és annak eredményeivel nincs megelégedve.

Ezek az emberek abban a 30—32%-ra tehető termelőszövetkezetben vannak, amelyek a leggyengébb eredményeket érik el a gazdálkodásban, amelyeknek jövedelme viszonylag nagyon alacsony. Amint az eddigiekből is

kitűnt, ezeknek a termelőszövetkezeteknek a jövedelmi színvonala nőtt ugyan az utóbbi években, de ennek növekedése általában elmaradt az átlagostól vagy még inkább elmaradt a legjobb eredményeket elérő szövetkezetekétől.

Ennek a problémának a megoldását szintén a jövedelmek, a javadalmasítás területén látom. Ez nem történhetik meg most, de a fokozatos megoldást meg kell keresni.

A problémák abból fakadnak, hogy ezek a rétegek, amelyeket említettem, amelyeknél az anyagi érdekeltség problémája jelentkezik, munkájuk nehézségéhez képest társadalmi viszonylatban nem kapták meg azt a jövedelmet, amely tényleg anyagi érdekeltséget teremtené.

Ez a probléma azért nagyon jelentős a mezőgazdaságban, mivel meglehetősen széles a gyenge termelőszövetkezetek rétege.

Ezzel rátérek a harmadik problémakörre. Ebből csak két gondolatot vetek fel.

A termelés és a bruttó jövedelem differenciáltságának hatására *a személyi jövedelmek növekedése is differenciáltan ment végbe*. Annyira szoros az összefüggés a bruttó jövedelmek differenciáltsága és a személyi jövedelmek alakulása között, hogy ezt az összefüggést, amely a dolog természeténél fogva kialakul, állami szabályozással is nagyon nehéz megváltoztatni. Nagyon nehéz olyan irányt szabni a dolgoknak, hogy a lemaradó, gyenge termelőszövetkezeteknél a személyi jövedelem növekedése lépést tartson a társadalmilag indokolt fejlődéssel és a termelőszövetkezeten belül indokolt fejlődéssel.

Legutóbb több helyütt és bizonyos kiadványokban is üdvözltek azt a körülményt, hogy az 1969-es évben mintha mérséklődött volna az a differenciáltság, amely megmutatkozik a termelőszövetkezeteken belül. Ezt a következtetést tulajdonképpen arra építik fel, hogy a gyenge termelőszövetkezeteknél és a jó termelőszövetkezeteknél a személyi jövedelmeknek a növekedési aránya százalékban nagyon közel esik egymáshoz.

Ez valóban így van, ennyiben helytálló a megállapítás, de azért a gyenge termelőszövetkezeteknek a növekedési százalécai igazában nem magasabbak. Van ugyan egy-két tizednyi eltérés, abból azonban különösebb következtetéseket nem lehet levonni.

Továbbá ennek a viszonylagosságát is feltétlenül figyelembe kell venni. Más dolog egy magasabb jövedelemnek a 10%-a, és más egy alacsonyabb jövedelemnek a 10%-a. Ha azonos növekedési százalékok valósultak is meg, a különbségek az abszolút összegekben fokozódtak, és nálunk ma ezek az abszolút összegekben meglevő különbségek a fontosak. A gyenge termelőszövetkezet tagja az abszolút különbséget érzékeli mindennapi életében, és azzal tud számolni.

A differenciáltsággal kapcsolatban azt is mondják, hogy a differenciáltságra szükség is van, mert impulzust visz a gazdasági életbe. Bizonyos összefüggésben ez is helytálló megállapítás, de pontosabban kell megfogalmazni.

A termelés területén egy ilyen differenciálódás biztosan befolyásolja a termelés növekedésének az ütemét, és abban az esetben, ha nagyobb differenciáltság van, az egész mezőgazdaság fejlődése is nagyobb. Nekem az a nézetem, hogy a nagyobb ütem nagyon fontos a költségek alakulása szempontjából, a hatékonyság fejlődése szempontjából, a mezőgazdasági termelés gazdaságosságának javulása szempontjából, ami egyre inkább döntő problémává kell hogy váljék, mert különben nemzetközi méretekben nem fogjuk tudni tartani a versenyképességünket, még azt sem, ami most megvan.

Más kérdés a személyi jövedelmek differenciáltsága. Ott *a további differenciálódás mindenképpen negatív következményekkel jár és tetézi a társadalmi feszültségeket*. Éppen azért a jövedelemszabályozásban erre a kérdésre nagy figyelmet kell fordítani, és a megoldásra hozandó intézkedésekre is nagyobb erőfeszítéseket kell tenni, mint eddig.

Utaltam már arra, hogy a kormányzati szervek a jövedelemszabályozással kapcsolatban hoztak intézkedéseket. Ezeknek az intézkedéseknek az a jellemzője, hogy *két oldalról igyekeznek befolyásolni és megváltoztatni a termelősövetkezetek jövedelemalakulását*: egyrészt a jövedelem keletkezésében, másrészt a jövedelem felhasználásában.

A jövedelem keletkezésében a legfontosabb intézkedések módosították a beruházási feltételeket, *mérsékeltek a kedvezményeket*. Ebből automatikusan következik, hogy a jobb termelősövetkezetek előnyei mérséklődnek a korábbi helyzethez viszonyítva. Továbbra is előnyösebb helyzetben lesznek, mert megint csak nagyobb saját anyagi erővel tudnak jelentkezni, és ennek alapján a kisebb kedvezményekből is nagyobb összegeket tudnak elvinni, mint a gyenge termelősövetkezetek.

Idetartozik a jövedelemképződés befolyásolására hozott az a jelentősebb intézkedés, hogy megváltoztatták a *búza árának* az elszámolását. Eddig a búza árát kiegészítette az adókedvezmény. Ez az adókedvezmény megszűnik, és ez fékezőleg fog hatni a jövedelem keletkezésére a termelősövetkezetekben. Ez az intézkedés ismét erősebben érinti a jó termelősövetkezeteket azért, mert termelésük színvonala magasabb, mint a gyenge termelősövetkezeteké.

A többi intézkedés a jövedelemfelhasználásra, illetőleg a felhasználható jövedelemre ható adóintézkedés. Továbbra is megmarad a *földadó*; adó kivétési módszere szintén az eddigi, tehát az aranykoronák után vetik ki. Az aranykoronaérték nagyon rossz, azt mondhatnánk, a lehető legrosszabb, de úgy látszik, továbbra is alkalmazhatónak tartják. Változás van annyiban, hogy a földadónál *kiterjesztik az adómentességet*, tehát több olyan termelősövetkezet lesz, amely nem fog adózni, viszont az adózó termelősövetkezetek *magasabb tételekkel adóznak*; a kétoldalú intézkedés kiegyenlíti egymást.

Megváltozik a termelősövetkezetek *jövedelemadója* is. Eddig a tagoknak kiosztott egységes kulcs szerint, tiszta jövedelmek után adóztak. Most ezt differenciálják; *progresszív* lesz a jövedelemadó. Szerintem ez nagyon pozitív

lépés az adóztatásban. Ahogy a szövetkezetek előbbre mennek a jövedelem-növekedésben, úgy növekedik a terhelés is. Gyakorlatilag az egy munkanapra jutó jövedelem alapján differenciálják a jövedelemadót, tehát a kulcsok eltérőek lesznek.

Felmerült az is, hogy vagyonadót vezessenek be a termelőszövetkezetekben, és az emellett szóló vélemények tartják is magukat. Szerintem nagyon rossz lépés volna, ha ilyenre határoznánk el magunkat; most azonban nincs idő ezzel kapcsolatban kifejtetni az ellenérveimet.

Nem történt még döntés, de elvileg fel van vetve a *személyi jellegű jövedelemnövekmény-adó* kérdése. Ez a személyi jövedelemnövekmény-adó a regulatív adó helyébe lépne, és arra lenne hivatott, hogy befolyásolja a személyi jövedelem és a felhalmozás arányát. Ennek az aránynak a befolyásolására valóban szükség is van. Arra vonatkozólag nem tudok semmit sem mondani, hogy ennek milyen kihatásai lesznek, mivel még nincs döntés.

A jövedelemszabályozás tehát abban az irányban hat, hogy a jó termelőszövetkezetek jövedelemképződését erősebben fogja meg, mint a gyenge termelőszövetkezetekét.

Egyrésről tehát láttuk, hogy az akkumulációban a jó termelőszövetkezeteknek nagyobb lehetőségei halmozódtak fel, másrésről viszont azt látjuk, hogy a jövedelemelvonás jobban megfogja a jó termelőszövetkezeteket, mint a gyenge termelőszövetkezeteket.

Úgy ítélhető meg, hogy ez a változás megfelelő lesz, és a jó termelőszövetkezeteknél nem fogja megsemmisíteni azokat a lehetőségeket, azokat az alapokat, amelyek a további fejlődéshez szükségesek, és ha megfelelően fejlődik a mezőgazdasági termelés, ezen keresztül bizonyos olyan jövedelmi alapok is képződnek az állam számára, amelyekből azután jobban be tud avatkozni a gyenge termelőszövetkezetek személyi jövedelemalakulásába.

Itt azonban határozottabbnak kell lenni. Többet kell a kérdéssel foglalkozni. Többet kell „letennie az asztalra” a tudományos területnek is. A kormányzati szerveknek pedig, amelyek a gyakorlati gazdasági politikában döntenek, jobban előtérbe kell állítaniuk ezt a kérdést, és a megoldására hatékonyabb intézkedéseket kell tenniük.

KOMLÓ LÁSZLÓ: A MEZŐGAZDASÁG IPAROSODÁSA ÉS A JÖVEDELEMELOSZTÁS

A mezőgazdaság iparosodásán azt értjük, hogy a kézműves jellegű kis- és nagyüzemi termelésből ez az ágazat is a komplexen gépesített és az ennek megfelelő technológiát alkalmazó nagybani termelés szakaszába lép. Ennek megfelelően megszűnnek a mezőgazdaság és az ipar között azok a gazdasági és társadalmi különbségek is, amelyek eddig abból adódtak, hogy az egyik

még a kisüzemi, illetve a manufaktúra jellegű termelés szakaszában volt, a másik meg már eléggé régóta a nagybani gépi termelés szakaszában fejlődik.

Milyen következményekkel járhat ez az iparosodás az ilyen termelést folytató mezőgazdasági üzemek *jövedelemelosztására*, illetve *munkadíjazására*.

Kezdjük talán a jövedelem *biztonságával* és *előre kalkulálható* voltával. Bár fejlődésének utolsó szakaszaiban a nem iparosodott mezőgazdaság is piaci szükségletekre igyekszik termelni, de mivel termelését technikailag kellő biztonsággal nem uralja, hozamai és ráfordításai eléggé nagy mértékben ingadoznak, s előre nem láthatóan alakulnak az árak is. Így aztán csak a termelési folyamat végén, illetve az értékesítés után derülhet ki, mennyi is a jövedelem, s ebből mi maradhat személyi fogyasztásra, mennyi fordítható a munka teljes díjazására.

Más a helyzet az iparosodott mezőgazdaságban. Ezt a termelést technikailag uraljuk, technológiája szabványosított, tehát költségeit is előre ismerhetjük; a meghonosodott vertikális integráció keretében ez a mezőgazdaság előre megrendelt mennyiségű, minőségű és szállítási idejű árut termel, mégpedig előre rögzített árakon. Ezek folytán jövedelme is előre meghatározható, hiszen lehet kalkulálni mind a hozamokkal, mind a ráfordításokkal, mind pedig a szükséges munkadíjakkal.

A másik ide kapcsolódó tényező az, hogy míg a nem iparosodott mezőgazdaságban a termelés és a jövedelem bizonytalansága miatt a bank nem vagy csak kis hányadban hitelezheti meg a munkadíjazási alapot is, addig az iparosodott mezőgazdaságban a fent említettek miatt ezt teljes mértékben megteheti, vagyis a forgóeszköz-ellátásnak ez a része is teljesen beléphet a *banki hitelezés* keretébe.

Hasonlóképpen megszűnnek a szorosan vett munkadíjazásbeli korábbi mezőgazdasági különbségek is, mivel ezen a fokon a mezőgazdasági munka valóban az ipari munka egyik válfajává válik. Mindenekelőtt ez a munka is *ipari jellegűen szervezett és irányított vállalati keretek* közé kerül. Ezek a mezőgazdasági vállalatok hasonlóak az olyan ipari vállalatokhoz, amelyeknek többféle gyáruk vagy gyáregyséjük van. A mezőgazdasági vállalatnál ezeket a gyáregységeket az egyes ipari módon termelő ágazatok testesítik meg, s ezek éppolyan gazdasági és szervezeti megoldásokkal illeszkednek be a mezőgazdasági vállalatba, mint az ipari gyáregységek a magukéba.

A vállalat vezetése itt is a megfelelő képzettségű és tapasztalatokkal rendelkező gazdasági és műszaki szakemberekre tartozik, a gyáregységek, illetve az ipari módon termelő ágazatok élén ágazati vezetők vagy igazgatók állnak, s ezek irányítása alatt megfelelő üzemi mérnökök, technikusok és a szükségesnek kívánczó munkaszervezetbe osztott szakmunkások dolgoznak.

Azt jelenti ez, hogy ezen a fokon — a maga jellegének megfelelően — a mezőgazdaságnak is *éppolyan képzett és szakmai, valamint vállalati*

és munkaszervezeti tagolódású munkaerőállományra van szüksége, mint bármely más iparágnak. Ebből pedig kézenfekvő, hogy ennek a munkaerőállománynak a bérezési rendszere is hasonlóvá válik a többi iparágban dolgozókéhoz.

Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy többé itt sem közvetlenül az egyes munkákat, hanem *a dolgozókat sorolják* a képzettségüknek és szakmai beosztásuknak megfelelő bércsoportokba. A nem iparosodott mezőgazdaságban ugyanis — a vezető beosztású és adminisztratív dolgozók munkadíjazásától eltekintve — általában az egyes munkákat sorolják megfelelő csoportokba, s ki melyiket végzi el, annak megfelelően részesedik a jövedelemből, illetve annak megfelelő bért kap. Szükséges ez azért, mert a mezőgazdasági manufaktúrában dolgozók — lévén egyszerű kézműves munkások —, hol ilyen, hol olyan munkát végeznek, vagyis őket magukat nem lehet közvetlenül bércsoportokba sorolni.

Viszont az iparosodott mezőgazdaságban dolgozók szakmailag teljesen specializálódnak, mindegyik szakmai terület meghatározott minőségű és mennyiségű munkát jelent, ahhoz ennek megfelelő képzettség és szakmai gyakorlat szükséges, s ezért az itt dolgozók már közvetlenül besorolhatók a megfelelő bérezési csoportokba. Ugyanekkor az egyes szakosodott munkaterületek olyanok, hogy az ott dolgozóknak általában megfelelő állandó jellegű munkát nyújtanak, vagyis fölöslegessé válik, hogy egészen másféle munkát is végezzenek.

A fentiek miatt megváltozik *a munkateljesítmények mérési módja* is. A nem iparosodott mezőgazdaság növénytermesztésében általában területi teljesítménnyel mérik az egyes munkákat, az állattenyésztésben pedig a gondozott állatok számával. A termelési eredményekben való mérés, a darabbéres teljesítmény alig jöhet szóba, mivel ugyanannak a munkának termelési eredménye — a külső tényezőktől függően — a legkülönbélebb lehetett, s ugyanekkor nem lehetnek teljesen zárt termelő, illetve munkaszervezeti egységek sem, s ha mégis, azok túlságosan sok kézműves jellegű munkást foglalnak magukban.

Az iparosodott mezőgazdaságban viszont egyrészt biztonságosak a hozamok és a ráfordítások, külső tényezők ezeket számottevően nem befolyásolják, másrészt egy-egy termelő, illetve munkaszervezeti egység kizárólag saját termeléséhez kapcsolódik, s a bennük nagy teljesítményű géprendszerekkel és ipari jellegű technológiát alkalmazó dolgozók száma még a növénytermesztésben is sokszorosan kisebb a korábnál. Emiatt kézenfekvővé válik a kis-csoportos, sőt az egyedi darabbérezés is, illetve a munkáknak a megtermelt egységnyi termékek számával vagy bruttó, esetleg nettó termelési értékével való mérése. Az ilyen jellegű kis-csoportos darabbérezés főként az ipari módon folytatott növénytermesztésben, az egyedi pedig leginkább az állattenyésztésben honosodik meg.

Ha kis-csoportos termelési teljesítményről van szó, akkor a csoportnak járó munkadíjat még el kell osztani a csoport tagjai között is. Ehhez ezen a fokon szinte mindenütt a dolgozók szakmai besorolásának megfelelő időbért használják. Az időbér egyébként használatos minden olyan dolgozónál, illetve munkakörben, ahol az adott munka nem mérhető közvetlenül valamilyen termelési eredményben.

Ehhez a munkadíjazási rendszerhez — az ipari jellegű mezőgazdaság ágazati sajátosságaihoz igazodva — megfelelő *premizálási és nyereségrészesedési rendszerek* is járulnak, s azok egyrészt közvetlenül a saját munkaszervezeti egység, másrészt a vállalat gazdasági teljesítményéhez kapcsolódhatnak.

A nem iparosodott mezőgazdaságnak szinte szerves tartozéka a saját termelésből való fogyasztás, illetve a kisebb-nagyobb mérvű természetbeni jövedelemrészesedés. Adódik ez egyrészt abból, hogy ennek a mezőgazdaságnak üzei nem specializálódhatnak, másrészt meg abból — és ez az alapvető —, hogy ezen a fokon az általános gazdasági fejlettség még csak olyan, hogy a mezőgazdasági lakosság és a falu jórészt önellátásra szorul.

Viszont a mezőgazdaság iparosodása már egybekapcsolódik az általános urbanizációval, a falusi és paraszti életmód fokozatosan átalakul városivá, iparivá, a mezőgazdaságban dolgozók fogyasztása és szükségleteik kielégítési módja is azonosul a városival, amihez *most már nekik is kizárólag pénz kell*, s nem természetbeniek. Ugyanekkor a mezőgazdasági üzemek is specializálódnak, kizárólag árutermelőkké válnak, ami meg nekik teszi elengedhetlenné a munkabéreknek nem természetbeniekben, hanem kizárólag pénzben való fizetését.

És hadd tegyem még hozzá, hogy a gazdasági fejlettség viszonylag alacsony fokán nálunk szükségszerűen létrejött háztáji gazdaságok és illetményföldek is ezzel az iparosodással és urbanizációval párhuzamosan számolódhatnak fel, s így ezek is megszűnnek olyan termelőegységek lenni, amelyek ellátásához bizonyos mennyiségű és összetételű természetbeni jövedelemrészesedés szükséges.

Az elmondottak nemcsak azt érzékeltethetik, hogy a mezőgazdasági jövedelemelosztási és bérezési rendszer csupán az iparosodott mezőgazdaságban válhat az ipari bérezés egyik válfajává, hanem szükségszerűen következik belőlük az is, hogy gazdaságilag és társadalmilag indokoltan, s a munka szerinti elosztás társadalmi követelményeinek is eleget téve, csupán ezen a fokon érheti el a mezőgazdasági munka bérezési színvonala is az ipari munkáét, válhat annak egyik színvonalbeli válfajává.

S ez már megfigyelhető ma is, mert mindazok az ipari foknak megfelelő képesítésű szakemberek, technikusok, valódi szakmunkások, akik a mezőgazdaságban dolgoznak, általában nemcsak olyan bérezési elvek szerint kapják jövedelmüket, mint a nekik megfelelőek az iparban, hanem munka szerinti jövedelmük is többnyire megfelel emezekének.

Viszont ha az elmondottakkal egyetértünk, és következtetések akarunk lenni ahhoz az alapelvhez is, hogy „azonos munkáért azonos bért”, akkor a mezőgazdaságunkban ma még dolgozó hagyományos — mondhatnám úgy is, hogy „kézműves” — munkaerőnek, amely a teljes mezőgazdasági munkaerőnek mintegy 70–80%-át jelentheti, ugyanolyan jövedelmet kellene biztosítanunk, mint az iparunkban dolgozó hasonló jellegű munkaerőnek, vagyis a nem szakképzettnek. Itt mi előreszaladtunk, mert a mezőgazdasági dolgozók átlagos jövedelme már akkor elérte az ipariak átlagát — s éppen a fentiek figyelembevételének elmulasztása miatt —, amikor mezőgazdaságunk még eléggé távol van a teljes iparosodottság fokától.

A legjobban érzékeltetheti ezt az, hogy a teljesen iparosodott mezőgazdasági termeléshez — már az eddigi tapasztalatok és számítások szerint is — az ország aktív népességének 5% körüli hányada kell, nálunk meg még ez a népesség csaknem eléri a 30%-ot.

Mutatja ez az arány azt is, hogy mezőgazdaságunk — országos átlagban nézve — ma még sokkal inkább a fejlett manufaktúra és a hozzá kapcsolódó kézműves kisüzemi, mint a gyári jellegű termelés szakaszában van. E mögött az átlagos szint mögött azonban az van — és ez felel meg a mezőgazdaság iparosodási, illetve manufaktúrából gyári jellegű termeléssé való átalakulási folyamatának is —, hogy vannak ágazatok, amelyek már iparosodtak, vannak gazdaságok, amelyek jórészt már meg is honosították ezt a termelést, és vannak még eléggé bőven olyan ágazatok, s különösen olyan gazdaságok, ahol a kétféle termelés valamilyen arányban keveredik egymással.

Egyébként nagyon jól tükrözi ezt a mezőgazdasági jövedelemelosztás és munkadíjazás mai gyakorlata is, mert a kezdetleges mezőgazdasági manufaktúra típusnak megfelelőktől — a munkaegységtől és a részesműveléstől — kezdve megtaláljuk benne, sőt gyakran még ugyanabban a gazdaságban is, a különbözően kombinált átmeneti változatokon keresztül az összes változatokat egészen az itt bemutatott ipari jellegű bérezési rendszerig.

S ez csak jó, mert azt jelenti, hogy az elosztás módja megfelel annak a változatosságnak, amely ma mezőgazdaságunkban a termelőerők fejlettsége terén uralkodik, s tulajdonképpen ezért is lehetnek hatékonyak. Ha pedig ezt a hatékonyságot a jövőben is fenn akarjuk tartani, akkor továbbra is a termelőszövetkezetekre és az állami gazdaságokra kell bízunk: válasszák meg mindig maguk és fejlesszék munkadíjazási rendszerüket mert így messze-messze jobban alkalmazkodhatnak az egyes ágazatok iparosodási fokához és üteméhez, valamint a vállalati és általános közgazdasági feltételekhez is.

TÓTH A. ERNŐ: HÁZTÁJI GAZDASÁG ÉS SZEMÉLYI JÖVEDELEM

A KSH adatai szerint a tsz-tagok személyi jövedelme a háztájiból a 60-as évek elején kb. annyi volt, mint a közösből, és napjainkig is csak az utóbbi években kezdett aránya csökkenni. A közösből és a háztájiból származó együttes személyi jövedelemből a háztáji részesedésének csökkenő tendenciája a közös gazdaság fejlődésével és jövedelmezőségének növekedésével szükségszerű. De tájanként, tsz-enként és egy-egy tsz-en belül családonként is eltérő a háztájiból származó jövedelem és annak aránya, s eltérő ütemű csökkenésük is.

A háztájiból származó jövedelem nagyfokú *differenciáltsága* nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a nagyüzemi termelés gazdasági előnyeinek kibontakozása tsz-enként eltérő ütemben következik be, eltérő a közösből származó jövedelem és növekedési üteme, eltérőek az egyes tsz-családok gazdasági adottságai és igényük arra, hogy a háztáji gazdaságban rejlő lehetőségeket is hasznosítsák életszínvonaluk emelésére.

A háztáji és kisegítő gazdaságok léte és fenti tendenciái *összhangban vannak a népgazdaság érdekeivel*, különösen a gazdasági hatékonyság fokozásának szükségességével. A tsz-tagok háztáji gazdaságukban, a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságukban, főleg kevésbé gépesített, kézi munkaigényes termelést folytatnak részben áruként történő értékesítésre, részben közvetlenül a család fogyasztására. Számuk meglehetősen nagy. A KSH adatai szerint 1969-ben a mezőgazdasági adózók és az adómentes földterület használók száma valamivel több mint 2 430 000 volt, közülük 1 millió körüli tsz-tag, eltartott és járadékos, mintegy 1 425 000 pedig túlnyomórészt munkás és alkalmazott volt, közülük ugyanis az egyéninek minősíthető vagy egyszerűbb szövetkezet tagjaként szereplő 5 kh feletti adózók száma az 50 000-et sem érte el.

E nagyszámú háztáji és kisegítő gazdaság *közgazdasági funkcióját* mindekenélőtt úgy jellemezhetjük, hogy olyan termelési kapacitásokat mozgósítanak a társadalom javára, amelyeket a nagyüzemek nem tudnak hatékonyan felhasználni. Ilyenek a volt kisüzemek állóeszközei és a családi munkaerőnek a nagyüzemekben, vállalatokban vagy intézményekben nem vagy nem teljesen foglalkoztatott része.

Háztáji és kisegítő jellegű gazdaságok nélkül a volt egyéni parasztok (most tsz-tagok, ipari stb. dolgozók) kisüzemi eszközei, amelyek a nagyüzemekben nem hasznosíthatók, elkallódnának. Az ország iparosodásával és a mezőgazdasági nagyüzemek műszaki fejlődésével csökkenő mezőgazdasági lakosság (vagy volt mezőgazdasági lakosok) körében viszonylag széles rétegek találhatók, amelyek teljes foglalkoztatása még megoldatlan (a tsz-tagok s főként családtagjaik, az ingázó és helyi ipari dolgozók családtagjainak egy része) s a teljes foglalkoztatottak egy része is szabad idejéből kereső módon kíván

hasznosítani. A háztáji és kisegítő gazdaságok segítségével e rétegek foglalkoztatása teljesebbé válik, a kereső és eltartott arány javul. Munkájuk hasznosságát az előállított anyagi javak objektíven mérik, akár közvetlenül a család fogyasztja el azokat, akár értékesítés útján növelik a család jövedelmét. A piacon elsősorban olyan áruféleségekkel jelentkeznek, amelyekből a nagyüzemek előreláthatóan még hosszú ideig nem fogják teljesen kielégíteni a keresletet (állati termékek, részben zöldség és gyümölcs).

Sajátos versenyükkel hatékonyabb, a fogyasztók igényeit is jobban kielégítő gazdálkodásra ösztönzik nagyüzemeinket. Általában korszerűtlen, felújítatlan állóeszközökkel és felszereléssel, a társadalmilag átlagosnál kisebb teljesítőképességű munkaerővel és elmaradott technológiával, gyakorlatilag rezszi nélkül termelnek. A nagyüzemekkel csak átmenetileg versenyezhetnek. Ezért is fejlesztésre és pótlásra bevételeikből és jövedelmükből keveset használnak fel, *jövedelmük túlnyomórészt személyi jövedelem* jellegű s gyakran a felhasználott állóeszköztérkép pótlási elemeit is tartalmazza.

A háztáji és kisegítő jellegű gazdaságok köréből a *tsz-tagok háztáji gazdaságai* képviselnek nagyobb gazdasági potenciált. Ez a tény, továbbá a tsz közös gazdaságához való sajátos kapcsolódásuk — „háztáji üzemág” jellegük — indokolja, hogy külön is foglalkozzunk velük.

A közös gazdasághoz való sajátos kapcsolódásuk következtében átlagos méretük (földterületük is, termelésük is, különösen állattartásuk) nagyobb, mint a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságaié. Áruértékesítésük és jövedelmük hasonlóképpen. E nagyobb méretet a tsz-tagság és családtagjainak viszonylag alacsonyabb foglalkoztatottsági és évi átlagos jövedelmi színvonala indokoltta, a meglevő gazdasági épületek és felszerelés mellett a közös gazdaság szolgáltatásai (vonóerőellátás, takarmányjuttatás, beszerzési és értékesítési segítség) pedig lehetővé is teszik. Áruértékesítésük és önfogyasztásuk mértékére és arányára kihat, hogy bennük a hagyományos paraszti életmód maradványai még jobban fellelhetők, mint az ipari dolgozóknál.

A háztájiból származó jövedelem pontos nagyságának meghatározása rendkívül bonyolult feladat. A KSH által közölt adatok nyomán elgondolkozató az a tény, hogyan lehetséges, hogy a tsz-szektorban a közös gazdaság rendelkezik a termelési kapacitások döntő és műszakilag fejlettebb részével, nagyobb részét köti le a tagok és családtagok munkaidejének, élvezi a nagyüzem és bizonyos állami preferenciák előnyeit, a háztáji termelésében éppen azok a kézi munkaigényes ágazatok dominálnak, amelyek termelékenységi mutatói a közösben kedvezőtlenebbek. Úgy tűnik, mintha az elmaradottabb háztájiban a munka értékesülése kedvezőbb lenne. Az 1 redukált munkanapra jutó személyi jövedelem a fenti adatok szerint a háztájiban kedvezőbb.

A sokoldalú és bonyolult számítások hibalehetőségeitől eltekintve is belátható, hogy az olyan tények, hogy a háztáji bruttó jövedelmét nem terheli felhalmozás, a közöshöz hasonló mérvű közteher és rezszi, ilyen irányban hat-

nak. A tagság közösből és háztájiból származó jövedelmének összehasonlítása-kor tehát tartalmilag *csak annyiban egynemű jövedelmeket* hasonlítunk össze, hogy *mindkettő személyi jövedelem*, de képződésük újratermelési összefüggései igen lényegesen eltérnek. Pedig ezek az összefüggések határozzák meg első-sorban a háztáji termelés sorsát.

A háztáji termelés fő sajátossága a közöshöz fűződő kapcsolata. Jövedelme elsősorban az árutermeléssel és értékesítéssel függ össze. Vegyük az *állattartás* példáját! A tsz-szektor állatállományának durván feléről, a háztáji fő jövedelmi forrásáról van szó. Egyfelől férőhely még bőségesen van a háztájiban, másfelől ma már megszűnt az állattartás méretének minden adminisztratív korlátja. Fejlesztésére pedig nagy a népgazdaság igénye is. Az állomány szétszóró elhelyezését, a technológia nagyrészt hagyományos, méreteihez a háztáji takarmánytermő terület elégtelen. Az ágazat beszerzési, technológiai fejlesztési és értékesítési igénye szembeszökően igényli az integrációt.

Az *integráció* kitűnően bevált módszere látható a háztáji szántók hasznosításában. Ezeken az ún. mozgó vagy eszmei háztáji rendszerben takarmánytermesztés folyik a háztáji állattartás számára a nagyüzemi előnyök és a háztáji előnyeinek összekapcsolásával. A háztáji kukorica, árpa és burgonyatermesztés technológiája így korszerű, nagyüzemi jellegű. Az összes gépi munkát a közös adja — kedvezményesen. A gépesített nagyüzemi termelés előnye így részben a háztájiban is érvényesülnek s növelik annak jövedelmezőségét. *E jövedelmezőség* mértéke a közös teljesítmények elszámoló árától is függ. Ha utóbbi alacsonyabb a teljesítmény piaci áránál (pl. a kívülállók számára végzett gépi munkák díjánál), jövedelem-újraelosztás is történik a háztáji javára, mégpedig az ily módon művelt háztáji föld területével arányosan. Ezzel a háztáji jövedelme nagyobb lesz, mint amit a háztáji maga állít elő.

Hasonló jövedelem-újraelosztás történhet a közöshen termelt, de *a háztájinak átadott takarmányok esetében* is. A háztájiban felhasznált takarmányoknak átlagosan a nagyobbik része ilyen. A közöshen termelt takarmány átadásának több formája van, amelyek a jövedelem-újraelosztás szempontjából is különböző hatásúak.

Így pl. ha a közös lehetővé teszi, hogy a háztáji számára a közöshen végzett munka (vagy kapott kereset) arányában vásárolhassanak takarmányt kedvezményes elszámolóáron, akkor a piaci ár és az elszámolóár különbségétől függ a jövedelem-átcsoportosulás mértéke; a tagok közötti megoszlás pedig a közös egésze szempontjából értékelt közösbeli munkateljesítéssel arányos. A munkaegységre juttatott természetbeni takarmány is ilyen elosztást eredményez a tagok között. Az ilyen kontingenseken túlmenő, a háztáji állattartás szükségleteihez igazodó többletvásárlást rendszerint a piaci árhoz közeledő színvonalon teszik lehetővé.

A részes, a százalékos az előbbtől abban különbözik, hogy az ágazati termékhányadtól és mennyiségétől, a feltételezett — a közös egésze által meg-

határozott — munkadíj és e termékrész piaci árának különbségétől függ a jövedelem-átcsoportosulás és takarmánymennyiséggel arányos, de csak az érintett ágazat dolgozói élvezik.

A tsz-en kívülállók számára a részes vagy százalékos hasonló előnyökkel járhat, de a közösbeli munkateljesítésektől független takarmányvásárlásnál rendszerint a piaci árat alkalmazzák, tehát nincs ilyen jövedelem-átcsoportosulás.

Mindez persze egyrészt megnehezíti a háztájiból származó személyi jövedelem pontosabb meghatározását, másrészt mutatja, hogy a háztáji jövedelmének egy része a közös és a háztáji közötti jövedelem-újraelosztás nyomán realizálódik a háztáji jövedelmeként. E két rész elkülönítése célszerűnek látszik, mert realisabban tükrözné a háztáji belső lehetőségeit.

A tsz-tagság összes (közösből + háztájiból származó) személyi jövedelmére nincs közvetlenül hatása annak, hogy mekkora jövedelmet milyen módon csoportosítanak át a háztájiba, de mint a háztáji termelés és áruértékesítés *össztönzője* jól felhasználható és a tsz-ek valamint tagjaik differenciált gazdasági helyzetéhez jól alkalmazható. Alapelveként azt mondhatjuk, hogy a közösből származó takarmány a szükségletek, a vele kapcsolatos kedvezmények (jövedelemrészek) pedig a közösben végzett munkával arányosan kerüljenek át a háztájiba. De nem kedvező az ilyen rendszer az olyan családok számára, melyek nem saját hibájukból teljesítenek kevés munkát a közösben, viszont adottságaik kedvezőek a háztáji állattartásra. Tegyük fel, hogy az ilyen állatállomány nagy és takarmányát a közös fedezi. A nagyobb elszámolóár kedvezmény ilyen esetben csökkentené a pótlólagosan a közösből átcsoportosuló jövedelem munkaarányos részét az állattartás méretéhez aránylóhoz képest. Sérelmezhetnék a közösben többet dolgozók, mert az ő rovásukra történne. Mégis indokolt lehet ez esetlegesen pl. szociális szempontból.

A takarmánypiac és egységes helyi piaci ár feltételezésével ilyen problémák ugyan nem merülnének fel, megszűnne az előbbi jövedelemátcsoportosulás is a háztájiba, de csökkenne a háztáji termelés anyagi ösztönzése s az a lehetőség is, hogy a háztáji érdekeltséget a közössel összehangolják. Végül is arra kellene reálisan számítani, hogy az ilyen rendszer a tsz-ek és a háztáji gazdaságok nagyobb részében a háztáji állattartást megközelítően arra a szintre vetné vissza, amelyen a munkások és alkalmazottak kisegítő gazdaságaiban van.

A takarmányjuttatás kedvezményei tehát nem szüntethetők meg teljesen, de mértékük és tsz-en belüli személyi jövedelem-újraelosztó hatásuk célszerűen csak helyileg határozható meg.

Újabban gyorsan terjed a *háztáji állattartás árutermelésének integrálása* a közös gazdaság részéről. Minthogy nagyrészt megszűntek a háztáji gazdálkodás kereitét megszabó jogi korlátok, következetesebben érvényesülhetnek az objektív gazdasági adottságok, úgyis mint lehetőségek, úgyis mint korlátok a háztáji kis vállalkozás számára. Így maga a gazdasági szükségszerűség

szabályozza a háztáji termelés méreteit, a gazdaságon kívüli tényezők, a hagyományok egyre kevésbé játszanak szerepet. Megnőtt viszont a közös gazdaság jelentősége a háztáji árutermelés — különösen az állattartás — fontosabb ágazatainak integrációjában. A háztáji állattartás szétaprózottsága és szétszórt elhelyezése egyrészt szükségszerűen akadályozza a termelés fejlesztését, másrészt nagy nehézségeket okoz különösen beszerzési, takarmányozási és értékesítési relációban. A közös gazdaság a háztáji árutermelés integrálójaként a beszerzési és értékesítési tevékenységben részben ellensúlyozza a kis-termelés hátrányait, elősegíti a fejlettebb technológiák alkalmazását, biztonságossá teszi az értékesítést. Az integrációból származó előnyön a közös és a háztáji osztozik.

A háztáji állattartás árutermelésének integrációja új vonásokat visz a háztáji jövedelem képződésébe. A már említett háztáji területi takarmánytermelés integrálásában nem végtermék előállítás integrálásáról volt szó, itt pedig a legfontosabb végtermékek előállításáról, esetleg saját takarmánybázis, sőt háztáji földterület nélkül is (pl. tojóhibridek). A háztáji termelésbe bevitt technológiai fejlesztés és előny oly mérvű is lehet, hogy a piaci áron vásárolt takarmány is kedvező eredményt hozhat. A háztáji termelés ilyen relációban a közös gazdaság által integrált, vagy annak „bedolgozó”, korszerű jelleget ölthet.

Ez az integráció feltételezi a háztáji felszerelés korszerűsítését, fejlesztését is, továbbá a háztáji árutermelők között még nagyobb vagyoni és jövedelmi differenciáltságot eredményez. A háztáji állóeszközeinek számbavétele vagy figyelmen kívül hagyása a háztáji költségeinek meghatározása szempontjából szintén új és bonyolultabb módon merül fel. Az állóeszközök közül a régi, technikailag elavultak esetében elhanyagolható, de az új beszerzésnek vagy korszerűsítésnek költség- és jövedelemfelhasználási kihatása kétségtelen és számításba kell venni. Az ilyen amortizáció a háztáji jövedelmét, a fejlesztés annak személyi részét fogja csökkenteni.

Más természetű problémákat vet fel a háztáji gazdaságok közvetlen fogyasztásra való termelése. Minthogy ebben az esetben nincs áruviszony és pénzbevétel, a jövedelemről mint az árugazdaság kategóriájáról is csak feltételesen beszélhetünk. Az ilyen személyi jövedelemrész nagyságának meghatározása s a közösből származóval pontosan azonos tartalmúvá tétele gyakorlatilag megoldhatatlan. Az ilyen termelés azonban létezik s különösen jelentős egyes állati termékekből, borból, továbbá gyümölcsből és egyes zöldségfélékből is.

A személyi fogyasztás ilyen esetben lényegében független a pénzbevételként jelentkező személyi jövedelemtől vagy az egyéb, nem a háztájiban végzett munka révén szerzett élelmiszerektől. Az önfogyasztásra való termelés nagyobb arányú az értékesítő és fogyasztási kereskedelem telephelyeitől távolabb eső kisebb községekben és tanyákon, nagyobb arányú az idősebb korosztályok, az

alacsonyabb reálbérek és jövedelmek, végül az alacsonyabb kulturális színvonal esetén. A fogyasztásnak ez a módja kétségtelenül sok konzervatív elemet tartalmaz s az árugazdaság, a falusi életmód és életszínvonal fejlődésével csökkenő tendenciájú. Mégis szükséges pl. ha valamely, a háztájiban előállítható élelmiszerből megoldatlan a kereskedelem útján való ellátás, de fenntartásának ösztönzése ilyen esetben sem célszerű.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a *háztáji gazdaságnak és személyi jövedelmének méretei* a tsz családok munkaerőhelyzetéhez, a közös gazdaságban vagy a gazdasági, illetve társadalmi élet más területein le nem kötött munkaidőkapacitásához és a személyi jövedelem növelésének igényéhez igazodnak. A munka tárgyi feltételeiként meglevő termelési kapacitások és tapasztalatok is szerepet játszanak, de ma már egyre inkább korszerűsítésre szorulnak, mert különben nem teszik lehetővé a munkaerő kedvező hasznosulását. A munkaerő hasznosításának eredménye és körülményei, a személyi jövedelem mértéke és megszerzésének más lehetőségeihez viszonyított színvonala a legfőbb ösztönzőjévé vált a háztáji termelésnek. A háztáji termelésben e szerint rangsorolódnak az egyes ágazatok s maga a háztáji termelés egésze, árutermelése is eszerint rangsorolódik szocialista gazdaságunk szektorai közé. Hosszabb távon a háztáji termelés és az abból származó személyi jövedelem csökkenésével, egyes ágazatok teljes felszámolódásával kell számolnunk. Azonban állattartásuk vázolt integrációs folyamata jelzi az integrált ágazatok tartósabb fennmaradását, sőt termelésük és jövedelmezőségük átmeneti növekedését is eredményezheti.

HEGEDÜS ISTVÁN: AZ ELOSZTÁSI VISZONYOK JELLEGE ÉS JOGI SZABÁLYOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI A TERMELŐSZÖVETKEZETEK BEN

1. A termelőszövetkezeten belüli, azaz tagsági *elosztási viszonyok* — az ipari és mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a szocialista építésben kialakult szerepénél, valamint a népgazdaságban elfoglalt helyénél és súlyánál fogva — az állampolgárok igen számottevő tömegénél az alapvető életviszonyok döntő fontosságú alkotó elemei, s közvetlen és döntő hatással vannak a szövetkezeti formához, valamint az ezen alapuló gazdálkodó szervezetekhez fűzött remények valóra válására is.

2. A termelőszövetkezeti *tagsági elosztási viszonyok* a munkavégzési, valamint a szervezeti-vezetési részjogosultságok mellett a tagsági viszony alapvető részjogosítványát képezik. E tagsági elosztási viszonyok jellegét az dönti el, hogy — a szövetkezeti tulajdon törvényszerűségei következtében — a javakból történő részesedés *alapfeltétele és mértéke* a társadalom számára végzett munka.

Az elosztási viszonyok szabályozásának eme kiinduló tétele mellett a reájuk ható két *alaptörvényszerűség* érvényesítésével, megfelelő formában történő kifejezésével kell számolnunk:

a) a *szövetkezeti* (csoport-) tulajdonból eredő elosztási törvényszerűségekkkel, mert azok közvetlenül érintik a szövetkezeti forma fennmaradását, illetve létjogosultságát; továbbá

b) az *emberi munkaerő* társadalmi felhasználásának törvényszerűségeivel, minthogy azok — a termelőszövetkezeteknél is középpontban álló állampolgár helyzeténél fogva — a tagsági viszonyra is érvényesek.

Nem igényel részletesebb magyarázatot, hogy a termelőszövetkezetek — különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetek — fejlődésének egyik kulcskérdése a *tagság utánpótlása*. A szocialista társadalom tulajdoni viszonyait figyelembe véve, az alkotmányos jogával élni kívánó, illetve alkotmányos kötelezettségét teljesíteni óhajtó állampolgár előtt két lehetőség áll: vagy az állami vagy a szövetkezeti tulajdonban levő termelőeszközökkel kapcsolhatja össze munkaerejét. Döntésében nagyon jelentős szerepe lesz az elosztási-részesedési viszonyoknak; nem feledkezve meg természetesen arról, hogy a tagsági jogviszony és a munkajogviszony — most itt nem tárgyalt — egyéb elemeinek és szabályainak is nagy jelentőségük van. Az állampolgárok említett viszonylatban jelentkező érdekeinek érvényesülése ilyen formán érzékenyen érinti a népgazdaság különböző ágazataiban és szektoraiban a *munkaerő egészséges megoszlását és áramlását* is.

Termelőszövetkezeti elosztási viszonyainkat a jelzett követelmények alapján vizsgálva, azt látjuk, hogy

— a *szövetkezeti* tulajdonból eredő sajátosságok kibontakoztatása az ipari és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek elosztási-részesedési viszonyai-ban ez ideig nem merítette ki a lehetőségeket;

— az *emberi munkaerő kiegyensúlyozott társadalmi felhasználásával* kapcsolatos követelményeknél pedig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek elosztási viszonyai szabályozásában láthatunk — a szövetkezeti formával, vagy a lehetőségek korlátozottságával nem magyarázható — fogyatékos-ságokat.

3. Az *ipari* termelőszövetkezetek tagsági elosztási-részesedési viszonyai-ban a *szövetkezeti jelleg* kibontakoztatását egyes strukturális sajátosságok már jelzik, amelyek pozitív irányba mutatnak, azonban tovább kell erősíteni a csoportelsajátítási vonásokat; figyelembe véve természetesen, hogy a kockázatviselés és az eredményben való anyagi érdekelttség kereteit — éppen az emberi munkaerő felhasználásával kapcsolatos és később tárgyalandó követelményekből — határok közé kell szorítani. Világos, hogy egyébként sem lenne helyes csupán ez utóbbiakban látni az elosztás szövetkezeti sajátosságait.

A *mezőgazdasági* termelőszövetkezetek tagsági elosztási-részesedési viszonyainak a *szövetkezeti jelleg szemszögéből* kialakult értékelésében az ún.

nemzedékváltás körülményei között *más hangsúlyt kell kapniok* olyan intézményeknek, amelyek az átszervezés időszakában, s az idősebb tagsági generációk életviszonyaiban — s a szövetkezethez való viszonyuk alakulásában is — lényegbevágó szerepet játszottak. Ilyen pl. a *földjáradék*, amelynek — mint magántulajdonosi járadéknak — a jelentősége, különösen a teljes munkaképeségű tagoknál, már ma sem számottevő; s a jövőben, elsősorban a fiataloknál (földet már nem visznek be, s akiknél a teljes foglalkoztatás és szakképzettség szerinti munkavégzés *alapkövetelményként* érvényesül) tovább csökken. Természetesen nem lehet a szövetkezeti sajátosságokat az elosztás lebonyolításának formai oldalán sem keresni — pl. a természetbeni részesedésben —, amelyek szerepe a szövetkezetek megerősödésével, a népgazdaság fejlődésével, különösen az ellátás színvonalának emelkedésével és a városiasodás folyamatával párhuzamosan csökken és jelentőségükből, vonzóerejükből is ezzel párhuzamosan veszítenek.

A szövetkezeti jelleg szemszögéből nézve a *háztáji gazdasággal* kapcsolatban a következőket szeretném hangsúlyozni:

— A háztáji gazdaság a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a szövetkezet és tagja közötti vagyoni kapcsolatoknak egyik fontos eleme, s így az elosztási-részesedési viszonyokban jelentős helyet foglal el, — amennyiben valóban szövetkezeti háztáji *gazdaságról*, s nem csupán a mezőgazdaságban dolgozók történelmileg kialakult illetményföldjének egy változatáról van szó.

— A háztáji gazdaság mindazonáltal *nem kritériuma* a termelőszövetkezeti, sőt a mezőgazdasági termelőszövetkezeti elosztási-részesedési viszonyoknak sem, azaz esetleges hiánya — egyes szövetkezeteknél vagy egyes tagoknál — önmagában nem jelenti a szövetkezeti jelleg megszűnését.

— A tagsági elosztási viszonyok szemszögéből nézve elméletileg a legjelentősebb, hogy a háztáji gazdaság *önmagában nem meríti ki és nem is biztosítja* az elosztási-részesedési viszonyok szövetkezeti jellegét.

Közismert, hogy a jelenlegi időszakban a háztáji gazdaságnak népgazdaságunkban, s általában a lakosság ellátásában és a szövetkezeti tagság jövedelmi rendszerében is fontos szerepe van. Az itt jelentkező *gyakorlati kérdések* megoldásánál mindazonáltal kellő figyelmet kell fordítanunk két problémára. *Először is* azokra a jelenségekre, amelyek a háztáji gazdaság említett népgazdasági szerepe, illetőleg a fiatalabb és különösen a jövőbeni tagság elosztási viszonyai alakulása szempontjából várható súlya és jelentősége közötti eltérésben jelentkeznek. Az itteni problémák gyökere — mint ismeretes — az, hogy a fiatalabb tagság a szó valódi értelmében vett (az áruterelés szempontjából is számba vehető) háztáji gazdaság iránt egyre kisebb érdeklődést fog tanúsítani. E körülményekkel a háztáji gazdaság említett *népgazdasági szerepe szemszögéből* kell számolnunk. *Másodszor:* a háztáji gazdaságból származó jövedelemnek a tagsági *jövedelemben betöltött szerepe értékelésénél* nem tévesztendő szem elől, hogy más dolgozó rétegek is szert tesznek személyi tulajdonuk-

ban levő, vagy munkadíjazásként juttatott földön, s a családi vagy az egyéni munkaerő munkaidőn kívüli felhasználásával *kiegészítő jövedelemre*. A tagsági viszony *vonzóereje* és a tagság munkajövedelmének összvolumene szemszögéből tehát a háztáji gazdaság ebben az értelemben (jövedelemkiegészítő szerepében) sem jelent különleges vagy egyedülálló lehetőséget.

Az említettek alapján világos, hogy a termelőszövetkezeti tagsági viszonynak a szocialista elvekkel összhangban álló, s a társadalmi munkamegosztás rendszerével integrált, de szövetkezeti vonásokkal rendelkező elosztási rendszerének kifejlesztésére kell törekedni.

Az elosztási-részesedési viszonyok szövetkezeti jellegének kibontakoztatásában a hangsúlyt az elsajátítás olyan rendszerének fejlesztésére, tökéletesítésére kellene helyezni, amelyben az egyéni elsajátítás — munkán alapuló jellege mellett — magán viselné a csoport sajátságokat is. Ez *egyrészt* a tag szövetkezeti tevékenységben történő részvétele, illetve az ahhoz történő hozzájárulásai szélesebb csatornáinak megnyitása, *másrészt* az adott kollektíva felhalmozásaiban való részvételét kifejező, azaz: meghatározott rendszerben elismerő vagyonrészre irányuló jogának biztosítása útján történhet. Ezek ugyanis olyan hatások érvényesülését segítenék elő, amelyek valóban ellensúlyozhatják a csoporttulajdonnak az osztálytársadalmi tulajdonhoz viszonyítva az egyén oldaláról nézve egyéb területeken — elsősorban a nagyobb, a tag egzisztenciáját érzékenyebben érintő kockázatviselésben és egyes osztálytársadalmi szolgáltatások alacsonyabb szintjében — jelentkező korlátozottságait.

Világos természetesen, hogy az elosztás rendszerének említett irányú fejlesztését úgy kell megoldani, s jogi formáit úgy kell kidolgozni, hogy az elosztási viszonyokban a munka szerinti elosztás elve uralkodjék, azaz a *csoporteredményhez való hozzájárulás és az abból való részesedés alapja, döntő mércéje és eszköze a termelői kollektívában, illetve a kollektíva számára végzett munka legyen*, vagyis: a vagyoni kapcsolatokon alapuló részesedés — szerepét és súlyát tekintve — csak kiegészítő jellegű, másodlagos lehet.

4. Az állampolgárnak a társadalmi munkamegosztásban való részvételével kapcsolatban a népgazdaság kiegyensúlyozott fejlődését is érintő törvényszerűségek hatásával kell számolni. A gazdaságirányítás olyan rendszerében, amelyben a munkaerő áramlását — *alapvető jellegét* tekintve — nem a közvetlen jogi kényszer határozza meg, az állami és a szövetkezeti szektorban — egyebek mellett — összhangot kell biztosítani az elosztási-részesedési viszonyok területén is.

Az összhang értelmezésénél döntő mozzanat, hogy a tárgyalt tagsági viszonyok egzisztenciális jelentőségűek, vagyis az állampolgár meghatározó jelentőségű társadalmi viszonyait foglalják magukban.

A tagsági elosztási viszonyoknak az emberi munkaerő felhasználásával kapcsolatos törvényszerűségek oldaláról történő vizsgálata alapján világos, hogy a tag a termelőszövetkezetben — a tulajdon csoportjellege ellenére —

nem viselheti a gazdálkodási tevékenység teljes kockázatát. Ebben a tekintetben ma már talán egységes a felfogás, azonban világosan kell látni azt is — mint arra már mások is rámutattak —, hogy a jövő fejlődés következő lépésében *biztosítani kell a munkajövedelem társadalmilag összehangolt minimumát is*. Nem lehet vitás, hogy a tag, aki a szövetkezet eredményéből — helyesen — meghatározó jelleggel a munkavégzés szabályai szerint részesül, s arra csak a szövetkezeti kollektíva szervezetén keresztül és annak egészén belül lehet ráhatása, már elvi okokból sem viselheti annak kockázatát olyan terjedelemben, amely létfenntartási alapjait érintheti. A szövetkezeti tulajdon és szövetkezeti mozgalom keretei között az össztársadalmitól eltérő módon, de hasonló jelleggel biztosíthatók az itt szükséges garanciák.

A szövetkezeti tulajdon szocialista jellegéből következően el kell ismerni, hogy az állampolgár a társadalommal szembeni munkavégzési kötelezettségének a szövetkezetben is eleget tehet, és ez a teljesítmény a társadalom szempontjából — alapvető jellegét tekintve — *egyenértékű* a társadalmi tulajdon másik formája körében realizált teljesítménnyel. Az elosztási-részesedési viszonyokban ezt az elvet meg kell valósítani, mert ellenkező esetben a munkaerő elosztódását és áramlását kedvezőtlenül befolyásoló tényezők érvényesülnek, amelyek a népgazdaság különböző területeit — pl. a mezőgazdaságot, szolgáltatásokat — károsan érintik.

Ma már nem szövetkezeti sajátosságokkal, hanem pénzügyi okokkal szokták magyarázni az említett elvek gyakorlatában mutatkozó töréseket, amelyek a *mezőgazdasági* termelőszövetkezeti tagsági elosztási viszonyok körében tapasztalhatók. A társadalombiztosítási szolgáltatások ama körére gondolok, amelyek lényegüket tekintve munkadíjazási, munkaelosztási jellegűek. (Táppénz, nyugdíj.) A kérdést nem is a jelenlegi idősebb — 50 éven felüli — tagság, hanem a fiatalabb korosztályok, s a jövőben belépők szempontjából vetjük fel. Az idősebb korosztályok közeljövőben bekövetkező tömeges kiválása („nemzedékváltás”) miatt az ő helyzetük integrálása valóban pénzügyi többletterhet jelentene. Esetükben azonban a kérdés sem gazdasági, sem szociálpolitikai értelemben nem merül fel olyan súllyal és jelleggel, mint a fiatalabb korosztályoknál. Ez utóbbiaknál erőteljesen érvényesül a város, az ipar, a munkaviszony vonzása, s a munkaerőellátás vonalán közvetlenül érinti a szövetkezetek gazdálkodó tevékenységét is. A jelenlegi szabályok nem segítik elő, hanem inkább visszatartják ezeket a *tagként* történő belépéstől, hiszen végső soron egy életre szóló végleges döntést kívánnak a fiataloktól, mely szerint kizárólag *mezőgazdasági* termelőszövetkezeti tagként fognak dolgozni. Eltekintve most a belépés—kilépés szintén ilyen irányban ható, korszerűtlen, a tényleges viszonyoknak meg nem felelő szabályaitól, s csak a tárgyalási téma főbb kérdéseire szorítkozva is, felvetődik a kérdés: milyen elvi vagy pénzügyi akadálya lehet pl. annak, hogy az említett tagsági kategóriákra vonatkozóan kimondja a jogszabály, hogy a tagsági évek a munkajogi nyugdíj-

jogosultság szempontjából is nyugdíjéveknek számítanak. A kérdés ilyen értelmű rendezésének egyelőre pénzügyi következményei nem lennének, s elhárítaná az egyik akadályt a tagsági viszony létesítésének útjából. Hangsúlyoznunk kell azonban a probléma komplex jellegét, minek következtében az egyes kérdéseket csak összefüggéseikben szemlélve oldhatjuk meg.

Másrészt észre kell vennünk azt is, hogy a jelzett törvényszerűségek lényegi értelemben *utat törnek maguknak*, s a társadalom nem kerülheti meg a tárgyalt követelmények biztosítását. A fiatal munkaerő, amely a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben *tagként* nem kapja meg ezt, belép oda vagy más helyre *alkalmazottként*, s a társadalomnak mégis meg kell adnia a munkaerő társadalmi felhasználásával kapcsolatos integrált juttatásokat. Nem sokat „takarítanak” meg tehát ezek a szabályok a nemzetgazdaság számára, hiszen az évente munkaképpessé váló új munkaerő elenyésző hányada létesít tagsági viszonyt — még akkor is, ha mezőgazdasági termelőszövetkezetbe megy dolgozni —, de napirenden tartják, s egy idő után kérdésessé is tehetik a mezőgazdasági termelőszövetkezetek *tagokkal* történő munkaerő-utánpótlását.

5. A termelőszövetkezeti tagsági elosztási viszonyok fejlődésének és jogi szabályozásának itt felvázolt problémái azt jelzik, hogy azok a tartalékok és források, amelyek a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszonyban régebben erőteljesebben hatottak, kimerülőben vannak. A földhöz, a faluhoz, a megszokott életkörülményekhez való kötődés ma már egyre kevésbé lesz képes a tagság aktív részét megtartani s az új, fiatal munkaerő szempontjából pedig számba sem jöhet. A kisüzem maradványaiból származó lehetőségek kihasználásánál pedig egyre súlyosabban esik a lathá, hogy a falusi családokban is le van, és a termelőmunkában számba jöhető munkaerő még inkább le lesz a jövőben kötve, így a háztáji tevékenység az egyébként is hosszabb mezőgazdasági munkanapon kívüli időre szorul, nem beszélve most üzemszervezési, felszerelési, beruházási nehézségekről, s e munkák egy részénél a szubjektív oldalon is jelentkező negatívumokról. A közvetlen jogi kötöttségek, valamint a tagsági viszonynak a munkaviszonytól való jogi elszigetelését eredményező szabályok eddig sem voltak, de a jövőben még inkább nem lesznek képesek a teljes értékű munkaerőt mezőgazdasági termelőszövetkezeteinkben tagként megtartani, s az ide szükséges, sőt az ide tartó munkaerőt sem a tagsági viszony irányába mozzatják.

Végso soron tehát a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági elosztási viszonyban korábban ható egyes elemek a jövőben sem objektív, sem szubjektív oldalról nem képesek e nagy jelentőségű életviszony tartalmában az alkalmazotti munkaviszonnyal szükséges egyensúly biztosításában lényeges tényezőként hatni. A kérdés korszerű megoldása ilyen módon *közvetlenül érinti a szövetkezeti forma fenntartásának perspektíváját is*, s ezért a felvetett kérdéseket a napirenden levő szövetkezeti-jogi *kodifikáció* során kívánatos lenne a megoldás útjára terelni.

Ezért kívántuk ezekre e helyen is felhívni a közgazdasági és jogi kutatás figyelmét.

V I T A

Nagy Györgyné

Redő Éva korreferátumához szeretnék néhány gondolatot hozzáfűzni. Az elvtársnő előadásában vitathatónak érzem annak a meghatározásnak az általános érvényét, amely szerint általában a kereseti igények kielégítése céljából vállalnak az emberek mellékfoglalkozást, illetőleg másodállást. Ugyanis a korreferátum így indokolja ezek létjogosultságát.

Ennek kritikusabb és realisabb megítélése érdekében meggondolandónak tartom a következő kérdéseket is:

Vizsgálendő lenne, hogy a főfoglalkozáson belüli produktummal szemben milyen szintű az elvárás a vállalat, illetve az intézmény vezetése részéről.

A másik probléma: közismert, hogy a felügyeleti viszonyban levők között jogszabály tiltja a kölcsönös megbízást, azonban az is közismert, hogy ez kijátszható. A megengedett kereteken belül is ellenőrizhetetlen a megbízások szükségessége.

Amit Berend Iván elvtárs tömeges korrumpálódásnak nevezett, annak egyik megnyilvánulási módja az úgynevezett szakértői megbízások kölcsönös-viszonossági alapon biztosított rendszere. Ilyen tevékenységek hasznossága a tudományos kutatás területén szükségszerű lehet, és ezért nélkülözhetetlen, szükségessége azonban itt is nehezen ellenőrizhető. Egyes területeken pedig lehet teljesen improduktív, ezért társadalmilag felesleges és az úgynevezett „láthatatlan” újraelosztással analóg erkölcsi megítélés alá esik. Mivel az így szerzett jövedelmek növelik a kereseti aránytalanságokat, közvetve hozzájárulnak az ebből származó társadalmi feszültségek fokozódásához, annál is inkább, mert a közvetlen környezet ismeri az érdekösszefonódásokat.

Varga Gyuláné

Én részben a délelőtti előadásokhoz és korreferátumokhoz, részben egynehány délután elhangzott előadáshoz szeretnék néhány hozzáfűzést tenni a kereskedelem területéről. Azokat a sajátosságokat szeretném hangsúlyozni és érzékeltetni, amelyek a személyi ösztönzési rendszerben és a személyi jövedelmek alakulásában a kereskedelem területén problematikusak. Teszem ezt azért is, mert a kereskedelemmel az előadások mostohán bántak.

Wilesek Jenő előadásához kapcsolódva abban a két vetületben szeretném megtenni hozzászólásomat, hogy egyrészt a kereskedelemben a vállalatokon belüli jövedelem differenciálásnak mi lehet az alapja, másrészt a vállalatok közötti személyi jövedelmek alakulásában mi szolgálhat alapul.

A kereskedelemben a személyi jövedelmekben egyrészt a tiszta jövedelmek körülbelül 10–12%-os aránya, másrészt a bér jellegű jövedelmeken belül a mozgó bérek aránya — ami körülbelül 30%-ot tesz ki — arra hívja fel a figyelmet, hogy a személyi jövedelmek alakulásában a vállalati jövedelmek alakulásának fontos szerepe van.

A személyi jövedelmeknek viszonylag nagy hányada függ vagy közvetlenül a részesedés formájában, vagy pedig közvetve a mozgó béren keresztül a nyereséghez leginkább hasonló résztényezők alakulásától, mint például a forgalom vagy akár a készlet alakulása.

Ami mármost azt a problémát illeti, hogy a vállalaton belüli differenciálásnál mi lehet a kritérium, és hogyan, mennyire, milyen mértékben és milyen csoportoknál vegyük figyelembe a vállalati jövedelemalakulást, elsősorban a jövedelemrészek struktúrájában kell lényeges különbséget tennünk a részesedés-, a mozgó bér- és fix bér-arányokban a vállalati tevékenység különböző szintjein és helyein dolgozóknál.

Így például a felső vezetésnél és általában a vezetésnél nyilvánvalóan nagyobb lesz a közvetlen vállalati jövedelemalakulásnak a szerepe és az attól függő jövedelemrész, a részesedés szerepe is, mint a vállalati tevékenység végrehajtási szintjein dolgozóknál. Ez utóbbiaknál pedig nyilvánvalóan nagyobb lesz azoknak a jövedelemrészeknek a szerepe, amelyek leginkább hatnak közvetlenül a nyereség alakulására. Itt arra gondolok, hogy a mozgó bérben a forgalom alakulásától függő mozgó bér-rész aránya és szerepe lesz nagyobb.

A másik probléma a vállalatok közötti jövedelem differenciálás sajátosságai a kereskedelemben. Teljesen egyértelmű az az elvi állásfoglalás — és ezt minden további nélkül el is lehet fogadni —, hogy a vállalatok közötti személyi jövedelem differenciálást alapvetően a vállalati jövedelmek alakulása határozhatja meg. De ebben egyértelműen és teljes egészében csak egy olyan rendszert fogadhatunk el, amikor a vállalati jövedelmekben ténylegesen a vállalati munka hatékonysága jut kifejezésre.

A kereskedelem egyes alágazataiban és szakágazataiban olyan helyzeti adottságok vannak, amelyekről függően a vállalati jövedelmek jelentősen differenciálódnak, és ezektől a differenciáktól függően a személyi jövedelmekben is indokolatlan differenciák keletkeznek.

Az egyes alágazatokban és szakágazatokban az élőmunka- és eszközösszetétel, sőt az eszközösszetételen belül a készlet és az állóeszközök aránya is jelentős mértékben befolyásolja ezeket a differenciákat. A jövedelmek nem minden esetben ott a legmagasabbak, ahol a munka hatékonyságából ez következne.

Ebből következően bizonyos előnyös helyzeti adottságokkal rendelkező alágazatok és szakágazatok vonatkozásában lehetősége van egy progresszív fejlődésnek mind a beruházásban, mind pedig a személyi jövedelemnövelésben.

Így például az élómunka-igényes ágazatokban: a kiskereskedelemben és a vendéglátásban a hátrányos helyzeti adottságok miatt a vállalati jövedelmek alakulásától függően viszonylag alacsonyan kialakult jövedelemszint kedvezőtlenül befolyásolja a munkaerő mozgását, a munkaerő-áramlást is; itt csak az ágazaton belüli munkaerő-áramlásra gondolok.

Mindezekből az következik, hogy azoknak az ágazatoknak a munkaerő-vonzása nagyobb, ahol a személyi jövedelemszintek magasabbak. Például a kiskereskedelem és vendéglátás — pont azok a területek, ahol pillanatnyilag a munkaerő-gondok a legnagyobbak — az alacsony személyi jövedelemszintek miatt semmiféle munkaerő-vonzást nem gyakorolnak, és a létszámnövekedés éppen a fogyasztókkal közvetlenül kapcsolatban levő ágazatokban a legkisebb. A kereskedelmi munka kulturáltsága is ezeken a területeken a legelmaradottabb — ezt viszonylagosan értem a többi ágazathoz képest —, illetve itt a leglassúbb az előrehaladás.

Úgy érzem, hogy a kereskedelemben ezek a problematikus területek, és egy helyes személyi ösztönzési rendszer, helyes személyi jövedelemarányok kialakításához az ágazaton belül elsősorban azokat a megoldásokat és módszereket kellene megtalálni, amelyek lehetővé tennék azt, hogy a személyi jövedelmek differenciálásának alapjául a tényleges munka hatékonyságán alapuló jövedelmek szolgáljanak.

Redő Éva

Elsősorban azt szeretném hangsúlyozni — ami talán nem derült ki eléggé világosan a korreferátumomból —, hogy én kizárólag a kereseti aránytalanságoknak az összefüggései szempontjából vizsgáltam a másodállások viszonylagosan erősebb vagy kevésbé intenzív elterjedését egyes csoportoknál.

Ebből nem következik, mintha nem volna más oka a másodállások elterjedésének; és nem volna szerepe más olyan közgazdasági és társadalmi mozzanatoknak, amelyekről nem szóltam.

Az is világos, hogy a másodállás nagyon gyakran bizonyos pozíciós előnyök kihasználását és erkölcsileg is helytelen magatartást jelez.

Meg kell mondanom, hogy a vizsgálataimnak éppen az adta az egyik lökést, hogy évtizedeken keresztül állandóan folytak ellenőrzések, de a pénzügyi szervek munkája a legkülönbözőbb intézkedések ellenére, úgyszólván eredménytelen maradt. Újból és újból visszatért a jelenség.

Felvetődik tehát: ha ennyire általánossá és szinte változhatatlanná válik a másodállásvállalás és a másodállásban való foglalkoztatás, akkor ennek milyen oka, mégpedig közgazdasági oka van vagy okai vannak. És ezt az okot vagy ezeket az okokat keresnünk kell és meg kell találnunk. Korreferátumomban ezen okoknak egyikére mutattam rá: bizonyos foglalkozási csoportok jövedelemarányainak és a másodállásoknak az összefüggésére.

A másodállásokkal sokat foglalkozik a sajtó is; mégpedig elsősorban morális oldalról. Mostanában is felmerült például, hogy a tanácsi vállalatoknál valóban korrupciós és összeférhetetlen módon vállalnak másodállást. De még ilyen esetekben is, amelyekben a korrupciós jelleg nyilvánvaló, megtaláljuk a közgazdasági hátteret. Például abban, hogy a tanácsi vállalatokban dolgozó mérnökök a felét vagy negyedrészt keresik annak, amit az üzemekben dolgozó mérnökök keresnek! Tehát a korrupciós jelenségek ellen csak akkor harcolhatunk eredményesen, ha megoldjuk az alapjukat képező kereseti feszültségeket. De foglalkozni kellene azokkal a feszültségekkel is, amelyek lehetővé és szükségessé teszik, hogy bizonyos vállalatok másodállásban foglalkoztassanak embereket.

Tehát nem egyszerűen csak egyéni erkölcstelenségről van szó, hanem elsősorban bizonyos adott gazdasági problémák következményeiről is. A közgazdászoknak pedig elsősorban az a feladatuk, hogy a gazdasági összefüggésekre mutassanak rá; akkor is, ha a vizsgált jelenségeknek vannak más összefüggései is.

Vági Ferenc

Két kérdésem van Komló Lászlóhoz. Az egyik: az általa felvázolt logikai modellnek van-e valamilyen gyakorlati előzménye, alapja? Vagy ha nincs, megpróbálta-e gyakorlatban ellenőrizni ezt a modellt?

A másik kérdésem: a modellből olyan következtetésre jut, hogy a munkás-paraszt jövedelemarány a mi körülményeink között is elsietetten lett megoldva, olyan értelemben, hogy a parasztság jövedelme felzárkózik a munkásokéhoz. Miért tartja ezt hibának?

Komló László

Vági Ferenc két kérdésére röviden válaszolhatok. Az egyik: hogy van-e gyakorlati alapja annak a bérezési modellnek, általánosabban: vállalati modellnek, amelyről beszéltem.

Olyan vállalati felépítési modellt használtam, amelyben a mezőgazdasági üzem megszabadul -- az alacsonyabb fokra jellemző -- agronómiai és az önellátási kötöttségektől. A fejletlenebb mezőgazdasági vállalkozás számos olyan ágazatot kénytelen meghonosítani, amely agronómiailag és üzemszervezésileg kiegészíti egymást, vagyis sokoldalú gazdálkodást kénytelen folytatni. Az a mezőgazdasági vállalat viszont, amelyikről beszéltem, megszabadulhat ezekről a kötöttségektől, teljesen árutermelővé válhat, termelési eszközeit más vállalatoktól vásárolja, és teljes mértékben vállalati gazdálkodást folytathat.

Ha ilyen konkrét vállalatot akarnék mondani, említhetném például a *szekszárdi állami gazdaságot*. Ez az állami gazdaság lényegében két ágazatra

specializálta magát. Az elmúlt években épült meg és most lépett üzembe az évente 30 000 hizott sertést kibocsátó *sertéstelepe*, amely négynapos korban választja el az ennek a termelésnek megfelelő hibrid malacokat. A 30 000 sertést mindössze 40 dolgozó állítja elő.

Ez az egyik ágazata, amelyhez kapcsolódik a megfelelő takarmánytermelés, ahol egy dolgozóra 100–150 hold közötti terület jut. Most fogja megépíteni a gazdaság — ha erre lehetőséget és hitelt kap — az egész állományhoz a szükséges takarmánygyárat.

A másik „gyári” ágazata a *bor*. 800 holdon teljesen gépesített termelés folyik, nem is szólva a feldolgozás iparszerű voltáról.

Ami a *bérezési rendszert* illeti, ez a gazdaság a modellként elmondott bérezést vezette be és alkalmazza.

Vagy ha megnézzük az *Agárdi Állami Gazdaságot*, ott akár a sertéshizlalásban, akár a szántóföldi termelésben hasonló helyzetet találunk. Vagy ha elmegyünk olyan termelőszövetkezetbe, ahol valóban iparosított ágazatok vannak, például a *mélykúti termelőszövetkezetbe*, amely 10–15 000-es sertéslétszámra épített sertésgyárat, a termelőszövetkezeti baromfi- és tojásgyárakról nem is beszélve.

Vági Ferenc másik kérdésére: Amíg az általános gazdasági fejlődés során a kisüzemi vagy kézműves mezőgazdaság átalakul valóban ipari jellegű mezőgazdasággá, addig szükségesnek tartom, hogy alacsonyabb legyen a mezőgazdaságban az átlagjövedelem, mint a gyáriparban. Mégpedig nemcsak az elosztás és a munka értékelése szempontjából, de azért is, hogy az alacsonyabb jövedelem elősegítse az elvándorlást olyan mértékben, amilyenben az általános gazdasági fejlődés ezt lehetővé teszi.

Agrárodalról azért kívántak nagyobb jövedelmet, mert azt gondolták, hogy ezzel vissza főgják tartani a mezőgazdasági lakosságot, amely egyébként is eléggé magas arányú nálunk.

Amit Hegedüs István mondott az ifjúságról, az európai jelenség. Ha kétszer akkora bérek vagy keresetek lennének is a mezőgazdaságban, ezt az ifjú agrárlakosságot akkor sem lehetne ezzel az eszközzel ott tartani — és megítélésem szerint nincs is rá szükség —, mert az alapvető tényező az urbanizációnak, a városi életmódnak az igénye. A szükséges fiatalokat csak akkor tudjuk a mezőgazdaságban tartani, ha egyrészt városi életmódot biztosíthatunk nekik, másrészt ha magát a mezőgazdasági termelést is olyan munkafeltételekkel látjuk el, amelyek megegyeznek az ipariakkal.

Ha bemegyünk bármelyik ipari sertéshizlaldába, csirkegyárba vagy tojásgyárba, ott nem „rég”i” gondozókat találunk, hanem fehér köpenyben járó technikusokat, különösen ott, ahol ez a termelés teljesen automatizált.

Ezek azok az okok, amik miatt nemcsak a munka szerinti elosztás elve szempontjából, hanem közgazdasági szempontból sem tartom elfogadhatónak a szóban forgó jövedelemarányokra vonatkozó — vitatott — állásfoglalásokat.

Szabó Kálmán

Az a benyomásom, hogy ez a tudományos konferencia — tegnap csak a délelőtti részét tudtam meghallgatni — nagyon jó kezdeményezése az Akadémiának. Egy előnye biztosan volt szerintem, hogy a különböző társtudományok képviselői a napirenden volt témakörben egyes fontos kérdésekről információt nyújtottak egymásnak, bizonyos értelemben kicserélték nézeteiket. Ez mindenképpen hasznos. Bár meg kell mondanom — ezt mindenki tudja —, hogy a kommunikációnak a mai világban a szóbeli kommunikációnál modernebb formái vannak; de ez is hozzátartozik. A továbbiakban több lehetőséget kellene adni a konfrontációnak.

Persze ennek feltétele a közös kutatómunka is meg a rendszeresebb érintkezés. Szimpozionok meg ilyenféle viták nagyon hasznosak lennének. Persze nem biztos, hogy mindez a mostanihoz hasonló jellegű tudományos ülészekon belül oldandó meg.

Úgy érzem, hogy a főcímnek nem teljesen felelt meg az egész sorozat, mert a szocialista elosztás kérdései nagymértékben a fogyasztási javak elosztásának területére koncentráálódtak. Pedig igen fontos, elméletileg sem tisztázott vagy sokszor fel sem vetett kérdések is vannak. Ezeket érintették az előadók, a korreferensek vagy a hozzászólók, de voltaképpen elméletileg nem nézünk szembe velük.

Ilyen például, hogy mi a szocialista elosztási elve azoknak a jövedelmeknek — egyáltalán lehet-e ilyen elvet kimutatni —, amelyek a felhalmozás céljait szolgálják? Lehet-e normát, szabályt vagy elvet felállítani az állam és a vállalat jövedelemben való osztozkodására, a jövedelemelvonás mértékére vagy tendenciájára? Mi felel meg a mai szocialista állapotnak, amely Magyarországon van és annak a mechanizmusmodellnek, amelyet ki akarunk fejleszteni vagy elindítottunk?

Úgy éreztem, hogy igen sok referátum tulajdonképpen azt a kérdést is csak érintette vagy evidensnek vette, hogy mit is értünk a munka szerinti elosztás elvén gyakorlatilag és konkrétan.

Azon is van vita, hogy az egyéni teljesítmény vagy a társadalmilag szükségesnek minősített teljesítmény-e az elosztási alap; ha az utóbbi, akkor ebben mi a szerepe a nyereségnek a vállalatnál, mi a szerepe a preferenciának, amelyeket az állam nyújt ezen belül vagy ezen kívül.

Azt hiszem, ezek igen alapvető, nemzetközileg is felvetett elméleti kérdések, amelyekre meg kell próbálnunk majd felelni. Jól tudom, hogy megválaszolásuk egyben a gyakorlat további tanulmányozását, a valóságos tendenciák ismeretét vagy mélyebb kutatását feltételezi.

Akik a demokrácia oldaláról, az üzemi demokrácia oldaláról, a kollektív szerződés, a szövetkezeti csoporttulajdon vagy a köztulajdon oldaláról közeledtek a kérdéshez, azok evidensnek tartják a bérvizonyoknak vagy legalábbis

a személyi jövedelmeknek a vállalati eredményhez való kötését — persze a mértéken mindig lehet változtatni. Viszont aki felügyeleti oldalról, az apparátus oldaláról nézi a dolgokat, látva a nagy közgazdasági problémákat ezen a területen — mint Wilcsek Jenő is —, más irányba hajlik.

Meg kell mondanom, hogy én nem mindenben értek egyet azzal az állásponttal, amit Wilcsek Jenő fejtett ki.

Csak két dolgot említenék. 1. Wilcsek Jenő gondolatmenete mögött nagyon reális gazdaságirányítási problémák húzódnak meg, de úgy érzem, nem eléggé számol a szocialista gazdaság valós hajtóerejével. Ti. nem számol azzal, ami ezt a társadalmat valahogy igazán megkülönbözteti, illetve megkülönböztetheti a kapitalizmustól: itt a dolgozó emberek köztulajdonosok. Ha van erő, amelyre nekünk építenünk kell, akkor az az embereknek ez a köztulajdonosi mivolta. Ebből ugyanis az következik, hogy az embereknek nemcsak makro-szinten, nagy áttételeken keresztül kell részesedniük a termelés eredményeiből, amelyeket ők alkotnak; hanem mikro-szinten is, ha egyszer az elkülönültségi viszonyok objektíve léteznek. Viszont, ha ez így van, akkor a mi reformunknak nagyon megalapozott elve a bérek növelésének az eredményéhez kötése. A tapasztalatok alapján természetes ezeket a hajtóerőket, s az erre épített szabályozókat oly módon kell befolyásolni, hogy azok a társadalmi igazságosság irányába, a társadalmi viszonyoknak nem feszítése, hanem inkább a kiegyenlítődése irányába hassanak.

2. Jelenlegi állapotunkban még mindig igen nagy a nivelláltság ahhoz a nagy differenciához képest, amit akarva vagy nem akarva, objektíve vagy nem objektíve, az egyes rétegek, osztályok, illetőleg egyes vállalati kollektívák, azon belül csoportok teljesítményeikkel valójában nyújtanak a társadalomnak. Ehhez a nagy teljesítmény-differenciáltsághoz képest ma a keresetek nivellálása a fő veszély.

Van persze egy másik veszély is. Az ti., hogy a munka mértékétől elszakadó jövedelmek is keletkeznek. A fő veszély azonban ma Magyarországon tömegméretekben a nivelláltság állapota, és ez ellen kell gyakorlati harcba indulni.

Egyszer talán majd eljutunk odáig, ami most a tsz-ekben van, ahol igen jelentős differenciálódás alakult ki, részben objektív, részben szubjektív okokból. Akkor majd a szabályozókat úgy kell változtatni, hogy mégis társadalmilag elviselhető mértékre redukálódjék a különbség. De hol tartunk még ettől az állami szektorban?!

Következetessé tenni a szocializmust ma konkrétan annyit is jelent, mint minimalizálni és átmenetivé tenni azt, hogy legyenek kollektívák és iparágak, amelyek nagymértékben mások munkájával képzett, átcsoportosított jövedelmekből élnek.

Ha mindez igaz, akkor miért nem azon fáradozunk, hogyan lehetne a szabályozó-rendszert meg az egyéb feltételeket úgy alakítani, az árviszonyo-

kat, a támogatásokat, a piaci feltételeket úgy javítani, hogy bizonyos versengés alakuljon ki, s hogy a nyereségek, a vállalati eredmények tendenciájukban mindinkább kifejezzék a társadalmilag szükséges tevékenységet?

Miért kellene a menekülés irányába összpontosítani erőinket, és — tudomásul véve, hogy most okkal, ok nélkül ilyen a szabályozó-rendszer — voltaképpen visszalépni a kereseti arányok tekintetében attól, amit már túlhaladtunk? Ez az irány — szerintem — feladása volna annak a politikailag is, elméletileg is helyes elvnek, amely úgy szól, hogy a bérnövekedés bizonyos fokig függjön a vállalati eredmények növekedésétől?

Az eredmények mutatóit kell tartós munkával olyanná tenni, hogy azok a valóságos teljesítménybeli különbséget pontosabban mutassák. Ha ezen az úton haladunk, bizonyos idő után valóban keletkezhetnek olyan differenciák is, amelyek már tényleg túlzottak. De nem hiszem, hogy a jövedelem-differenciálás 10–15 százaléknyi sávra szorítható, mert a valóságos társadalmi különbségek ennél sokkal nagyobbak.

Fel kell ezt vetni, most amikor még alig indultunk el az elhatározott úton. Holott ez egyik fontos feltétele annak, hogy meggyorsuljon a technikai fejlődés, növekedjék a gazdasági hatékonyság. Ugyanis nehéz elképzelni, hogy széles fronton tartós eredményeket tudjunk ezen a téren elérni, hanem fokozzuk a kereseti differenciákat.

Véleményem szerint, 3–4 évenként amúgy is szükségessé válik az, hogy hozzányúljunk a bérekhez pl. az árrendezések vagy a szolgáltatási díjak rendezése miatt. Azokkal egybekötve lehetne a közben kialakult, esetleg túl nagy kereseti differenciákat megszüntetni vagy csökkenteni, nem pedig egy intézményesített központi beavatkozási rendszerrel, mégpedig olyannal, amely a nyereség alakulásától való elszakadás irányába visz.

Különben is az a tapasztalat, hogy ha egy szférában központi intézkedéssel akarjuk megoldani a bérek elmaradását, akkor voltaképpen magasabb szinten újratermeljük mindazt a veszteség-forrást, amely azon a területen volt. Ez nem segít a dolgon.

Ha pl. az építőipart úgy akarjuk rendbehozni, hogy központi intézkedéssel emeljük a béreket és magasabb limitet állapítunk meg, de azt eredményhez kötjük és emellett még az építőipar monopolhelyzetét is gyengíteni tudjuk egy sor ponton, akkor ez eredményre vezet. Persze mindez nagyon bonyolult feladat, a beruházási politika, a pénzügyi politika, és az építőipari fejlesztés közös ügye. De ha egyszerűen odaadunk 2 milliárdot az építőiparnak béremelésre, akkor ugyanolyan nivellálás lesz a különböző területeken, mint amilyen most van. Ismerjük ennek a mechanizmusát.

FRISS ISTVÁN akadémikus

Z Á R S Z Ó

Tisztelt Elvtársak!

Először is — hogy elébevéágjak minden félreértésnek — kijelentem, hogy én nem fogok itt mérlegelni, nem fogok értékelni, és nem is fogok politizálni, nem azért, mintha mindennel, ami itt elhangzott, egyetérténék, hanem éppen azért, mert nem mindennel értek egyet. Elnöki minőségemben zárszót mondok és elnöki megbízatásommal való visszaélés volna ítéleteket hirdetni, melyek ellen az érdekeltek már nem fellebbezhetnek. Ezért nem akarok semmiféle vitába belebocsátkozni. Csak néhány olyan szempontot akarok felvetni — nem is sokat —, amelyek a vitában nem kerültek szóba, de amelyek — azt hiszem — a vitából mégis bizonyos fokig levezethetők.

Az első és legfontosabb szempont, amelyre utalni akarok, és amely egyes előadásokban ugyan nem jutott kifejezésre, de ha végiggondoljuk az elhangzottakat, akkor azért eléggé világosan kifejezésre jutott a következő. Azok a problémák, amelyekkel dolgunk van: a szocialista elosztás kérdései — amelyek oly rendkívül sokoldalúan tükröződtek a vitaülés felszólalásaiban — nem valami egyszer s mindenkorra adott kérdések. Ezek a kérdések a társadalom fejlődési állapotával, fejlődési fokával függnek össze, és a társadalom természetes és szükségszerű fejlődésével együtt változnak. Ez nem új felfedezés.

Tegnap reggel az Anti-Dühringből vett Engels-idézettel próbáltam közelebb hozni a közelgő Engels-ünnepséget. Engedjék meg, hogy még egy idézetet hozzak Engelstől az elosztás kérdésében. Ezt 1890-ben Konrad Schmidthez intézett leveléből veszem. Kimondottan a szocialista elosztás kérdéseiről azt mondja: „A vita valamennyi résztvevője a szocialista társadalmat nem úgy fogja fel, mint ami állandóan változik és fejlődik, hanem mint stabil, egyszer s mindenkorra lerögzített dolgot, amelynek tehát szintén mindörökké lerögzített elosztási módja van. Ésszerűen azonban mégiscsak meg lehet kísérelni azt, hogy először: felfedezzék azt az elosztási módot, amellyel elkezdik, és másodszor: megtalálják az általános irányt, amelyben a további fejlődés halad.”

Azt hiszem, hogy ez körülbelül a maximum, amire mi is törekedhetünk: Nem arra, hogy felfedezzük azt az elosztási módot, amellyel elkezdjük, hiszen azon — jól, rosszul — valamennyire túlvagyunk. Most tehát azoknak az irányoknak a megtalálására kell törekednünk, amelyek felé fejlődésünk megy vagy kívánatos, hogy menjen.

Itt mindjárt hozzászém, vagyis másodikként azt jegyzem meg, hogy nem olyan egyszerű ezeknek az irányoknak a megállapítása sem. Valamikor igen leegyszerűsítve úgy képzeltük, hogy marxista számára a döntő mégiscsak a gazdaság kell hogy legyen, sőt ezen belül a termelés. Tehát, gondoltuk, a termelési szempontokból kiindulva kell valahogy elrendeznünk az elosztást,

a termelési szempontoknak kell alárendelnünk az elosztást. Ennek megfelelően első helyen a termelésben foglalkoztatottakat, sőt ezen belül is elsősorban a legfontosabbnak tartott termelési ág dolgozóit kell szem előtt tartani, mondhatnám, előnyben részesíteni, azután jönnek a többiek.

Elég hamar kiderült, hogy így nem a legjobb a megoldás. Sokkal több tényező van, és nem is csak a ma, hanem a holnap szempontjai is, amelyeket az elosztásnál figyelembe kell venni. Idővel azt is megtanultuk, hogy nem egyszerűen a szándékunktól, jóakaratunktól, terveinktől függ az, hogy ténylegesen mi fog bekövetkezni, mert vannak az adott viszonyokból, összefüggésekből szükségszerűen folyó elháríthatatlan következmények is.

Persze az elosztás terén is — mint minden más területen — van lehetőségünk arra, hogy a fejlődést befolyásolhassuk; néha igen erőteljesen is befolyásoljuk. De ez nem azt jelenti, hogy végeredményben feltétlenül és teljes mértékben az fog valóra válni, amit mi terveztünk és amit azzal az erőteljes beavatkozással el akartunk érni. Előfordul, hogy a beavatkozásnak olyan előre nem látott hatása van, amely nem várt eredményre vezet.

Saját fejlődésünkből igen sok példát lehetne felhozni — egyet-kettőt még érinteni is fogok —, ahol ugyan sikerült erőteljesen befolyásolnunk a fejlődést, de ebből a fejlődésből egyáltalán nem az jött ki, amit mi terveztünk.

Harmadszor azt akarom megemlíteni, hogy nagyon sokféle különböző tényező befolyásolja a fejlődést és ezeknek van bizonyos önmozgásuk is. Közöttük szerepel természetesen a gazdaság is és végső fokon alapvetően a gazdaság az, ami a döntő befolyást gyakorolja. De a gazdaság mellett nagyon sok egyéb tényező is hat. Ezek közül a mi konferenciánkon is messzemenően szóba kerültek: tudati tényezők, jogi tényezők, különböző elképzelések, a társadalom rétegződése, tradíciók, és még sok minden más. Ezek, mint mondtam, általában bizonyos önmozgást is követnek. Tehát úgy áll a dolog, hogy például a jogi formáknak bizonyos előzetes jogi formákhoz kell kötődniük, bizonyos fokig azokból kell levezethetőeknek lenniük, bizonyos általános jogi elveket kell megvalósítaniuk.

Természetes, hogy ezek a különböző önmozgások nem esnek egybe egymással, sőt nemcsak hogy nem esnek egybe, hanem szükségszerűen bizonyos időbeli eltérések vannak közöttük. Sokkal gyorsabban alakulnak át például bizonyos gazdasági viszonyok, mint az azokhoz fűződő jogi formák, illetve az azokkal együttjáró különböző elképzelések, tudati elemek.

Részben ebből is következik, amit előbb említettem, hogy tudniillik az, ami különböző intézkedéseink eredményeképpen megvalósult, nem egyszerűen valamilyen előzetes elképzelésünknek a tükröződése. Hadd hozzak fel egy példát.

Talán még vannak itt olyanok, akik emlékeznek arra, hogy mintegy öt évvel ezelőtt ugyancsak erősen vitatott kérdés volt, hogy most a nivellálódás irányába vagy a differenciálódás irányába kell-e előremennünk. A vitában

elhangzott érvek általában amellet szoltak, hogy elsosorban differenciálásra van szükség. Ebből következtek azután bizonyos intézkedések. Ez 1960 elején volt. Valóban tettünk bizonyos intézkedéseket a differenciálás irányában, de sokkal lényegesebben ható intézkedéseket tettünk a nivellálás irányában. A differenciálás irányába mentünk bizonyos művezetői és egyéb fizetések kiemelésével, a nivellálás irányába azzal, hogy az addig a dolgozók által béreik után fizetett egységesen lineárisan 3%-os társadalombiztosítási járulékot progresszívvá tettük és bizonyos fizetésen felül ennél lényegesen többre, részben 10%-ra emeltük. Nyilvánvalóan nem azért jártunk így el, mert valamilyen elvi megokolás bizonyította ennek az eljárásnak helyességét, hanem azért, mert volt egy nagyon erős nyomás, amely ebbe az irányba hatott.

Nemcsak abból folynak tehát aránytalanságok, hogy túlságosan nivellálunk, hanem abból is, hogy túlságosan differenciálunk.

Ezeknek a különböző, egymással egyidejűleg, de nem azonos értelemben ható irányzatoknak természetesen az az eredménye, hogy ami létrejön, ami ténylegesen kialakul, az általában nem esik össze senkinek az előzetes elképzelésével, sem a Tervhivataléval, sem a Munkaügyi Minisztériuméval, sem más intézmények, akár pártintézmények kívánságaival.

Amint már az elején is mondtam, mi befolyásolni tudjuk a dolgokat, de a befolyásolás eredményeképpen nem pontosan az jön ki, amit elképzeltünk. Ennek egyik legkiáltóbb, mindenki részéről ismert és itt a mi vitaülésünkön ugyancsak sokszor szóba került más példára is hivatkozhatom: arra a bérszabályozásra, amelyet a reformmal vezettünk be. Egyrészt megszüntettük az átlagbérellenőrzést, illetve az átlagbérellenőrzés addigi formáját, másrészt bevezettük a részesedési alapnak egy olyan adóztatását, amely sokkal hatásosabb átlagbérellenőrzést jelentett a korábbinál. Ennek közvetlen következménye volt az a létszámnövelésre irányuló törekvés, ami legalábbis nagymértékben hozzájárult más tényezők — például a munkaidő csökkentése — mellett ahhoz, hogy azt a munkaerőhiányt, amely addig csak az építőiparra és még néhány, viszonylag kevés iparágra szorítkozott, csaknem általánossá sikerült tenni, mindazzal a rossz hatással, amelyről azóta igen sok szó esett.

Nos, ez egy kiáltó példa volt arra, hogy beavatkoztunk, szabályoztunk, és eredményesen szabályoztunk; olyan értelemben eredményesen, hogy volt hatása annak, amit csináltunk, de nem pontosan az, amit terveztünk. Miért? Azért, mert rendszabályainknak, intézkedéseinknek bizonyos közvetlen következményeit előre láttuk, bizonyos más hatásait, azt mondhatnám: társult hatásait, másod- vagy harmadfokú, különböző területeken jelentkező hatásait nem láttuk előre.

Egy fontos következtetést akarok még levonni konferenciánkból.

Az, hogy itt komplexen, sok oldalról néztük és vitattuk meg az elosztás kérdéseit, természetesen mindazokból a nagyon hasznos szempontokból, amelyeket itt már többen elmondtak. Megismerkedünk a különböző szem-

pontokkal, tágul a látókörünk, jobban látjuk az egész kérdés különböző oldalait, előnyös oldalait és fonákjait is. Kiemelném azonban, amiben a jövőre vonatkozóan az egész komplex megközelítésnek a legnagyobb jelentőségét látom: az ilyen komplex megközelítés teszi lehetővé számunkra azt, hogy jobban megismerjük saját gazdaságunk működését, jobban fel tudjuk mérni különböző intézkedéseink hatásait. Így ezeknek egyre inkább a kívánt hatása lesz. Erről szeretnék még pár szót mondani.

Az, hogy az eredmény nem esik össze azzal, amit az egyik, a másik vagy a harmadik területen terveztek vagy elképzelték, sokszor annak a következménye, hogy a különböző szándékokat, törekvéseket keresztezik más szándékok, törekvések és tendenciák. Ezeknek együttes eredményeképpen természetes, hogy sem az egyik, sem a másik nem érvényesül tisztán. Előfordul, hogy véglegesen akarunk megoldani bizonyos kérdéseket, amelyeket nem lehet véglegesen megoldani, amelyek a fejlődésnek megfelelően időről időre újabb megoldást követelnek. Hibáinknak vagy tévedéseinknek egy másik gyökerét abban találhatjuk, hogy általában az egyik vagy a másik fő szempont az, ami egy adott pillanatban jóformán az egész figyelmünket lefoglalja: azt a szempontot, azt a követelést, azt az érdeket akarjuk biztosítani, és közben eltekintünk másoktól, elhanyagolunk más tényezőket, elfeledkezünk az egyéb tényezőkről.

A mi mai elosztási rendszerünknek rengeteg rossz oldala, hibája, hiányossága van; nem azért, mert mi ezeket a hiányosságokat, hibákat így bele akartuk illeszteni ebbe a rendszerbe, hanem nagyrészt azért, mert bérrendszerünk, elosztási rendszerünk fejlesztésében általában úgy mentünk előre, hogy amikor nagyon éreztük, hogy valahol szorít a cipő, akkor ott valamilyen rendszabályt léptettünk életbe. Így sikerült a cipőt azon a helyen egy kicsit kitágítani, és nem vettük észre, hogy több más helyen majdnem még jobban szorít bennünket. Megszüntettünk bizonyos feszültségeket, és újabb feszültségeket teremtettünk.

A kérdés komplex megközelítésének — ha ezt sikerül kiépítenünk és tartóssá tennünk — éppen az a nagy eredménye lehet, hogy sokkal sokoldalúbban, pontosabban tudjuk előre számba venni cselekedeteink következményeit, sokkal jobban tudjuk előre figyelembe venni a különböző, egymással valamiképpen összhangba hozandó szempontokat, és végeredményben közelebb jutunk ahhoz az alapvető célunkhoz, hogy az egész társadalmi fejlődést az osztársadalom érdekeinek megfelelően és az osztársadalom valamilyen formában közös nevezőre hozott véleményének, szándékainak megfelelően irányítsuk.

Azt gondolom, hogy konferenciánk bizonyos mértékben hozzájárulás volt ehhez a fejlődéshez, és éppen ezért alapjában nagyon hasznos, nagyon jó konferencia volt. A konferencia tapasztalataiból egyrészt azt a következtetést kell levonnunk, hogy tudnunk kell nem végleges válaszokat keresni,

hanem a mai fejlettségi fokunknak legjobban megfelelőket, tudva azt, hogy fejlődésünk halad tovább, és az újabb, más fejlettségi fokok természetesen újabb megoldásokat követelnek. Másrészt arra kell törekednünk, hogy megtartsuk a kutatásnak, a feleletkeresésnek konferenciánkon többé-kevésbé megvalósított komplexitását, hogy döntéseink a kérdések komplex jellegének megfelelőek és ennek megfelelően eredményesek legyenek, nemcsak abban az értelemben, hogy egy rész cél felé visznek bennünket előre, hanem abban az értelemben is, hogy a társadalom nagy céljainak, nagy érdekeinek megfelelő irányba vigyenek bennünket előre.

FEJLŐDÉSI TENDENCIÁK A MUNKAJOGBAN ÉS TUDOMÁNYÁBAN*

WELTNER ANDOR

I.

1. Jellemző a munkajogi szabályozásra, hogy kevés olyan jogszabály-anyag van, amelynek kialakulása és fejlődése annyira szoros kölcsönhatásban állna a gazdasági és a társadalmi, a politikai és az ideológiai fejlődéssel, mint éppen a munkajogi szabályozás anyaga. Ebből következik, hogy alig van jogszabály-anyag, amely olyan forradalmi lendülettel tört volna utat magának és olyan gyorsan alakult volna ki, mint a munkajogi szabályozás. Együtt bontakozott ki a polgári forradalmakkal, és a kapitalista országokban együtt fejlődik nemcsak a műszaki-tudományos haladással, hanem a tőkés- és a munkásosztály között folyó osztályharcral, a munkásmozgalom erőfeszítéseivel is, és pedig úgy, hogy a munkajogi szabályozás ezeknek nemcsak egyszerű, mechanikus kifejeződése, hanem áldozatokkal kiharcolt eredménye, és a további gazdasági, társadalmi és politikai harcok egyik fontos eszköze is. A munkajog önálló jogágazattá alakulása pedig a szocialista forradalom közvetlen következménye, és a szocialista munkajognak ma már nemcsak az a feladata, hogy a különböző gazdasági, szociális és kulturális jogok megvalósulását mozdítsa elő, hanem nagyon fontos szerepet játszik általában a szocialista országok gazdasági, társadalmi és politikai rendjének megszervezésében és funkcionálásában, különösen pedig a szocialista munkaszervezet területén a termelés, az elosztás és az üzemi demokrácia megszervezésében és funkcionálásában.

2. A munkajog fejlődésére sajátos hatást gyakorol az a tény is, hogy a munkajog nemcsak az egyes országokon belül folyó osztályharcnak az eszköze, hanem a két tábor, a szocialista és a kapitalista országok között folyó gazdasági, társadalmi és ideológiai versenynek, a nemzetközi szinten folyó osztályharcnak is egyik számottevő eszköze. Mindez nagy felelősséget ró nemcsak a jogalkotásra, hanem a munkajog tudományára is. Mert igaz ugyan, hogy a gazdasági, a szociális és a kulturális igények kielégítésének színvonala elsősorban azon múlik, hogy az adott társadalom milyen anyagi forrásokkal rendelkezik, mennyi a nemzeti jövedelme. A munkajog azonban a maga esz-

* Weltner Andor MTA levelező tag akadémiai székfoglaló előadásának (1971. január 21.) szövege.

közeivel, főleg az emberek tudatának, akaratának és magatartásának közvetlen vagy közvetett befolyásolásával, a termelés és az elosztás megszervezésének támogatásával elő tudja mozdítani az erőforrások jobb kihasználását és az igazságos elosztás érvényesülését, végső fokon tehát a különböző gazdasági, szociális és kulturális jogosultságok magasabb szintű megvalósulását. Ezzel pedig nemcsak a szocializmus teljes felépítését szolgálhatja, hanem annak a történelmi versenynek a gyorsabb kimenetelét is, amely a két tábor között folyik.

3. Már a kapitalizmus viszonyai között is történelmileg nagyon rövid az az idő, amely alatt a munkajogi szabályozás eljutott odáig, hogy nemcsak egy-két olyan szabályból áll, amelyek a munkaszerződés megkötésére és felbontására vonatkoznak, hanem a munkaviszonyok körén túlmenően kialakul egy hatalmas jogszabályanyag. Ennek terjedelmére és komplexitására jellemző, hogy egyes polgári szerzők szerint a munkajognak megvan a maga alkotmányjoga, magánjoga, közigazgatási, eljárási, sőt büntetőjoga is, más szerzők szerint pedig a munkajogon belül különbséget kell tennünk egyéni és kollektív munkajog között. E nézetek részletesebb és kritikai ismertetésével korábban már foglalkoztam, és arra a következtetésre jutottam, hogy ezek a nézetek esetleg tükrözhetik a kapitalista országok viszonyait, de a szocialista országokban az egyéni és a kollektív jellegű jogviszonyok, továbbá az egyéb jogviszonyok olyan szerves egységet alkotnak, hogy az ismertetett nézeteknek megfelelő tagolás nem tükröznék adekvát módon a szocialista munkajog által szabályozott viszonyokat. E nézetekről tehát csak annak a fejlődési tendenciának a dokumentálása érdekében tettem említést, amellyel a munkásmozgalom hatására már a kapitalista országok munkajogaiban is találkozunk. Ez a fejlődési tendencia a társadalmi viszonyok egyre szélesebb körére terjeszti ki a munkajogi szabályozást. A szocialista állam fokozott gazdasági-szervező és kulturális-nevelő tevékenysége következtében pedig ez a tendencia a szocialista országokban még gyorsabban és erőteljesebben érvényesül. Ha ugyanis végig tekintünk a szocialista országok munkajogi szabály-rendszerén, megállapítható, hogy ez a szabályrendszer ma már a gazdasági, a társadalmi, a kulturális és a politikai viszonyok olyan széles körét szabályozza, amely az üzemi demokrácia intézményeitől és a szakszervezeti jogoktól kezdve — a munkához való jog megvalósulásának, a munkaidőnek és a pihenőidőnek, a munka díjazásának és a vállalati nyereségrészesedés felosztásának, a különböző szociális és kulturális, egészségügyi és munkavédelmi juttatásoknak, a képzésnek és a továbbképzésnek, a társadalombiztosításnak és a szociálpolitikának stb. a kérdésein keresztül — egészen a különböző egyéni és kollektív jellegű jog- és érdekviták elintézéséig terjed.

A munkajogi szabályozás fejlődésének egyik fontos és általános jellegű tendenciája tehát, hogy nagy mértékben bővül az általa szabályozott társadalmi viszonyok köre, és ez a folyamat jelenleg sem tekinthető lezártnak, ha figyelembe vesszük, hogy még ma is jelentkeznek olyan újabb feladatok,

amelyeket társadalompolitikánk legjobban a vállalatok, illetve a kereteik között kialakuló munkajogviszonyok és kollektív jellegű jogviszonyok segítségével tud megoldani.

Ha pedig a szocialista munkajog által szabályozott társadalmi viszonyokat nemcsak horizontális, hanem vertikális irányban is áttekintjük, akkor felismerhető a munkajogi szabályozás fejlődésére jellemző másik általános jellegű tendencia is. Ennek lényege az, hogy főleg a termelés eszközeire vonatkozó tulajdonnak ösztársadalmi szintre történt felemelkedésével, a tervgazdálkodás bevezetésével és a szocialista demokrácia kibontakozásával párhuzamosan lehetővé, de szükségessé is vált az, hogy a szocialista munkajog nemcsak az egyéni és a vállalati, hanem az ipari (szakmai), sőt az ösztársadalmi viszonyok szabályozásában is részt vegyen.

Mindebből két további fejlődési tendenciára vonatkozó következtetés is levonható. Az egyiknek a lényege az, hogy a vállalatot, amelynek a keretei között a dolgozók kollektívája tevékenykedik, nem tekinthetjük csak gazdálkodó egységnek, hanem ma már egy olyan komplex, gazdasági-társadalmi egységgé vált, amely nemcsak a termelés és az elosztás feladatait látja el, hanem számos egyéb társadalompolitikai funkciót is. Ez egyben azt is jelzi, hogy a munkajog feladata ezek megoldására is kiterjed. Éppen ezért vált szükségessé, hogy munkajogunk a kollektíva tevékenységét, tehát a belső viszonyait is szabályozza, kialakítva a kollektív jellegű jogviszonyokat, amelyekre még majd visszatérek. A másik következtetésem lényege az, hogy a munkajogi szabályozás nemcsak a vállalaton belül kialakuló egyéni és kollektív jellegű viszonyokat szabályozza, hanem például a szakszervezetek tevékenységének és a munkavédelemnek olyan viszonyait is, amelyek nem vállalati, hanem magasabb szinteken helyezkednek el.

E fejlődési tendenciából az is következik, hogy a munkajog tudományának kettős értelemben is megnövekedtek a feladatai, és pedig nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is. Egyrészt egészen új fajta viszonyokat, így például a szakszervezeti jogosítványokat, a kollektív jellegű jogviszonyokat, a vállalat vagyonán belül kialakuló célvagyonokat, az igazgató jogállását stb. kellett szabályozni, és elméletileg is tisztázni. Másrészt a vertikális és horizontális kiterjedés következtében egyre több olyan társadalmi viszony elemzésével kell a munkajog tudományának foglalkoznia, amelyek vizsgálata csak a szociológiai módszerek felhasználásával és a társtudományokkal, az ún. munkatudományokkal együttműködve végezhető el eredményesen, tehát rá kell térnie a komplex jellegű kutatások útjára, az integrált jellegű befolyásolás eszközeinek kidolgozására.

Legutóbb 1966-ban foglalkoztam a magyar munkajog tudományának helyzetével és feladataival.¹ Úgy gondolom, az immár három éve funkcionáló

¹ Weltner Andor: A magyar munkajog tudományának jelenlegi helyzetéről és feladatairól, MTA IX. Osztályának Közleményei 1 (1966—67) 233—263. old.

új gazdaságirányítási rendszer, továbbá az 1967-ben megalkotott új Munka Törvénykönyve és végrehajtási rendeletei indokoltta teszik, hogy az általános fejlődési tendenciákon belül ismét megvizsgáljuk munkajogunk egyes legfontosabb intézményeinek és megoldásainak fejlődési tendenciáit is.

II.

1. A szocialista irodalomban már korábban is több szerző foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a központi állami szervek jogalkotó tevékenységén túlmenően szükség van-e arra, és ha igen, akkor milyen mértékben, hogy alacsonyabb szinteken tevékenykedő állami és szakszervezeti szervek is részt vegyenek a munkajog körébe tartozó társadalmi viszonyok szabályozásában. Különösen az a kérdés áll a tudományos érdeklődés előterében, hogy a vállalatok szintjén — az üzemi demokrácia fejlesztése és a legfontosabb feladatok jobb megoldása érdekében — hogyan kell bevonni munkajogi viszonyaik szabályozásába a vállalati kollektívákat. Az elméleti nézetek már a gazdaságirányítás reformja előtt is arra a következtetésre jutottak, hogy a munkajog fejlődésének egyik fontos tendenciája az, hogy az egységes munkajogi alapelvekre épülő és a munkajog legfontosabb intézményeit szabályozó kódex keretei között szükség van a szabályozás decentralizálására és differenciálására, továbbá a társadalmi szerveknek, illetve a vállalati kollektíváknak a szabályozásba történő bevonására.

Ezek közül a legfontosabb okok a következők:

a) A szocialista, és azon belül az üzemi demokrácia fejlődése azt igényli, hogy a dolgozók kollektívái közvetlenül is, de főleg szakszervezeteik útján részt vehessenek az élet- és munkakörülményeiket érintő kérdések szabályozásában.

b) Az egységesen szocialista típusú munkaviszonyon belül a munkaviszonyoknak számos fajtája alakul ki, ami a részletkérdések tekintetében differenciált szabályozást igényel. Ebből következik, hogy a Munka Törvénykönyve csak azokat a legfontosabb kérdéseket szabályozhatja, amelyek minden fajta munkaviszonyra jellemzőek, és a részletkérdéseket helyesebb azon az alacsonyabb, tehát elsősorban iparági (szakmai) szinten, sőt — ha arra szükség van — esetleg még ezen túlmenően is — azoknak a gazdálkodó, igazgatási vagy társadalmi szerveknek a szintjén is szabályozni, ahol ezt a differenciált szabályozás igénye szükségessé teszi.

c) Végül a harmadik érv az volt, hogy a részletkérdések szabályozását a munkaszervezet gyors változásai miatt gyakran módosítani kell, és ezért is helyes az a megoldás, amely szerint az ilyen kérdéseket ne a törvény szabályozza, hanem olyan alacsonyabb szinten elhelyezkedő szabályozási formák, amelyeknek a módosítása kisebb problémát jelent, mint a törvény megváltoztatása.

2. Ezt a tendenciát is a gazdaságirányítás reformja felerősítette és meggyorsította, mert megnövekedett a vállalatok viszonylagos önállósága, tehát lehetővé és szükségessé vált, hogy vállalati szinten szabályozzák a vállalat hatáskörébe tartozó olyan kérdéseket, amelyek nem csak eseti vagy egyedi döntéseket, intézkedéseket, utasításokat stb., hanem absztrakt és normatív jellegű rendezést igényelnek. Ez a szükséglet vezetett a kollektív szerződés intézményének felélesztésére, és ezzel kapcsolatban több elméleti és gyakorlati kérdés felmerülésére.

Ezek közül itt csak hárommal foglalkozom:

a) Az egyik kérdés lényege az, hogy a kollektív szerződésekben milyen széles körben illesse meg a közös szabályozás lehetősége a vállalatot és a szakszervezet vállalati szervét. A válasz látszólag nagyon egyszerű: bármely kérdést bárhogyan szabályozhatnak, feltéve, hogy a kollektív szerződés rendelkezése jogszabályba nem ütközik. Ilyen esetben a rendelkezést a Mt. V. 6. §-a szerint haladéktalanul módosítani kell. Van azonban olyan álláspont is, hogy a kollektív szerződés csak olyan kérdéseket szabályozhat, amelyekre vonatkozóan a jogszabály kifejezetten elrendeli, hogy azokat a kollektív szerződésben „kell” vagy „lehet” szabályozni.

Ezt az álláspontot azzal támasztják alá, hogy a Mt. 8. §-ának (3) bekezdése szerint: „A kollektív szerződés és a vállalati munkavédelmi szabályzat munkaviszonyra vonatkozó más szabálytól csak annyiban térhet el, amennyiben az megengedi. Az a rendelkezés, amely e tilalomba ütközik, érvénytelen”.

Itt most nem is azzal a kérdéssel szeretnék foglalkozni, hogy ez az utóbbi álláspont — véleményem szerint — miért nem vezethető le az ismertetett rendelkezések szövegéből. Ha ugyanis valamilyen okból indokolt a szabályozási lehetőség korlátozása, ez nem a szövegértelmezés, hanem a történeti értelmezés eszközeivel állapítható meg.

Ezt a problémát ugyanis két különböző oldalról is meg kell közelíteni, illetve a szabályozási lehetőséget két oldalról is el kell határolni:

aa) Az egyik oldalon ez a probléma az új gazdasági mechanizmusnak azt a lényeges kérdését érinti, hogy milyen széles körben szükséges az eredményes gazdálkodás megszervezése érdekében a vállalat, illetve az igazgató részére az egyszemélyi vezetés jogkörén belül a dolgozók és a kollektíva irányában egyoldalú döntési, intézkedési, utasítási jogkört biztosítani, mert az új gazdasági mechanizmussal ellenkeznék, ha az igazgató a kollektív szerződésben egy bizonyos határon túl is korlátozhatná a vállalatot megillető munkáltatói jogosítványok gyakorlásának lehetőségét, lemondva az egyszemélyi vezetői jogkör egy részéről, amelyet pedig az állam a vállalati önállóság körében az eredményes gazdálkodás érdekében hocsátott az igazgató rendelkezésére. Nem azzal a meghagyással, hogy arról lemondjon, hanem azért, hogy azt a vállalat, illetve a társadalom érdekében felhasználja,

bb) A másik oldalon pedig úgy merül fel a kérdés, hogy a vállalati kollektíva se mondhasson le érvényesen az őt és tagjait megillető olyan egyéni és kollektív jellegű jogosultságokról, továbbá az üzemi demokrácia által biztosított olyan lehetőségekről, amelyeket társadalmi fejlődésünk ma már feltétlenül biztosítani tud, államunk pedig biztosítani akar. A munkajog tudományának egyik nagyon fontos feladata éppen ezeknek a határvonalaknak a kitűzése.

Azelőtt ezt a kérdést úgy fogalmaztuk meg, hogy az igazgató milyen mértékben köteles a vállalati kollektíva és annak tagjai irányában azokat a tulajdonosi és munkáltatói jogosultságokat gyakorolni, amelyek gyakorlása — az állammal fennálló viszonyában — mint a vállalat vezetésével kapcsolatos igazgatói, szabatosabban, mint dolgozói kötelezettségek jelentkeztek. Ma már ezt a kérdést inkább úgy fogalmazzuk meg, hogy milyen jogosultságairól, és milyen mértékben mondhat le az igazgató anélkül, hogy megszegné az állam irányában fennálló kötelezettségeit. Véleményem szerint ezt a kérdést nem lehet erőltetett szövegmagyarázattal megoldani, hanem az előbb kifejtett gondolatok figyelembe vételével lehet, de kell is biztosítani, hogy a kollektív szerződések az indokolt határokon túlmenően ne korlátozzák a vállalat munkáltatói jogosultságait, illetve az igazgató egyszemélyi vezetői jogkörét még akkor sem, ha az utóbbi erre hajlandó is lenne. Ez a határ azonban — véleményem szerint — szélesebb körben kell, hogy biztosítsa a szabályozás lehetőségét, mint ahogyan azt jelenleg a szabályozás megvonja, szélesebben tehát mint az említett „kell” és „lehet”. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy szélesebb körben merül fel a kollektív szerződésekkel történő szabályozás szükségessége, mint amilyen széles körben a jogszabály a „kell” és a „lehet” szavakat használja. Nehéz is lenne megindokolni például, hogy a kollektív szerződések miért ne szabályozhassák mindazokat a kérdéseket, amelyeket a munkaszerződések is szabályozhatnak.

Megjegyzem még azt is — és erre más összefüggésben majd még visszatérek —, hogy az sem helyes, ha az igazgatót túlzott mértékben védjük saját hibáival szemben, vagyis olyan mértékben, hogy az már valójában gyámkodást jelent. Az új gazdaságirányítási reformmal együtt az igazgatóknak is lényegesen önállóbbnak kell lenniök, és kisebb baj, ha a jogi szabályozás az igazgató számára nagyobb jogi lehetőséget biztosít, és ezzel persze nagyobb hibalehetőséget is teremt, mintsem az, hogy túlzott gyámkodással akadályozzuk önállóságuk kibontakozását.

b) Ismeretes, hogy a kollektív szerződés intézményének történeti fejlődésében hol a kötelmi, hol a normatív, hol mind a két fajta jellegzetességgel rendelkező elemeket tartalmazó kollektív szerződések megkötésére került sor. A jelenlegi szabályozásból olyan következtetés is levonható, amely szerint csak normatív jellegű rendelkezéseket tartalmazó kollektív szerződések megkötésére kerülhet sor, bár úgy tűnik, hogy a jogszabály ezen túlmenő lehető-

séget kívánt biztosítani, amidőn elrendelte, hogy a kollektív szerződés nemcsak a vállalat és a dolgozók jogaira és kötelezettségeire vonatkozó szabályokat állapítja meg a jogszabály által meghatározott körben és keretek között, hanem az ezek végrehajtására vonatkozó elveket is. Nagyon lényeges kérdés, hogy ez mit jelent, és az is, hogy a kollektív szerződésben meg kell-e illetve meg lehet-e állapítani egyéni jogosultságokon és kötelezettségeken túlmenően kollektív jellegű, vagyis a kollektívát megillető jogosultságokat is, továbbá olyan jogosultságokat, illetve kötelezettségeket, amelyek a vállalatvezetés és a szakszervezet együttműködésére vonatkoznak a vállalati tevékenység megszervezése, a bér- és jövedelempolitikai meghatározása, továbbá más olyan feladatok megoldása céljából, amelyek eredményes elvégzése egyaránt érdeke a vállalatnak és a kollektívának is. Úgy látszik, hogy a kollektív szerződések nagyban-egészen megoldották a feladatukat, hogy a magasabb szintű jogszabályok keretei között részleteiben is meghatározzák a dolgozók egyéni jogait és kötelezettségeit. Erre utal, hogy most már a kollektív szerződéseket nem évenként, hanem hosszabb időközönként kell megkötni, és időközben, ha arra szükség van, csak módosítják vagy kiegészítik a kollektív szerződést. Megítélésem szerint azonban a jövőben ismét előtérbe kerülnek majd a kollektív szerződés kötelmi elemei, vagyis olyan megállapodások a vállalat és a kollektíva között, amelyek a felsorolt feladatok megvalósítása érdekében meghatározzák a szükséges tennivalókat. Ha valahol, akkor éppen a szocializmus viszonyai között lehetséges és indokolt is olyan kollektív megállapodások létesítése, amelyek az érdekek összehangolása, és az így összehangolt érdekeket szolgáló feladatok megvalósítása céljából tervszerűen és intézményesen meghatározzák a vállalat és a szakszervezet, az igazgató és a kollektíva tennivalóit.

c) A szabályozással kapcsolatos harmadik fontos problémát abban látom, hogy a Munka Törvénykönyve és végrehajtási rendeletei főleg a gazdaságkodás területét, és ezen belül is az ipari termelést tartották szem előtt. Ez egymagában még nem lenne baj, de gondoskodni kellene arról, hogy az egyéb területekre vonatkozóan, gondolok itt elsősorban a költségvetési szervek dolgozóira, ezek körén belül pedig főleg a közszolgálati dolgozókra, megfelelő szinten és részletességgel létre jöjjenek azok az eltérő megoldások, amelyekre az ilyen dolgozók munkaviszonyaival kapcsolatban szükség van.

3. A szabályozással kapcsolatos gondolatokat összefoglalva, munkajogunk egyik fontos fejlődési tendenciáját a kollektív szerződés intézményének felélesztésében látom, mert a vállalati önállóságon belül az egyszemélyi vezetői jogkör és az üzemi demokrácia egymással párhuzamosan megnövekedett és egymással kölcsönhatásban álló jogköreinek megfelelő funkcionálása és együttműködése nagy mértékben múlik azon, hogy a kollektív szerződések hogyan szabályozzák a vállalat és a dolgozók, az igazgató és a vállalati kollektíva jogait

és kötelezettségeit, valamint ezek végrehajtásának elveit. Ebből adódik a munkajog tudományának az a feladata, hogy tisztázza először azt, hogy milyen körben helyes a kollektív szerződésre bízni a munkajogi viszonyok szabályozását, másodsorban pedig azt, hogy miként kell helyesen szabályozni azokat a kérdéseket, amelyek ebbe a körbe tartoznak.

III.

A szocialista munkajog eddigi fejlődésében is már nagyon lényeges szerepet játszott a vállalati kollektívának, mint mikro-társadalmi jelenségnek a kibontakozása, mert ki kellett dolgozni azokat a jogi formákat, amelyek lehetővé tették, hogy a vállalati kollektívák betölthessék azt a gazdasági társadalmi és politikai rendeltetésüket, amelyet számukra a szocialista fejlődés kialakított. Különösen a gazdaságirányítási reform bevezetése óta munkajogunk fejlődésének egyik nagyon fontos vonása éppen az, hogy az egyéni munkajogviszonyok és azok szabályozása mellett egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a kollektív jellegű jogviszonyok, hiszen ezek közvetítésével valósulnak meg olyan fontos társadalom- és jogpolitikai feladatok, mint az üzemi demokrácia fejlesztése, a szakszervezetek érdekvédelmi és érdekképviselési tevékenységének biztosítása, a kollektíva jogosultságainak kiépítése a nyereségrészesedésre, a jóléti és kulturális alapokra stb. A kollektíva és a kollektív jellegű jogviszonyok lényegének feltárását már korábban is megkíséreltem.² Éppen az itt vázolt fejlődés alapján jutottam arra a következtetésre, hogy az egyéni munkajogviszonyok mellett kifejlődtek a kollektív jogviszonyok is, amelyeket munkajogunk olyan esetekben alakít ki, amidőn nem, vagy nem csak egy-egy dolgozót egyénileg, hanem a dolgozók összességét kívánja feljogosítani, jogi védelemben, előnyökben, különböző szolgáltatásokban stb. részesíteni. Ebből vontam le azt a következtetést is, hogy a kollektíva a vállalatban mint jogi személyen belül sajátos, kollektív jellegű jogalanyisággal rendelkezik, és hogy a szakszervezet ennek a kollektívának érdekképviselési és érdekvédelmi szerve. A kollektíva és a kollektív jellegű jogviszonyok jelentőségének megnövekedésére legutóbb Eörsi Gyula ismét rámutatott, amidőn azzal a kérdéssel foglalkozott, nagyon figyelemre méltó és előre mutató módon, hogy milyen szerepet tölt be a vállalatban belül a „munka eleme”, és hogy ez jogilag miként jut kifejezésre.³ Eörsi Gyula fejtegetései alapján is megállapít-

² Weltner Andor: Gondolatok a vállalati kollektívával kapcsolatban, *Jogtudományi Közlöny*, XIX., 1964, 585–597. p.; *Legal relations of collective character and the collective of the enterprise*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis De Rolando Eötvös Nominatae*, Sectio Iuridica — Tom V. 135–159. p.

³ Eörsi Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat, *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Tomus XII. 1970, 39–68. old.

ható, hogy ma a munkajogi viszonyokban a gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai fejlődés főleg a kollektív jellegű jogviszonyok keretein belül, azok felhasználásával és fejlesztésével játszódik le. Megítélésem szerint azok a jogi megoldások, amelyek meghatározzák a vállalat keretei között a kollektívák és szakszervezeteik jogi helyzetét, és az ebből adódó kollektív jellegű jogosultságait, nagyban-egészében megfelelnek a jelenlegi gazdasági-társadalmi lehetőségeknek és követelményeknek. Ebben a vonatkozásban problémák inkább csak egyes dogmatikai jellegű részletkérdésekkel, és a jogi szankciókkal kapcsolatban merülnek fel.

A munkajognak mindig egyik legfontosabb és legsajátosabb problémája volt, hogy milyen érdekvédelmi és jogérvényesítő lehetőségeket biztosít a dolgozók és kollektíváik részére, ha egyéni vagy kollektív jellegű érdek- vagy jogvita alakult ki, és hogy milyen szankciórendszert lehet és kell kiépíteni. Érthető tehát, hogy a munkajogi vitákkal kapcsolatos elméleti és gyakorlati problémák állandóan napirenden vannak.

A szakszervezetek már a gazdaságirányítás reformja előtt is felléphettek a felsorolt viták esetén, gyakorlatilag azonban nem jogi, hanem főleg csak szakszervezeti-politikai eszközöket vehettek igénybe. A gazdaságirányítási reform bevezetésekor megalkotott új Munka Törvénykönyve ebben a vonatkozásban is lényeges lépéseket tett előre, mert ma már nemcsak arra van lehetőség, hogy a dolgozó vagy a szakszervezet egyéni jogvita esetén vegyen igénybe jogi eszközöket, hanem bizonyos körben akkor is, ha kollektív jellegű jogvitáról, sőt a kifogás intézményén belül akkor is, ha egyéni vagy kollektív jellegű érdekvitáról van szó. Nyilvánvaló, hogy munkajogunk egyik legfontosabb feladata a különböző érdekek összehangolása és az érdekkonfliktusok megoldása. Ez különösen indokoltá teszi, hogy a különböző társtudományokkal együtt a munkajog tudománya is felméréseket, kutatásokat, elemzéseket végezzen egyfelől annak feltárására, hogy miből adódnak a különböző egyéni és kollektív jellegű érdek- és jogviták, másfelől annak kidolgozására, hogy miként lehet ezeket az érdek- és jogvitákat megelőzni, ha pedig mégis felmerülnek, a lehető legjobbban megoldani, és ennek érdekében a jelenlegi megoldásokat továbbfejleszteni.

A további részletek mellőzésével hadd zárjam le ezeket a vázlatos fejtegetéseket annak megállapításával, hogy munkajogunk egyik fontos fejlődési tendenciája abból adódott, hogy szabályozni kellett a vállalati kollektíva és ezen belül a kollektíva tagjainak ebből a minőségükből folyó jogi helyzetét, a vállalat különböző belső szerveinek, bizottságainak a jogkörét, és mindezekkel kapcsolatban a szakszervezetek jogosultságait. A munkajog tudományának pedig azt kell vizsgálnia, hogy miként kell továbbfejleszteni a kollektív jellegű jogviszonyokat annak érdekében, hogy a vállalatok keretei között minél jobb együttműködés alakuljon ki a vállalati tevékenység eredményessége érdekében, ide értve azt is, hogy a dolgozók az általuk végzett munka eredményes-

ségének arányában minél magasabb színvonalon részesedhessenek a nemzeti jövedelemből, a vállalat részéről nyújtott különböző díjazási és juttatási formák felhasználásával.

IV.

Az elméletnek is fel kell figyelnie arra a változásra, amely a munkaviszony mellőzhetetlen tartalmával kapcsolatban következett be. Milyen gazdasági-társadalmi célokat szolgál a munkajogban a kogencia, a munkajogviszony mellőzhetetlen tartalma? Amíg a vállalati érdekeltség a háttérbe szorult, a kogencia főleg a társadalmi és az egyes dolgozók egyéni érdekeit védte, és ahol ezek nem voltak azonosak, szükségképpen a két érdek összeegyeztetésére, összehangolására törekedett. Ahol erre sem volt lehetőség, ott meghatározta, hogy bizonyos határokon túl melyik érdek engedjen a másiknak.

Az elmélet eljutott annak a felismerésig is, hogy mellőzhetetlen erejű szabályozás nélkül tervgazdálkodás nem folytatható, mert a társadalmi munka megszervezésének és a nemzeti jövedelem elosztásának tervszerűségét csak úgy lehet biztosítani, ha egyfelől a dolgozók részéről elvégzendő feladatok, másfelől a dolgozók részére szolgáltatandó juttatások össztársadalmi méretekben — szükségképpen — a népgazdasági terv szerves részét alkotják. Ez pedig csak úgy valósítható meg, ha a jogrendszer bizonyos vonatkozásokat és szolgáltatásokat egyfelől az állam és a vállalatok, másfelől a vállalatok és a dolgozók viszonyában is mellőzhetetlen erővel állapít meg.

Azokra a jogi megoldásokra, amelyek ezt a célt szolgálták, általában és szükségképpen olyan fajta merevség volt a jellemző, amely nem sok döntési szabadságot biztosított a vállalatnak az állam irányában, de a kollektíva és annak tagjai irányában sem.

Ezt a merevséget azonban már a gazdaságirányítási reform bevezetése előtt is enyhítette, hogy a mellőzhetetlen erejű rendelkezések bizonyos szolgáltatások vonatkozásában csak áthághatatlan alsó és felső határokat állapítottak meg, és ezek között a vállalat dönthette el az állam irányában, hogy miként kíván gazdálkodni, mit igényel a vállalati kollektívától és annak tagjaitól, illetve mit kíván a számukra szolgáltatni. E határok között egyfelől a vállalat, másfelől a kollektíva, illetve annak tagjai között a szerződéskötési autonómia vagy a vállalat egyoldalú döntési, rendelkezési, utasítási jogosultsága érvényesült.

Megítélésem szerint a reform bevezetése óta eltelt három év tapasztalatai azt mutatják, hogy a tervgazdálkodás mind a két viszonylatban továbbra is szükségessé teszi, hogy bizonyos kérdéseket a jogrendszer mellőzhetetlen módon szabályozzon. A vállalati önállóság megnövekedése és a nyereségérdekeltség kibontakozása azonban azt igényelte, hogy az eddigi merev megoldásokat több

vonatkozásban is rugalmasabbá tegyük. Külön tanulmányt igényelne a munkajogi kogencia teljes feldolgozása. Így csak a legfontosabb tendenciákra utalok. A vállalati önállóság növekedése elsősorban azt tette szükségessé, hogy egyes esetekben megszűnjön a kogencia. Más esetekben fix meghatározás helyébe alsó és felső határok bevezetésére került sor. Harmadsorban pedig lényeges fejlődési tendencia, hogy főleg az egyes szolgáltatások felső határa egyre inkább nem áthághatatlan. A szabályozás ugyan meghatározza a szolgáltatások felső határát, de ezek indokolt esetben túlléphetők, például lehetőség van személyi bérek megállapítására, jutalomszabadság nyújtására, a munkabéren felül számos anyagi juttatás szolgáltatására. Egyes esetekben a mellőzhetetlenség csak a szerződés megkötésekor vagy módosításakor áll fenn, más esetekben pedig csak az egyik fél irányában. (Így például a felmondási időt csak a szerződés megkötésekor vagy módosításakor nem lehet csökkenteni, de a munkaviszony konkrét megszüntetésekor a felek rövidebb felmondási időben is megállapodhatnak. Vagy például a felmondási tilalmak és korlátozások csak a munkaadó irányában érvényesülnek mellőzhetetlen erővel.)

Nagyon fontos tudományos feladat tehát elsősorban annak megvizsgálása, hogy milyen körben indokolt a vállalatra átruházni a tulajdonosi és munkáltatói jogosultságok önálló gyakorlásának jogi lehetőségét. Legalább ennyire fontos azonban másodsorban a vállalat keretein belül is tisztázni azt, hogy hol húzódjék az a határ, amelyen belül a vállalatot a kollektíva és tagjai irányában döntési szabadság illesse meg.

Nagy általánosságban csak annyi mondható, hogy mellőzhetetlen erejű szabályozásra akkor van szükség, ha a gazdasági ösztönzők és a politikai befolyás eszközei nem elégségesek az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdek összhangjának megvalósítására, illetve annak megakadályozására, hogy az egyének a vállalatok terhére vagy ezek az osztálytársadalom terhére a nemzeti jövedelemből — közvetlenül vagy közvetve — többre tegyenek szert, mint amennyi a szocialista elosztás elvei szerint részükre a nemzeti jövedelemből biztosítható.

Az összhang megbontásának, vagyis konfliktus kialakulásának a veszélye a másik oldalról is fennáll, mert ellentmondás alakulhat ki a vállalati nyereségérdekeltség és a szociálpolitika követelményei között. Biztosítani kell tehát mellőzhetetlen erővel, hogy a vállalatok is teljesítsék mindazokat a szolgáltatásokat, amelyeket mint minimumot a szocialista állam a dolgozók részére a vállalatok közvetítésével feltétlenül biztosítani akar, így például a díjazás minimumát, a különböző pihenőidőket, szabadságot, a különböző jóléti, kulturális és munkavédelmi szolgáltatások minimumát stb.

V.

Közvetlenül a munkajog tudományával kapcsolatban három kérdést szeretnék kiemelni.

1. Elsősorban egy bizonyos szemléleti módra szeretném a figyelmet felhívni, amely elég sok nehézséget jelent. Lényegét illetően arról van szó, hogy a szocialista munkaszervezet területén kialakult több olyan jogi jelenség, amelyeket a munkajog művelői vagy beskatulyáznak valamely már kialakult államigazgatási jogi, polgári jogi, eljárási jogi stb. kategóriába, vagy pedig azt ezek sajátos válfájának tekintik. Pedig nemcsak elméleti, hanem gyakorlati nehézségeket is okoz, ha a munkaszerződést a polgári jogi szerződés valamely sajátos válfájának, a szakszervezet érdekképviselési jogkörét a polgári jogban vagy a polgári eljárási jogban kialakult képviselő sajátos utánképzésének, a vállalati kollektívát valamely rendhagyó polgári jogi személynek, a fegyelmi eljárást egy civilisztikus jellegű büntető eljárásnak stb. tekintenénk. Mindez persze egy bizonyos mértékben, vagy talán inkább úgy mondanám, egy bizonyos ideig érthető volt. A gyakorlati megoldások és az elméleti nézetek kialakítása érdekében elsősorban azokat a jogi kategóriákat lehetett felhasználni, amelyek adva voltak, — persze már akkor is egy bizonyos, nem is lényegtelen korrekcióval, amit úgy fogalmaztunk meg, hogy a munkaviszony sajátosságai által igényelt eltérésekkel. A szocialista munkajog azonban nem azért alkalmaz sajátos megoldásokat és nem azért rendelkezik viszonylag önálló alapelvekkel, mert önálló jogágazat „akar” lenni. Éppen fordított az összefüggés: azért alakult ki a munkajog szükségszerűen mint önálló jogágazat, mert a munka szocialista megszervezése sajátos gazdasági-társadalmi törvényszerűségekhez igazodik, elsősorban azért, mert az állampolgárok társadalmi tulajdonban álló termelési eszközökkel kapcsolhatják össze munkaerejüket, mint egy szocialista állami gazdálkodó szervezet keretei között tevékenykedő kollektíva tagjai. Ennek következtében munkaerejüket nem áruviszonyok keretei között fejtik ki stb. Mindez újszerű gyakorlati megoldásokat, dogmatikai kategóriákat és elméleti nézeteket igényelt, amelyeket csak eltorzítva, tehát hátrányos következmények árán lehetett volna beerőszakolni más jogágazatok dogmatikai kategóriáinak és elméleti nézeteinek a keretei közé. Valahányszor ezt megtettük, az élet előbb-utóbb szembe szegült ezekkel a kísérletekkel. Ezt a göröngyös utat talán végig kellett járnunk, mert először fel kellett ismernünk azokat a gyakorlati és elméleti megoldásokat, amelyek megfelelnek a munkaerő, a munkaviszony, a vállalati kollektíva, a szakszervezet stb. természetének a szocializmus viszonyai között, sőt annak a fejlődésnek is, amely mindezek vonatkozásában állandóan lejátszódik. Nyilvánvaló, hogy ebben hosszú időn át zavart bennünket nemcsak az hogy a munkaerővel, munkaviszonnyal stb. a kapitalizmus viszonyai között is találkozunk, hanem az is, hogy az ezekre vonatkozó tudati kategóriákat, gyakorlati megoldáso-

kat, elméleti nézeteket örököltük is, és ezektől először meg kellett szabadulnunk.

Ma azonban — úgy gondolom — azt a megoldást kell követnünk, hogy a munkajog által szabályozott jelenségek gazdasági-társadalmi tartalmából, jogpolitikai szerepéből indulunk ki, és így keressük meg azt az elméleti koncepciót és gyakorlati megoldást, amely leginkább megfelel a helyesnek felismert gazdasági-társadalmi törvényszerűségeknek, igényeknek, szükségleteknek.

Így juthatunk arra a következtetésre, hogy a szerződésnek, vagy ha úgy tetszik a megállapodásnak van egy magasabb szintű általános kategóriája, amelynek a lényege az, hogy a felek kölcsönös akarata jogviszonyok, jogi hatások kialakítására irányul. Ennek vannak azután különös, illetve egyedi fajtái, így például egyfelől a polgári jog áru-szerződése, másfelől a munkajogban kialakult nem áru, hanem személyiségi jellegű munkaszerződés stb. Vagy például létezik a jogalanyiség általános fogalma, és ezen belül helyezkednek el a különböző jogágazati jogalanyiságok, ide értve a vállalati kollektívát is. Az általános és a különös hasonló viszonya mutatható ki a különböző jogágazatok más, hasonló kategóriái, intézményei között is.

2. Hadd hívjam fel a figyelmet, arra is, hogy a munkajog tudománya eddig inkább csak a társadalomtudományok körében kereste a kapcsolatot az ún. társtudományokkal. Ha azonban a munkajog tudománya fel akar készülni arra, hogy a fejlődés által támasztott új igényeket idejekorán elégítse ki, akkor tájékozódnia kell afelől is, hogy egyes egyéb tudományok, tehát nemcsak a társadalomtudományok, hogyan ítélik meg az általuk tanulmányozott jelenségek, mozgások, viszonyok tudatformák stb. jövőbeli fejlődését. Ebben a vonatkozásban különösen fontos, hogy a munkajog tudománya figyelemmel kísérje általában a technikai, a technológiai, a műszaki fejlődés olyan elemeit, amelyek közvetve vagy közvetlenül kihatnak a munkajog által szabályozott társadalmi viszonyokra, azokban változásokat idéznek elő, illetve esetleg újfajta társadalmi viszonyokat alakítanak ki. Különösen előtérbe kerülnek ebből a szempontból azok a munkajogi problémák, amelyek a munkafolyamatok gépesítése, az automatizálás, az atomenergia békés célokra történő felhasználása következtében merülnek fel.

A Nemzetközi Munkajogi és Társadalombiztosítási Jogi Társaság 1970-ben Varsóban megtartott VII. kongresszusának első napirendi pontja például azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a technikai fejlődés milyen új megoldási igényeket támaszt a munkavédelem területén. Kiderült például nemcsak az, hogy a gépesítés, az automatizálás, a kemizálás következtében újfajta veszélyforrások alakulnak ki, amelyekkel szemben újszerű módon kell védekezni, és pedig újfajta jogi eszközök és megoldások kidolgozásával is, hanem szóba került az is, hogy még a szabályozás módszerein is változtatni kell.

A gépesítés és az automatizálás következtében válik szükségessé újszerű díjazási módszerek kidolgozása is, mert sem a régi fajta időbér-rendszer, sem

pedig a teljesítménybér-rendszer ma már nem eléggé alkalmas arra, hogy például egy automatizált üzem vezérlőtermében dolgozó személy irányában a díjazástól elvárt feladatokat megoldja.

Utolsó példám ebben a körben a szakmai képzés, illetve továbbképzés. Még egy-két évtizeddel ezelőtt, ha valaki egy szakmát kitanult, azt remélhette, hogy tudásával élete végéig boldogul. Ma már számos szakmában az ismereteket 5—10 évenként tovább kell fejleszteni. Ebben a vonatkozásban is a munkajognak újszerű feladatai vannak.

3. A munkajog nemzetközi vonatkozásai is intenzívebb tudományos kutatásokat igényelnek, kettős vonatkozásban is.

Amilyen mértékben a munkaerő nemzetközi mozgása bővül, olyan mértékben merülnek fel az elméletileg is megoldásra váró kérdések abban a vonatkozásban, hogy melyik ország munkajogának a szabályait kell alkalmazni, ha a munkaviszonynak valamely nemzetközi vonatkozása van. Másfelől pedig egyre inkább szükségesnek látszik nemzetközi megállapodások létesítése arra az esetre, ha Magyarországból más országba, vagy fordítva, intézményes munkaerőmozgás kerül megszervezésre.

*

Előadásomban arra törekedtem, hogy munkajogunknak és tudományának legfontosabb fejlődési tendenciáit feltárjam. Nem futotta az időmből arra, hogy a fejlődési tendenciák által kialakított új megoldások dogmatikai vonatkozásaival is foglalkozzam. Szeretném azonban befejezésül hangsúlyozni, hogy a munkajog tudományának nagyon fontos feladata, hogy a felismert fejlődési tendenciák figyelembevételével olyan dogmatikai megoldásokat dolgozzon ki, amelyek előmozdítják a vállalatok eredményes tevékenységét, továbbá ezzel párhuzamosan és ennek arányában a dolgozók gazdasági, szociális és kulturális jogainak mennél magasabb szintű megvalósulását, továbbá a szocialista tudat és felelősségérzet fejlődését is.

A MUNKA TERMELEKENYSÉGÉVEL FOGLALKOZÓ INTÉZMÉNYEK NYUGATON

FRISS ISTVÁN — ROMÁN ZOLTÁN

1970 júniusában a KGST Közgazdasági Kormánybizottságának elnöke és az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjának igazgatója rövid — néhány napos — látogatást tettek Brüsszelben és Oslóban, hogy a helyszínen tanulmányozzák a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségét (melynek székhelye Brüsszel) és a szövetség két tagjának: a belga Termelékenységi Központnak és a norvég Termelékenységi Intézetnek a működését. Útjuk során néhány hasonló jellegű intézményt Stockholmban is meglátogattak. Az alábbiak — rövid bevezető után — ennek az útnak a főbb tapasztalatait foglalják össze.

A Termelékenységi Központok és Szövetségük

A Termelékenységi Központok Európában az 50-es évek elején jöttek létre. Megalakulásuk szorosan összefüggött az Európai Helyreállítási Programmal (European Recovery Program), az ún. Marshall-tervvel, nemcsak technikai-szervezési, hanem politikai szempontból is. Az Egyesült Államok, mint ismeretes, a második világháború után helyreállítási segínyt (és kölcsönöket) nyújtott a háború következtében zilált gazdasági helyzetben levő európai országoknak azzal a rendeltetéssel és olyan feltételekkel, hogy gazdaságukat tőkés gazdaságként állítsák helyre. Politikailag az akkori helyzetet Európában éles osztály-konfliktusok jellemezték. A tőkés gazdaság megszilárdításának elemi feltétele és követelménye volt e konfliktusok bármilyen eszközökkel való leszerelése, kiküszöbölése, megoldása. Céljukat az uralkodó osztályok különböző módszerekkel el is érték. A nyugateurópai országokban hosszabb időre sikerült a kapitalizmus viszonylag békés fejlődését és egyúttal a munka termelékenységének a korábbinál jóval gyorsabb ütemű növekedését biztosítani.

A segélyek elosztására egy 13 pontos programot állítottak fel, melyek között az első: termelékenységi központok létrehozása volt. (További pontok: a műszaki szakirodalom cseréje, szaktanácsadás, tanulmányutak szervezése, üzemösszehasonlítások készítése, stb.)

A Marshall-segély kiapadása után a központokat alapjában állami költségvetésből finanszírozzák, s tevékenységük jellege az egyes országok adottságai és szükségletei szerint meglehetősen differenciálódott. Többségükben sikerült biztosítaniuk, hogy az említett — országonként változó súlyú — politikai szerepkör mellett* valóban a termelékenységgel kapcsolatos problémák és a termelékenység emelését szolgálni hivatott eszközök kutatásának, megvitatásának és terjesztésének hivatásos központjai legyenek.

A Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetsége viszonylag fiatal létesítmény: 1966-ban alakult. Tagjai közé tartozik 13 tőkés ország: Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Norvégia, NSzK, Olaszország, továbbá Spanyolország, Görögország, Törökország, Írország, Izland, tehát Európa gazdaságilag legfejlettebb országai Anglia és Svédország kivételével, de fejletlen tőkésországok is; ezenkívül alapítása óta tagja Jugoszlávia, 1967 óta Csehszlovákia és 1969 óta Magyarország.** Nem tagja a Szövetségnek — de kapcsolatban áll vele — az angol és az osztrák termelékenységi központ, s a Finn Termelékenységi Bizottság. (Az ötvenes években termelékenységi központokat hoztak létre számos afrikai, ázsiai és latinamerikai országban; regionális együttműködésüket különálló szervezetek koordinálják.)

Mindent el kell követnünk a munka termelékenységének emelésére, egyebek közt maximálisan kell hasznosítanunk a külföld — a szocialista és kapitalista külföld — tapasztalatait —, ez a meggondolás vezette a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságát, amikor 1968. december 6-i ülésén úgy határozott, hogy az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportja lépjen be tagként a Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségébe. A határozat előzményeihez tartozik, hogy a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága keretében hosszú éveken át folyt összehasonlító kutatások egyhangzóan azt mutatták, hogy a munka termelékenységének színvonala hazánkban viszonylag alacsony és lassabban emelkedik, mint a többi KGST országban. A Nemzeti Termelékenységi Központok Európai Szövetségében különböző országok részéről olyan intézmények vesznek részt, melyek fő feladata a munka termelékenysége emelésének elősegítése, és mivel az említett KGST kutatásokban résztvevő magyar munkacsoport vezetője az Ipargazdaságtani Kutatócsoport igazgatója volt és termelékenységi kutatásokkal a Kutatócsoport amúgyis intenzíven foglalkozik, kézenfekvő volt, hogy Magyarországot a Szövetségben ez az intézmény képviselje.

A Szövetségben képviselt intézmények gyűjtő neve a tőkés országokban termelékenységi központ, de nemzeti elnevezésük különböző: egyeseket intézetnek, másokat bizottságnak, hivatalnak neveznek. Bár érdemben több tekintetben eltérő funkciót látnak el, közös ezekben az intézményekben, hogy a

* Az egyik legnagyobb létszámú és szakmailag legerősebb központnak, a nyugat-német RKW-nak például alig van ilyen szerepe.

** A Szövetség főtitkárával tárgyaltak már Bulgária, Lengyelország és az NDK részéről is.

termelékenység növekedésének előmozdítását szolgálják és azért egyesültek a Szövetségben, hogy e tevékenységüket a nemzetközi együttműködés révén is elősegítsék. (A szocialista országok közül Jugoszláviában egy Szövetségi Termelékenységi Intézet tölti be a termelékenységi központ funkcióit és Csehszlovákiából a Tervhivatal megfelelő osztálya lépett be a Szövetségbe, mely osztály azóta egyébként a Munkaügyi Minisztériumba került át.)

Az egyes központok mérete, funkciója, munkamódszere erősen különbözik egymástól. A holland központ mindössze 10 munkatárssal, a nyugat-német központ mintegy 150 munkatárssal rendelkezik, emellett a nyugat-német központnak, mint a központok legnagyobb részének, jelentős területi hálózata is van. Ugyanakkor azonban a holland központ elegendő pénzügyi eszközzel rendelkezik ahhoz, hogy tevékenységének nagy részét külső megbízások kiadásával lássa el.

A központoknak ez a különbözősége abban is megnyilvánul, hogy egyesek kifejezetten állami intézmények, mások a munkáltatói és szakszervezetek közös fórumát képezik, ismét mások a munkáltatói szervezetek, a szakszervezetek és a kormány hármasképviselőiben fejtik ki tevékenységüket. A központokat általában egy igazgatótanács irányítja, ez szabja meg tevékenységük fő irányát; ezen belül többségükben meglehetősen nagy önállósággal rendelkeznek s maguk keresik, határozzák meg, hogy milyen eszközökkel, módszerekkel tudják leginkább elősegíteni az adott időszakban a termelékenység növekedését. Itt mindjárt helyes előre bocsátani, hogy a termelékenység fogalmát a legtágabban értelmezik, a hatékonysággal rokon értelemben és minden olyan feladatkört sajátjuknak érznek, mellyel a gazdasági munka hatékonyságát, a vállalatok tevékenységének színvonalát, a gazdasági növekedés ütemét előmozdíthatják. Fontos irányelvnek tekintik munkájukban, hogy tevékenységük, munkamódszerük, szervezetük ne merevedjék meg, hanem azt állandó vizsgálat alatt tartsák, lehetőleg sok külső szakértő véleményét is figyelembe véve. A változások úttörőinek tekintik magukat, kutatják azokat a feladatokat, melyek kezdeményezésével a termelékenység növekedésének újabb lökést adhatnak és a rutinná váló feladatokat rövidebb-hosszabb időn belül átadják más, állami vagy magán jellegű intézményeknek. Egyébként e központok tevékenységének változása és országonkénti különbözősége maga is érdekes elemzés tárgya lehet, hiszen sok mindent tükröz az egyes országok eltérő helyzetéből és fejlődéséből.

Ha a központok tevékenységi körében végbemenő változások fő vonásait akarjuk röviden összefoglalni, a korábbi időszakra a vezetőképzés, az újabb időszakra az állami irányítás és a termelékenység makroökonómiai problémáinak előtérbe kerülése a legjellemzőbb. A központok többsége, mintegy 10 évvel ezelőtt, igen intenzíven foglalkozott a vezetőképzés kérdéseivel, melynek azután a legtöbb országban saját külön hálózata épült ki, és a központok nagy része ma már nem fordít erre megkülönböztetett figyelmet. Néhány országban

azonban, így például Dániában, ez még a legutóbbi évekig megoldandó feladat, a központ egyik fontos problémája maradt. Eléggé általános vonás, mint említettük, a termelékenység makroökonómiai problémáinak előtérbe kerülése és ennek kapcsán az a probléma, hogy egyre több állami intézmény foglalkozik a termelékenységet érintő kérdésekkel; az ezek között e kérdésekben szükséges összehangolást és különösen a vállalatokkal való kapcsolat biztosítását sok országban jó részben a termelékenységi központoktól várják.

A termelékenységi központok közötti jelentős különbségek erősen rányomják bélyegüket a Szövetség tevékenységére is. E nagy különbségek mellett ugyanis nem könnyű a közös problémák és főleg a közös akciók lehetőségének megtalálása. A szövetség fő tevékenysége a központok közötti — meglehetősen kötetlen — tapasztalatcsere. E tapasztalatcsere sajátossága, hogy a legtöbb esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy az egyik ország készen átvehet valamilyen tapasztalatot a másiktól, hanem inkább arról, hogy megismerheti problémáit és azokat a módszereket, ahogyan ezek megoldására törekszik. Ez a mód azonban nagyon is ösztönzőnek bizonyul ahhoz, hogy valóban végig gondoljuk: saját feltételeink között milyen eszközökkel járulhatunk hozzá a termelékenység növekedéséhez.

A központok közötti tapasztalatcsere egyik fontos formáját az évenként két alkalommal sorra kerülő vezetőségi ülések képezik, melyeken általában egy-egy központ tevékenységét részleteiben is megvitatják és értékelik. Ily módon egy alkalommal a dániai Központ munkájáról, egy másik alkalommal az OECD ipar- és munkaerőpolitikai tevékenységéről kaptunk tájékoztatást. A tapasztalatcserét szolgálja a két évenként sorra kerülő szemináriumok rendszere is. Ezek közül a legutóbbin már Magyarország képviselőjében az Ipargazdaságtani Kutatócsoport és az Országos Tervhivatal egyik vezető munkatársa is részt vett. E szeminárium Echternacht-ban (Luxemburg) került sorra és témája a jövő és a termelékenység központok feladatai voltak. A szeminárium előadásai és vitái sokoldalúan elemezték a következő 10–15 év műszaki, társadalmi és gazdasági életében várható változásokat és azt, hogy ezek előreláthatóan milyen követelményeket támasztanak a termelékenység központok tevékenységével szemben. (A szemináriumról egyébként a Kutatócsoport egy rövidebb és egy részletesebb tájékoztatást is közreadott.) A legközelebbi, 1971-ben sorra kerülő szeminárium témája a rendszerelmélet alkalmazása lesz és ez ennek az új tudományágnak a termelékenység növelése és különösen a vállalati munka hatékonyságának emelése végett történő alkalmazását fogja megvitatni.

A központok közötti tapasztalatcsere sok esetben két-három oldalú együttműködést eredményez és ennek keretében magyar részről már több fontos információt kaptunk. Ezekről az Ipargazdaságtani Kutatócsoport általában negyedéves (korábban Ipargazdasági Tájékoztató, újabban Ipargazdasági Szemle című) kiadványában ad tájékoztatást. Néhány közös érdeklődés tárgyát képező témában az együttműködés egyéb formáira is sor került.

Így például megvizsgálták hét országban a szakszervezeti oktatás problémáit (e munkában az SzVSz-hez tartozó szakszervezetek is résztvettek) és megkíséreltek ezekből általánosítható tapasztalatok leszűrését. A vizsgálat eredményeit Párizsban egy szakértői értekezés is megvitatta, melyen magyar részről a SZOT két munkatársa vett részt. Bár e vizsgálat a tőkés viszonyok közti problémákat elemezte, a magyar résztvevők is sok érdekes, hasznos információt kaptak ettől a felméréstől és tanácskozástól, és javaslatuk alapján sor került a SZOT támogatásával hasonló magyarországi vizsgálat elvégzésére is.

Egy másik — az érdeklődés előterébe került — téma az ún. ipari demokrácia problémaköre, melyről Hágában 1969 őszén már sor került egy nemzetközi konferenciára és 1970 őszén Oslóban újabb tanácskozás tárgyalta e téma skandináviai tapasztalatait. (A hágai tanácskozásról a Kutatócsoport 8. sz. Ipargazdasági Tájékoztatója, az oslói konferenciáról Ipargazdasági Szemléjének 1971. évi 1. száma közölt beszámolót. Két további téma, mellyel a Szövetség foglalkozik: a termelékenység gondolatának erősítése és követelményeinek érvényesítése a középfokú oktatásban; a termelékenységgel kapcsolatos információk a Központokban és a Szövetségben az információk begyűjtésének, megszüntetésének és feldolgozásának korszerű módszerei.

Mint említettük, a makroökonómiai problémák a központok többségében előtérbe kerültek és ez sok szempontból új feladatok elé állította e szervezeteket. Ezért e problémák és az e téren kiépítendő együttműködés kidolgozására munkacsoportot hívtak életre, melyben különösen számítanak a szocialista országok részvételére, minthogy ezek, illetőleg a Szövetségben képviselt intézmények (különösen csehszlovák és magyar részről) e területen már több tapasztalattal rendelkeznek. A termelékenység makroökonómia kérdéseivel foglalkozó munkacsoport elsősorban négy problémakör vizsgálatát tervezi, ezek: a termelékenység makroökonómiai tényezői; a munkaerőpiac, a munkaerőhelyzet, a munkaerőtervezés kérdései; a strukturális változások, az ágazati struktúra és egy-egy ágazaton belül a termék- és vállalati struktúra változtatásának problémái; és végül a műszaki fejlődésnek a társadalomra, a munkaerőre gyakorolt hatása.

A Szövetségre és a központokra — vagy legalábbis a központok nagyobb részére — jellemző az a törekvés, hogy a vállalati életben alkalmazott hatékony vezetési módszereket saját tevékenységükre is átültessék. Töreksenek arra, hogy egy-egy akciót, ennek várható költségeit és hatását pontosan megtervezzék és utólag számbavegyék. Így például a legutóbbi szeminárium befejezése után részletes kérdőív alapján a Szövetség Titkársága begyűjtötte a résztvevők véleményét, ezt részletesen feldolgozta, és ennek alapján terjesztette be alternatív javaslatait a következő — már említett, rendszerelemzéssel foglalkozó — szemináriumra vonatkozóan. A belgiumi központ egy tanácsadó

céggel a költségvetési intézmények tervezése terén az Egyesült Államokban meghonosodott ún. PPBS módszer alkalmazására tért át a következő évekre szóló programjának kidolgozásánál. Ettől a módszertől, amely nem egyszerűen extrapolálja az elmúlt időszak tevékenységeit és költségelőirányzatait, hanem a szervezet elé kitűzött fő- és másodlagos célkitűzésekből, ezek költségigényéből és várható hatékonyságának elemzéséből indul ki, munkájuk hatékonyságának további javulását várják. (E módszert nálunk is érdemes lenne alaposabb tanulmányozás tárgyává tenni, mert egyes elemei bizonyára átültethetők.)

A belgiumi Termelékenységi Központról

A belgiumi Termelékenységi Központot 1951-ben — több más központ-hoz hasonlóan — a munkáltató szervezetek és a szakszervezetek hívták életre. 1960 óta a Gazdaságügyi Minisztérium és más állami intézmények képviselői is részt vesznek a Központ Igazgatótanácsának ülésein, azonban csupán megfigyelői minőségben; a Központ megőrizte „kétoldalú” jellegét. Tevékenységének fő vonásait a munkáltató szervezetek és a szakszervezetek által 1954-ben aláírt (és később újra megerősített) „termelékenységi deklaráció” rögzítette mely kimondotta, hogy a termelékenység növelése közös célkitűzés, erre mindkét oldalról törekedni fognak, s biztosítják, hogy e törekvés gyümölcseit mindkét oldal egyformán élvezze.

A Központot Igazgatótanács irányítja, melynek tagjai között a munkáltatók 15 és a szakszervezetek 15 képviselője mellett 8 egyetemi tanár is helyet foglal. A Tanács elnöki tisztjét az egyik évben a munkáltató szervezetek, a másik évben a szakszervezetek képviselője látja el. Az Igazgatótanács évente kétszer-háromszor ülésezik és két ülés között az irányítás feladatát szűkebb elnökség látja el. A közvetlen vezetés a munkáltató szervezetek által kijelölt igazgató és a szocialista és a keresztény szakszervezetek által kijelölt két igazgatóhelyettes feladata.

A Központ célját abban jelöli meg, hogy hozzájáruljon a gazdaság általános hatékonyságának javításához. Evégett

1. a kormány és az érintett szervezetek részére olyan gazdaság- és társadalompolitikai kutatásokat folytat, illetőleg inkább szervez, melyek a gazdaság termelékenységének, hatékonyságának növelése szempontjából az alapvető problémákat és feladatokat elemzik, továbbá

2. a termelékenység növekedésének előmozdítása, a korszerű módszerek megismertetése és elterjesztése céljából közvetlen akciókat szervez a szakmai egyesüléseken és a szakszervezeteken, az egyetemeken, a regionális központokon keresztül, és végül

3. a Központ fontos feladatának tekinti, hogy elemezze a társadalmi haladás és a társadalmi „értékek” problémáit és előkészítse „egy fejlett ipari

társadalom emberi, társadalmi, kulturális problémáinak lehető legjobb megoldását”.

A Központ jelenlegi kutatási programjának egyik fontos kérdése annak vizsgálata, hogy milyen tényezők okozzák a belga gazdaság termelékenységének elmaradását az Egyesült Államoké mögött. Ezen belül különös figyelmet fordítanak az aktív munkaerőpolitika és a munkaerőmobilitás kérdéseire, a külföldi beruházások hatására és a vezetés (a management) problémáira.

Hasonló összehasonlító elemzés tárgyává kívánják tenni a svéd és a japán ipar- és gazdaságpolitika problémáit is. Vizsgálataik előterében álló kérdés Belgium hosszútávú fejlődése, ennek bizonyos fajta tervezése. Általában az ország minden fajta alkalmazott társadalomtudományi kutatási tevékenységére elég nagy befolyást gyakorolnak.

Működésük másik fontos területe az egyes ágazatok problémáinak tanulmányozása és annak kutatása, hogy hogyan segíthetik az egyes ágazatok korszerűsítését. A legutóbbi időben az építőiparral, a kereskedelemmel, a textiliparral és a gépiparral foglalkoztak behatóbban.

Ágazati vizsgálataik kiindulópontját általában egy kérdőíves felmérés és egy erre épülő részletes elemzés adja. Ezzel feltárják a pillanatnyi helyzetet, majd behatóan elemzik a kereslet várható jövőbeli alakulását és ennek alapján próbálnak levonni következtetéseket, megfogalmazni ajánlásokat. A vizsgálatok eredményeit széleskörű vitákon értékelik, melyeken a kormányzati, munkáltató és szakszervezeti szervek egyaránt képviselve vannak. Itt is többnyire azt az eléggé általános gyakorlatot érvényesítik, hogy a munka költségeinek felét az érdekeltek viselik.

A Központnak 8 regionális szervezete is van. Ezek a központi programok végrehajtásán és a speciális regionális kérdések elemzésén és megoldásán dolgoznak. A vállalatvezetés (a management) területén a Központ jelenleg 3 fő irányban tevékenykedik: támogatja a műszaki fejlődés meggyorsításának feltételeit elemző kutatásokat; foglalkozik a vezetőképzés bizonyos általánosabb jellegű kérdéseivel (elsősorban az ipar és az egyetemek közötti együttműködésre létrehozott alapítvány segítségével), továbbá vizsgálatokat szervez a termékpolitika és a gyártmánytervezés kérdései tárgyában.

A Központ foglalkozik a szakszervezeti funkcionáriusok képzésével (ennek finanszírozásával) és kutatást indított a művezetők és a szakszervezeti bizalmik problémáinak elemzésére is. A Központ által vizsgált problematikában fontos helyet foglalnak el a termelékenység és a társadalmi haladás kérdéseinek összefüggései is; ilyen témákról magas szintű szimpoziumokat szerveznek, az érintett különböző szervezetek és rétegek képviselői számára is kutatásokat is finanszíroznak. Jellemző sokirányú érdeklődésükre, hogy többek között vizsgálták a középiskolai oktatás helyzetét abból a szempontból, hogy hogyan lehet az itt folyó oktatáson keresztül hatni a dolgozók későbbi munkája termelékenységére.

A Központ munkamódszerére — bár spekulatív kérdésekkel is foglalkoznak (így például Belgium távlatával) — jellemző az empirikus vizsgálatok előterébe helyezése. A már említett témák közül a külföldi beruházások hatásait például egy felmérés segítségével vizsgálták, melynek kérdőívét valamennyi vállalathoz kiküldték, ahol a külföldi tőke aránya a 10%-ot meghaladta (a 800 kérdőívből 350-et küldtek vissza). Az iparvállalatok marketing-munkájának helyzetét közel 200 vállalat vizsgálata alapján elemezték. Munkamódszerünket jellemzi továbbá, hogy egy-egy téma kutatásába lehetőség szerint az összes érdekeltet bevonják (legalábbis a program és a zárójelentés megvitatásába) s igyekeznek a legjobb külső szakértőket igénybevenni, sok esetben külföldről — természetesen megfelelő díjazással. A műszaki fejlesztés s az új eljárások vállalati elterjedésének helyzetét, gátló-ösztönző körülményeit például 5 intézet kutatja 800 000 dolláros költségvetéssel. (E témakörön belül, illetve ehhez kapcsolódva olyan problémákat vizsgálnak, mint a kutatók alkotóképessége, a felső vezetés szerepe, az információ-áramlás, a vállalati szervezet, a számítógépek alkalmazása.)

Általában nagy súlyt helyeznek arra, hogy egy-egy kutatás, vizsgálat megindítása előtt pontosan megvizsgálják a külföldi eredményeket. E célból munkatársaikat sűrűn utaztatják, esetenként külföldi szakértőket hívnak meg hosszabb-rövidebb konzultációra. A művezető-képzés problémáit vizsgálva például a szakirodalom alapján érdekes angol tapasztalatokra bukkantak, ezek gyors helyszíni tanulmányozása, közelebbi megismerése alapján saját programjukat is viszonylag rövid idő alatt el tudták készíteni. (E tapasztalatok számunkra is igen tanulságosak: az általános művezető-képzés ritkán hoz komoly eredményt; a képzést a művezetők helyzetének, feladatainak felmérésével és rendezésével kell összehangolni és ehhez kell igazítani.)

A Központ összes létszáma mintegy 50 fő, költségvetése kb. 80 millió belga frank, mely 50 millió forintnak felel meg. (Ennek nagyobb részét a Gazdasági Minisztérium fedezi, kisebb részét a tudományos kutatási költségvetés adja.) Valójában azonban a Központ körülbelül kétszeres összeggel rendelkezik, tehát mintegy 100 millió forinttal, ha azt is figyelembe vesszük, hogy igen sok tevékenységénél csak a költségek 50 százalékát fedezi, a másik 50 százalék pedig az érintett szervezeteket terheli. A Központnak kéthavonta megjelenő folyóirata és esetenkénti kiadványai is vannak.

A belgiumi Központ valamennyi vezető munkatársával módunk volt beszélgetést folytatni, így többek között R. Talpaert igazgatóval, M. Pierre és F. Verlinden igazgatóhelyettesekkel; vezető közgazdászukkal, F. Rennebooggal; „szociál-pszichológus” szakértőjünkkel, W. Van Hoorick-kal és másokkal. Az igazgatónak és az igazgatóhelyetteseknek elsősorban a Központ tevékenységének hatékonyságára, eddigi és jövőbeni várható szerepére nézve tettünk fel kérdéseket. Tevékenységük hatékonyságát mértéktartóan ítélik meg és állandóan keresik a valóban „nagy hozamot” ígérő feladatokat, az eredménye

sebb munkaszervezési formákat, de oly fokon épültek be a belga gazdasági életbe, tevékenységüket annyira igénylik, hogy működésük célszerűségével, hasznával kapcsolatban nem igen merül fel kétely. Sőt: szerepük növekszik a „termelékenységi központ” elnevezés — úgy vélik — már nem is jellemzi kielégítően. F. Renneboog-gal és W. Van Hoorick-kal főképpen a távlati tervezéssel kapcsolatos munkájukról folytattunk beszélgetést és erről e témakör külön tárgyalása kapcsán számolunk be.

A Norvég Termelékenységi Intézetről

A Norvég Termelékenységi Intézetet 1953-ban hozták létre, ugyancsak a munkáltatók és a szakszervezetek kétoldalú együttműködése keretében. Az Intézet szoros kapcsolatot tart az állami intézményekkel, de ezek hivatalosan nincsenek képviselve Igazgatótanácsában. Ennek ellenére költségvetésének 80%-át támogatásként az Iparügyi Minisztériumtól kapja és kb. 20%-a származik folyó tevékenységének bevételeiből. Évi költségvetése kb. 3 millió norvég korona (ez mintegy 12 millió forintnak felel meg). Tekintve azonban, hogy ez a Központ is igen sok akciónál a költségeknek csak 50%-át fedezi, a valóságos összeg, amelynek keretében tevékenykedik, mintegy évi 20 millió forintra tehető.

Az Intézet átfogó irányítását egy 23 főből álló Igazgatótanács végzi, melynek tagjai a szakszervezetek képviselői, a munkáltatói szervezetek képviselői, valamint kutató és oktató intézmények szakértői. Az Igazgatótanácsban belül van egy 10 főből álló Elnökség, mely sűrűbb ülésekkel közvetlenül irányítja az intézet munkáját. Az intézet élén igazgató áll. (Itt nem érvényesítik azt a „partnerek” közötti paritási elvet, amelyet a belga központtal kapcsolatban említettünk, de olyan személyt igyekeznek kiválasztani, aki mindkét oldal bizalmát bírja).

Az Intézet feladatának „a termelékenység növekedésének elősegítését tekinti az iparban, a kézműiparban és a kereskedelemben, a fogyasztók, a dolgozók és a munkáltatók közös érdekében”. Időről-időre, ez a központ is felülvizsgálja szerepét és programját; erre legutóbb 1967-ben került sor. Ekkor a Kormány által kiküldött bizottság a következő szempontokat hangsúlyozta:

a Termelékenységi Intézet a jövőben még inkább a társadalom egészének érdekében tevékenykedjék; a termelékenység, a hatékonyság növelésének minden lehetőségét kutassa; tevékenységét, ha szükséges, a gazdasági-társadalmi élet további szféráira is terjessze ki; munkájának középpontjában az emberi tényezők, az emberi magatartás befolyásolása álljon.

A Norvég Termelékenységi Intézet vezetői — tevékenységük bemutatása során — annak négy fő vonását emelték ki, ezek: *a megfigyelés, a kezdeményezés, a koordináció és az információ*. Ez a négy fogalom — úgy véljük — általában is

jellemző a termelékenységi központok szerepkörére és jól fejezi ki azt a funkciót melynek ellátásával a termelékenység növelését központilag kívánják elősegíteni.

A Norvég Termelékenységi Intézetnek 6 osztálya van, ezek a következők: a műszaki fejlődés kérdéseivel foglalkozó osztály (elsősorban az ipar területén tevékenykedik), a kereskedelem tevékenységével foglalkozó osztály, a management és az emberi kapcsolatok kérdéseivel foglalkozó osztály; a nemzetközi együttműködéssel és a területi szervezetekkel foglalkozó osztály; az információs és az audiovizuális segédeszközöket rendelkezésre bocsátó osztály; és az igazgatási osztály.

Tevékenységek középpontjában jelenleg a következő kérdések állnak:

- a dolgozók és a vezetés közötti kapcsolatok szorosabbá fűzése, ez kapcsolódik az ún. ipari demokrácia témájához, melyre később külön visszatérünk;

- a vállalatvezetés fejlesztése; ennek keretében többek között a következő kérdésekkel foglalkoznak: a vállalati tervezés előmozdításával, a vállalatok közötti együttműködés és fúziók támogatásával, a különböző vezetési módszerek, mint például a folyamatos karbantartás, az értékelemzés, az elektronikus adatfeldolgozás elterjesztésével; a bankokkal való együttműködés fejlesztésével; a munkaerőtervezés és -politika kérdéseivel;

- az oktatás rendszerének vizsgálata és befolyása a termelékenység növelésének elősegítése szempontjából. Ezen a területen foglalkoznak és finanszírozzák a szakszervezeti oktatást; a középfokú oktatás területén előmozdítják az iskola és a gazdasági élet közötti szorosabb kapcsolatokat; az egyetemi oktatásban kezdeményezték új tárgyak, oktatási formák bevezetését, finanszírozták üzemgazdaságtani -vezetéstudományi tanszék felállítását az Oslo-i egyetemen; újabban nagy figyelmet fordítanak a felnőtt oktatás jobb megszervezésére.

A belga Központhoz hasonlóan ez az Intézet is sokat foglalkozik ágazati problémákkal, így például tanulmányozták a cipőipari, a villamosgép-ipar, a faipar helyzetét és az említett iparágak fejlődését segítő ajánlásokat dolgoztak ki. Foglalkoztak a munkaidőcsökkentés kérdéseivel. A kereskedelem területén több vizsgálatot végeztek a kereslet és az ennek megfelelő kereskedelmi hálózat és szervezet várható alakulására vonatkozóan, és nagy szerepük volt az önkiszolgáló rendszer gyors elterjedésében. Foglalkoznak emellett más szolgáltató ágazatok — például a szállodák, kórházak — racionális szervezésének kérdéseivel is.

Kezdeményező szerepüknek megfelelően több szervezet létrehozásában működtek közre, így például a Személyzeti Vezetők Norvég Szövetségének, és a Vezetőképző Tanácsnak a létrehozásában. 16 helyi termelékenységi bizottságuk működik, melyek az adott területek problémáival és a központ által kezdeményezett akciók végrehajtásával foglalkoznak. Szoros kapcsolatban

vannak a sajtóval, a rádióval; változatos módszereikre jellemző például, hogy évente megjutalmazzák a termelékenységgel foglalkozó legjobb cikket. Havonta rövid tájékoztatót adnak ki, időnként pedig nagyobb kiadványokat is kibocsátanak.

Munkamódszerüket jellemezve, hangsúlyozták, hogy nagy súlyt helyeznek a feladatok interdiszciplináris megközelítésére, s az akció, illetőleg kutatási programok alapos előzetes kidolgozására. Magát a kutatást többnyire mint-hogy kis létszámmal (30 fővel) rendelkeznek — más szakértőkre vagy intézményre bízák, lehetőleg olyan megoldást választva, hogy a költségek 50%-át az az intézmény fedezze, mely a kutatás vagy az akció előnyeit élvezni fogja. Hangsúlyozták azt az újabb trendet, hogy egy-egy területen folyamatosan tevékenykedjenek, bizonyos fontosabb területeket rendszeres figyelemmel kísérnek.

Mint említettük az Intézet fontos, sőt egyik alapvető feladatának tekinti a munkáltatói szervezetek és a szakszervezetek együttműködésének elősegítését. E gondolat még inkább áthatja e szervezet működését — egyébként a közélet más területeit is — mint ahogyan Belgiumban tapasztaltuk. Az ilyen együttműködésnek itt régi hagyományai vannak, melyek 1935-ig nyúlnak vissza. 1945 után sok helyütt üzemi tanácsok alakultak, 1966-ban a munkáltatói és szakszervezetek egyezményt kötöttek, mely szerint minden olyan üzemben, ahol a dolgozók száma a 100 főt meghaladja, kötelező az üzemi tanács létrehozása (kb. 400 ilyen vállalat van), az 50–100 fő közötti létszámmal dolgozó üzemekben pedig ajánlják ilyen tanácsok létrehozását.

Az üzemi tanácsokat általában két évre választják (de újra választhatók); a tanácsokban öt személy vesz részt a vállalatvezetőség részéről, 5 fő a dolgozók részéről (a főbizalmi és helyettese, egy-egy választott munkás, mérnök és „egyéb alkalmazott”). Az elnöki és titkári funkciót váltakozva látja el a munkáltató és a dolgozók képviselője.

Ennek az együttműködésnek a felső irányítására és gondozására a munkáltatói szövetség és a szakszervezeti szövetség közös együttműködési Tanácsot hoztak létre. A Tanács titkársága a Termelékenységi Intézet épületében van elhelyezve és az Intézettel igen szorosan együttműködik. Az Együttműködési Tanács sok tanfolyamot, szemináriumot rendez, melyekben az együttműködés formáit, lehetőségeit, s az ennek alapjául szolgáló tárgyi ismereteket oktatja. Fontos feladatának tekinti az e témával foglalkozó kutatások fejlesztését. Az Intézet kezdeményezésére 1961-től folynak vizsgálatok, melyek elemzik, hogy különböző országokban hogyan működnek ezek a tanácsok és az ún. „ipari demokrácia” milyen formák között valósítható meg a leghatékonyabban. Különböző kísérleti szervezéseket is végeznek, amelyek a munkakörülmények javításának, a munkával való megelégedettség létrehozásának különböző módszereit alkalmazzák. (Olyan kérdésekkel is foglalkoznak ennek keretében, hogy hogyan küszöbölhető ki a monotonia, hogyan növelhető

az egyes munkások felelőssége, próbálkoznak ún. autonóm csoportok létrehozásával, melyek bizonyos nagyobb önállóság mellett láthatják el feladataikat és így tovább.)

Az Együttműködési Tanács elnöki tisztjét látogatásunk időpontjában a Szakszervezeti Szövetség elnöke, Thor Aspengren látta el, mind vele, mind a Tanács igazgatójával Lars Bjornheimmel módunk volt beszélgetni. Az együttműködésre igen nagy súlyt helyeznek, e téren elért eredményeikre büszkék. A kérdéseinkre adott válaszok alapján azonban úgy véljük, hogy üzemi tanácsaik tényleges hatékonyságát mértéktartással kell megítélni; tevékenységük valójában nagyobb részben információcseréből áll (ez a vállalatvezetés részéről az esetek nagy részében csak a döntés után történik meg) és szerepük a vállalati *döntések* befolyásolásában nem különösképpen nagy. Az egész témáról egy nemzetközi szemináriumot készítettek elő, 1970. novemberében, ahol részletesebben számot adnak e téren elért eredményeikről és további elképzeléseikről.

E kérdésekről is, de elsősorban a vezetőképzésről folytattunk beszélgetést O. Skard-dal, a Norvég Munkáltatói Szövetség igazgatójával. Norvégiában 1952 óta foglalkoznak intenzívebben vezetőképzéssel, először a Harvard egyetem módszereit alkalmazták, de azóta körülményeiknek megfelelő egyéb módszereket is átvettek, illetőleg kifejlesztettek. Törekvés van hasonló képzés nyújtására az államapparátusban dolgozó vezetők részére is, de ezek — s különösen a felső vezetők — bevonása a tanfolyamokra gyakran nehézségekbe ütközik. 1968 óta a munkáltatói szövetségnek saját vezetőképző iskolája van, technikailag kitűnően felszerelve. Rendkívül lényegesnek tartják, hogy maximálisan előkészítsék és hatékonyra tegyék a képzést, minthogy a képzés alatt olyan embereket vonnak el munkájuktól, akiknek munkaideje nagy értéket képvisel. Technikai felszereltségükre jellemző például, hogy egyes vitákat, értekezletvezetési gyakorlatokat telerecording-gal felvesznek és ennek alapján utólag is megvitatják az egyes felszólalók, vezetők magatartását, munkastílusát, módszerét. Hosszabb kurzusoknál az ún. „szendvics tanfolyamokat” részesítik előnyben, amikor a tanfolyam egyes részei között a hallgatók visszatérnek munkahelyükre és ott gyakorlatilag is megpróbálják alkalmazni a tanultakat, a tanfolyam második részében pedig ezeket a tapasztalatokat újra értékelik. Nagy súlyt helyeznek arra, hogy a vezetői magatartást, a vezetők emberi tulajdonságait is befolyásolják és erre sajátos módszereket dolgoztak ki. Egyik ilyen, igen „kemény” módszer például az, hogy a tanfolyam hallgatóinak vezetői magatartását személy szerint értékelik, megvitatják.

A vezetőképzés programjának alakítása során és egyéb tevékenységükben is, szoros kapcsolatot tartanak a Termelékenységi Intézettel. 1968-ban országos bizottságot is létrehoztak a vezetés fejlesztésének és a vezetőképzés kérdéseinek koordinálására, és foglalkoznak ezzel egész Skandinávia méreteiben is. A vezetőképzés kiterjed a középvezetőkre és a művezetőkre is. Már

1951-ben létrejött egy művezetőképző iskola és 1970-ben a munkáltatói szövetség is létre hozta egyet. E tanfolyamokon a szervezési problémákra és az emberi kapcsolatokra helyeznek nagy súlyt, itt is a többrészes, „szendvics-tanfolyamokat” helyezve előtérbe. Speciális tanfolyamaik közül nagyon fontosnak tartják a személyzeti vezetők képzésével foglalkozó kurzusokat. Rendeznek speciális szemináriumokat, rövidebb tanfolyamokat a szakszervezetekkel való együttműködés, az ipari demokrácia kérdéseiről is; erre a maguk részéről is nagy súlyt helyeznek.

Az Intézet igazgatójával, Svein Dalennel folytatott többszöri beszélgetésünk és az Intézet Igazgatótanácsának elnökével Leif Bonda-val folytatott eszmecsere során, itt is feltettük a kérdést, hogy mennyire hatékonyak ítélik az Intézet munkáját, hogyan tudják eredményességét mérni. A válasz az volt, hogy egyes akciók, kutatásaik eredményessége közvetlenül lemérhető (a már korábban idézett sikeres példák mellett a marketing munka fejlesztésével kapcsolatos akciójukat is említették), de tevékenységük egészének hatását pontosan nehéz megállapítani. Elsősorban két vonatkozásban látják eredményesnek az Intézet tevékenységét. Egyrészt a termelékenységi gondolatának, a termelékenységre való törekvésnek az erősítése vonalán, ahol úgy érzik, jelentős szerepük volt abban, hogy a szemlélet Norvégiában e tekintetben lényegesen javult; másrészt koordináló szerepüket emelik ki, mely részben a különféle intézmények, részben a szociális partnerek (a munkáltatók és a dolgozók, a szakszervezetek) közötti együttműködésre irányul.

Munkaszervezésükről szólva, említették meg, hogy 4 éves tervezésre térnek át, mégpedig folyamatos tervezésre, és az emberi tényezők mellett — úgy vélik, — hogy a hosszútávú tervezés az, mellyel a jövőben intenzívebben kell foglalkozniuk. Ezzel kapcsolatban a központ igazgatója a közelmúltban hosszabb tanulmányutat is tett az Egyesült Államokban és a gazdasági élet különböző láncszemeiben tanulmányozta a távlati tervezés kérdéseit. Közelebbi kapcsolatot építettek ki a Stanford Research Institute-tal, melynek rendszeres adat- és anyag-szolgáltatására is előfizettek, részben saját céljaikra, részben — bár ennek lehetősége az SRI-vel való szokásos megállapodás alapján erősen korlátozott — a szerzett információk továbbadásának céljából. Benyomásunk a belgiumi központhoz hasonlóan itt is az volt, hogy a központot igen jó kapcsolatok fűzik a gazdasági élet, s az államirányítás szerveihez. Ez többek között abban is megmutatkozott, hogy igen rövid idő alatt a legkülönbözőbb, legmagasabb beosztású emberekkel tudták biztosítani a találkozást számunkra. A Norvég Termelékenységi Intézetet — kívülállókkal beszélgetve — úgy láttuk, mindenütt elismerik, tevékenységét hasznosnak ítélik.

Néhány további tapasztalat; a tervezéssel kapcsolatos konzultációk

Svédországban, ahol szintén rövid látogatást tettünk, nem működik termelékenységi központ. A néhány Stockholmban folytatott beszélgetés nem adott lehetőséget arra, hogy megismerkedjünk azokkal a sajátos körülményekkel, melyek ezt a legtöbb nyugateurópai tőkés országtól való eltérést megmagyaráznák. Az egyik magyarázat valószínűleg az lehet, hogy az Egyesült Államokhoz fűződő viszonyuk más volt és nem jött létre az a kiinduló helyzet, mely a Marshall-segély kapcsán a többi országban elindította a termelékenységi központok felállítását. Beszélgetéseink során azonban határozottan az a benyomásunk volt, hogy a legtöbb funkciót, melyet máshol a termelékenységi központok látnak el, itt is végzik különböző állami, szakmai vagy társadalmi szervezetek, oktató- vagy kutató intézetek.

Két látogatásunk, illetőleg beszélgetésünk érdemel külön említést. Az egyik a Stockholmi Ipargazdasági Intézetnél tett látogatásunk. Ezt az intézetet 1939-ben alapították a munkáltatói szervezetek, azzal a céllal, hogy kutatásokat, éspedig főleg a gazdaság hosszabb távú fejlődésére irányuló kutatásokat folytassanak. (Svédországban egy Konjunktúrakutató Intézet is működik; ez az intézet elsősorban az éves gazdasági helyzet elemzésével és félévre, egy évre történő előrejelzésekkel foglalkozik, többek között konjunktúra teszt módszereket is alkalmazva. Szervezetileg a Pénzügyminisztériumhoz kapcsolódik. Kutatásaiban az alkalmazott jellegű vizsgálatok dominálnak, ezek főleg rövid távú, esetleg középtávú problémákra irányulnak.)

Az Ipargazdasági Intézetben a tudományos titkárral — Lars Vohlin-nel — folytattunk hosszabb beszélgetést, elsősorban az intézeti munkaszervezés problémáiról. Az intézet kb. másfélmillió svédkorona költségvetéssel dolgozik, ami nem egészen 10 millió forintnak felel meg. Ezt az összeget a Munkáltatói Szövetség bocsátja rendelkezésükre. Igazgatótanácsuk egészen nagyvonalú programot hagy csak jóvá, az intézet vezetősége meglehetősen szabadsággal dönt a kutatások részletes programja tekintetében. Munkatársaikat nagyobb-részt fiatal, esetleg közvetlenül az egyetemről kikerülő közgazdászok köréből toborozzák és bár a fizetések, amit nyújtani tudnak, kisebbek mint amit az iparban vagy állami hivatalokban lehet kapni (de nem kisebbek, mint az egyetemen), sok a jelentkező. Ennek egyik oka, hogy általában úgy találják, bizonyos idő eltöltése az intézetben nemcsak később jól hasznosítható tapasztalatokat ad, de kitűnő ajánló levél is magasabb állások elnyerésére.

Munkatársaik egy része — az előbbiekből következik — cserélődik és tulajdonképpen egy kisebb törzsgárda irányítja a kutatómunkát. Általában kislétszámú kutatócsoportok dolgoznak együtt; mintegy 40 kutatójuk van, körülbelül hasonló létszámú segédszeméllyel. Programjukat két oldalról állítják össze, egyrészt javaslatokat kapnak a gyáros szövetségtől, igazgató-

tanácsuktól, illetőleg különböző állami intézményektől, esetleg külső kutatóktól, másrészt saját, munkájuk folyamatossága is kíván bizonyos kutatásokat. Minden kutatási beszámolót publikálnak, kisebb részét és minden harmadik évi jelentésüket angol nyelven is. Az utóbbi 15–20 évben vizsgált témáikat az alábbi csoportokba lehet sorolni:

- ágazati tanulmányok (a svéd acélipar, a svéd gépipar, a svéd vegyipar, a svéd hajóipar, a svéd söripar; a svéd építőipar, stb.),

- fogyasztási elemzések (a házépítés iránti kereslet, a TV iránti kereslet, a ruházati cikk fogyasztás, stb.),

- munkaügyi tanulmányok (népesség és munkaerőkínálat, a munkaerőhelyzet, termelékenység, mobilitás, bérpolitika, az idős munkások az iparban, stb.),

- hosszútávú trendek és prognózisok (termelés, termelékenység, tőkeképződés, külkereskedelem, stb.),

- ökonometriai tanulmányok (input-output mérlegek és elemzések, makroökonómiai modellek, beruházás-magatartási modellek, stb.),

- egyéb gazdaságpolitikai tanulmányok (monetáris politika, az adópolitika hatása, az ipar finanszírozása, az ipar telepítése, a közületi szektor, stb.)

- külgazdasággal foglalkozó tanulmányok (az anti-tröszt politika az Egyesült Államokban, az angol államosítások, az európai integráció, a szovjet feldolgozóipar, stb.).

A másik érdekes beszélgetésünk Stockholmban a tervezés kérdéseiről folyt. E kérdésekről mindhárom meglátogatott országban folytattunk konzultációt, az alábbiakban sorban haladunk végig ezek főbb tapasztalatain.

Belgiumban, mint sok más tőkés országban, az állami költségvetésből fejlődött ki a gazdasági tervezés és a tervező apparátust a Pénzügyminisztérium részeként, egyik főosztályaként alakították ki. Módunk volt beszélgetést folytatni ennek a főosztálynak a vezetőjével, A. Hannequart-tal. Elmondotta, hogy ez a részleg 1959-ben jött létre; életrehívásának egyik oka, vagy talán fő oka az volt, hogy ebben az időszakban igen alacsony volt a nemzeti jövedelem növekedése és magas a munkanélküliség rátája. Tervezésről szólva, elsősorban középtávú tervekre gondolnak, hiszen az éves terveket számukra valójában a költségvetés jelenti. Tervezésük ún. indikatív tervezés, ahol az előirányzatok megvalósulását csak laza módon biztosítják a magántulajdonban levő vállalatok bizonyos befolyásolása útján. Partnerünk előadása szerint lehetőségük ilyen befolyás gyakorlására viszonylag nagy; a vállalatok, elsősorban a legnagyobb vállalatok igyekeznek jó viszonyban lenni a kormányzati szervekkel és lehetőség szerint követik ajánlásait. (Arról már, hogy mennyiben követik a kormánysszervek a nagyvállalatok kívánságait és ajánlásait, nem volt módunk közelebbi megbeszélést folytatni, de bizonyára legalább ilyen arányban áll fenn ez az eset.)

A középtávú terv a gazdasági növekedés lehetőségeinek, következményeinek tanulmányozására épül, melynek során bizonyos matematikai módszereket, input-output elemzést, ökonometriai modelleket is hasznosítanak. Az érintett állami szerveket szorosan bevonják a tervek készítésébe; magukat a terveket az érintett szektorokkal menetközben is folyamatosan megvitatják és a parlament, majd a kormány elé való terjesztésük előtt azokat egy Gazdaságnövekedési Nemzeti Bizottság is megtárgyalja (e bizottságban a munkáltatók, a szakszervezetek és a kormány képviselői foglalnak helyet). A jövőben — mondotta — nagyobb hangsúlyt fog kapni az a törekvés, hogy kidolgozzák a tervek megvalósítását határozottabb formában elősegítő gazdaságpolitikai intézkedéseket is. Ezenkívül nagyobb súlyt akarnak adni a regionális tervezésnek. Véleményük szerint gazdasági növekedésük üteme jelentékeny mértékben a nemzetközi konjunktúrától függ — fő problémájuk tehát az, hogy milyen gazdaságpolitikával tudnak ebbe a legsikeresebben bekapcsolódni, előnyeit kihasználni, esetleges visszaesések alkalmából hátrányait mérsékelni. Egyik vezértörekvésük a nagyobb versenyképesség nemcsak a Közös Piac, de a világpiac méreteiben is. Folyamatos tervezést csak egyes kérdésekben valósítanak meg, egyébként szakaszos tervezés folyik.

Az utóbbi időben megnövekedett érdeklődésük a hosszú távú tervezés iránt, és ezzel a munkával a belga Termelékenységi Központot bízták meg. A Termelékenységi Központ több elemzést készített és ennek alapján alakult ki határozottabb elképzelésük egy 1985-ig szóló terv kidolgozásával kapcsolatban. Első tanulmányaikat e tervezési problematikáról nem fogadta különösebb lelkesedés és még nincs arról szó, hogy nagyobb apparátus részletesebben összeállított terv elkészítésén dolgoznék. Közelítésüknek ennek ellenére van egy igen érdekes mozzanata. Ez az, hogy az első vizsgálatok alapján három szélsőséges variánst állítottak fel és a következőkben az ezeknek megfelelő nagyvonalú terveket kívánják kidolgozni. Ily módon eleve bizonyos koncepciókból és alternatívákból indulnak ki és a későbbiek során fogják majd vizsgálni, hogy ezek konkrét következményei a gazdasági növekedés különböző elemeire milyen nyilvánulnak meg és mennyiben térnek el egymástól.

A három alternatíva a következő: az első, hogy Belgium Amerika ipari gyarmata lesz. Egy ilyen variáns felállítására az vezette őket, hogy az amerikai tőke részaránya beruházásaikban rohamosan növekszik és nem teljesen irreális ennek olyan extrapolációja, hogy 15–20 év múlva Belgium ipara amerikai kézben lesz. A másik hipotézis szerint: Belgium szolgáltatásokat nyújtó ország, egy országos méretű Genf lesz, mely lényegében adminisztrációval, banktevékenységgel, kutatással, nemzetközi szervezetek működtetésével stb. foglalkozik. Végül egy harmadik hipotézis (valójában ez a legszimpatikusabb a terv készítői előtt), hogy Belgium dinamikus iparágak hordozója lesz, olyan iparágaké, melyek igen fejlett technológiára és nagyszámú magasan képzett munkatőre épülnek. Jelenleg dolgoznak azon, hogy ezt a három variánst részleteseb-

ben megfogalmazzák. (A Magyarországon folyó hosszútávú tervezés kiterjedt rendszeréről szóló beszámolót nagy érdeklődéssel hallgatták, néhány anyagot, mely nyilvánosságra került már, rendelkezésükre bocsájtottunk és komoly érdeklődést mutatnak további információk iránt is.)

Kiegészíti ennek a három alternatívának a felvázolását egy olyan szociológiai, szociál-pszichológiai kutatás is, mely azt vizsgálja, hogy milyen értékek fognak uralkodni a jövőbeli belga társadalomban. Ezt a kétirányú közelítést később próbálják majd összhangba hozni. E vizsgálataik során azonban olyan alapvető problémákon vitáznak még, hogy egyáltalán mit kell értékrendszeren érteni (magatartás formák, normatívák, törekvések, elvárások, elképzelések?). A konkrét kutatásokat három „szinten” folytatják. Az első szint maga a társadalom; a társadalmi szervezetek, a kormány szerepe, a jövedelempolitika, a munkaerőpolitika, a szociálpolitika kérdései; mindaz, ami a jóléti állam fogalmi körébe sorolható; a szociális, kommunális beruházások, a városfejlesztés, a természeti környezet biztosítása, a levegő- és vízszennyezettség elleni küzdelem; a kormány szerepe a gazdasági életben, a magánkezdeményezés, az állami beavatkozás problémája stb. Második szintnek a társadalom három fontos sejtjét tekintik, a családot, az üzemeket és az iskolát. Itt olyan kérdéseket kívánnak elemezni, mint a családnagyság, a családok együttmaradásának kérdése, az üzleti vállalkozási formák, az üzemen belüli viszonyok, az ipari demokrácia kérdése, a nemzetiségi kérdések, a külföldi munkások problémája, a magas termelékenység és a harmonikus munka összeütközési lehetőségei; a szolidaritás, autonómia, hatalom, együttműködés kérdései a munkások részéről; a nemzetközi vállalatok problémái.

Végül a harmadik szint: az egyéni értékek és törekvések, melyek természetesen belejátszanak az előbbi két körbe is. Ide olyan kérdéseket sorolnak, mint a munkások képzettsége, munkával kapcsolatos elvárásaik, a karrier és a család közötti konfliktus, a fogyasztói magatartás, a hirdetések jövőbeli szerepe. Az értékeket három módszerrel kívánják tanulmányozni (bár programjuk része is alakul még); az egyik a legutolsó öt év legkülönbözőbb publikációinak feldolgozása, azután kérdőívek és végül személyes interjúk; mindezt a lakosság különböző rétegei, csoportjai szerint.

Norvégiában szintén a távlati tervezési főosztály vezetőjével beszélgettünk, Björn Larsen-nel. Ez a főosztály is a Pénzügyminisztérium részét képezi. Norvégiában a tervezés nagyobb múltra tekinthet vissza és jóval fejlettebb, mint Belgiumban. Évente tervet és költségvetést, középtávra pedig négyéves terveket készítenek. A költségvetéshez kapcsolt éves tervek készítését rögtön a háború után kezdték el, a középtávú tervezést pedig 1948-ban. A négyéves terveket a parlamenti választások periodicitásához kapcsolják. Egyes pártok ugyan ellenezték a tervezést, de végül is uralomra kerülve, valamennyi párt elfogadta és változatlanul alkalmazza. A terv különösen a közületi szektorok előirányzatait részletezi, ezek részesedése nagy és növekszik

(ide tartozik a teljes oktatás, az egészségügy, a szállítás jórésze, a villamos-energiatermelés 50%-a, stb.) A magánszektorról inkább csak előrejelzéseket készítenek.

Tervezésüket meghatározza a külkereskedelem igen fontos szerepe, melyből az is következik, hogy egyik vezető törekvésük a tervben a nagyobb versenyképesség biztosítása. Itt is növekszik az érdeklődés a hosszútávú tervezés iránt. Több elemző tanulmányt készítettek, illetve készítették külső szakértőkkel olyan kérdésekről, mint a villamosenergiatermelés perspektívája, a demográfiai és munkaerőhelyzet alakulása, az urbanizáció kérdése. Abban megoszlának a vélemények, hogy milyen mértékben tekinthető egy 15 éves periódusra vonatkozó számítás tervnek és mennyiben tekinthető csupán előrejelzésnek, vagy a lehetséges alternatívák kidolgozásának.

Norvégiában nagy hagyományai vannak az ökonometriának, Ragnar Frisch nevéhez fűződően és az ő helyét az utóbbi időben Leif Johansen foglalja el. Johansen — vele külön is folytattunk beszélgetést — aktívan részt vesz a hosszú távú tervezésben és ehhez különféle modelleket dolgozott ki. Középtávú négyéves terveik készítésénél ún. Modis modelleket alkalmaznak, ezek 140 szektoros input-output modellre épülnek, melybe a személyes fogyasztást is begyűrűztetik, a jövedelmekkel, adókkal, stb. összekapcsolva. A modell árindexeket is ad, tehát volumen- és értékbeni tervezést tesz lehetővé. A számítógépes megoldás egy sor változatot nyújt, melyekből azután egyéb megfontolások alapján választanak. A modell fejlesztése során a magánberuházások mechanizmusát is be kívánják építeni. A négyéves terv fontosságát növelni fogja — mondták —, hogy a jövőben négyéves költségvetéseket is készítenek, tehát nagyobb igényeket fognak támasztani a középtávú terv készítésével és realitásával szemben.

Az utóbbi időben Johansen behatóan foglalkozott a hosszútávú tervezés kérdéseivel is, mely itt is a középtávú tervek jobb megalapozásának igényéből szinte magától nőtt ki. Egy sor olyan jelenséget és folyamatot irányoztak elő a középtávú tervekben (infrastruktúra, oktatás, regionális politika stb.) — mondták —, melyek megalapozásához hosszabb távra kell előrelátni. A hosszútávú tervet 15 évre kívánják elkészíteni, ehhez Johansen egy másik modellt dolgozott ki. Ez szintén input-output modellre épül, de mindössze 30 szektort foglal magában. A szokásos input-output összefüggések mellett e modell is tartalmazza a munkaerőlétszámot és a tőkeállományt. Az együtthatók előrevetítésével próbálkoztak, de e téren még nem értek el sikert, lényegében konstans együtthatókkal számolnak. A tőke-munka helyettesítést termelési függvény segítségével építették be a költségminimalizálás feltételezésével. Ugyancsak beépítettek fogyasztási függvényeket a diszponibilis jövedelemre és a relatív árakra építve. Exogén változóként kezelik a foglalkoztatható munkaerőt, az összes beruházást, az exportot és a termelékenységet növekedési ütemét is. A dinamizált modell kb. 120 egyenletet tartalmaz;

az egyenletek többsége nem-lineáris. Megoldási algoritmusát kidolgozták és ezt a számítógép bármikor produkálni tudja. A modell sajátossága, hogy 3 éves lépésekben halad előre az időben. Első számításait megvitatták és ennek alapján újabb számításokat végeztek. Az első eredmények kezdvészőtlően fejlődést jeleztek előre, többek között a tőke/termelés hányados is romlik; ennek alapján egyes koefficienseket újra felülvizsgáltak. Az újabb számításokat ismét szakértői vitákra bocsátják. A számítási eredményeket egyelőre inkább vitaanyagnak, gondolatébresztő alternatívák és problémák felvetésének tekintik, mintsem valami kész terv körvonalainak.

Svédországban szintén módunk volt beszélgetést folytatni a Pénzügyminisztérium részét képező tervezési főosztály vezetőjével, Eric Höck-kel. Munkájuk középpontjában itt is a középtávú tervezés áll, s ez ötéves periódusokra vonatkozik. Az ötéves terveket két oldalról próbálják felállítani. A kínálat oldaláról a foglalkoztatható munkaerőből és a termelékenységi tervekből indulnak ki. A keresleti oldalról elsősorban az export az, amelyet terveznek, hiszen gazdaságuknak ez a kulcspontja. Igen részletesen tervezik 15–20 országba irányuló exportjukat, annak függvényében, hogy várhatóan hogyan alakul az adott országok bruttó társadalmi terméke, ezen belül exportjuk és ebből a svéd részesedés. Szektorális tanulmányokat is készítenek, ezeket az érdekeltekkel részletesen megtárgyalják. Végül is — éppen a külkereskedelmi függőség folytán — nem túlságosan merev tervet rögzítenek. Ellenőrzésül input-output táblát és részmodelleket is használnak (például a fogyasztás becslésére), de az egész tervezést még nem foglalták konzisztens modellbe, ennek gondolatával csak foglalkoznak. A „kézműves munka” előnyét elsősorban abban látják, hogy míg a számítógép valamennyi betáplált adatot kritika nélkül feldolgozza, az egyéni munka a rossz adatokat menetközben észreveszi és korrigálni tudja.

Érdekes eleme tervezésüknek, hogy ezer vállalathoz kérdőívet küldtek ki (1960-ban és 1965-ben is), megkérdezték elképzeléseiket, feldolgozták a beérkezett válaszokat, ezek konzisztenciáját ellenőrizték és mindebből jó támpontot nyertek az összefoglaló terv készítéséhez. Tapasztalataik szerint a vállalatok termelési előirányzatai jónak bizonyultak, de beruházási becsléseik alacsonyak voltak és munkaerő becsléseik sem mutatkoznak megbízhatóknak.

A tervezési főosztály kis létszámmal dolgozik, a munka zömét másutt végzik, részben a megfelelő állami intézményekben, melyek saját területeiket tervezik, részben különböző kutatóintézetekben. Maga a tervezési főosztály elsősorban a közületi szektorok tervezését végzi és összefoglalja a tervezési munkát.

Feltettünk néhány kérdést a 15 éves hosszútávú tervezésre vonatkozóan is. Itt azzal a felfogással találkozottunk, hogy 15 évre megbízható terveket készíteni nem igen lehet s különösen nem olyan országban, mint Svédország, ahol

a gazdaság rendkívüli mértékben függ a külkereskedelemtől. Beszélgető partnerünk nézetét úgy fogalmazta meg, hogy a jövőre nézve csak a bizonytalanság biztos. Nézete szerint céljuk a hosszútávra ható döntések minimalizálása — vagyis arra törekednek, hogy minél jobban megismerjék a hosszútávra várható fejlődést, az ennek érdekében szükséges, vagy az erre kiható döntéseket, de ezeket — ahol lehetséges — minél későbbre halasszák. Elemzéseik főként a döntési szabadságfokot keresik. Tanulmányokat készítenek az egyes gazdasági-társadalmi jelenségek hosszútávú alakulására, ezek következményeire vonatkozóan. Így például a munkaidő jelenleg heti 40 óra, 15 év múlva kb. 35 óra várható, ennek megoldásait elemzik (hogy négynapos munkahét legyen-e, mennyire várható a két műszak elterjedése, a nők nagyobb arányú munkába állása, stb.). Egyelőre nem foglalkoznak konkrét, összefüggő hosszútávú terv összeállításával.

A beszélgetés során gazdaságpolitikai kérdések is felmerülnek. Ezekből is említünk néhányat. A Pénzügyminisztérium döntési joga erősen korlátozott, valamennyi fontos kérdésben a parlament dönt. Szó volt a jövedelemadózásról, mely egészen 85 %-ig megy el; a könnyített leírásokról, mely gépeknél 5 év alatti leírást tesz lehetővé és az első évre a beszerzési költség egynegyedét, egyharmadát is engedik leírni. Az infláció problémájával kapcsolatban arra törekednek, hogy ez az export ágazatokhoz igazodjon és ne engedjen a belső nyomásnak. A bérszínvonal emelkedése miatt világosan látható, hogy egyes iparágak — így pl. a cipő-, a textilipar — kitelepülnek az országból. Elvük azonban, hogy lehetőség szerint semmit sem protekcionálnak (a textilipart sem, s a hajógyártást sem, melynek Japán igen erős versenyt támasztott).

*

Miben összegezzhetjük a főbb tapasztalatokat és milyen időleges mérleget készíthetünk a termelékenységi központokkal és szövetségükkel fennálló kapcsolatunkról?

A legfőbb általános tanulság az, hogy az európai tőkésországok, köztük a legfejlettebbek kormányai, illetve állami szervei a munka termelékenységének állandó emelését egyáltalában nem hajlandók teljesen rábízni a piaci hatásokra, a konkurrenciára, a vállalati automatizmusra. Szükségesnek tartják ezek mellett a tényezők mellett a termelékenység növelésének elősegítését állami eszközökből, s legalábbis helyenként a tőke és a munka együttműködésének formájában. Nagyon sokoldalú és változatos módszereket alkalmaznak s a központok fő feladata lényegében e módszerek feltárása és állandó megújítása. A közelebbről megnézett két országban, de a Szövetség útján nyert információk alapján ennél szélesebb körben is, jelenleg a következő módszerek vannak előtérben: 1. a termelékenység növelését szolgáló új műszaki, szervezési, vezetési és gazdálkodási módszerek megjelenésére és alkalmazásuk

tapasztalataira vonatkozó tájékozódás és tájékoztatás javítása és gyorsítása; 2. a termelékenység emberi tényezői, ezek között az oktatás problémái (a gazdasági követelmények fokozott érvényesítése, a felnőttek oktatása, a szakszervezeti oktatás stb.); 3. a közép- és hosszútávú tervezés eszközeinek, lehetőségeinek felhasználása a termelékenység és hatékonyság emelésére, a gazdasági és társadalmi fejlődés meggyorsítására és harmonikusabbá tételére.

A termelékenységi központok — egyes országokban fontos politikai szerepük mellett — általában igen komoly szakembergárdával rendelkeznek, igen jól informáltak a termelékenység növelését szolgáló lehetőségekről, legfrissebb módszerekről, akciókról. A szövetségben való tagságunk így lehetőséget nyújt arra, hogy érdekelt szerveink viszonylag gyorsan, sokoldalúan és olcsón tájékozódjanak ezeknek a módszereknek a nyugati országokban való alkalmazásáról és fejlődéséről, az ezzel kapcsolatos vállalati és központi akciókról. Maga a Szövetség bizonyos fokig még keresi célszerű működési formáit, de tagságunk előnyének tűnik az is, hogy a központok mindenütt igen széleskörű és magasszintű összeköttetésekkel rendelkeznek és ilyen kapcsolatokat tudnak teremteni számunkra is. Kapcsolatunkat tehát hasznosnak és a jövőben elmélyítendőnek és kiszélesítendőnek tartjuk.

LENGYELORSZÁGI MOZAIK

FORGÁCS KATALIN

Nem sokat tudtam Varsóról és a lengyelekről, amikor 1968 őszén útnak indultam, hogy nyolc hónapot náluk töltsék. Előzőleg néhány jó tanácsot kaptam: ne beszéljek németül, csak miután megmondtam, hogy magyar vagyok. Továbbá a lengyel a világ egyik legszubjektívebb beállítottságú népe, nem rendelkezik olyan jó szervező készséggel, mint a német, de sokkal barátságosabb és közvetlenebb vendéglátó tud lenni. Nagyon jó dolgom is lehet ott, ha kedvező helyzetet sikerül kialakítani a magam számára. Beszereztem egy Varsó-térképet, megtanultam harminc lengyel nyelvleckét és kedvetlenül, de tudomásul vettem, hogy az előzetes kedvezőbb kilátások ellenére mindössze 2 700 zloty ösztöndíjat fogok kapni havonta és a Lengyel Akadémia kifizeti emellett a szállást. Nálam volt még négy varsói intézet válaszlevele, amelyben megígérték, hogy részemre konzultációkat szerveznek. Így indultam el Varsóba azzal a határozott céllal, hogy megtanulok lengyelül, megpróbálok tájékozódást szerezni az agrárközgazdasági irodalomban és személyesen is megismerkedem több lengyel közgazdásszal. Moszkvában és Berlinben már jártam, így kíváncsi is voltam arra, hogy milyen emberekkel és problémákkal találkozom a Szovjetunióval és az NDK-val szomszédos ország fővárosában.

A fenti célkitűzéseken kívül a tanulmányútnak hozzá kellett járulnia egy szűkebb szakmai feladat jobb megoldásához. Jelenlegi kutatási témám során az iparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jövedelme közötti diszparitás problémáival foglalkozom. Az eddigi elemzésekből kitűnik, hogy a kisüzemi mezőgazdasággal rendelkező tőkés államokban a munkások és a parasztok jövedelem színvonalában lényegesen nagyobb eltérések mutatkoznak, mint a nagyüzemi gazdálkodást folytató szocialista országokban. A szocialista, de kisparaszti mezőgazdaságú Lengyelország ebből a szempontból a harmadik típusú országok közé tartozik, és szükségesnek látszott az ottani, sajátosnak feltételezhető jövedelem megoszlási kérdésekkel megismerkedni. Az ebben a témakörben összegyűjtött anyagot igyekszem majd hasznosítani az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében készülő tanulmányban. A lengyel nyelvtanulás közben illetve segítségével szerzett olyan általánosabb jellegű

tapasztalatokról viszont külön is szeretnék írni, amelyek közelebb hozhatják hozzánk a lengyel nép mindennapi életét ugyanúgy, mint az országos eredményeket, gondokat, terveket és célkitűzéseket.

Varsói séta

A lengyelek többsége nagyon büszkén és sok szeretettel beszél Varsóról. Ez teljesen érthető, hiszen a szemük előtt épül újjá a város a szörnyű háborús pusztítás után, sorra emelkednek a modern középületek és az új lakónegyedek. Sőt Varsó forgalma is évről évre egyre élénkebb lesz — azok, akik már korábban is megfordultak itt, meglepetéssel tapasztalják a város új fényeit és mozgalmasabb életét. A fontosabb sugárutak szélesek, alkalmasak a tovább terebélyesedő forgalom lebonyolítására. Egyedül talán a Nowy Świat — az Új Világ útja — mondható már jelenleg is eléggé keskenynek, de ez volt az első újjáépített út a háború után.

A Nowy Świat-on, majd a Krakowskie Przedmieście-n továbbhaladva el lehet jutni Varsó ékességébe, az Óvárosba. Sajnos, ez a negyed is elpusztult, de a háború után eredeti formájában ismét helyreállították. A hájos, színes házakban belül modern lakások vannak, és estefelé munkából hazatérő emberekkel, külföldi bámeszkodókkal vagy a templomba igyekvő papokkal népesül be az Óváros. Nagyon hangulatos a szűk kis utcákon, a történelem levegőjét árasztó házak között sétálni. Minden egyes utca végén újabb meglepetés várja a látogatót: egy régi templom, egy előbukkanó tér, majd a Visztula széles panorámája. A kelet — nyugati útvonal dübörgő lármája idefent csak távoli morajnak hallatszik. Lépcsők vezetnek le a folyó partjára, kellemes séta ez, de mozgólépcsővel minden fáradság nélkül is le lehet jutni.

A derűs nyugalma Óváros után Varsó lüktető élettel teli központja egészen más benyomásokat tesz az emberre. A Nagy Áruház előtt a széles utcán hömpölyög az embertömeg; a lámpa már pirosra váltott, de az emberek még mindig nagy ívben tolonganak az úttesten és a járművek kénytelenek várakozni. De ha megindulhatnak végre, akkor nem szívesen állnak meg; a gyalogos ritkán élvezheti elsőbbségi jogát a zebrán. Varsónak egyre sürgősebb szüksége lesz aluljárókra, de talán még inkább földalattira. A villamosok zsúfoltak, egyes napszakokban olyannyira, hogy szinte lehetetlenség róluk leszállni, például a több kilométeres Marszalkowskán. Az autóbusz-megállóknál hosszú sorok kígyóznak és a metsző, hideg szélben, nap-nap után a várakozás kellemtelen negyedórát jelent.

Sokat kell még azon fáradozni, hogy a varsóiak kényelmesebben, jobban éljenek, hogy a lakásgondok enyhüljenek, hogy Varsó továbbépüljön és szépségüljön, de az elmúlt 25 év eredményeit kétségtelenül nem lehet lebecsülni. A lengyelek többsége nagyon büszke a fővárosra. Úgy tűnik, hogy kisebbség-

ben vannak azok, akik Varsó jellegtelenségére panaszkodnak. A nem lengyel konstrukciókat ugyan sokan eléggé kedvetlenül szemlélik, de ebben is valamilyen átmeneti jelenségnek tekinthető és eltúlzott nemzeti öntudatot véltem felfedezni. Viszont azt már mindenképpen a varsóiak számlájára lehet írni, hogy például a Tudomány és a Kultúra Palotája előtti hatalmas tér kihasználatlan, hangulattalan, este néptelen és rosszul megvilágított — télen egyik helyről a másikra söpri a szél a havat. A Klasszikus vagy a Drámai Színházból előadás végeztével nem kellemes átvágni az óriási téren.

Egy-egy színházi este sok mindenért kárpótol. Egyik legszebb élményem marad a Nemzeti Színház népi motívumokra épülő, táncos, zenés produkciója; hasonló vállalkozást egy népi együttestől lehetne elvárni, persze halványabb színészi játékkal egybekötve. Szépek a drámai feszültségű előadások, ötletekben gazdag, átfogó koncepciójú rendezői teljesítményről tanúskodnak. Sikerrel mutatták be Varsóban a Spartakus balettet is. Külön érdemes szólni a lengyel filmekről. Óriási közönséget vonzanak az egész országban Prus és Sienkiewicz regényeiből készült nagy történelmi filmek — hónapokig vitatkoztak a sajtóban, rádióban, televízióban a színészek alakításáról, a rendezői felfogásról, a közönségre gyakorolt hatásról. Rendkívül érdekesek a mai életet ábrázoló filmek, mint például a Futóhomok, a Magány kettesben, a Minden eladó stb. Ezért örömdetes, hogy több, új lengyel filmet megvásároltak a magyar illetékes szervek — nagyon érdemes a gazdag lengyel művészet alkotásait szélesebb közönséggel megismertetni.

Varsóban sokkal kevesebb magyar szót lehet hallani az utcákon, a színházakban, sőt az áruházakban is, mint Moszkvában vagy Berlinben. A magyarok valójában még nem „fedezték fel” az egyre modernebbé váló Varsót, a Mazuri-tavak szép vidékét, a lengyel tengerparti üdülőhelyeket, a patinás Krakkót. Talán Zakopane és környéke az, amely sokakat vonz a téli sport kedvelői közül. A lengyelek viszont jóval korlátozottabb utazási lehetőségeik közül előszeretettel választják a magyarországi látogatást — a Szovjetunió nagyvárosai és nyaralóhelyei távolabb vannak, az NDK tengerpartja és hegyvidéke pedig a lengyelek számára nem rejt olyan nagy vonzóerőt magában, hogy miatta legyőzzék a németekkel szemben táplált idegenkedésüket. A magyar táj és a magyar beszéd nem ébreszt fájó emlékeket. Szinte mindenütt, ahol jártam, lelkesen emlegették a magyarországi élményeket: egy balatoni nyaralást, a látott budapesti nevezetességeket és nem utolsósorban az ízletes sertéspörköltöt jó borral, cigányzene mellett. Sokszor és sok embertől hallottam az őszinte elismerést, hogy Budapest milyen szép város, hogy itteni ismerőseik milyen rendes, jóra való emberek; és többhónapos vagy akár többhetes külföldi tartózkodás után jólesik az otthont dicsérő minden szó.

A lengyelek szívesen idézik a beszélgetések során a meglevő történelmi párhuzamokat vagy az eddig elért eredményeket, vagy a közös megvalósításra váró célokat. Különösen élénk beszélgetések és viták alakultak ki a Lengyel

Egyesült Munkáspárt V. kongresszusának idején. Ismerőseim körében nagyfokú politikai aktivitást és érdeklődést tapasztaltam az időszerű problémák iránt. A szépen feldiszipált varsói utcák ünnepélyes hangulatot árasztottak és ennek jelképes értelme volt, mivel a kongresszuson ténylegesen olyan nagyfontosságú kérdésekkel foglalkoztak, amelyek hosszú időre irányt mutatnak a továbbhaladás számára.

A vendéglátó intézetek és főiskolák

Varsóban hivatalosan a Lengyel Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének vendége voltam. A tanulmányút programját eléggé kedvezőtlenül befolyásolta az a körülmény, hogy éppen az ott tartózkodásom idején az Intézet átszervezésére készülődtek. Ehhez még hozzájárult az is, hogy az Intézetnek jelenleg csupán egyetlen munkatársa foglalkozik mezőgazdasági kérdésekkel, és ezek sem kapcsolódnak szorosan a témámhoz. Így az Intézetnek tulajdonképpen közgazdasági műveltségem és lengyel nyelvtudásom bővülését köszönhetem, mivel januártól májusig kitartóan eljártam a hetenként rendezett szemináriumokra. A kezdet nagyon sikeres volt: Lengyelország távlati fejlesztési tervével foglalkozott az előadó, de a későbbiek során a valóságos problémákat véleményem szerint kissé háttérbe szorították a referensek különféle elméleti modellek és terjedelmes matematikai levezetések kedvéért - ilyenkor a hozzászólások sokkal konkrétabbak és számomra érdekesebbek voltak, mint a vitaindító előadások. Az Intézetben ezen kívül még segítséget adtak néhány szakmai jellegű kapcsolat kialakításához, valamint a krakkói és a poznańi utazás programjának megszervezéséhez.

A nálam levő válaszlevél birtokában felkerestem a varsói Szövetkezeti Kutató Intézet igazgatóját, prof. Henryk Cholaj-t. Rendkívül barátságosan fogadott és segítségemre volt több olyan ismeretség megszervezésében, amelyek mind a jelenlegi, mind a következő kutatási témámhoz nagyon hasznosnak bizonyultak. Többször beszélgettem például doc. Michał Chęciński-vel, aki a Közös Piac agrárproblémáival foglalkozik. Kapcsolatba kerültem Edward Sienski-vel, prof. Cholaj aspiránsával - egyedül ő választotta témájául jelenleg Varsóban az ipar és a mezőgazdaság közötti jövedelem diszparitást. Rajtuk kívül beszélgetést szerveztek részemre prof. Eugeniusz Gorzelak-kal a lengyel parasztság jövedelem helyzetének alakulásáról. Az Intézet jóvoltából részt vettem a föld közgazdasági kérdéseivel foglalkozó konferencián is. Sajnálatos módon csak a tanulmányút vége felé kerestem fel a Szövetkezeti Kutatót, ahol pedig a vártnál jóval több lehetőség kínálkozott a szakmai együttműködésre. Meghívást is kaptam prof. Cholaj-tól, hogy egy következő alkalommal legyek az Intézet vendége.

Gyakran jártam az Agrárgazdasági Intézetbe, és rendszeresen igénybe

vettem a jól felszerelt könyvtárukat. Alkalmam volt beszélgetni doc. Tadeusz Rychlik-kel, az Intézet igazgatójával a földjáradék és a föld gazdasági értékelésének vitatott kérdéseiről. Megismerkedtem doc. Eva Raszeja Tobjasz-sal, aki nemzetközileg is elismert kutatója a tőkésországok agrárproblémáinak, továbbá doc. Zygmunt Smoleński-vel, aki jelenleg a mezőgazdasági üzemek irányításának legújabb módszereivel foglalkozik a különböző országokban. Elolvastam prof. Jerzy Tepicht több cikkét és könyvét a mezőgazdaság jelenkori fejlődéséről, és konzultációkat kértem néhány probléma jobb megértése céljából. Még azt érdemes megjegyezni, hogy az Intézetben kitűnő számszerű kutatási anyagokhoz lehet hozzájutni, mivel saját felvételű, reprezentatív adatokat dolgoznak fel a lengyel egyéni és állami gazdaságok helyzetéről.

A vidéki utazásokat tavaszra szervezték meg a Lengyel Akadémia illetékes osztályán. Március végén érkeztem Krakkóba, de a platánok még nem zöldelltek. A tavasz beköszöntése helyett három napig esett a hó és köd burkolta be a templomok tornyait, a híres krakkói vár, a Wawel kupoláit — szürkének, fénytelennek és kopottnak hatott a város.

Varsóból három ajánló levéllel indítottak útnak. A rossz idő miatt is a szállodához legközelebb eső címet választottam és elindultam a Mezőgazdasági Főiskolára. Barátságtalan, régi épületben kerestem meg az Üzemszervezési Tanszék vezetőjét, prof. Józef Kubicát, aki az egyik levél címzettje volt. Nagyon szívélyesen fogadott, megismertetett a Tanszék munkatársaival és rövid egy óra alatt megszervezte a heti programot. Mindennap megfordultam azután a Tanszéken és sokat beszélgettem a többnyire fiatal és lelkes oktatókkal. Sajnos az eredeti kutatási témával kapcsolatban keveset profitálhattam, mivel a munkatársak kutatásaik során a mezőgazdaságot mikroökonómiai szempontból vizsgálják és inkább szűkebb hazájuknak, a vajdaságnak és Krakkó környékének fejlődésével foglalkoznak. Ennek ellenére természetesen jól ismerik az országos eredményeket és gondokat — biztosan sokáig emlékezetesek maradnak számomra a velük folytatott eszmecserék. Egy olyan kollektívába kerültem, ahol segítik egymást a munkatársak, áttekinthetők az emberek közötti kapcsolatok és barátságos a légkör. A varsói nemegyszer kedvezőtlen tapasztalatok után jóleső volt Krakkóban meghittebb, emberibb, sőt kissé inkább patriarchális viszonyokat találni.

Több, kifejezetten szakmai jellegű konzultációra is sor került az egyhetes krakkói tartózkodás során. Így például a Mezőgazdasági Főiskola Agrárpolitikai Tanszékén prof. Franciszek Kolbusz fogadott és az iparosításnak az egyéni gazdaságokra gyakorolt hatásáról beszélgettünk. Felkerestem még a Közgazdasági Főiskola Tervezési és Gazdaságpolitikai Tanszékén doc. Stanislaw Waclawowicz-et. A beszélgetés nagyon barátságos hangulatú volt; konkrét gyakorlati problémákról volt szó, de az írásaiban főképpen matematikai modelleket, módszertani fejtegetéseket lehet találni. A Pénzügyi Tanszéken doc. Dębicki-vel, főleg a mezőgazdasági beruházások finanszírozásának módjairól

beszélgettünk. Krakkóban részt vettem a Varsóból meghívott prof. Manteuffel előadásán is.

A poznanyi Mezőgazdasági Főiskolán szintén emlékezetes szívéllyességgel fogadtak. Megtudtam, hogy az ottani Politikai Gazdaságtan Tanszéken doc. Radkiewicz többek között szintén a nyugatnémet mezőgazdaság időszerű problémáival foglalkozott. Részletes eszmecsere után megajándékozott a könyvvél, amit azóta már elolvastam. Viszont azt nem remélem, hogy hasonló tárgyú, magyar nyelvű munkámat neki is sikerült megismernie. Az Agrárpolitikai Tanszéken doc. Roman Skoczylas a mezőgazdasági üzemek gépesítésének a termelésre gyakorolt hatását vizsgálja és érdekes gondolatokat mondott el ezzel kapcsolatban. Ugyancsak hasznos beszélgetést folytattam a Közgazdasági Főiskola mellett működő, regionális problémákkal foglalkozó Intézet igazgatójával, prof. Seweryn Kruszczyński-vel és néhány munkatársával. Mind a két vidéki út alkalmával sok emberrel volt alkalmam beszélgetni és igen kedvező benyomásokkal tértem vissza Varsóba.

A lengyel új mechanizmus

A beszélgetések alkalmával mind Varsóban, mind vidéken sok kérdést tettek fel a Magyarországon bevezetett új gazdasági mechanizmusról. A szakemberek körében megnyilvánuló érdeklődést a könyvkiadás, a sajtó, a kutatóintézetek programja akkoriban távolról sem elégítette ki. Más értelmiségi körökben pedig nem ismerték vagy nem fogták fel az új mechanizmus jelentőségét. Egyesek úgy is vélekedtek, hogy a magyar mechanizmust helyesebb akkor a szélesebb közvélemény elé tárni, ha már Lengyelországban is bevezetésre kerülnek a tervezés és az irányítás új módszerei. Mindenesetre a látogatót méltán meglephette ez a nyilván átmeneti jellegű hallgatás a magyar mechanizmus eredményeiről és problémáiról, miközben az emberek között és a politikai életben is a lengyel magyar barátság számos megnyilvánulásával lehet találkozni.

A hallgatás azért is tűnhetett indokolatlannak, mivel különösen a Lengyel Egyesült Munkáspárt V. kongresszusának, majd az 1969-es áprilisi plénumának határozatai alapján mozgósították a szakemberek egy részét a következő ötéves terv, távlati fejlesztési prognózisok, új beruházási rendszer, új tervezési és irányítási módszerek kidolgozására.

Átfogó értékelések szerint a háború utáni időszakban jelentős eredményeket értek el a lengyel népgazdaságban; Így például 1938-hoz viszonyítva 1968-ig, 13,5-szörösére növekedett az ipari termelés. A mezőgazdasági termelés pedig az 1934-38-as évek átlagához képest szintén 1968-ig 1,6-szorosára emelkedett. Az iparosítás eredményének számít az is, hogy amíg a háború előtt az exportnak mindössze 5%-át tették ki a gépek és berendezések, addig 1968-ban

már 53%-át. Az amit a népi Lengyelország az első 25 éves időszakban elért, elsősorban a növekedés extenzív tényezőinek sokoldalú kihasználásából következett, azaz a munkaerő-tartalékok mozgósításából, új munkahelyek létesítéséből. Az extenzív fejlődés típusa helyes és indokolt a gazdasági növekedés első szakaszában, de az extenzív tényezők kimerülése után a további gyors fejlődési ütem biztosítására a gazdasági növekedés új stratégiájára van szükség. Vagyis Lengyelországban időszerűvé vált az extenzív fejlesztésről való áttérés az intenzív fejlődési szakaszra. Ilyen átmenetet kell hoznia a soronlevő ötéves tervnek. A különböző fórumokon jelenleg azon fáradoznak, hogy az új fejlődési szakasz számára kedvező feltételeket teremtsenek.

Az intenzív fejlesztési szakaszban a hatékonysági szempont kerül előtérbe. A vállalatoknak tervet kell készíteni arról, hogy milyen lehetőségeik vannak a meglevő berendezések teljesebb kihasználására és a munkatermelékenység emelésére. A beruházási igényeket is várható hatékonyságuk szerint rangsorolják és a legkedvezőbbeket valósítják meg. Így a gazdasági erőforrásokat koncentrálni tudják a kiemelt területekre és ágazatokba. A korábbi széles fronton történő fejlesztési politikát tehát felváltja egy szelektív gazdaságpolitika, amihez már nélkülözhetetlenek a távlati tervek és a megalapozott fejlesztési koncepciók. Egyáltalán nem véletlen, hogy valamennyi szocialista országban az intenzív növekedés szakaszában kezdik széleskörűen kidolgozni a perspektivikus terveket.

Az intenzív és szelektív gazdaságpolitikát szolgálják az új tervezési módszerek is. A régi gyakorlattól eltérően a vállalatok az ötéves terv irányelveit kapják meg és ennek alapján dolgozzák ki saját tervjavaslatukat, ebben a munkában tartalékaikat és lehetőségeiket messzemenően figyelembe vehetik. A felsőbb szervek a vállalati tervek ismeretében alakítják ki a végleges országos tervet. Az alulról felfelé történő tervezés bevezetése a lengyel gazdasági reform egyik lényeges vonása. Ez a gyakorlat jóval több önállóságot biztosít a vállalatok számára, mint a korábbi felülről befelé való tervezési munka. Az új módszer ezután a vállalatok szakembereitől önállóbb és felelősségteljesebb elemző munkát igényel. Józef Cyrankiewicz által felhozott példa szerint ez nem egy szokásos átszállást jelent a régi típusú autóból a korszerűbe, ahol csak azzal kell megismerkedni, ami új, hanem megköveteli a régi egykor szükséges, helyes és hatékony módszerekkel való szakítást az irányítás valamennyi szintjén.

Az új növekedési tényezők felhasználásával, valamint az átalakított tervezési és irányítási rendszer segítségével a lengyel gazdasági életben hasonló gyors ütemű fejlődést akarnak elérni, mint az elmúlt időszakban. Az 1971-75-ös tervidőszakban a nemzeti jövedelem 36%-kal, azaz évi 6,3%-kal növekedne. 1975-ben a nemzeti jövedelemnek 60%-át az iparban termelik meg — óriási előrelépést jelent ez az 1938-ban elért 20%-os hányaddal szemben. Az ipari termelés 8,2%-ra tervezett évi növekedése úgy valósul meg, hogy közben

előnyösen módosul az ipar szerkezete a dinamikusabb ágazatok javára. Így az átlagosnál gyorsabb ütemben fejlesztik a gépipart, a vaskohászatot, a vegyi-, építőanyag-, textil- és faipart. A mezőgazdasági termelés 12–15%-kal lesz magasabb, ami főképpen a műtrágya-adagok további fokozásával látszik biztosítottnak. A külkereskedelmi forgalom a nemzeti jövedelemnél is gyorsabb ütemben fog növekedni — Lengyelország mind a szocialista, mind a kapitalista országokkal tovább kívánja bővíteni piaci kapcsolatait.

Kettős feladat a mezőgazdaságban

A mechanizmushoz kapcsolódó kérdéseknél talán még izgalmasabb volt az a téma a beszélgetések során, hogy hogyan sikerült nekünk Magyarországon a szövetkezetek megszervezésével egyidőben a mezőgazdasági termelést is emelni? Szívesen hangsúlyozták azt is, hogy a kettős feladat együttes megvalósítása rajtunk kívül sehol sem sikerült. Ezt az eredményünket sokra értékelik, mivel lengyel elképzelések szerint a mezőgazdasági termelés növelése olyan fontos feladat, hogy megvalósításáról átmenetileg a nagyüzemek kialakulása és a jobb termelési eredmények reményében sem célszerű lemondani.

Lengyelországban az elegendő mennyiségű élelmiszer és mezőgazdasági nyersanyag megtermeléséhez minden hektár földre szükség van. Mivel újabb földeket nem tudnak bevonni a művelésbe, sőt a jelenlegi állományból is át kell majd engedni lehetőleg rosszabb minőségű földterületeket ipari és egyéb felhasználásra, ezért a termelés emelése érdekében a földek minél intenzívebb felhasználását szorgalmazzák. Az elmúlt húsz év alatt a lakosság mintegy nyolc millió fővel gyarapodott és emiatt 0,80 hektárról 0,61 hektárra csökkent az a terület, amelyen egy lakos mezőgazdasági termékszükségletét meg kellett termelni.

A lengyel mezőgazdasági termelők eleget tudtak tenni a megnövekvő feladatoknak. Sőt a zömmel kisparaszti mezőgazdaság jelentős teljesítményét tanúsító adatok méltán okoznak meglepetést. Annak ellenére, hogy az össznépeség számához viszonyított megművelt terület egynegyeddel csökkent, az egy lakosra számított bruttó mezőgazdasági termelés mégis 34%-kal emelkedett 1950–52-től 1968-ig. Ezt az eredményt a föld intenzív kihasználásával tudták elérni a gazdálkodók. Ugyanerre az időszakra vonatkozó adatok szerint az egy hektár mezőgazdaságilag művelt területre jutó bruttó mezőgazdasági termelés 76%-kal növekedett, ezen belül a növénytermelés valamivel gyorsabban, 77%-kal, az állattenyésztés termelési értéke pedig 72%-kal növekedett. A bruttó mezőgazdasági termelés egy hektárra jutó évi növekedési üteme 3,2%, az árutermelésé pedig 4,4% volt. A termésátlagok alakulása is hasonló arányú, dinamikus fejlődést mutat. Különösen figyelemre méltó a búza 112%-os és a cukorrépa 91%-os hektáronkénti hozamának emelkedése. Valamivel mérsékel-

tebbek az állattenyésztésben mutatkozó eredmények, itt általában az állomány növekedése nagyobb mértékben járult hozzá a termelési érték gyarapodásához, mint a magasabb hozamok elérése.

A föld intenzív hasznosítása jelentős ráfordításokkal járt együtt. Így például 1950-ben egy hektár vetésterületre 24 kg műtrágya jutott, ezzel szemben 1968-ban már ennek ötszörösét, azaz 120 kg műtrágyát használtak fel. Lengyelországban tehát eddig is nagy súlyt helyeztek a hozamfokozó eszközök alkalmazására és a következő ötéves tervben további 50–60 kg-mal növelik meg a hektáronkénti műtrágya adagokat a legfontosabb növényfélék hozamának emelése érdekében.

Sok szakember úgy vélekedik éppen az eddigi eredmények hatására, hogy a kisárutermelő gazdaságok még óriási tartalékokkal rendelkeznek a termelés emelésében, és gyors kimerülésük nem várható. Hivatkoznak az NSZK-ra, Dániára vagy Hollandiára, ahol magas technikai színvonalat és kiemelkedő terméshozamokat érnek el a kisüzemekben. Ebből következően még hosszabb ideig nem kell attól félni, hogy a kistulajdonosi viszonyok gátolják a technikai fejlődést a lengyel mezőgazdaságban. A kisárutermelők nem képesek ugyan véghezvinni a gépesítést, de közös akkumuláció vagy mezőgazdaságon kívüli tőkebefektetés segítségével átmenetileg ez a probléma is megoldható.

Az életképes kisparaszti gazdaságokról alkotott felfogás szorosan összefügg a mezőgazdaság átszervezésének elképzelésével. Lengyel agrárközgazdászok körében azzal a véleménnyel lehet találkozni, hogy a közepesen fejlett országok számára a mezőgazdaság fokozatos kollektivizálása látszik a legmegfelelőbb modellnek. Ebben a formában először a gépek közös kihasználására törekednek és azt feltételezik, hogy a gépesítettség meghatározott szintjének elérése után a föld és a munkaerő integrálódási szakaszának kell bekövetkeznie. A fokozatos kollektivizálás során a termelés is növekszik, amire egy gyorsított átszervezési politika végrehajtása közben nem lehetne bizonyítani. Már pedig Lengyelországban mindenképpen olyan úton akarnak járni, ahol a falu termelési viszonyainak átalakításával együtt halad előre a termelés és a termelőerők fejlődése.

A fokozatos kollektivizálás, vagy ahogy szívesebben nevezik a fokozatos szocializálás megvalósítására tulajdonképpen a hatvanas években kerülhetett sor, amikor sikerült felszámolni a múlt hibáit és annak következményeit, továbbá kialakítani a lengyel viszonyokhoz alkalmazkodó, eredeti átszervezési programot. A jelenlegi időszakban sorra alakulnak meg az ún. mezőgazdasági körök, amelyek keretében a társult gazdálkodók közösen használják a gépeket, felszereléseket. A termelési eszközök beszerzése csak kis részben, mintegy 10%-ban történik a tagok befizetéseiből. A mezőgazdasági körök anyagi erőforrásainak túlnyomó hányada a mezőgazdaság egészében létrejövő, tehát valamennyi gazdaság által megtermelt új értékből származik. A többlettermék

jelentős része kiáramlik ugyan a mezőgazdaságból az alacsony árak miatt, de az állam visszajuttatja azt a mezőgazdasági körök segítségével a létrehozóknak.

A mezőgazdasági körök jó megoldásnak látszanak a gépesítésre, mivel az egyéni gazdálkodók nem tudnának saját erőből traktort és munkagépeket vásárolni, amiket ráadásul a kis földterületen nem is lehetne megfelelően kihasználni. Számítások szerint a fejlett tőkésországokban a bankok és egyéb pénzintézetek együttesen sem rendelkeznek akkora tőkével, hogy valamennyi kisgazdaság teljes gépesítését, építkezési beruházásait finanszírozni tudnák. Emellett fokozódnának a kihasználatlan termelési kapacitások és drágulnának a mezőgazdasági termékek. A fejlett tőkésországokban inkább a gazdálkodás abbahagyására, az üzem feladására ösztönzik a tulajdonosokat, a népi Lengyelországban viszont elsősorban kooperációra, kezdetleges, de hatékony társulási formák kialakítására törekcsenek.

A mezőgazdasági körök nem egészen az állami gazdaság, de még kevésbé a szövetkezet irányába tartó fejlődés előmozdítói. A rendelkezésükre álló gépek nem tartoznak hagyományos értelemben a társult tagok tulajdonába — így nem is oszthatják fel az állományt maguk között — hanem lényegében minden mezőgazdasági üzem tulajdonát képezik. A mezőgazdasági körökben kialakuló csoporttulajdon tehát sajátos vonásokat mutat: különbözik a szövetkezeti csoporttulajdontól, de nem azonos az össznépi tulajdonnal sem. A beszélgetések során többen hangoztatták, hogy a lengyel mezőgazdaság létrehozza a jelenlegi beruházások ellenértékét, és az iparnak valamint a szolgáltató ágazatoknak nem kell részt vállalni a fejlesztési alap képzésében.

A mezőgazdasági körök sajátos csoporttulajdoni formájának tovább kellene fejlődnie a jövőben. Ez nemcsak a gépállomány mennyiségi felhalmozódását jelentené, hanem a tulajdonosi vagy rendelkezési kör kiterjesztését a földre és a munkaerőre is. Jelentős elméleti munkára és rengeteg gyakorlati tapasztalatra van szükség ahhoz, hogy a mezőgazdasági körök továbbfejlesztésének konkrét módjai kibontakozzanak és újszerű szocialista vállalat kialakulásához vezessenek. A szocialista országok főképpen a szövetkezet vagy az állami gazdaság példáját szolgáltatják a vállalati, társasgazdálkodásra. A viták során szóba kerül a hagyományos és kitaposott utak valamelyikének követése is, de az eddigi fejlődés sajátosságai a továbbhaladás új koncepcióját segítik elő. Lengyelországban később valószínűleg meg a mezőgazdaság szocialista átszervezését, mint a Szovjetunióban és a népi demokráciák többségében, ezért hasznosíthatják a tapasztalatokat. Nem lehet például véletlen, hogy a Közgazdaságtudományi Intézet lengyel agrárközgazdász vendégei megnézték ugyan a bemutatott magyar szövetkezeteket és állami gazdaságokat is, de igazán a szakszövetkezetekben látottakért lelkesedtek.

Van idő az útkeresésre és a tapasztalatok elemzésére. Maga a gépesítés is hosszadalmas folyamat mind a korlátozott anyagi lehetőségek, mind a gazdálkodók maradi gondolkodása, mind a kisbirtok-szerkezet miatt. A lengyel

mezőgazdaságban a tulajdonosok mintegy 90%-a 10 hektár alatti földdel rendelkezik, amelyek sok esetben nem is egy tagban vannak. Számos közbeeső intézkedésre van szükség és ezek részben hasonlítanak a fejlett tőkésországokban foganatosított rendszabályokhoz. Teljesen ki akarják használni az 1968-as Sejm három nagy fontosságú határozatát. Egyrészt nagy mértékben növelik a tagosításokat. Másrészt szorgalmazzák a földek átvételét földjáradék ellenében idősebb korú gazdáktól, ezzel is megkönnyítik a földek átadását fiatal, szakmailag jól felkészült gazdáknak. Harmadrészt a szükségletek és a lehetőségek mértékében állami gazdaságokban művelik meg az átadott földeket vagy esetleg megvehetik a mezőgazdasági körök is.

A földek átadását olyan gazdaságok esetében tartják kívánatosnak, ahol a tulajdonos öreg kora vagy más okok miatt nem tudja elérni a termelés emelkedését; továbbá jogos örököse sincs, aki átvehetné tőle a gazdálkodást. A hanyatló és vegetáló parasztgazdaságok akadályozóivá válnak a dinamikus fejlődésnek. A következő öt évben az előregedés folytatódására számítanak, így további intézkedések válnak szükségessé a termelés magas növekedési ütemének megtartása érdekében.

A földjáradék ellenében és önkéntes elhatározással átadott földek egy részét egyéni gazdálkodóknak adják, bérbe, másik részét állami gazdaságok, szövetkezetek vagy mezőgazdasági körök tagjai művelik meg. Ebben a második esetben nagyarányú tagosítások, földcserék végrehajtására van szükség. A tervek szerint az állami gazdaságokhoz tartozó földterület részaránya ezáltal a jelenlegi 13%-ról 17%-ra növekszik 1975-re. Az állami szektor jóllehet lassú és fokozatos kiterjesztése egyik formáját jelenti a földmagántulajdon átalakításának szocialista tulajdonná.

A szocialista átalakulás fokozatossága következtében a népgazdasági erőforrásokat viszonylag kisebb mértékben kell mezőgazdasági beruházásokra fordítani, így az ország iparosítását gyors ütemben és széles körűen tudják folytatni. A mezőgazdaságnak juttatott beruházások nagyobb részét, 60%-át a szocialista szektor fejlesztésére fordítják, hogy ezzel is elősegítsék az egyéni gazdaságokénál gyorsabb előretörését. Sajnos, ilyen módon sem tudják az állami gazdaságok technikai felszereltségét a szükségletek szerint növelni. A korlátozott beruházási eszközök megfelelő elosztása érdekében a tervezési munka során két variánst készítettek el több állami gazdaságban. Az első modellben a termelés emelését a lehető legkisebb beruházások mellett, a tartalékok maximális kihasználásával valószínűsítik meg, a másik elképzelés szerint pedig nagyobb termelési feladatokat magasabb beruházásokkal kapcsolnak össze. A tervezés során azt tekintik a legfontosabb célnak, hogy az állami gazdaságokban továbbra is gyorsabb ütemben emelkedjen az árutermelés volume-ne, mint az egyéni parasztgazdaságokban.

Az árutermelés hányada a szövetkezetekben is magas, mintegy 85%-át teszi ki az össztermelésünknek. Ily módon a szövetkezeti gazdaságok az egész

ország árutermelésének 1,7%-át szolgáltatják, mialatt a mezőgazdaságilag művelt területhől ennél valamivel kevesebbet, vagyis 1%-ot foglalnak el.

Az állami és szövetkezeti gazdaságok viszonylag alacsony hányada és súlya miatt sem a hatékonyabb gazdálkodás, a termelékenyebb munka, sem a jövedelemparitás igényét nem lehet reálisan felvetni a lengyel mezőgazdaságban. A kettős feladat megvalósítását ugyan ténylegesen elősegíti a gyors ipari fejlődés. Egyrészt azért, hogy biztosítja a szükséges termelési eszközöket, másrészt a mezőgazdaságból felszabaduló népességnek új munkaalkalmakat nyújt a szolgáltató ágazatok mellett. Mégis úgy tűnik, hogy az intenzív gazdaságfejlesztési politika kissé a mezőgazdaság hátrahagyásával valósul meg, vagyis más szavakkal: kevésnek tűnnek azok az intézkedések, amelyeket egy korszerű mezőgazdaság létrehozása érdekében tesznek.

Több figyelmet kellene fordítani — véleményem szerint — az állami gazdaságoknál valamivel kevesebb beruházást igénylő szövetkezeti társulások szervezésére. A lengyel mezőgazdaság ugyanis nem annyiba kerül a népgazdaságnak, mint amennyit oda beruháznak, hanem felemészti a parasztok személyi jövedelmének egy részét is. Ez nemcsak alacsonyabb életszínvonalat jelent a falusi lakosságnak, hanem többszörös kiadást az országnak. A kisüzemek gépesítése és mellette az építkezések hatványozottan többbe kerülnek, mint a nagyüzemek technikai felszerelése. Az előbbi kifizetődő lehet egy tőkésországban, ahol nem a beruházási eszközök elégtelensége, hanem a piac felvevőképességének viszonylag szűk határai jelentik a problémát, de egy tőkeszegény országban vitatható ezt az utat követni.

Ezek a kérdések további sokoldalú, elemző munkát igényelnek, de a távlati fejlesztési tervek és gazdaságfejlesztési koncepciók kidolgozása Lengyelországban is napirendre került. Érdeklődéssel várom az ezzel kapcsolatos publikációkat, véleményeket, tapasztalatokat. A tanulmányút előtt kevésbé ismertem nemcsak Varsót és a lengyelek mindennapi életét, hanem a háború utáni újjáépítés és továbbfejlődés gazdasági eredményeit, valamint a jövőre vonatkozó terveket és elképzeléseket is. A nyolchónapos kinttartózkodás során a szűkebb kutatási témán túlmenően rengeteg hasznos ismeretre tettem szert és ezeket tovább bővíttem a megszerzett lengyel nyelvtudás és a kialakult széles körű baráti kapcsolatok segítségével.

A JOGÖSSZEHASONLÍTÁS TENDENCIÁI ÉS FUNKCIÓI KORUNK TÁRSADALMÁBAN

NEMZETKÖZI KEREEKASZTAL KONFERENCIA BUDAPESTEN 1969.
SZEPTEMBER 9–12.

HARMATHY ATTILA

Az egyes országokban kialakult jelenségek, megoldások összehasonlító vizsgálata – más tudományágakhoz hasonlóan – népszerűvé vált a jogtudományban is. A különböző országok jogszabályainak összevetése szükségképpen igen régóta megtalálható (az ókorban is fellelhetők ennek a nyomai), de az összehasonlítás rendszeres, tudományos végzése csak rövid múltra tekinthet vissza. Az egyes nemzeti államok önálló jogrendszerének kialakulása, megszlárdulása és széleskörű elméleti tanulmányozása előtt ilyen igények nemigen merülnek fel, az alapul szolgáló gazdasági-társadalmi tényezők a szükséges feltételeket nem teremtik meg ehhez. Tulajdonképpen csak a XIX. században kezdődnek komolyabb kísérletek a jogösszehasonlításra, ekkor jönnek létre a nemzetközi szóhasználatban általánossá vált megjelölés szerint – az összehasonlító jog (*droit comparé*, *comparative law*) csírái és 1900-ban rendezik meg az első nemzetközi összehasonlító jogi konferenciát, amelyen az alapkérdések tisztázását szerették volna elérni.

Az első nemzetközi konferencia óta eltelt idő alatt az összehasonlító jogról sokféle elképzelés látott napvilágot, számos területen előrehaladás tapasztalható, de az alapvető fontosságú kérdések tekintetében nézetazonosság még nem jött létre. A fennálló helyzet tisztázásához kívánt hozzájárulni az a nemzetközi kerekasztal konferencia, amelyet az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete szervezett meg Budapesten 1969. szeptember 9–12 között, és amely konferenciának a középpontjában a jogösszehasonlítás tendenciáinak, korunk társadalmában betöltött funkcióinak problémái álltak. A konferencia megszervezéséhez támogatást nyújtott az UNESCO és egyetértéséről, erkölcsi támogatásáról biztosította a konferenciát az Association Internationale des Sciences Juridiques, amelynek elnöke (professzor *J. N. Hazard*) és főtitkára (professzor *F. H. Lawson*) résztvett a tanácskozáson.¹

¹ A konferencia további külföldi résztvevői a következők voltak: *B. T. Blagojević* professzor, a belgrádi Összehasonlító Jogi Intézet igazgatója, *X. Blanc-Jouvan*, Aix-en-Provence – Marseille egyetemének professzora, *H. Buch*, a bruxellesi egyetem professzora, *V. Knapp* professzor, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója, *K. Lipstein*, Cambridge egyetemének professzora, *S. Luby* bratislavai professzor, akadémikus, *A. Malmström*, az uppsalai egyetem jogi karának

A kerekasztal konferencia napirendjén három téma szerepelt: 1. az összehasonlító jog különböző tendenciái és koncepciói, 2. az összehasonlító jog oktatása, 3. az összehasonlító jog funkciói korunk társadalmában. Az egyes témákhoz az Intézet által felkért professzorok tanulmányt készítettek s ezekhez a tanulmányokhoz kapcsolódóan, azokon alapulva bontakozott ki a vita. A tanulmányok teljes szövegét, valamint a vita összegezését az Intézet a közeljövőben önálló kötetben teszi közzé, ezért az alábbi rövid ismertetésben csak arra törekszünk, hogy vázoljuk a tanulmányok alapgondolatait és a vitában felmerült fontosabb kérdéseknél az álláspontok alakulását.

I.

1. A rendező szerv, az Intézet részéről *Szabó Imre* akadémikus készített tanulmányt,² s ez a tanulmány tulajdonképpen a konferencia mindhárom témájának elvi alapjául, összefoglalásul kívánt szolgálni. Három fő kérdés áll vizsgálódásának középpontjában: egyrészt az összehasonlító jog kialakulását, fejlődését és jelenlegi helyzetét meghatározó tényezők, másrészt az összehasonlító jog lényege és harmadrészt annak kibontakozási területe.

A tanulmány bevezetőjében kiemeli azt, hogy az összehasonlító jog szempontjából meghatározó szerepe van azoknak a társadalmi viszonyoknak, amelyek között az összehasonlító jog létrejött illetve amelyek között létezik. Rámutat arra, hogy az összehasonlító jog megjelenése arra az időszakra esett, amikor a nagyhatalmak gyarmataikon saját jogukat igyekeztek bevezetni, alkalmazni. Ezzel összefüggésben állt az összehasonlító jognak a jogegységesítésre, a világjog megteremtésére irányuló törekvése. Ugyancsak a történelmi helyzet nyújtja a magyarázatát annak a ténynek, hogy a jogösszehasonlítás során a jogot meghatározó társadalmi tényezőkre nem voltak tekintettel: ebben az időszakban nagyjából azonos társadalmi rendszerű államok jogát hasonlították össze. Döntő változás akkor következett be, amikor létrejött a szocialista jogrendszer. Ezzel a változással azonban a nyugati országok jogá-

dékánja, *M. Rybicki*, a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója, *W. Seiffert*, a Deutsche Akademie für Staats- und Rechtswissenschaften „Walter Ulbricht” összehasonlító jogi intézetének igazgatója, *V. A. Tumanov*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének főosztályvezetője, *L. Vasziljev* professzor, a Bolgár Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója, *A. de Vita*, a firenzei Egyetem összehasonlító jogi tanszékének asszisztense, *I. Zajtay* professzor, az Association Internationale des Sciences Juridiques korábbi főtítkára.

A rendező szerv, az Intézet részéről *Szabó Imre*, *Kovács István*, *Eörsi Gyula*, *Péteri Zoltán*, *Mádl Ferenc*, *Lamm Vanda*, *Harmathy Attila*, vett részt; a konferencia további résztvevői: a három jogi kar képviselőiben *Ántalfy György*, *Bihari Ottó*, *Kádár Miklós*, *Sárándi Imre*, *Szotáczy Mihály*, *Weltner Andor*, valamint *Nizsalovszky Endre* akadémikus és *Prandler Árpád*, a Magyar Jogász Szövetség főtítkára.

² Le droit comparé de nos jours.

szaik nem számolnak kellő mértékben, s ezért lehetséges az, hogy a társadalmi-gazdasági tényezők az összehasonlító jogi vizsgálat határain kívül maradnak. A jelenlegi helyzetben viszont alapvető jelentősége van annak a ténynek, hogy különböző társadalmi rendszerhez tartozó államok léteznek, szükség van ezeknek békés egymás mellett élésére, de a békés egymás mellett élés nem jelenti az alapvető eltérések csökkenését, nem lehet beszélni konvergenciáról.

A vázolt fejtegetéseknek döntő szerepe van a tanulmány egészeszempontjából, így annál a résznél is, amely az összehasonlító jog lényegét érintő kérdéseket vizsgálja. A tanulmány amellett foglal állást, hogy az összehasonlító jog egy tudományos módszer alkalmazását jelenti, egy olyan módszerét, amely elősegíti a jog társadalmi tartalmának teljesebb megértését. Ezzel összefüggésben áll a tanulmánynak az a következtetése, amely szerint az összehasonlító jogi kutatásoknak két nagy területet kell átfogniuk: egyrészt a társadalmi tényezőket, másrészt a jogi, — a társadalmi tényezőkkel való összehasonlításban — technikai jellegű elemeket.

A társadalmi tényezők döntő szerepe jelentkezik az összehasonlító jogi módszer alkalmazási területének kérdéseinél is. Ezzel a témakörrel kapcsolatban a tanulmány azt fejti ki, hogy eltérő lehetőségek vannak a különböző társadalmi rendszerű országok jogának összehasonlításánál, mint ha azonos társadalmi rendszerű országok jogát vetik össze. Nemcsak az összehasonlító jogi kutatás, hanem a jogegységesítés síkján is fennáll ez a különbség: az azonos társadalmi rendszerű országok között sokkal inkább nyílik mód azonos szabályok kialakítására, mint eltérő társadalmi rendszerű országok esetében, ez utóbbi viszonylatban csak formai, technikai jellegű közeledés lehetséges eltérő társadalmi háttér megmaradásával. Más vonatkozásban vizsgálva az összehasonlítás lehetőségét és mélységét, a tanulmány azt fejti ki, hogy a jogágak elméleti jellege fordított arányban áll az összehasonlító módszer alkalmazásának lehetőségeivel, mert minél inkább foglalkozik egy jogág a jog egészével, lényegével, azaz elméletibb jellegű kérdésekkel, annál inkább előtérbe kerül a társadalmi tartalom eltérő volta, háttérbe szorul a technikai szinten megmutatókozó hasonlóság vagy azonosság.

A társadalmi tényezők döntő szerepe jelentkezik a tanulmány zárótételében is, amely azt emeli ki, hogy a jogösszehasonlítás nem jelenti az eltérő társadalmi tartalomtól való eltekintést, az elvekről való lemondást, hanem ezek tudatos figyelembe vétele mellett egymás jobb megértését, véleménycsere lehetőségét.

2. Az összehasonlító jog különböző tendenciái és koncepciói témaköréhez három tanulmány készült: az egyiket Blanc-Jouvan professzor készítette a római jog erős befolyása alatt álló, az úgy nevezett romanista jogrendszerhez tartozó országokban kialakult álláspontokról, a másikat Kiralfy professzor az angolszász országok koncepcióiról, a harmadikat pedig Zivsz professzor a szocialista álláspontokról.

a) A romanista jogrendszerhez tartozó országokról írva *Blanc-Jouvan*³ történeti jellegű bevezetőjében vázolta a fejlődés menetét, azt, hogy a nemzeti államok kialakulásával az egyes országok jogának egymástól való elkülönülése jött létre, majd kb. a múlt század közepétől mindinkább nőtt az érdeklődés más országok joga iránt és a vizsgálat alá kerülő kör mind szélesebbé vált, a külföldi jog leírásának helyét fokozatosan az összehasonlítás vette át.

Az összehasonlító jog tekintetében sokféle elképzelés, törekvés bontakozott ki a romanista jogrendszer országaiban, míg végül az álláspontok néhány fontosabb irányzat körül csoportosultak. A tanulmány szerzőjének álláspontja szerint ezeknek az irányzatoknak a csoportosításánál a külföldi jog tanulmányozásának, vizsgálatának módszerét kell alapul venni. Ennek megfelelően megkülönbözteti azt a módszert, amely a külföldi jog egyes szabályaira, megoldásaira való korlátozáshoz, szűkítéshez vezet; azt a módszert, amely az egyes jogok rendszerét, felépítését, működését helyezi előtérbe; végül azt a módszert, amely nemcsak jogi elemeket vesz tekintetbe, hanem kiterjed a meghatározó szerepet játszó különböző jogon kívüli elemekre is.

A tanulmány részletesen foglalkozik az említett irányzatokkal, az alkalmazott módszerrel együttjáró előnyökkel és hátrányokkal. Az első módszer alkalmazása közvetlen gyakorlati eredményekhez vezethet: a saját jogszabályok jobb megértéséhez, ezeknek a szabályoknak a tökéletesítéséhez. Felhasználása sokszor leíró jellegűvé teszi a munkát, de lehet magasabb igények szolgálatában is hasznosítani és nemcsak részletkérdések leírását adni, hanem egy-egy intézmény kritikai elemzésénél alkalmazni, bemutatva az adott intézménynek más intézményekhez való viszonyát is, pl. a különböző jogok megoldásai közös elveinek kutatásánál, az alapvető hasonlóságok és eltérések feltárásánál. A másodikként említett módszert használja fel Franciaországban az egyetemi oktatás, amikor a főbb jogrendszerek egészéről kíván képet adni. Nemcsak az anyagi jog egyes szabályaival, hanem a jog keletkezésének és alkalmazásának folyamatával való foglalkozást jelent ez a módszer. Alkalmazása során viszont már nemcsak az a kérdés merül fel, hogyan lehet egy-egy ország egész jogát minél jobban jellemezni, hanem az is, hogyan lehet csoportosítani a hasonló jellegzetességeket feltüntető jogokat. Amíg az előző módszerek azzal járnak, hogy csak jogi elemeket vesznek figyelembe, a harmadik módszer jellemző vonása az, hogy a szorosan vett jogi kérdéseken túlmenően egyéb tényezők vizsgálatát is igényli. Ennek következtében a jogi technikai vonatkozások háttérbe szorulnak és a jogot meghatározó tényezők lépnek előtérbe. Ez a módszer egyébként, amely a legutóbbi időben mindinkább teret nyer. Alkalmazása azonban nem teljesen azonosan történik: egyesek a jogalkotásra, jogalkalmazásra hatást gyakorló erkölcsi, filozófiai elvekre, egyéb társadalomtudományi ágakra terjed-

³ Les différentes tendances et conceptions du droit comparé dans les pays romanistes.

nek ki, mások viszont a különböző társadalmi tényezőkre. A jelenlegi viszonyok között a különböző társadalmi rendszerű országok jogának összehasonlításánál a társadalmi tényezőkre tekintettel kell lenni -- hangsúlyozza a tanulmány.

b) Az angolszász országok jogászai viszonylag kis szerepet játszottak az összehasonlító jog alapvető elméleti kérdéseinek kidolgozásában, de ez nem jelenti azt, hogy nem érdeklődtek volna más országok joga iránt, nem foglalkoztak volna gyakorlatilag az összehasonlítással -- ez az a megállapítás, amellyel *Kiralfy* professzor tanulmánya⁴ kezdődik. A szerző azt kívánta összefoglalóan bemutatni, hogy mennyiben lehet beszélni az összehasonlító jog műveléséről, tanulmányozásáról, gyakorlati felhasználásáról az angolszász országokban. Ennek keretében kitér arra, hogy milyen formában jelentkezett az idegen jogok hatása az angol jogfejlődésre, mennyiben gyakorolt befolyást az angol jog más országokban, a tudományos munkában és az oktatásban mennyiben foglalkoznak idegen jogokkal, az összehasonlító joggal.

A tanulmány első felében számos példát sorol fel arra, hogy az angol jog fejlődésének korai szakaszában többek között a római jognak jelentős szerepe volt, a későbbiekben viszont az angol jog hatását tárgyalja a gyarmati országokra. A gyarmati országok függetlenné válásuk után többnyire nem szakítottak a korábbi jogi megoldásokkal, s így jelentős részben továbbra is érvényesül az angol jog hatása. Más oldalról viszont az is előfordul, hogy kanadai, ausztráliai gyakorlatra hivatkoznak angol bíróságok előtt. A jogtudomány korai időponttól kezdve foglalkozott a külföldi jogi megoldásokkal. A kutatások érdekessége, hogy a római és a görög jog mellett jelentős helyet szenteltek a gyarmatokon fennálló társadalmi, jogi helyzet vizsgálatának is és ennek következménye az, hogy a napjainkban az afrikai országok joga iránt kibontakozó érdeklődésnek Angliában jelentős alapjai vannak. A külföldi jogok tanulmányozásának nagy lökést adott a közelmúltban megindult jogi reform.

Az egyetemi oktatásban az összehasonlító jog kötelező tárgyként nem szerepel, jelentősége most kezd nőni. Kivételt képez a postgraduate oktatás, ahol az összehasonlító jog is komoly szerephez jut: ezen a fokon a szocialista országok jogának tanulmányozására is sor kerül, hiszen álláspontjuk szerint -- az eltérő társadalmi rendszerű államok joga igen jó alapot biztosít a jog funkcióinak, lényegének jobb megismeréséhez.

Önálló részben tárgyalja *Kiralfy* professzor az USA-ban kialakult helyzetet. Rámutat arra, hogy itt az összehasonlító jog az egyetemi oktatásban fontos szerepet tölt be. Az összehasonlító jog iránti nagyobb érdeklődésnek egyik legfőbb oka az egyes tagállamok önálló jogalkotói tevékenysége. A tagállamok jogszabályainak, bírói gyakorlatának megismerése, összehasonlítása gyakorlati szükségszerűség; az összehasonlításnak ez a kialakult gyakorlata elvezet azután az egyéb országok jogának tanulmányozásához is.

⁴The Anglo-Saxon conception of comparative law.

c) Zivsz professzor tanulmányának⁵ bevezetőjében arra mutatott rá, hogy gyakran egy-egy módszer gyakorlati alkalmazása megelőzi a vonatkozó elméleti kérdések kidolgozását. Az egyes tudományágak érettsége azonban csak akkor következik be, ha a vizsgálat tárgyává válnak az alkalmazott módszerek is. Ennek a gondolatnak a jegyében foglalkozott a tanulmány a jogösszehasonlítás módszerével.

A tanulmányban kifejtett álláspont szerint a jogösszehasonlító módszernek két jellegzetessége van: a) a vizsgálat tárgyát nem egy adott jogrendszer intézményei képezik, hanem két vagy több jogrendszeré, b) a közvetlen cél a közös vagy az eltérő, ellentmondásos vonások feltárása.

Az összehasonlítás tárgyával foglalkozva Zivsz professzor felhívja a figyelmet arra, hogy rendkívül gondosan kell kiválasztani az összehasonlításra kerülő intézményt, az összehasonlítási egységet. Általános tételként azt állítja fel, hogy minél nagyobb az összehasonlított jogrendszerek között az eltérés, annál nagyobb összehasonlítási egységet kell keresni, mert csak ezeknél lehet kimutatni a mögöttes társadalmi viszonyokat, az intézmény funkcióját, jellegét; kisebb egység választása azzal a veszéllyel jár, hogy a valóságnak meg nem felelő kép alakul ki, eltűnnek a meghatározó társadalmi tényezők és technikai szintű azonosságok, hasonlóságok kerülnek előtérbe.

A tanulmány lehetségesnek tartja a különböző társadalmi rendszerhez tartozó államok jogának összehasonlítását, de hangsúlyozza, hogy az összehasonlítást mindig csak a társadalmi-gazdasági alapok figyelembe vételével lehet elvégezni. Ezeknek a szempontoknak a szem előtt tartása mellett az összehasonlítás az analízis fontos módja, s ezt a jelenleginél sokkal szélesebb körben kell hasznosítani, minden jogágban alkalmazni kellene. Nem tartja viszont helyesnek azt a felfogást, amely az összehasonlító jogot önálló jogként kezeli és megjegyzi, hogy az önálló jogágiság elismerésével egyúttjár az összehasonlító módszer alkalmazási területének leszűkítése is. Zivsz professzor álláspontja szerint az összehasonlítás célja: a felépítmény egyes elemeinek jobb megismerése, rejtett tendenciák feltárása. Ezek mellett az alapvető célkitűzések mellett a jogösszehasonlítás még számos más hasznos eredmény elérése érdekében is felhasználható, s ezek közül kiemelendő a különböző országok közötti kölcsönös jobb megértés megvalósítása, amelyre az összehasonlító módszer szolgáltatta szélesebb körű ismeretanyag szolgálat lehetőséget.

2. A konferenciára az összehasonlító jog tanításáról Rozmaryn professzor készített vitaanyagot,⁶ aki azonban váratlanul bekövetkezett halála miatt a konferencián már nem vehetett részt. Az anyag rámutatott arra, hogy az összehasonlító jog oktatásának szükségessége nyilvánvalóvá vált, lehetőségei pedig messze meghaladják azt a szintet, melyet eddig általában elértek. Határozottan állást foglalt amellett, hogy az összehasonlító jogot önálló tárgyként

⁵ La méthode de recherche comparative dans la science juridique.

⁶ L'enseignement du droit comparé.

tanítsák az egyetemen és számos ötletet adott, lehetőséget sorolt fel ennek megvalósításához.

Az összehasonlító jog tanítása történhet úgy, hogy vagy hazai jogot, vagy külföldi jogot oktatnak összehasonlító módszerrel. A tanulmány különösen az összehasonlítás elemét, ennek szükségességét emeli ki, de megjegyzi egyúttal azt is, hogy a külföldi jog tanítása az előnyösebb, mert különben óhatatlanul túlnyomó helyet foglal el az anyagban a hazai jog. A tárgyalásra kerülő külföldi jogok körével kapcsolatban elismeri ugyan, hogy indokolt lehet egy-egy, valamilyen okból különösen fontos külföldi jog önálló szerepeltetése, de általában a főbb jogrendszerekkel való foglalkozást javasolja. Nem tartja tehát kielégítőnek azt, hogy azonos társadalmi-gazdasági rendszerű országok jogának összehasonlító előadása történjék meg, hanem három fő rendszerre (szocialista, kapitalista, harmadik világ) való kiterjeszkedést látja a megfelelő megoldásnak.

Számos olyan további kérdés is felmerül az említetteken túlmenően, amelyeket az előadó és az adottságok figyelembevételével más-más módon lehet megoldani. Ilyen kérdés az, hogy milyen teret kell adni a történelmi elemek tárgyalásának, a tananyagot intézmények vagy országok szerint kell-e összeállítani. A tanulmány mindenesetre célszerűnek tartaná, ha valamennyi jogág területén megvalósulna az összehasonlító jogi oktatás, s ennek során kihangsúlyoznák a hasonlóságokat és eltéréseket, egyúttal értékelve is az egyes megoldásokat.

Nemcsak az egyes jogágak területén kell azonban az összehasonlító jogi oktatást megszervezni, hanem az összehasonlító jog általános kérdéseit is tanítani kell. Ez utóbbi tárgyára vonatkozóan a tanulmány két fontosabb nézetről tesz említést. Az egyik álláspont szerint a különböző jogrendszerekhez, csoportokhoz tartozó jogok legjellegzetesebb intézményeivel kell foglalkozni. A másik vélemény szerint viszont az összehasonlító módszer alapproblémáit, a jogrendszerek főbb gazdasági-társadalmi, politikai jellegzetességeit és ezeknek a jogintézményekben való tükröződését kell tárgyalni. Bár a tanulmány határozottan nem veti el az előbbi álláspontot, kiemeli a másodikkal járó előnyöket. Ezt az alapkérdésekkel foglalkozó tárgyat egyébként az egyetemi tanulmányok kezdetére, az első év anyagába kellene elhelyezni, míg az egyes intézmények jogösszehasonlító oktatása a tanulmányok utolsó szakaszában kaphatna helyet. Az összehasonlító jog tanítása nem teszi ugyan feltétlenül szükségessé külön tanszék létesítését, mégis az önálló tanszék nagymértékben elősegítené az oktatás minél jobb megszervezését.

3. A konferencia harmadik témája az összehasonlító jog jelenlegi funkciója volt s ehhez a témakörhöz *Marc Ancel* professzor készített tanulmányt.⁷

A tanulmány három fő kérdést tárgyalt. Először az összehasonlító jog történetével foglalkozott; azzal, hogy mi is volt az összehasonlító jog azóta,

⁷ La fonction du droit comparé dans la société contemporaine.

amióta megjelent. Felvázolta azt a nagy változást, amelynek során a kizárólag az európai kontinens országai jogának összehasonlítására szorítkozó kutatás eljutott a szocialista országok és az afrikai országok jogának vizsgálatához.

A tanulmányban tárgyalt második kérdés az volt, hogy jelenleg melyek azok a területek, amelyeken az összehasonlítás szükségessége elsődlegesen jelentkezik. A szerző szerint az összehasonlításra különösen a regionális szervezetekben végbemenő összehangoláshoz, jogegységesítéshez, a régi jogrendszerekbe be nem illeszthető jogok (így a szocialista államok jogának) megértéséhez, a nagy nemzetközi szervezetek munkájában van szükség. Az összehasonlítás révén el lehet jutni más társadalmi, gazdasági, politikai rendszerű országok jobb megértéséhez. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy ehhez nem elég a jogszabályok szövegét egymás mellé állítani, hanem tekintettel kell lenni arra a társadalmi-gazdasági és politikai-jogi környezetre, amelyben a vizsgált intézmény funkcionál. Ezzel egyidejűleg magának a jognak a jobb megismeréséhez is el lehet jutni.

Végül a harmadik kérdésnél a tanulmány azt tárgyalta, hogy az eddigi fejlődés alapján milyen vitapontokat lehet meghaladottnak tekinteni és mi az összehasonlító jog jövőbeni funkciója. Az általa túlhaladottnak tekintett vitakérdések között a külföldi jog és az összehasonlító jog tanulmányozásának szembeállítását, az összehasonlító jog elnevezését, az összehasonlító jog tudományának vagy módszernek való minősítését említette meg. Az összehasonlító jog legfontosabb funkciójaként pedig a külföldi jogok jobb megértésének biztosítását emelte ki. Ezt a megértést a külföldi jog leírásával, strukturális elemzésével és funkcionálásának, társadalmi szerepének feltárásával látja elérhetőnek. Az összehasonlító jognak szem előtt kell tartania a jogalkotás tendenciáit és ennek alapján típusokat kell kialakítania. Ily módon az összehasonlító jog szerepet játszhat az intézmények fejlődési irányainak tisztázásában és egy új tudományágat vagy legalább is univerzális jogi módszert képezhet.

II.

A kerekasztal konferencián, jellegének megfelelően, kötetlen, élénk vita bontakozott ki a tanulmányok alapján. A vitában az első és a harmadik téma (az összehasonlító jog tendenciái, koncepciói és az összehasonlító jog funkciói) összefonódott, s az ezekkel kapcsolatban elhangzott álláspontok erősen befolyásolták az összehasonlító jog tanítására vonatkozó nézeteket is. A vita részletes ismertetésére nem térhetünk ki, csak a fontosabb kérdéscsoportokat és azoknál kifejtett legjellegzetesebbnek tűnő nézeteket vázoljuk. A vitából két fő kérdéscsoport kiemelését tartjuk indokoltnak. Az egyiket az összehasonlító jog alapproblémáinak köre (az összehasonlító jog lényege, az összehasonlítás területe és módszere), a másodikat az összehasonlító jog tanítása képezi.

A) 1. Igen sok felszólalás foglalkozott azzal a problémával, hogyan lehet

megítélni az összehasonlító jogot; lényege szerint önálló jogágként, tudományágként kezelhető-e vagy pedig csak módszerként.

A vitában elhangzott olyan vélemény, amely szerint az összehasonlító jog általános jellegű kutatási módszer, amelyet azonban helytelen önálló jogágként kezelni (*Seiffert*, hasonlóan *Rybicki*). Ezzel szemben *Knapp* kifejtette, hogy Csehszlovákiában jelenleg a témával foglalkozók többségének nézete szerint az összehasonlító jog önálló jogág. *Nizsalovszky* álláspontja szerint pedig bár az összehasonlító jognál nincs meg a jogszabályoknak vagy jogviszonyoknak olyan körülhatárolt területe, mint a polgári jognál vagy a büntető jognál, ezért még nem tagadható az önálló tudományág volta, ennek a tudományágnak speciális jellegét a különböző országok jogának koordinált tárgyalása szolgáltatja.

Ehhez hasonlóan többen jutottak arra a következtetésre, hogy az összehasonlító jog esetében már többről van szó, mint módszerről, inkább a segédtudomány felé való fejlődésről lehet beszélni (*Blagojevic*, *Knapp*, *Szabó*, *Tumanov*). A fejlődés következő lépéseként Szabó az elméleti alapok kidolgozását jelölte meg. Elhangzott viszont olyan felfogás is, amely szerint óvakodni kell az összehasonlító jog túlzottan elméleti megközelítésétől (*Zajtay*: a konferencián résztvevő angolszász professzorok is felfogásuk pragmatista jellegét hangsúlyozták).

A kérdésnek az említettektől eltérő megközelítése volt megfigyelhető *Mádl* fejtegetéseiben, aki szerint az összehasonlító jog általános elméleti alappal nem rendelkezik és az általános megállapítások szintjén az önálló tudományág elismeréséhez szükséges elméleti alapot nem is lehet megtalálni. Önálló tudományágról akkor lehet beszélni, ha olyan elmélet dolgozható ki, amely alkalmas normák módosítására, új normák kialakítására; az elméletnek ugyanis a jogban mint reáltudományban az a végső és döntő kritériuma, hogy jogra van vonatkoztatva, nem pedig csak a jog művelésének mikéntjére, valamint hogy megállapításai rendszerbe foglalhatóak. Ezeket a kritériumokat megtalálhatjuk, ha nem egész jogrendszerek összehasonlításánál, nem a legáltalánosabb síkon maradunk, hanem egy-egy zártabb jogterületet vizsgálunk. Ilyen értelemben az összehasonlító jog önálló tudományág jellege nézete szerint is megkonstruálható, sőt ez kívánatos.

Amint a vita alakulásának ebből a rövid vázolásából is látható, ennél a kérdésnél egységes álláspont végeredményben nem alakult ki.

2. Ugyancsak széles körben foglalkoztak a felszólalók azzal, hogy milyen területekre kell az összehasonlításnak kiterjednie. *Zajtay* nézete szerint az összehasonlítást három síkon kell elvégezni: a történeti fejlődés vonalán, a jogi technikai síkon, a funkciók területén. *Knapp* viszont az összehasonlítás más területeit sorolta fel: a jogszabály, a jogalkalmazás, az előbbi kettőt meghatározó gazdasági-társadalmi tényezők körét. A hozzászólók között senki sem volt, aki tagadta volna a társadalmi tényezők vizsgálatának szükségességét, sőt többen kiemelték ezen tényezők figyelembevételének elengedhe-

tetlen voltát (*Blagojevic, Buch, Eörsi, Lipstein, Vasziljev*). Megjegyezték egyesek azonban azt, hogy az összehasonlító joggal szemben támasztott ilyen követelmények rendkívül megnehezítik a feladatot, hiszen még az egy-egy ország bírói gyakorlatában érvényesülő elvek feltárása sem könnyű (*Malmström*).

Az összehasonlítás területének részletkérdéseit is tárgyalták a hozzászólók, amikor kiemelték, hogy egyes jogágak bizonyos szabályainál különösen fontos az összehasonlító munka végzése, sokszor az összehangolás, a jogegységesítés érdekében, s példaként említették a regionális gazdasági szervezeteket, valamint egyes világszervezetek tevékenységét, a légi közlekedést, továbbá az atomenergiával és a szervátültetéssel kapcsolatos kérdéseket (*Luby, Nizsalovszky, Vasziljev, Weltner*).

3. Az összehasonlítás módszerei közül főleg a konkrét esetek, bírói ítéletek ismertetésével történő megközelítés, az úgynevezett case method körül alakult ki vita. Többen rámutattak arra, hogy ez a módszer az angolszász országok jogának tanulmányozásánál célravezető, más országok jogánál azonban nem használható eredményesen, veszélyezteti az általános áttekintést (*Blanc-Jouvan, Tumanov, de Vita*). Eörsi ezen túlmenően elvi kifogásokat is kifejezésre juttatott ennek a módszernek az alkalmazásával kapcsolatban és kifejtette, hogy ilyen úton veszélyes általános következtetésekhez eljutni, a jogok közös vonásait, közös alapelveit keresni, mert gyakran előfordulhat, hogy elszigetelt, nem jellemző esetek képezik az általánosítás alapját és vezetnek így téves eredményekhez; külön kiemelte emellett azt, hogy ez a módszer csak technikai jellegű összehasonlításra szolgáltat lehetőséget és semmiképpen sem pótolhatja a társadalmi-gazdasági viszonyok vizsgálatát. A case method tekintetében elhangzott bírálatokkal kapcsolatban *Hazard* elismerte ugyan, hogy ennek a módszernek az alkalmazásával főleg angolszász jogászok számára készültek művek, de hangsúlyozta, hogy mindazon országok jogának tanulmányozásánál elengedhetetlen a bírói gyakorlat ilyen jellegű vizsgálata, tárgyalása, amely országokban a vonatkozó jogszabályok sok évvel korábban jöttek létre.

B) Az összehasonlító jog oktatásával kapcsolatban is több téma merült fel. A hozzászólók jelentős része áttekintést adott azokról a formákról, amelyekben az összehasonlító jog tanítása hazájukban megvalósul (*Blanc-Jouvan, Buch, Kovács, Lawson, Malmström, Tumanov, de Vita*). A konferencia valamennyi résztvevője egyetértett az összehasonlító jognak az egyetemi tantervbe való felvételével, megvitatásra került az is, hogyan lehetne az összehasonlító jog oktatását a legmegfelelőbben kialakítani. Itt főleg a konferencia magyar résztvevői fejtették ki álláspontjukat, ami azért is érthető, mert Magyarországon általános összehasonlító jogi tárgy még nincs az egyetemi tantervben, s így egy mindinkább sürgőssé váló lépés megtételének előkészítéséről van szó. *Kovács István, Szabó Imre* és *Weltner Andor* egyaránt amellett

foglalt állást, hogy az összehasonlító jog általános kérdéseivel foglalkozni kellene az egyetemi oktatás keretében, majd erre támaszkodva kellene jogáganként is megszervezni az összehasonlító jog speciális részének tanítását. Az általános kérdések között az elvi problémákat, valamint a jogrendszerek osztályozását, csoportosítását, jellegzetességeit kellene tárgyalni (*Kovács, Szabó*). A speciális témák előadása során viszont arra kell tekintettel lenni, hogy a hallgatóknak nemcsak az adott hatályos joganyagot kell megtanítani, hanem fel kell készíteni őket a változásokra is, amire igen alkalmas a különböző országok jogának összehasonlító tárgyalása, a különböző jogok intézményeinek értékelése és a leghaladóbb megoldásoknak, a fejlődés irányának kiemelése (*Bihari*).

Az összehasonlító jog oktatásáról elhangzott fejtegetések során *Blanc-Jouvan* és *Lawson* kiemelte az összehasonlító joggal való foglalkozás nagy jelentőségét a postgraduate oktatásban és hangsúlyozta, hogy ezen a fokon már sokkal magasabb szinten lehet az összehasonlítással foglalkozni.

C) A konferencia vitái során az előzőekben említettekén kívül még számos más kérdés is felmerült, érdekes fejtegetés is elhangzott (példaként *Malmström* professzornak a szociológiai kérdésekről szóló felszólalását említjük meg); mindezekre azonban nem térhetünk ki, csak három témára utalunk.

Ellentétes nézetek alakultak ki az összehasonlító jog és a külföldi jog tárgyalása tekintetében. Az egyik álláspont szerint a külföldi jog leírása, elemzése még nem összehasonlító jog; összehasonlító jogról csak akkor lehet beszélni, ha az összehasonlítást nem az olvasónak kell elvégeznie (*Knapp*). A másik felfogás szerint viszont a külföldi jog leírása már az összehasonlító jogi tevékenység első lépését jelenti (*Blanc-Jouvan, Luby, Szabó, Zajtay*).

A vita során a felszólalók tárgyalták a recepció kérdéseit is és jellemezték azt a speciális helyzetet, amely a gyarmatokon, a gyarmati sorsból felszabadult országokban, jogi életében kialakult (*Blagojevic, Buch, Eörsi*).

Többen foglalkoztak a jogösszehasonlítás történetével s ezek közül a konferencia résztvevői különösen *Nizsalovszky Endrének* a magyar jogösszehasonlítás múltjáról, Eötvösről és Szalayról szóló szavait hallgatták érdeklődéssel.

Úgy gondoljuk, hogy a kerekasztal konferenciáról szóló ez a rövid beszámoló is jelzi azt, hogy a konferenciát sikeresnek kell tekintenünk. Az eredmény nemcsak abban jelentkezik, hogy az összehasonlító jog szocialista és kapitalista országokban élő művelői kicserélhették nézeteiket az összehasonlító jog alapvető problémáiról. A konferencia alkalmat adott az eddig elért eredmények, tapasztalatok összegezésére, annak felismerésére, hogy egyes lényeges területeken (pl. a társadalmi-gazdasági tényezők figyelembevételének szükségességénél) a konferencia résztvevőinek azonos véleménye volt, és el lehetett jutni egy olyan, a többség által elfogadott felfogáshoz, amely szerint a következő kutatási feladat a jogösszehasonlítás elvi kérdéseinek kidolgozása.

NEMZETKÖZI JOGTÖRTÉNETI ÉS RÓMAI JOGI MUNKAÉRTEKEZLET

(SZEDED, 1969. SZEPTEMBER 18–20.)

RUSZOLY JÓZSEF

Szegeden 1969. szeptember 18-tól 20-ig a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya égisze alatt, a két érintett Tanszék — a jogtörténeti és a római jogi — szervezésében nemzetközi munkaértekezlet volt. A munkaértekezlet két fő témája — *a római jog továbbélése Közép- és Kelet-Európában a XIX. század végéig*, valamint *a jogtörténet és a római jog oktatása s művelése* — mind a romanistákat, mind a jogtörténészeket részvételre ösztönözte. A szerencsés témamegjelölésnek is tulajdonítható az aktív résztvevők viszonylag nagy száma, akik közül 26-an a környező országok — Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, az NDK és az NSZK — szakmai köréből kerültek ki. Az egyetemek mellett két neves intézet, a Szlovák Tudományos Akadémia Jogtörténeti Intézete (Pozsony) és a Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte (Frankfurt am Main) is képviseltette magát Karol Rebro igazgató, illetve Walter Wilhelm helyettes igazgató személyében. A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztályát Nizsalovszky Endre akadémikus, ny. egyetemi tanár (Bp.), a Magyar Jogász Szövetséget pedig Prandler Árpád főtítkárr (Bp.) képviselte. E három napos konferenciáról alább nyújtandó áttekintésünkben a tárgy szerint csoportosított referátumok alapján úgy adunk számot, hogy az oktatási kérdésekkel kapcsolatos szakmódszertani problémákat éppen csak megemlítjük.

Winfried Trusen professzor (Würzburg), a kérdés ismert kutatója *A római jog recepciójának kérdéséhez Németországban* c. referátumában cáfolta azt a közkeletű felfogást, miszerint a német-római császárság a római birodalom utóda lévén — a császári jog a római joggal azonosítható. A római jog recepciója ugyanis a XV–XVI. század fordulóján kezdődött meg, amikor a császárnak sem hatásköre, sem tényleges hatalma nem volt a birodalmi szintű egységes jogalkotásra. A parasztmozgalmakban megnyilvánult ugyan a „jó császár” iránti vágy, aki „jó törvényt” alkot, ez utóbbi azonban nem az a justiniánusi római jog, amelyről a „szegény embereknek” fogalmuk sem volt. A római jog továbbélése a XII. századtól kezdődően Franciaországban és Spanyolországban éppen a királyi jogalkotás révén, az egységes császári

joggal szemben valósult meg, ami ezen államok uralkodóinak a császártól való függetlenedését, a szerző szavaival Nyugat-Európa nacionalizálódását is elősegítette. Ugyanez tapasztalható a XV - XVI. században a nagy önállóságot élvező német tartományurak törekvéseiben és a római jogot recipiáló gyakorlatában. Trusen professzor etekintetben döntő jelentőségűnek tartja a német egyházi bíráskodásban a XIII. században uralkodóvá vált római és kánonjogi peres eljárási formáknak a világi igazságszolgáltatás területén való alkalmazását. Ezekkel együtt került át ugyanis a német jogba a római jog kiegészítő jellegű (*subsidiarius*) alkalmazásának elve. Erre német földön első ízben Lüneburg városa szolgáltatott példát (1402), amelyet a „*iurisprudentia friscia*”, a lipcsei udvari rendtartás (1488), a Reichskammergerichtsordnung (1495), a hamburgi városjog (1497) és az 1500-as Hofgerichtsordnung hasonló megállapításai követték. E folyamat a XVI. században általánossá vált. Bár a különböző szintű normák rangsora territoriumonként nem volt azonos, a *közönséges jogként* alkalmazott római jog subsidiaritása a „helyi jog” (szokásjog, országos jog stb.) mellett a XVII. századi észak-német kodifikáció során is megnyilvánult. A recepció folyamatának bonyolultsága mutatja, hogy e fő tendenciával szemben a XVI. század közepétől kezdve olyan példák is vannak, amelyek az erősebb romanizálást, a helyi jog teljes kiküszöbölését bizonyítják. Az előadó a továbbiakban a recepció perjogtörténeti és jogforrástani tisztázására fordította figyelmét.

Hans Thime professzor (Freiburg in Breisgau) a *közönséges jog* (*Gemeines Recht*) fogalmáról tartott referátumot. A szerző szerint ezen, már az ókorban is ismeretes sokféle jelentésű fogalmat (*ius commune*, *ius gentium*) mindig pontosan azonosítani kell. E tágabb közösség joga a szűkebb közösség saját jogához viszonyítva általában kiegészítő (*subsidiarius*) jellegű, ami alól azonban kivételek is vannak. Az elméleti alapvetés után elsőként a francia szokásjog (*droit coutumier*) egységesülésével kialakult közönséges joggal (*droit commun*) foglalkozott, amely a császári joggal szemben nemzeti jogként jelentkezett. Fejlődésére a királyi jogalkotás igen nagy hatást gyakorolt. Mellette a római jog befogadása csak a jogmagyarázatok révén, „a hátsó lépcsőn keresztül” történhetett meg (*pars nova*). A szerző megállapítása szerint a kiegészítőleg alkalmazott közönséges jog — miként német földön — itt is elősegítette jogi téren a burzsoá kodifikációhoz (*Code civil*, 1804) vezető nemzeti integrációt. Átérve az itáliai fejlődés során a vulgáris római jog közvetlen hatása alatt kialakult *diritto commune*-ra, amely a nemzeti egység mellett az Unita dell' Europa-t is szolgálta, rámutatott, hogy ennek magával a római joggal való azonosítása nem helyes. Kialakításában, a római jog használhatóvá tételében fontos szerepet játszó olasz egyetemek (Pavia, Ravenna, Bologna) hatást gyakoroltak egész Európára. Ezt követően az angolszász országokra jellemző, Angliában már a XII. században megjelent *Common Law* és a kontinentális közönséges jogok között megállapítható azonosságokra fordította figyelmét.

Ezeket elsősorban a létrejövetel módjában, a megjelenés ún. jogászjogi formájában vélte felfedezni. Végezetül az angol Arthur Duck több kiadást megért művére (*De usu et auctoritate iuris civilis Romanorum in dominiis principum Christianorum*) hívta fel a figyelmet, idézve annak Magyarországra vonatkozó fejtegetéseit.

Rolf Lieberwirth professzor (Halle/S-Wittenberg) *A római jog a wittenbergi egyetem kezdeti időszakában* c. előadása a recepció korának jogtudományi törekvéseiről nyújtott áttekintést. Megállapítása szerint a wittenbergi egyetem, amely politikailag a szász választófejedelemségnek az egyházzal és a császárral szembeni függetlenségi törekvéseit képviselte, már a XVI. század első felében jogtudományi téren a praktikumot előtérbe állító hagyományos bolognai iskolával szemben a humanizmus és a reformáció egymást fedő, illetve keresztező hatása révén az új, szintetikus jellegű jogi tudományosságnak adott otthont. A wittenbergi humanisták, akik korukban még nehezen tudtak megbirkózni a fejedelmi tekintéllyel erősítette *mos Italicus* hagyományos oktatási és művelési módszereivel, a napjainkig uralkodó rendszeres jogászképzés úttörői voltak.

Itt említjük meg, hogy Diósdí György docens (Bp.) a római jog továbbélésének korábbi időszakába eső egyik részproblémával foglalkozott (*A szerződésfogalom a frank formulagyűjteményekben*).

Adam Vetulani professzor (Krakkó) előadásában (*A középkori Lengyelország és a római jog*) a német birodalmitól alapjaiban eltérő jogfejlődésről adott számot. A XII. század végétől az olasz és francia egyetemeket látogató lengyel ifjak magukkal vitték ugyan hazájukba a római jog ismeretét is, az közvetve, a kánonjog révén lengyel földön is bekerült az egyházi bíróságok gyakorlatába, a lengyel nemesi szokásjoggal szemben azonban — bár közvetlen befolyására is megvolt az elvi lehetőség — nem nyert teret. Ennek okát a német — római császárok és a lengyel királyok háborúiban is megnyilvánuló ellentétes törekvéseiben látja. Mivel a legisták a római jogot a császári joggal azonosították, annak behatolása ellen a lengyel királyság kifejezetten védekezett, mert az a császárság hatalmának elismerését is jelentette volna. Igen jellemző az is, hogy az 1354-ben alapított krakkói egyetemen a római jog mérsékelt hatású oktatása csak a XV. század végén indulhatott meg. A lengyel nemesség körében a római jog a XVI. században is heves ellenzéssel találkozott, amit most már a rendi kiváltságoknak a *princeps legibus solutus* elvének esetleges alkalmazásától való féltése is táplált.

A lengyel jogtörténészek nesztorának előadásához tárgyilag és időrendileg is kapcsolódott *A római jog a XVI–XVIII. század bírósági gyakorlatában Lengyelországban* c. referátum, amelyet Krystyna Bukowska docens (Varsó) tartott. Az előadó megállapította, hogy a nemesi bíróságok joggyakorlata helyett a városi jogalkalmazás az a terület, amelyen a római jog érvényesülése kimutatható. A római jog a *Glossa ordinaria*-n alapuló széljegyzetekkel kiegészítve

szített szász-magdeburgi jogkönyveknek (*Sachsenspiegel*, *Magdeburger Weichbild*) a Jaskier által kiadott latin nyelvű fordítása (1535) alapján talált utat a lengyel városokba. Ettől kezdve a XVIII. század végéig mind a két lengyel városi jogcsalád helyi és felsőbbírószági judikatúrájában fellelhető a római jogi glosszákra való subsidiarius hivatkozás. Az előadó számos magánjogi eredetű intézmény előfordulásával igazolta megállapítását. A lengyel fejlődésről alkotott képünket Leslav Pauli krakkói docens referátuma (*Római jog a reneszánsz-kori lengyelországi városi jog irodalmában*) tette teljesebbé. Mint azt már Bukowska is megállapította, a Jaskier fordítása után kialakult XVI–XVII. századi lengyel városjogi művek kodifikáció hiányában jelentős hatást gyakoroltak a városi bírósági fórumok joggyakorlatára. Megállapítása szerint néhány munkában a szász jog elsődleges hatása mellett a római jog még háttérbe szorult, a népszerűsítő reneszánsz jogirodalom lengyel ágát képező művekben (Cervus Tuczkolczyk: *Farrago actionum*, 1540²; Johann Cerasinus Kirstein: *Enchiridion*, 1597; Stanislaus Eichler: *Figura*, 1567; Bartholomus Groicki: *Titel des Magdeburger Rechts*, 1567) azonban a római jog egyenlő mértékben, olykor túlsúlyban jelentkezik. E munkákat felhasználták a Lengyelországgal államkapcsolatban levő Litvániában és Ukrajnában is. Az utóbbi államnak Oroszországhoz való csatlakozása (1654) után is alkalmazásban maradtak egyes, később oroszra is lefordított művek, amelyeket a XVIII. századi ukrán kodifikáció során is felhasználtak.

Mihail Andreev professzor (Szófia) *a római jognak a délszláv népek jogfejlődésére bizánci közvetítéssel gyakorolt hatását* érintő reflexiókat fűzött az előbbi referátumokhoz. Ezt az eléggé elhanyagolt balkáni hatást érintette Zdzislaw Kaczmarczyk professzor (Poznan) *A római jog problematikája a középkori dalmáciai városokban* c. referátuma is. Megállapítása szerint e területen eredetileg a bizánci–római vulgárjog érvényesült, amelyet csak a XIV. században váltott fel az olasz városok által tisztább formában közvetített jusz-tiniánuszi jog.

Kállay István aspiráns (Bp.) *Római jogi elemek Buda város jogkönyvében* c. referátumában a jogkönyv eredetére vonatkozó vizsgálódások összefoglalása s a lehetséges német, cseh és lengyel forráselőzményekre való utalások nyomán a címben felvetett probléma megoldásának előfeltételeit vázolta.

Degré Alajos levéltárigazgató (Zalaegerszeg) *Római jogi elemek a magyar jobbágyi vagyongyokban* c. előadásában bemutatta, hogy a jobbágyok öröklésjogáról a Hármaskönyvben adott szabályozás lényegesen eltér az ősiség által determinált nemesi öröklésjogtól. A római jogi szabályozással hasonlatoságot mutató elemeket – a fiúk és lányok egyenlő öröklését, az öröklött és szerzett vagyon közötti különbségtétel csekély voltát, a kiházasított lány öröklésjogának megszűnését, az apa majdnem teljes szabad végrendelkezési jogát, az utóill. helyettes örökösnevezést a nem törvényes korú gyermekek részére – azonban a gyakorlat részben földesúri, részben jobbágyi érdekből visszafejlesztette.

Tárgyszerint ezen előadáshoz kapcsolható *Sarlós Márton* ny. egyetemi tanár (Bp.) referátuma (*A jobbágytelek tulajdonjogi viszonyainak változása a magyar jogszabályokban a Tripartitumtól 1848-ig*), amely – ha tematikailag nem is illeszkedett a római jog továbbélésének problémakörébe – e fontos kérdés újbóli s további kutatásokra ösztönző összefoglalása volt.

A német földön recipiált római jog XIX. századi tudományos vizsgálatával, az ún. pandektisztikával ketten is foglalkoztak. *Walter Wilhelm*, a Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte (Frankfurt am Main) helyettes igazgatója Rudolph v. Jhering munkásságának elmélettörténeti kérdéseit taglalta. Jhering, akinek döntő része volt a monopolkapitalizmus viszonyai között megalkotott német polgári törvénykönyv (*BGB*, 1896) szellemi előkészítésében, már 1851-ben azzal a céllal hirdette a pandektajog megtisztítását, hogy az így eredeti formájába visszaállított római jogból a „német jog újjáépítéséhez”, a kodifikációhoz építőelemeket szolgáltatasson. A római jogot történetiségében kezelte, mégis abból – mint nemzeti jogból – a jogot egy konstans jogi ABC-ként igyekezett megragadni.

Pólay Elemér professzor (Szeged) előadása ugyancsak a nagy német római jogász munkásságához kapcsolódott (*Jhering birtoktana és a magyar magánjogi kodifikációs kísérletek*). A szerző Savigny félig szubjektív (animus domini, akaratelmélet), félig objektív (faktum- és deliktumelmélet) birtokelméletét, majd Jheringnek az érdekelméleten alapuló, döntően objektív jellegű birtoktana alapelemeit vizsgálta, rámutatva arra, hogy míg az előbbi a XIX. század első fele felemás helyzetű német polgárságának, illetve magának a liberálkapitalizmusnak a képviselője, addig az utóbbi műveiben a forgalombiztonságot követelő monopolkapitalizmus igényei tükröződnek. Pólay professzor áttekintve a Jhering-i tan magyarországi útját Schwarz Gusztávnak, a „magyar Jhering”-nek 1884-es, a mestere művét (*Der Besitzwille* Jena, 1899) megelőző jogászegyleti előadásától a magyar magánjogi kodifikáció különböző stációin keresztül Magyarország Magánjogi Törvénykönyvének Javaslatáig (1928), arra a megállapításra jutott, hogy a jogi romanisztika közvetítésével a magyar civilisztikába is bekerült birtoktan több-kevesebb következetességgel érvényesült a kodifikációs kísérletek során is. A szerző erre elsősorban a monopolkapitalizmus magyarországi térhódításával és a jheringianus alapon nyugvó kodifikációk (a német BGB, a svájci ZGB) kétségtelen hatásával adott magyarázatot.

A második témakör *oktatástörténeti* referátumai közül elsőként *Hans Lentze* (Bécs) professzorét említjük (*A jogtörténetnek oktatási szakként való bevezetése Thun Leó miniszter egyetemi reformjában*), amely jogtörténet-tudományunk múltjára nézve is jelentős. Az előadó előbb azt vizsgálta, hogy a XIX. század elején hogyan váltotta fel a természetjogot, mint a jogi oktatás alaptudományát a jogtörténet, majd Thun reformjának (1855) megszületését és érvényesülését adta elő, rámutatva arra, hogy a miniszter a – szerinte

liberális jellegű természetjog ellenében a „keresztény-germán középkort” bemutató romantikus-konzervatív német jogtörténeti iskolára alapította a jogászképzést. A reform bevezetése a nem német nyelvű területeken – különösen Galíciában, Csehországban és Magyarországon – az erőszakos germanizálást is jelentette. Érvénye hazánkban 1860–1861-ben szűnt meg, amikor is Wenzel Gusztáv a német jogtörténetet egyetemes jellegű európai jogtörténetté bővítette.

Csizmadia Andor professzor (Pécs) *A magyar jogtörténet tanításának problematikája* c. előadása is a Thun-i reformból indult ki, döntő mértékben azonban a jelenlegi kérdésekkel foglalkozott. Az előadó először a magyar jogtörténeti tananyag korszakolási problémáira tért ki. Rámutatott, hogy a feudális kor magyar jogtörténetének jobb feltárásával szemben az 1848 utáni időszak kutatása még csak a kezdeteinél tart, ami gátolja az indokolt helyes arányok kialakítását. Figyelemre méltó Csizmadia professzornak azon megállapítása, miszerint a korai feudalizmus és az érett feudalizmus közötti korszakolási elkülönítés mind az alkotmánytörténet, mind a szakjogágak története szempontjából indokolatlan, 1526 viszont a magyar alkotmánytörténet mellőzhetetlen korszakhatárának tekinthető. A polgári korszakot illetően a neoabszolutizmus és a dualizmus, illetve az 1918–1919. évi forradalmak történetileg is alátámasztható együtt tárgyalásának fenntartása mellett azt is felvetette, hogy az alkotmány elfogadásáig terjedő népi demokratikus korszak (1944–1949) kerüljön át a jogtörténeti oktatás keretébe. A tematika belső rendszere és az oktatási formák értékelése után a jogtörténeti oktatás fő feladatait foglalta össze. E fő feladatokat az általános és a nacionalizmustól mentes nemzeti jogi kultúra szolgálatában, az egyes szakjogágak megalapozásában, a szomszédos, részben közös történelmi multu országok eredményeinek kölcsönös hasznosításában látta. Végül rámutatott, hogy a korszerű szocialista jogtörténeti tananyag kimunkálása tervszerű kutatásokat és jó publikációs lehetőségeket igényel.

Bernáth Zoltán megyei bírósági bíró (Bp.) a jogtörténet és a római jog oktatásának hasznát a gyakorlati jogászképzés szempontjából világította meg. Hasonló jellegű volt Erwin Melichar professzor (Bécs) előadása is (*A jogtörténet oktatása, mint a közjogi stúdium alapja*), Raoul Kneucker tanársegéd (Bécs) pedig az osztrák jogi oktatási reformtervek tükrében elemezte a jogtörténet helyzetét. A római jognak a szocialista egyetemeken felmerülő oktatási kérdéseivel többen Mihail Andrejev (Szófia), Brósz Róbert (Bp.), Dragimir Stojcevic (Belgrád-Újvidék), Kazimierz Kolanczyk (Poznan) és Adam Wilinski (Lublin) professzorok is foglalkoztak.

A konferencia rendezőinek feltett szándékuk volt, hogy képet adjanak az érintett szaktudományok felszabadulás utáni hazai műveléséről és jelenlegi feladatairól is. (A külföldiek közül egyedül Kurt Ebert gráci tanársegéd tartott *A jogtörténet művelése a gráci egyetemen a XIX. században* címmel a művelődés-

történet körébe eső előadást.) E historiográfiai munkát a római jogászok részéről *Benedek Ferenc* tanszékvezető docens (Pécs) végezte el. *Horváth Pál* egyetemi tanár (Bp.) *A közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének jelentősége jogtörténetírásunkban.* c. referátumában az összehasonlító jogtörténeti kutatási módszer eddigi megvalósulását és érvényesülési lehetőségeit vizsgálva rámutatott, hogy a maga területén a szocialista jogtörténetkutatás is hozzájárulhat a népek fejlődésének és az egyetemes történelemben betöltött szerepének jobb felismeréséhez. Bírálta a polgári jogtörténetírás által kialakított ún. „európai jogtörténetet”, mely kevés gondot fordított a népek állam- és jogfejlődésére. Különös figyelmet érdemel az a megállapítása, miszerint a szomszédos népek jogfejlődésének összehasonlító elemzése, illetve a hazai viszonyokkal való egybevetése nyomán a magyar polgári jogtörténet szintéziséhez is közelebb kerülünk. Így pl. a magyarországi burzsoa jogrend kialakulását a Habsburg-birodalom keretei között élő népek jogfejlődésének azonos időszakával párhuzamban kell vizsgálni.

Both Ödön tanszékvezető docens (Szeged) *Tudományos kutatási irányok a magyar jogtörténet terén 1945 óta* címmel a felszabadulás óta eltelt negyedszázad hazai publikációiról adott értékelő összefoglalást. Témaválasztásának megfelelően nemcsak a hivatásos jogtörténészek munkásságát, hanem a történészek tollából származó, de tárgyyszerint a magyar jogtörténet hatókörébe eső, főként intézménytörténeti munkákat is elemezte. A felszabadulástól, illetve *Eckhart Ferenc*, egyik leghaladóbb polgári jogtörténészünk tankönyvének megjelenésétől (*Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 1946) 1956-ig terjedő időszak, a magyar marxista jogtörténetírás kialakulása kora állam- és jogtörténeti publikációit megjelenésük sorrendjében, az ellenforradalom utáni időszak egyre inkább sűrűsödő termékeit pedig történelmi korszakokonként vette számba. Bár teljességre különösen a kiegészést követő korszakot illetően nem törekedhetett, jogtörténetírásunk felszabadulás utáni történetéről a lehetőségekhez képest így is hű képet adott. Bőven adatolt tanulmánya meggyőzően támasztja alá végső summázatát, miszerint marxista jogtörténetírásunk egyik legfőbb eredménye az, hogy ma már viszonylag sokat tudunk a magyar népdolgozó tömegeinek jogtörténeti múltjáról, a forradalmi korszakok állam- és jogtörténetéről, valamint a polgári állam- és jogrendszeréről is. Tudományunk arányoldalait a kutatások elég jellemző ösztönösségében, ötletszerűségében, alkalmosszerűségében és egyoldalúságában látja, külön kiemelve azt, hogy az alkotmány-, illetve közigazgatástörténet mellett a szakjogágak: a magán-, a büntető- és a perjogtörténet művelése jelentősen lemaradt.

Befejezésül megemlíti, hogy e három napos, eredményekben gazdag konferencia anyaga, amelynek főbb problémáit ehelyütt csak dióhéjban ismertethettük, a szegedi Állam- és Jogtudományi Kar gondozásában jelenik meg (*Actu Jur. et Pol. Szeged Tom. XVII.*).

A TERMELES ÁLLÓALAP- ÉS BERUHÁZÁSIGÉNYESSÉGE A KGST ORSZÁGOKBAN*

RABI BÉLA—BEREND IVÁN—HUSZÁR JÓZSEFNÉ

A gazdasági fejlődés kérdéseivel összefüggő közgazdasági kutatások valamennyi szocialista országban az utolsó évtizedben egyre fontosabb helyet kaptak. A gazdasági fejlődés üteme és összetevő elemei között a holt munka ráfordítások, ezen belül az állóalapok egyre növekvő szerepe az elméleti közgazdászok mellett a gyakorlati — elsősorban a tervezéssel foglalkozó szakemberek érdeklődését is kiváltotta.

A holt munka ráfordítások stabil és nélkülözhetetlen jellege és egyre növekvő részaránya miatt a kérdés rendszerint úgy fogalmazódik meg, vajon törvényszerűen nő, vagy csökken, esetleg ciklikusan változó-e a termelés fajlagos állóeszköz igénye.

A válasz megalapozása érdekében különböző irányú kutatások kezdődtek, amelyek arra is alkalmassá váltak, hogy a népgazdasági tervezés megalapozása érdekében a kapott eredményeket felhasználják. Természetesen a vizsgálatok részletessége nem azonos jellegű, országonként más-más kérdések kerültek előtérbe, abban azonban valamennyi ország ma már közös gondolatot követ, hogy a jelenleg készülő közép távú tervek és prognózisok figyelembe veszik az eszközigényesség vizsgálatánál szerzett eredményeket.

A szimpozion előadásai alapján megállapítható, hogy az egyes országokban az átfogó kutatások elsősorban a következő kérdésekre terjedtek ki:

— az elmúlt egy-két évtized tényszámain keresztül a termelés eszközigényességének változására — ez a tervezőmunkában az ún. bázisvizsgálat elvégzését jelentette,

— a változás törvényszerű tendenciáinak elemzésére, a hazai adatok alkalmazásán kívül nemzetközi összehasonlítások felhasználásával,

— a termelés eszközigényességének alakulását alapvetően befolyásoló gazdaságpolitikai tényezők összefoglalására és rangsorolására,

— a tudományos-műszaki forradalom megvalósításával és a gazdaságok intenzív fejlesztésére való áttéréssel kapcsolatban elsősorban a műszaki haladás eszközigényesség növelő szerepének elemzésére, és

* A Budapesten, 1970. október 12—17. között, a KGST, Közgazdasági Állandó Bizottsága Beruházási Munkacsoportja által megrendezett azonos témájú szimpozion előadásai és a vita összefoglaló tapasztalatai.

— a rendelkezésre álló kutatási eredmények felhasználásával prognózist készítették a jelenleg készülő középtávú, illetve távlati tervek számára.

Az elemzések során több metodikai kérdés is felmerült. Ezek jelentős része még ma sem lezárt.

Az előadások és a vita alapján is megállapítható, hogy a KGST országokban sem megoldott ma még a társadalmi termelés hatékonyságának és ezen belül az eszközigenyesség alakulásának egyöntetű átfogó elemzése. Ehhez megfelelő metodikai és gyakorlati munkák elvégzése szükséges. A szimpózium alapján azonban sikerült képet alkotni arról, hogy a kutatások országoként milyen eredményeket értek el és jelenleg a munkák milyen irányban folytatódnak.

E kép kialakításához szolgált alapul a témában Budapesten a KGST Közgazdasági Állandó Bizottság Beruházási Munkacsoportja szervezésében megrendezett tudományos jellegű szimpózium, illetve a különböző országok közgazdászai által erre az alkalomra készített 23 tanulmány. Ez az összefoglaló arra vállalkozhat, hogy áttekintő képet nyújtson a kutatások eddigi eredményeiről, hozzájárulva az ilyen irányú vizsgálatok elősegítéséhez.

A következőkben, a szimpózium vitájában felmerült legfontosabb kérdések köré csoportosítva, ismertetjük az egyes országok képviselői előadásainak fő mondanivalóját.

1. Az eszközigenyességi mutató helye

A társadalmi termelés hatékonyságának vizsgálatánál a holt munka ráfordítás relatív nagysága az egyik legfontosabb kritérium. A kérdést általában úgy fogalmazzák meg, hogy egységnyi álló- és forgóalap összegére milyen nagyságú eredmény (társadalmi termék, nemzeti jövedelem, vagy tiszta jövedelem) jut, illetve ezek növekménye között milyen kölcsönös kapcsolat áll fenn. Az első esetben általában eszközigenyességről, vagy szűkebb értelemben állóeszközigenyességről, a második esetben fajlagos beruházásigénnyről van szó. E mutatók reciprokát gyakran felhasználják — többek között — a megtérülési idő jellemzésére.

Korábban a beruházásigénységi mutatót a legtöbb szocialista országban a hatékonyság általános mutatójaként tartották számon. Az élőmunka tartalékok csökkenése, illetve megszűnése, a termelés jövedelmezőségének előtérbe kerülése azonban módosította a hatékonyság fogalmáról alkotott nézeteket. Plisevskij (SZU) tanulmánya például kifejtette, hogy mind a termelés álló- és forgóalap igényessége, mint pedig a beruházásigénységi mutatóinak rendszerében, mint egyik elem helyezkedik el. Velük azonos szerep jut a munka termelékenységét, a termelés anyagigénységi, továbbá a termelés jövedelmezőségét jellemző mutatóknak

is. Román Zoltán (MNK) az eszközigenyességi mutatót, hasonlóan a termelékenységi mutatóhoz, mint parciális mutatót jellemzi és aláhúzza, hogy az eszközigenyesség önállóan nem vizsgálható.

Lényegében hasonló álláspontot foglaltak el a lengyel (Osztrowski, Plocica) közgazdászok is. Szerintük egyidejűleg legalább három — egyenértékű — mutató együttes elemzése szükséges. Meg kell vizsgálni a nemzeti jövedelem és a netto nemzeti termék beruházásigenyességét, a működő állóalapok termelékenységét, és nem utolsósorban a munka technikai felszereltségét. Analóg módon értelmezi az eszközigenyesség helyét Tekacs (CsSzSzK) is akkor, amikor kihangsúlyozza, hogy az eszközigeny nagyságát a munkaerő alapellátottsága és a munkatermelékenység közvetlenül befolyásolja.

Drechsel (NDK) szerint viszont a hatékonyság alapvető mutatója a munkatermelékenység változása, amelyet az anyagi termelésben foglalkoztatottak száma és a nemzeti jövedelem viszonya fejez ki. E mutatóban népgazdasági szinten közvetetten a holt munka ráfordítás csökkenése is kifejezésre jut, de csak abban az esetben, ha az élőmunka termelékenységének növekedése annnyival előzi meg a társadalmi munkatermelékenység növekedését, amennyivel a felhalmozás alakulása az összes költségek növekedését eredményezi.

A bolgár közgazdászok (Petkov és Kosztov) közvetlen kapcsolatot tételeznek fel a megtermelt termékek volumene, illetve a szükséges munkaerő nagysága, a nyereség összege, továbbá az állóalapok volumene között. Ezek együttes elemzését tartják indokoltnak. Az eszközigenyesség meghatározásánál azonban kihangsúlyozzák azt is, hogy a beruházások és állóalap közötti összefüggés elemzése sem hagyható figyelmen kívül.

Attól eltekintve, hogy a különböző közgazdászok az eszközigenyességet más-más összefüggésben kívánták vizsgálni, az álláspontok néhány vonatkozásban megegyeznek. Egyetértés van abban, hogy az eszközigenyesség mindig relatív formában alkalmazható — részben az idő —, részben pedig az azonos keresztmetszetek viszonylatában. Az időbeni vizsgálatoknál rendszerint a hosszabb periódust fogadták el jellemzőnek, míg a keresztmetszeti vizsgálatoknál az azonos aggregátumok (pl. ágazatok) közötti eltérés elemzése a cél.

Az eszközigenyesség parciális jellegénél fogva a lengyel közgazdászok egy olyan szintetikus termelésehatékonysági mutató alkalmazását javasolták, amellyel a különböző termelési tényezők kölcsönös helyettesíthetőségének értékelését kívánták elérni. Feltételezték ugyanis, hogy az eszköz- (illetve beruházás) igényesség növekedése önmagában nem teszi kizárttá a hatékonyság kedvező alakulását. Az általuk javasolt formula, amely reciprok formában is felírható, a következő:

$$e_{rt} = \frac{V_t + (q + a) M_t + q\bar{M}}{P_t}$$

ahol: e_{nt} — netto termelés hatékonysági mutató
 V_t — bérköltség társadalombiztosítással együtt
 M_t — bruttó állóalap átlagos évi volumene
 a — értékesítési leírás átlagos évi kulcsa
 q — normatív alaphatékonysági együttható
 \bar{M} — forgóalap átlagos évi volumene
 P_t — évi nettó termék

Egyszerűsített megközelítést alkalmazott Tolkacsev és Novicskov (SZU) akkor, amikor a vizsgálatot a termelési tényezők közül az állóalap változással összefüggésben kívánták elvégezni az alábbi formulát alkalmazva:

$$f = \frac{f_o + qB - qw}{x}$$

ahol: f — az egységnyi termelés állóalap igényessége
 f_o — állóalap volumen az időszak elején
 B — az időszak során üzembehelyezésre kerülő beruházás
 w — az időszak során kiselejtezt állóalapok
 q — mind az üzembehelyezett, mind a kiselejtezt állóalapok évi átlagos kihasználtságát jelző együttható
 x — az időszak során előállított termelés volumene

Hosszabb időszak vizsgálata esetén a mutató lényegében a növekedés beruházási igényességét fejezi ki korrigált formában (a korrekciót az eszközkihasználás változása jelenti).

Hoós János (MNK) szerint a beruházási igényességi együttható alkalmas a gazdasági növekedés ütemének meghatározására, a következő formában:

$$dT = \frac{B}{m}$$

ahol: dT — a termelés növekedésének mértéke
 m — a beruházási koefficiens
 B — a beruházások volumene

Ez az egyszerű megfogalmazás azonban a beruházási koefficiens (beruházási igényesség) meghatározásánál vette figyelembe azoknak a tényezőknek egy részét (pl. állóeszköz kihasználás, pótlás stb.), amelyeket más közgazdászok a javasolt mutatóba építettek be. Ennek ellenére vitába kell szállni a szerzőnek azzal a nézetével, hogy a gazdasági fejlődés üteme a mutató alapján meghatározható — mivel a figyelembe vett tényező közül az élőmunka változásának értékelése kimaradt.

Mi az eddigiekkel összhangban a nemzeti jövedelem állóeszközigényességét tartjuk jellemzőnek, ha a feladat adott összegű beruházási lehetőség leg-

hatékonyabb irányainak kiválasztása. Ha azonban a társadalmi termelés hatékonyságának meghatározása a feladat, akkor természetesen egyetértünk a lengyel közgazdászok által javasolt mutató alkalmazásával, amely az élőmunka felhasználás változását is figyelembe veszi.

A szimpozium tapasztalatait felhasználva hazánkban a tervező és elemző munkában eddig alkalmazott eszközigényességi mutató bizonyos korrekciója feltétlenül indokolt. Így elsősorban nagyobb figyelmet kell fordítani az eszközkihasználás korrekciós hatására, a pótlás szükséges arányának meghatározására, a nem termelő beruházások objektíve indokolható részesedésére, stb.

2. Az eszköz és beruházásigényességi mutató tartalma, a közöttük lévő kapcsolat és alkalmazásuk

Az eszköz- és beruházásigényességi mutató eltérő tartalma és ebből eredően alakulásuk tendenciája vitatottá tette a közöttük való választást. A választás kérdését egyesek a két mutató összefüggéséből, változásuk tendenciáinak kiegyenlítődéséből kiindulva leegyszerűsítették és lényegében az azonosságukat hangsúlyozták. A szakemberek döntő része különböző megfontolások alapján azonban választott a mutatók közül. A mutatók alkalmazási területének eldöntése előtt célszerű figyelmet fordítani a közöttük levő eltérésre és fennálló összefüggésük értelmezésére.

Az eszközigényesség általános fogalma a makroszintű kutatásokban és elemzésekben közismert; rendszerint a termelés és az álló-, illetve forgóeszköz arányát értik alatta. A mutatónak két fő formája elfogadott, az átlagosított eszközigényesség (ACOR) és a marginális eszközigényesség (ICOR) mutatója. Míg első esetben a termelésben működő összes álló és forgóeszköz, valamint az éves termelési érték hányadosáról van szó, addig az utóbbinál ezek növekményeinek kapcsolatáról. Az utóbbi lényegében beruházásigényességi mutatónak is nevezhető, ha új termelő kapacitásokkal elérhető termelés és ezek létrehozásához szükséges befektetések arányának meghatározása a cél.

Elfogadható Kvasa és Kraszovszkij (SZU) álláspontja, akik az eszközigényességi és beruházásigényességi mutatókat egyaránt marginális jellegű mutatónak is minősítik. Emellett elfogadják az eszközigényesség átlagosított formáját —, de csak tényszám minőségében, míg a beruházásigényességnél a mutató normatíva szerepét hangsúlyozzák akár a kapacitás egységre vetített közvetlen, illetve teljes (kapcsolódó ágazatokkal együtt figyelembevett) beruházásigényességről esik szó.

Az eszközigényességi mutató tehát mint a lekötött teljes eszköz és létrehozott össztermelés arányát kifejező viszonyszám szélesebb értelmű a beruházásigényességi mutatónál. Valamilyen formában azonban a beruházásigényességi mutató is része, illetve részévé válik ennek a mutatónak. Tekintettel arra,

hogy a termelésnövekmény nem kizárólag az állóalap növekedés, illetve a nettó beruházások (pótlással csökkentett összeg) következménye, abban szerepet kap a jobb kapacitás kihasználás, a szakképzettség növekedése stb. nem állapítható meg közvetlen összefüggés a termelés és a beruházások között. Nem szólva azokról a nehézségekről, amely a nettó beruházások meghatározása és a beruházások megvalósításának eltérő időtartama miatt jelentkezik. Így különböző megfontolások az eszközigényességi mutató alkalmazása mellett szólnak, bár vitathatatlan, hogy megfelelő gyakoriság mellett a nép-gazdasági tervezésben szerepet játszhat a beruházási igényesség is. Annak ellenére, hogy az ismert mutatók elvileg jól értelmezhetők, a gyakorlatban az elemzés mégis egy sor problémát vetett fel. Nagy a különbség például a beruházás, illetve eszközigény ex ante és ex post mérése, illetve elemzése között. A különbség elsősorban abból adódik, hogy egy-egy beruházási akció elhatározásakor a fejlesztési cél — új termék vagy új kapacitás — megvalósításának ex ante jól körülhatárolható technológiai feltételei vannak. Ezek műszakilag viszonylag pontosan konkretizálhatók és a feltételek az eszközigény nagyságát is eléggé determinálják. Ugyanez a lehatárolás jóval nehezebb az ex post vizsgálatoknál, ahol a beruházáson kívül az előzőekben már említett tényezők is szerepet kapnak.

Bármely mutató alkalmazására kerül is sor, elsőrendű feladat az eredmény értelmezése.

Néhány évvel ezelőtt *eredményként* általában valamennyi szocialista országban a társadalmi termék, illetve nemzeti jövedelem alakulását ismerték el. Ma azonban részben a gazdaságirányítási rendszerek megváltozása, de nem utolsósorban az eredmények megközelítési módszerének tökéletesedése miatt — elsősorban az ÁKM alkalmazására gondolunk — az eredmény fogalma is differenciáltabbá vált. Természetesen azonban a hagyományosan elfogadott fogalmak alkalmazása is szerepet kap, különösen akkor, ha hosszabb periódust felölelő elemzésekről, vagy olyan részletvizsgálatokról (pl. termelő objektumok szintjén) van szó, amelyek esetében a számítás lehetőségei jóval korlátozottabbak.

Rotaru (Románia) szerint az eredmény jellemzésére legalkalmasabb mutató az ún. hozzáadott érték volna, de ez legfeljebb ágazati szinten számítható ki. Ezért általában a termelési érték figyelembevételét javasolja, megjegyezve, hogy a mutató több fontos tényezőre — pl. realizálás, nyereség — nem reagál, ugyanakkor az előforduló esetleges halmozódás miatt a mutató torzíthat is. Ugyancsak a bruttó termelési érték alkalmazását tartják célszerűnek a csehszlovák (Gnyilica és Skoda), továbbá a szovjet közgazdászok egy része is. (Például Tolkacsev, Novicskov és Mitrofanov.) A szovjet és a bolgár közgazdászok másik része a nemzeti jövedelem mutató alkalmazására helyezi a hangsúlyt, elfogadva egyúttal a termelési értéket is. Plisevszkij (SZU) például elemzéseiben mind a termelési érték, mind a nemzeti jövedelem

adatait alkalmazza, megállapítva, hogy tendenciájuk a szovjet gazdaságban nem teljesen azonos. Emellett hangsúlyt adnak annak az álláspontnak is, hogy a nettó nemzeti termék fogalma — különösen nemzetközi összehasonlítások során — a leginkább elfogadható. Lényegében azonos álláspontot foglalnak el a már hivatkozott lengyel közgazdászok is akkor, amikor kizárólag a nemzeti jövedelem, illetve a nettó nemzeti termék mutató alkalmazását javasolják.

Az eredmény kiválasztását a mutató aggregáltságával összefüggésben tartjuk célszerűnek eldönteni. Konkrét beruházás esetében a bruttó termelési érték, míg ágazatok összehasonlításánál a társadalmi termék, makroszintű összesített mutatók vizsgálatával azonban a nemzeti jövedelem, illetve nettó termelési érték alkalmazását javasoljuk.

Egyes közgazdászok a felhasználási céltól, míg mások gyakorlati okokból kiindulva, *ráfordításként* a teljes eszközvolument, vagy a termelésben felhasznált állóalapot, illetőleg beruházást kívánják figyelembe venni.

Az elméleti megfontolások a termelés hatékonyságának vizsgálatánál a termelésben lekötött eszközök beszámítását tartják indokoltnak, gyakorlatilag azonban a forgóeszközök nagyságának kiszámításánál tapasztalható bizonytalanságok miatt, a számbavétel rendszerint az állóeszközökre korlátozódik. Más megközelítésben az is helyet kapott Kaszics Miklós (MNK) tanulmányában például, hogy a forgóeszközígénység vizsgálata népgazdasági szintű számításoknál figyelmen kívül hagyható, mivel alakulása rendszerint nem tér el szignifikáns mértékben az állóeszközígénység alakulásától. Magyarországon például 1960–69. években a forgó- és állóeszközállomány egymáshoz viszonyított aránya 30,5–32,5% között alakult.

Elvileg eszközök alatt az álló- és forgóeszközök összességét értjük, amelyet különböző megközelítésben tovább pontosíthatunk. A pontosítás kiterjedhet az élettartam figyelembevételére — ekkor a számbavétel az állóeszközök nettó értékét tartalmazza. Sőt további pontosítást jelenthet a termelő állóeszközök, elsősorban a gépek és gépi berendezések beszámítása. A korrekcióknak azonban főleg az azonos keresztmetszetek (pl. ágazatok, vállalatok) bemutatásánál tulajdonítunk lényeges szerepet.

A beruházási együttthatókat egyes közgazdászok mint „technikai hányszorost” vizsgálják, a hangsúlyt a termelés fizikai volumene, illetve a létrejött termelő kapacitás és ehhez szükséges beruházási ráfordítás viszonyaként értelmezve. Mitrofanov (SZU) szerint a beruházásígénység, az üzembehelyezésre kerülő kapacitás egységre jutó fajlagos mutató. Rotaru (Románia) értelmezése ugyancsak ehhez hasonló. Szerinte „A beruházásígénység az iparágakban a beruházások értéke, valamint a fizikai egységekben mért termelőkapacitás közötti arány eredménye”. Gnyilica és Skoda csehszlovák közgazdászok is lényegében elfogadták O. Lange megállapítását, amely szerint „A beruházásígénységi koefficiensek tisztán műszaki mutatók, mivel nagyságuk kizárólag a termelés technikájától függ”. E nézetekkel szálltak vitába

Kvasa és Kraszovszkij (SZU) mikor kihangsúlyozták, hogy „a beruházási koefficiens elsősorban és döntően mint gazdasági arány érdekes, azaz a beruházási költségek és a termelés hányadosaként *reál árakon* számolva”.

Legrészletesebben a számítások során figyelembe vehető *beruházások* meghatározását azok a közgazdászok értelmezték, akiknek országában a beruházásigényesség normalizálása kialakult gyakorlat. Elsősorban a szovjet közgazdászok, érintőlegesen azonban a román közgazdászok is, foglalkoztak a beruházásigényesség normatíva rendszerével. Többen — így a magyar közgazdászok is — azt az álláspontot képviselték, hogy a gazdaságirányítás típusától függően lehet jelentősége a normáknak, bár kis országok termelő — elsősorban ipari — beruházásainál előforduló kis gyakoriságok nem teszik a normákat jól alkalmazhatóvá.

Mitrofanov (SZU) tanulmányában kifejtette, hogy a Szovjetunióban 1961. évi együttes párt- és kormányhatározat írta elő a normák szükségességét, amelynek első változatait 1963–1965. években az ipar, a mezőgazdaság és a közlekedés valamennyi ága szerinti részletezésben dolgozták ki. A normáknál lényeges szempont, hogy nagyságuk a vállalat, illetve ágazat szintjén eltérő és abban a műszaki megoldás jellege (új, bővítés) is kifejezésre jut.

A telepítési és természeti (éghajlati) viszonyok miatt az érvényes ágazati normáktól maximálisan 20–30%-kal lehet eltérni. Tényleges felhasználásukra a jelenleg befejeződő nyolcadik ötéves tervben sor is került, így megfelelő tapasztalatok állnak rendelkezésre a rendszer továbbfejlesztéséhez.

Az eszköz- és beruházásigényességi mutatók nagysága, alakulásának tendenciája rendszerint eltérő, amelynek vizsgálata ugyancsak felkeltette egy sor közgazdász figyelmét.

A Szovjetunió iparágaiban 13 évet magában foglaló elemzések Tolkacsev szerint azt igazolták, hogy az alapigényességi mutatók viszonylag állandóbbak, értékei mind abszolút módon (kvadratikusan átlag), mind viszonylagosan nézve (variációs koefficiensek) sokkal kevésbé térnek el a kiegyenlített elméleti értéktől. A mutató kiegyensúlyozottabb jellegét többen — így Tolkacsev is — az időtényező (technikai fejlettség eltérő üteme) közvetlen hatásának kisebb jelentőségével indokolják.

Talán az eddigiek is jól érzékeltették mennyire megoszlik az álláspont abban, hogy a hatékonysági elemzéseknél és a népgazdasági tervezésben a választás az eszközigényességi vagy beruházásigényességi együtthatóra essen-e. Többen egyszerűsítik a megoldást és feltételezik, hogy a beruházásigényesség számításánál alkalmazott bizonyos korrekcióval (befejezetlen beruházások figyelembe vétele) az eszközigényesség fejezhető ki. Jóllehet az egyszerűsítés elég durva, hiszen egy adott ágazatban — ahol különböző élet-tartamú eszközök működnek — a legkorszerűbbet ezzel a technikailag már elavulttal teszik egyenlővé. Az egyszerűsítés hívei a befejezetlen beruházások kérdését is „könnyen”, az ún. időeltolódás („lag”) közbeiktatásával intézik el,

rendszerint 1 éves idő figyelembevételével (tárgyévi termeléshez előző évi beruházást hasonlítanak). Osztrówszki és Plocica lengyel közgazdászok valószínű a tényleges kivitelezői idők ismeretében 1–3 éves időeltolódással számoltak, amely feltehetően közelebb áll a valósághoz.

Ugyanakkor egyet kell értenünk Román Zoltán (MNK) következtetéseivel, hogy népgazdasági szintű számításoknál az időeltolódás nem módosítja lényegesen az eredményt. Ennek inkább kisebb aggregátumok esetében van jelentősége. (Román Zoltán a magyar–nyugatnémet összehasonlítások tapasztalatai alapján kifejtette, hogy az időbeli eltolódást 1, 2, 3 évi visszatartással vették figyelembe, de ez nem eredményezett jellegzetesen más összefüggéseket.

Komplexebb jellegénél fogva mind a hatékonysági elemzésekben, mind a népgazdasági tervezés céljaira, különösen hosszabb távon elsősorban az állóeszköz-termelés hányados alakulásának vizsgálata célszerű.

A népgazdasági tervezésben a mutató alapvetően kettős jelentőséggel bírhat:

- a mutató hosszabb távú alakulásának elemzése és az ebből adódó következtetések érvényesítése befolyásolhatja a beruházási volument. Választad tehát a *tervezhető* beruházási volumenre: ha például a mutató tartósan növekszik és a fejlődési ütem stabilizálása, illetve megfelelő szinten tartása a cél a beruházási volumen esetleges növeléséhez nyújthat indokolást. De magyarázatul szolgálhat a *szükséges* beruházási volumen megállapításához is, abban az értelemben, hogy a biztosított fejlesztés elegendő-e a gazdasági növekedés tervezett üteméhez;

- eszköze lehet az optimális gazdasági növekedés biztosításának, mind az ágazati arányok meghatározása, mind pedig a konkrét variánsok közötti választás esetében.

Hiba lenne azonban a mutatók szerepét túlértékelni. A népgazdasági tervezésben a meglevő objektív társadalmi, gazdasági és műszaki korlátokkal alapvetően számolni kell. Így a mutatók szerepe kiegészítő jellegű a népgazdasági terv gazdaságpolitikai megfontolásait, koncepcióit finomító, motiváló, esetleg optimalizáló jellegű lehet. Az eszközigenyességi mutatók tanulmányozása és kimunkálása ezért csak egyik fontos lehetőség az optimális gazdasági növekedés biztosításához, a termelés hatékonyságának javításához.

3. Az eszközigenyességi vizsgálatok aggregációjának kérdései

Több előadásban kifejtésre került, hogy mivel lényegében hasonló eszközigenyességi nagyságrendet adtak a különböző ágazatok egyes csoportjai, a vizsgálatok homogén, nagyobb ágazati csoportokban is elvégezhetők. Magyar-

országon például a IV. ötéves tervvel kapcsolatos vizsgálatok először 13 ágazat szerinti mélységben készültek, amelyek összevonásával az elemzés 4 blokkra volt elvégezhető. Ezek:

- ipari blokk: bányászat, villamosenergia ipar, kohászat, gépipar, vegyipar, könnyűipar együtt;
- építési blokk: építőanyagipar és építőipar;
- élelmiszergazdaság: mezőgazdaság-élelmiszeripar;
- tercier ágazatok: szállítás, hírközlés, kereskedelem és külkereskedelem.

Ugyanilyen megfontolások alapján javasoltak összevontabb vizsgálatot Kraszovszkij és Kvasa (SZU). Az általuk javasolt csoportokat elsődleges mutatóknak nevezték és elhatárolásukat főleg a termelés, a termelőapparat és a természeti feltételek közötti reális költségkapcsolatokra alapozták.

Részletezésük a következő:

- ipari kitermelő ágazatok és mezőgazdaság, ide sorolták a bányászat, a fafeldolgozás, a vízienergetika, a halászat stb. ágazatokat;
- ipari feldolgozó ágazatok: a hőerőművek, a vaskohászat, a cementgyártás, a kőolajfeldolgozás, a színesfémkohászat, a gépipar, a cipőipar, a konfekcióipar stb., beleértve az építőipart is;
- szállítás: a vasúti-, és víziközeledés, a közúti szállítás, a csővezeték-rendszer stb.

Az ágazati elhatárolás különböző termelési horizontokra kiterjedő jellege miatt egyesek a korrekciót nem az ágazatok összevont csoportjaival, hanem az ÁKM-ből nyert technikai koefficiensek segítségével kívánják elvégezni. Ezt a módszert elsősorban a bolgár, lengyel és a szovjet közgazdászok egy része helyezi előtérbe, különösen akkor, ha kisebb aggregátumok (pl. új vállalatok vagy néhány ágazat) összehasonlításáról van szó. Ilyenkor rendszerint az ún. teljes alapigényességi mutató megjelölést alkalmazzák, amely a kapcsolódó termelési folyamatok állóalapigényét is figyelembe veszi.

A Szovjetunióban összehasonlították például a közvetlen és teljes alapigényességi mutatókat, és a közöttük levő eltérés nagysága 1,4–16-szoros volt.

A beruházási normáknál alkalmazott csoportosítások pl. a Szovjetunióban figyelmet szentelnek a technikai megoldás jellegének, az ágazati csoportok fenntartása mellett.

A technikai megoldás kap jelentőséget a kialakított csoportokban a következők szerint:

- a) vállalati normatívák
 - új építkezések
 - bővítés és rekonstrukció szerinti részletezésben;
- b) termelési ágak, alágazatok normatívák
 - új építés, illetve bővítés és rekonstrukció szerint

- szervezési és műszaki intézkedésekre vonatkoztatva és a kitermelő ágazatok termelésének szinttartásához külön
- ágazatok összevont normái, amely az állóalapok újratermelésének valamennyi elemét tartalmazzák.

4. Az eszköz- illetve beruházásigényesség színvonalát befolyásoló tényezők

A gyakorlati számítások alapján a befolyásoló tényezők közül a legtöbb közgazdász elsőrendű fontosságot ma az iparon belüli *ágazati struktúrának* tulajdonít, feltételezve, hogy a jelenlegi arányok megközelítően objektívek. Velkov, Puskarov és Pejcev (Bulgária) tanulmánya szerint a kitermelő ágazatok alapigényessége majdnem háromszorosan múlja felül az ipar átlagos alapigényességét és majdnem ötszöröse a feldolgozóipari termelés alapigényességének. Csehszlovákiában ugyancsak hasonlóak az arányok, a kitermelő és energetikai ipar fajlagosan 3—5-szörösen nagyobb eszközt igényel, mint a feldolgozó ágazatok.

Az elmúlt két évtized során a különböző szocialista országok a szocialista iparosítás célkitűzéseinek megvalósítása érdekében elsősorban a kitermelő és elsődleges, alapanyag termelő ágazatokat fejlesztették, ezért az ágazatok közötti sorrend lényegében az egyes országokban azonos. Jóllehet az *iparon belül, továbbá az ipar és a többi* népgazdasági ág közötti eltérés nagysága, a technikai fejlettség különböző színvonala miatt országonként nem egyező, de sorrendjük úgy alakul, hogy az ipar ágazatai közül a *kitermelő* ágazatok eszköz-igénye minden országban a legmagasabb. Magas az eszköz-igénye a mezőgazdaságnak és a közlekedésnek, ugyanakkor relatíve alacsony az építőiparban. A gazdaságpolitika függvényében alakuló fejlesztési irány azonban jelentősen befolyásolta az ágazatok eszköz-igényességének kialakult sorrendjét, amelyet közvetve maguk a szerzők is bizonyítottak.

Bizonyításként felhasználható főbb érvek:

1. A fejlesztésen belül az ipar döntő fontossága miatt általában a népgazdaság teljes- és az ipar eszköz-igényessége — különösen 1950—60. években — csaknem egybeesett. Plisevskij számításai szerint pl. a Szovjetunióban 1951—1955. években 1929—1940. évekhez képest népgazdasági szinten az eszköz-igényesség 126, az iparban pedig 129 % volt, 1956—1960 között pedig 166, ill. 155 %-ot tett ki.

2. A mezőgazdaság eszköz-igénye az utolsó 10 év során jelentősen emelkedett és eszköz-igényességének aránya az iparhoz képest lényegesen megváltozott, amely szükségszerű velejárója volt az egyes országokban a mezőgazdaság korábbiakhoz viszonyított gyorsított fejlesztésének, a technika fokozott alkalmazásának.

Ebben a vonatkozásban ugyancsak Plisevskij számításaira hivatkozhatunk, melyek szerint a Szovjetunióban 1966—68. években az ipari termelés

eszközigenyessége — 1929–40. évekhez viszonyítva — 139%, ugyanakkor a mezőgazdaságé 360% volt.

A gazdaságfejlesztés meghatározó szerepét jól bizonyítja az általa kapott eredmény időbeni tendenciája.*

	1946–1960	1951–1955	1956–1960	1961–1965	% 1966–1968
népgazdaság eszközigenyessége	93	126	166	220	188
ipari termelés eszközigenyessége	110	129	155	148	139
mezőgazdaság eszközigenyessége	31	116	130	390	360

A mezőgazdaság megváltozott fejlesztésére utaltak a bolgár közgazdászok is. Kinov számításai szerint az utolsó 10 évben Bulgáriában a mezőgazdaság eszközigenyessége emelkedett a leggyorsabban — éves átlagban 8,4%-kal —, ugyanakkor népgazdasági szinten a növekedési ütem évi 2,6% volt.

3. Az egyes országok olyan szabad munkaerőforrásokkal rendelkeztek, amely mellett az élőmunka megtakarítás a fejlesztésnél nem játszott lényeges szerepet. A fejlesztések inkább a foglalkoztatottság biztosítását, mint munkaerő felszabadítást céloztak, ezért vált lehetővé relatíve alacsonyabb eszköz és magasabb élőmunka felhasználás mellett csaknem mindegyik országban az ún. eszközmegtakarító fejlesztések megvalósítása.

Országunk gazdasági fejlődésében az intenzív fejlesztés jellemzői egyre inkább kifejezésre jutnak, amelynek egyik megnyilvánulása az állóeszközök növekvő szerepe, a technikai felszereltség gyorsütemű emelkedése. Jól jellemzi a folyamatot néhány számadat! 1960-ban népgazdaságunk 420 milliárd Ft állóeszközállománnyal rendelkezett, amely 1975-ben várhatóan meghaladja az 1000 milliárd Ft-ot. A technikai felszereltség színvonala ezalatt több mint megduplázódik, 103 ezer Ft-ról 240 ezer Ft-ra emelkedik.

Az eszköz-termelés hányadosa 15 év alatt 2,71-ről várhatóan 2,96-ra nő. Különösen gyors ütemben emelkedik az építésgazdaság (0,72-ről 1,34-re) és az élelmiszer-gazdaság (1,37-ről 2,56-ra) eszközigenyessége. A kapott eredmények tehát arra engednek következtetni, hogy gazdaságunkban a műszaki fejlődés jellege ma már egyre inkább eszközfelhasználó, ami a növekvő eszköz-igenyességben is kifejezésre jut.

4. A termelő ágazatok mellett a fejlett tőkés országokhoz képest relatíve kisebb szerep jutott a termelést közvetlenül nem befolyásoló infrastrukturális

* 1929–40. évek átlaga = 100

— ezen belül különösen a nem termelő — fejlesztéseknek, amely az eszköz-igényesség népgazdasági szintű alakulását is kedvezően befolyásolta. Például 14 európai és 2 észak-amerikai állam 1959–62. évi beruházásainak ágazati struktúrájában a kommunális, kereskedelmi és egyéb ágazatok 33–64% között részesedtek, ugyanakkor a szocialista országokban a Szovjetunió kivételével, ahol az arány 38% volt, ez a részesedés 17–27%-ot tett ki.*

Magyarországon a nem termelő fejlesztések növekvő szerepe jut kifejezésre a IV. ötéves terv programjában. Elsősorban a tervezett lakásprogram megvalósítása érdekében az 1966–70. évekre tervezett 16%-os nem termelő részarány 1971–75. években 19%-ra emelkedik.

Álláspontunk azokkal a szerzőkkel egyezik meg, akik a gazdasági fejlettség függvényében kialakuló *technikai fejlődés ütemét és irányát* tartják meghatározónak, az eszköz-igényesség alakulásában. Drechsel (NDK) szerint „A felhalmozandó termelő alapokban egy olyan tudományos technikai színvonalnak kell tükröződnie, amelynek révén a ráfordításokkal összhangban, maximális eredményeket biztosítanánk”.

Kinov (Bulgária) ugyancsak a tudományos-technikai vívmányok alkalmazását tartja jelenleg meghatározónak, kihangsúlyozva, hogy továbbra is biztosítani kell a termelés munka- és anyagigényességének csökkentését. Egyúttal elismerte, hogy az alapigényesség növekedését eddig elsősorban a kézi munka tömeges felváltása és a strukturális változtatások befolyásolták.

Az NDK-ban számításokat végeztek a különböző tényezők befolyásoló szerepére és a struktúra hatását az eszköz-igényességen belül 9–13%-ra becsülték.

Egyetértünk azokkal, akik az ágazati struktúrát is a technikai fejlődésnek rendelik alá. Hoós János (MNK) megfogalmazása szerint az ágazati struktúrának objektíve körülhatárolt jellege két fő tényezőn alapszik: „egyfelől az egyes ágazatok kölcsönös interdependenciáján, fejlődésük egymáshoz kapcsolódó anyagi-műszaki feltételein; másfelől a műszaki haladás tendenciáin, amely megszabja az ágazati struktúra mindenkor változásának irányait”. A struktúra formája mindig a szervezeti sajátosságok szerint konkretizált, és az a műszaki haladás irányától függ.

Természetesen a szocialista közösség országai tekintetében a műszaki haladás iránya sok, kölcsönösen koordinált, közös sajátosságokat is mutat. (Pl. 1950–60. években általában a kitermelő-, a kohászat és az energia ágazatok fejlesztése volt elsőrendű feladat, 1960–70. években a gépipar, a vegyipar és egyes országokban a mezőgazdaság került előtérbe.) Így feltételezhető, hogy az eszköz-igényesség alakulásában azonos jellegű tendenciák érvényesültek.

* A számításokat Hoós János (MNK) tanulmánya tartalmazza.

Technikai fejlődés determinálja véleményünk szerint az eszköz, illetve beruházásigényesség ágazati struktúráján kívül azokat a tényezőket is, amelyek a mutatók nagyságát objektíve befolyásolják. Ezek közül lényegesebbek:

- az állóalapok egyszerű és bővített újratermelésének aránya, illetve a pótlás és bővítés részesedése;
- a beruházások anyagi-műszaki összetétele, különösen a gépi beruházások aránya;
- a beruházások koncentrálttsága, elsősorban kivitelezéshez szükséges átlagos időtartam függvényében;
- a rendelkezésre álló természeti kincsek felkutatottsága és kihasználásuk lehetőségei.

A gazdasági fejlettség színvonala mint arra előzőekben hivatkozott példáink is utaltak, eléggé meghatározza a termelő és nem termelő beruházások részarányát és befolyásolja a meglevő állóalapok kihasználtságát is.

Valamennyi közgazdász elismerte e tényezők meghatározó szerepét, különbség csupán abban volt, hogy országonként eltérően rangsorolták ezeket.

A lengyel közgazdászok, Osztrowszki és Plocica pl. aszerint rangsorolták a tényezőket, hogy azok tapasztalatuk szerint az eszközigenységet növelték vagy csökkentették-e. Csökkentő jellegűnek tartották:

- a beruházás-igényes munkaeszközök megtakarítását célzó beruházási politikát;

- az ésszerű telepítési politikát;
- az állóalapok jobb kihasználását;
- a munkaidő jobb kihasználását és
- az átlagos műszakszám együtthatójának növelését.

Ugyanakkor mint az eszközigenységet növelő tényezőt sorolták fel:

- a beruházásigényes termékek részarányának növekedését;
- a balesetvédelem és munkaegészségügy fejlesztését;
- a nehéz fizikai munkák gépesítését;
- a termékek minőségével szemben támasztott követelmények fokozását és
- a gyengébb minőségű anyagok hányadának csökkentését.

A tényezők között egy harmadik csoportot is képeztek, amelyek hatását különböző irányúnak minősítették. Ezek:

- árváltozás;
- kooperáció;
- nemzetközi együttműködés és
- káderképzés.

Megítélésünk szerint ez az osztályozás nem elég pontos, sőt bizonyos mértékig össze is vonható, illetve a szétválasztás inkább elméleti. Pl. a minőség növelése rendszerint a gyengébb minőségű anyagok hányadának csökken-

tése útján valósulhat meg. A csökkentő jellegű tényezők közül ugyancsak összefüggnek egymással az állóalapok jobb kihasználását biztosító műszakszám együtttható növelése és a munkaidő jobb kihasználása.

Dreschel (NDK) a tényezőket az alábbiakban jelölte meg:

- az állóalapok kihasználása;
- a termelés szervezete;
- a termelés struktúrája;
- a termelés folyamatossága;
- a termelés technikája, tervezése, valamint
- az állóalapok globális struktúrája.

Az 1971—75. évekre kidolgozott ötéves tervszámítások alapján az NDK-ban számításokat végeztek a különböző tényezők befolyásoló szerepére. Az állóalapkihasználás, valamint a termelés szervezetének hatását népgazdasági szinten 50—59%-ban állapították meg. A rangsorolás feltehetően az aktuális gazdaságpolitikai feladatok kijelölését is befolyásolja.

Vera Bacova (CSSZSZK) a meglevő állóalapok kihasználásának és korszerűsítésének tulajdonít elsősorban nagy jelentőséget. Különböző vizsgálatokra alapozva kimutatta, hogy Szlovákiában milyen jelentős kapacitás-tartalékokkal rendelkeznek. Néhány érdekes példa! A vizsgált 120 kapacitás közül a meglevő állóalapokkal vállalatonként

2,1—36,8	%-kal több műtrágyát
3,2—38,6	„ „ kartont
1,2—30,4	„ „ téglát
3,6—15,9	„ „ cementet
2,7—18,1	„ „ papírt és
3,7—13,7	„ „ műszálat

lehetne előállítani.

Mint a kapacitás-kihasználás alacsony szintjére jellemző tény említi meg, hogy Szlovákiában az átlagos műszakszám alacsony, 1968-ban 1,455, ugyanakkor a CSSZSZK szintjén 1,335 volt.

Tekacs, ugyancsak csehszlovák közgazdász, az eszközigényesség alakulását már több tényezőtől teszi függővé. Szerinte

- az eszközök kihasználtsága
 - az állóalapok újratermelésének jellege (anyag-műszaki összetétel, új üzemek létesítése, bővítése stb.)
 - a termelés ágazati szerkezete és
 - a termelési folyamat technikájának és szervezésének fejlődése
- a meghatározó.

Az állóalap-kihasználás mellett Tolkacsev és Novicskov (SZU) szintén a beruházási megoldások (új, bővítés stb.) szerepét hangsúlyozzák, elsősorban

az új fejlesztések jelentőségét kiemelve. Rotaru (Románia) is nagy fontosságot tulajdonít a termelés szervezetének, hangsúlyozva az iparon belül végbemenő kooperációs és integrációs folyamatok hatékonyság-növelő jellegét.

Az eszközigényesség alakulásában a szimpóziumon szereplő elemzések viszonylag kisebb teret szántak a társadalmi oldalnak. Szükséges azonban hangsúlyoznunk, hogy a technikai feltételek az alaphatékonyságot – teljesítő-képességet – határozzák meg, a társadalmi feltételek ugyanakkor biztosítják a munkaerő aktív tevékenysége folytán azt a többletet, amelyek a technikai feltételekben keletkeznek és hatnak. A meghatározó tényezők között több szerző által említett állóeszköz kihasználás alakulásában véleményünk szerint a társadalmi feltételek igen fontos szerepet játszanak.

A gazdaságirányítás rendszerének befolyásoló szerepe mint a társadalmi feltétel egyik eleme csak néhány tanulmányban fogalmazódott meg. Ehhez hasonlóan a nemzetközi együttműködés – integráció – hatásának értékelése is viszonylag kevés hangot kapott.

Hoós János (MNK) tanulmányában megemlítette, hogy a beruházási eszközök hatékony felhasználását a gazdaságirányítási rendszernek kell biztosítania. Vera Bacova (CSSZSZK) szerint az állóalapok alacsony kihasználását országukban a jövőben közvetlen tervutasítás alapján kell elsősorban megjavítani egyidejűleg a pénzügyi és adórendszer olyan korrekciójával, amely az állam érdekeivel összhangban befolyásolja a decentralizált források felhasználását. Tanulmányában egyúttal bírálta az irányítási rendszer eddigi formáját, mivel az csak közvetlen szubvenciók és dotációk nyújtását biztosította, ugyanakkor nem alkalmazta a közvetett szubvenció (pl. adóengedelmények differenciált befizetési kötelezettségek) rendszerét.

A tanulmány alapján megállapítható, hogy az egyes országok ma még nem rendelkeznek elégséges tapasztalattal ahhoz, hogy a társadalmi tényezők közül a szocialista integráció hatását az eszközigényesség tekintetében alaposan elemzés tárgyává tehetnék. Az integráció hatékonyságnövelő szerepét elsősorban inkább elméleti megfontolások alapján egyértelműen elfogadták. Kinov (BNK) szerint pl. a „KGST tagállamok között objektíve fennállnak az együttműködés kölcsönösen előnyös feltételei, mivel a közös világnézet meghatározza a célok azonosságát, a gazdasági feltételek pedig lehetővé teszik ezek megvalósítását”. Ugyanakkor azonban a továbbiakban kifejti, hogy ma még él egy sor olyan nehézség, amelyek megoldása „hozzájárul” az egyes államok eddiginél hatékonyabb fejlesztéséhez és ezzel mintegy érzékelteti az előzőekben elmondottak problematikáját.

Hogy az eszközigényesség e vonatkozása inkább a jövőben megoldásra váró feladat, azt jól kifejezte az is, hogy a szimpózium eredményeként megfogalmazott további kutatási irányok között egyik legfontosabb feladatként ezeknek az összefüggéseknek a tanulmányozását jelölték ki.

5. Áralakulás és eszközigenyesség

Az eszköz- és beruházásigényesség alakulásával összefüggésben az árak szerepe ma még inkább egyoldalúan, rendszerint abban a vonatkozásban kerül elemzésre, hogy az áremelkedés szükségszerű velejárója az eszközigenyesség növekedése. Az eszközigenyesség változásából ugyancsak szükségszerűen következő magasabb technikai színvonal, a termelékenység gyors növekedése, mint a termékek árait és egyúttal a relatív eszközigenyességet is csökkentő hatás az elemzésekben ezideig lényegében nem kapott elegendő helyet.

Az árproblémával gyakran találkozhatunk más összefüggésben is. Nevezetesen akkor, amikor az összehasonlíthatóság biztosításának kérdése merül fel. Ha egy adott országon belül hosszabb idősorok elemzése a feladat, akkor ebben az összefüggésben az állóalapok időszakonként végrehajtott átértékelése során szerzett tapasztalatok alkalmazását javasolják, nemzetközi összehasonlításoknál pedig bizonyos korekciók alkalmazását tartják lehetségesnek.

Az árak befolyásoló szerepének megállapítása látszólag „könnyebb” azokban az országokban, ahol a beruházási költségeket egyidejűleg több fajta árszinten tervezik. Kvasa és Kraszovszkij tanulmányaikban kitértek arra, hogy a Szovjetunióban a beruházások tervezésénél egyidejűleg három költségvetési ár (1950, 1955, 1959) alkalmazása kötelező. Következtetésük azonban a problémát még így sem oldotta meg, mivel tapasztalataik szerint a beruházások eredeti költségvetését rendszerint többször is felülvizsgálták, amelynek eredményeként a tényleges költség számos — az eredetihez képest — új költségelemet tartalmaz.

Az árrendszer finomítása érdekében szükséges árváltoztatásokkal természetesen a már előzőekben idézett szerzők is egyetértettek. Szerintük a „Szovjetunióban az új ipari termelőárak és a mezőgazdasági felvásárlási árak, a módosított fuvarozási tarifák jelentős mértékben korrigálják a régi árak hiányosságaiból származó arányokat”. Így akár a távlati tervhez, akár pedig rövidebb időszakra szóló beruházásigényességi mutatók meghatározására kerül sor, a tervidőszak folyóárait tartják célszerűnek alkalmazni, kihangsúlyozva, hogy ezek az árak pontosabban fejezik ki az újratermelés reális viszonyait.

Lényegében a folyóárak alkalmazását tekinti Mitrofanov (SzU) is legfontosabbnak. Ezt elsősorban az érvényben levő beruházási normák korszerűsítésével összefüggésben tárgyalta.

A jelenleg készülő normáknak szerinte figyelembe kell venniük, azokat a változtatásokat, amelyeket 1969. január 1-én az építési munkák költségvetésének rendszerével és az építőmunkások béremelésével összefüggően vezettek be.

Rotaru (Románia) ugyanakkor egyidejűleg mind a változatlan, mind a folyóárak alkalmazását javasolja. Plisevskij (SzU) különböző korekciókkal

lényegében a változatlan árakhoz kíván eljutni. Szerinte „az 1950-es évek végén, illetve az 1960-as évek elején az alapigényesség a valóságosnál nagyobb emelkedést mutat”, mivel az 1960 után belépő állóeszközöket tényleges — emelkedő — költségvetési értékükön vették számításba. Ezért Kraszovjszkij számításaira alapozva olyan korrekciós együttható alkalmazását javasolja, amely az 1955. évi bázisárhoz képest 25%-kal növeli az állóalapok értékét.

Az ár problémájával foglalkozó valamennyi szerző figyelmét az építési árak változása köti le és az ár kérdését a gépi és egyéb beruházásokkal kapcsolatban mellőzi. Indoklásként jellemző Kinov (Bulgária) értékelése. „Népgazdaságunk komoly problémája az építőipar hatékonysága. Az ágazat sajátossága következtében az ott elért eredmények nagymértékben meghatározzák a többi ágazat gazdasági hatékonyságát.” Lényegében az építőipar és ezen keresztül az építőipari árak meghatározó szerepét hangsúlyozta Mitrofanov (SzU) előzőekben már idézett nézete, illetve Plisevszkij (SzU) következtetései is. Plisevszkij szerint a termelő állóalapok összehasonlíthatóságát az építőipari árak növekedésének figyelembevételével lehet pontosabban elérni.

Hasonlóan a nálunk ismert gyakorlathoz néhányan az ún. világpiaci árak alkalmazását, illetve az ehhez közelítő korrekciók végrehajtását tartják célszerűnek. A magyar álláspontokon kívül csehszlovák és lengyel közgazdászok részéről is elhangzott hasonló állásfoglalás. A világpiaci árak — illetve ennek hiányában természetesen a korrigált belföldi folyóárak — alkalmazása teszi leginkább lehetővé a tényleges piaci viszonyok figyelembevételét. Ebben az összefüggésben azonban nem értünk egyet az építés külön korrekciójával, mivel az építőipari árak „gyorsabb” emelkedése ugyancsak nem választható el a tényleges piaci viszonyoktól.

Az eszközigenyességi mutatók folyóáron (ha az árak valójában értékviszonyokat fejeznek ki) együtt tükrözik az ár — érték, az eszközkihasználás és a műszaki haladás változásait. A változatlan ár — helyes árindexek alkalmazását feltételezve — részben az olyan ármozgásokat küszöböli ki, amelyek nem értékváltozásból (pl. az 1968. I. 1-i árváltozások) keletkeztek, részben pedig az eszközök kihasználását is hosszabb időszoban áttekinthetővé teszi.

A beruházásigényességi mutató számítása és tervezése változatlan áron kevéssé értelmezhető, hiszen ekkor azt keressük, hogy a termelés emelkedés milyen investícióval jár, ezért ez csak folyóáron értelmezhető.

6. Az eszközigenyesség sajátosságai néhány ágazatban

Az eszköz- és beruházásigényesség részletes ágazati vizsgálata több szocialista országban elsősorban az iparban és az építőiparban alakult ki. A mezőgazdaság és az infrastruktúra ágazatai azonban általában ezideig kisebb érdeklődést váltottak ki, így kevésbé rendelkezünk elégséges tapasztalattal ezek általánosításához.

Ezért is figyelmet érdemel a CSSZSZK-ban végzett nemzetközi összehasonlítás, amely szerint a közlekedés eszközigenye az előző évtizedben a legtöbb fejlett tőkés országban — az USA kivételével — általában kétszeresen felülmulta még a bányászat eszközigenyességét is:*

	Bányászat	Közlekedés	Termelési szféra összesen
	eszközigenyessége 1950—59 években \$-ban		
Ausztria	0,244	0,412	0,170
Belgium	0,127	0,365	0,116
Kanada	0,299	0,519	0,221
Franciaország	0,233	0,401	0,127
NSZK	0,250	0,453	0,186
Olaszország	0,331	0,645	0,145
Norvégia	0,196	0,713	0,239
Nagybritannia	0,126	0,263	0,147
USA	0,303	0,345	0,152
Jugoszlávia	0,370	0,502	0,179
CSSZSZK	0,204	0,228	0,252

A hivatkozott tanulmány külön foglalkozik a növekedés beruházás-igényességével, eszerint a közlekedés helyzete még szembetűnőbb. Több országban ugyanis jelentősen túlhaladta nemcsak a bányászat beruházás-igényességét, hanem még a villamosenergia ágazatnál is magasabb volt.

Néhány példa:

	Bányászat	Villamosenergia	Közlekedés
	termelés növelésének beruházásigényessége \$-ban (1949—59. években)		
Belgium	2,97	5,22	11,76
Kanada	4,37	9,79	7,77
Finnország	3,41	14,48	16,51
Olaszország	2,82	8,06	12,99
Norvégia	9,49	20,28	14,93
USA	15,66	7,63	7,94
CSSZSZK	3,28	6,65	2,64

* Az adatokat Gnillia és Skoda tanulmányából vettük át.

Az iparban végzett eszközigenyességi vizsgálatok során rendszerint nagyobb jelentőséget tulajdonítanak:

- a technológiai megoldásoknak,
- a természeti feltételeknek, és
- a külkereskedelem befolyásoló szerepének.

Az iparra vonatkozó elemzésekben szinte egyöntetűen elfogadott, hogy a vizsgálatot két nagy csoportra elkülönítve végzik. Külön csoportot képez az alapanyagtermelés, illetve a feldolgozóipar. Az iparfejlesztés irányával összefüggően néhány esetben a gépipar és a vegyipar eszközigenyességének vizsgálata külön is felkeltette a kutatók figyelmét.

A bolgár közgazdászok az alapanyagtermelés eszközigenyességének alakulásában az utolsó 20 év adatait vizsgálták. Ennek alapján megfigyelhető, hogy az alapanyagtermelés eszközigenyessége 1950–60. között gyorsabban emelkedett, mint az időszak második felében. A fejlesztési politika módosulása miatt az utolsó tíz évben az eszközigenyességi szint ezekben az ágazatokban mérséklődött.

Bulgáriában például* az ipar átlagos igényéhez képest az alapanyagtermelés eszközigenyességi szintje 1960-ban 326 % volt, 1968-ban pedig 297 % (az 1970. évi terv előirányzatai alapján 301 % várható). A fejlesztési politika eredményeként az alapanyagtermelés egyes ágazatainak helyzete lényegesen módosult:**

	1965.	1968.	1970. évi terv
Ipar összesen	111	116	118
Alapanyagtermelő ágazatok összesen	100	106	109
<i>ebből:</i>			
Villamosenergia ipar	98	71	74
Fűtőanyagipar	113	140	129
Vaskohászat	142	143	135
Színesfémkohászat	109	112	116
Építőanyagipar	96	98	116

A kapott eredmények a kutatók figyelmét a struktúra változás befolyásoló szerepére hívták fel, ezért kidolgoztak egy ún. struktúra indexet — amelynek segítségével azt állapították meg, hogy az utolsó 10 év során az alapanyagtermelő ágazatokban végbement struktúra változás hatására Bulgáriában az ipar eszközigenyessége 6 %-kal csökkent.

* Velkov, Puskarov és Pejceev tanulmánya alapján

** 1960. évi szint = 100

Az alkalmazott struktúra index a következő:

$$I_{str} = \frac{I_r}{I}$$

ahol: I_{str} struktúra index,
 I_r számtani átlag index,
 I átlagszínvonal növekedési index.

A számtani átlagindex a termelés eszközigényesség bázis indexe, melyet az alábbi formában használnak:

$$I_r = \frac{\Sigma F_1}{\Sigma P_1} : \frac{\Sigma F_0}{\Sigma P_0}$$

ahol: F_1 és F_0 termelő állóalapok — ágazatonként,
 P_1 és P_0 teljes termelés — ágazatonként.

Az átlagszínvonalnövekedés viszont az ágazatok termelésnövekedésének eszközigényességét fejezi ki:

$$I = \frac{\Sigma(i P_1)}{\Sigma P_1}$$

ahol: i a növekedés eszközigényessége.

A számítás főbb problémájaként a szerzők megemlítették, hogy az első-sorban a mennyiségi változások kifejezésére alkalmas, de érzéketlen a technológiai struktúrában bekövetkező változtatásokra, amelynek eredményeként az eszközigényesség ugyancsak módosul. Pl. a mutató nem fejezi ki az ágazat állóalapjain belül a termelő állóalapok állandó növekedését, annak ellenére, hogy a fejlesztés ebben az irányban is következetes.

Az utolsó évtized során Bulgária minden alapanyagtermelő ágazatában gyorsabban fejlesztették a közvetlen termelő állóalapokat — nyilvánvaló a hatékonyság növelése érdekében — mint a termeléssel közvetlenül össze nem függő hányadot. Néhány példa érzékelteti az állóeszközökön belül a végbe-ment részarány változást.

1960—1968. években a közvetlenül termelő állóalapok hányada:

a villamosenergia iparban	69 %-ról 78 %-ra
a fűtőanyagiparban	38 %-ról 44 %-ra
a vaskohászatban	40 %-ról 51 %-ra
a színesfémkohászatban	32 %-ról 35 %-ra
az építőanyagiparban	50 %-ról 57 %-ra

emelkedett.

Számszerűen kimutatták, hogy ennek következtében a különböző ágazatok eszközigényességének 2,3—19,0 %-kal kellett volna csökkennie. (Például

a vaskohászat eszközigenységének 19%-kal, a színesfémkohászaténak 12%-kal, illetve a villamosenergia iparban 2,3%-kal.)

Arra a szerzők már nem utaltak, hogy az ágazati, illetve ezen belül a termelő állóalapok struktúra változása az alapanyagtermelésben ténylegesen eszerint bekövetkezett-e. Félő azonban, hogy a termelő állóalapok növekedése miatt feltételezett változás leegyszerűsíti a termelés és az állóalapok közötti összefüggést. Valószínű a nem eléggé kielégítő eredmények magyarázatául szolgáltak azok a tényezők, amelyek — állításuk szerint — növelték az ágazatok eszközigenyét. Ezek:

- új építkezések magas részaránya;
- kedvezőtlenebb természeti feltételek;
- technikai haladás;
- nemzetközi munkamegosztás.

ÁKM segítségével kiszámították például a hazai előállítási ipari nyersanyagok teljes alapigényességét, amely kétszerese a közvetlen eszközigeny színvonalának. Ugyanakkor az importált ipari nyersanyagoknál (az exportált termékek figyelembevételével) ugyanezen anyagok hazai előállításához képest négyszeres szorzószámot kaptak. A közvetlen mutatók egybevetésénél is kedvezőtlenebbnek találták az importot a hazai termelésnél, tekintettel arra, hogy 1960–1968 között a hazainál 106%-os növekedést kaptak, míg az importnál 147%-ot.

Bár maguk a szerzők nem minősítik az előző tényezőket egyszer s mindenkorra negatívnak, csupán az elmúlt néhány év tapasztalatára hivatkoznak és számolnak a módszertani bizonytalanságokkal is, véleményünk szerint különösen a nemzetközi munkamegosztás hatása — sőt irányának kiválasztása — feltétlenül megalapozottabb vizsgálatot igényel.

Az ipari elemzésekhez hasonlóan az *építőipari vizsgálatok* is széleskörűek. Magyarázható ez elsősorban — az iparhoz hasonlóan — a KGST-n belüli ezirányú közgazdasági munkák előrehaladásával, de kétségtelenül a beruházások problémái is felkeltették az építőipar iránt a kutatók figyelmét.

Az iparban általánosítható tényezők főleg az ágazat helyzetéből adódóan rendszerint

- a viszonylagos technikai elmaradottság, az élőmunka magas hányadából adódó termelés ingadozás — és a jelenlegi időszakban bekövetkező gyors fejlődés miatt várható változások, továbbá

- az árrendszer

elemzésével egészül ki. A nemzetközi munkamegosztás és a természeti feltételek befolyásoló szerepe az építőiparral összefüggésben rendszerint figyelmen kívül maradt.

A viszonylagos technikai elmaradottság reális megítélését az állóalapok értékelése is zavarhatja. Vejnstein, Karavajev és Papernó közös tanulmánya

szerint reálárakon a Szovjetunióban az építőipar fajlagos eszközellátottsága mintegy 15%-kal alacsonyabb a jelenleg nyilvántartottnál.

Az építőipar fejlesztése egy sor országban az elmúlt évtizedben az építőipar fajlagos eszközigényének növekedésével járt együtt és ez a folyamat az elkövetkező években várhatóan tovább gyorsul. A Szovjetunióban pl. az előzőekben említett közgazdászok számításai szerint a termelés eszközigényességi mutatója 1960. évi 0,26-ról 1968-ban 0,29-re módosult. Nálunk — Gerő István tanulmánya szerint — még gyorsabban, mintegy 70%-kal emelkedett, de még mindig alacsonyabb, mint a többi ágazatban.

A technikai haladás következtében fejlődő munkamegosztás növeli az építőiparban a más ágazatok — növekvő eszközigénnyel előállított — termékeinek felhasználását. Ezért az ún. „teljes” eszközigényességi mutatók számítása az építőiparban különösen indokolt. Nemcsak az építőanyagiparral együtt javasolták az eszközigényességi számításokat az építőiparban elvégezni, hanem más kapcsolódásokat, főleg a vas- és acélgyártást, továbbá a vegyipart ugyanilyen fontosnak tartották.

Az árrendszer problémáival elsősorban a szovjet kutatók foglalkoztak. Vainstein, Karavajev és Paperno megállapították, hogy a Szovjetunióban az építőipar állóalap ellátottságát és eszközhatékonyágát nagymértékben zavarja, hogy az „építés”-en belül az építés-szerelés rentabilitása jelentősen magasabb, mint a tulajdonképpeni építési tevékenységé. Ez a gépipar és építőipar rentabilitása közötti eltérésből adódik. (Bérre vetítve ugyanis a gépipar rentabilitása 128, az építőiparé pedig 21%.) Másrészt kifogásolták az építőipari árrendszer kötöttségeit, amelyből az adódott, hogy 14 éven át, függetlenül a háromszori béremelésről, amortizációs kulcs változástól az árakat hivatalosan nem módosították.

7. Az eszközigényességi vizsgálatok gyakorlati alkalmazása — prognosztizálás

Az eszközigényességgel összefüggő kutatások az elméleti következtetések megalapozásán kívül a tervezés gyakorlati céljait is szolgálják. A népgazdasági tervezés módszerének javítása arra ösztönözte az egyes országok közgazdászait, hogy olyan metodikákat alkalmazzanak, amelyek

1. megalapozottá teszik a tervidőszak során szükséges beruházási volumen és
2. elősegítik a legkedvezőbb ágazati szerkezet és hatékonyabb variánsok tervbe történő kiválasztását.

Mindkét irányú munkákról rendelkezünk már bizonyos tapasztalatokkal, ezekből az eszközigényességgel összefüggő vonatkozásokat emeljük ki.

A beruházási volumen nagyságának meghatározásánál az eszközigényesség változása az állóalapok bővített újratermeléséhez szükséges nagyság megállapításánál játszik szerepet.

Induljunk ki a tervidőszak során szükséges beruházási volumen meghatározásának problematikájából, a beruházási folyamat oldaláról. A szükséges volumen eldöntésénél — véleményünk szerint — elfogadható Tekács (CSSZSZK) tanulmányában szereplő képlet, amelynek felhasználhatóságát más kontroll számításokkal — az V. ötéves terv összeállításánál — Csehszlovákiában igazolták*. A CSSZSZK-ban alkalmazott formula a következő:

$$K = F_1 + \Delta F \pm \Delta K_n - P$$

ahol: K = tervidőszak során szükséges beruházás

F_1 = kiselejtezett állóalapot pótlását biztosító beruházás

ΔF = állóalapot szükséges bővítése

ΔK_n = befejezetlen beruházások állomány-változása

P = tervidőszak során elvégzendő műszaki tervezési munkák.

Az egyenlet egyes tényezői közül metodikailag az F_1 és ΔF meghatározása külön feladat. A befejezetlen állomány egyenlegét az átlagos kivitelezési idő nagyságának változásából lehet megbecsülni, míg a műszaki tervezés — bár az állóeszközállomány értékét növeli — más természetű determináltságánál fogva és eltérő anyagi-műszaki megalapozása miatt figyelmen kívül hagyható.

Az F_1 meghatározásához felhasználható az alábbi formula:

$$F_1 = \frac{\sum F_0 (I \cdot T \cdot I)}{I(t - I)}$$

ahol: F_0 induló állóeszköz állomány

T állóalapot megtérülésének átlagos időtartama

I állóalapot növekedés évi átlagos indexe

t tervidőszak hossza.

Az eszközigenyességi mutató az állóalapot szükséges bővítésének meghatározásánál kap szerepet, ΔF ugyanis nem más, mint az előirányzott termelés növekedés és eszközigenyesség szorzata.

Kérdéses azonban az eszközigenyesség alkalmazható nagysága. A mutató változatlan ténytűszámokon alapuló nagysága akkor lenne elfogadható, ha

- a vizsgált időhorizonton belül a mutató tendenciája nem mutat szignifikáns változást;
- előzetes koncepciók — matematikai modellek segítségével történő — kialakítására kerül sor, és
- ha nincs megbízható információ a mutató alakulásának jellegéről, vagy nem megfelelő a mutató stabilitása.

* Csehszlovákián kívül hazánkban és Bulgáriában is kidolgoztak különböző módszereket a szükséges beruházások meghatározására. A Bulgáriában alkalmazott számítási módszert Petkov és Kosztov tanulmánya ismertette.

Az előzőekből adódik, hogy szükséges a mutató prognosztizálása. A magyar gyakorlat, az OT Beruházási és Építési főosztályán végzett számítások tapasztalata arra utalt, hogy legegyszerűbb és legeredményesebb az eszköz-igényesség prognosztizálásánál a trendszámítás és ennek alapján exponenciális extrapoláció alkalmazása. Bár nem kizárt más statisztikai és ökonometriai módszerek alkalmazásának lehetősége sem.

Az eszköz-igényesség növekedésének üteme a IV. öt éves terv időszakában, a végzett számítások szerint az elmúlt 10 évhez képest várhatóan emelkedik, és a 15 éves terv hátralevő időszakában kiegyenlítettébbé válik.

A várható növekedés oka az iparon belül a bányászat, vegyipar és könnyűipar növekvő eszköz-igénye, amelyet a villamosenergia, kohászat és gépipar javuló eszköz-igénye némileg ellensúlyoz. A többi népgazdasági ág közül a mezőgazdaság, építő- és építőanyagipar fejlesztése ugyancsak meggyorsul és eszköz-igényessége is gyorsabban nő. Ezt fejezi ki az iparhoz mért eszköz-igényesség változása a különböző népgazdasági ágakban.

Ha az ipar eszköz-igényességét 100-nak tekintjük, akkor ehhez képest az építőipar szintje 1960-ban 10% volt, 1975-ben 25, 1985-ben pedig 42% lesz. A mezőgazdaságnál még szembetűnőbb a változás; az 1960. évi 39% 1975-re 85%-ra és 1985-ben pedig 141%-ra módosul. 1975-re, de különösen 1985 végéig a különböző ágazatok eszközellátottsági színvonala az iparhoz képest a jelenleginél lényegesen kiegyenlítettébbé válik.

	1960.	1969.	1975.	1985.
Az iparhoz mért különbségek az ágazatok más jellegű homogén csoportjaiban (%-ban)				
Ipar (közvetlen)	100	100	100	100
Élelmiszer-gazdaság	50	65	89	132
Építő- és építőanyagipar	26	37	47	62
Tertier ágazatok*	230	172	151	109

Csehszlovákiában és Lengyelországban a jelenleg összeállított 5 éves terv összeállításánál az *ágazatok* és a tervbe kerülő *variánsok* kiválasztásánál olyan mutatókat alkalmaztak, amelyben az eszköz-igényesség az egyik döntő tényező volt. Például Lengyelországban 118 tervjavaslatot, míg Csehszlovákiában 640 beruházást vizsgáltak felül. (Érdekes megemlíteni, hogy Csehszlovákiában a felülvizsgált 640 beruházás *két és félszerese* — az 5 éves tervben előírnyszorozható beruházásnak — tehát a választás lehetősége biztosított volt.)

Csehszlovákiában a variánsok sorolását alapvetően a beruházási eszközök nyereségből való megtérülése alapján végezték el, Lengyelországban azonban a fajlagos beruházás-igényesség mellett arra is figyelmet fordítottak, hogy

* Vizsgádzámkodás, szállítás-hírközlés és kereskedelem együtt.

a fejlesztés extenzív vagy intenzív jellegű-e. (Intenzív, ha az Osztrówszki és Plocica által javasolt — korábban már ismertetett — képlet alapján a termelés gyorsabban emelkedik, mint ahogy az egymással összevonnható formában kifejezett termelési tényezők összessége.)

A Csehszlovákiában alkalmazott rangsorolás eredményét — Lescsinszki tanulmányában szereplő — alábbi összeállítás szemlélteti:

	Értékelt	Tervbe vett
	beruházások jellemzői	
Beruházási eszközök rentabilitása (koronában)	0,16	0,20
1 \$ kitermelése (koronában)	26,25	25,40
Üzembehelyezés éve	1978	1976
Beruházási hitel visszafizetésének átl. időtartama	9 év	7 év
Alapigényességi mutató	0,95	0,92

Az ismertetett módszerek és állásfoglalások véleményünk szerint sokrétűségénél fogva meggyőző képet nyújtottak arról, hogy az állóalapok és ezen belül a beruházások tervezése milyen szerteágazó problémát vet fel, ha a hatékonyság megállapítása és ennek fokozása kerül előtérbe. Az előadások ezen kívül azt is meggyőzően bizonyították, hogy a kutatások ma méginkább kezdeti stádiumban tartanak és még csak az első eredmények összefoglalása lehet a cél. A munka hazai és KGST szintű továbbfolytatásához azonban ez a munkaszakasz nélkülözhetetlen volt és remélhetőleg hasznosításukra mindkét vonatkozásban sor is kerülhet.

A TERMELÉS ESZKÖZ- ÉS BERUHÁZÁSIGÉNYESSÉGÉRŐL TARTOTT SZIMPÓZIUM TANULMÁNYAINAK JEGYZÉKE

(1970. okt. 12—18.)

1. Az eszközigenyesség változása a Magyar Népköztársaságban (dr. Berend Iván)
2. A termelés beruházásigényessége a Lengyel Népköztársaságban (S. Osztrówski—A. Plocica LNK)
3. A beruházásigényesség tendenciája a Szovjetunióban és a fejlett tőkés országokban. (B. Plisevszkij SzU)
4. Az eszközigenyességi mutatók alkalmazási lehetőségei a népgazdasági tervezésben. (Rabi Béla)
5. Az állóeszközállomány mérlegének szerepe az eszközigenyesség vizsgálatában. (Darabont Árpád)
6. Tézisek:
a tudományos technikai forradalom viszonyai között a termelő alapok hatékonyságának fejlődése közötti összefüggésekről — a szocialista újratermelési folyamatban. (Drechsel E. NDK)

7. A beruházásigényesség metodikai és mérési problémái. (B. Kvasa, V. Kraszovszkij SzU)
8. A beruházás- és alapigényesség mutatóinak alkalmazása a beruházások tervezésénél a SzU-ban. (I. Mitrofanov SzU)
9. Az alap és beruházásigényességi mutatók felhasználása a gazdaságfejlesztés perspektíváinak megalapozásához. (A. Tolkacsev, V. Novicskov SzU)
10. Gazdasági hatékonyság és tudományos-technikai haladás. (D. Kinov BNK)
11. Gazdasági növekedés és a beruházási együtttható (beruházási koefficiens) alakulásának összefüggése. (Hoós János)
12. A termelés intenzívebbé tétele és az eszközigenyesség tendenciái. (K. Lejkina SzU)
13. A műszaki fejlesztés realizálásának hatása a termelés eszközigenyességének fejlődésére. (V. Bacova CsSzSzK)
14. Az alap és beruházásigényességi mutatók meghatározásának és azok gazdasági elemzés céljaira történő felhasználásának egyes kérdései. (V. Gnyilica, I. Skoda CsSzSzK)
15. Az alapigényesség alakulása Csehszlovákia ötödik éves tervében. (V. Tekács CsSzSzK)
16. A beruházások éves tervben történő kiválasztásának következményei és hatása a termelés alapigényességére. (R. Lescinszki CsSzSzK)
17. A beruházásigényességi mutató az iparban, megismerhető értéke és a mutatót befolyásoló tényezők. (P. Rotaru RSZK)
18. A termelés alapigényessége a Bolgár Népköztársaság alapanyag termelő iparágaiban. (A. Velkov, S. Puskarov, S. Pejcev BNK)
19. Az alapigényesség előrejelzése. (Sz. Petkov, K. Kosztov BNK)
20. Az élelmiszertermelés állóeszközigenyessége. (Benet Iván, Csendes Béla)
21. Az eszközigenyesség alakulása az építő- és építőanyagiparban. (Gerő István)
22. A termelés /állóeszköz hányados korrelációs elemzése. (Román Zoltán)
23. A termelő állóalapokkal való ellátottság növekedése, mint az építőipari termelés hatékonyságát növelő tényező. (B. Vainstein, V. Karavajev, E. Paperno SzU)
24. Az eszközigenyesség alakulása és mérésének metodikai problémái a Magyar Népköztársaságban. (Hozzászólás.) (Kaszics Miklós)

NEMZETKÖZI IPARJOGVÉDELMI KONFERENCIA BUDAPESTEN

TAKÁTS ENDRE

A Magyar Iparjogvédelmi Egyesület és az AIPPI (Nemzetközi Iparjogvédelmi Szövetség) Magyar Csoportja nemzetközi iparjogvédelmi konferenciát rendezett Budapesten 1970. szept. 28-tól okt. 2-ig.

A szakmai tanácskozások vezérfonala és alapgondolata az *iparjogvédelem és az iparfejlődés kölcsönhatása* volt, amely egyaránt érdekli a szocialista és kapitalista gazdasági berendezkedésű államokat. A tanácskozások három fő témára oszlottak:

1. Az iparjogvédelem szerepe az egyes államok gazdasági fejlődésében,
2. a nemzetközi licencia kereskedelem és ennek védjegyjogi vonatkozásai,
3. az iparjogvédelem hatása a különböző iparágakra, továbbá az új ol-
talmi formák kérdései.

A konferencián 26 államból több mint 500 külföldi és megközelítően ugyanennyi magyar szakember vett részt. A korábbi években Münchenben, Bécsben, majd Moszkvában rendeztek iparjogvédelmi szimpóziumokat, amelyeknek feladata volt e témakörben az eltérő keleti és nyugati felfogások áthidalása és az egymáshoz közelebb vezető utak felkutatása.

Ezek a konferenciák magyar szakemberek is résztvettek, és ebben az évben elérkezettnek láttuk az időt arra, hogy Magyarországon is rendezzünk hasonló tárgyú nemzetközi konferenciát. Hazánkban az elmúlt két évben olyan jelentős iparjogvédelmi törvények láttak napvilágot, amelyekre évtizedek óta nem volt példa. Így a közelmúltban jelent meg az új találmányi törvény, a védjegytörvény és a szerzői jogi törvény, amelyek önmagukban is indokolják az iparjogvédelmi kérdésekkel való intenzívebb foglalkozást. Az új gazdasági mechanizmus rendszere pedig fokozottabb jelentőséget tulajdonít az iparjogvédelem intézményeinek, ezért rendkívül szerencsésnek mondható a konferencia témaválasztása, amely nem szorítkozott pusztán az új jogszabályok ismertetésére, hanem az iparjogvédelem és az iparfejlődés kölcsönhatása mindenkit érdeklő kérdéseinek megtárgyalása kapcsán ismertette az új magyar törvényhozás alkotásait is.

A konferenciát Vályi Péter pénzügyminiszter fővédnöklete alatt dr. Szilbereky Jenő igazságügyminiszterhelyettes, a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület elnöke nyitotta meg.

A bevezető előadást Horváth Gyula, a Magyar Iparjogvédelmi Egyesület főtitkára tartotta a konferencia vezérgondolata jegyében *Az iparjogvédelem és az ipari fejlődés kölcsönhatása* címmel.

A gondolkodó ember a társadalom kezdete óta fáradhatatlanul kutatja a természet titkait és a felismert törvényszerűségek rendszerbe foglalására és gyakorlati hasznosítására törekszik. Az emberi szellem a történelem során a találmányok egész sorát hozta létre, amelyek közül igen sok a műszaki haladás, az ipari fejlődés mérföldköveinek tekinthető. A természet törvényeinek megismerésére irányuló kutatás során tudományos elvek, tételek és törvények születnek, amelyek a műszaki haladás, az ipari fejlődés alappillérei. E törvényszerűségek ismeretében a gondolkodó emberben a hasznos elképzelések egész sora támad, amelyeket igyekszik gyakorlatilag megvalósíthatóvá tenni. Ha az emberiség történetét vizsgáljuk, a fejlődés új korszakát megnyitó találmányok szerepe egyértelműen kidomborodik.

A könyvnyomtatás fél évezreddel ezelőtti feltalálása szinte felbecsülhetetlen hatást gyakorolt az emberi társadalom fejlődésére. A találmányok nagy társadalmi jelentőségét dokumentálja Marx megállapítása is: szerinte a puskapor, az iránytű és a könyvnyomtatás feltalálása döntően segítették elő a kapitalista társadalom létrejöttét. A gyárilpar és a közlekedés fejlődésében korszakalkotó szerepet játszottak olyan találmányok, mint a gőzgép, a szövőszék, a gőzhajó, gőzmozdony, a villamosgenerátor és motor, a robbanómotor, hogy csak néhányat említsünk.

Századunkat a tudomány és a technika forradalmi ütemű fejlődése jellemzi. Ennek számos bizonyítékát lehet felsorolni, melyeknek egyike az a tény, hogy gyors ütemben növekednek a kutatási-fejlesztési ráfordítások. Az utóbbi években e növekedés mértéke számos fejlett ipari országban meghaladja a nemzeti jövedelem növekedésének ütemét, hiszen a világméretekben folyó gazdasági verseny a műszaki fejlesztés problematikáját minden országban előtérbe hozta. A fejlődés egyik következménye az is, hogy az egy-egy feladat megoldására fordított kutatási költségek emelkednek, ugyanakkor értelemszerűen rövidül a feltalálás és a piaci bevezetés közötti időtartam.

A kutatás-fejlesztés nagy szellemi és anyagi ráfordításai mellett a gazdasági kockázat igen komoly mértékű. *A kutatási eredmények hatékony jogvédelme nélkül e kockázat bizonyos határokon túl aligha volna vállalható.* Bizonyítja ezt az a szerencsére csak ritka példa is, amikor egy ország a technika egy-egy területén a találmányok hatékony jogvédelmét nem biztosítja és így az adott területen gyakorlatilag lehetetlenné teszi nagyjelentőségű, költséges kutatást igénylő találmányok létrejöttét.

Meglepő, hogy amíg az államok a materiális javak oltalmára az állami lét kezdetei óta hatékony jogszabályokat alkottak, addig az intellektuális javak jogvédelme csak viszonylag rövid múltra tekint vissza. Az ilyen jogvédelem hiánya kifejezetten akadályozta az ipari fejlődés kibontakozását,

viszont az ipari társadalom kifejlődése parancsoló szükségszerűséggé tette e jogvédelem bevezetését. Nem véletlen, hogy a szabadalmi jogrendszer kialakítása csak a kapitalizmus kezdetén vált szükségessé és egyben lehetségessé. A fél évezred előtti velencei úttörő jogalkotók nyomán napjainkig az egész világon létrejött a találmányok oltalmát biztosító *szabadalmi jogrendszer, amelynek kialakulása és elterjedése jelentősen ösztönzi a feltalálói tevékenységet* és így nem csekély mértékben járult hozzá a technika és az ipar fejlődéséhez.

Bár a szabadalmak, illetve egyes szocialista országokban a szerzői tanúsítványok, vagy gazdasági szabadalmak szerepe a műszaki haladásban döntő fontosságú, az ipari fejlődés nemcsak ezek, hanem egyéb iparjogvédelmi intézmények fennállását is igényli. Ezek közül az ókorba visszanyúló történelmi múlttal rendelkeznek a megkülönböztető árujelzések, modern terminológiánk szerint a védjegyek. Az ezekben megtestesült anyagi érték sok esetben meghaladja a szabadalmakét. A jól bevezetett védjegy értékét az ipar számára az teszi szinte felbecsülhetetlenné, hogy hatására a fogyasztó szétbonthatatlanul társítja a kiváló minőségű áru fogalmát az előállító céggel. A szabadalomnál és a védjegynél kisebb, de nem lebecsülendő értékkel rendelkezik a használati minta és az ipari minta. Előbbinek jelentőségét az korlátozza, hogy viszonylag kevés államban használatos, utóbbiét pedig az a tény, hogy rendszerint komoly elővizsgálat nélkül és sok államban csak viszonylag rövid oltalmi időre jegyeztethető be.

A kereskedelmi név, továbbá az eredet, vagy származási hely megjelölés oltalma és a tisztességtelen versenyre vonatkozó jogszabályok ugyancsak fontos ösztönző elemeit képezik az ipari fejlődésnek.

Az iparjogvédelem azt is hivatott biztosítani, hogy a gazdasági verseny nemzeti és nemzetközi szinten törvényesen szabályozott, tisztességes keretek között folyjék. Az ipari tulajdon oltalmát biztosító jogszabályok elősegítik a műszaki fejlődés ösztönzését és ezáltal a gazdasági és a társadalmi fejlődést.

1883-ban Párizsban 11 ország képviselői hosszú előkészítő munka után létrehozták az ipari tulajdon oltalmára alakult nemzetközi unió egyezményét. Napjainkban a világ 78 állama tagja ennek az egyezménynek. Az Unió Egyezmény végrehajtásának elősegítése, korszerűsítése, új egyezmények létrehozása és általában az iparjogvédelemnek az ipari fejlődéssel lépést tartó fejlesztése terén elévülhetetlen érdemeket szerzett a BIRPI. E fontos feladatok megoldását társadalmi úton elsősorban az 1897-ben alakult AIPPI és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (CCI) tevékenysége segítette elő. Kiemelkedő szerepe van e téren a Hágában 1947-ben alakult Nemzetközi Szabadalmi Intézetnek.

A műszaki fejlődést biztosító kutatásokat az államok közvetlenül és közvetve jelentékenyen ösztönzik. *A közvetett ösztönzés fontos eszköze az ipari tulajdon jogszabályokban biztosított oltalma.* Ez az oltalmi rendszer fontos hajtóereje a külkereskedelmi kapcsolatok fejlődésének is. Talán nem túlzás azt

állítani, hogy a kutatás, fejlesztés, a műszaki fejlődés és a nemzetközi árucserre aligha érhetne volna el jelenlegi fejlett szintjét az iparjogvédelmi intézmények léte nélkül.

Napjainkban az áruk nemzetközi cseréje nemcsak anyagi javakra korlátozódik, hanem *a szellemi javak cseréje is rohamos emelkedést mutat*. A licencia és a know-how nemzetközi adásvételének értéke évente több milliárd \$ értéket képvisel. Ha figyelembe vesszük, hogy számos ilyen tétel gépek, berendezések, komplett üzemek és termékek árában elrejtve, statisztikailag el nem különíthetően jelentkezik, akkor forgalmi értékét világviszonylatban 10 milliárd US \$ nagyságrendűre becsülhetjük. Érdekes megjegyezni, hogy az eladás és vétel egyenlege egyedül az USA esetében aktív, méghozzá igen jelentős mértékben, a többi ország jelentősen többet költ licencia és know-how vásárlásra, mint amennyi bevételt ér el ilyen eladásokból.

A nemzetközi licencia és know-how vásárlásokat egy-egy ország saját iparának kutatási-fejlesztési ráfordításaihoz hasonlítva az állapítható meg, hogy ez az arány az USA esetében 1% alatt van, az NSZK-ban és Franciaországban 16% körül mozog, Japánban kerekén 20%, Olaszországban pedig 65%.

A XX. században az ipari fejlődés üteme a két világháború időszakát leszámítva igen gyors volt. Nem vitatható, hogy e fejlődésre az ipari jogok oltalmát biztosító törvények és egyezmények kiemelkedő hatással voltak. Ugyanakkor az ipari fejlődés szükségszerűen követelte meg az iparjogvédelmi intézmények fejlődését is.

Az iparjogvédelmi intézményeket, közülük különösen a szabadalmakat az elmúlt 100–120 évben számos kritika és támadás érte. Jelentőségüket mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ennek ellenére a megújulás és megerősödés időszakát élik.

A legutóbbi 10–15 év iparjogvédelmi fejlődését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy

- a Nemzetközi Unió tagjainak száma növekszik,
- az ENSZ különleges szerveinek és a BIRPI munkájának nyomán a fejlődő országok korszerű jogszabályokat alkotnak,
- számos nemzetközi szerv, ezek közül elsősorban a BIRPI munkája nyomán megszületett a Szabadalmi Együttműködési Megállapodás (PCT) egyezményének szövege,
- új formák jöttek létre az állattani és növénytani kutatások eredményeinek oltalmára,
- nagymértékben terjed a vegyi úton előállított termékek oltalma,
- komoly előrehaladás történt a know-how-val kapcsolatos elméleti kérdések tisztázása irányában,
- egyre aktuálisabbá válik a számítógép programok jogi oltalmának biztosítása,

- előkészítés alatt áll az Európai Szabadalom Egyezményének ter-
vezete,
- az egyéni feltalálókkal szemben egyre nő a team-work által kidolgo-
zott és a munkavállalói találmányok száma,
- rohamosan növekszik a szellemi termékek nemzetközi forgalma.

Az elkövetkező évtizedekben az ipari fejlődés tovább gyorsul és vele együtt kölcsönhatásban az iparjogvédelem további fejlődése is várható.

I.

*Az iparjogvédelem és a gazdaságtudomány összefüggése*¹ volt az első fő kérdéscsoport, amely a konferencia munkájának tárgyát képezte.

Az ipari tulajdonjogok tanulmányozása során felmerült a kérdés, hogy a kapitalista országok törvényhozása miért vezette be az ipari tulajdonjogokat, hiszen ezekben az országokban általános elv a szabad verseny. Az ipari tulajdonjogok azonban monopolisztikus jellegűek, a szabadalom lehetővé teszi a tulajdonos számára, hogy találmányának harmadik személy által való használatát megakadályozza, a védjegy pedig az azonos vagy hasonló jelzés más által való használatát tiltja stb. Már az 1791. évi szabadalmi törvény rögzítette, hogy: „Minden felfedezés, vagy új találmány szerzőjének a tulajdona.” Bár a találmányért ellenszolgáltatásként adott szabadalom kielégíti igazságérzetünket, a gyakorlatban ez sokszor furcsa ellenszolgáltatás. A feltalálónak ahhoz, hogy szabadalmát megkapja, állandóan fizetnie kell és teljesen rá van bízva, lát-e módot arra, hogy szabadalmával egy fillért is keressen.

A szabadalom lényegét illetően ötletes elméletek láttak napvilágot, azonban a szabadalom alapvető lényegét gazdasági talajon kell keresni. Ez ugyanakkor azt is megmagyarázza, miért korlátozódik a szabadalmi oltalom az ipar területére. Davidson véleménye szerint a szabadalom inkább eszköz, amely lehetővé teszi a találmány reális megvalósítását a gyakorlatban. A találmány elkészítése és az iparban való megvalósítása között széles rés tátong. A találmány gyakorlati kivitelezése hatalmas tőkeáfordítást, óriási mennyiségű munkát és jelentős kockázat vállalását igényli. Hollandiában a vasút bevezetését annak idején erősen elleneztek és külön bizottságok szövegezték meg a legkülönbözőbb érveket a vasút ellen. Amikor Edison feltalálta a villany-
égőt, bejelentette, hogy New York-ban többszáz házba hajlandó ingyen bevezetni a villanyt, áramot ad ingyen 3 hónapon át, ha a villanyvilágítás nem lenne kielégítő. Edison végül is 40 millió dollár tőkét kapott és 100 ezer embernek adott munkát.

¹ C. M. R. Davidson (Hollandia), az AIPPI holland csoportja elnökének előadása.

A találmányokhoz tehát feltétlenül szükség van ún. spekulatív tőkére is, amely nincs biztonságosan kötvényekbe, vagy részvényekbe fektetve és nem biztos, hogy lehetséges lesz az új találmányt a gyakorlatban megvalósítani.

1933 és 1938 között az Amerikai Szabadalmi Hivatal 457 szabadalmi bejelentést minősített különlegesnek. E 457 szabadalmi bejelentés közül 247-nek, tehát több mint felének esetében az új találmányok tőkebefektetést és munkások foglalkoztatását eredményezték. Megállapították, hogy a nélkülözhetetlen találmányok legtöbbször és az anyagok terén elért fejlődés nagy része a szabadalmi rendszer bevezetése óta jött létre. A szabadalmi oltalom pedig azon a ponton játszik lényeges szerepet, hogy a találmányt ötletből kereskedelmi vállalkozássá alakítja át.

A General Motors Corporation kutatási részlegében a feltalálók egyedi díjazása helyett azt a rendszert vezették be, hogy a problémákat és ötleteket együttesen vitatták meg, ennek eredményeként sokkal több találmány született. A találmányok díjazásában minden kutatót részesítettek, de kiegészítő jutalmat adtak a tulajdonképpeni feltalálónak.

Érdekes a német szabadalmi törvényhozás fejlődése, amely a XIX. század közepén teljesen hibás irányba siklott. Bizonyos szabadalomellenes elmélet hatására a szabadalmak megadása terén nagyfokú önkényesség uralkodott és ennek volt következménye, hogy a nagy feltaláló, Siemens 1840-től kezdve nem kért több szabadalmat Poroszországban. Később fáradhatatlanul küzdött a jó német szabadalmi törvényért, mígnem kiharcolta azt, és ez a német ipar erős fejlődését eredményezte.

Bosch megjegyezte, hogy ma sokkal inkább, mint régen, az új találmány megfeszített tudományos kutatások gyümölcse és csak elenyészően kis részük vezet valóban célhoz. A számos megadott szabadalomról kis százalék hasznosítható és a hasznosíthatók közül is csupán egynéhány a valóban kiugró siker. E kis százaléknak kell megtérítenie a találmányok összességéhez szükséges kutatások költségeit. Jól példázza ezt a mesterséges indigó feltalálása, amely 20 évig tartó tervszerű kutató munka alapján sikerült Bayer-nek 1880-ban. 1907-ben indigó-termékekre már 316 szabadalmat adtak, melynek gazdasági jelentősége abban vált nyilvánvalóvá, hogy Németország 1895-ben 21,5 millió márká értékben importált természetes indigót, 1913-ban pedig 53 millió márká értékben exportált szintetikus indigót. A szabadalmak gyakran ösztönöznek kooperációra. A bitorlási perek viszonylag kivételesek, sokkal nagyobb gazdasági jelentőségű a szabadalmak pozitív hatása: a licenciadás és általában a kooperáció a szabadalmak alapján.

Már a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején szabadalmi csoportosulások alakulnak, vagyis több vállalat közösen használja a szabadalmakat és a csoportosulásban résztvevő minden vállalatnak megengedi, hogy használja azokat, gyakran bizonyos ellenszolgáltatás fejében. Az első volt a varrógép szabadalmi csoportosulás, amely 1856-ban alakult.

*A szabadalmi jog fejlődésének perspektívái*² igen kedvezőek. A szabadalmi jog történetére vetett rövid visszapillantás azt mutatja, hogy e jog a késői feudális, korai kapitalista talajon jött létre és annak jelentősége az iparosítás előrehaladása következtében jelentősen megnőtt.

A szabadalmi jog története során voltak olyan időszakok is, amikor a szabadalmi jog, illetve a szabadalmak értelmét és célját, társadalmi hasznosságát kétségbe vonták. A 20-as években a Szovjetunióban az új társadalmi berendezkedés első éveiben a szabadalom feladata pl. elsősorban arra irányult, hogy előmozdítsa a fiatal szovjet ipar mielőbbi felépítését, ugyanakkor biztosítsa az ország agrárstruktúrájának az ipari struktúra irányába való átalakítását. A kizárólagos szabadalom intézménye mellett, amely a külföldi érdekeltek számára volt jelentős, a szerzői tanúsítvány intézményét is létrehozták, mely szerint a feltaláló szellemi alkotó tevékenységének gyümölcseit nem saját maga, vagy munkáltatója számára sajátítja ki, hanem díjazás ellenében átadja a községnek. A szabadalmi jog ezért nem lehet merev intézmény, amely öncélúvá válik, hanem annak mindig igazodnia kell az adott ország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaihoz. Az ipari nemzetté való átalakulás időszakában a főfeladatot a beruházási és fogyasztási javak terén mutatkozó szükséglet kielégítése képezi. Amikor az iparágak műszaki fejlettsége világszínvonalra emelkedett, legkésőbb ebben az időpontban kell belépnie a versenynek a szocialista állam vállalatainak egymásközi viszonylatában annak érdekében, hogy az ország további műszaki fejlődése biztosítva legyen. Társadalompolitikai szempontból különböző lehetőségek állnak fenn a szocialista vállalatok versenyének ösztönzésére.

Éppen a szabadalom azonban egyike azoknak a hasznos intézményeknek, amelyeket erre a célra sikeresen lehet alkalmazni. A szocialista társadalom pénzügyi eszközeit nem kívánja ésszerűtlen beruházásokra, párhuzamos munkákra elpazarolni, így a gazdasági tevékenységért való felelősségnek a vállalatok vezetőire való áttétele, közvetve az érdekelt vállalati dolgozókra való terhelése már jelentős lépésként mutat előre. Ez a vezetőktől bizonyos ésszerű kockázatvállalást is követel és mint pl. Jugoszláviában, a vállalatok fokozottabb jogi és gazdasági önállóságának megvalósítását jelentette.

A szabadalmi jog fejlődése azokban a szocialista országokban, amelyeknek ipara elérte a világszínvonalat, illetve azt már túl is szárnyalta, oda vezet majd, hogy a feltaláló jogairól csak a munkáltató, közelebbről a vállalat javára fog lemondani. Ezért a vállalatnak ilyen esetben vagy kizárólagossági joga lesz a vele versenyben álló belföldi vállalatokkal szemben, vagy legalábbis *biztosítani kellene számára az a lehetőséget, hogy a találmány felhasználása esetén belföldi versenytársaitól megfelelő ellenértéket kapjon.* (Az előadó itt lényegében a szolgálati találmányoknak a szocialista országokban jelentkező egyre nagyobb jelentőségét

² Alexander von Fünér (NSZK) korreferátuma.

húzza alá, bár a szolgálati találmány elnevezésről nem tett említést.) A vállalatok jogállásának a szocialista társadalomban való reális meghatározására irányuló tendenciák a Szovjetunióban jelentkeznek, amikor a találmányi bejelentők között egyre nagyobb számban szerepelnek iparvállalatok és intézetek, ugyanakkor az egyéni feltalálók bejelentéseinek száma csökken. Magyarországon is látható ez a tendencia azzal, hogy a gazdasági reform szabadabb árképzést tett lehetővé, Jugoszlávia pedig már jóval korábban rátért erre az útra, bár más gazdasági mechanizmus alkalmazásával.

A szabadalmi kényszerengedély intézménye pedig azt a célt szolgálja, hogy az olyan szabadalmassal szemben, aki ezeket a szempontokat nem tartja tiszteletben, a versenytárs kérelmére, államigazgatási, vagy bírói úton kényszerlicencia formájában ezt a privilégiumot a társadalom érdekeinek megfelelően korlátozni lehet.

Összefoglalásként megállapítható: ha a szocialista társadalmi berendezkedésű államban az a nézet válik uralkodóvá, hogy *a szabadalom* nem meghatározott műszaki eredmény használatára irányuló monopólium, hanem csak *egyike azoknak az eszközöknek, amelyek alkalmasak az egészséges verseny irányítására és eszköz a saját polgárok szellemi alkotó tevékenységének ösztönzésére*, akkor a szabadalomnak és a szabadalmi jognak a jövőben is feltétlenül meglesz a létjogosultsága.

A szabadalmi jog helyzete a kapitalista társadalomban sem annyira vitán felül álló, mint ahogy azt az egyszerű felhasználó esetleg elképzei. A múltban többen a szabadalmat a szabad piaccal rendelkező országok gazdasági és ipari fejlődésének kerékkötőjeként tartották. A szabad piaci gazdálkodás azonban fenn kell, hogy tartsa annak lehetőségét, hogy a nyereséghajhászással, szakszerűbben a tisztességtelen versennyel szemben hatásosan fellépessen. E gazdasági rendszerben a szabadalom szerepe a jövőben is az lesz, hogy a feltalálók számára biztosítsa a szükséges eszmei és anyagi ösztönzést valamint, hogy segítsen a feltalálókat finanszírozó vállalatok vállalkozói kockázatának biztosításában. A szabadalom szerepe abban áll, hogy *megakadályozza a versenytársakat a mások által létrehozott műszaki fejlesztési eredmények pénzügyi ráfordítás nélkül való átvételében*, és ezzel a megszerzett és bedolgozott piacok elhódításában. A szabadalom nem képezhet a szabadalmas számára állami menlevelet és pecsétet arra, hogy a szabadalom oltalma alatt álló termékek a szükséges jóváhagyások, vagy vizsgálatok nélkül a piacon forgalomba hozhatók legyenek. Ha pedig a szabadalmas a szabadalom által biztosított helyzetével visszaél, e magatartása a versenytörvények megfelelő szabályai alapján szankcionálható.

A modern kapitalista társadalmi rendszerekben sem lehet a gazdasági fejlődés lezártságáról beszélni. A fejlődés uralkodó tendenciáját az jellemzi, hogy a kisszámú természetes személynél történő tőkekoncentráció helyébe a szélesebb körökre kiterjedő tőkeszóródás lép, ezáltal pedig a szabadalom, mint korlátlan és esetleg veszélyes eszköz az egyes személyek kezéből a vállalatok

vezetőségének kezébe kerül. Egyes európai országok gazdasági fejlődése arra a feltételezésre késztet, hogy a verseny kikapcsolása, az esetleges túlzott koncentráció meghatározott gazdasági ágakban nem eredményezett műszaki gazdasági fejlődést, hanem inkább stagnálást. Ez volt az oka annak, hogy a társadalom pl. a kartell törvénnyel az egészséges verseny kibontakozását igyekezett előmozdítani. Az NSZK-ban pl. még arra is történt kísérlet, hogy ezt a versenyt a korábban megengedett árszabályozások feloldásával tovább lendítsék.

*Az iparjogvédelem, mint a gazdasági fejlődés tényezője*³ című korreferátum mindenekelőtt rámutatott arra, hogy a világ különböző részein fennálló eltérő társadalmi rend ellenére a kutatási és fejlesztési tevékenység mindinkább a gazdaságpolitika központi kérdése lesz. A fejlett ipari országok megértették a tudomány, azaz a kutatási, fejlesztési erők és a termelés között fennálló kölcsönös kapcsolat jelentőségét. Ami azonban a kutatásra, fejlesztésre vonatkozó beruházások intenzitását, valamint a tudományos kutatók átvételét illeti, nagy különbségek állnak fenn az országokon belül is. A fejlett iparral rendelkező országok sem képesek világviszonylatban élenjárni a tudományos kutatómunka minden ágában és ők is rászánják magukat arra, hogy bizonyos kutatási, fejlesztési eredményeket műszaki segítség útján szerezzenek meg, liceneciák felhasználásával, vagy egyes komplex berendezések importja által. A nemzetközi munkaerőmegosztás is mindinkább tükröződik a kutatási, fejlesztési tevékenység struktúrájában. A világ gazdasági fejlődésében az akkumuláció már nem domináns tényezője a gazdasági haladásnak, mint azelőtt volt. A technológiai haladás, az új vagy tökéletesebb eljárások ismerete a felhasználási célokhoz jobban alkalmazkodó áruk előállítását teszi lehetővé, ez képezi alapját a korábbinál gyorsabb fejlődésnek. A külföldön folytatott ipari tulajdoncsere, tehát a kapott szabadalmazott, vagy nem szabadalmazott újítások, találmányok alapján kifejlődő termelési kooperáció az iparpolitikának és az egész gazdasági fejlődésnek fontos eszköze.

A szocialista feltalálói és szabadalmi jog és a gazdasági szervezetről szóló⁴ korreferátum rámutatott arra, hogy az iparjogvédelem rendszerének és különösen a szabadalmi jognak a társadalmi fejlődés során nem szabad megállnia. Az egyes részterületeket, így a szabadalmi jogot is a követelményekhez hozzá kell illeszteni. Szükséges lenne, hogy a jövőben az iparjogvédelem egész rendszerét teljesen új alapokra helyezzük. Hangsúlyozta, hogy a szocialista országokban a társadalmi és a tudományos—technikai forradalom az egyes feltalálókat kivételesen hozza csak előtérbe. A feltalálónak alkalmazkodnia kell a gazdasági szervezet hatásaihoz, ha eredményes akar lenni. Ezért a tudományos—technikai teljesítményeknél a kooperációt és a tudományos—technikai eredmények kicserélését kell biztosítani. A szocialista jognak az a feladata, hogy ezt

³ D. Cerovic (Jugoszlávia) korreferátuma.

⁴ Prof. Dr. Richard Osterland (NDK) korreferátuma.

a kooperációt jogi formákkal, mindenekelőtt szerződéssel lehetővé tegye. Ennek érdekében a tudományos—technikai eredményt jogilag úgy kell meghatározni, hogy egy jogalany által egyedül felhasználható legyen. Ha ez nem történik meg, akkor a tudományos—technikai eredmény csereértékét elveszti. Véleménye szerint az NDK-ban ezt a csereértéket a Wirtschaftspatent intézménye többé nem biztosítja. Ez áll a többi szocialista országra is, amelyekben azt az elvet, hogy a használat mindenkinek szabadon rendelkezésére áll, nem követték. Emiatt a Magyar Népköztársaság sem alkalmazta ezt az elvet az új szabadalmi törvényben. További problémák, amelyek kidolgozásra várnak, hogy a tudományos—technikai eredmények a termelő erők fejlődése érdekében célszerűbb, ha nem egy jogalany rendelkezése alá kerülnek, hanem a közösség vagyonát képezik. Hogy ezeket a tudományos—technikai eredményeket, hogyan lehet így elhatárolni, és melyek azok, amelyek ilyen tekintetben szóba jöhetnek, ennek kidolgozása még a jövőre vár.

*A szabadalmak használati kényszerének az ipari fejlődésre gyakorolt hatása.*⁵ Bár az ipari tulajdon fogalma magában foglalja az ipari találmányok és azok monopolizálásának lehetőségét, már az antik irodalom és a modern kor monopóliumellenes jogalkotása annak az igénynek a jegyében fogant, hogy a gondolatok, amelyek a gazdasági haladás eszközei, ne egy személy kizárólagos tulajdonába kerüljenek, hanem azokat az egész közösség hasznosítsa. Ez a vezérelv a szocialista országok számára, de az előadó véleménye szerint azoknak az országoknak számára is, amelyek kapitalista gazdasági és politikai berendezkedésűek. *A szabadalmi jogalkotás nem elsősorban a feltaláló gazdagítását kívánja elérni, hanem a gazdasági élet számára biztosítani kívánja a kutatási eredmények felhasználását.*

A szabadalomhoz fűződő kizárólagos jog ösztönzés a feltalálónak arra, hogy találmányát felfedje olyan módon, hogy a szabadalom elnyerésével egyidejűleg azt a közösséggel megismerteti és rendelkezésére bocsátja. A szabadalmi jog és a szerzői tanúsítvány rendszere egyaránt tartalmaz olyan tendenciát, hogy csökkentse a feltaláló természetes egoizmusát. A köz érdekében való felhasználás indokolja ezenkívül a használati kényszer is, amely a törvényekben a szabadalom megadásának alapját képezi és a kizárólagos oltalom negatív hatását korrigálja az oltalmi idő tartama alatt. Ez a szemlélet ma már olyan államokban is előtérbe kerül, amelyek a kényszerű használat intézményét nem ismerték, legfeljebb ilyen esetekben az oltalmat szüntették meg. Olaszországban pl. a kényszerlicencia intézményét az 1968. évi 849. sz. elnöki rendelet vezette be. A szerzői tanúsítványok rendszere még jobban megfelel a használati kényszer elvének, mert az állam, amely a szabadalmat adta, a találmányt jutalomért, vagy díjazásért saját szervei által hasznosítja. Megállapítható, hogy a használati kényszer minden szabadalmi törvény sajátja, mert az oltalomnak

⁵ *Angelo Pesce* (Olaszország) korreferátuma.

ezt a korlátozottságát a használat és az állam szükségleteinek változó kapcsolata szabályozza. Ez a felfogás teljes mértékben tükröződik az 1883. évi Párizsi Unió Egyezmény 5/A cikkének 2. és 3. bekezdésében, mely szerint a használat elmulasztása a szabadalommal való visszaélés tipikus esete, és ez végső esetben a szabadalom megszűnéséhez is vezethet.

Emellett a szabadalom nemcsak jutalom a feltalálónak, mint azt gyakran állítják, inkább ösztönzés a feltalálói tevékenységre, a találmány bevezetésére.

A szabadalmak használati kényszere nemcsak a szocialista országokban, hanem a kapitalista jogrendszerekben is elérte, hogy a szabadalom már az oltalmi idő lejárta előtt a köznek rendelkezésre áll, mert a feltaláló kényszerül arra, hogy szabadalmát a gyakorlatban megvalósítsa, vagy olyan harmadik személyekre átruházza, akik az ehhez szükséges eszközökkel rendelkeznek. A dolog mélyére nézve tehát a szabadalmi jog bármely gazdasági rendszerhez tartozó országban *jelentős elemet foglal magában: a termelés fejlesztésének lehetőségét a köz érdekében.*

II.

*A nemzetközi licenciakereskedelem kérdései az iparjogvédelem fontos területét képezik.*⁶ Ez a témakör alkotta a konferencia munkájának másik fő részét. A szocialista országok külkereskedelme és ipara már tekintélyes tapasztalatot szerzett a világ licenciakereskedelmében. Ha ezekben az országokban a licencia tevékenység szerkezetét elemezzük, megállapítható, hogy az esetek nagyobb részében technológiai importőrként jelentkeznek. Ez a helyzet azonban nem szemlélhető negatívan, hiszen gyakorlatilag a világ minden országa technológiát importál. Figyelembe kell itt venni azt a tényt is, hogy a jelentős mértékű technológiai import inkább a műszaki lemaradás gyors leküzdését jelzi. Nem véletlen tehát, hogy a technológia importjára vonatkozó megállapodások száma évről évre nő mindegyik szocialista országban. Míg korábban ezek az üzletek mellékes jelentőségűek voltak, ma céltudatosabban illeszkednek be az illető ország műszaki fejlesztési politikájába és e politika megvalósítása lényeges részének tekinthetők. Érdekes megfigyelni, hogy egyes országok azért választják a technológia importját, hogy magasabb műszaki szinten állíthassák elő azokat a termékeket, amelyek gyártására a KGST nemzetközi szakosítási megállapodásai értelmében megbízást kaptak, vagy amelyekre vonatkozóan más szocialista országoktól nagyobb megrendelést szereztek. Ennek megfelelően pl. Lengyelország kényszerűen technológiát, Magyarország pedig turbina, — dieselmotor és gyógyszergyártási technológiákat vásárolt. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szocialista országok a külföldi technológiát az esetek 90 %-ában komplex berendezésekkel együtt importálják. Ez a mutató magasabb, mint a

⁶ M. Gorodissky (Szovjetunió), az AIPPI szovjet csoport titkárának előadása.

világ licenckiakereskedelmének idevágó átlaga. Az NDK pl. az üveggyártás technológiáját a szükséges berendezésekkel együtt vásárolta meg. Ugyanakkor a szocialista országok iparának fejlődése következtében műszaki importjuk egy részét az ún. tiszta licenckiavásárlás teszi ki berendezések nélkül. Magyarország a MAN és a Ferrostahl (NSZK), valamint a Renault (francia) cégektől vásárolt dieselmotor gyártási licenciát.

A technológia importja vonatkozásában a szocialista országok gyakorlata abban is eltér az általánostól, hogy a know-how licenciák vásárlásának %-a sokkal magasabb, mint a szabadalmaké. Ennek egyik magyarázata a fentebb említett módszer, amikor a technológiát a berendezéssel együtt importálják.

Az utóbbi években a fogyasztói javakra vonatkozó licenciák vásárlásának mértéke is növekedett, mert a szocialista országokban a népgazdasági tervezés a társadalmi termelés két fő osztályában módosította az arányokat, és ennek megfelelően módosult a fogyasztói igény is. Az ilyen jellegű üzletkötések első csoportjába a gépkocsi gyártási technológia és berendezés vásárlásai tartoznak.

A licenciák további csoportját a fogyóeszköz jellegű háztartási berendezések és fogyasztási javak gyártástechnológiájára vonatkozó vásárlások alkotják. Meg kell azonban említeni, hogy a szocialista országok technológia vásárlásait nemcsak a hazai szükséglet és a partnerországok érdeklődése határozza meg, hanem azokra befolyást gyakorolnak a NATO még mindig érvényben levő korlátozásai is, az ún. stratégiai áruk és azok gyártása vonatkozásában.

Ilyen esetekben ezek a korlátozások összeütközésbe kerülnek a szerződő felek érdekeivel.

Mivel a licenciatűgyletekben általában olyan nagyvállalatok szerződnek egymással, amelyek tekintélyes pénzügyi alapokkal rendelkeznek, biztosítva van a magas műszaki szint, a rövid szállítási határidő és a szállítások szükséges finanszírozása.

Ha a technológiát a komplex berendezéssel együtt vásárolják meg, ez utóbbinak az árait általában tartalmazza a teljes vállalási összeg (az egésznek rendszerint 15—20 %-a) és csak ritka esetben képezi független kifizetés tárgyát. A komplex berendezések eladása esetén általában a 3—10 éves részletfizetés fedezi a technológia költségét is, az ügylet komplex jellegének megfelelően.

A licenciat megállapodások érvényességi ideje rendszerint tíz év. A szocialista országok általában ragaszkodnak ahhoz, hogy a licenciat alapján gyártott terméket nemcsak a hazai, hanem külföldi piacokon is eladhassák. A licenciat vásárló kereskedelmi tevékenységét egész földrajzi egységeken vagy világ-részekén kifejtheti, a szocialista országok több megállapodásban már megszerezték ezt a jogot (pl. Magyarország a svájci Brown Boveri és a nyugat-német MAN, a francia Renault céggel diesel motorok gyártására kötött megállapodásaiban). Eddig az ilyen feltételek inkább a technológiai együttműködési megállapodásokban szerepeltek.

A keleteurópai szocialista országok azonban aktív eladóként is tevékenykednek a külföldi piacokon, ami tudományos, műszaki és gazdasági erejük növekedésére és kereskedelmi tapasztalataik növekedésére vezethető vissza. Különösen jelentős a fejlődés e téren Csehszlovákiában. Állandóan növekszik a szocialista országok állampolgárainak a tőkés országokban bejelentett szabadalmainak száma.

Ma már azonban a világkereskedelem jelenlegi színvonalán nem elég csupán a licencia megállapodásokat számításba venni. A klasszikus licencia szerződések alapján nemzetközi technológiai együttműködési megállapodások jönnek létre, amelyekben a licencia szerződések kibővülnek eladási, vételi és szerződéses megállapodásokkal. Ez már a technológia átadásán felül a felek közötti együttműködés kezdetét is jelenti nemcsak a technológia, hanem a számbajöhető piacok terén is.

Nemzetközi licenciaszerződések védjegyjogi szempontjainak alkalmazása a licencaiakereskedelem egyik legérdekesebb területe.⁷

E széleskörű problematikából az előadó a szabadalmi és védjegylicencia összekapcsolásának gazdasági jelentőségével, valamint az alkalmazandó jog kérdéseivel foglalkozott.

A szerződéskötési gyakorlat általában nem kellő mértékben foglalkozott a késztermékek megjelölésének jogi vonatkozású kérdéseivel, pedig szinte minden esetben indokolt lenne a védjegylicencia felhasználásának célszerűségét komolyan mérlegelni. Természetesen ez a megállapítás csak az esetben áll helyt, ha a szerződés védjegyezésre alkalmas termékek gyártására irányul. Ilyenek elsősorban a fogyasztási javak, de a beruházási javak nagyrésze is alkalmas erre. A gyógyszeriparban pl. mindkét szerződő fél számára magától értetődik, hogy a szabadalmi és a know-how licenciát védjegylicenciával kössék össze, hiszen sok esetben az engedélyes még nagyobb mértékben érdekelt a védjegyek használatában, mint a műszaki ismeretek megszerzésében. A licencia alapján gyártott termék védjeggyel való megjelölése különösen akkor célszerű, ha az „országhatárok feletti ismertség” esete áll fenn. Felelőtlen volna ilyen esetekben a szerződést csak a gyártási licenciára korlátozni és a védjegy goodwilljét kihasználatlanul hagyni.

Az előnyök mindenekelőtt gazdasági természetűek, a védjegy értéke különösképpen új termék esetén jelentkezik, ez juttatja érvényre a piacon a termék előnyös tulajdonságait.

Ha a szabadalmazott terméket bejegyzett védjeggyel hozzák forgalomba, akkor *a szabadalmi oltalom ideje alatt bizonyosfajta „közvélemény-monopólium” alakul ki*, ami más előállítások számára jelentősen megnehezíti, hogy a szabadalmi oltalom lejártát követően ugyanazt a terméket más megjelöléssel piacra hozzák. Ismert példák erre az aspirin, hansaplast, celofán. A kedvező

⁷ Dr. Friedrich-Karl Beier prof. (NSZK, Max Planck Intézet) korreferátuma.

piaci helyzet, amelyet a szabadalom biztosít, a védjegyvoltalom segítségével a szabadalom megszűnését követően is fenntartható.

Hasonló szerepe lehet a védjegyvoltalomnak akkor, ha a licencia tárgyát képező szabadalmak oltalma korábban szűnt meg, mert a találmány nem bizonyul szabadalmaztathatónak. Ha ugyanakkor védjegylicenciakikötés is szerepelt a szerződésben, ez a mentőkötel szerepét töltheti be és az együttműködésnek további alapját képezheti.

Ha viszont a szerződés előterében a műszaki ismeretek átadása állt és a védjegy mintegy ráadás volt, amit alig hasznosítottak, akkor az engedélyes könnyebben lemondhat arról és bizonyára új védjegyet választ magának.

A szabadalmi és védjegylicencia összekapcsolása általánosságban szorosabb jogi kapcsolatot hoz létre, mint a szabadalmi licencia önmagában. A szerződés fennállása és időtartama szempontjából ez előny. A szoros kapcsolat annyiban hátrányos, hogy a védjegylicencia hosszú távra szolgáló gazdasági eszköz, mennél hosszabb ideig használja az engedélyes a védjegyet, annál értékesebbé válik és annál nehezebbé válik számára, hogy arról lemondjon.

A szocialista országokban a nemzetközi licenciaszerződések védjegyjogi szempontjaira — véleménye szerint — kevesebb figyelmet fordítottak. Ennek természetes és érthető okai voltak, de megváltozott a helyzet sok tekintetben a gazdaságirányítás reformja keretében, amikor a piaci viszonyok az értékesítés terén nagyobb teret kaptak. Több szocialista országban, így Magyarországon is új védjegy törvényt hoztak, a vállalatok pedig aktív védjegypolitikát folytatnak a külföldi és a belföldi piac irányában.

A jogi megoldások változatait tárgyalva az előadó szerint a gyakorlatban jóval nagyobb jelentősége van annak a megoldásnak, amikor a licencia alapján gyártott termékeket a licenciadó védjegyével hozzák forgalomba. A szabadalmaztott védjegyet átruházhatja az engedélyesre, vagy hozzájárulhat, hogy utóbbi azt saját nevére bejegyeztethesse.

Ez a megoldás bizonyos előnyökkel jár, ugyanakkor a védjegy tulajdonosára nézve jelentős veszélyeket rejt magában.

Az alkalmazandó jog kérdését tárgyalva megállapította: legegyszerűbb, ha a felek az alkalmazandó jog tekintetében megállapodnak és az erre vonatkozó rendelkezést felveszik a szerződésbe. A felek alapvetően szabadon választhatnak minden tetszés szerinti jogot, azonban szükséges, hogy valami ésszerű érdekeltség legyen felismerhető a választott jog tekintetében. Rendszerint azt a jogrendet fogják választani, amellyel a szerződés a legszorosabb kapcsolatban áll, ahol a szerződéses jogviszony súlypontja fekszik, — azt a jogot, amely a legjobban illik a szerződésre.

Ha a felek nem tudják, milyen jogot kössenek ki, az irodalom több megoldást ajánl, mindenekelőtt annak az országnak a jogát, amelyre a licencia hatálya kiterjed. A védjegy itt fejt ki a licenciaszerződés legfontosabb hatását: itt használja az engedélyes a védjegyet. A két legfontosabb kapcsoló mozzanatot:

az oltalmat adó ország joga és a szerződés statutumai itt egybeesnek és a licenciacia jogviszony természetes súlypontját képezik.

Elképzelhetők természetesen kivételek is, pl. több országra kiterjedő licenciaszerződések esetében, amikor a szerződés tárgya valamennyi szocialista országban fennálló szabadalmi és védjegyjog és a szerződés valamennyi szocialista országban hatályos. A korábban uralkodó feldarabolási elvet, — amely szerződéses kikötés hiányában az oltalmat adó országok jogát tekintette uralkodónak — az újabb irodalom túlnyomó többségében elveti és azt az egység elvével helyettesíti.

A maga részéről kétségbe vonta azt a nézetet, hogy a licenciadó székhelye volna a legalkalmasabb kapcsoló elem az egész szerződésre nézve, mert ha a hasznosítás több országban több engedélyes által történik, akkor a licenciacia jogviszony természetes súlypontja az engedélyes országban van, ahol a licenciacia tárgyának előállítás és védjeggyel való ellátása történik. Ennek a súlypontnak a felek által történő jog megválasztásánál is irányadónak kell lennie, ha csak különös okok nem szólnak más jogrendszer uralmának kikötése mellett.

Bizonyos elvi megfontolások a törvényhozást és a joggyakorlatot hosszú ideig visszatartották attól, hogy elismerjék a védjegylicencia intézményét. *Végül is be kellett látni, hogy a védjegylicencia a gazdasági élet számára bel- és külföldön egyaránt nélkülözhetetlen eszközt jelent a termék értékesítése során.* E fejlődés eredményeként a védjegylicenciát ma már valamennyi ország joga elismeri. Megengedhetősége azonban mindenütt szigorú előfeltételektől függ: a védjegynek az engedélyes által való használata nem eredményezheti a közönségnek a jogi helyzet vonatkozásában való megtévesztését. Ez az alapelv mindenekelőtt az eredményes minőségellenőrzés követelményében jut kifejezésre.

A kötelező hatályú licencialeírások figyelmen kívül hagyása a védjegy jog elvesztését eredményezheti és emiatt a legnagyobb óvatosság ajánlatos. A védjegynek több vállalat által történő egyidejű használata, amelyek nem állnak licenciacia, vagy konszern kapcsolatban, a megkülönböztető képesség gyengítését, vagy ennek teljes elvesztését eredményezheti, amikor a védjegy szabadjelzéssé vagy árumegjelöléssé alakul át.

E jogi következmények súlyára tekintettel a nemzetközi védjegylicencia szerződések megkötése alkalmával különös elővigyázatosság ajánlatos. Az alkalmazandó jog kiválasztása tekintetében végkövetkeztetesként azt vonta le, hogy ha a szerződés hatálya több országra is kiterjed, kívánatos a lehetőséghez képest figyelemmel lenni arra, hogy *az egész szerződést egységesen az oltalmat adó ország jogának rendeljék alá, amelyben az engedélyes székhelye van.* Ebben, az elsődlegesen oltalmat adó országban keletkeznek a viták is, itt van tehát a szerződés súlypontja, mind a jó, mind a rossz tekintetében.

*Védjegyek licencijával és eladásával kapcsolatos szerződések a Benelux államokban c. korreferátum*⁸ jelentős új szabályozást ismertetett.

⁸ René Herre (Belgium) korreferátuma.

A Benelux államok: Belgium, Luxemburg és Hollandia, bár politikailag teljesen függetlenek egymástól, az 1958. máj. 3-i szerződéssel gazdasági unióba léptek, amely teljesen szabad csereforgalmat igyekszik létrehozni a három ország között. A törekvés a vámkérdések szempontjából fokozatosan megvalósult, bizonyos kikötések fenntartása mellett.

Az érdekelt országok kormányai megállapították, hogy az ipari tulajdonnal kapcsolatos jogok, különösen a védjegyekre vonatkozó szabályok lényegében akadályozzák a három ország közötti szabad árucseré forgalmat. Ezért Bruxelles-ben 1962-ben megállapodást írtak alá, amelyben kötelezték magukat, hogy védjegyek tekintetében törvényhozásukban egyforma (törvényi) szabályozást vezetnek be, amelynek neve: Loi Uniform Benelux. Az új egységes törvény 1971. január 1-én lép életbe. Speciális szabályozást alkalmaznak abban az esetben, ha ugyanazon védjegy különféle jogosultjai, bár jogi szempontból még függetlenek egymástól, gazdaságilag szorosan összefüggenek. Ez utóbbi esetben valamelyik Benelux országban levő védjegy tulajdonosa nem akadályozhatja meg a védjegyével szabályosan ellátott termékeknek az ő területén keresztül más államokba való szállítását. Jelenleg a három Benelux államban bejelentett védjegyet csak a vonatkozó vállalattal (Établissement) együtt lehet átadni. E fogalom meghatározás egyébként nagyon pontatlan, tágabb értelemben azt is beleértik, hogy a védjegy licenciát a vállalatot meghatározó elemeknek kell kötelező módon kísérnie.

Az életben ez a tétel jelentékenyen módosult a védjegyek szabad, illetve kötött átruházásának kérdésében. Jelenleg az a felfogás az uralkodó, hogy a védjegy értéke elsősorban a hírnevéből áll, és a használatnak általában érdeke ennek az értéknek a megőrzése oly módon, hogy megőrizze az általa forgalmazott termékek jellegét, minőségét a lehető legmagasabb színvonalon. Egyes elszigetelt esetekben, amikor a használó megkísérli a védjegy nevével való visszaélést azzal, hogy a védjegy leple alatt gyengébb minőségű terméket kínál eladásra, a közönség reagálása sokkal eredményesebb szankciót jelent, mint a védjegyátruházás hatálytalanítása.

Az új Benelux törvény feltételeket állapít meg a védjegyátruházással kapcsolatban, amelyeknek elmulasztása semmisséget von maga után. Így átruházás és licencia esetén az írásba foglalás kötelező, továbbá a Benelux államok területének összességére szólhat az átruházás. Az új törvény a licencia jogosult számára nem teszi lehetővé, hogy a bitorlás ellen fellépjen, azonban a védjegytulajdonossal együttesen kérhetik a harmadik személyek által okozott jogtalan védjegyhasználatból eredő összes kárunknak megtérítését.

Valamennyi szabály nemcsak a Benelux bejegyzésekre, hanem nemzetközi bejegyzésekre is (BIRPI) alkalmazható. Törlésük csak a Benelux államok összességére lehetséges. A Benelux törvény tipikusan példázza, mit érhet el védjegyek tekintetében egy államcsoport, amelynek tagjai politikailag függetlenek, de szoros gazdasági kapcsolatban vannak. Az egyezményről ma még nehéz lenne

véleményt mondani, annyi azonban kétségtelen, hogy a védjegyek tekintetében kialakított jogi rendezés megfelelő alkalmazása előnyös lesz a három ország gazdasági életére.

*A nemzetközi licencia szerződések védjegyjogi vonatkozásai figyelemmel a párhuzamos importra*⁹ című korreferátum áttekintést adott a japán jognak a védjegylicenciára vonatkozó rendelkezéseiről és megállapította, hogy a védjegylicencia fogalma és megengedhetősége még ma is erősen vitatott. Az 1959-ben kiadott japán védjegy törvény két fajta védjegylicenciát ismer. A védjegy jogosított kizárólagos joggal engedélyezheti védjegyének használatát, amely lényegét illetően dologi hatályú védjegylicencia. Megjegyzendő, hogy ez csak lajstromozás esetén hatályos. Ezenkívül a védjegy jogosított és a kizárólagos használó használati jogot adhat harmadik személynek, amely lényegét illetően egyszerű használati engedély, kötelmi hatályú védjegylicencia. Ez a szerződés természetesen csak a felek között hatályos. A japán jog tehát a védjegylicencia szerződéssel kapcsolatban a védjegy jogosított ellenőrzési jogáról nem szól. Ezt az irodalom gyakran bírálja is. Emellett a törvény megfelelően biztosítja a közérdek védelmét, hiszen a japán jogalkotóknak az a felfogása, hogy a védjegy oltalmazásának gondját a jogosultra kell bízni.

A továbbiakban a védjegylicencia és az eredeti áru párhuzamos importjának problematikáját ismertette a Japánban az elmúlt években hozott két híres (Parker és Nescafé) törvényszéki ítélettel kapcsolatban. A védjegy jog területileg korlátozott, de az áru és a vele kapcsolatos védjegy nem ismer határokat. A párhuzamos import problematikája tehát a védjegy jog nemzeti jellege és a védjegy nemzetközisége közti ellentmondás formájában jelentkezik. A védjegyek függetlenségének elve, vagyis a territorialitás szerint a külföldi védjegy jog nem sérthető meg belföldi tevékenységgel, a belföldi pedig a külföldi tevékenységgel. Ugyanezen elv szerint a belföldi védjegy jogosultság független ugyanazon jogalanynak külföldön lajstromozott védjegyeitől. Bár a Párizsi Unió Egyezmény 1934. évi londoni szövegében a territorialitás elvét meghatározta, a jelenlegi probléma akkor még nem volt előre látható.

A japán védjegy törvény célja, hogy a védjegyvoltalom eszközével fenntartsa a védjegyhasználók üzleti jóhírnevét és ezúton szolgálja az ipar fejlesztését, egyúttal óvja a fogyasztók érdekeit. A törvény tehát biztosítani kívánja a védjegynek az áru eredetére utaló, valamint garanciális funkcióit, a védjegyhasználat alapján kialakult goodwillt a védjegy jogosított számára.

Általános az a felfogás, hogy a védjegy jog külföldön való gyakorlása magában foglalja a belföldi védjegy jog gyakorlását is, ha a bel- és külföldi védjegy tulajdonosa ugyanaz. Ez a nézet azonban nem feltétlenül áll meg minden esetben. A világhírű védjeggyel ellátott áru származási helye kivételes esetektől eltekintve az előállítási hely és nem a belföldi forgalombahozatal helye. Az

⁹ Prof. dr. Saburo Kuwata (Japán) korreferátuma.

esetben, ha az importált eredeti Parker gyártmányok a belföldi piacon az importáló piaci helyzetét veszélyeztetik, ez az importáló belföldi vállalat piaci tekintélyét nem sértheti mindaddig, amíg a gyártó, tehát a Parker cég számára nem okoz érdeksérelmet. Ellenkezőleg, az eredeti külföldi áruk importja inkább serkenti a versenyt az ár és a vevőszolgálat tekintetében, továbbá serkenti a nemzetközi kereskedelmet, végül pedig a fogyasztó érdekeit szolgálja.

*A licenciatkapcsolatok szerepe, alapelvei és lehetőségei a szocialista és a kapitalista országok közötti jogi szabályozás tekintetében*¹⁰ c. korreferátum rámutatott arra, hogy a szocialista országoknak a KGST keretében fejlődő gazdasági integrációja kedvező feltételeket teremt a licenckapcsolatok kiépítésére, amelyeknek nemzetközi jogi szabályozását ezeknek kétoldalú és kölcsönös előnyökkel való lebonyolítása rendkívül megkönnyíti. A kétoldalú állami egyezményeket tartja a legcélszerűbb formának ahhoz, hogy ezek a többoldalú szabályozások előnyös megoldást nyerjenek. Elsősorban a licenckereskedelmet jelölte meg a tudományos — technikai együttműködés fő formájaként, azonban ez egyáltalán nem zárja ki, hogy más formák is elősegítsék azt. Számos példa van rá, hogy a különböző társadalmi rendszereknek kölcsönös elismerése és a kétoldalú előnyök biztosítása a tudományos, technikai kooperációban is lehetséges a különböző gazdasági rendszerű országok között.

*A know-how szerződés jellemzőit*¹¹ magyar előadó fejtette ki korreferátumában az alábbiak szerint:

Amíg a szabadalmak jelentősége a műszaki életben egyedüli volt és egy-egy műszaki megoldás teljes egészében belefért egy szabadalom kereteibe, újabb megoldások lassabban jöttek létre, a know-how-nak tekintett ismeretanyag csak személyhez kötött fogásokra korlátozódott, a licenciaszerződések tárgya a klasszikus értelemben vett iparjogvédelmi oltalom alatt álló műszaki megoldásokra, szabadalmakra vonatkozott. Amíg azonban a szabadalmakra vonatkozó licencia szerződésekben jogoknak kizárólagos, vagy nem kizárólagos átadásáról volt szó, know-how-ra vonatkozó szerződés esetében műszaki ismeretek átadásáról, közléséről és ezek használatáról kell rendelkezni.

A know-how szerződések természete az irodalomban is vitás, egyes szerzők vitatják a licenciaszerződés jellegét, mások kereskedelmi szerződésként említik, ismeretes továbbá bérleti vagy haszonbérleti szerződés felfogása is.

A szűkebb értelemben vett ipari know-how problémáinak taglalása során mindenekelőtt tisztázandó a szerződés tárgya. Itt mindjárt a know-how fogalom meghatározásának problémájával találjuk szembe magunkat, amely eddig senkinek sem sikerült. Ismeretes azonban, hogy know-how lehet egyetlen konkrét műszaki megoldás, lehet szabadalmazott megoldáshoz kapcsolódó részlet, lehet mások által nem ismert műszaki tapasztalat, amikor elsősorban nem jog átengedéséről, hanem meghatározott műszaki ismeretek átadásáról van szó.

¹⁰ Prof. dr. Walter Schönrrath (NDK) korreferátuma.

¹¹ Szász Tiborné dr. (Magyarország) korreferátuma.

Minthogy jogszabály nem határolja körül e műszaki ismereteket, ezért azokat a szerződésben pontosan rögzíteni kell.

Másik lényeges kérdés a know-how szerződés időtartamának rendezése. Miután a know-how-nak nincsen a szabadalomhoz hasonló oltalmi ideje, ebben a vonatkozásban kizárólag a felek akaratelhatározásának kell megszabnia a know-how szerződés időtartamát. Létrejöhet olyan megállapodás is, hogy az átadó a know-how átadása mellett az átadott tudás gyakorlatba való átültetetheőségét, sőt esetleg a megvalósításnál elérhető eredményt is garantálja.

Rendelkezni kell a know-how szerződésben feltétlenül a titoktartási kötelezettségről. Minthogy az átvevőt végtelenségig titoktartás nem terhelheti, jogszabályi rendelkezés erre nincs, az előadó szerint analógia alapján irányadó-nak lehetne tekinteni a szerzői jogi törvény 15 évi oltalmi idejét. A szerződésnek kell meghatározni, hogy az átadásra kerülő adatokból, ismeretekből mit kell titokban tartani és olyan információk miatt ne keletkezzék jogvita, amelyek az átadás időpontjában már nyilvánosságra kerültek. Felmerülhet továbbá olyan érdek is, hogy ne csak az átvevő, hanem az átadó is tartsa titokban az átadásra kerülő know-how-t. Az új magyar szabadalmi törvény licencia szerződésekről szóló rendelkezései szerint a műszaki tapasztalatokat a szabadalmas csak akkor köteles átadni, ha ebben kifejezetten megállapodtak. Ez tehát azt jelenti, hogy a szabadalmi licencia szerződés nem vonja szükségképpen maga után az adott találmányra vonatkozó know-how átadásának kötelezettségét.

Amennyiben a licencia vevő a know-how-t is meg kívánja szerezni, erre vonatkozóan külön meg kell állapodnia és külön díjat kell fizetnie. A kedvező nemzetközi visszhangra talált szabadalmi törvényünk e rövid utalása is jelentős előrelépést jelent a modern törvényalkotásban, nyilvánvaló azonban, hogy a know-how szerződések átfogó rendezése nem a szabadalmi törvény feladata. A know-how nemcsak szabadalomhoz kapcsolva, hanem önmagában is egyre fokozódó jelentőségű tárgya a nemzetközi gazdasági forgalomnak.

III.

A konferencia munkájának harmadik része volt az iparjogvédelem hatása a különböző iparágakra és az új oltalmi formák kérdései.

Magyar előadó újszerű aspektusban vizsgálta a *különféle érdekek és a szabadalmi jog kölcsönhatását*.¹²

Iparban dolgozó szabadalmi ügyvivő számára alig létezik érdekesebb téma, mint e kérdés boncolgatása.

A feltett kérdés vizsgálatához választott módszer a következő volt: megkereste az egyént az ember — csoportokban, érdekeit leegyszerűsítve tisztázta,

¹² Dr. Somfai Éva (Magyarország) előadása.

majd megvizsgálta, milyen erős a befolyás amelyet a szóbanforgó érdek az egyes emberre, az iparra, illetve a szabadalmi jogra kifejt.

A találmányt alakító érdekek csoportjába sorolta az előadó az iparvállalat egészét, a gyár igazgatóságát, vezetőségét, a kutatókat, tervezőket, a technikusokat, mechanikusokat, üzemmérnököket, a gyár (team) dolgozóit stb.

A szabadalom formáló érdekek csoportjába sorolta azokat az érdekeket és egyéneket, amelyek a szabadalom kialakításában vesznek részt; így a hivatalok szabadalomvizsgálóit, a szabadalmi hivatalok vezetőségét, jogi osztályait, a gyárak szabadalmi osztályait, a szabadalmi ügyvivői irodákat stb.

Az egyéb érdekek csoportjába sorolta a konkurens gyárat és vezetőségét, a konkurens kutatókat, a gyárak szabadalmi osztályait, a gyárak szabadalmi ügyvivőit, a konkurens külföldi gyárakat, a külföldi szabadalmi rendszereket stb.

A gyári alkalmazottak csoportja tekintetében pl. megállapította, hogy a találmány elősegítésére irányuló beállítottság általában pozitív irányú, mert valamennyi alkalmazott több részesedéshez jut, ha egy találmány által több és jobb üzlet köthető. Az egyes dolgozóknak viszont gyakorlatilag nincs befolyása a szabadalmi jogra és e jog érdekeiket csak nagyon közvetve érinti.

A gyárvezetőség viszont, ha döntött egy találmány bevezetése mellett, a találmány elősegítésének számottevő pozitív vektora. Emellett a közép- és nagyvállalatok vezetői általában a szabad versenyt támogató irányba terelik a jogrendet és általában pozitíven befolyásolják a szabadalmi jogot.

A kutatók és tervezők csoportjára sok gond, munka, viszonylag kevés kockázat és nagy elismerés vár, ők azok, akik leggyakrabban érdemlik ki a feltaláló elnevezést.

Az üzemi műszakiak és közreműködők csoportját alkotó technológusok lényeges szerepet játszanak a találmány realizálásában anélkül, hogy feltalálóként szerepelnének. Sok fáradsággal, csekély elismeréssel egyértelműen negatív beállítottságúak a találmányokkal szemben. A feltalálói díj túl nagy különbségek megteremtésével gyakran többet árt, mint használ.

A második csoport tagjai közül a szabadalmi hivatalok szabadalomvizsgálói számára az új találmányi bejelentés új munkát, kevés kockázatot és anyagi hasznot jelent, érdekük az új találmány irányában tehát mérsékelten pozitív. E csoport munkáját a szabadalmi jogrend erősen befolyásolja, azonban annak formálásában is jelentős szerepet tölt be.

A szabadalmi hivatalok vezetősége részére az új találmány nem jelent sem fáradságot, vagy kockázatot, ugyanakkor pénzt, vagy elismerést sem, gondjaik elsősorban igazgatási jellegűek.

A szabadalmi ügyvivői irodák viszont egyértelműen és biztosan pozitív vektorok minden egyes találmány részére. A szabadalmi rendszer hatása alatt állanak, és ugyanakkor erős befolyást is gyakorolnak a szabadalmi joggyakorlatra.

A harmadik csoport legjelentősebb képviselője a konkurens gyár és annak vezetősége. A konkrét vizsgált találmány szempontjából erősen negatív vektort jelent, mert kockázat nélkül kis fáradsággal pénzt, vagy más gazdasági lehetőséget remél a konkurens vállalat visszaszorításától.

Végül is a szabadalmi rendszer fenntartása mellett foglalt állást, mert egészében alkalmas arra, hogy biztosítsuk vele minden érdekeltnek, ami neki jár.

*A számítógép ipar és a szabadalmak fejlődésének kölcsönhatása*¹³ egyik legjobb bizonyítéka az iparjogvédelmi intézmények hatékonyságának.

A legújabb becslések szerint több mint 70 ezer elektromos számítógép működik a világon, amely évenként 20 %-kal növekszik. A számítógép iparból származó bruttó bevétel a legújabb jelentések szerint meghaladja a 10 milliárd dollárt. Ez az összeg 1975-re valószínűleg több mint kétszeresére emelkedik. Vitathatatlan, hogy más tényezők közreműködése mellett a szabadalmi rendszer döntő szerepet játszott a számítógép ipar fejlesztésében. *Az első elektronikus digitális számítógép Eniac néven vált ismertté.* Eckert és Mauchly az Eniac gép több jellemzőjére szabadalmat kapott, de nem lehetett volna megépíteni számos korábbi találmány alkalmazása nélkül. Így ismert volt egy elektroncsöves gép aritmetikai egységgel és adattároló áramkörökkel, amelyek digitális számológépek voltak kialakítva és amelyekben Eccles—Jordan bistabil multivibrátorokat alkalmaztak. Majd az IBM vállalat alakította ki az első programozott elektronikus adatfeldolgozógépet, 1948-ban pedig a szelektív programos elektronikus számítógépet.

E korai gépek hiányossága a tárolási kapacitásban mutatkozott. Ez a szükséglet három technológia fejlesztését befolyásolta: késleltető művonalak, mágneses dobok és az elektrosztatikus tárolócsövek kifejlesztését. Igen sokan működtek közre az említett készülékek fejlesztésében, nehéz megállapítani a résztvevő személyeket és szervezeteket.

1948-ban Williams szabadalmat kapott az elektrosztatikus tárolóberendezés sok fontos jellemzőjére, míg a magok mágneses állapotának digitális tárolásra való felhasználása a Harvard egyetemtől ered a mágnesmagos tolóregiszterek használatával együtt.

Az első olyan digitális számítógépeket, amelyeknél az aritmetikai és vezérlő részben magokat tartalmazó áramköröket alkalmaztak, a Sperry Rand cég gyártotta az USA légierije számára. Ezeknél a gépeknél vákuumcsöves logikai áramköröket alkalmaztak. A számítógépek új családja 1957-ben vákuumcsövek helyett már tranzisztoros áramkörökkel jelent meg. A három feltaláló fizikust 1956-ban találmányaikért Nobel-díjjal tüntették ki.

Az integrált tranzisztoros logikai áramkörökkel működő első nagyteljesítményű számítógépet 1964-ben alkalmazták az USA-ban. Ma már a monolitikus

¹³ W. Schelberg (USA) korreferátuma.

félvezető memória készülékek kialakítását várjuk, amelyek a jelenlegi rendszerekben a logikai áramköröket helyettesítették.

A számítógépeknek az új technológiából „nagy üzletté” való növekedése az alábbi tényezőkkel magyarázható:

1. A gép működési sebességének növekedése következtében a berendezések könnyebben beszerezhetők és a számításokra eső költségek csökkennek.
2. A számítógépek alkalmazási területén a felhasználók és a gyártók között további együttműködés jött létre számos területen, így a nevelésügy, közlekedés, mezőgazdaság, űrhajózás, honvédelem, bankszakma stb. területén.
3. A verseny által ösztönzött gyors technológiai fejlesztés a szabadalmi rendszer eredményeképpen közvetlenül kapott technológiai információkat. Az ipari tulajdonjogok védelme szempontjából az utóbbi csoport a legjelentősebb. A gyártó vállalatok, miután jelentős időt és pénzt fordítottak a kutatási és fejlesztési munkákra, a találmányok bejelentésével elsőbbségi jogokat szereztek és ezek megtörténte után az alkotó mérnökök szabadon írhattak és beszélhettek munkájukról. Az új technológiai fejlődésre vonatkozó közlések eredményesek voltak és mind az ipar, mind az emberi közösség javát szolgálta a gyors fejlődés. *A szabadalmi rendszer sokkal erősebb befolyást gyakorolt a számítógépipar gyors fejlődésére, mint a korábbi években az egyéb iparágakban tapasztalható volt.*

*A szabadalmaztatás problémája a híradástechnikában*¹⁴ különösen jelentős:

A szabadalmi rendszernek a vállalatok fejlődésére gyakorolt befolyása különösen olyan vállalatoknál szembetűnő, amelyek magas technológiai szintű szektorokkal foglalkoznak, mint pl. a távközlés és az elektronika. A szabadalmak nyilvánosságra hozatala valójában meghatározza a találmányok elterjedését olyannyira, hogy azok új találmányok vagy felfedezések alapjául szolgálhatnak.

Az a fajta kutatás azonban, amely széleskörű technikai területet ölel fel, számtalan eszközt, és a kutatók megszámlálhatatlan csoportját igényli, melyhez a vállalatoknak jelentős tőkét kell befektetniük. A híradástechnika és elektronika terén fokozottan figyelembe kell venni a fejlődés nemzetközi szintjét és a berendezések gyors elavulását. Fontos szempont az építőelemek és az elektromos alapkapscsolások beépítése miatt, mert ahhoz, hogy készülékeket és berendezéseket szerkeszthessünk, a világ nagy gyárai között széleskörű megállapodásokat kell kötni és kölcsönösen licenciákat kell igénybe venni. Ez lehetővé teszi a találmányok és gyártási módszerek felhasználását olyan feltételek mellett, amelyeket mindegyik felhasználó hajlandó elfogadni. A vállalatok kénytelenek a találmányok ipari előállítására és piacrahozatalára rátérni még jóval a találmány, illetve a szabadalom lejáratí ideje előtt. Véleménye szerint egy szabadalom érvényességi ideje ezen a területen igen rövid, átlagosan 5–7 év. Egyes esetekben még nagyon magas színvonalú találmányok is 2–3

¹⁴ Dr. Giorgio Gardini (Olaszország) korreferátuma.

év után túlhaladottakká válnak. A széleskörű nemzetközi gazdasági csere mind gyakrabban követeli egy találmánynak több országban való oltalmát és a találmánynak szabadalmi célokra való értékelése nem korlátozható az előállító származási országban fennálló szabályok szerint.

Majdnem minden országban nagy bizonytalanság uralkodik az általános rendeltetésű komputerok vagy programozott részeknek hatásos szabadalmi oltalma tekintetében. A „software” szabadalmaztathatóságára vonatkozó vita még nem dőlt el. A nyugati államok felfogásai meglehetősen eltérőek, komputer programokra vonatkozó szabadalmakat sok helyen elutasítják. Van azonban megoldás az előadó szerint: ha egy általános rendeltetésű komputer ügyesen programozva meg tudja valósítani egy megmunkáló berendezés feladatát, amelyet ad hoc építettek előírt műveleti program megvalósítására, és a megmunkáló berendezés különleges rendeltetésre szabadalmakkal védve van, amelyek blokk-kapcsolást részesítenek oltalomban, a komputer e szabadalom megkerülésének kiváló rendszerét alkothatja. Ebből egyértelműen következik, hogy nem annyira a megmunkáló berendezés struktúráját, hanem sokkal inkább az általa végrehajtott programot kell szabadalommal védeni, bár a megmunkáló berendezés is szabadalmaztatható, ha a követelményeknek megfelel.

Az iparjogvédelemnek különböző iparágakra gyakorolt hatásának vizsgálata keretében francia korreferátum hangzott el a gyógyszerészeti termékek iparjogvédelmi oltalmáról.¹⁵

Határozottan állást foglalt amellett, hogy a gyógyszeripari találmányok széles körben védelemre szorulnak, kiemelve külön a készítményekre adott szabadalmakat. Az erős szabadalmi oltalomnak a gyógyszerkutatás szempontjából világméretekben hatalmas előnye van, amellyel szemben könnyű megakadályozni az egyes visszaéléseket, amelyeket egyes szabadalom tulajdonosok követnek el. Bár a gyógyszerészeti találmányoknak szabadalmakkal való védelme nem tökéletes, mégis alkalmat ad a feltalálóknak arra, hogy részesüljenek felfedezéseik eredményéből. Ugyanakkor ez a rendszer lehetővé teszi a nagy gyógyszergyárak számára, hogy a kutatásokhoz szükséges rendkívül nagy összegeket biztosítsák és azoknak befektetését érdemesnek tartsák a találmányok megvalósítása és az azokból várható gazdasági eredményében. A kormányok különböző eszközöket vehetnek igénybe a gyógyszerészeti találmányokkal kapcsolatban az esetleges visszaélések elhárítására. Mójukban áll pl. a helyi termelés számára kedvezményeket adni, ellenőrizhetik a gyógyszerkészítmények árát, alkalmazhatják a kényszerlicencia eszközét, hogy a találmányok ne maradjanak kihasználatlanul és további pénzügyi eszközökkel hozzájárulhatnak a megfelelő gyógyszeripar létesítéséhez. Semmi esetre sem az a megoldás azonban, hogy az egyes kormányok a gyógyszeripari találmányok eltörlésével oldják meg a vélt problémáikat.

¹⁵ *Louis Gilbert* (Franciaország) korreferátuma.

*Ipari berendezések szállítására és műszaki segítségnyújtásra kötött szerződések*¹⁶ igen széles területet ölelnek fel és az egyszerű műszaki véleménynytől meghatározott teljes ipari berendezés leszállításáig terjedhetnek, sőt még azon túl is műszaki segítséget nyújthatnak a berendezés üzemmentartójának.

Ezek a szerződések vonatkozhatnak 1. szellemi szolgáltatásokra (műszaki, gazdasági előtanulmányok, kutatási és távlati tanulmányok, végleges tanulmányok), 2. szabadalmak, know-how-k, tervrajzok, eljárások, technológia átengedésére, illetve rendelkezésre bocsátására, 3. felszerelések, gépek és meghajtó berendezések, karbantartó felszerelések, szállítóeszközök leszállítására.

Meg kell jegyezni, hogy a sokrétű szolgáltatás és szállítás akár külön szerződések, akár kombinált szerződések tárgyát képezheti, vagy belefoglalható egyetlen, komplett üzemi berendezés leszállítására kötött (kulcsátadási, turn key job) szerződésbe.

Nagy figyelmet érdemelnek, mint legújabb típusok, az ún. „*engineering*” szerződések, amelyek műszaki tervező, vagy mérnöki tanácsadó irodák szellemi szolgáltatásaira vonatkoznak, továbbá a *műszaki segítségnyújtási szerződések* és a *know-how átruházási és licencia szerződések*. Ezek a szolgáltatások bizonyos esetekben kombinált megegyezésekre is módot adhatnak, míg a kulcsátadási szerződésekre vonatkozó megállapodás egyedülálló. E szolgáltatások különleges esetekben valamelyik szállítási, vagy vállalkozási szerződés fő tárgyához járulékosan is csatlakozhatnak, mint pl. a know-how-nál, amely szabadalmi licenciaszerződés függelékeként is realizálható. Még gyakrabban áll elő ez a műszaki segítségnyújtásról szóló szolgáltatásoknál.

A consulting engineering szerződések jogi problémáival foglalkozott a líege-i egyetem jogi és kereskedelmi bizottsága és megvizsgálta e szerződések szempontjait. Megállapították, hogy a szerződés tartalmának pontos és teljes meghatározása igen nehéz, azonban kétségtelen, hogy egy csoport részéről nyújtott szellemi szolgáltatásra irányul, amely csoport állandó tagokból tevődik össze, rendelkeznek bizonyos elképzelések és tanulmányok elvégzéséhez szükséges eszközökkel az ipari objektumok vonatkozásában. Véleménye szerint az engineering műszaki felügyeleti és koordinálási, esetleg igazgatási tanulmány-szolgáltatásokat jelent, amelyek valamely ipari terv megvalósításához szükségesek. Nem tartalmaz ugyanakkor szállítási, építési szerződési elemeket, licencia átadást, gyártási eljárások átadását. Az *engineering szerződéseket sui generis jellegűeknek* tekinti és a szerződések hagyományos csoportosításába nehezen besorolhatónak tartja. Természetüknél fogva hasonlítja a bér munka, az építési szerződésekhez, az ügyvéddel, orvossal, vagy szakértővel kötött megállapodásokhoz.

Ami e szerződések tárgyát illeti, kiterjedhetnek minden szolgáltatásra kezdve az egyszerű műszaki véleménynytől a komplett új berendezésekre vonat-

¹⁶ Alfred Hubert (Franciaország) korreferátuma.

kozó tanulmányokig, beleértve a műszaki gazdasági előtanulmányt, a kivitelezés ellenőrzését, a próba és átvétel utáni üzembehelyezést, valamint az üzemelőnek nyújtandó műszaki segítséget. Az előtanulmányi fázist követő rendes szolgáltatások közé tartozik az olyan program előzetes tanulmányozása, amelynek új kivitelezés tervezéséhez kell vezetnie, továbbá a helyi helyzetfelmérés, amelyet becslésen alapuló árvetéssel kiegészített előterv elkészítése követ és összehasonlító vizsgálat a jövedelmezőség tanulmányozására.

Nyilvánvaló, hogy mindezek az anyagok bizalmas természetűek lehetnek. Vitathatatlan azonban, hogy e tanulmányok jelentős szellemi értéket jelentenek és a szerkesztő csoport ipari tulajdonát képezik, aminek folytán felvetődik, e szellemi tulajdon védelmének a problémája. Ennek a legegyszerűbb előfordulási esete az, ha a létesítmény gazdája engedély nélkül újra felhasználja azokat a terveket és okmányokat, melyeket a tanulmány-szerkesztő iroda korábbi megrendelés kapcsán dolgozott ki. Nem kevésbé fontos az az eset, amikor a megrendelő általános koncepciókat használ fel, amelyeket az ajánlat átnyújtásakor beszéltek meg vele. Ezekben az esetekben nagyon nehéz bizonyítani a szellemi tulajdonjog megsértését, ezért az előadó véleménye szerint kíváncsúnak látszik annak az elvnek kimondása, hogy ha a megrendelő ilyen szerződés megkötése előtt, vagy után a tanulmány irodától bizalmas elemeket tartalmazó információkat kér, ez önmagában kötelezi a megrendelőt arra, hogy ezeket az elemeket más meg nem engedett célra ne használja fel.

A műszaki segítségnyújtási szerződések célja szakmai támogatás a vállalkozónak ahhoz, hogy az új gyár az első időszakban beinduljon. Ez rendszerint a személyzet betanítását és képzését jelenti, melynek feladata az üzem, illetve a berendezés üzemeltetése. A know-how szerződéssel való összehasonlítás kapcsán megállapítja, hogy a műszaki segítségnyújtási szerződés valamely munka elvállalását jelenti és alapvetően jövőbeli szolgáltatásokra vonatkozik. Az elmondottakból következik, hogy az ipari tulajdonjogok védelme emiatt még nehezebben írható körül.

A három szerződésforma közös jellemvonásai a következők:

Olyan szellemi szolgáltatásokra, anyagok szállítására vonatkoznak, amelyek csak tartozékokat, vagy ún. alátétanyagokat képeznek. Gyakorlatilag egyetlen országban sem képezik egyedi szabályozás tárgyát, tárgyuk nem megfogható a szó kettős értelmében, emiatt nehézséget jelent pontos leírásuk és meghatározásuk, valamint olyan nyilvánosság biztosítása, amely tökéletes védelmet adna e szerződésfajták számára. Végül az ipari tulajdonjogok megsértésének eseteiben a rosszhiszeműség mellett előfordulhat naiv jóhiszeműség is.

Végkövetkeztetésként azt szűrte le, hogy *el kell érünk a biztonság ama fokához, amelynél a szellemi vagy ipari tulajdont úgy használják, ugyanolyan módon tiszteletben tartják, mint a dologi tulajdont, az erkölcsöt vagy az udvariasság szabályait.*

Nagyon tanulságosak voltak az egyes szekciókban folytatott viták is.

Az A) szekció a szabadalmazhatóság feltételeivel és a szerzett jogok érvényesítésével foglalkozott. Magyar szakemberek kifejtették álláspontjukat az újdonságvizsgálat hazai gyakorlatáról, a találmányi szint hazai értelmezéséről, az igénypontok meghatározásáról és a kémiai találmányok néhány kérdéséről. A szekció munkájában az Országos Találmányi Hivatal szakemberei is tevékenyen részt vettek, ezáltal a csoport hozzájárult ahhoz, hogy a magyar szabadalmi gyakorlat egységes irányba fejlődjék.

A B) szekcióban a védjegyek, ipari minták és a versenyjog területéről feltett kérdéseket vitatták meg a konferencia résztvevői. Szó volt a magyar védjegy törvény és a Benelux védjegy törvény tervezet új rendelkezéseiről.

A C) szekció az iparjogvédelem új területeit vitatta meg különös tekintettel a számítógép programokra és a növényi szabadalmak jogi oltalmára. Az új magyar találmányi törvénynek a növények szabadalmi oltalmára vonatkozó rendelkezéseit mind a szocialista, mind a kapitalista országokból érkezett szakemberek egyaránt haladónak és korszerűnek minősítették.

A D) szekció a munkavállalói találmányok vitás kérdéseit tárgyalta meg. A munkaviszony keretében alkotott találmányok főleg a szocialista államok gyakorlatában játszanak fontos szerepet, azonban számos kapitalista ország képviselője is úgy nyilatkozott, hogy a kapitalista nagyvállalatok által foglalkoztatott, magas képzettségű szakemberek körében is egyre fokozottabb jelentőségű lesz ez a kérdéskomplexum. Élénk vita alakult ki a munkaviszony keretében létrejött találmányok díjazásának és módszereinek kérdésében, de a résztvevők egységes álláspontot nem tudtak kialakítani.

Az E) szekció a legérdekesebb témákat, a licencia és know-how szerződéseket gyakorlati problémáit vitatta meg.

Az a vélemény alakult ki, hogy licencia és know-how ügyletek terén nincs igény egységes kodifikációra, inkább az egységes vonalvezetés kidolgozásának és a fogalmak tisztázásának irányába kell haladni.

Dr. Palágyi Tivadar, az AIPPI Magyar Csoport titkára zárszavában összegezte a konferencia munkáját. Hangsúlyozta, hogy a szocialista országok az iparjogvédelmi intézmények területén is messzemenő kooperációra törekednek a nem szocialista gazdasági berendezkedésű országokkal és az iparjogvédelmi intézményekkel is ösztönözni kívánják a tudomány és a technika fejlődését. Keresik a megfelelő megoldásokat arra, miképpen tudják jogaikat érvényesíteni a nem szocialista berendezkedésű országokkal szemben. A résztvevők állásfoglalása több oldalról bizonyította, hogy a licencia intézménye nagyban elősegítheti a különböző nemzetek közötti ipari kooperációt.

A konferencia hallgatói azt a következtetést vonták le maguk számára, hogy az iparjogvédelem jelentősége egyre fokozódik, intézményeit a technikai haladás következményeinek megfelelően alkalmazni kell a gyorsabb gazdasági és műszaki előrehaladás érdekében.

A VII. SZOCIOLÓGIAI VILÁKGONGRESSZUS

FARKAS JÁNOS — SZELÉNYI IVÁN

I. A Világkongresszus általános jellemzése

1970. szeptember 14. és 19. között Várnában hetedik alkalommal találkoztak a világ szociológusai világkongresszus keretében. Ez a kongresszus méreteit tekintve csak az eviánihoz volt hasonlítható, bár a résztvevők száma még az akkori, 1966-os szintet is meghaladta. Várnába összesen 3500 szociológus fizette be a részvételi díjat, de a tényleges résztvevők számát kb. 4000-re becsülhetjük.

Ugrásszerű változás következett be a szocialista országok résztvevőinek számát illetően. A Szovjetuniót és Bulgáriát rendkívül népes delegációk képviselték (330, illetve 400 fő), de (Albániát és Jugoszláviát kivéve) a többi európai szocialista ország is a 100 főt meghaladó, vagy erősen megközelítő delegációt küldött Várnába. Becslésünk szerint körülbelül 1200 résztvevő érkezett szocialista országokból. (Az európai országokon kívül Mongólia és Kuba is képviseltette magát.)

A magyar résztvevők csoportja körülbelül 100 tagból állhatott. A pontos számot megadni nem lehet, hiszen többen saját költségükre utaztak Várnába és nem is jelentkeztek a magyar előkészítő bizottságnál. A magyar delegációt Erdei Ferenc akadémikus, a MTA főtitkára vezette.

A Világkongresszusra benyújtott, illetve ott előadott tanulmányok számát illetően ismét csak becslésekre vagyunk utalva. Körülbelül 800 tanulmány került a tárgyalóasztalokra. (Az esetek többségében nehéz azt mondani, hogy ezek a tanulmányok „elhangzottak”, hiszen szerzőjük jó esetben is 5–10 perc alatt ismertethette azokat.) További becslésünk szerint a benyújtott tanulmányoknak körülbelül a fele szovjet és bolgár szerző tollából származott. Összességében a tanulmányok kétharmad részét írhatták a szocialista országokból érkezett szerzők. Magyarországról 26 tanulmány érkezett.

A szocialista országok részvételét tekintve nyugodtan beszélhetünk ugrásszerű változásról. Ez várható is volt, hiszen ez alkalommal először rendeztek szociológiai világkongresszust szocialista országban.

A szocialista országok a jövőben valószínűleg nem vesznek részt ilyen arányban a világkongresszusokon. A VIII. Világkongresszust pl. 1974-ben Kanadában rendezik meg, s így a részvételi költségek is kizárttá teszik az

ilyen mérvű európai részvételt. A következő világkongresszust nyilvánvalóan az észak-amerikai kontinens szociológusai dominálják majd létszámukat tekintve.

A marxista szociológia és különösképpen a szocialista országokban végzett szociológiai kutatómunka eddigénél hangsúlyozottabb propagálását azonban a földrajzi tényezőkön kívül más faktorok is indokolták. A kongresszus központi témája — a szocialista országok kezdeményezésére — „A jelen és a jövő társadalmi — előrejelzés és társadalmi tervezés” volt. E téma lehetőséget nyújtott arra, hogy bebizonyítsuk, milyen előnyök származhatnak a szocialista tervgazdaságból, másrészt demonstrálni lehetett a marxizmusnak, mint a tudományos prognosztika első történelmileg kialakult rendszerének fölényét más társadalmi-előrejelzési módszerekkel szemben. A marxista szociológia szerepét e kongresszuson fokozta az a tény is, hogy a VII. Szociológiai Világkongresszust a Lenin-centenárium évében rendezték meg. Így a kongresszus egyik leglátogatottabb szekciója Lenin munkásságának szociológiai jelentőségével foglalkozott.

Hiba lenne azonban, ha a világkongresszus tudományos jelentőségét túlértékelnénk. Sajnos a hazai napisajtó az eseményekről beszámolva hajlamosnak mutatkozott erre. A napisajtó a szocialista országokban végzett szociológiai kutatások „fölényéről”, „áttöréséről” stb. beszélt már. A szocialista országok szereplését és az országainkban végzett szociológiai kutatómunka színvonalát sokkal realisabban és mértéktartóbban kell megítélni.

A világkongresszusok tudományos színvonala ugyanis nem szokott különösebben magas lenni. Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a tanulmányok színvonala ezen a kongresszuson a korábbiakhoz viszonyítva esett. Ez a tömeges részvételből szinte elkerülhetetlenül következett. A szerzők tisztában vannak azzal, hogy tanulmányaik mélyreható vitájára nem számíthatnak, ezért a legtöbb konferenciatanulmány nem üti meg a publikálhatóság színvonalát. A világkongresszusok tudományos jelentőségének csökkenése magyarázhatja csak azt, hogy nagyon sok neves szociológus vagy el sem jött Várnába, vagy tanulmány nélkül érkezett. Éppen ezért a benyújtott tanulmányok számából semmiképpen nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk.

A szocialista országokban — Lengyelország és Jugoszlávia kivételével — a szociológiai kutatómunka csak a hatvanas években indult meg. A szociológiának mint tudománynak a legnagyobbfokú lebecsülése lenne, ha azt hinnénk, hogy a sokévtizedes lemaradást 5–10 év alatt pótolni lehetett. Őszintén szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy a szocialista országokban ma még viszonylag kevés olyan kutató van, aki szakmai felkészültségét, kutatói tapasztalatát, s nem utolsósorban nyelvtudását és nemzetközi tapasztalatait tekintve igazán magas színvonalon képes képviselni a marxista szociológiát. A szociológia tudománya művelésének kezdetén állunk. Ismét Lengyelország és Jugo-

szlavia kivételével egyszerűen nincsenek kádereink, akik rendszeres egyetemi tanulmányaik során sajátították volna el a szociológiai ismereteket. Kongresszus egyik fontos tanulsága számunkra éppen az volt, hogy az eddiginél is tervszerűbb káderfejlesztésre kell törekednünk, s semmiképpen nem szabad a kezdeti sikerektől elbizakodottá válnunk.

Hangsúlyoznánk, hogy a magyar szociológusok — az előzőekben elmondott korlátokat ismerve — nem szerepeltek rosszul. A magyar előkészítő bizottság több szerzőt előzetesen le is beszélt tanulmány írásáról, ha úgy vélte, hogy a felkínált tanulmány színvonalát, vagy témáját tekintve nem illeszkedik a Világkongresszushoz. A magyar tanulmányok közül jónéhány többéves empirikus munkán alapult és növelte színvonalukat.

A szocialista országok világkongresszusi szereplésének értékelésénél tehát nem árt a fokozott szerénység. Ugyanakkor bizonyos, hogy a kongresszus bebizonyította, hogy ma már minden szocialista országban kiterjedt szociológiai kutatómunka folyik, eredmények születnek a marxista szociológia metodológiájának és elméletének kiépítésében.

Voltak, akik arra számítottak, hogy a Világkongresszus heves ideológiai csaták színtere lesz. Ez azonban általában nem következett be. A vitavezetők a legtöbb munkacsoport, szekció ülésén arra törekedtek, hogy a vitákat a szak tudományos problémák felé irányítsák és az ideológiai-politikai felhangokat tompítsák. Semmiképpen nem volt a világkongresszus „dezideologizált” jellegű, de józannak nevezhető mértéktartással kerülte azokat az ideológiai problémákat, amelyek túlterjednek a szociológia illetékességének területén. A szervezők arra is számítottak, hogy „újbaloldali” ifjúsági csoportok is bekapcsolódnak a világkongresszus munkájába (sokszáz nyugatnémet, francia, angol diák részvételét látták előre) s úgy vélték, hogy e csoportok esetleg provokatív módon lépnek fel az ideológiai-politikai kérdésekben. Ez nem következett be. Az „új baloldalt” számottevő erők nem képviselték. Valószínű, hogy a legradikálisabb nyugat-európai csoportok eleve reménytelennek ítélték meg lehetőségeiket. Az „újbaloldal” egyetlen jelentkezéséről tudunk csupán beszámolni: a kongresszus vége felé egy kisebb, főként fiatalokból álló radikális csoport bejelentette, hogy létrehozza a „haladó szociológusok” szervezetét, mert véleménye szerint a Nemzetközi Szociológiai Társaság „establishment”-je konzervatív és nem alkalmas progresszív gondolatok ápolására.

Az ideológiai „szélcsenden” túl a Világkongresszus politikailag sem mutatott aktivitást. Ez a tény egyébként egybevág a Nemzetközi Szociológiai Társaság célkitűzéseivel. A Társaság ugyanis az UNESCO égisze alatt működik s mint ilyen nem politikai jellegű szervezet. A Nemzetközi Szociológiai Társaság vezetősége és a bolgár szervező bizottság ez alkalommal is ragaszkodtak ehhez az elvhez.

A világkongresszus globális értékelésénél nem szabad megfedkezünk a „harmadik világ”-ról. Az Evianban megrendezett kongresszus ígéretes kez-

detnek tűnt abból a szempontból, hogy megjelentek rajta a fejlődő országok szociológusai. Sajnos a várnai világkongresszus nem jelentett továbblépést ezen az úton. Megállapítható, hogy a fejlődő országok ezen a világkongresszuson sem játszottak olyan szerepet, mint amilyet a „harmadik világ” problémáinak súlya révén megérdemelnének. Bár a kongresszus második napjának délelőttjén a plenáris ülésen foglalkoztak a „harmadik világ” fejlődésének problémáival, jellemző, hogy az előadók egy kivétellel mind a fejlett országokból érkeztek, sőt még a hozzászólások között is elenyésző kisebbségben maradtak a fejlődő országok szociológusai (A tizenöt hozzászólásból csupán hat).

A szervezési kérdésekről csak annyit: tudomásul kell venni, hogy intenzív tudományos munkára csak szűkebbkörű, egy-egy szakágazatban megrendezett szemináriumokon és konferenciákon kerülhet sor. Ezért célszerű lenne, ha a magyar szociológusok a jövőben az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kapcsolódnának be a Nemzetközi Szociológiai Társaság különböző kutatási bizottságainak munkájába s jó lenne, ha e kutatási bizottságok szemináriumait, konferenciáikat a jövőben szocialista országokban is rendezhetnék.

II. Szervezeti kérdések

1. A Nemzetközi Szociológiai Társaság tisztségviselőinek újraválasztása

A Nemzetközi Szociológiai Társaság elnöke 1966 és 1970 között Jan Szczepanski lengyel szociológus volt. Szczepanski úgy határozott, hogy nem vállalja újabb időszakra az elnökséget. A választások során igazán posszibilis ellenjelölt hiányában végül két amerikai maradt versenyben: Reuben Hill és S. M. Lipset. R. Hill családszociológus, a minesotai egyetem tanára és évek óta a családszociológiai kutatási bizottság elnöke. Elsősorban tudománypolitikai tevékenységével hívta fel magára a figyelmet, hosszú évek óta jelentős szerepet játszik az Amerikai Szociológiai Társaságban is. S. M. Lipset politikai szociológus, régebben a berkeleyi, az utóbbi öt évben pedig a Harvard Egyetem tanára. A harmincas években szocialista indíttatású, az ötvenes évekre liberálissá váló, majd a hatvanas években egyre konzervatívabb vonásokat felöltő tudóst a politikaiszociológia utóbbi két évtizedének legjelesebb művelői között tartják számon. A szocialista országok Reuben Hill-t támogatták, akit végül is a Nemzetközi Szociológiai Társaság új elnökévé választottak. Hill a magyar szociológusokkal két éve kapcsolatban áll, Magyarországon is járt. Elmondhatjuk, hogy az új elnököt ismerjük, megválasztása semmiképpen nem kedvezőtlen nemzetközi kapcsolataink szempontjából. Egyébként Hill-t politikailag is megfontolt embernek ismerjük, tudomásunk van arról, hogy 1969. augusztusában fontos szerepet vállalt az Amerikai Szociológiai Társaság San-Francisco-i évi közgyűlésén a jobboldal leszerelésénél, amely a csehszlovákiai eseményeket ürügyként felhasználva bojkottálni akarta a várnai világkongresszust.

A Végrehajtó Bizottsági tagságot illetően a szocialista országoknak tudomásul kellett venniük, hogy nincs lehetőség a status quo megváltoztatására, vagyis továbbra is csak két helyre számíthatunk a végrehajtó bizottságban. Mindkét hely megürült. Jan Szczepanski vb. tagságáról is lemondott az elnöki tisztséggel egyidejűleg. Úgyszintén leköszönt F. V. Konsztantinov a Szovjetunió korábbi képviselője. A szovjet delegáció erre a pozícióra — valamennyi szocialista delegáció egyetértésével — G. V. Oszipovot jelölte. A végrehajtó bizottságban a másik helyet Zsivko Osavkov, a Bolgár Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója kapta meg.

2. *A Nemzetközi Szociológiai Társaság statutumával kapcsolatos viták*

Az elmúlt négy év során a Nemzetközi Szociológiai Társaság felépítését mind több támadás érte. E támadások során a következő fontosabb kérdéseket vetették fel.

a) A NSZT nem demokratikus szervezet, hanem egy klikk irányítása alatt áll (René König, Stein Rokkan, R. K. Merton stb.). Ez a klikk mindig önmaga tagjait jelöli a különböző pozíciókra, a választásokat előkészíti, nem állít több jelöltet stb.

b) A NSZT-nak csak az úgynevezett kutatási bizottságokban kellene élnie. A hivatalosan működő 19 kutatási bizottság közül ténylegesen azonban csak 6—8 tevékenykedik. A kutatási bizottságok megmerevedtek, vezetőségeikbe hatalmi szempontok alapján, nem demokratikus úton kerülnek a tagok. Fel kell tehát újítani a kutatási bizottságokat és munkájukat demokratikussá kell tenni.

c) A NSZT-nak nincsenek saját pénzeszközei. A jelenlegi „intézményi tagok” tagdíjai rendkívül alacsonyak és alig-alig fedezik a Társaság levelezési költségeit is.

E kérdéseket megoldandó új statutum tervezetet terjesztettek Várnában a Tanács elé jóváhagyásra. A tervezet rendkívül heves vitákat váltott ki. Mindenekelőtt a tervezet „a demokratizmus növelésére” azt javasolta, hogy a fejlettebb szociológiával rendelkező országok több szavazattal rendelkezzenek a Tanácsban, sőt a Tanácsnak szavazati joggal legvenek tagjai a kutatási bizottságok elnökei is. (Akiknek túlnyomó többsége egyébként nyugat-európai és méginkább észak-amerikai szociológus.) Nyilvánvaló, hogy ez a javaslat egyáltalán nem kedvezett volna a szocialista országoknak és igen súlyosan érintette volna a fejlődő országokat. Végül is a javaslatból annyi került elfogadásra, hogy a kutatási bizottságokat megfigyelőkkel kell képviseltetni a Tanácsban.

Lényegesebb változtatások történtek viszont a Nemzetközi Szociológiai Társaságon belüli tagsággal kapcsolatban. Idáig csak „intézményi” tagjai

voltak a társaságnak (általában a nemzeti szociológiai társaságok, hazánkban ennek hiányában a MTA Szociológiai Kutató Csoport.) Az Intézményi tagság a jövőben változatlanul fennmarad, az országokat azonban különböző kategóriákba sorolták, s egyes kategóriákban a tagsági díj lényegesen felemelkedik. Magyarország tagsági díja előreláthatólag lényegesebben nem változik. Az intézményi tagság mellett viszont bevezetik az egyéni tagságot is. Minden egyéni tagnak tagdíjat kell fizetni, aminek összege évi 5 \$ körül lesz s ez nemzeti valutában fizethető. Ez az új fejlemény ismét felveti a Magyar Szociológiai Társaság létrehozásának szükségességét, hiszen feltétlenül szükség lenne egy olyan partner-szervezetre, mely a Nemzetközi Szociológiai Társasággal a kapcsolatot tartja, az egyéni tagságok ügyét intézi, a tagdíjakat nyilvántartja, azok felhasználásáról intézkedik stb.

Változások történtek a kutatási bizottságokkal kapcsolatban is. Mindekenelőtt megszüntették a kutatási bizottságok „vezetőségét”. A várnai kongresszus óta a kutatási bizottságok elnököt, alelnököt és titkárt választanak demokratikus úton, több tisztségviselőjük nincs. (Sajnos e pillanatban az új statutum szerint tisztséget kutatási bizottságban magyar szociológus nem tölt be.) Továbbá a kutatási bizottságok nem működnek ezután ad infinitum, hanem négyévenként munkájukat felülvizsgálják és ha nem dolgoztak, úgy a bizottságot felosztatják.

A VII. Szociológiai Világkongresszus alatt kutatási bizottság alapítási láz kapott lábra Várnában. Kutatási bizottságok alakultak a módszertannal, a szocio-technikával, a humán ökológiával, a regionális tervezéssel, az etnikai problémákkal kapcsolatban. E pillanatban nem tudjuk, hogy hány új kutatási bizottság alakítási kérelem fekszik a Nemzetközi Szociológiai Társaság asztalán, felő azonban, hogy ésszerűtlen burjánzás kezdődött el. E burjánzás oka kimutathatóan a már meglevő bizottságok egy részének teljes tétlensége.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Nemzetközi Szociológiai Társaság szervezetében döntő változások nem történtek. Az új tisztikar minden bizonnyal az eddigi irányban viszi tovább a Társaság életét. Megerősödött viszont a Nemzetközi Szociológiai Társaság pénzügyi alapja s ez nagyobb akciószabadságot biztosít számára. Forrongásban vannak a kutatási bizottságok, remélhetőleg munkájuk megélénkül, a formális bizottságok széthullanak, s helyüket életerős bizottságok foglalják el.

III. A tudományos program vázlatos ismertetése

A kongresszus fő témája „A jelen és a jövő társadalmi — előrejelzés és társadalmi tervezés” volt. A téma mind a társadalmi gyakorlat, mind a szociológia legégetőbb elméleti problémái szempontjából elsőrendű jelentőséggel bír. Ennek ellenére sajnos a központi téma még a munkacsoportok ülésein

is elsikkadt s alig-alig volt olyan kutatási bizottság, vagy ad hoc csoport, mely érdemben kapcsolódni tudott volna hozzá. Ennek következtében érdemi vita a társadalmi tervezés és előrejelzés alapvető kérdéseiről nem alakult ki.

A) *Plenáris ülések*

1970. szeptember 14- és 15-én délelőtt két plenáris ülést tartottak. Az első ülés általában a fő témához kapcsolódott, a második ülés pedig a fejlődő országok problémáit vitatta meg.

Mint a plenáris ülések általában, ezek is nagyjából a formalitások jegyében zajlottak le. A szocialista országokból Erich Hahn (NDK), A. Rumjancev (Szovjetunió) és Zsivko Osavkov (Bulgária) tartottak az első nap előadásokat. Egy érdekesnek ígérkező nyugati előadás nem hangzott el, mivel szerzője David Bell (USA) lemondta a kongresszuson való részvételét. Rumjancev akadémikus ugyan bírálta Bell jólismert elméletét a posztindusztriális társadalomról, de érdemi vita nem alakulhatott ki. Korábban már utaltunk rá, hogy a második nap délelőttjén megrendezett plenáris ülésen, mely a fejlődő országok kérdéseivel foglalkozott, sajnálatos módon nem a fejlődő országokból érkezett szociológusok domináltak. Az ülészak tudományos értéke egyébként is mérsékelt volt.

B) *A munkacsoportok ülései*

1. *A jövő társadalma és a távlati tervezés*

Tulajdonképpen ez a munkacsoport volt az egyetlen, mely következetesen a társadalmi tervezés problémáival foglalkozott, a probléma világszerte leginkább elismert szakértői is (például Robert Jungk, Johan Galtung, Igor Bestushev-Lada) is itt vettek részt a vitában.

A munkacsoport első ülése a társadalmi tervezés, az előrejelzés és a futurológia terminológiai kérdéseivel foglalkozott. Ehhez a központi maghoz kapcsolódtak a szovjet Bestushev-Lada, a keletnémet Herbert Edeling, a lengyel Andrej Sicinski, a nyugatnémet Robert Jungk előadásai. A vita lényegileg akörül zajlott, hogy létezik-e a futurológia, mint önálló tudomány és hogy miben különbözik a futurológia a prognosztikától? A szocialista országok képviselői többé-kevésbé egységes álláspontot foglaltak el a tekintetben, hogy a futurológiának mint önálló tudománynak a létjogosultságát kétségbe vonták és a prognosztikát tekintették csupán tudományos feladatnak. A vita ideológiai és ismeretelméleti szempontból nagyon lényeges, hiszen a kérdésben való állásfoglalás kifejezi, hogy milyen viszonyt tételezünk fel értékek és tudományos megismerés, tudomány és politika között.

A munkacsoport második ülése a társadalmi szükségletek és igények jövőjével foglalkozott. A vitát az angol M. Abrams előadása vezette be, ezt követte Jan Szczeplanski két szerzőtársával írt dolgozata, mely az életformaváltozás kérdéseit taglalta, valamint a francia M.E.A. Lisle tanulmánya a fogyasztás tervezésével kapcsolatban. A második ülés tematikailag kevésbé volt koncentrált, mint az első. Johan Galtung felszólalásában azt a kérdést feszegette, mi a pluralizmus helye a jövő társadalmában. Galtung állást foglalt a pluralizmus mellett s azzal érvelt, hogy a mai szocialista társadalmak is sok szempontból pluralista jellegűek.

2. A társadalmi kapcsolatok átalakulása a társadalmi változások feltételei között

Ez a munkacsoport riasztó szervezatlenségével tűnt ki. A munkacsoport szervezői képtelenek voltak olyan központi gondolatokat találni, melyre a tanulmányokat és a vitákat fel lehetett volna fűzni. A társadalmi mobilitástól, a városba vándorlók társadalmi kapcsolatrendszerén keresztül a szovjet munkásosztály helyzetéig a legheterogénebb témákat érintették a szerzők. E témák bármelyike könnyen elhelyezhető lett volna valamelyik másik munkacsoport programjában.

Az elhangzó előadások közül mégis érdeklődést váltott ki J. Chugagni chilei szociológus tanulmánya, mely a társadalmi változás és a társadalmi kapcsolatok összefüggésének elvi kérdéseivel foglalkozott, valamint W. Wesselsky (Lengyelország) dolgozata, melyben a szerző azt mutatja be, hogy a különböző társadalmi rétegek társadalmi kapcsolatait milyen módon érintik tervezési döntések.

3. A matematikai modellek és a társadalmi előrejelzés módszerei

Az itt elhangzott előadások színvonalban és orientációban meglehetősen különböztek egymástól. Úgy tűnik, hogy a kelet-európai szociológusok csak általánosabb kérdéseket érintettek. Figyelemre méltó K. Szaniawski lengyel matematikus-szociológus tanulmánya, aki a matematikai módszerek és főként a modellek szociológiai alkalmazásával foglalkozik, s bár csak az általánosságok szintjén, mégis jó rendszerezést nyújtva. H. Berger (NDK) és H. Kulow (NDK) csak a legáltalánosabb, ismeretelméleti vonatkozásokat érintve tárgyalták a modellek szociológiai alkalmazásának problémáit.

A tanulmányok másik része nagy matematikai apparátust használ ugyan, de meglehetősen részletkérdések tárgyalására szorítkozik. Példa erre C. Dessaur dolgozata, mely a kriminológiai előrejelzés problémáit tárgyalja nagy módszertani felkészültséggel, vagy H. C. White nagyon érdekes tanulmánya az úgynevezett multiplikációs hatásról a munkahely és a lakóhely változtatás folyamatában.

Mint már korábban utaltunk rá, a munkacsoport elhatározta, hogy javaslatot tesz egy módszertani kutatási bizottság megalapítására. Meglepő, hogy mind ez ideig ilyen bizottság nem működött még. A várnai bizottság-alapítási lázban ez a javaslat tűnik a legmegalapozottabbnak és legsürgetőbbnek.

4. *Hatalom és társadalom*

Két lényeges kérdéskör állt a viták középpontjában. Több tanulmány foglalkozott a bürokratizálódás folyamatával, a bürokratikus szervek ellenőrzési lehetőségeivel és a döntésekben való részvétel problémáival. A második témakör a társadalmi mozgalmak kialakulása körül bontakozott ki. Itt a vita alapjául az ülésen elnöklő Alain Touraine tanulmánya szolgált.

5. *A különböző típusú társadalmak tervezési rendszerének összehasonlító vizsgálata*

A munkacsoport programjának a felét leíró jellegű tanulmányok töltötték ki, melyek a világ egy-egy területén a tervezés sajátosságairól számoltak be. M. Iskander libanoni szociológus a közel-keleti, S. Zadnia olasz szociológus pedig az északnyugat-európai tervezés jellegzetességeiről számolt be.

Az általános problémakörrel kapcsolatban H. Constans kanadai szociológus „Racionális és nem racionális elemek a tervezésben” című előadása váltott ki érdeklődést. Az előadást, mely kétségbe vonta a szocialista tervezés hatékonyságát, és a társadalmi tervezés létét hiányolta a szocialista országokban, élénk vita követte.

6. *Modernizálódás és az újítások terjedése*

A munkacsoporthoz beérkezett anyagok, valamint a vitában a modernizációval kapcsolatosan a fő téma a faluról városba történő migráció társadalmi kérdései voltak. Az eddigi kutatások és ismeretek szisztematikus rendezéséből két ellentétes álláspont bontakozik ki. Az *egyik* szerint a faluról városba, a mezőgazdaságból iparba áramlók a városi és az üzemi életet korlátozóznak, elbürokratizálódnak és elidegenedettnek találják.

A *másik* vélemény képviselői szerint a falusi munkásokat inkább érdekli a jövedelem, a gazdasági jólét növelése, mint a hagyományos életforma folytatása, ezért az ipari munkához és ipari fegyelemhez való adaptáció nem jelent nehézséget, a munkaautonómia nem képez számukra fontos értéket.

A munkacsoport vitájában résztvevők hangsúlyozták, hogy e vita eldöntésében nagy szerepet játszhatnak az összehasonlító kutatások.

Így került megvitatásra például Paulo Ammassari (Olaszország), Richar P. Gale (USA) és Baldev Sharma (India) négy országra (India, Argentína, Olaszország, USA) kiterjedő vizsgálata.

Ez a kutatás és a közelmúltban végzett több amerikai kutatás is olyan megállapításra jutott, hogy egyre kevesebb különbség adódik az újhoz való adaptáció tekintetében a rurális és urbánus háttérrel rendelkező munkások között.

A vitában hangsúlyozták a konkrét nemzeti sajátosságok és a történelmi elem kutatásokba való bekapcsolásának jelentőségét. Ezt támasztotta alá S. K. Kushiala (USA) tanulmányában, melyben a gyári termelésnek a tradicionális társadalmakra való hatásáról és a modernizációnak néhány indiai alternatíváiról ír.

A munkacsoportban az újítások elterjedéséről korántsem alakult ki olyan vita, mint a modernizációról. „A társadalmi-gazdasági struktúra és az újítások elterjedése a szövetkezeti faluban” címmel Romániában végzett kutatást ismertetett egy szerzői kollektíva nevében Mihail Cernea.

7. A falusi és a városi fejlődés tervezése

Az 1. munkacsoport mellett az előadások talán itt kapcsolódtak leginkább a világkongresszus központi témájához. A vitákat is ilyen irányba terelte J. Ziolkowski (Lengyelország) megnyitója, mely a regionális tervezés és a szociológia összefüggéseire mutatott rá és J. Musil (Csehszlovákia) bevezető előadása. Musil előadásában bemutatta a csehszlovák regionális tervezés szervezetét és a regionális tervezést mint társadalmi folyamatot értelmezte. Kimutatta, mely pontokon lépnek fel társadalmi konfliktusok s e konfliktusok hogyan oldhatók meg.

A munkacsoport elé terjesztett tanulmányok sorából ki kell emelni Paolo Ceccarelli dolgozatát. Ceccarelli azt vizsgálta, hogy a regionális tervezés célkitűzései miként valósultak meg s mennyiben vezettek gazdasági fejlődésre Délolaszország (Mezzogiorno) esetében. Ceccarelli elemzése kitűnő példa arra, hogy a szociológia milyen módon válhat a regionális tervek kritikai elemzésének eszközévé.

Nagy figyelmet keltett Oleg Janickij előadása is. Janickij arra tett kísérletet, hogy a várost, mint információs rendszert értelmezze. Ebből következően Janickij szembefordult a városellenes regionális tervezési elképzelésekkel és a legnagyobb városok gyors növekedése mellett érvelt.

A gondolatébresztő előadások körül meglehetősen jó vita is kialakult. A vita magvában ilyen kérdések szerepeltek: mit jelent a tervezés demokratizmus, milyen szerepet vállalhat a szociológus a tervezés folyamatában, milyen célokat követhetünk a regionális tervezésben, reális-e az integrált falusi-városi

fejlődés, vagy az urbanizáció végső soron a falusi településtípus megsemmisülésére vezet-e, mennyiben képes a regionális tervezés hozzájárulni a térbeli egyenlőtlenségek megszüntetéséhez?

A munkacsoport utolsó ülésén elhatározta, hogy egy új kutatási bizottságot alakít „A komprehenzív regionális fejlődés és tervezés szociológiája” címmel.

8. Az oktatás és a kultúra tervezése

Az oktatás és a kultúra tervezésével foglalkozó munkacsoport az egyik legzsúfoltabb programmal rendelkező rendezvény volt. A benyújtott mintegy 60 tanulmány nagyobb része az oktatás problémáival foglalkozott, ezektől gyakorlatilag teljesen különváltak azok a dolgozatok, melyek a kultúra fejlődésének tervezését tárgyalják.

Az oktatással kapcsolatban a tanulmányok egy része azzal foglalkozott, hogy az iskola-rendszer mennyiben tükrözi, illetve szilárdítja meg a társadalmi hierarchiát. V. Subkin és D. Konstantinov (Szovjetunió) arról számoltak be, hogy miként lehet előre jelezni a különböző társadalmi rétegekből származó fiatalok felsőoktatási intézménybe járási esélyeit. P. Bourdieu azt fejtegette, hogy az iskola mindenekelőtt a társadalmi struktúra és egyben a társadalmi kiváltságok reprodukciójának intézménye.

A tanulmányok másik csoportja az iskolával kapcsolatos vélemények- és állásfoglalások változásával foglalkozott. Itt hangzott el Ferge Zsuzsa előadása is a tanároknak az iskolával szembeni attitűdjéről. C. Bidwell (USA) arról számolt be, hogy a tanszéki dolgozók miként reagáltak az amerikai egyetemi diákmozgalmakra, S. J. Eggleston (Anglia) a különböző társadalmi csoportok részéről az iskolával szemben megnyilvánuló állásfoglalásokat ismertette.

Néhány előadás kifejezetten az oktatás tervezésével foglalkozott. Ezekhez kapcsolódtak még leginkább a kultúra tervezési kérdéseit tárgyaló dolgozatok. Az előadások rendkívül nagy száma miatt a tanulmányok szerzői csupán 5–10 percet kaptak mondanivalójuk összefoglalására és vitára valóképpen egyáltalán nem is jutott idő.

9. Az ifjúság, mint a változás tényezője

A témával foglalkozó munkacsoport egyike volt a kongresszus legnépesebb, számos résztvevőt vonzó rendezvényeinek.

A három nap során közel 30 — öt percre redukált — előadás hangzott el. A beterjesztett előadások egy részének — mintegy a felének — bemutatására nem került sor, csupán sokszorosított formában voltak hozzáférhetők.

A munkacsoport szervezői mindhárom napnak sajátos profilt kívántak adni. Így az első napon főként a nyugati diákmozgalmaknak szentelt elméleti és empirikus vizsgálatok állottak a program középpontjában. Ennek megfelelően elsősorban amerikai, angol és olasz beszámolók hangzottak el. A második napon az ifjúság értékorientációira vonatkozó témák kerültek terítékre. Ez alkalommal szocialista országok képviselői tartották meg az előadások nagyobb részét (szovjetek, románok, bolgárok, az NDK képviselői). Szembeötlő volt a román ifjúságszociológusok rendkívül nagy aktivitása. A harmadik munkanap profilja már némileg heterogénebb volt: az előadások egy része az ifjúságkutatás konceptuális kereteinek fejlesztéséhez kívánt hozzájárulni (ilyen volt pl. Kon és Martinelli beszámolója), más referátumok pedig ismét csak konkrét vizsgálatokról adtak számot. Ez alkalommal különös figyelmet keltett Sebald (USA) előadása az ifjúkori szubkultúráról, s a japán Munakata fejtegetése a különböző társadalmi, kulturális feltételek között élő fiatalok összehasonlító vizsgálatának metodológiai problémáiról.

A munkacsoport utolsó ülésén L. Rosenmayer (Ausztria) egy nagyszabású nemzetközi összehasonlító vizsgálatra terjesztett elő javaslatot.

C) *Kerekasztal-konferenciák*

1. *A társadalmi fejlődés nagy elméletei és a fejlődés empirikus törvényszerűségei*

Bár a kerekasztal-konferenciája tematikailag nem volt elég világosan lehatárolva, a megtartott referátumok zöme a társadalmi fejlődés fogalmának értelmezésével foglalkozott. A vitát két jelentős előadás gondolatmenete irányította. Az egyiket G. V. Oszipov tartotta. Oszipov az evolucionista (az ő értelmezésében az egyben szociál-darwinistát is jelent) és a strukturális-funkcionális megközelítést konfrontálta s mindkettő egyoldalúságára hívta fel a figyelmet. Oszipov jó tájékozottságról tanúságot tevő előadása végén a fejlődés empirikus törvényszerűségeinek tárgyalása kapcsán a vitát a fejlődő országok iparosodási és urbanizációs folyamataira terelte s ezzel termékeny párbeszéd lehetőségét kínálta a nyugati vitapartnereknek.

A másik különös figyelmet keltő előadást John Goldthorpe (Anglia) tartotta. Goldthorpe anti-hisztoricista álláspontból indult ki s így igyekezett a futurológia tárgyát meghatározni. A futurológia lényegét az emberi cselekvés előtt megnyíló alternatívák felvázolásában jelölte meg.

2. *Hídverés a mikro és a makroszociológia között*

A kerekasztal-konferencián elhangzott előadások egy része szociológia-történeti perspektívában vizsgálta a mikro- és a makroszociológia között kialakult szakadékot. Ezek között a tanulmányok között elsősorban a lengyel

P. Rybiczki és az amerikai J. Dake referátuma keltett érdeklődést. Hasonlóképpen általános igényű volt a szovjet G. M. Andreeva előadása is.

A kerekasztal-konferenciára beterjesztett tanulmányok zöme azonban a mikro- és a makroszociológia dilemmáinak feloldását a szervezetek vizsgálati módszereinek fejlődésében látta. E dolgozatok között elsősorban a francia M. Crozier-é aratta a legeggyértelműbb sikert. Számos tanulmány foglalkozott továbbá társadalomlélektani problémákkal, V. A. Jadov (Szovjetunió) értékorientációs vizsgálatáról számolt be. E kerekasztal-konferencián hangzott el Szesztay András előadása a szociológiai portréről, amelyhez több hozzászólás is kapcsolódott.

D) *A kutatási bizottságok ülései*

1. *Katonaszociológiai bizottság*

E kutatási bizottság ülései talán a legnépszerűbbek voltak Várnában. Átlagosan a vitákra 100–150 fős hallgatóság előtt került sor, a hallgatóság körülbelül egyharmada volt kelet-európai szociológus. A katonaszociológia iránti nagy érdeklődést mutatja, hogy a kutatási bizottság várnai üléseire mintegy 80 tanulmányt terjesztettek elő.

A tanulmányok egy része a katonaképzés kérdéseivel foglalkozott. Itt főként von Bredow nyugatnémet és L. I. Radway amerikai szociológus tanulmányai keltettek nagy érdeklődést. Von Bredow a nyugatnémet hadseregben folyó politikai oktatásról számolt be, R. I. Radway pedig azt ismertette, hogy mennyiben változott az amerikai katonai iskolák tananyaga. E kérdésben Radway és a szovjet Konopljov között vita alakult ki, Konopljov azzal érvelt, hogy az amerikai tisztképzés politikai tartalmát tekintve semmi lényeges változás nem következett be.

Másik fontos témakör a katonai rezsimek problémája és a tisztikar konzervativizmusának a kérdése volt. Itt éles vita alakult ki a svéd Abrahamsson és a szovjet Konopljov között. Abrahamsson azt állította, hogy a tisztikar szükségképpen konzervatív válik, szovjet kollégája viszont kétségbe vonta, hogy ez a tétel érvényes a szocialista társadalomra is.

Szintén viták zajlottak a háború kérdésével kapcsolatban is. A szovjet Zsilin – Tyuskevics szerzőpár előadásában azt állította, hogy a háború célja befolyásolja a harcoló katonák morálját és teljesítményét és csak igazságos célért harcolnak a katonák önfeláldozóan. A jugoszláv Ibrahimovic viszont kétségbe vonta e tételt. Előadások hangzottak el még a dél-amerikai katonai rendszerekről, az ENSZ rendfenntartó erőiről és sok más kérdésről.

Az üléseken résztvevő magyar katonaszociológusok úgy ítélték meg, hogy a szocialista országok ezen a kongresszuson átvették a kezdeményezést, elméletileg felkészültebbek voltak, mint nyugati vitapartnereik.

2. *A lakóhelyi közösségek szociológiájával foglalkozó kutatási bizottság*

E kutatási bizottságot az amerikai T. N. Clark vezetésével eleve azok hozták létre, akik a lokális hatalom kérdései iránt érdeklődnek s így a várnai világkongresszuson elhangzott előadások is szinte kivétel nélkül a lokális döntés-hozatal kérdéseivel foglalkoztak. A kutatási bizottság egyik ülését a nemzetközi összehasonlítások módszereinek és problémáinak szentelik, egy másik alkalommal pedig a jövőben programra tűzendő összehasonlító vizsgálatok esélyeit latolgatták.

3. *Szociál-nyelvészeti kutatási bizottság*

A bizottság napirendjén szereplő túlságosan sok tanulmány miatt a munka két szekcióban folyt. Az A szekcióban az általánosabb témák kerültek megvitatásra, így a nyelv-szociológia és a fejlődés szociológiájának összefüggései, az „etnometodológia” és a nyelvészeti szociológia, valamint a társadalom-nyelvészeti elméletalkotás problémái.

A B szekció problémára irányultabb volt. Itt azt vizsgálták, hogy mi az összefüggés a társadalmi változás és a nyelvi változás között, s különös figyelmet szenteltek a többnyelvű képzés lehetőségeire és társadalmi következményeire. Ezzel kapcsolatban belga, kanadai és szovjet előadások hangzottak el.

4. *Tömegkommunikáció Kutatási Bizottság*

A kutatási bizottság programja meglehetősen koncentrált volt, a tanulmányok nagy többsége a tömeghírközlésnek az ifjúságra gyakorolt hatásával foglalkozott. Figyelemre méltó továbbá, hogy mind a referátumokban, mind a referátumokat követő vitákban főként a makroszociológiai kérdésfelvetések kerültek előtérbe.

A kutatási bizottság elhatározta, hogy a területen dolgozó szakemberek jobb tájékoztatása érdekében rendszeresen „Bulletin”-t adnak ki.

Újraavasztották a bizottság úgynevezett Állandó Bizottságát, mely a kongresszusok között is ülésezik. Szecső Tamást felkérték, hogy a jövőben ő is vegyen részt az Állandó Bizottság munkájában.

5. *A nemzeti fejlődés szociológiája*

E kutatási bizottság munkáját olyan nagy érdeklődés kísérte, hogy az üléseket a Kongresszusi palota nagytermében rendezték meg. Az elhangzott előadások túlnyomó többségükben nem annyira tudományos, mint inkább aktuális politikai, imperialista-ellenes mondanivalójukkal tűntek ki.

6. *Jogszociológia*

Az ülés napirendjén először „A jog, mint a társadalmi változások eszköze” c. téma szerepelt. Az elhangzott előadások közül elsősorban B. M. Personn Blegvad (Dánia) előadása keltett figyelmet, aki a társadalmi változások és a jog kapcsolatát a svédországi közlekedési reform kapcsán világította meg. Lényegében hasonló témakört érintett Chiba tokiói egyetemi tanár előadása is, aki a jogszabály és más társadalmi magatartási szabályok kapcsolatát érintette ugyancsak a társadalmi változással összefüggően. Ezen az ülésen egyébként elhangzott néhány előadás elsősorban szovjet és bolgár résztvevőktől, akik a jogszociológia általánosabb problematikáját tárgyalták. Ezek között különösen érdekes volt Kazimircsuk előadása, aki a gyakorlatban ható jog működésének társadalmi mechanizmusát közelítette meg, valamint Samoscenko és Nikitinszki szovjet tudósok előadása, amely a jogi normák hatékonyságáról folytatott vizsgálatok metodológiai problémájával foglalkozott.

A második központi téma a jogalkalmazó szervezetek és a változás problémája volt. Az ülésen elhangzott előadások közül a vitában hangsúlyt kapott Kaupen (nyugatnémet) jogszociológus előadása, aki a német jogászok társadalmi háttérét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ezek származásuknál fogva elsősorban a szigorú szabályozás és a bürokratikus ellenőrzés hívei. Éppen ezért kevésbé alkalmasak a változás érdekében való működésre. S. C. Versele (Belgium) egy újonnan bevezetett büntetőjogi intézmény (a felfüggesztett börtönbüntetés, illetőleg próbára bocsátás) gyakorlati működését vizsgálta. Kulcsár Kálmán a laikus elem bírói döntésekben való részvétele és a társadalmi változások viszonyát elemezte a Magyarországon elvégzett vizsgálat alapján. A vitában különösen az utóbbi előadás problémái szerepeltek éspedig a következő kérdések körül: 1. A jog viszonya a társadalmi változásokhoz történetileg vizsgálendő, ugyanígy a laikus elem és a jogszabály viszonya is. 2. A laikus közreműködésében különösen fontos a szakirányú részvétel és az a „visszacsatolás”, amely a laikus közreműködésével a jog és a bírászkodás problémáit a társadalom felé közelítheti. A vitában felmerült szempont szerint különösen nagy súlyt kell helyezni a hasonló kutatásokban a hivatásos bíró és a laikus viszonyára. Szóba került a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szervezésének a lehetősége is.

A kutatási bizottság foglalkozott ezen kívül a jogismerettel és a jogszabályok iránti közvéleménnyel kapcsolatos vizsgálatok kérdéseivel is. A prezentált előadások közül különösen a holland és belga (Vinke és van Houtte) professzorok által vezetett vizsgálatok előzetes eredményei voltak érdekesek.

7. *Családszociológia*

A családszociológiai kutatási bizottság ülései a leglátogatottabb rendezvények közé tartoztak. Összesen közel 60 tanulmány szerepelt a programon, egy-egy ülésen a hallgatóság száma a 80–100 körül mozgott.

A benyújtott tanulmányok tematikailag igen sokfélék voltak. Néhány tanulmány (M. B. Sussman, B. Cogswell és C. Saficios-Rotschild) a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok metodológiai problémáival és perspektívaival foglalkozott. M. B. Sussman egyébként a kezdeményezője egy nemzetközi családszociológiai kutatásnak, amelynek szervezése már évek óta tart.

A tanulmányok egy másik csoportja empirikus kutatások alapján vállalkozott különböző családrendszerek összehasonlítására. Az előadások legnagyobb része azonban a családnak a modernizálódással kapcsolatos reakcióival foglalkozott. Itt volt vitára tűzve egyébként Lócsei Pál dolgozata is. További ülészak foglalkozott a nők helyzetével a családban, valamint a gyermekek és fiatalok problémáival. Ezen az utolsó ülésen került megvitatásra Cseh-Szombathy László tanulmánya.

Bejelentették, hogy 1972-ben Leningrádban rendezik meg a XII. Családszociológiai Szemináriumot, mely a kereső nők családi helyzetével foglalkozik majd.

8. *Szabadidő szociológiája*

A kutatási bizottság ülésein általában kb. 50 szociológus vett részt. A vita első napját az amerikai P. Bosserman vezette. E napon az úgynevezett „preindusztriális” társadalmak kontextusában vizsgálták a szabadidő problémáit. A második nap a francia J. Dumareider elnöklete mellett az ipari társadalmak szabadidő problémáit vitatták meg, majd az utolsó ülésen az amerikai Max Kaplan vitavezetésével a „posztindusztriális” társadalmak kérdéseit vitatták. Ezen az utolsó ülészakon került szóba a futurologia problémája is.

9. *Orvosi szociológia*

Az orvosi szociológiai szekcióban neves szociológusok közreműködésével (L. G. Roder, E. Freidson, M. A. Field stb.) folyt a program és zajlottak le a viták. Nagy aktivitást fejtettek ki a jelenlevő szovjet, lengyel és NDK-beli szociológusok is: A szovjetek közül Bogatirjev akadémikus, a lengyelek közül Szokolovszka és Helena Csorba, a németek közül Kurt Winter berlini professzor érdemel említést. A marxista szociológiát képviselő, a szocialista országokból származó szociológusok, és a zömében amerikai, kanadai, angol és nyugat-

német orvosszociológusok között élénk eszmecsere és helyenként éles vita bontakozott ki. Az előadások csaknem kizárólag az egészségügyi ellátási rendszer szociológiájára vonatkoztak, alig hallottunk előadásokat a megbetegedések szociológiája területéről, ez valószínűleg a kongresszus fő témájához való igazodás eredménye. Az elhangzott előadások jelentős része az orvosi pálya, az orvosi munka és az orvosképzés szociológiai problémáiról szól.

10. *Politikai szociológia*

A politikai szociológiai kutatási bizottság programja három kérdés-csoportot foglalt magába: a nemzet és államalkotás szociológiai vonatkozásai, a különböző társadalmi rétegek politikai aktivitásának és elkötelezettségének kérdései és végül a munkásfiatalok és egyetemisták politikai arculatának problémái. A kiadott programból úgy tűnik hogy e kutatási bizottság ülésein főleg nyugati szociológusok szerepeltek, a szocialista országokat néhány lengyel előadás képviselte.

11. *Pszichiátriai szociológia*

Igen élénk és színvonalas volt a pszichiátriai szociológia szekciójának munkája. A pszichiátriai szociológia a szociológia egyik önállósuló ága, amely a pszichés megbetegedések és magatartászavarok kialakulásában szerepet játszó társadalmi tényezőket és az elmeegészségügy szociális sajátosságait kutatja. E problémákkal kapcsolatban az utóbbi húsz év során igen sok vizsgálat történt, ezeknek eredményei ma már mind a pszichiátriában (szociális betegségszemléletek), mind pedig az elmeegészségügyi gyakorlatban (szocioterápiák, terápiás közösség, klubterápiák stb.) tükröződnek. A szekció előadásai mind a megbetegedések szociológiájával mind pedig az ellátási rendszer szociológiájával egyaránt foglalkoztak. A szekció szervezése Eliseo Veron argentin szociológus, a kommunikáció és a viselkedés zavarait kutató Buenos Aires-i Instituto Trocuato di Tella igazgatója vezetésével már a múlt nyár óta folyt. Sikertült a tudományág legnevesebb képviselőit egybegyűjteni, köztük a pszichiátriai szociológia doyen-jét, Warren H. Dunham detroiti professzort, Melvin L. Kohnt, az Amerikai National Institute of Mental Health kutatóját, John A. Clausen professzort, valamint Thomas J. Scheffet, a pszichiátriai szociológiában egyre nagyobb jelentőséget szerző „labelling” elmélet megalkotóját, az epidemiológiai kutatásairól ismert Robert Kleiner professzort, a híres „Midtown Manhattan” vizsgálat vezetőjét, Leo Strolet stb. E neves szakértők között igen érdekes viták alakultak ki. A sok új adat és szempont, ami e viták során felszínre került, valamint az ülések stimulatív, izgalmas légköre az egész szekció folyamatát páratlan élménnyé avatta.

12. *Vallásszociológia*

A vallásszociológiai kutatási bizottság várnai ülésein a tudományos program a szekularizáció kérdéseit ölelte fel. Magyar szempontból említésre méltó, hogy az egyik ülés elnökének Varga Ivánt kérték fel. A bizottság egy ülését a nemzetközi kutatások problémáinak szentelték.

13. *Tudományszociológia*

Ez a kutatási bizottság egyike volt a leghomogénebbeknek, ami főként a bizottság elnökének, R. K. Mertonnak a hatása miatt alakult ki. A várnai ülésekre is a Merton-iskola dominanciája volt jellemző, mert az amerikai és a nyugat-európai résztvevők vagy mind személyes tanítványai Mertonnak, vagy legalábbis tudományos hatása alatt állnak.

A beterjesztett előadások tematikailag nem nagyon csoportosíthatók. A tudományos szociológia legkülönbözőbb kérdéseit tárgyalták, s nem egyszer átugrott más, kifejezetten nem tudományszociológiai területre is. E kutatási bizottság ülésén hangzott el Szesztay Andrásnak a Kodály-iskolával foglalkozó előadása.

14. *Sportszociológia*

Meglepően sok tanulmányt terjesztettek elő a sportszociológiai kutatási bizottság üléseire is. Két fő témakör került megvitatásra: a tanulmányok egy része a sport társadalmi funkcióival foglalkozott, más előadások pedig a sportot, mint szubkultúrát mutatták be. Amerikaiak mellett főként lengyel és keletnémet szociológusok vettek részt az üléseken.

15. *Munkaszociológia*

A munkaszociológiai kutatási bizottság viszonylag koncentrált programmal dolgozott.

Három témakör került megvitatásra, méghozzá a következők: a gazdasági szervezetek szociológiai problémái (önigazgatás problémái, nemzetközi gazdasági szervezetek); a dolgozók motivációja és részvétele, a műszaki és társadalmi változás összefüggései.

16. *Városszociológia*

A városszociológiai kutatási bizottság megalakulása óta permanens válságban él. A bizottság ennek a válságnak a jegyében ült össze Várnában is: jellemző, hogy sem a bizottság elnöke, sem titkára nem jött el a VII. Szocioló-

giai Világkongresszusra és a kutatási bizottság tagjai közül is csak egy vett részt az üléseken. Teljesen balszerencsés volt a témaválasztás is: a faji és a törzsi problémák városi vetületeit tűzték vitára a városszociológiai bizottságban egy olyan világkongresszuson, amely a társadalmi tervezéssel foglalkozott! Nem kell csodálkoznunk tehát, ha a kutatási bizottság munkája a szakemberek legnagyobb elégedetlenségét váltotta ki. A szociológiai városszociológiai bizottságban foglalkozók más rendezvények munkájába kapcsolódtak be. A városszociológiai bizottság ülésein így zömében színvonalatlan, csak szűk részletproblémákkal foglalkozó előadások hangzottak el.

17. *Társadalmi rétegződés*

A kutatási bizottság ülésein ez alkalommal elsősorban a társadalmi mobilitás problémáit vitatták meg, különösen sok teret szentelve a kelet-európai szocialista országok sajátos helyzetének.

18. *A szegénységgel, társadalmi jóléttel és a szociálpolitikával foglalkozó kutatási bizottság*

E kutatási bizottság üléseit nem árasztották el mennyiségileg oly mértékben tanulmányokkal, mint az a legtöbb esetben jellemző volt. Így a beterjesztett tanulmányok érdemi vitájára is inkább sor kerülhetett. Négy problémakört vitattak. Tanulmányok hangzottak el a szociálpolitika és a demográfiai változás összefüggéseiről, a szociálpolitikának a lakosság gazdasági létfeltételeire, mindenekelőtt a jövedelmi viszonyaira gyakorolt hatásáról, a szociálpolitika tervezésének a kérdéseiről és végül a szociálpolitikának a társadalmi struktúra változásában játszott szerepéről. Viták elsősorban a társadalmi mobilitás kérdésével kapcsolatban alakultak ki.

19. *Tudásszociológia*

A tudásszociológiai kutatási bizottság programja nem koncentrálna néhány kiemelt probléma köré. Az antropológia és a tudásszociológia viszonya volt az egyetlen specifikus kérdés, ami az általános vitában különös hangsúlyt kapott.

E) *Ad hoc csoportok*

Mint már utaltunk rá a Várnai Világkongresszushoz kapcsolódva összesen 17 ad hoc csoport működött. Nem tudtuk valamennyi tevékenységét figyelemmel kísérni, ezért csak néhány ad hoc csoport munkájáról számolunk be röviden.

1. *Az aspirációk, a szükségletek és a fejlődés*

Ennek a csoportnak a munkáját P. H. Chombart de Lauwe szervezte. Chombart de Lauwe néhány évvel ezelőtt kezdeményezett egy nemzetközi kutatást az aspirációkkal és a szükségletekkel kapcsolatban. E kutatásban való részvételre mindenekelőtt a kelet-európai országokat és a fejlődő országokat igyekezett megnyerni. Várnában azok találkoztak, akik az évek során valamilyen formában kapcsolódtak e vállalkozáshoz. E csoportban tartott előadást Losonczy Ágnes és H. Sas Judit is. Bár magyarok idáig a nemzetközi összehasonlító vizsgálatban nem vettek részt, de egyéb kutatásainknak voltak a témakörben hasznosítható eredményei.

2. *A jövővel kapcsolatos állásfoglalások*

Johan Galtung irányítása alatt a bécsi koordinációs központ szervezésében nemzetközi összehasonlító vizsgálat folyik a jövővel kapcsolatos állásfoglalások feltárására. E kutatás munkatársai J. Galtung vezetése alatt Várnában is találkoztak és megvitatták a vizsgálat időszerű problémáit.

3. *A „Social engineering” problémái*

A. Podgorecki lengyel szociológus szervezte ezt az ad hoc csoportot. A csoport munkájában résztvevők elhatározták, hogy megkísérik egy új kutatási bizottság létrehozását.

4. *A nemzetközi kapcsolatok szociológiája*

Az ad hoc csoport ülésein két kérdéskör került megvitatásra: a nemzetközi feszültségek csökkentésének a problémája és a rendszerelemzés jelentősége és lehetőségei. A csoport munkájában szinte kizárólag kelet-európai szociológusok vettek részt, így az ad hoc csoport vitái sajnos nem biztosítottak áttekintést a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának általános eredményeiről. Még a szocialista országok közül is távolmaradt az ülésekről Lengyelország és Jugoszlávia. A csoport munkájában elsősorban a szovjet szociológusok vettek részt. A vitában felszólalt Herczegh Géza is.

5. *Időmérleg-kutatások*

A nemzetközi időmérleg-kutatások már a VI. Világkongresszuson is külön kerekasztal-konferencia témáját képezték. Ez az ad hoc csoport ennek folytatását biztosította. Ülésein előadások hangzottak el, melyek az időmérleg-módszerekkel végzett újabb kutatások eredményeiről számoltak be, valamint megvitatták a jövőbeni összehasonlító vizsgálatok lehetőségeit is.

6. *A leninizmus és a modern társadalmi fejlődés elméletei*

A Lenin-centenárium jegyében rendezett ad hoc csoport ülésein három fő témakör került megvitatásra: 1. Az imperializmus, a modern kapitalizmus problémái, az e kérdéssel foglalkozó lenini elemzés érvényessége. 2. A szocialista forradalom kérdései. 3. A leninizmus alkalmazhatósága a társadalmi prognosztikában.

Az üléseken vitákra gyakorlatilag nem került sor, márcsak azért sem, mert a tanulmányok felolvasása minden rendelkezésre álló időt igénybe vett. A résztvevők nagyobb részét a szocialista országok képviselői voltak. Előadást tartott ebben az ad hoc csoportban Bánlaky Pál is.

*

Összefoglalva megállapítható, hogy a VII. Szociológiai Világkongresszus lehetőséget nyújtott arra, hogy a szocialista országok, s köztük hazánk szociológusai bebizonyítsák, hogy a szociológia egy évtized alatt milyen fejlődést tett meg a világ e részében. A magyar szociológusok mértéktartó szerénységgel, jól előkészített tanulmányokkal helyt is álltak. A kongresszus — más mammutrendezvényekhez hasonlóan — azonban nem képviselt különösebben magas tudományos színvonalat. A jövőben a nemzetközi szociológiai élet inkább a kutatási bizottságok által szervezendő regionális és szakkérdésekkel foglalkozó szemináriumokban zajlik majd. Ezért kíváncsok, hogy a magyar szociológia az eddigieknél fokozottabb mértékben kapcsolódjék be a kutatási bizottságok munkájába. A kongresszus legnagyobb tanulságának pedig azt tekintjük, hogy viszonylagos elmaradottságunk nem behozhatatlan és csak a magyar társadalom égetően fontos problémáinak feltárásával vívhatjuk ki a nemzetközi elismerést is. A kongresszus tapasztalatai tehát további munkára serkentik a szociológia hazai művelőit.

Budapest, 1970. december 10.

A világkongresszus magyar anyagai és előadásai

1. Research Activities at the Institute of Sociology (+ bibliography)
2. Rudolf, Andorka—B. Buda—Í. Hegedüs—J. Kiss: The Influence of Social Change on the Frequency of certain forms of deviant behaviour
3. P. Bánlaky: Lenin and Sociology
4. L. Cseh-Szombathy: The Internalization of deviant behaviour patterns during the socialization in family
5. J. Farkas: Use of Network-Models in Social Planning
6. Zs. Ferge: Comment Perçoivent les enseignants la relation entre l'École et la Société
7. J. Füredi: A comparative Study on the milieu of Hungarian Psychiatric wards
8. Gy. Fukász: The future society and the Technical progress
9. A. Havas: Vocational guidance in Hungary
10. A. Hegedüs: Economic reforms and changes in the power structure
11. A. Hegedüs—M. Márkus: The community and the individual
12. P. Józsa: L'État actuel de la consommation des biens culturels dans les sociétés développées et les possibilités de l'influencer

13. I. Kemény: Social Change and History
14. K. Kulcsár: Legal Agents of Social Change
15. T. Laky: The instrument compelling the organizations to conform
16. A. Losonczi—J. Sas: Some Problems of Aspiration Research
17. P. Lőcsei: Syndiasmos in Contemporary Budapest
18. I. Márkus: The agricultural population of Hungary, planned changes in their way of life
19. L. Molnár: Functions of Politics in Social Planning
20. Molnár Lászlóné: The major trends of social change in Hungarian villages
21. P. Pataki: La structure du champ social de la jeunesse estudiantine et l'urbanisation
22. A. Szesztay: „Schools” of scholars on Hungary — Z. Kodaly and his disciplines
23. A. Szesztay: Un Moyen de Communication entre la Micro et Macrosociologie: le „Portrait Sociologique”
24. I. Szűcs—I. Tóth: A sociological programme for townplanning
25. B. Vészi: Economic changes and political structures
26. Z. Zsille: Chances of Youth

A KGST-INTEGRÁCIÓ PROBLÉMÁI

TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A KGST-PIAC PROBLÉMÁIRÓL

KISS TIBOR

A Magyar Tudományos Akadémia adott otthont a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága Budapesten 1970. november 17—19-én „A KGST piac jellege és problémái” c. nemzetközi tudományos konferenciájának, amelyen a KGST-országok neves közgazdászai, a KGST-integráció kérdéseinek szakértői vettek részt.

A tudományos konferencia célja az volt, hogy a KGST-integráció továbbfejlesztésének egyes kérdéseit tudományos szempontból elemezzék. A KGST tárgyalásokon a KGST-országok nemzeti delegációi egyes kérdések megvitatásánál nagyobb mértékben ütköznek bele sajátos nemzeti érdekekbe mint tudományos konferenciákon, amikor közgazdászok többé-kevésbé saját tudományos nézeteiket fejthetik ki, vitathatják meg. A KGST-országok közgazdászainak közvetlen eszmecseréje egyes kérdésekben elősegítheti az országok delegációi nézeteinek jobb megismerését, előmozdíthatja nézetek közeledését.

A KGST-integrációban, a KGST-keretében a *közgazdaságtudomány fejlődése elmaradt* a gyakorlati gazdaságpolitika mögött, a KGST-ben nem fejlődött kellőképpen a gyakorlat általánosítása és kritikai elemzése sem. Az egyes KGST-országokban a KGST-vel foglalkozó közgazdaságtudomány különböző mértékben és intenzitásban fejlődött. Az egyes KGST-országokban elmaradt a KGST-integráció fejlődésének kritikai elemzése és a továbbfejlődés perspektíváinak beható tanulmányozása. Ez fékezte a KGST-intézményeinek keretében végzett közgazdaságtudomány előrehaladását is.

A KGST több mint két évtizedes fejlődésének tapasztalatait elemezve kétségtelenül megállapítható, hogy az együttműködés közgazdasági elmélete ért el bizonyos eredményeket, része volt abban, hogy a KGST-országok gazdasági együttműködési elveiben, módszereiben és gyakorlatában jelentős fejlődés következett be. Mindemellett megállapítható az is, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélete nem kellőképpen töltötte be a szerepet, hogy utat mutasson a gyakorlatnak. Az elmélet elmaradottságának jelentékeny szerepe van abban, hogy a KGST-országok gazdasági együttműködésének formái és módszerei nem kielégítően fejlődtek.

Számos fontos kérdés megvitatását a KGST keretében nem is lehetett

célul kitűzni, csupán a KGST-országok vezetőinek 1969. évi értekezlete határozatai alapján nyílt lehetőség ilyen kérdések közös tanulmányozására. Az általános irányelvek, az együttműködés formái fejlesztésének kidolgozása közben azonban nemcsak az érdekkülönbségek, hanem a különböző nézetek kerülnek előtérbe, amelyek nehezítik a tisztánlátást és az előrehaladást.

A KGST-világpiac, az egész KGST-integráció továbbfejlesztése kérdésében vélemény-nézetkülönbségek mutatkoznak. Ezek részben érdekkülönbségekből származnak, részben különböző utakon látják a továbbfejlesztés megoldását. Sokszor találkozunk azonban olyan nézetekkel is, amelyek eltakarják, hogy mögöttük érdekkülönbségek húzódnak meg.

A tudományos vizsgálódásnak az a fő feladata ezekben a kérdésekben, hogy mind az eddigi fejlődésről, mind a továbbfejlesztés feladatairól viszonylag objektív elemzést készítsen. Naivitás volna azt hinni, hogy az országok tudományos dolgozói valamiféle absztrakt környezetben élnek és ilyen vagy amolyan módon állásfoglalásaikban nem tükröződnek azoknak az országoknak az érdekei, ahonnan származnak. A viszonylagos objektivitásra való törekvést megkönnyíti azonban az, hogy mindannyian egyrészt országaink saját érdekeit is a marxizmus—leninizmus talaján kívánjuk igazolni, másrészt a proletár-internacionalizmus arra kötelez minket, hogy próbáljuk meg egymás nézeteit, szándékait és érdekeit megérteni és a nemzetközi osztályharc szempontjából elemezni.

A KGST 1969. évi XXIII. ülészaka határozta el, hogy ki kell dolgozni a fejlettebb integráció megvalósításának a programját és annak alapján fokozatosan létre is kell azt hozni. Ettől kezdve megélenkült a KGST-integrációval kapcsolatos közgazdasági kutató munka.

A programkészítés folyamatban van. Ebben a fázisban a közgazdasági kutatómunka különösen fontos. Egyes kérdésekben lényeges előrehaladás mutatkozik, így pl. a rendszeres gazdaságpolitikai konzultációkban, a tervek egyeztetése módszereinek fejlesztésében, a kontingenseken kívüli kereskedelem növelésében, a beruházási bank létrehozásában stb.

A Magyar Szocialista Munkáspárt X. Kongresszusán Nyers Rezső elvtárs hangsúlyozta, hogy a programkészítés még folyik, annak átfogó értékelése még nem lehetséges.

Bizonyos azonban az, hogy a programkészítés is csak egy sor kompromisszum alapján lehetséges, éppen ezért az integráció programja is csak egy folyamatot jelöl majd, amelyet állandóan fejleszteni kell.

„Milyen legyen az integráció eszközrendszere? Elvileg tisztázott — mondotta Nyers elvtárs —, hogy az eszközrendszerben három dolgot kell szervesen összekapcsolni: az országok közti gazdaságpolitikai konzultációt, a népgazdasági tervek egyeztetését és a sokoldalú közgazdasági szabályok, szabályozók rendszerét. Nem tisztázott még ennek a három tényezőnek összefüggése és helyes szerepmegosztása.”

„A KGST piac jellege és problémái” címen a tudományos konferencia elsősorban azokat a kérdéseket vitatta meg, amelyek megoldása tekintetében még különbözőek a nézetek.

A konferencia munkájában a Bolgár Népköztársaság, a Magyar Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Román Szocialista Köztársaság, a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, Mongólia tudományos és gyakorlati dolgozóinak delegációi, a KGST Titkárságának munkatársai vettek részt.

A konferenciát Apró Antal elvtárs, miniszterelnökhelyettes nyitotta meg. Apró elvtárs hangsúlyozta: a szocialista integráció fokozatos megvalósításának feladatai egész sor olyan új problémát vetnek fel, amelyek megoldásához a szocialista közgazdaságtudomány művelőinek részvétele nélkülözhetetlen. Ezért nagyon időszerűek azok a kérdések, amelyeket a KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának határozata alapján a konferencián tárgyaltak. Többek között a tervkoordináció továbbfejlesztésének, a nemzetközi gyártásszakosítás és kooperáció elmélyítésének problémái, a KGST-országok valutáris és pénzügyi rendszerének továbbfejlesztése mind olyan problémák, amelyek szerves részét képezik a KGST-országok gazdasági integrációja nagy ügyének.

Természetesen — mondotta — nem gondolom, hogy e kérdések máról holnapra megoldhatók, és azt sem, hogy a mostani konferencia egycsapásra tisztázni tudná a napirendre tűzött kérdésekben felmerülő összes problémákat. Mégis úgy vélem, hogy olyan szakaszban vagyunk, amelyben a KGST-országok vezető közgazdászainak közvetlen eszmecseréje nagy lépéssel viheti előre a kérdések megoldását. A KGST-ben alkalmazott munkamódszereinkből nagyon is hiányzik a fontosabb kérdések rendszeres elméleti megvitatása és ugyancsak kevésbé alkalmazzuk a kötetlen nemzetközi eszmecserét, pedig a szabadabb beszélgetésekből álló eszmecserék, viták ma már nélkülözhetetlenek. A konferencia hasznos fóruma lehet az országaink közötti gazdasági együttműködés aktuális, eleven és közérdekű kérdéseinek. Az itt lefolytatandó viták segíteni fogják a vélemények közelítését, illetve azonos álláspontok kialakítását.

A Magyar Népköztársaság kormánya a jövőben is megtesz mindent, hogy elősegítse az országaink közötti gazdasági és műszaki-tudományos kapcsolatok továbbfejlesztését, egy — a mainál szorosabb — gazdasági integráció létrehozását. Ez egyaránt szolgálja mind az egyes országok, mind az egész szocialista közösség érdekeit — mondotta befejezésül Apró Antal.

A konferencia résztvevőit *Friss István akadémikus*, a KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága magyar delegációjának vezetője üdvözölte, majd rámutatott arra, hogy a tudományos konferencia célja, hogy segítse elő a KGST-integráció elvi kérdéseinek tisztázását, és megjelölte a konferencia

vitájának a módszerét, ami lehetővé tette, hogy minden egyes előadó a saját tudományos nézeteit fejthesse ki. Friss elvtárs hangsúlyozta, hogy az integráció kidolgozása során a gyakorlatnak és az elméletnek egymás kölcsönhatásában kell fejlődnie. A konferencia szabad légkörű tudományos vitája minden bizonnyal hozzájárul — mondotta — mind a tudomány, mind a gyakorlat fejlődéséhez, az integrációs folyamat előrehaladásához.

A konferencia során 29 írásban előzőlegbe nyújtott előadást vitattak meg. Ezeket az előadásokat három kérdéscsoportba osztották.

- I. *A KGST piac jellege.* Tervkoordináció és áruforgalom. Gyártásszakosítás és áruforgalom. A tervezési, irányítási és gazdasági ösztönzési rendszer (mechanizmus) nemzeti és nemzetközi sajátosságai. A gazdálkodó szervezetek közvetlen kapcsolatainak fejlesztése. A külkereskedelmi csere formái, a kontingensek stb. további fejlesztésének problémái. (A kérdés megtárgyalásában 21 fő vett részt.)
- II. *A KGST árrendszere.* Árak és kölcsönös előnyök. A belföldi árrendszert és a világpiaci árak közötti kapcsolat stb.
- III. *A KGST tagállamok valutarendszerének fejlesztése.* A multilaterális kereskedelmi forgalom fejlesztése. A devizák konvertibilitása megvalósításának feltételei és lehetőségei stb.

A kérdések megtárgyalásában 27 fő vett részt.

Az első kérdéscsoport vitáját dr. Gadó Ottó, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, a második és harmadik kérdéscsoport vitáját dr. Csikós-Nagy Béla az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke vezette.

Az első kérdéscsoportban a legvitatottabb probléma a tervkoordináció és a piac összehangolásának módszere volt.

Ehhez a csoporthoz a következő előadások tartoztak:

Dr. Gadó Ottó: A magyar gazdaságirányítási rendszer, a terv és a szabályozás kapcsolata. Ebben az előadásban a szerző bemutatta, hogy a magyar gazdasági mechanizmusban a terv a központi szabályozó, formáló erő és a magyar gazdasági szabályozók feladata, hogy elősegítsék a terv által kitűzött célok megvalósítását.

Dr. Wilczek Jenő: A KGST-országok belső gazdaságirányítási rendszerének összefüggései a KGST nemzetközi piacának mechanizmusával, valamint *dr. Kiss Tibor:* „A termelési viszonyok szerepe a KGST-integráció fejlődésében” c. előadásai különböző oldalról mutatták be, hogy az egyes országok belső mechanizmusa, valamint a KGST-országok nemzetközi mechanizmusa kölcsönhatásban vannak egymással. Az egyes országok belső mechanizmusa különböző módokon biztosítja, hogy a tervkoordináció, az egyeztetett áruforgalom megállapodásai megfelelően érvényesüljenek, viszont a nemzetközi mechanizmusban is korrigálni kell azokat a formákat és módszereket, amelyek

elavultak, amelyek mind kevésbé segítik elő az egyes tagországok tervgazdaságainak integrálódó összefonódásait.

Ehhez a körhöz kapcsolódott *dr. Ausch Sándor*: „Terv, piac és integráció a KGST-országokban” c. előadása, amelyben többek között arról volt szó, hogy nem lehetséges valóságos piac létrehozása az egyes KGST-országok közötti kapcsolatokban, ha ilyen nincs az egyes országokon belül, és hogy e piac léte az államközi szinten tudatosan struktúra-alakító integrációnak is fontos feltétele.

A. Ljutov professzor (Bulgária) előadásában hangsúlyozta, hogy a KGST-piacon, noha ez kevésbé szervezett piac mint a hazai, nem uralkodnak és nem is uralkodhatnak spontán megnyilvánulások. Ljutov professzornak ezen megállapítása még azon előadókkal szemben is külön állásfoglalást jelentett, akik a tervezés elsődlegességét hangsúlyozták. (Hozzáteszem, hogy lényegében senki sem vitatta, hogy a tervezésnek elsődleges szerepe van, csak a jelenlegi helyzetben a piaci szabályozók szerepe egyik-másik előadásban nagyobb hangsúlyt kap, mert ezek eddig háttérbe voltak szorítva.) Ljutov professzor előadásának további részében ugyancsak elismerte annak szükségességét, hogy a piaci kategóriáknak az eddigiekhez képest nagyobb szerepet kell kapniuk, valamint sokkal nagyobb mértékben kell létrehozni a vállalatok közötti közvetlenebb nemzetközi kapcsolatokat.

Dr. Steeger professzor (NDK) e kérdések kapcsán azt emelte ki, hogy meg kell oldani prognózisok komplex egyeztetését. Ezzel összhangban fontos feladat egyrészt dinamikusan prognosztizálni a piac mozgását és beiktatni azokat a tervezésbe, másrésztől tervszerűen alakítani a piacot.

Dr. Zala Júlia és *Balassa Ákos* hozzászólásaikban különböző módokon illusztrálták a terv és piac egységét. Így pl. Zala Júlia rámutatott arra, hogy a magyar gazdálkodás sohasem érte el a tervszerűségnek azt a fokát, mint melyet az új gazdasági mechanizmus körülményei között megvalósult és ezt azok a gazdasági szabályozók tették lehetővé, amelyek az emberek cselekvését a terv céljai megvalósításának irányába ösztönözték. Balassa Ákos többek között azt vázolta, hogy a társadalmi termelés hatékonyságának növelését előtérbe helyező gazdaságpolitikát a tervcélok alapján szabályozott piac és az önálló vállalatok tevékenységével lehet a legkedvezőbben megvalósítani.

O. Bogomolov (Szovjetunió) nem értett egyet azzal, hogy a kontingensen kívüli szabad forgalom növelése kívánatos lenne. A KGST-piac problémáival kapcsolatosan többek között kifejtette: „A nemzetközi szocialista integrációnak nézetem szerint — mondotta — elsősorban az a lényege, hogy a termelés koncentrációjában és centralizációjában, valamint az egyes országok gazdasági struktúrájának összehangolásában érjünk el egy magasabb szintet. Ha pedig ez a lényeg, akkor ez a termelőerők és a termelési viszonyok nemzetközivé válásának minőségileg új fokában fejeződik ki. A nemzetközi szocialista integráció fejlődése ezzel együtt megfelelő változásokat és korrekciókat von

maga után a nemzetközi áru- és pénzforgalom szférájában is, szükségessé teszi némely olyan gazdasági és intézményi korlátoknak a megszüntetését, amelyek megnehezítik — Marx szavaival élve — az országok közötti „anyagcserét”. Az integráció ezért nemcsak a termeléssel összefüggő országok közötti kapcsolatok formáknak és módszereknek a továbbfejlesztését teszi szükségessé, hanem azokat is, amelyek a megtermelt termékek cseréjéhez kapcsolódnak.

A KGST-országok gazdaságának integrációja ezért nemzetközi piacuk bővülését és megszilárdulását, a nemzetközi piac és a nemzeti piacok közötti szorosabb és szervezettebb kapcsolat kialakulását tételezi fel. Úgy vélem azonban, hogy a mi körülményeink között az integráció alapvető céljai anélkül is megvalósíthatók, hogy a belső piacokat a KGST-országok közös piacává, vagyis olyan piaccá egyesítenénk, amelyben már ismeretlenek az egyes belső piacokat elválasztó gazdasági korlátok. A dolgok reális állása arról tanúskodik, hogy — legalábbis a belátható jövőben — fennmarad a KGST-országok nemzetközi piacának bizonyos elkülönültsége. És ez meggyőződésem szerint — mondotta — nem azt fejezi ki, hogy integrációnk valamilyen szempontból nem teljes értékű, hanem azt, hogy a tőkés integrációhoz képest minőségileg új vonások, előnyök jellemzik.

A szocialista országok integrációjában nyilvánvalóan nem játszhat olyan nagy szerepet a piaci mechanizmus, mint a tőke országaiban. A termelési eszközök szocialista tulajdona lehetőséget nyújt arra, hogy az egyes országok gazdasági struktúrájának összehangolását ne a piaci hatások kerülőútján ériék el, azaz pontosabban nem annyira ezen az úton, mint inkább közvetlenebb és hatékonyabb módon, az államok tudatos, célirányos szabályozó tevékenysége útján. Az árupénz mechanizmus önmagában még nem képes arra, hogy biztosítsa a társadalmi termelés hatékonyságának hirtelen emelkedését. A *nemzeti gazdasági struktúrák változásának*, azaz a nemzetközi szocialista integráció által megkívánt, korunk tudományos-technikai forradalma által elengedhetetlenül szükségessé tett átalakításuknak az *állami terv a leghatékonyabb eszköze*. A közös tervező tevékenységnek mint az integrációs intézkedések megvalósításához szükséges gazdasági mechanizmus fő láncszemének fontosságából következik, hogy minden lehetséges módon tökéletesíteni kell, növelni kell terjedelmét és javítani kell módszerein. Én — hangsúlyozta Bogomolov et. — nem a piaci törvények érvényesülését és a piaci kategóriák hatását gátló ismert korlátozások megszüntetését tartanám a legfontosabb teendőnek avégett, hogy meggyorsuljon a KGST-országok gazdasági integrációjának folyamata. Teljes mértékben elismerem, hogy az áru-pénz kategóriák és eszközök jobb felhasználása a szocialista országok közötti munkamegosztás elmélyítése céljából fontos és halaszthatatlan feladat, mégis úgy vélem, hogy nem itt kell keresni e folyamat „alapvető ellentmondását” vagy alapvető nehézségét. Úgy tetszik, nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk az olyan intézkedések rendezésének, amelyek a közös tervező tevékenység és közös programozás

fejlesztését, a külgazdasági politika és az ezzel kapcsolatos tervdöntések tudományos megalapozottságának fokozását, a külgazdasági tevékenység tervszerű irányításának és szervezeti formáinak tökéletesítését szolgálják országainkban.

Természetesen az a kérdés, hogy mit kell hangsúlyozni, az integrációs folyamat szabályozásának állami—politikai vagy piaci módszereit, nem téríthet el bennünket a jelen vita alapvető feladatától: a szocialista világpiacon érvényesülő áru—pénz kapcsolatok tökéletesítésével és a szabályozás piaci és állami—politikai eszközeinek összehangolásával kapcsolatos problémák megvitatásától.”

A kontingensen kívüli szabadforgalom növelését Magyarország kezdeményezte és Csehszlovákiával kötött kétoldalú egyezmény 1968. január elsején életbe is lépett. A KGST integráció továbbfejlesztése kérdésében különösen Magyarország és Lengyelország képviselői szorgalmazzák a kontingensen kívüli szabad forgalom növelését. Ezen kérdésekkel foglalkoztak a következő előadások: professzor dr. *J. Szoldaczuk* (Lengyelország): A KGST országok kereskedelme és együttműködése; *Rédei Jenő*: A külkereskedelmi egyezmények rendszerének továbbfejlesztése; dr. *Juhár Zoltán*: Fogyasztási cikkek növekvő árucsereforgalma és a KGST-országok gazdasági integrációja; *Kiss Tibor*: A termelési viszonyok szerepe a KGST-integráció fejlődésében.

A kontingensen kívüli forgalom növelésének a hívei azzal érvelnek, hogy a vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok és a közöttük kialakuló szabad forgalom rugalmasabbá teszi a kereskedelmet és sokkal mozgékonyabban elégíthetik ki egymás igényeit. Az ellenzők szerint a szabad forgalom nem illeszthető be a tervszerűségbe, és így ez olyan spontán mozgásokat eredményezhet, amelyek károssá válhatnak a tervgazdálkodás számára.

A magyar gazdasági mechanizmus példája a tervszerűség növekedését tanúsítja, noha a vállalatok egymás között nem kötelező tervmutatók, hanem szabad megállapodás alapján bonyolítják le egymás közötti forgalmukat.

T. Melinte, U. Horovitz, J. Olteanu (Románia) közös előadása: „Világpiac, gazdasági együttműködés és a népgazdaság tervezése” címen a szerzők többek között kifejtették, hogy Románia nagyra értékeli a KGST-vel való kapcsolatait, bemutatták Románia gazdasági kapcsolatainak fejlődését a KGST-vel, valamint a világ többi részével. Többek között kifejtették: „A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés elmélyítésének legfőbb feltétele, hogy népgazdaságaik fejlettségi színvonala elérje az iparilag fejlett országok színvonalát.

A műszaki haladásnak a nemzetközi kereskedelem struktúrájára gyakorolt egyik fontos hatása, hogy a nemzetközi munkamegosztás fő típusa: „az alaptermék-feldolgozott termék” megváltozott és a szakosítás és kooperáció alapján létrejött a: „gépek-gépek”, „vegyipar-vegyipar” stb. cseréje.

A román külkereskedelemben hozott intézkedések elsősorban arra irá-

nyultak, hogy a termelők közelebbi kapcsolatba kerüljenek a külföldi piaccal. Ezért egyes export és import tevékenységet az ágazati minisztériumoknak és ipari egyesüléseknek adták át azzal, hogy bizonyos termékcsoportok importját néhány ipari egyesülés koordinálja. A külkereskedelmi vállalatok bizonyos formában működnek. Intézkedéseket hoztak a külkereskedelem elszámolási és árrendszerének tökéletesítésére, a gyártó vállalatok ösztönzésére. Lehetővé teszik, hogy román gazdálkodó szervek és külkereskedelmi vállalatok külföldön kereskedelmi, illetve ipari társaságokat létesítsenek vagy külföldiekkel társulva ilyenek jöjjenek létre Romániában, fenntartva a román tulajdont. Tervezik, hogy a tapasztalatok felgyülemelésének mértékében ipari egyesülések közvetlen export—import tevékenység folytatására jogot kapnak és új export ösztönzési rendszert vezetnek be.

Külön ki kell emelnem az első kérdéscsoporthoz tartozó előadások között *V. M. Sasztjiko* és *J. Sz. Sirjajev*: Kölcsönhatás a KGST regionális piaca és a harmadik országok piaca között” c. előadást, amely a kapitalista és a szocialista világgazdaság kölcsönhatásait elemezte tudományos felkészültséggel.

Az első kérdéscsoport vitáját dr. Gadó Ottó foglalta össze. Hangsúlyozta, hogy az elérendő célok tekintetében lényegében teljes volt az egyetértés, a vita inkább a legalkalmasabb módszerekről, e módszerek kombinálási arányáról, üteméről folyt. A vita eredményeként a résztvevők jobban megismerték egymás nézeteit a KGST-tagállamok piacának jellegéről, problémáiról, a tervkoordináció, a gyártásszakosítás és a termelési kooperáció, valamint az áruforgalom összefüggéseiről, a nemzeti és nemzetközi gazdasági mechanizmusok sajátosságairól, a vállalatok közvetlen kapcsolatainak szerepéről stb.

A KGST-piac jellegével kapcsolatban az összefoglaló hangsúlyozta: a KGST-országok piaca olyan sajátos — a kapitalista országok gazdasági közösségeitől eltérő — nemzetközi piac, amelyen partnerként államok és állami vállalatok lépnek fel. Ugyanakkor a KGST-piac az egész világpiac része, elkülönülése tehát csak viszonylagos. A belső piacoktól való elkülönülés pedig a pénz- és árrendszerben, a kereskedelem speciális szervezési formáiban, az áruforgalom szerkezetében nyilvánul meg. A KGST-országok gazdaságának integrálódását el lehet érni a piacok teljes egyesülése nélkül, hiszen a gazdasági korlátokat teljes mértékben ledönteni nem lehet, a nemzeti gazdaságok megmaradnak. Ez nem az integráció valamilyen tökéletlensége, hanem új vonás a kapitalista integrációval szemben.

A konferencia legvitatottabb kérdése a tervkoordináció és a piac összehangolásának módja volt. Az összefoglaló kiemelte: teljes egyetértés van abban, hogy a terv és a piac kérdését nem lehet itt „vagy-vagy” kérdésnek tekinteni. A terv és a piaci kapcsolatok megfelelő összehangolásával kell haladni az integráció felé. Egyetértve abban, hogy a piaci viszonyokat sem le-, sem túlbecsülni nem szabad, a vélemények eltérése e tényezők súlyozásában és esetleg ütemében van. A fejlesztés távolabbi sarkalatos kérdéseiben minden

országban az állam hozza a döntéseket és ezek összehangolása alapvetően államközi feladat. A kisebb kérdésekben azonban nem szükségképpen előzi meg részletekbe menő állami döntés a nemzetközi együttműködést. Felmerült a vitában — bár e tekintetben is voltak véleménykülönbségek —, hogy amit tervkoordinációnak nevezünk, az eddig nem a termelési együttműködés összehangolása volt, hanem inkább a külkereskedelmi szállításoké. Célszerűnek látszik olyan hatékony együttműködési változatok, alternatív prognózisok kidolgozása, amelyek jóval megelőzik a tervet. Mindenesetre, ha a tervek koordinálása az egész újratermelési folyamatra kiterjed, akkor abban szükségképpen szerepet kap a termelés mellett az értékesítés is.

A piaci kapcsolatok kérdése állt tulajdonképpen a vállalati kapcsolatokról szóló vita középpontjában is. Többen hangsúlyozták, hogy az egyes ágazatok koordinálásában a terv az elsődlegesség, ugyanakkor a szabadabb vállalati árukapcsolatoknak nagyobb teret kell adni. A vállalatok anyagi érdekeltségi rendszerét az egyes országoknak módjukban van úgy szabályozni, hogy a vállalati döntések egybeesnek a népgazdasági érdekekkel és ezzel megteremthetők a vállalatok nemzetközi kapcsolatainak előfeltételei. Felmerült a vitában a vállalati jogok egységesítésére való törekvés szükségessége is.

A második csoportba tartoztak a KGST-árrendszer problémáiról szóló előadások. Az előadók jelentős része foglalkozott — mint egyik központi problémával — a KGST-árrendszer kérdésével.

A bolgár közgazdászok, így A. Ljutov, V. Ivanova, K. Kirova, Sz. Krisztev, T. Kutiev előadásaiban vezérfonalként húzódott végig az a kívánság, hogy ki kell alakítani a szocialista világpiac saját árbázisát és ezen belül ösztönzőként meg kell emelni a mezőgazdasági és élelmiszeripari árakat. Ez különösen Krisztev: „A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek szerződéses árai”, valamint Kutiev: „Árképzés a kölcsönös kereskedelemben” c. előadásaiban nyilvánult meg.

N. Bautyina (Szovjetunió) az egyenértékűség és a kölcsönös előnyök kérdésével foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy az összáruforgalomban az egyes országok különböző anyagi eredményeket érnek el. Előfordul, hogy ebből egyes közgazdászok olyan következtetéseket vonnak le, hogy a KGST-piacon sem valósul meg az egyenértékű csere. A KGST-piacon a nemzetközi érték az irányadó, amelytől a nemzeti érdekek eltérnek. A kölcsönös előny viszont az összáruforgalomban részt vevő áruk világpiaci árainak és nemzeti árainak különbségeiből adódó eredmények összessége.

A. Boriszenko—J. Samraj (Szovjetunió): „A KGST-országok piacán a szerződéses árak tökéletesítésének problémái” c. előadásukban megállapították, hogy a csere naturalizálását nem az érték kategóriák háttérbeszorítása, hanem az egysúlyhiány, a fejlettségi elmaradottság behozása stb. idézik elő. A magas gép árszint a világpiaci árak felhasználásánál nem kellően veszik figyelembe a világpiaci áralakulás áron kívüli tényezőit (minőség, szállítási

feltételek, mennyiség, garancia, hitel stb.), továbbá a világpiaci árak változását. A szocialista árrendszer fejlődésénél nem a világpiaci áraktól való eltérés, nem külön árak konstruálása a feladat, hanem a világpiaci árak helyesebb és következetesebb gyakorlati felhasználását kell megteremteni. Az árstabilitás elve fenntartandó, a folyó világpiaci árak alkalmazása nem helyes. Javasolják a „csúszó” árstabilizálás módszerének alkalmazását. Meg kell állapítani azokat a kritériumokat, amelyek alapul szolgálnak a szerződéses árak változtatásához.

Dr. G. Gräebig (NDK): „Az áru- és pénzvviszonyok tervszerű felhasználása a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjában” c. előadásában többek közt kiemelte, hogy az áru- és pénzvviszonyok tökéletesítése szerves részét képezi a tervgazdálkodásnak, a tervkoordinációnak. Nem a KGST piac szabályozó szerepéről van szó, hanem az áru- pénzvviszonyok fokozott felhasználásáról, beleértve a piaci folyamatokat is. Az áru- és pénzvviszonyokat tervszerűen, fő funkciójukkal összhangban kell felhasználni: 1. a társadalmi ráfordítások mérőjeként; 2. gazdasági szabályozóként (össztöznzési eszköz). Ez szükségessé teszi az érték kategóriák (kollektív valuta, az árképzés tökéletesítése stb.) tervszerű kibontakoztatását. E kategóriák tervszerű fejlesztése érdekében tanulmányozni kell többek között: milyen ártípus felel meg legjobban az integráció távlati kibontakozásának; milyen módon lehet biztosítani a transzferábilis rubel fejlesztését és felhasználását különböző pénzfunkcióiban; milyen irányban kell továbbfejleszteni a hitelt és kamatot.

A szocialista gazdasági integráció során arra törekszünk, hogy megszüntessük a nemzeti piacok, a nemzeti árrendszerek és valuták, valamint a hitelek viszonylagos elszigeteltségét a szocialista nemzetközi piactól, azonban a lényegesen nagyobb mértékű közelítés után sem lesz azonosság közöttük.

Ha részben arról beszélnek, hogy nem tökéletes vagy egyáltalán nincs is szocialista nemzetközi piac és ennek alapján olyan igények lépnek fel, hogy a szocialista országokban meg kell teremteni a feltételeket a termelők reális gazdasági kalkulációjához és a szocialista nemzetközi piac szerepének növeléséhez, akkor elvileg a piaci—gazdasági szabályozás érvényesítéséről, azaz a szocialista termelési mód tagadásáról, a központi tervezés és tervkoordináció szűkítéséről, az állam szerepének csökkentéséről van szó.

Csikós-Nagy Béla: „A kölcsönös előnyök biztosítása a KGST-országok gazdasági együttműködésében” c. előadásában többek között hangsúlyozta, hogy a nemzetközi munkamegosztás tervszerű fejlesztésében az áraknak aktív szerepet kell játszaniuk. Az áraknak: 1. helyes orientációt kell nyújtaniuk a makrostrukturális változásokat elhatározó nemzetközi és nemzeti döntésekhez; 2. mérniük kell a koordinált tervekben szereplő integrációs folyamatok hatékonyságát; 3. hatékony eszközként kell szolgálniuk a makroszintű döntések mikroszintű végrehajtásának folyamatában. Mindez egyik feltétele annak, hogy a makrostrukturát formáló gazdaságpolitikai döntések a földrajzi, geológiai adottságokat, a gazdasági, szociális tényezőket megfelelően figyelembe vehes-

sék és a közös elhatározások a fejlett műszaki színvonal elérését, a társadalmi termelés nagyobb hatékonyságát, a lakosság életszínvonalának növelését eredményezzék, továbbá, hogy a világméretekben folyó gazdasági versenyben a szocialista országok versenyképességét fokozzák.

Az árkategória tehát szerephez jut mind a külgazdasági kapcsolatok tervszerű formálásában, mind az országok közötti munkamegosztás konkrét folyamataiban való érdekeltség növelésében. Az árkategória a nemzetközi együttműködési rendszerben külsőleg nem mindig jelenik meg, de a termelési, kooperációs, szakosítási és áruforgalmi megállapodások mögött mindig ott van az ár mint orientációs eszköz.

Az együttműködési mechanizmus továbbfejlesztésének irányait meghatározó integrációs program a kölcsönös előnyök követelményét az árakkal kapcsolatban külön kiemeli, amikor lerögzíti, hogy a külkereskedelmi árrendszernek meg kell felelnie a „kölcsönös előnyök és az egymás közötti kereskedelem ösztönzése feltételeinek”. Ezért az árrendszerrel összefüggésben szűkebb értelmezésben is vizsgálni kell a kölcsönös előnyök érvényesítésének kérdéseit, vagyis azt, milyen szerepük, feladatuk, funkciójuk van az áraknak a kölcsönösen előnyös együttműködés formálásában. A KGST-integráció külkereskedelmi árrendszere a kölcsönös előnyöket akkor juttatja érvényre, ha az árak az alábbi három fő követelménynek felelnek meg:

- a világpiacon árelv érvényesítése;
- az egymás közötti kereskedelem előnyben részesítése (preferálása);
- az együttműködésben való anyagi érdekeltség biztosítása.

A világpiacon árelv érvényesítése megköveteli az ármozgásokra való jobb reagálást. Ez azt jelenti, hogy a világpiacon árszinteket nemcsak statikus állapotban, hanem dinamikájukban, mozgásukban is követni kell. A konjunkturális áringadozások figyelembevételétől azonban a jövőben is el kell tekinteni. A KGST-kereskedelem árainak képzésekor tehát figyelembe kell venni a külkereskedelmi árak stabilitásán kívül azok rugalmasságát is, összhangban a szocialista gazdasági integráció követelményeivel.

A külkereskedelmi árrendszer nem hagyhatja figyelmen kívül az egyeztetett struktúrapolitikával létrehozott termelési—műszaki feltételeket, nem kersztezheti a makrostruktúra formálására vonatkozó közös elhatározásokat. A külkereskedelmi árrendszerben ezért a saját termelési feltételek meghatározott módon való elismerésére lehetőséget kell biztosítani. Ezt a feladatot a preferenciarendszernek kell betöltenie. Ha elfogadjuk az előnyben részesítés elvét, akkor ez azt jelenti, hogy meghatározott körben és meghatározott módon elkülönítjük a külkereskedelmi árainkat a tőkés világpiacon árszintektől. Úgy kapcsolódnak tehát ezek az árak a világpiacon árszintekhez, mint minden regionális piac árszintek.

A magyar előadók részéről az árkérdéssel foglalkoztak előadásikban dr. Aush Sándor, dr. Wilcek Jenő és dr. Kiss Tibor.

A *harmadik csoporthoz* tartozó pénzügyi kérdésekkel legfigyelemre méltóbban *J. Wesolowski* (Lengyelország): „Valutáris és pénzügyi kapcsolatok a KGST-országok gazdasági integrációjában” c. előadása foglalkozott. Megállapította: ahhoz, hogy az integrációs folyamatok eredményre vezessenek, meg kell teremteni a lehetőségét a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatok gazdaságossági számítások alapján történő alakításához. Ezt biztosítani kell a belső gazdaságirányítási rendszereknek, függetlenül attól, hogy azok „Centralizáltak” (központi tervutasításos) vagy „parametrikusak” (gazdasági eszközökkel megvalósított tervgazdaság).

Mindkét irányítási modell esetén a nemzeti valuták megmaradnak a belső gazdasági szférában, tehát nem szolgálhatnak a nemzetközi elszámolások eszközeként. Ezért a kölcsönös elszámolásokban kötelező a közös valuta alkalmazása. Ennek a valutának azonban rendelkeznie kell a pénz alapvető funkcióival: értékmérő, fizetési és felhalmozási eszköz. A közös valuta vásárlóerejének meg kell felelnie az aranyparitásának. A jelenlegi transzferábilis rubel nem felel meg e követelményeknek. Ahhoz, hogy a közös valuta az értékmérő funkciót betölthesse, likvidálni kell a közös valuta vásárlóerőparitása és aranytartalma közötti szakadékot. Ennek viszont egyetlen módja, hogy a KGST tagállamok közötti árucsereforgalomban a világpiaci árak alapján összehangolt árakat alkalmazzunk. Lényeges az is, hogy a belföldi árak alkalmazkodjanak az árfolyamhoz, azaz az árfolyam árképző tényező legyen.

N. Sejn (Szovjetunió): „A KGST tagállamok kollektív valutája és tökéletesítésének útjai” c. előadásában idillikus képet festett a transzferábilis rubel funkcióiról. „Természeténél fogva be tudja tölteni a szocialista nemzetközi valuta valamennyi funkcióját: értékmérő, fizetési és felhalmozási eszköz. Bizonyos feltételek mellett a harmadik országokkal való kapcsolatokban is betöltheti a nemzetközi valuta szerepét. Gyakorlatilag is betölti ezeket a funkciókat, amennyiben az együttműködés fejlődésének minden szakaszában ehhez megvannak a szükséges gazdasági és szervezeti előfeltételek. E funkciók érvényesülését „átmeneti” körülmények gátolják. Ilyenek a kiváló minőségű áruk hiánya, a kölcsönös kereskedelem tervezése, az árképzés és hitelrendszer tökéletlenségei. Számos közgazdász felvetette, hogy új tulajdonságokkal kell felruházni a kollektív valutát, olyan pénzt kell létrehozni, mely bármikor, bármely áru-ra beváltható és biztosítja a vásárlás idejének és helyének szabad megválasztását (a vásárlás helyén a kapitalista piacot is érteni kell). E javaslatok lényegében az értéktörvény érvényesülésének minden eszközzel történő fokozását és egyidejűleg a kapitalista világpiaccal való kapcsolat erősítését irányozzák elő.”

N. Sejnnel nemcsak a magyar és lengyel közgazdászok, hanem a Szovjetunió delegációjának vezetője, O. Bogomolov sem értett egyet.

Kövér Károly: „A KGST-országok belső pénzrendszere és valutáris rendszere közötti ellentmondások és megoldások módozatai” c. előadásában a mozgó árfolyam célszerűsége mellett érvelt.

A második és harmadik kérdéscsoport — az áru- és pénzvviszonyok kérdései — vitáját dr. Csikós-Nagy Béla foglalta össze. A nézetek fokozatos közeledésének bizonyítékeként utalt arra, hogy a három évvel ezelőtt a KGST ár-problémáiról ugyancsak Budapesten tartott tudományos tanácskozáson lényegében a külkereskedelmi árképzés kritériumairól folyt a vita, s akkor fogalmazódott meg a „regionális ár” kategóriája, közelebb hozva a két szélsőséges nézetet, a saját árbázis hagyományos értelmezését és a tőkés világpiaci ár mechanikus másolását. A mostani vita már a regionális ár kategóriájának elismeréséből indult ki, középpontjában nem az árképzés kritériumai, hanem az árnak a tervszerű együttműködés rendszerében betöltött szerepe állt. A vita alapján megállapítható — mondotta —, hogy a közgazdászok egyetértének abban, hogy az áru- és pénzkategóriák a nemzetközi együttműködés teljes folyamatának szerves részét alkotják. Egyetértés van abban is, hogy az áru- és pénzvviszonyok, a tervkoordináción alapuló nemzetközi mechanizmus elemei, aktivizálásuk a tervkoordináción alapuló együttműködés számára teremt kedvezőbb feltételeket. Utalva az egyik felszólalóra, aláhúzta, hogy az együttműködésnek az árkatégória csak egyik eleme.

A vita alapján nem lehet olyan következtetést levonni — mondotta ezután Csikós-Nagy Béla —, hogy az árfunkció valamennyi kérdésében már egységes a vélemény, de önmagában az, hogy az árszerepéről, mint a tervezés és a gazdaságszervezés lényeges kategóriájáról beszélünk, mutatja azt a nagy lépést, amelyet a legutóbbi három évben megtettünk. Ennek eredményeképpen vált lehetővé, hogy megvitassuk az ármechanizmus, tehát az árstabilitás és az ár rugalmasság összefüggő kérdéseit. Ezzel kapcsolatban utalt az egyik szovjet felszólaló megállapításaira a jó minőségű áruk és minél alacsonyabb árak érdekében közöttünk lehetséges verseny előnyeiről.

A vita — az összefoglaló értékelése szerint — kevésbé közelítette az álláspontokat a pénzfunkció és az ármechanizmusok összefüggése tekintetében. De egységesebb a vélemény a belföldi és a külkereskedelmi árak szerves kapcsolatának szükségességéről és az anyagi érdekeltég ehhez kapcsolódó kérdéseiről.

Friss István akadémikus, a magyar közgazdasági kormánybizottság elnöke zárszavában ugyancsak a tanácskozás feltétlen hasznosságát és eredményességét húzta alá. — Célunk nem az volt — mondotta —, hogy teljes és végleges megegyezésre jussunk. A természetben és a társadalomban egyaránt szükségképpen újra és újra jelentkező ellentmondások közepette ez lehetetlen is lenne. De a konferencia is megmutatta, hogy megvannak az eszközök és utak a vélemények közelítéséhez a KGST-országok gazdasági együttműködésének sikeres továbbfejlesztéséhez.

Gadó Ottó megállapítására utalva felhívta a figyelmet arra, hogy nem egy kérdésben a nézeteltérések látszólagosak, a terminológia tisztázatlanságával kapcsolatosak. Együttműködésünk egyes fontos fogalmait, így például a vállalat, a vállalati kapcsolatok fogalmát, a piac és a piaci viszonyok vagy a

gazdasági mechanizmus fogalmát a különböző országokban gyakran eltérően értelmezik. Így a fogalmak tartalmának tisztázatlansága olyan félreértésekhez vezethet, amelyek nem a dolog érdeméből fakadnak. A mostanihoz hasonló tudományos tanácskozások segítenek az ilyenfajta félreértések eloszlításában, s annak felismerésében is, hogy az eltérő vélemények oka nem feltétlen hibás gondolatmenet, hanem a különböző országok eltérő feltételeiből történő kiindulás.

Különösen a legutóbbi években — mondotta Friss elvtárs — jelentős lépések történtek az együttműködés elvi és gyakorlati problémáinak megoldása irányában. Eközben természetszerű, hogy új ellentmondások is jelentkeznek, s a tudományos közgazdasági munka fontos feladata, hogy e feltételek között is megtalálja a legésszerűbb, legjobb megoldásokat. A konferencia is ezt a célt szolgálta. Friss elvtárs végül egyetértett azzal a javaslattal, hogy a konferencia eredményeit a KGST megfelelő szervében ismertessék, s javasolják, hogy a vitában felvetődött egyes konkrét részkérdésekről a KGST hasonló jellegű tudományos értekezletet szervezzon.

*

A KGST Titkárság Metodikai és Közgazdasági Kutatások Osztálya a konferencia anyagait megküldi az egyes országoknak és a KGST különböző szerveinek. A Szovjetunió Szocialista Világgazdasági Intézete vállalta, hogy az anyagok és felszólalások orosznyelvű kiadását megszerkeszti.

Magyarországon az Akadémiai Kiadó vállalta, hogy egyes előadásokat megfelelő szerkesztés után angol nyelven kiadja.

Az egyes delegációk, a velük folytatott közvetlen beszélgetés során mind nagyon hasznosnak vélték a konferencia megszervezését. Úgy gondolják, tág tér nyílt arra, hogy a KGST-integráció továbbfejlesztésében mutatkozó problémákat behatóbban, szélesebb összefüggésükben megvitassuk.

Kiemeljük a Szovjetunió delegáció tagjainak azt a véleményét, hogy a konferencia kitűnő propaganda volt a magyar belső mechanizmus ismertetésére, valamint a KGST nemzetközi mechanizmusa továbbfejlesztésére kidolgozott magyar koncepciók szélesebb körű megismertetésére és megvitatására.

Egyes delegációk tagjainak véleménye szerint az eddigi KGST-értekezletek közül ezen a konferencián sikerült a legkedvezőbb színvonalat és vitamódszereket kialakítani.

Budapest, 1971. január 4.

TARTALOMJEGYZÉK

A szocialista elosztás, annak tudati tükröződése és fejlődése. Tudományos ülésszak a Magyar Tudományos Akadémián, 1970. november 9—10.

<i>Friss István</i> : Bevezető	1
A-szekció: Jövedelem-fogyasztás	3

Referátum

<i>Hoch Róbert</i> : A jövedelem források szerinti tervezésének problémái.	3
---	---

Korreferátumok

<i>Berend T. Iván</i> : A fogyasztás (életkörülmények, szokások) változásai és a tudati tükröződés néhány összefüggése	10
<i>Árva János</i> : A népgazdasági jövedelmek keletkezése és elosztása	17
<i>Berényi József</i> : Szociálpolitika és gazdaságpolitika.	23
<i>Zala Ferenc</i> : A szocialista társadalom elvárásai és követelményei a fogyasztás fejlődésében	27
<i>Schmidt Ádám</i> : A jövedelemelosztás és a jövedelem adóztatás egy reformjavaslata egyes fejlett tőkés országokban	32
<i>Frígyes Ervin</i> : A munkás- alkalmazott népesség jövedelemegyenlőtlenségének néhány kérdése	36
<i>Éltető Ödön</i> : Lakossági jövedelmek torlódása és ennek forrásai.	43

Vita

B-szekció: Keresetek, munkaszerinti elosztás	49
--	----

Referátumok

<i>Weltner Andor</i> : A szocialista elosztás jogi elvei	49
<i>Wilczek Jenő</i> : A bérrendszer és elosztáspolitikai.	59

Korreferátumok

<i>Nagy László</i> : A kollektív szerződés szerepe a szocialista elosztás elveinek érvényrejtésében	69
<i>Falusné Szikra Katalin</i> : A munka szerinti elosztás mai érvényesülési módja és a termelékenység növelésére ösztönzés.	75
<i>Redő Éva</i> : Az értelmiség mellékjövedelmeinek hatása keresetükre.	77
<i>Nyilas András</i> : A személyi jövedelmek „láthatatlan” újraelosztása.	80
<i>Somogyi Miklós</i> : Bérpolitika — keresetalakulás — statisztika.	85
<i>Vági Ferenc</i> : Akkumuláció és személyi jövedelem a termelőszövetkezetekben.	90
<i>Komló László</i> : A mezőgazdaság iparosodása és a jövedelemelosztás.	96
<i>Tóth A. Ernő</i> : Háztáji gazdaság és személyi jövedelem.	101

<i>Hegedüs István</i> : Az elosztási viszonyok jellege és jogi szabályozásának kérdései a termelőszövetkezetekben.	106
Vita	
<i>Friss István</i> : Zárszó.	120
<i>Weltner Andor</i> : Fejlődési tendenciák a munkajogban és tudományában.	125
<i>Friss István—Román Zoltán</i> : A munka termelékenységével foglalkozó intézmények Nyugaton.	139
<i>Forgács Katalin</i> : Lengyelországi mozaik.	161
<i>Harmathy Attila</i> : A jogösszehasonlítás tendenciái és funkciói korunk társadalmában.	173
<i>Ruszoly József</i> : Nemzetközi jogtörténeti és római jogi munkaértekezlet Szegeden.	185
<i>Rabi Béla—Berend Iván—Huszár Józsefné</i> : A termelés állóalap- és beruházásigényes- sége a KGST-országokban.	193
<i>Takáts Endre</i> : Nemzetközi iparjogvédelmi konferencia Budapesten.	221
<i>Farkas János—Szelényi Iván</i> : A VII. Szociológiai Világkongresszus.	247
<i>Kiss Tibor</i> : A KGST-integráció problémái. Tudományos konferencia a KGST-piac problémáiról.	269

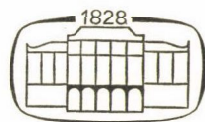
Megjelent: 1971. VI. 18.

Index: 26.509

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

V. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HÁY LÁSZLÓ, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó, (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

EÖTVÖS JÓZSEF KULTUSZKORMÁNYZATI ÉS JOGALKOTÓ TEVÉKENYSÉGE*

CSIZMADIA ANDOR

I.

Eötvös József 34 éves korában foglalta el az első magyar felelős minisztériumban a vallás- és közoktatásügyi miniszteri széket. A márciusi forradalom rohanó eseményei, s az ennek nyomán kivívott parlamenti képviseleti és kormányrendszer olyan hirtelen jöttek létre, hogy az új kormány tagjainak nem jutott idejük tervszerű program kidolgozására. A minisztérium személyi és dologi szervezése mellett a napi feladatok tömege tornyosult akadályként egy programkészítés elé. Mindezekhez járult a polgári átalakulásban érintett osztályok és az országban élő nemzetek egyre növekvő centrifugális aktivitása, mely közvetlenül, vagy közvetve ismét csak a kormány tevékenységét igényelte, s mindez hihetetlenül felfokozódva jelentkezett. Hogy a magyar országgyűlés oly gyorsan tudta törvénné fogalmazni a polgári átalakulás legfontosabb kérdéseit — 2 héten belül 31 törvényjavaslatot hozott tető alá — s így a kormányprogram alapjai is adva lettek, az a magyar jakobinus mozgalomban megteremtett, a reformországgyűlések munkálatain végighúzó s a 40-es években elmélyülő élénk politikai vitáknak köszönhető, melyek során a polgári átalakulás legfontosabb kérdéseit már tisztázták. A politikai vitákban nem kis szerepük van a doktrinereknek nevezett centralistáknak, a magyar polgári átalakulás legképzettebb, európai szemhatárú ideológusainak, köztük a Pesti Hírlap szorgos cikkírójának, a „Reform” szerzőjének, Eötvös Józsefnek.

Amikor tehát Eötvös a kultuszminiszteri székben a legközelebbi teendőkhöz s a kultúrpolitika és az ennek megvalósításához szükséges jogalkotás előkészítéséhez fogott, több vonatkozásban már kitaposott ösvényen lépkedett, amelynek járhatóvá tételében az előző években maga is tevékenyen részt vett. Hogy reszortjának, a kultusztárcának ügyköre milyen fontos probléma volt életében, mutatja, hogy parlamenti szűzbeszédének első mondatát is a kérdésnek szentelte: „Mindazon jog és kötelességek között — mondotta — melyeket a törvényhozás magas céljainak elérésére gyakorol, véleményem szerint egy sincs, melynek teljesítése áldóbb, s melynek elmulasztása a nemzetre nézve károsabb lehetne, mint azon jog és kötelesség, mely a törvényhozásnak a neve-

* A magyar tudományos közélet 1971-ben tudományos ülésszakokon és a szak-sajtóban is megemlékezett Eötvös József halálának 100. évfordulójáról. Lapunk jelen írás közlésével adózik emlékének. — *A Szerkesztőség.*

lés elrendezése iránt adatott”.¹ Valóban első politikai megnyilatkozásai túlnyomóan a kultuskérdéseket érintették, a nevelést, a vegyes házasságokat, a vallásszabadságot, az unitárius vallás bevételét, a zsidók polgárosítását.² Mindezek mutatják, hogy maga is tevékenyen résztvett 1848 törvényeinek előkészítésében.

Az első felelős kormány vallás- és közoktatásügyi reszortja két nagy ügycsoportot foglalt össze: az egyházpolitikát és a közoktatásügyet. A minisztérium szervezése alapjául a megszüntetett helytartótanács szervezete és hatásköre szolgált, s a vallásügyek intézése a katolikus, a görög nem egyesült, és a protestáns osztályokon keresztül történt. Ezekhez járult egy alapítványi osztály is. A közoktatásügyet a felsőoktatási és az elemi iskolai szakosztályok irányították. Az elsőbe a főiskolákon kívül a középtanodák, a múzeumok, a tudományos társulatok és az ösztöndíjügyek is tartoztak, az utóbbihoz az elemi- és népiskolán kívül a kisdédóvók, a testnevelő-intézetek, az ipar- és gazdasági iskolák is.³

A vallásügyek terén a katolikus egyház nyolcszázados államegyháziságát törte meg a negyvennyolcas márciusi forradalom, melynek nyomán hozott 1848. évi XX. tc. („a vallás dolgában”) az államegyháziság helyébe a bevett vallások koordinációs rendszerét állította. Az egyetlen államegyház helyébe a katolikus, református, evangélikus és görögkeleti, Erdély uniója folytán pedig még az unitárius egyházak koordinációja került, egymás között egyenlőséggel és viszonyossággal, de nem ugyanazzal a gazdasági és politikai hatalommal. Minden más vallásfelekezethez tartozó — ha csak hittételei az állam törvényeivel nem ellenkeztek — hitét gyakorolhatta, a lelkiismereti szabadság gyakorlását azonban a törvény nem biztosította. A katolikus egyház a nyolcszázados államegyháziság és az úrbéri földek elvesztése után is még mindig megtartotta közel 2 millió holdra terjedő birtokait s főpapjai azokat a közjogi kiváltságokat, vagy legalább azoknak nagyrészt, melyeket a feudalizmus nyolcszáz éve alatt összeszereztek. Így a főpapok személy szerint tagjai voltak az országgyűlés főrendi táblájának, s az egyháziaknak a jogszolgáltatásban, bíráskodásban még jelentős hatáskörük maradt. Ugyanakkor azonban fennmaradt a királynak a katolikus egyház vonatkozásában élvezett főkegyúri joga, egyes jogosítványai gyakorlásába az 1848: III. tc. alapján a kormány is befolyást kapott. A főpapi kinevezéseknél azonban a király a személyes döntés jogát továbbra is fenntartotta, s lényegében megmaradt az az évszázados gyámkodás az állam és a katolikus egyház viszonylatában, amit a királyok a főkegyúri jog folytán a katolikus egyház felett eddig is gyakoroltak.

¹ Eötvös beszéde 1840. február 26-án a főrendi táblán a vegyes házasságokból születendő gyermekek vallásbeli neveléséről. Bárány Eötvös József összes munkái (alábbiakban Összes munkái), Budapest, 1901—1903. 9. köt. 1. lap.

² Összes munkái, 9. köt. 1—87. ll.

³ Ember Győző, Az 1848/49-i miniszterium levéltára. Budapest, 1950. 160—162. ll.

Eötvös közvetlenül nem vett részt az 1848. évi márciusi törvények kialakításában. Sem a vármegyék, sem a szabad királyi városok egyike sem küldte ki követnek az alsótáblához. Főrendi táblai tagsági joga ugyan az Eötvös család anyagi helyzetének súlyosbodása ellenére is megvolt, de az arisztokrátikus kiváltságok ellenzője nem kívánt a főrangúaknak e privilégiumával élni. Így azután az 1848: XX. tc. az ő közreműködése nélkül — Kossuth és Deák tevékenysége folytán — jött létre, s az új kultuszminiszter egyházpolitikai nézeteit nem a márciusi törvényekből, hanem csupán előző írásából lehetett megismerni. Már 1840-ben ugyanis nagy tanulmányt szentelt a zsidók emancipációjának,⁴ az 1843—4. évi országgyűlésen pedig határozottan kijelentette, hogy a vallás ügyét végre tisztázni kell, ami csak úgy lehetséges, „ha törvény által kimondatik minden vallásnak tökéletes egyenlősége, minden vallásos viszonyokban létező tökéletes viszonyosság, minden vallásnak általános szabadsága”.⁵ Noha ezek a nézetek az 1848-as törvényhozásban is csak részben valósultak meg, mégis a márciusi törvények a feudális államegyháziság megszüntetésével mindenestre nagy lépést tettek előre az Eötvös kívánta irányban.⁶

A törvények által biztosított keretben kezdte meg Eötvös József miniszteri tevékenységét az egyházpolitika megvalósítása terén. Már mint vallás- és közoktatásügyi miniszter tett előterjesztést az üresedésben levő főpapi székek betöltésére.⁷ A miniszteri illetékesség kérdése is eléggé vitatható volt, mert a főpapi székek betöltését az 1848: III. tc. 7. §-a szerint a király magának tartotta fenn, a törvény 21. §-a pedig lerögzíti, hogy a fenntartott tárgyaknál a felelős miniszteri teendőket a Bécsben székelő miniszter látja el. Hám János primás személye az ultraaullikus Scitovszky János pécsi püspök, s az egykori liberális ellenzékkel rokonszenvező Lonovics József csanádi püspök vetélkedése között kompromisszumként került előtérbe.⁸ Karner Antal győri kanonok kijelölt székesfehérvári püspök is közismerten aullikus beállítottságú volt. Lonovics egri érseki, Jekelfalussy Vince esztergomi kanonok szepesi püspöki és Horváth Mihály hatvani prépost csanádi püspöki kinevezése már a liberális

⁴ Budapesti Szemle, 1840. II. köt. 110—156. l., s erről szól 1840. március 31-én a főrendi táblán. Összes munkái, 9. köt. 14—19. ll.

⁵ Összes munkái, 9. köt. 42. l.

⁶ A törvény meghozatalára l. Barta István, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. 1847—48. Budapest, 1951. 726—730. ll.

⁷ Hám János 1848-ban kinevezett primás írja emlékirataiban, hogy húsvét után Eötvös egy értekezletre hívta Budapestre s azon szóba került a püspöki székek betöltésének ügye is. Hám Emlékirata az Esztergomi primási levéltárban. Hám-akták, 1. sz. — A püspöki székek betöltésére l. Meszlényi Antal, A magyar katolikus egyház és állam 1848/49-ben. Budapest, 1928. 72. sk. ll.

⁸ Hámot mint egri teológiai tanárt már 1809-ben a királyi család egri tartózkodása idején megkedvelték, s hamarosan kanonoki, később szatmári püspöki kinevezést kapott. Konzervatív udvarhűsége azóta is közismert volt. Életrajzírója szerint a kinevezés előterjesztése egyenesen az Innsbruckban levő udvar utasítására történt. Irsik Ferenc, Hám János szatmári püspök élete. Szatmár, 1894. 193. l.

főpapság előretörését jelenti, ezek azonban nem tartoztak Eötvös baráti köréhez. Bár a kultuszminiszteri irattárban erre vonatkozólag adat nem került elő, a Hám-féle emlékiratból kitűnően is Eötvös foglalkozott a püspöki székek betöltésével, amit megerősít a nádornak egy, a királyhoz intézett jelentése, hogy a kultuszminiszternek szándéka az összes üresedésben levő főpapi székeket „az országgyűlés kezdetén, Őfelségének lejövetelekor egyszerre betölteni”.⁹ Ez azonban nem így történt, Eötvös a külügyeket is intéző király személye körüli minisztériummal szemben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy mindenemű egyházi kinevezés, illetőleg adománylevél kiadása az ő minisztériuma útján történjék, mert az ellenjegyzés az ő kötelessége, s így a felelősség súlya is tárcájáé.¹⁰ E kinevezéseknél a hatásköri kérdések vitája miatt el is maradt a pápai megerősítést kérő praesentációs irat elkészítése, ami pedig előbb a helytartótanács, most a kultuszminisztérium feladata lett volna. Ez elmaradás következtében a szabadságharc kitörése után Bécs kieszközölte Rómában a megerősítések elhalasztását, s így a szabadságharc bukása után Ferenc József a kinevezéseket megsemmisítette.¹¹

A katolikus egyházzal kapcsolatos problémák az 1848: XX. tc. végrehajtása során azonnal jelentkeztek. A vallásszabadságot s a felekezeti egyenjogúságot kimondó törvény, nemkülönben az úrbéri földjeit elvesztő nagybirtokos főpapság, mely megrettenve a változások várható eredményeitől, március 18-án a papi tizedről is „minden kárpótlás nélkül” lemondott, további engedményeket nem akart tenni, sőt a szabadság jelszavát felhasználva meg akart szabadulni a főkegyúri jognak a magyar katolikus egyház életébe mélyen belenyúló gazdasági jogosítványaitól, amit a laikus s több tagjában protestáns kormány kezében egyáltalán nem látott megnyugtatónak.

A nagyklérus különben is ellenségesen állott szemben az átalakulással, mert nemcsak a feudális rendet védte, de az udvarnak is leghűbb kiszolgálója volt. Joggal állapította meg Horváth Mihály kinevezett csanádi püspök, a debreceni kormány kultuszminisztere, hogy „a püspökségekre ritka kivétellel csak ruganyos jellemű, meggyőződéseiket önérdekeik miatt a hatalomnak mindenben feláldozni kész, vagy elvből a reakcióhoz szító egyéniségek juthattak fel”.¹² Mikor azután a márciusi törvényhozás során a bevett vallásokra „különbég nélkül tökéletes egyenlőség(et) és viszonyosság(ot)” állapítottak meg, s kimondták, hogy a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteit

⁹ O. Lt. Náadori lt. 1460/1848. sz. vö. Hajdu János, Eötvös József báró első minisztersége (1848). Budapest, 1933. 78. l.

¹⁰ O. Lt. VKM. 1848. Kat. egyh. oszt. 25. k. 33. t. vö. Hajdu i. m. 77. l. Eötvösnek ez az állásfoglalása látszólag ellentétben volt az 1848: III. tc. 21. §-ával, az említett törvényhely azonban nem zárja ki az egyházi ügyekben illetékes kultuszminiszter kezdeményezési jogát.

¹¹ Eckhart Ferenc, A püspöki székek és káptalani javadalmak betöltése Mária Terézia korától 1918-ig. Budapest, 1935. 25–27. ll.

¹² Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harcának története. 2. kiad. III. köt. Pest, 1872. 110. l.

állami forrásból fedezik, a főpapok — bár a javaslatot nyíltan nem támadták — azonnal bevétetni kívánták, hogy mindegyik felekezet élvezhesse javait s csak e javak jövedelméből nem fedezhető költségeket viselje az állam.¹³

A nagyklérus egyébként e javaslat tárgyalásánál arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha bele is kell egyeznie a bevett vallások állományának kiterjesztésébe, s elsősorban a protestánsok egyenlőpartnerként való elismerésébe, illetve állami támogatásukba, ahhoz semmi esetre sem akartak hozzájárulni, hogy ez a támogatás a katolikus célokat szolgáló egyházi jövedelmek, nem utolsósorban a feloszlott katolikus szerzetesrendek vagyonából létesített Vallásalap, vagy a feloszlott jezsuita rend vagyonából létesített Tanulmányi alap terhére, illetve annak felosztása útján biztosíttassék.

Mivel a papi befolyástól megfosztott, laicizált államvezetés ezentúl állandó Damokles-kardként függesztette fejük fölé a szekularizáció rémét, az országgyűlés alatt Pozsonyban együttlevő püspökök a birtokok védelmére felvetették a katolikus autonómia gondolatát, s azt akarták, hogy az alapítványok — az addigi állami kezelés helyett — egy, a klérus vezetése alatt álló vegyes bizottság irányítása alá kerüljenek.¹⁴

A püspökök nem elégedtek meg azzal, hogy a király előtt feliratban tárták fel aggodalmaikat és kívánságukat. Amikor az országgyűlés a vallásügyi törvényjavaslatot anélkül fogadta el, hogy a püspökök által kívánt változtatásokat kérésztülvezették volna, új törvényt akartak az országgyűléssel elfogadtatni, amely az eddigi állami „gyámkodást” megszünteti, biztosítja az egyházi zsinatok szabad tartását, az iskolák alapításának és igazgatásának jogát s végül az egyházi és iskolai alapítványok önálló kezelését. Az országgyűlés liberális többsége azonban — látva, hogy az egyházi hierarchia ugyanakkor elzárkózik belső szervezetében minden demokratikus átalakítás elől, hivatkozva az országgyűlés küszöbön álló bezárására, — a petíció felett napi-rendre tért.¹⁵

A kérdés Eötvös minisztersége alatt újból előtérbe került. Scitovszky pécsi püspök javaslata alapján megkezdődött az autonómiai mozgalom egyházmegyéenkénti szervezése.¹⁶ Megindult a mozgalom az alsópapságnál, és a monostorokban is. Az alsópapság reformtörekvései s ebben saját anyagi hely-

¹³ Ezt a módosítást azonban a főrendi tábla többsége a főpapok ellenzése mellett leszavazta. Csizmadia Andor, *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*. Budapest, 1966. 78. l.

¹⁴ Emlékirat az 1847—48. országgyűlés alatt Pozsonyban tartott püspöki tanácskozmányokról egy résztvevőtől. Pest, 1848. 33. l. (A szerző: Fogarassy Mihály, későbbi erdélyi püspök.) Vö. Török Kálmán, *A kat. autonómiai mozgalom története 1848-tól napjainkig*. Katolikus Szemle, 1893. — Forster Gyula, *A katolikusok autonómiájáról*. Budapest, 1897. — Melichár Kálmán, *A katolikus autonómia Magyarországon*. Budapest, 1907. — Hanuy Ferenc, *Hetven éves küzdelem az autonómiáért*. Budapest, 1918. — Török Jenő, *A katolikus autonómiai mozgalom 1848—1871*. Budapest, 1941.

¹⁵ Zeller Árpád, *A magyar egyházpolitika 1847—1894 (alábbiakban „Zeller”)*. Budapest, 1894. I. 165. l.

¹⁶ A mozgalomra l. Meszlényi Antal i. m. 88. sk. II.

zetük megjavítása hangot kapott egyrészt a korbeli hírlap és röpiratirodalomban,¹⁷ másrészt az egyházmegyékben megtartott zsinatokon, vagy gyűléseken, melyeket az ordinárius nem a reformkövetelések megtárgyalása végett, hanem azért hívott össze, hogy előkészítse a nemzeti zsinatot. Az alsópapság reformtörekvései az anyagi ellátottság biztosításán túl a magyar nyelv használatára, a felettesekhez való viszony demokratikus rendezésére, megyei zsinatok évenkénti tartására irányultak.¹⁸ E törekvések eredményeképpen 1848 tavaszán csaknem valamennyi egyházmegye tartott előkészítő ülést, vagy megyei zsinatot, amelyen az alsópapságnak már jelentős szava volt.¹⁹

A reformmozgalom a monostorok falait is elérte. A bencések káptalana nem mutatott fel nagyobb változási igényt, annál inkább a piaristák, akik előbb Eötvöst kérték a káptalan összehívására, majd a rendi kormányzót lemondatták,²⁰ s jövőbeni előjáróiktól számadási kötelezettséget igényeltek. A kultuszminiszter július 24-én valóban kérte a primást, vizsgálta meg a kegyesrendet.²¹ A premontreiek június 19–26-án tartották forradalmi nagykáptalanukat, melyet a jászóvári prépost akarata ellenére hívtak össze; azon a nem káptalani tagok is résztvettek s az előjárók eddig élvezett kiváltságait főleg szervezési és gazdasági ügyekben megszorították.²² A reformok sürgetéséhez csatlakoztak a ciszterciek,²³ sőt behatolt az apácakolostorok falai közé is, ahol az apácák lázadtak fel „zsarnok főnökasszonyuk ellen”.²⁴

A tanácskozások és megyei zsinatok előkészítették egy nemzeti zsinat tartásának kérelmezését, amelytől immár a hierarchia sem zárkózhatott el. Egy ilyen zsinattartás megegyezett a kormány, elsősorban a liberális Eötvös kultuszminiszter terveivel is és szívesen hozzájárult ahhoz, hogy szeptember 24-én Esztergomban nemzeti zsinatot tartsanak, s ahhoz is, hogy a zsinaton a

¹⁷ Lásd különösen S. . . . Lőrinc, Néhány igénytelen szó a káplánok ügyében. *Religio és Nevelés*, 1848. II. — Barsi József cikkeit a *Márczius Tizenötödikében* (1848 évf.). — Hoványi Ferenc, *Vallás és szabadság*. Bécs, 1848.

¹⁸ Lásd különösen Budapesti lelkészeknek 1848. április 15-iki nyílt levelét. O. Lt. 1848–49. Nyomtatványok. Idézi Andics Erzsébet, *Az egyházi reakció 1848–49-ben. Forradalom és szabadságharc 1848–49-ben* (Budapest, 1948) c. kötetben 379. l.

¹⁹ A zsinatok és az előkészítő ülések jegyzőkönyvei a Váci püspöki levéltárban: Az 1848. évi egyházmegyei zsinat iratai. C5. E 3 fasc. — Az Esztergomi primási levéltárban: Acta vicariatus Strigoniensis. 1838–1849. Num. I. 8. Protocollum congregationis Districtus Vicariatus és Num. L. Propositioni a nemzeti zsinatra. — Lásd még: Az egri egyházmegyei köztanácskozás jegyzőkönyvét. (Nyomt.) 1848. — Veszely Károly, *Az erdélyi r. k. püspöki megye autonómiája*. Gyulafehérvár, 1893. 122–144. II. — Mindezeket feldolgoztam: Az állam és a vallásfelekezetek viszonyának jogi kérdései az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc alatt. Kéziratban.

²⁰ Esztergomi primási lt. Hám akták 38. sz. 1848. június 25.

²¹ Esztergomi primási lt. 2904/1848. VKM. szám a Hám aktáknál 86. sz. Hám maga is panaszkodik emlékirataiban a szerzetesrendekre, főképpen a budai és a pesti piaristákra.

²² A jegyzőkönyvet kivonatolva közli Meszlényi i. m. 110–118. II.

²³ Andics i. m. 380. l.

²⁴ 1848/49. országgyűlési képviselőházi napló 757. és 775. A. szám. Közli Beér—Csizmadia, *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés* 338, 347. lap.

még meg nem erősített Hám helyett a püspöki kar doyenje, Nádasdy kalocsai érsek elnököljön.²⁵

A zsinati előkészületek és tanácskozások igen sokféle reformköveteléssel léptek fel. Érintették többek közt a főkegyúri jog kérdéseit és a váci papság kérte, hogy „az ősi egyház szokása és szelleméhez képest ezentúl a püspököket az illető megyék összes papsága és pedig hazafiak közül válassza”, a megválasztottat a király csak megerősítse. A székesfehérvári, győri és egri egyházmegyék jelölési jogot kívántak a papságnak. Fontos követelése volt az alsópapságnak az egyházi bíróságoknak az ún. szentszékeknek demokratizálása, vagyis hogy valamennyi szentszéki bírót a megyebeli papok válasszák. Szabályozni akarták a plébánosok és káplánok jövedelmét és a minimumot zsinatilag megállapítani. Felmerült a papi öltöny és nőtlenség problémája is. A magán és állami kegyuraságot a jövőben is fenntartanák²⁶ amint azt egyelőre a kormány is fenn kívánta tartani. Eötvös mint kultuszminiszter az állam és egyház szétválasztására irányuló terveiben ugyan a kegyuraság megszüntetését kívánta elérni, egyelőre azonban kötelezte a kegyurakat a kötelezettségek további teljesítésére.²⁷ Figyelemre méltók voltak a világiaknak az egyházi gazdasági ügyekbe való bevonására vonatkozó egri javaslatok. Kívánták végül a javaslatok a katolikus iskolák szabad igazgatását, a felekezetek tanítási szabadságát, a tanítók választását és illetményeik rendezését. Mindezekből a kívánságokból alakult ki a nemzeti zsinat programja. A zsinatot azonban a szabadságharc kitörése miatt megtartani nem tudták. Eötvös miniszter megrettenve a várható fejleményektől, ekkor már családjával együtt Nyugatra emigrált.

Hasonló módon figyelemmel kísérték a változásokat a protestáns és a pravoszláv egyházak is. Az előbbieket kényesen vigyáztak arra, hogy a kormány meg ne sértse keservesen kiharcolt önkormányzatukat. Egyes reakciós vezetők viszont az autonómiát éppen a kormány haladó intézkedései ellen igyekeztek fegyverül használni.²⁸ Amikor Eötvös miniszter 1848. szeptember 1-re összehívta őket, hogy az 1848: XX. tc. végrehajtását illetően tanácskozzanak, mivel a meghívóban „egyházi és iskolai reformról” volt szó,²⁹ azt a protestáns vezetők élesen kifogásolták, mondván, hogy a protestáns egyházi és iskolai reformokhoz a miniszternek semmi köze,³⁰ ugyanakkor, amikor haladó protestáns pedagógusok lelkesen foglaltak állást a felekezeti oktatás eltörlése mellett.³¹

²⁵ Esztergomi prímási lt. Hám akták 166. sz.

²⁶ Az anyag a 19. sz. jegyzetben hivatkozott forrásokban található.

²⁷ O. Lt. 1848. évi miniszteri iratok. Kultuszmin. 54, 186, 256, 465, 705, 897/1848. VKM. számok.

²⁸ Révész Imre, Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Budapest, 1957. 55. l.

²⁹ Ballagi Géza, Az 1848: XX. törvényeik a történelem világánál. Budapest, 1903. 15. l.

³⁰ Zsilinszky Mihály, Az 1848-iki vallásügyi törvényeik története. Budapest, 1908. 47. l.

³¹ Révész Imre i. m. 55. l.

Végül az evangélikus, református és unitárius egyházak kiküldöttei először külön-külön tanácskoztak a törvény végrehajtásáról, majd közös tanácskozásra gyűltek össze, ezen letárgyalták az állam és az egyházak viszonyát illető kérdéseket.³² Noha főleg anyagi igényeket rögzítettek le, nem hiányzott az állami karhatalom igénylése sem, a társadalmi mozgalmak miatt itt-ott kihagyni kezdő egyházi fizetések, illetőleg a tized, és más, hasonlóképpen megszűnt szolgáltatásokért való kártalanítások behajtásához. Kérték a lelkesízi fizetések megállapítását is. Azt kívánták, hogy a felekezeteket népességük arányában az állam segítse, a vallási célokat szolgáló országos közalapok jövedelmét felekezetek szerinti arányban osszák el. Végül tanácskoztak a belső szervezet reformjáról is és a képviselői rendszert kívánták önkormányzati jogkörükben megvalósítani.³³

A pravoszláv egyház belső szerkezetét is érintette a 48-as átalakulás. A szerb egyházi vezetők Rajacsics pátriárka vezetésével nemzeti kongresszust tartottak s nemcsak egyházi, hanem nemzeti önállóságukat is deklarálták.³⁴ Ugyanakkor a román görögkeletiek önállósulni akartak a szerb pravoszláv egyház gyámkodásától és különálló egyháztartomány alakítását kívánták. Ez azonban Eötvös minisztersége alatt már nem valósul meg.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a zsidóság is megmozdult belső reformjai érdekében,³⁵ nem lehet kétséges, hogy 1848 forradalmi időszaka alapjaiban rázta meg a feudális berendezésű egyházak elavult épületét és Eötvös József elé minisztersége rövid ideje alatt egyszerre szinte megoldhatatlan egyházpolitikai feladatok tornyosultak.

II.

A márciusi forradalmi napok jelentős változást hoztak az egyetemi életben is. A pesti egyetemi és az ott folyó oktatás a bécsi egyetem gyámkodása alatt állott. A tanároknak túlnyomórészt bécsi tananyagot kellett előadniuk,

³² Zsilinszky i. m. 48 sk. II., Révész Imre i. m. 56. l. A tárgyalás eredményeként Eötvös kijelentette, hogy egyelőre csupán az átalakulás folytán jövedelmükben megkárosult egyházi emberek kárpótlására van némi fedezete. Révész i. m. 57—58. l.

³³ Bíró—Bucsay—Tóth—Varga, A magyar református egyház története. Budapest, 1949. 305—6. II.

³⁴ A szerb nemzeti egyház önállósulási törekvése jutott kifejezésre Rajacsicsnak pátriárkává választásában, amit a kormány nem vett tudomásul (Eötvös leirata Rajacsicshez 1848. június 4-én, közli Thim József, A magyarországi 1848—49-iki szerb felkelés története. II. köt. Budapest, 1930. 328—9. lapok). Mikor pedig Rajacsics a nyílt felkelés vezetője lett, augusztus 2-án István nádor, királyi helytartó őt érseki állásától is felfüggesztette és a görög nem egyesült egyház kormányzásával a magyar kormányhoz lojális Athanazkovits Plátó püspököt bízta meg. (István nádor leirata Thimnél II. 589—590. II.) A kormány Esterházy útján kérte a királytól Rajacsics elmozdítását (augusztus 13-án), de az udvari kamarilla nem hagyta cserben szövetségesét és a letételt megakadályozta (a vonatkozó előterjesztés és resolúció Thimnél II. köt. 615. lap).

³⁵ A pesti és aradi zsidók reformterveire lásd Pesti Hírlap 1848. május 3. sz., közli: 1848—1849 a magyar zsidóság életében (szerk. Zsoldos Jenő). Budapest, 1948. 94—95. II., a nagyváradi zsidó hitközség synodus-tervére O. Lt. 1848 min. iratok VKM. 1848. 528 fasc. 200. sz.

s előadásait feletteseik szigorúan ellenőrizték. Az előadások még a reformkor alatt is túlnyomóan latin nyelven folytak. Ezért már az 1843/4. évi országgyűlés sürgette az egyetem tanítási és gazdálkodási rendszerének országgyűlési szabályozását,³⁶ az utolsó reformországgyűlés előtt pedig a vezető Pest vármegyének követi utasításai szóltak Európa „egyik leggazdagabb” egyeteme szervezeti és oktatási rendszere szabályozásáról.³⁷

A tényleges rendezés egylőre az oktatás és tanulás szabadságának törvénybeiktatására irányult. A márciusi forradalom során a forradalomban résztvevő egyetemi ifjúság az egyetemek Béctől való teljes függetlenítését és az egyetemi oktatás irányelveinek meghatározását követelte.³⁸ A követeléseket a márciusi forradalom többi kívánságaival együtt küldöttség vitte Pozsonyba az országgyűlés elé. A pesti ifjúsághoz csatlakoztak a győri, a pozsonyi, a nagyváradi, a kassai, a soproni és selmeci főiskolások, a pesti József-ipartanoda növendékei.³⁹ Mind e törekvések eredménye volt „a magyar egyetemről” szóló 1848: XIX. tc., amely az egyetemet most már „egyenesen a közoktatási miniszter hatósága alá” rendelte. (I. §). Lerögzítette a tanszabadságot akként, hogy „az oktatás és tanulás szabadságának azon elve, hogy egyrészt a tanuló arra nézve: mely tant, és melyik tanártól kívánja hallgatni, szabad választást tehessen; másrészt hogy a rendes tanárokon kívül, más jeles egyének is, a miniszterium által ideiglenesen megállapítandó, későbbben pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktathassanak, törvényesen kimondatik”. (2.§.) A törvény végrehajtását az országgyűlés a miniszterre bízta, akinek a legközelebbi országgyűléshez jelentést kellett tenni a szükséges további teendők iránt.

Eötvös mint miniszter készen kapta a törvény rendelkezéseit. Hogy feladatát, amit az országgyűlés rábízott, elvégezhesse, figyelembe vette az egyetem karainak reformtervezeteit s úgy készítette el „A magyar egyetem alapszabályai”-t. Az egyetemi reformtervek közül kiemelkedik a törvénytudományi (jogi) kar reformtervezete, melyet a jeles magánjogász, Frank Ignác készített.⁴⁰ Frank tervezete szükségesnek tartja a jog- és államtudományoknál egyaránt egy bevezetés (encyclopedia) előadását, amely a tudománykörök rövid vázlatát és módszereit adná, amikhez még a tudományok történeti fejlődése, a tudományos irodalom ismerete járna.

A tervezet felemelné a római jog oktatásának óraszámát s hangoztatja a hűbéri jog szükségességét, amely nélkül „sem a középkori vagy újabb törté-

³⁶ Az 1843/44-i országgyűlés írásai. IV. k. 79. l.

³⁷ Az utasítást közli Barta István, Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847–48. Budapest, 1951. 192. l.

³⁸ O. Lt. 1848-as nyomtatványok. 1848. március 18. Vö. Pesti Hírlap, 1848. márc. 19.

³⁹ A mozgalmakról részletesen megemlékezik Hajdu János i. m. 92–105. ll. és újabban Nagy István, Az egyetemi ifjúság 1848-ban. Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből (szerk. Móra Mihály). Budapest, 1953. 265–284. ll.

⁴⁰ Eckhart Ferenc, A jog- és államtudományi kar története. 1667–1935. Budapest, 1936. 382. l.

neteket, sem hazánk régi vagy élő törvényét tisztán felfogni vagy helyesen megítélni nem lehet". A tervezet szükségesnek tartja a tárgyak és tanszékek számának emelését. Szükségesnek tartja az összehasonlító jogtudomány, vagy legalább jogbölcselet tanítását s új tárgy lenne „a kormányzás többféle ágaihoz tartozó szabályok és állandó rendelkezések megismertetése”, tehát a közigazgatási jog. Tanítanak az újabb európai történetet is a weszfáliai békekötéstől kezdve. A tanítás szabadságát a kar úgy értelmezi, hogy a tankönyvhöz vagy rendszerhez kötöttség megszűnik, a tanár a maga nézeteit adja elő, s esetleg jogában áll más tudományágakat is tanítani. A tanulás szabadságához tartozónak tekintik a hallgatónak azt a jogát, hogy a hallgatandó tanárt ők választhatják meg maguknak, a tanulmányi sorrend kiszabása megszűnik, évvégi vizsgálat nem kötelező.⁴¹

A többi karok reformjavaslatai közül a bölcsészeti kar a maga kebelében egy matematikai és egy filozófiai főosztály felállítását indítványozta. Az orvoskar terjedelmes és szakszerű tervezetében részletesen kiterjeszkedett az egészségügy nemzeti fontosságára, amely „századokon keresztül rendszeresített és felelős állami intézkedések nélkül” maradt s emiatt gyakori járványok pusztítottak. Az oktatás korszerűsítésének igénylésén kívül kéri ezért a javaslat az egészségügyi közigazgatásnak a kormány keretében való kiépítését is.

Ismerjük a József-ipartanoda átszervezésére vonatkozó tervezetet is, mely a gazdaság és a mérnöki intézet egyesítését javasolta. Egyelőre azonban a felszerelés és kellő helyiségek hiánya miatt célszerű volna az előadások egy évi szüneteltetése; ez idő alatt a tanárok megírhatnák a szükséges tankönyveket.⁴²

Mind e reformtervek alapján készítette el Eötvös „A magyar egyetem alapszabályai”-t. Igaz, hogy e szabályzat a miniszter szeptemberi lemondása folytán már nem került kibocsátásra, a 12 fejezetből s 295 §-ból álló részletes terv azonban hűen tükrözi Eötvös kormányzati elgondolásait.⁴³

Eötvös az egyetemet olyan „álladalmi intézetnek” tekinti, mely közvetlenül a közoktatásügyi minisztérium főhatósága alá tartozik. A felügyeletet egy „miniszteri főtanulmányi tanács” látja el, amelynek külön szabályzata már nem készült el. Az egyetem tagjai egyrészt a rendes, rendkívüli és tiszteletbeli professzorok, a modern nyelvek előadói és a magántanárok, másrészt a rendes hallgatók. Joga van a beírt hallgatókon kívül bárkinek hallgatni a nyilvános előadásokat.

Az egyetem szervezetében nevezetes változás az eddigi katolikus hittudományi kar mellé protestáns és görögkeleti hittudományi karok kiépítése,

⁴¹ O. Lt. VKM. 1848. Közokt. o. 8. k. 115. t. Vö. Eötvös Loránd egyet. kari levéltára 1848. vö. Eckhart 382—385. ll.

⁴² A javaslatokra I. Hajdú János i. m. 164—177. ll.

⁴³ Eötvös szerzőségét meggyőzően tisztázza Hajdú János i. m. 133—134. lapjain. 3. sz. j.

melyet a miniszter a vallások egyenlősége és viszonyossága alapján kívánt létesíteni. Ez a terv később, Eötvös 1870. évi egyetemi törvényjavaslatában újból előbukkan. A bölcsészeti kar bölcsészeti (a filozófiai, történelmi és nyelvészeti tárgyakat felölelő) és mértani (mennyiségtan, természettudományok) ágazatra oszlik. Az egyes karok függetlenek s egymás között egyenlők.

Az egyetem élén igazgató (rektor) áll, s az egyetem közgyűlésen (teljes ülés) vagy bizottmányban tárgyalja ügyeit. A közgyűlésen minden rendes és rendkívüli tanárnak szavazati joga van. A közgyűlés választja az igazgatót — titkos szavazás útján — egy évre. A bizottmány tagjai a volt igazgatók, a karok dékánjai és minden kar részéről választott 1—1 tanár. Eötvös emelni akarta az egyetemi autonómiát.

Hasonló a karok szervezete, amelynek élén a dékánok állanak. Ezeket a kari ülések választják szintén 1 évre. A tanárokat, előadókat a minisztérium nevezi ki. Az 1848: XIX. tc. által említett magántanári intézményt részletesen tárgyalja a szabályzat. A habilitálás a karok dolga, a tudományos képzettséget nyilvános vitatkozással és tudományos értekezés megírásával kell bizonyítani. Az eredmény titkos szavazással alakul ki s kedvező határozat esetén a jelöltnek próbaelőadást kell tartani.

A leckerendet a karok állapítják meg, de kinyomtatás előtt be kell mutatni a minisztériumnak.

A hallgatók beiratásához érettségi bizonyítvány szükséges, egyébként felvételi vizsga nincs. A tandíj félévenként 10 forint, mely alól a jeles előmeneteli hallgatók mentesek. A tandíjfizetés elmulasztása, a leckék teljes elhanyagolása az egyetemi polgári jog megszűnését vonja maga után.

A tanulás szabadságának elvét a tervezet újból megismétli: az egyetemi polgár tetszése szerint választhatja meg a hallgatandó tanárt és az előadásokat.

A hallgatók önkormányzatát fegyelmi ügyekben a *diákesküdtszék* biztosítja. A diákesküdtszékeket a tervezet az esküdthíroságok mintájára szervezi. Eléje tartoznak a nagyobb fegyelmi ügyek. A vétkesség megállapítása esetén a büntetést a dékánból és két tanárból álló fegyelmi bíróság szabja ki. Fellebbezni az egyetemi bizottmányhoz lehet. Legsúlyosabb büntetés az összes tanintézetekből 3 évre való kizárás. Ezt csak a miniszter jóváhagyásával lehet végrehajtani.

Az egyetemi tervezet nevezetes újítása a középiskolai tanárképző intézet megszervezése, mely Eötvös pedagógiai célkitűzéseinek fontos része. A képzés az egyetemi bölcsészeti karon történik.⁴⁴

Eötvös szervezési munkája kiterjedt a tanerők képzésének problémájára is. A tanítóképzés terén Magyarországon nagyon sivár volt a helyzet. Bár a negyvenes évek elején néhány állami tanítóképzőt is megnyitottak, ezek azon-

⁴⁴ A tervezet az Eötvös Loránd Egyetem Könyvtárában G. f. ívrét 1. sz. alatt található.

ban az egyháziakkal együtt sem tudtak sokat tenni a tanítóképzés színvonalának emeléséért. Eötvös azonnal nem tudott a képzésen segíteni. Mindenekelőtt tervbe vette egy tanügyi nevelési folyóirat megindítását. Valóra váltani ezt is csak második minisztersége idején tudta.⁴⁵

A középiskolai oktatás terén az osztálytanítási rendszerről a szaktanítási rendszerre kívánt áttérni. Augusztus 24-én adott ki egy rendeletet, melyben 10 középiskolában az új rend bevezetését jelentette be.⁴⁶ Ezek között a két fővárosi piarista gimnázium is szerepelt.⁴⁷

III.

Eötvös és minisztériuma kormányzati politikájának legátfogóbb része a magyar művelődésügy reformjának keretében a népnevelésügy, s az alapszervezet, a népiskolák reformja volt. A reformkor legjelesebb művelődéspolitikusai már évtizedekkel előbb nélkülözhetetlennek tartották a népoktatás új, korszerű alapokra helyezését, de a feudális keretek között ennek megvalósítása aligha mehetett végbe.⁴⁸ A katolikus egyház államegyházi monopóliuma az oktatásügyre is kiterjedt s a Ratio Educationis nagy átfogó oktatási reformja ezt a helyzetet a népoktatás terén nem érintette. II. József és az 1790/1. évi törvényhozás intézkedései a vallásszabadság irányában a protestáns és a görögkeleti egyházak oktatási intézeteinek gyarapítását lehetővé tették, a korszerű népművelés kérdése — elsősorban az anyagi eszközök hiánya miatt — ezzel még nem nyert megoldást. Az egyháznagyok dús jövedelmeikből látványosabb intézményekre adtak, mint a falusi népiskolák, a jobbágyok és zsellérek nagy része pedig szegénysége miatt nem is áldozhatott. Voltak ugyan szép számmal iskolai alapítványok is, ezeknek jelentős része a háborús inflációk során elértéktelenedett. Legfeljebb a kialakuló szokásjog alapján, különösen községtelépítéseknel gondoskodtak arról, hogy az iskolának s a tanítónak megélhetésére néhány hold földet mérjenek ki.⁴⁹ A tanító pedig a kántori. — sok helyen a jegyzői teendők ellátásáért külön díjazásban részesült. Így megélhetése biztosítva volt, ezért azonban oly sokféle teendőt kellett ellátni, hogy ezek között a népoktatás csak egy maradt a sok közül. Jobb volt a helyzet városokban, ahol a módosabb polgárság fiai részére az iskolák és az oktatók ellátását

⁴⁵ Hajdu i. m. 110. l.

⁴⁶ Közlöny, 1848. augusztus 25-i 77. szám. 605/1848. sz. VKM. rendelet.

⁴⁷ A kísérletről részletesen beszámol Hajdu János i. m. 120–131. ll.

⁴⁸ A művelődéspolitikai küzdelmek legújabb összefoglalását adja Nagyné Szegvári Katalin disszertációja, *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777–1918)*. Budapest, 1969.

⁴⁹ 1843-ban a népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány munkálata minden tanító részére helyileg szokásos fél úrbéri telek kiadását rendeli. 69. §. Közli Kármán Mór, *Közüktatásügyi tanulmányok*. I. Budapest, 1906. 137. l.

vállalni tudta, itt sem volt azonban megnyugtató gondoskodás a társadalmi hierárchia alsóbb rétegeinek oktatásáról.

A reformkor haladó politikusai a nevelésügyet már a legsürgősebb feladatnak tekintették. Széchenyi a kiművelt emberfők mennyiségeiben látta „a nemzet igazi hatalmát”. Eötvös a 40-es évek elején fejti ki először művelődéspolitikai elgondolásait, amikor éppen a konzervatív váló Széchenyivel szemben a nevelés ügyében a progresszív irányt képviselő Kossuth mellé állt, s a művelődési demokráciát a politikai demokrácia elé helyezve, az elmaradottságot, sötétséget szétzúzó új politikai rend működési feltételének tekintette a közműveltség színvonalának emelését.⁵⁰ Nem véletlenül mondatja Lőrinc pappal a Dózsa-féle parasztháború bukása után: „... a nép szabaddá nem válhatik, míg lelki sötétség fogja körül”.⁵¹

Az 1843/4. évi országgyűlésen megszületett ugyan egy alapos törvénytervezet⁵² a népoktatásról. Az uralkodó azonban a nevelésügyben minden intézkedést fenntartott magának s nem történt előrehaladás. Eötvösnek most, első minisztersége idején nyílt alkalma arra, hogy a nevelésügy alapvető kérdését, az elemi iskolai oktatást rendezze.

Nem is késett a javaslat előkészítésével, melynek előmunkálatait a magyar liberálisok már 1843-ban elvégezték, s figyelembe vette az alig 15 évvel előbb létrejött első nevelésügyi törvényt, a Guizot-féle „Loi sur l'instruction primaire”-t. Eötvös liberális eszmevilága folytán épp úgy, mint a nagy harcostárs. Deák az állam és egyház szétválasztásának híve volt. Ez magában foglalta az állam és egyház szétválasztását az oktatásban is. 1848 forradalmi átalakulása idején azonban inkább, mint bármikor, számolni kellett azokkal az erőkkel, melyek az elv keresztülvitelét akadályozták. Ezért javaslatában, amit a július 5-én megnyílt népképviselési országgyűlés 18. ülésén benyújtott,⁵³ a közös állami iskolák általános felállítása mellett lehetővé tette hitfelekezeti iskolák felállítását, illetve fennmaradását is. A javaslat az oktatást állami felügyelet alá helyezi (1. §), s az iskolákat elsősorban az állam tartja fenn. A javaslat kimondja a tankötelezettséget (fiúknál 6—12, lányoknál 6—10 éves korig), az oktatást pedig ingyenesnek nyilvánítja.

A terheket elsősorban az alapítványokból fedezik, nem fedezett költségekről a községek gondoskodnak. Ezek 5%-os pótdót vethetnek ki, amit minden községi lakos adója arányában köteles viselni. Ha ez sem elég, az állam ad támogatást.

⁵⁰ Gr. Széchenyi István, *A Kelet Népe* (szerk. és bev. Ferenczi Zoltán). Budapest, 1925. 401. l., Kossuth, *Felelet*, uo. 522. l., Eötvös, *A Kelet Népe és a Pesti Hírlap*, uo. 546. l.

⁵¹ Az idézet Antall József, Eötvös József és a magyar művelődésügy reformja. *Élet és Tudomány*, 1971. 196. l.

⁵² A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslatát közli Kármán Mór i. m. I. 127—156. l.

⁵³ Beér János—Csizmadia Andor, Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés. 168. l.

Az oktatási tárgyak az írás, olvasás, számoláson kívül a természettan, hazai történet és földleírás, a polgári jogok és kötelességek ismerete, a testgyakorlat és az éneklés. Eötvös liberális elveinek felel meg, hogy az oktatási nyelvet a lakosok többsége szerint kell meghatározni, a magyar nyelvet azonban mindenütt kell oktatni. A vallásos oktatást a növendékek ezentúl saját lelkészeiktől közvetlenül kapják. Ha a községben több felekezet van, s egy-egy felekezethez legalább 50 gyermek tartozik, mindegyik felekezetbeli gyermekek számára külön iskolát nyitnak. Ha nincs ennyi gyerek, közös iskolába járhatnak, a felekezetek azonban tarthatnak fenn külön iskolákat is.

Az iskolák felügyeletére a községek bizottmányokat hoznak létre, ezek választják a tanítókat is. A főfelügyeletet hat kerületi bizottmány látja el a minisztérium vezetése alatt. A tanítóképzésről az állam gondoskodik.⁵⁴

Eötvös a javaslat benyújtásakor nem tartott nagyobb beszédet, csupán azt kérte, hogy „minél előbb emeljék törvényre, különben ismét el van vesztve egy év, a nevelésnél pedig egy évet veszteni a hazára nézve szerencsétlenség”.⁵⁵

A Ház a javaslatot az osztályoknak adta ki előkészítésre, s a központi választmánynak már augusztus 1-én elkészült jelentése lényegében elfogadta a javaslatot. A nemzetiségi kérdésben azonban nem követte Eötvös liberalizmusát, s olyan nem magyar községekben, ahol már „jó sikerrel” folyt a magyar nyelvű oktatás, azt meg akarta hagyni. Ezért a vonatkozó szakaszt oda módosította, hogy „azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, az elemi oktatást saját anyanyelvükön fogják nyerni”.⁵⁶ Ugyanakkor azonban lehetővé kívánták tenni a különböző „népfajok” számára külön iskolák állítását is. Végül a bizottmány a tanítók választására és elbocsátására kiterjeszténé a kerületi választmányok, illetve a miniszter felügyeletét.

A választmány véleményének vétele után, augusztus 3-án megkezdődött a javaslat általános, majd 4-én már részletes tárgyalása. Eötvösnek kétféle ellenzékkel is küzdenie kellett. Egyik oldalról az egyházak, elsősorban a katolikus egyház, de a protestáns ortodoxia is védtek iskolai monopóliumaikat, másik oldalról a radikálisok a teljes államosítást, s kapcsolatban az egyházi szekularizációt nem látván keresztülvihetőnek, félmegoldásba belemenni nem akartak, s javasolták az elhalasztást.⁵⁷ Maga a miniszter is beismerte, hogy tisztán elméleti elvekből kiindulva más törvényjavaslatot terjesztett volna elő; ámde annyira meg van győződve a népnevelés halaszthatatlan sürgősségéről, hogy kötelességének tartott elkerülni minden akadályt, amely a törvény életbeléptetésének útját állhatta volna.⁵⁸ A nagy vita alatt, melyben több mint 140 felszólalás hangzott el, Eötvösnek 16 ízben kellett megvédenie

⁵⁴ A javaslat szövege uo. 613–615. ll.

⁵⁵ Közlöny, 1848. július 26. sz. 220. l.

⁵⁶ A választmány módosítása Beér—Csizmadia i. m. 616. l.

⁵⁷ Közlöny 1848. augusztus 5–13. számai.

⁵⁸ Közlöny 1848. augusztus 5. 269. l.

javaslatát, mely általában a központi választmány kiegészítő, illetve módosító javaslatai szerint került elfogadásra.

A legnagyobb vitát a közös és felekezeti iskolák fenntartása váltotta ki, mely három tárgyalási napot vett igénybe. A harc hevében a még hátralevő mintegy 40 szónok elállt a felszólalás jogától s az közös iskolák állami költségen való felállítását a felekezetié helyett — a miniszter és a központi választmány javaslatával szemben — 181 szavazattal 86 ellenében elfogadták. Eötvöst s a kormányt is váratlanul érintette ez a radikális változtatás, melyre az egyházak még élesebb ellenzése volt várható. A politikai helyzet élesedése folytán ettől a kormány joggal tartott. Ezért Pázmándy házelnök javaslatára másnap olyan módosítást vittek keresztül, hogy bár a községek által felállított iskolák közös iskolák lesznek, de a vegyes hitfelekezetű községekben a felekezetek is tarthatnak fenn iskolákat s a kiadások fedezésére alapítványaik birtokában maradnak. A különböző felekezetűek azonban kötelesek hozzájárulni a közös iskolák költségeihez.

A képviselőház által augusztus 12-én elfogadott javaslat két nap múlva már a felsőház elé került. Itt várható volt a nagyobb ellenkezés a magas klérus és a konzervatív főrendek részéről. Valóban a felsőház által az előkészítésre küldött bizottság az augusztus 25-i nyilvános ülésen olyan javaslattal jött a Ház elé, hogy „nem tartja tanácsosnak és célszerűnek a jelen időben és helyzetünkben e nagyfontosságú tárgy elintézését avagy csak elvekben is munkába s határozatba venni”.⁵⁹

Eötvös felszólalt a felsőház plénumában, hogy rámutasson a halasztás veszélyére, mely az iskolamesterek eddigi jövedelmének csökkenésében, sőt megszűnésében fenyegetett. Hangsúlyozta az egyház felé, hogy a javaslat elfogadása egyúttal az eddigi alapítványok fenntartásának törvénybeiktatását jelentené. Mindez azonban nem segített. A felsőház a „hon jelen aggasztó körülményei”-re utalva a javaslat tárgyalását a legközelebbi országgyűlésre halasztotta.⁶⁰ A felsőház ugyan országgyűlési szokás szerint még visszaküldte a halasztó javaslatot a képviselőháznak, újabb tárgyalásra azonban nem kerülhetett sor Jellasics betörése és Eötvös emigrálása miatt. Az elemi iskolai javaslat a miniszter jogalkotó tevékenysége első kísérletének hattyúdala volt.

IV.

Mikor Eötvös az 1850. év végén családjával együtt hazatért, az ország önállósága romokban hevert s az önkényuralom árnyékában az osztrák birodalmi jogszabályok érvényesültek. A neoabszolutizmus osztrák művelődéspolitikájának az 1849—1860 években nem kisebb irányítója volt, mint Thun-Hohenstein Leo gróf, aki munkásságával kétségtől emelte az osztrák örökös

⁵⁹ Beér—Csizmadia i. m. 620. l.

⁶⁰ Uo. 621. l.

tartományok alsó- és középfokú oktatásának tanulmányi szintjét, egyetemi reformja pedig a császárság egyetemi oktatását a burzsoá Európa élvonalába lendítette.⁶¹ Magyar vonatkozásban azonban a nemzeti hagyományokat s igényeket figyelembe nem vevő, germanizáló és klerikális politikájával visszavetette az 1848-ban megindult fejlődést, illetőleg a nemzeti érdekektől ellentétes irányba vitte.

Thun-Hohenstein nevéhez fűződött az 1855. évi konkordátum létrehozása. Ebben Ferenc József osztrák császár a magyar király által eddig élvezett számos jogról, köztük a főkegyúri jog kinevezési jogosítványának egy részéről, valamint a placetum-jogról lemondott, s így a konkordátum életbeléptetése Magyarországon valójában a magyar király főkegyúri jogának vagy legalábbis e jog legnagyobb részének megsemmisítését jelentette. Az állam a konkordátumban messzemenően elismerte a privilégium forit, a magyar egyházi javak igazgatását, sőt megterhelését is a pápa tetszésétől tette függővé, a vallási- és tanulmányi alapok feletti felügyelet jogát a püspökök kezébe adta, sőt az egyházi cenzúrát is elismerte.⁶²

Noha a konkordátum jelentős engedményt tett az egyháznak, a magyar klérus azt vegyes érzelmekkel fogadta, mert ugyanakkor, amikor az egyház jogait általában biztosította, sőt kiterjesztette, a magyar hierarchia jogait csorbította. Ezzel Ferenc József az addig országokint önállósággal rendelkező egyházi szervezetben teljes központosítást kívánt végrehajtani, s így a magyarországi katolikus egyház előbbi önállóságát is meg akarta szüntetni, a primást pedig a bécsi hercegérseknek alárendelni.

Jóllehet a konkordátum a neoabszolutizmus idején ténylegesen életbelépett, annak jogi hatályosságát a magyar jogi felfogás sohasem ismerte el,⁶³ mert nem alkotmányos szervek kötötték s így érvényét a kiegyezéskor a főpapság sem merte hangoztatni.⁶⁴

Még kevésbé kedvezett az abszolutizmus a magyarországi protestáns vallásoknak. Albrecht főherceg katonai kormányzó már 1854-ben rendelettel akarta a protestáns egyházak szervezetét szabályozni, holott a protestánsok vallásszabadságát a bécsi, a nickolsburgi és a linzi békekötéssel, valamint az 1791. évi országgyűlés biztosították. Újabb kísérlet Thun-Hohenstein miniszter

⁶¹ L. erre Hans Lentze, *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*. Wien, 1962. Öst. Akad. der Wissenschaften. Phil.-Hist. Kl. 239 Bd 2. Abhandlung.

⁶² A konkordátum szövege Mercati, Angelo, *Raccolta di concordati*. Tip. Vaticana. 1954. I. 821–829. pp. Értékelésére Révész Imre, *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*. 10–28. ll., osztrák feldolgozás: Weinzierl–Fischer, *Die österreichische Konkordate von 1855 und 1933*. Wien, 1960. — G. Adriányi, *Die Stellung des ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855*. Róma, 1963.

⁶³ Szeredy József, *Egyházjog*. Pécs, 1883. I. köt. 141. l. 3. kiad. — Sipos–Gálos, *Enchiridion Iuris Canonici*. Róma, 1954. 62. p. Ezzel ellenkező nézetekre utal Bánk József, *Kánoni Jog I*. Budapest, 1960. 323–324. ll.

⁶⁴ Salacz Gábor, *A magyar katolikus egyház helyzete az 1867-iki kiegyezéskor*. Regnum, 1944/46. 268. l.

1859-ben készített pátenstervezetével történt, melyet Ferenc József ki is bocsátott s mely az addig autonóm protestáns egyházakat állami gyámság alá akarta vonni, belső (autonóm) szervezetüket megváltoztatni és összhangba hozni az állami politikai beosztással.⁶⁵ Az egyházak együttesen szálltak szembe a törvényellenes kísérlettel, s közös akciójuk a pátens felvetését eredményezte.⁶⁶

Eötvös hazatérte után írta meg élete fő államelméleti művét, A „XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” c. munkáját,⁶⁷ amelyben az adott helyzetben azt az államot kereste, hol az emberi szabadság érvényesülési feltételeit megteremteni lehet. A szerző tragédiája, hogy a korának egyik legreakciósabb állama, az osztrák császárság részére akart útmutatást adni s hogy ezt a címzett számára elfogadhatóvá tegye, saját elgondolásait korlátozta. Ezért van, hogy Eötvös művét a század elejétől a konzervatív államtudomány saját álláspontjának igazolására tudta felhasználni.⁶⁸ Noha kétségtelen, hogy a könyv visszafejlődést jelentett a forradalom előtti eötvösi életművel szemben,⁶⁹ mégis találó jogbölcseletünk értékelése, hogy „Eötvös könyve a maga nemében újat jelentett a magyar államtudományi irodalomban”.⁷⁰ Eötvös irodalomtörténeti méltatója világít rá, hogy pályájának első fele a felvilágosodás eszméinek tiszta és harcra késztető kibontakozását mutatta, „ezek az eszmék azonban 48 szeptembere után összetörnek benne. Az Uralkodó Eszmékben már a felvilágosodás eszméinek liberális kompromisszumát hozza létre. Eötvös ifjúkori munkáiban olyan liberalizmust képzel, mely nem egy demokratikus vonással bírt. 1849 után Eötvös demokratikus liberalizmusa visszasorvad burzsoa liberalizmussá”.⁷¹ Ezt a megállapítást azzal egészítenénk ki, hogy Eötvös a körülötte folyó változásokat figyelembe véve, mint aktív politikus gyakran kénytelen volt felmérni a demokratikus liberalizmus korlátait.

Nem lehet feladatunk Eötvös neoabszolutizmus korabeli államelméleti munkásságát értékelni. Bennünket az Uralkodó Eszmékből azok a gondolatok érdekelnek, melyek a kiegyezés után újból kormányzati tevékenységi körbe kerülő államférfi felfogásának alakulását mutatják a művelődésügy terén. A centralisták régi törekvése a szabad községre építeni a közigazgatást a municipalisták vármegyéjével szemben.⁷² Eötvös a maga liberális gondolkodásával még a szabad egyházat is be kívánja állítani a szervezeti koncepcióba, mely egyben a központi államhatalom túlsúlyát is korlátozná. „Az egyház és a

⁶⁵ A pátens a Magyarországot illető Országos Kormánylap-ban. 1859. 438—451. ll.

⁶⁶ L. még Friedrich Gottas, Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Aera des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859. München, 1965.

⁶⁷ Bécs—Pest, 1851—1854. I—II. kötet.

⁶⁸ Szabó Imre, A burzsoa állam- és jogbölcselet Magyarországon. Budapest, 1955. 279 sk. ll.

⁶⁹ Kritikájára lásd még Sándor Pál, A filozófia története. II. k. Budapest, 1965. 719—724. ll.

⁷⁰ Szabó Imre i. m. 282. l.

⁷¹ Sőtér István i. m. 327. l.

⁷² L. ennek kifejtését Szekfü Gyulánál, Forradalom után. é. n. 18 sk. ll.

községek szabadsága kölcsönösen támogatják egymást, mert mind a kettő ugyanazon elven alapszik, miszerint tudniillik az állam hatalma csak bizonyos körön belül lehet korlátlan és nem mindenütt”.⁷³

Eötvösnek az Uralkodó Eszmékben kifejtett egyházpolitikája abból az idealista alapelvből indul ki, amit egyébként Eötvös mindig vallott, hogy „egy állam sem állhat fönn vallás nélkül”.⁷⁴ Az állam nem tehet egyebet „mint hogy az egyházat támaszul használja”,⁷⁵ egyben támogatja. A támogatás azonban nem terjedhet túl a vallás elveinek tiszteletén „mert ezzel épp az egyház befolyását gyengíti”. Ami a kereszténységet illeti, az Eötvös szerint a teljes szabadságot követeli az államtól s a keresztény államokban a vallás természetes állása, hogy a világi és egyházi hatalom függetlenek egymás mellett. „Hogy a kereszténység támasza legyen az államnak, szabaddá kell tenni, különben csak államvallás lehetséges, s nem kereszténység”.⁷⁶

Az oktatás kérdésében azt a nézetet vallja, hogy ez nem lehet teljesen állami monopólium. Ha viszont nincsenek megfelelő népoktatási intézetek, ezek felállítása „az államnak áll kötelességében”. Hangsúlyozza egyébként, hogy „az oktatás csak kis részét teszi a nevelésnek”, ezért legeggyöntetűbb oktatással sem lehet az emberekbe azonos nézeteket verni. A túlzott központosítás sem fogja szaporítani a kormányhű elemeket. A 48-as forradalmak is tanúsítják, hogy legtöbb helyen (így Poroszországban, Franciaországban) éppen a tanítóóság lépett fel legellenességesebben az állam ellen.⁷⁷

Mindezek az eszmék, melyeket Eötvös az újonnan felépülő ausztriai birodalom használatára fejtett ki, lényegében nem változtak a „forradalom és kiegyezés választútján” sem, melyben az utóbbi úton akart a Deák vezette uralkodó osztály nagy része elindulni. Eötvös kezdettől fogva ehhez a csoporthoz tartozott.⁷⁸ Lapjában, a Politikai Hetilapban (1865–1866) szintén a kiegyezés előkészítését támogatta. A kiegyezés által felvetett közösügyi problémák mellett továbbra is foglalkoztatta a művelődésügy, s ez most már elválaszthatatlanná vált Eötvös személyétől.

V.

A kiegyezéskor visszatérve a 48-ban elhagyott vallás- és közoktatásügyi miniszteri székbe, hozzáfoghatott egyházpolitikai és nevelésügyi elgondolásainak kivitelezéséhez. Mindkét vonalon soha nem várt nehézségekkel kellett megküzdenie.

⁷³ Összes munkái 15. k. 82. l.

⁷⁴ Uo. 74. l.

⁷⁵ Uo. 76. l.

⁷⁶ Uo. 81. l.

⁷⁷ Összes munkái. 14. k. 216–223. ll.

⁷⁸ Eötvösnek az első tárgyalások előkészítésében való részvételéről számos új adatot közöl Szabad György, Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61). Budapest, 1967. 152–157, 219–224, 235–6. stb.

Az egyházpolitika vonalán az egyenlőség és viszonyosság 48-ban félbe-maradt kérdését kellett megoldani, s az egyházak és az állam közötti viszony szabályozását törvénybe iktatni. Eötvös e téren nem a status quo fenntartására törekedett, a szabadegyház a szabad államban elv sok feladatot rótt megvalósítójára. A vallások egyenjogúsága és viszonyossága terén az 1848: XX. tc. csupán a bevett vallások koordinációs rendszerét rögzítette le, a bevett vallások közé azonban nem sorolta az izraelita vallást. Bár Eötvös már a 40-es évek elején hitet tett a zsidók emancipációja mellett,⁷⁹ mint miniszter e kérdésben 1849-nél nem tudott sokkal előbbre lépni. Emigrációja idején ugyanis a szegedi nemzetgyűlés egy törvényt hozott a zsidókról, amely annak kijelentésével, hogy „a hazának polgárai közt vallásbeli különbség jog és kötelesség tekintetében nem tévén”, megállapítja, hogy „a magyar álladalom határain belül született, vagy törvényesen megtelepedett mózes vallású lakos, mindazon politikai s polgári jogokkal bír, melyekkel annak bármi hitű lakosai bírnak”.⁸⁰ Ezzel a zsidó vallás még nem vétetett a bevett vallások közé, a törvény azonban azzal, hogy a belügyminiszter által összehívatta a zsidók képviselői gyülekezetét hitágazataik nyilvánítására, illetőleg reformálására, meg akarta teremteni az alapot a bevett vallássá nyilvánításhoz. Ezt azonban a rögtön bekövetkező világosi fegyverletétel miatt nem lehetett megvalósítani.

A kiegyezés kormányában Eötvös egyik első feladatának tekintette a kérdés rendezését, s már a kiegyezés évében törvénybe iktattatta a zsidók egyenjogúsítását polgári és politikai jogok tekintetében (1867: XVII. tc.). A rövid törvény további rendelkezést nem tartalmazott, de valójában elegendő volt arra, hogy a következő évben a miniszter királyi elhatározást eszközöljön ki, s most már a felekezeti szervezet megalkotása végett országos kongresszus üljön össze.⁸¹ Noha az izraeliták e kongresszusi szervezéssel azokat az előfeltételeket megteremtették, amelyek a bevett vallássá nyilvánításhoz szükségesek lettek, a törvénybe iktatás csak jó negyedszázad múlva, az egyházpolitikai harcok alatt következett be.

A vallásügy általános rendezése előtt sor került a magyarországi görögkeleti egyházak első szervezésére is. Már 1848-ban jogosnak ismerték a görögkeleti románoknak azt a követelését, hogy kikerüljenek a karlócai szerb metropolita hatásköre alól s önálló egyháztartományt hozzanak létre. Törekvéseik ekkor nem vezettek eredményre. A neoabszolutizmus idején 1864-ben össze-

⁷⁹ Összes munkái 12. k. 109–150. ll.

⁸⁰ 1849: IX. tc. Közli Beér—Csizmadia i. m. 873. l.

⁸¹ A kongresszusnak az egységes szervezet tárgyában hozott határozatait, habár azok királyi jóváhagyást kaptak, az izraelita vallást követők egy része nem fogadta el, hanem eltérő alapon külön szervezkedett. A külön szervezkedést a kormány is elismerte. Ez alapon a kongresszus után a magyarországi izraeliták háromféle szervezetbe tömörültek: a kongresszusi, az ortodox, végül a státusquo ante szervezetű hitközségekbe. Mind a három szervezet külön szervezeti szabályzatot készített, amit a kormány jóvá is hagyott. A vonatkozó jogszabályokat közli Harai László, A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. II. rész. IV. kötet. 267–388. ll.

hívott és 1865-ben Karlócán folytatólag tartott nemzeti kongresszus elfogadta a görögkeletiek két egyháztartományra osztását: a szerbekére és a románokéra. Mivel azonban a kongresszus nem a magyar törvények hatálya alatt folyt, gondoskodni kellett a jogi rendezésről. Ez megtörtént „a görögkeleti vallásnak tárgyában” alkotott 1868: IX. tc.-kel, melyben a szerb nemzeti kongresszus megtartását *utólag* törvényesítették s a görögkeleti románok részére felállított önálló, a szerbekével egyenrangú metropoliát, valamint az erdélyi görögkeleti vallású püspökség érsekségre emeltetését törvénybe iktatták. Mindkét egyháztartományra fenntartották a király főfelügyeleti jogát. Az egyháztartományok kongresszusain 2/3 részben világi képviselők vettek részt, ezek állapították meg a szervezetet, amit a király hagyott jóvá. A törvényt június 30-án hirdették ki s már augusztus 10-én a király Eötvös ellenjegyzésével kiadta a szerb, a következő év május 28-án pedig a magyarországi és erdélyi görögkeleti román egyház szervezési szabályzatát.⁸²

A neoabszolutizmus korának még egy vallásügyi rendelkezése igényelt utólagos törvényi beiktatást. Már az 1848-as átalakulás idején a görög katolikus románok kívántak önálló egyháztartományt s ezzel egyben kiválni akartak a primás joghatósága alól. A szabadságharc miatt ez a kérdés nem kerülhetett rendezésre. A császári udvarhoz hű románok kielégítésére azonban Ferenc József 1853-ban felállította a lugosi és a szamosújvári görög katolikus román püspökségeket s ugyanakkor a fogarasi görög katolikus püspökséget gyulafehérvári görög katolikus metropolia címen érseki rangra emelve azokat, valamint a már volt nagyváradi görög katolikus püspökséget mint suffraganeusokat az érsekség alá rendelte. Ezzel létre is jött az új egyháztartomány. Miután a rendezést végrehajtották, most a magyar jog szempontjából a törvénybeiktatást pótolni kellett, mert a görög katolikus egyházfők is tagjai voltak a főrendiháznak; ezt a jogukat pedig csak törvény ismerhette el. A rendezés törvénybeiktatása „a gyulafehérvári görög katolikus érsekség s a lugosi és szamosújvári görög katolikus püspökségek iránt” címet viselő 1868: XXXIX. tc.-kel ez év decemberében meg is történt.

Mindezek a rendelkezések tulajdonképpen 1848 törvényeinek végrehajtását, illetve a neoabszolutizmus egyes intézkedéseinek elismerését jelentették. Eötvös miniszter a vallásügyi kérdésekben nem elégedhetett meg ennyivel; sokkal átfogóbb, az egyházpolitika egészét felölelő tervet szeretett volna megvalósítani. Ehhez azonban szüksége volt az egykori államegyház hierarchiájának megnyerésére. A világi katolikusok vezető rétegei túlnyomóan liberális felfogásúak voltak, ezek megnyeréséért kevésbé kellett küzdenie. Meg kellett azonban küzdeni saját vallásos előítéleteivel és mindenestre

⁸² A szöveget I. Harai László i. gyűjteményében. IV. k. 19–265. II. A törvényjavaslat az 1865/69. évi országgyűlés Képviselőházi Irományok IV. köt. 194. sz., a bizottsági jelentés uo. 207. sz.

számolni kellett az uralkodónak közismert vallásos érzületével. Eötvös terveire mégis a legnagyobb veszélyt Róma egyre merevedő magatartása jelentette minden reformtörekvés ellen, mely a katolikus egyháznak a feudalizmusban kivívott és évszázadokon át fennálló kiváltságait fenyegethette. Ennek egyik okmánya az 1864-ben kiadott Syllabus volt, melyben IX. Pius pápa összefoglalta a modern világnak az állam és egyház viszonyára vonatkozó olyan főbb elméleteit, melyet az egyház feje tévelygésnek minősített. E kárhoztatott tételek között nem egy olyan szerepelt, amely közelállt Eötvös felfogásához az állam és egyház viszonyát illetően. Többek véleménye szerint a Syllabus kárhoztatta Eötvös híres francia barátjának és liberális katolikus eszmetársának Montalambert grófnak néhány nézetét is.⁸³ Eötvös óvakodott attól, hogy eszméit nyilvánosan kárhoztatva a hierarchiával nyílt harcba kerüljön. Egyházpolitikai reformjait úgy kellett tehát megvalósítani, hogy saját hadállásaira a rómaihoz hasonlóan féltékeny magyar főpapságban minél kisebb ellenzést váltson ki, ugyanakkor a király érzékenységét se sértse, végül reformjai legyenek olyan radikálisak, hogy azokat az országgyűlés liberális többsége is elfogadja.

A katolikus egyház főpapjai között Eötvösnek Haynald Lajos kalocsai érsek volt legfőbb támasza, akit ő nevezetett ki az *in partibus infidelium* csak címet jelentő karthágói érsekségből a magyar hierarchia második helyét jelentő kalocsai érseki székbe,⁸⁴ s aki főpapi óvatossága s a római Kúriához fűződött kapcsolatai mellett sok szempontból támogatta a miniszter egyházpolitikáját főpaptársaival szemben is. Haynaldal szemben Simor János primás sokkal inkább a bécsi udvar exponense volt. Ezt mutatja, hogy a kancelláriai egyházi referens tisztéből emelték ki a győri püspöki, majd a primási székbe s az uralkodó sokkal inkább benne látta a főkegyúri egyházpolitika biztosítóját, mint a magyar kultuszminiszterben. Simor az egyházi érdekeknek sokkal ortodoxabb védelmezője volt, mint kalocsai érsektársa és Eötvös a maga liberális reformjainak megvalósításában benne valóban sohasem talált igazi segítőt.

Eötvös egyházpolitikájának megvalósítását, a szabad egyháznak a szabad államban leendő létrehozását, a vallásszabadság és a felekezeti egyenjogúság törvénybeiktatását és ezzel kapcsolatban az interkonfesszionális viszonyoknak egyenlő alapokon való szabályozását főképpen a liberális irány előretörésétől várhatta, ami éppen ebben az időben Ausztria egyházpolitikáját is előrelendítette. Beust közös külügyminiszter ugyanis, aki maga protestáns volt, a konkordátumot veszélyesnek tartotta, amely szerinte Cavour és Bis-

⁸³ Eötvös és Montalambert viszonyára lásd Concha Győző, Eötvös és Montalambert barátsága. Budapest, 1918.

⁸⁴ Haynald egyéniségére s annak alakulására lásd Eckhart Ferenc, Egy nagy magyar főpap életéből. A bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve, II. k. Budapest, 1932. 272–284. II.

marck osztrákellenes politikáját segítette.⁸⁵ Ezért teljesen a liberálisokra támaszkodva megindította az osztrák kultúrharcot. Hogy ez nem lett olyan éles, mint a német, az a császár mértéktartásának és az osztrák püspöki kar, elsősorban Rauscher hercegérsek bölcs magatartásának volt köszönhető. Az eredmény az 1868. évi májusi törvények lettek, mikor a házassági jogban visszaállították az állami bíróságok hatáskörét, az iskolaügyekben pedig kiterjesztették az állami felügyeletet és irányítást (1868. május 25.), s az interkonfeszszionális viszonyokban egyenlőséget valósítottak meg.⁸⁶

Magyarországon a liberális előretörés ellenére a polgári perrendtartás tárgyalásakor nem szüntették meg a szentszékek bírói joghatóságát házassági köteléki perekben, hanem külön törvényben (a vegyes házassági válóperekről szóló 1868: XLVIII. tc.) szabályozták a vegyes házasságok alapján szóló válóperek bíróságait. Mindkét fél saját egyházi bírósága elé került, csupán a kötelék érvényességének kérdésében utalták az evangélikus és református egyházak magyarországi híveit világi törvényszék ítékezéséhez. Nem fogadták el Irányi Dániel megismételt javaslatait sem, aki már 1866 májusában Párizsból kérelemlevelet intézett az országgyűléshez, melyben a nazarénusok üldöztetése alkalmából a lelkiismereti szabadságot biztosítani, a zsidók szándékolt egyenjogúságánál fogva a polgári házasságot megengedni, az anyakönyvek vitelét polgári hatóságra ruházni, végre a temetőket a községi hatóság alá rendelni javasolta.⁸⁷ Tisza Kálmán a balközép képviselője ugyancsak 1866. március 26-án interpellációban kérte a kormányt, van-e szándékában a vallási viszonyosság tárgyában törvényjavaslatot előterjeszteni. Eötvös, majd Horváth Boldizsár igazságügyminiszter megnyugtató választ adott, sőt ígéretet tett, hogy a kormány még a törvényhozási szak alatt törvényjavaslatot fog előterjeszteni.⁸⁸

Valóban Eötvös még az év szeptember 19-én részletes javaslatot terjesztett elő „a törvényesen bevett keresztény vallásfelekezetek viszonyossága tárgyában”. A javaslat ebben a formájában messze elmarad még Eötvös eddig hirdetett koncepciójától s csak szűkebb körben (a keresztény vallások között) valósítja meg az egyenjogúságát. Mindenekelőtt szabályozza az áttérést, mely ezentúl a keresztény vallások között teljesen szabad s elégséges, ha az áttérni szándékozó (18 életévet betöltött) személy két tanúval két alkalommal megjelenik eddigi vallásfelekezetének lelkésze előtt s szándékát bejelenti. A vegyes házasságokról szóló második fejezet rendelkezései szerint a lelkész a házasságkötésnél való közreműködést meg nem tagadhatja (hacsak házassági akadály

⁸⁵ Friedrich Graf von Beust, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten*. 2 Bd. Stuttgart, 1887. 149 sk. II.

⁸⁶ Erika Weinzierl, *Die Kirchenpolitische Lage in der Donaumonarchie um 1867. A „Der Österreichisch – Ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen”* (szerk. Peter Berger) kötetben. Wien, 1967. 147–9. II.

⁸⁷ Zeller I. 233. I.

⁸⁸ Zeller I. 244 –246. II.

nem áll fenn), a szülők a gyermekek vallásos nevelése iránt szabadon rendelkeznek. A harmadik fejezet bevezetné a vasárnapi munkaszünetet, a hadsereg-nél biztosítaná a vallásos tanítást s kimondaná, ha valamely községben egyik egyházat segíyeznék, a segélyben a lakosság számarányának megfelelően minden ott létező és törvényes bevett felekezetet is kell részesíteni.⁸⁹

A képviselőház központi bizottsága lényegében magáévá tette ugyan Eötvös javaslatát, de módosítást vezetett keresztül a vegyes házasságból származó gyermekek vallási nevelése tekintetében. Nem engedte meg a reverzálist, hanem az erdélyi szabályoknak megfelelően a *sexus sexum sequitur* elvét való-sította meg a törvényben. Eötvös bár ebben a rendelkezésben a szülők szabad-ságának megszorítását látta, a többség véleménye után a változtatáshoz — elveinek fenntartása mellett — maga is hozzájárult.⁹⁰ A felsőház bizottsága ismét visszatért az eredeti javaslathoz és a nemek szerinti neveltetést kisegítő megoldásnak kívánta tekinteni, vagyis akkor alkalmazni, ha a szülők nem nyilatkoznak. Végül is a reverzálist elvetették, a gyermekek a nemük szerinti szülők vallását követik s kimondták azt is, hogy minden ezzel ellenkező szer-ződés, vagy megállapodás ezentúl is érvénytelen marad. (12. §.)

Az 1865—68. évi országgyűlés által meg nem valósított egyházpolitikai szabályozást Eötvös a következő országgyűlésen kívánta továbbépíteni. Az első lépést azonban nem ő, hanem a baloldali és vallási ügyekben mindig harerakész Irányi Dániel tette meg, aki mindjárt a felirati vita bevégezése után, 1869. július 10-én a vallásszabadságról egy törvényjavaslatot tett a ház asztá-lára. Ebben kimondaná a vallás szabadságát, a gyermekek nevelését a szülőkre kívánja bízni, az összes (nemcsak a bevett) hitvallásokat és egyházakat jo-gokra és köteleességekre egyenlővé teszi. Minden egyház szabadon választaná elöljáróit s a katolikus egyház is szabályozná önkormányzatát. Az anyakönyv-vezetés állami lenne, a házasságot polgári szerződéssé nyilvánítják, a házassági perek állami bíróságok előtt folynak, a temetők a községek felügyelete alá ke-rülnének, de joguk lenne a felekezeteknek is temetőket fenntartani. A katolikus és görögkeleti főpapok közjogi kiváltságai megszűnnének.

A képviselőház a javaslatot kiadta az osztályoknak, amelyek azt gyakor-latilag célszerűtlennek találták. Időközben Tisza Kálmán is készített egy két-szakaszos törvényjavaslatot, amelyben teljes vallás- és lelkiismereti szabadsá-got kívánt mindenki részére biztosítani, ugyanakkor nyilvánítani, hogy „polgári és politikai jogok élvezeténél a hitvallás különbséget nem tesz, de viszont hitvallása senkit az állampolgári köteleességek terhe alól fel nem old”. Később Tisza Kálmán is javasolta, hogy a minisztérium készítsen törvény-javaslatot a polgári házasság behozataláról, a polgári anyakönyvezésről és a szentszékek eltörléséről. Mindezekből a ház egy olyan határozati javaslatot fogadott el, hogy a minisztérium készítsen a teljes és általános vallásszabadság,

⁸⁹ Zeller I. 369—374. ll.

⁹⁰ A képviselőházi vitát közli Zeller I. 406—408. ll.

az egyenlőség és viszonyosság gyakorlati kivitele iránt egy törvényjavaslatot és azt terjessze az országgyűlés elé.⁹¹

A következő év április 7-én Eötvös miniszter be is mutatott egy 13 szakaszos törvényjavaslatot „a vallás szabadságáról és a vallás-felekezetek egyenjogúságáról”. A javaslat most már szakít a keresztény felekezetek eddigi monopóliumával és kijelenti, hogy „mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, s azt az ország törvényeinek korlátai között külsőképpen is kifejezheti és gyakorolhatja”. (1. §.) Megismétli, hogy a polgári, vagy politikai jogok gyakorlása a hitvallástól teljesen független, de vallási hite, vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek fel törvényben rendelt bármely polgári kötelességének teljesítésétől. (2—3. §§.) A vallási testületek maguk állapítják meg szervezetüket, önkormányzatot élveznek, egymás között és az állam irányában egyenlők. (4. §.) Minden nem bevett felekezet is tartozik szervezeti alapszabályait a kormányhoz felterjeszteni, melyet minden egyház (felekezet) irányában főfelügyeleti jog illet meg. (5. §.) A katolikusok felett gyakorolt jogok fennmaradnak, míg a katolikusok autonómiát nem szerveznek, s míg a kormány kezelésében levő alapokat külön törvény alapján át nem veszik. (6. §.) A patronátuson és a canonica visitation alapuló kötelezettségek fennállnak, míg külön törvény a kérdését nem rendezi. (7. §.) Az áttérést az 1868: LIII. tc. már szabályozta, ezt most minden vallásra kiterjesztik. (8. §.) A házasságkötést polgári szerződésnek nyilvánítják, de a részletes szabályokat — beleértve az anyakönyvezést — külön törvény fogja meghatározni. (9. §.) A gyermekek vallását a szülők választják meg. Ha szerződés nem jön létre, a gyermekek a nemük szerinti szülők vallását követik. (10. §.) A községi területen levő temetőekben mindenkit felekezeti különbség nélkül lehet temetni, de saját telkén minden vallásfelekezet állíthat fel külön temetőt. (11. §.)⁹² Sajnos Eötvös betegsége és halála miatt a javaslat tárgyalása elmaradt s azt, némileg változott formában csak a század végi egyházpolitikai harcok alatt veszik újból elő.

Már az eddigiekből is látható, hogy tulajdonképpen a katolikus egyház az, amelynek államegyháziságát az 1848: XX. tc. ugyan megszüntette, de a törvényhozás annak felszámolásából fakadó kérdéseket nem szabályozta. Így azután a király, mint főkegyúr, a kormány, mint a főkegyúri jog egyes jogosítványainak átruházott hatáskörben való gyakorlója, a katolikus alapítványok kezelője a katolikus egyház életébe mélyen belenyúló jogosítványokat gyakoroltak, amelyek ugyancsak meghaladták a többi felekezettel szemben az államot illető *iura circa sacra*-t; ezek közül a polgári korban is mindig szokásos főfelügyeleti jogot (*ius supremae inspectionis*).

A katolikus egyház vonatkozásában mindaddig nem lehetett szó rendezésről, amíg a magyarországi egyház hierarchikus szervezete olyan autonóm

⁹¹ Zeller I. 544. l.

⁹² A javaslat és indoklása Zellernél I. 545—553. ll.

szervezetté át nem alakul, amelynek kezelésébe az egyházi alapítványok átadhatók. Noha ilyen autonómiai szervezkedést a katolikus egyházi hierarchia csak az alapítványok átvétele miatt s az esetleges szekularizáció kivédése miatt fogadhatott el, Eötvös nem késett a szervezést kezdeményezni.

Indítékot a már Erdélyben évszázadok óta fennállott autonóm szervezetnek, az Erdélyi Katolikus Statusnak az a felterjesztése szolgáltatott, hogy a miniszter az erdélyi püspököt a státusgyűlés összehívására mielőbb serkentse, hogy ezzel az Approbátákban is lefektetett erdélyi katolikus önkormányzat újból helyreálljon. Eötvös ezt az alkalmat felhasználta arra, hogy felhívja a primás figyelmét egyúttal az egész országra kiterjedő autonómia szervezésének fontosságára, melynek hiánya károsan hat ki az egyházi iskolák és alapítványok kezelésére, s közömbösséget teremt a katolikus hívek között is. Javasolja azért, hogy a primás tárgyalván a püspöki karral, tegyen kezdeményező lépést egy olyan autonómiai szervezet létrehozására, melyben a világiak befolyása az egyházi iskolák és alapítványok kezelésére biztosíthatnák.⁹³

Simor primás szeptember 8-án válaszolt a miniszternek, miután Eötvös jónak látta a maga levelét a sajtó útján is közzétenni s ezzel elvágta az utat, hogy a primás esetleg a levelet elfektesse. A primás azonban leszögezve meggyőződését, hogy az iskolák és alapítványok ügyeinek elhanyagolása miatt a magas klérust felelőssé tenni nem lehet, s a hitbeli közömbösség nemcsak a katolikusok sajátja, — sietett egyben arra is utalni, hogy a főpapság az elmúlt években ismételten kérte az uralkodót, hogy a katolikus alapítványokat kezelésre egy vegyes tagokból alakított bizottságnak adhassa át. Most, hogy a kérést a kultuszminiszter újból felhozta, a szervezést ismét fontolóra veszik.⁹⁴

A püspöki kar kidolgozott a szervezésre egy elaborátumot, ebbe azonban a világi elem nem szólhatott bele s ezért Eötvös előbb egy hivatalos levélben, majd a primáshoz írt negyven oldalas magánlevelében⁹⁵ egy világiakkal vegyes értekezlet összehívását sürgette, amelyben „tekintélyes és közbizalomnak örvendő világiak” alkossák meg az egyháziakkal együtt az autonómia tervezetét. Magánlevelében meg is indokolta ezt a kívánságot. Az autonómia szervezésénél — szerinte — két szempontot kell tartani: „1-szor hogy katolikus egyházunk úgy organizáltassék, hogy maga az organisatio által azon ürügyek megcáfoltassanak, melyek a katolikus egyház autonómiája ellen felhozatnak, 2-szor, hogy ez organismus által azon bajok, melyek alatt egyházunk szenved, eltávolíttassanak s egyházunknak azon állás biztosíttassék, melyet hazánkban egykor gyakorolt s mely az egyházat megilleti”. Eötvös jól látta, hogy hiába

⁹³ Eötvös 1867. júliusában kelt levelét közli Szemnecz Emil, Katolikus autonómia. Budapest, 1897. 24–31. ll.

⁹⁴ Szemnecz uo. 33–45. ll.

⁹⁵ 1868. május 11-én 250 VKM. sz. alatt. Eszt. Pr. Lt. 39/1868. secr. Fasc. Autonómia-ban. Kivonatossan közölte Forster Gyula, A katolikus autonómiáról. Különnyomat a Budapesti Szemléből. Budapest, 1897. 144–159. ll. Vö. Török Jenő, A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Budapest, 1941. 118. l.

követelnék a vallásegyenlőség törvénye alapján az autonómiát, a törvényhozás ezt aligha fogja megszavazni. Ennek oka pedig az, hogy a fennálló viszonyok között, mikor az egyházi vagyon és iskolaügy körül „az egyházi renden kívül e vallás követőinek semmi befolyásuk nincs, az egyháznak az államtól függetlensége sokak nézete szerint, gyakorlatilag nem e hon katolikusainak szabadságát, hanem az egyházi rendnek korlátlan hatalmát vonná maga után”. A vallási kérdésben utalt ezután az egész Európában uralkodó szellemre s ezért biztosra veszi, hogy az autonómia törvényes rendezése csak úgy remélhető, ha azt nemcsak a papság, hanem a katolikusok összessége követeli s ha a kormánynak az egyházi vagyon és iskolaügy körül gyakorolt addigi befolyása a katolikus polgárok kezébe tétetik le.

A püspöki kar tervezete — Eötvös véleménye szerint — ezt nem biztosítja. Számos konkrét tanácsa között azt szeretné, ha a püspökök által javasolt szervezetbe a felerészben egyházi, felerészben világi tagok helyett a már 1848-ban elfogadott kétharmad világi és egyharmad egyházi tagokból álló szervezet jönne létre. A szervezeten belül javasolja espereskerületi tanácsok felállítását, mert ő az ilyeneket bizonyos körben, pl. iskolai ügyekben határozó és intézkedő testületté kívánja fejleszteni. Helytelenít olyan választói megszorítást, hogy a püspökök csak azokat engednék szavazni, „akik keresztény katolikus életet élnek”. Ennek kritériumát igen nehéz lenne meghatározni; a megszorítást tehát el kellene ejteni. Helyteleníti azt is, hogy a tanácskozásból kifejezetten kizárnának minden olyan indítványt, amely az egyház elveivel, szellemével, elidegeníthetetlen jogaival ellenkezik. Ennek feltételezése is sértő.

A miniszter elégedetlenségét egy Haynaldhoz írt levélben még őszintébben kifejezi: „Excellenciád társai — írja — nagy részben hamisan fogják fel az egész kérdést. Nézetük szerint a feladat abban áll: hogy miután az autonómia kérdése megpendített, s azt egészen mellőzni nem lehet, azt úgy létesítjük, hogy a lehetőségig minden a régi maradjon, s a világiaknak adandó befolyás puszta formasággá váljék, holott nézetem szerint éppen ellenkezőleg arra kellene törekednők: hogy a régi tespedésből kibontakozva új életet öntsünk egyházi szerkezetünkbe, s lelkesedést ébresszünk azon érdekek iránt, melyekre nézve most csak közönösséggel találkozunk.”⁹⁶

Eötvös levele után a püspöki kar csakhamar összeült és bár a miniszter szabadelvűbb álláspontja nem talált osztatlan helyeslésre, a vegyes bizottság életrehívását elfogadták. A püspököknek sem volt könnyű a helyzetük, mert a Róma nevében nyilatkozó bécsi nuncius közben kijelentette, „hogy a keletkezében levő autonómiai tervezet iránt gyógyíthatatlan bizalmatlansággal viseltetik”. Mikor a primás ezt püspöktársai tudomására hozza, úgy látja, hogy a nunciust az osztrák katolikusok befolyásolják, túlságosan elfogultá

⁹⁶ Nizsalovszky Endre, Eötvös két levele Haynald Lajos érsekhez. Irodalomtörténeti Közlemények. 1967. (LXXI) évf. 74. 1

teszik s ez a római kúriát is helytelenül informálja. A nuncius állásfoglalására az is károsan hatott, hogy a magyar püspökök a konkordátum érvénye mellett nem álltak ki, holott a konkordátumot 1855-ben a püspöki kar is aláírta. Most azonban úgy nyilatkozott, hogy ahhoz az alkotmány helyreállítása után már nem ragaszkodhatik, ha csak önmagát és az egyházat számtalan bajba dönteni nem akarja.⁹⁷

Október 1-én Pesten létre is jött a vegyes tanácskozmány, kétségtelen azonban, hogy ebben is, mint általában az egész autonómiai mozgalomban a püspöki kar kívánságára az arisztokrata világiak messze magas számarányban vettek részt, ami az egyházi és világi nagybirtokosok érdekeinek e mozgalomban való teljes összefonódását mutatta. Mégis nem a konzervatív nagybirtokosok, hanem Deák Ferenc liberális indítványa döntötte el a kérdést, aki azt kívánta: a püspöki kar ne terjesszen elő javaslatot az autonómia szervezésére, hanem egy, a világi elemnek túlnyomó többséget biztosító választási szabályzatot állapítson meg. Ez királyi megerősítés után az első autonómiai gyülekezet választására ad lehetőséget. Az így választott gyülekezet azonban — mivel az még nem demokratikus, csak oktroyált szabályzat alapján lett megválasztva, — egy újabb választási szabályzatot dolgozzon ki s az így összeülő második „gyülekezet fogja a magyarországi autonóm római katolikus egyházat teljesen képviselni”.⁹⁸

Miután a püspöki kar Eötvös jelenlétében Deák indítványát elfogadta, megindultak a választási előkészületek. Egyházi és politikai életben, katolikusok és nem katolikusok között is igen nagy volt a visszhang. Az időközben kiadott választási szabályzat ugyanis a papok titkos szavazását megakadályozta, az egyházmegyéket nem osztotta körzetekre és így a választóknak a főpapság által ajánlott ismeretlen jelöltekre kell szavazniuk. A tervezet szerint a választásokat a papság vezeti le, ami befolyásolást jelenthet. Mivel a szabályzat időközben uralkodói jóváhagyást is nyert, megindult a választás. Míg azonban a sajtóban a legélesebb harc dúlt, a választások a széles néprétegek legnagyobb érdektelensége mellett folytak, akiket nem érintett az uralkodó osztály egyes rétegeinek egymás közötti háborúja.

1869 júniusában megnyílt az előkészítő kongresszus, éppen a I. vatikáni zsinat előkészületeinek idején, amikor az ultramontánnak nevezett ortodox egyházi irányzat központosító törekvései egész Európában nagy izgalmat keltettek. Az egyházi hierarchia — a világi arisztokrácia nagyrésztől támogatva — egyáltalán nem szabadelvű javaslatot készített, melynek most is az volt a legkifogásolhatóbb rendelkezése, hogy a választásokat előkészítő és lebonyolító bizottságoknak a plébánosok hivatalból voltak elnökei. Mivel pedig a konzervatív többség éles viták közepette a liberális ellenzékét eleinte lesza-

⁹⁷ Az 1868. szeptember 26-i püspökkari értekezleten a kalocsai érsek nyilatkozata. Török i. m. 354. l.

⁹⁸ Török i. m. 132. l.

vazta, Deák maga is nyíltan kifakadt a tárgyalások komolytalansága miatt. Végül megegyeztek egy választási szabályzatban, melyben a plébánosok most már nem maradtak hivatalból elnökök, de elnökké lehetett őket választani.

A vatikáni zsinat közben megindult tárgyalásai, az infallibilitás dogmája körüli, politikai térre átcsapó harc sok tekintetben elterelte a figyelmet az autonómiai szervezkedésről. A püspöki karnak Rómában tartózkodása és a zsinat körüli tevékenysége halasztólag hatott a szervezkedésre. 1870 februárjában ugyan megkezdődtek az autonómiai követválasztások, de csak vontatottan haladtak. Április 19-én ugyanis Eötvös közölte a püspökökkel Ferenc József határozott akaratát, hogy mindazok, akik a zsinatról hazatértek, vagy még meg sem jelentek ott, „tüstént Rómába menjenek, a zsinaton legközelebb hozandó végzetlen fontosságú elhatározásoknál személyesen résztvevő”, s hozzátette, hogy „Ő felsége ezen legfőbb felhívásának minden halogatás nélkül” tegyenek eleget.⁹⁹

A püspökök csak akkor folytatták az autonómiai szervezkedést, mikor a zsinatról hazatértek. Ekkor is a közvélemény ismételt sürgetésére szánták rá magukat a kongresszus megtartására. Simor primás október 26-án végre megnyitotta az ülést, s egy 27-es bizottságot választottak az autonómiai szervezet javaslatának kidolgozására. Eszerint az egyházi kinevezések terén a kormány előterjesztési jogát az autonómia vette volna át. A szervezetben a papok és világiak aránya 1 : 2 lett volna. Eredetileg közvetett választást akart a püspöki kar bevezetni, ezt azonban később elejtették s a választás közvetlen lett. Fontos eredmény volt az is, hogy az egyházi vagyon telekkönyvezésének kérdésében a püspöki kar ugyancsak engedett.

Az autonómiai szabályzat ezután felkerült a királyhoz s onnan a kultuszminisztériumba. Ez már Eötvös 1871. február 2-án bekövetkezett halála után történt s — mint mondják — a tervezet a kultuszminiszter fiókjában maradt. A javaslat sikertelenségét annak lehet tulajdonítani, hogy a létesítendő szervezet át akarta venni a kormány által kezelt alapítványokat s a kormány előterjesztési jogát a főkegyúri jog gyakorlásában; ezt a kormányok nem akarták. A főkegyúr (I. Ferenc József) szintén nem akarta, hogy jogait az általa bár mikor elbocsátható miniszterek helyett a tőle kevésbé függő autonómiával ossza meg. A püspöki kar, bár az alapítványok kezelését át akarta venni, egyáltalán nem nézte jó szemmel, hogy az autonómiai kongresszuson a számára megbízható világi elem, a nagybirtokos arisztokráta mellett a liberális, sőt a radikális polgárság képviselői is helyet kaptak.¹⁰⁰ Legkevesbé helyeselte az autonómiát Róma, melynek központosító törekvéseivel az egész autonómiai mozgalom a legélesebb ellentétben volt, melynek megerősítése veszélyes pre-

⁹⁹ Török i. m. 233. l.

¹⁰⁰ A püspöki kar állásfoglalására lásd Halász Imre, Egy letűnt nemzedék. Budapest, 1911. 319. l.

cedenst jelentett volna a hierarchia számára. S nem akadt több „Eötvös József, akiben meg lett volna a tehetség, kitartás és szívósság megkísérelni a lehetetlent”, hogy az akadályokat kiküszöbölje, az ellentéteket áthidalja. Róma valószínűleg még ekkor sem adta volna meg hozzájárulását, ahogy nem engedett a legtekintélyesebb egyházfőknek sem ez időben a csalhatatlanság dogmájának elejtésénél. Amikor a Vatikáni Zsinat éppen a centralizmus betetőzését jelenti, teljesen irreális volt a partikularizmust jelentő autonómiai törekvés.¹⁰¹

Még Eötvös minisztersége alatt a Vatikáni Zsinat centralizáló iránya s a tévedhetetlenségi dogma előkészületei ellenhatásként felvetették a placetum regii feltámasztását. A már Zsigmond király által a 15. század elején életbe léptetett placetum védekezés volt a kúriának az állami szuverenitást érintő beavatkozó tevékenységével szemben s ezért a feudális korban más uralkodók is használatba vették. Ferenc József a konkordátumban ugyan lemondott a placetum jogról, ez azonban a magyar alkotmány szempontjából nem volt érvényes. Most a Vatikáni Zsinat előkészületekor, 1869 áprilisában Hohenlohe bajor miniszterelnök értesítette az európai kormányokat a pápai tévmentesség kimondásának előkészületeiről azzal, hogy ha dogmává tennék a pápa világi hatalmát az összes fejedelmek és kormányok fölött, ez veszélyeztetné az állami felségjogot s ezért e politikai természetű ügyben egységesen kellene állást foglalni. Beust, a monarchia külügyminisztere tárgyalta is ez ügyben az osztrák és a magyar kormányokkal s bár egyelőre tartózkodó álláspontra helyezkedtek, mikor 1870 februárjában a *De ecclesia Christi Constitutio* schemája ismertté lett, ez ellen Beust már a római követ útján olyan tájékoztatást küldött a Vatikán államtitkárának, hogyha a kánonok az állami törvényhozást fenyegetik, a kormány kénytelen lesz a törvény szentségét sértő határozatok közlését megtiltani.¹⁰²

Miután a zsinat többsége — nem véve figyelembe a világi kormányok előzetes nyilatkozatát, s a püspökök — így a magyar püspöki kar — jelentős részének ellentétes állásfoglalását — megszavazta a tévedhetetlenséget, katolikus tanként megszövegezvén a Bellarmin által megformulázott ultramontán tanokat a *Pastor aeternus constitutio*-ban, az egyes államokban a visszahatás nem maradhatott el. A magyar képviselőház 1870 február 21-i ülésén Kállay Ödön tette szóvá a constitutiót, aminek tartalmát igen éles szavakkal elítélte.¹⁰³ Ekkor még nem kapott hivatalos választ. Július 23-án azonban a kormány is foglalkozott az infallibilitás kérdésével és arra az egyhangú álláspontra helyezkedett, hogy a dogma kihirdetésétől a placetet meg kell tagadni, ami egyúttal a placetum jog alkalmazásba vételét is jelentette.

¹⁰¹ Vö. Török Jenő i. m. 244–245. l.

¹⁰² Mindezekre Salacz Gábor, *A vatikáni zsinat és a placetum. A Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, 1934. (IV. évf.) 392–397. ll.

¹⁰³ 1869–72. évi országgyűlés. Képviselőházi Napló. 6. k. 58. l.

A kormány előterjesztését fogalmazó Eötvös arra mutatott rá, hogy a pápai tévedhetetlenség elve abban a formában, amint azt a zsinat kimondotta, ellentétben van az állami rend újabb alapjait alkotó elvekkel. Éppen azért annak gyakorlati alkalmazása szükségképpen konfliktusokra fog vezetni az államhatalom és a katolikus egyház között. Ezért elsőrendű érdeke az államnak, hogy a konfliktust — ahogy lehet — a maga eszközeivel enyhítse. A kormánynak tehát az a véleménye, hogy ragaszkodjanak azokhoz az alapelvekhez, melyek az állam és a katolikus egyház között évszázadok óta fennállanak. Ilyen a placetum gyakorlása, melyet a királyok évszázadok óta követtek. Vegye fel tehát az uralkodó e jog gyakorlását és tiltsa meg a korona jogaival és az ország törekvéseivel ellenkező zsinati határozatok kihirdetését.¹⁰⁴ Noha Ferenc József vallásos aggályai miatt nem mindenben értett egyet a kormánnyal, a felterjesztést kis változtatással jóváhagyta. Eötvös két nappal később értesíti Simort, hogy a kormány a vatikáni zsinat határozatai miatt az állam jogainak megoltalmazására szükségesnek találja a placetum jog újbóli foganatba vételét. Néhány nappal később a primás már meg is kapta a kormány rendeletét a királyi placetum jog foganatba vételéről és a zsinati, illetve pápai rendeletek kihirdetésének megtiltásáról.¹⁰⁵

A magyar kormány állásfoglalását az osztrák partner nem osztotta. Az osztrák kormány ellene volt a placetum jog felújításának, mivel azt ellentétben állónak találta az osztrák alkotmánytörvény liberális szellemével. Ők elegendőnek tartották a konkordátum eltörlését. Mikor erről a Karlsbadban tartózkodó Eötvös Andrassy leveléből értesült — mint írta — magyarul káromkodott.¹⁰⁶

A magyar főpapság sem hagyta megjegyzés nélkül a placetum felújítását. Simor primás terjedelmes emlékiratot terjesztett a király elé a placetum foganatbavétele ellen, de — mint tudjuk — nem vezetett sikerre.¹⁰⁷ A placetum foganatba vételének később egyes püspökök is ellenszegültek s a parlament ismételten foglalkozott e harccal; ezt azonban Eötvös József már nem érte meg. Távozásával idealista meggyőződésétől korlátozott, de mindig tisztult liberális egyházpolitikája nem akadt valódi folytatóra.

VI.

Eötvös második minisztersége idején sokoldalú egyházpolitikai tevékenysége mellett sokoldalú volt a nevelésügyi tevékenysége is. Bár tervezése és terveinek kivitele itt is erősen korlátok közé szorult, mert figyelemmel kellett lenni az egyházak érdekeltségére és érzékenységére, ugyanakkor az ország-

¹⁰⁴ A felterjesztést bő kivonatban közli Salacz i. m. 404–409. ll.

¹⁰⁵ Vázsonyi Vilmos, A királyi placetum a magyar alkotmányban. Budapest, 1893. 46. l. A rendeletet közzétette Füßy Tamás, IX. Pius pápasága. Budapest, 1880. 308. l.

¹⁰⁶ Kónyi, Deák beszédei VI. 391. l.

¹⁰⁷ Zeller I. 861–862. ll.

gyűlés jelentős részének egyre erősödő egyházellenességére s e Scylla és Charibdis között kellett révbe juttatni a maga liberális célkitűzéseit. A nagyvonalú tervezésnek viszont jobb előfeltételei voltak, mint 1848-ban, első minisztersége idején. Akkor a forradalom és márciusi törvények nyomán hirtelen csöppent egy forrongó és hamarosan szabadságharcba kényszerült ország miniszteri székébe, míg 1867-ben már az előző tapasztalatok, a kapitalista kibontakozás nyújtotta tág lehetőségek nyíltak neveléspolitikai elgondolásai előtt. Igaz, — mint egyik levelében írja —, magának az 1867-i átalakulás állandóságához nincs bizodalma, „mégis azt hiszem — folytatja — hogy a rövid békét és szabadságot, melyet általa beldolgaink rendezésére nyertünk, oly dolgok létesítésére használhatjuk fel, melynek állandó haszna lesz s azok közé számítom autonómiánkat és a népnevelés egészséges alapokra fektetését. Ezek foglalják el egész időmet s minden gondolataimat”.¹⁰⁸

A népnevelés ügyében — melyet képviselői programbeszédében is a magyar nemzet jövője kérdésének tekint, — bizonyára tágabb tér nyílt a jogszabályalkotásra, mint az egyházpolitika terén, ahol a főkegyúri jog sok vonatkozásban szokásjogon alapuló s az uralkodó személyes jogának tekintett egyes jogosítványait aligha lehetett országgyűlési szabályozásra heterjeszteni. Maga az autonómia sem lehetett országgyűlési tárgy, legfeljebb ha az alapítványok jogi minősüléséről és átruházásáról volt szó. Eötvös szerette a rendszeres munkát s érezte, hogy „egészségének precarius volta” miatt talán nincs is sok ideje. Ezért 1868-ban, majd 1869-ben tehát két év alatt az egész magyar oktatásügyet átfogó joganyagot terjesztett az országgyűlés elé, amely felölelte az elemi iskolai oktatásról,¹⁰⁹ a pesti egyetem újjászervezéséről,¹¹⁰ a kolozsvári egyetem felállításáról,¹¹¹ a József műegyetem újjászervezéséről,¹¹² a kisdudóváról,¹¹³ a középiskolai oktatásról és az azokhoz kapcsolódó szakiskolákról¹¹⁴ szóló törvényjavaslatokat s ugyanakkor gondoskodott e reformok folytán az 1870. évi kiadások fedezésére szükséges póthitelről, amihez ugyancsak törvényjavaslatot terjesztett elő.¹¹⁵

A népoktatásügy rendezéséhez a törvényi szabályozást még egymagában nem találta elégségesnek. Elengedhetetlennek vélt egy társadalmi bázist. mert úgy gondolta, hogy az állami iskola megteremtéséhez nélkülözhetetlen, hogy a nép széles rétegei maguk is igényeljék, magukénak tekintsék az iskolát, s maguk gondoskodjanak azokról az eszközökről, amelyek az iskolák fenn-tartásához szükségesek s amelyekhez az állami szervek — akár községenként.

¹⁰⁸ Nizsalovszky Endre, Eötvös József két levele, i. e. 72—77. ll.

¹⁰⁹ Törvényjavaslat a népiskolai közoktatás tárgyában. Az 1865/68. évi országgyűlés Képviselőházi Irományai V. köt. 257. sz.

¹¹⁰ Az 1869—72. évi országgyűlés Képviselőházi Irományai. IV. köt. 428. sz.

¹¹¹ Uo. 429. sz.

¹¹² Uo. 430. sz.

¹¹³ Uo. 431. sz.

¹¹⁴ Uo. 432. sz.

¹¹⁵ Uo. 433. sz.

akár a központi költségvetésből — csupán kiegészítést adhatnak. Ezért mindjárt minisztersége kezdetén, 1867 június havában önkéntes népnevelési egyletek alakítását kezdeményezte. Sajnos ez a tevékenysége nem járt nagy sikerrel. Mint egyik legközelebbi munkatársa erről az akcióról beszámolt, két év alatt alig jött létre 20–24 ilyen egyesület s azok legtöbbje is csak pangott.¹¹⁶ Ugyancsak a népoktatás színvonalának emelését célozta a „Néptanítók Lapja”-nak 1868 elején hét honi nyelven való megindítása. A gondolatot talán Guizot-tól vette, akinél párizsi tartózkodása alatt gyakori vendég volt s kinek példája nyomán maga is kísérletezett 1848-ban már az ún. Nevelési Szemle kiadásával. Most a Néptanítók Lapja-t minden tanító a kívánt nyelven ingyen kapta meg.¹¹⁷ A nemzetiségek féltették a lapnak nemzetiségi tanítókra való befolyását és Miletics, valamint Babes nemzetiségi képviselők állandóan ostromolták a parlamentben a minisztert; ezt az elfogult ellenzék is sietett politikai célokra kihasználni.¹¹⁸

A tanítók szellemi színvonalának emelése mellett az anyagiakra is volt gondja a miniszternek. Egyelőre csak támogatás alakjában tudott segítséget nyújtani, gyökeres rendezést a népiskolai ügy törvényhozási reformjával lehetett elérni. Eötvös ezen a téren is elindult. A népiskolai törvényjavaslat első szerkezete már 1867 őszére elkészült; ehhez alapul szolgált az 1848. évi akkor félretett törvényjavaslat. A törvényjavaslaton maga Eötvös sokat dolgozott és többször átírta. Mint 1868. január 29-én Haynaldhoz írt levelében írja: „Tegnap végeztem be népoktatási törvényemet. A 130 és néhány §§ több mint három havi erős munkának az eredménye. Nyolcszor dolgoztam át újra, de reményem, hogy végre feltaláltam azon formát, melyben az egyház teljes szabadsága oktatás dolgában is nálunk keresztülvihető lesz, ámbár mind az, mi újabb időben Angliában s Belgiumban történt és Austriában céloztatik, e kérdés kielégítő megoldásának akadályokat gördít elébe”.¹¹⁹

1868. június 23-án nyújtotta be a miniszter a képviselőházban törvényjavaslatát „a népiskolai közoktatás tárgyában”,¹²⁰ miután azt előbb a minisztertanácsban nem kis vita után elfogadtatta és hosszú indoklásban tájékoztatta az uralkodót is a törvényjavaslat szükségességéről.¹²¹

A javaslat a tanítás kötelezettségével és szabadságával mindenesetre élen járt az akkori európai országokban. Anglia is csak 1870-ben, Olaszország

¹¹⁶ Molnár Aladár, B. Eötvös J. közoktatásiügyi minisztersége 1867–70-ben. Havi Szemle, II. köt. 1879. 184. l.

¹¹⁷ 1868-ban hetenként 1–1½ íven jelent meg a lap 14 600 példányban.

¹¹⁸ A támadásoknak az lett az eredménye, hogy 1870-től a lap már csak havonként kétszer és csak magyar nyelven jelent meg. Molnár Aladár i. e. 185. l.

¹¹⁹ A téves január 30-i dátumot korrigálja Nizsalovszky i. e. Ir. Közl. 1967. évf. 76. l.

¹²⁰ Az 1865/68. évi országgyűlés. Képviselőházi Irományok. V. k. 257. sz.

¹²¹ Eötvös közoktatásiügyi politikáját e törvénnyel kapcsolatban Jászi Oszkár értékeli és sajnálja, hogy Eötvös elképzelése a községi iskolákról a községi önkormányzat satnyasága miatt nem valósulhatott meg. (Eötvös állambölcselete és politikája. Klny. a Huszadik Századból. Budapest, 1913. 39. l.)

pedig 1871-ben alkotta meg a maga népoktatási törvényét. Sőt az 1833. évi Guizot-féle törvényt alkotó Franciaország csak 1882-ben fogadta el a tan-kötelezettség elvét. Helyesen mondja a törvény egyik bírálója: „Talán egy sincs a kiegészítés után megalkotott törvények között, amely olyan mélyreható és messzire mutató lenne — még korlátaival és a megvalósulás nehézségeivel együtt is — mint ez a törvény”.¹²²

A törvény a népoktatási tanintézeteket — elemi és felsőbb népiskolákra, polgári iskolákra és tanítóképzőkre osztja. A tanintézeteket a törvény által megszabott módon állíthatnak és tarthatnak fenn a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, a községek és az állam. Eötvös ezzel nagy engedményt tett a hitfelekezeteknek, de csak így várhatta a törvény megszavazását. Viszont ugyanakkor kiterjesztette az állami felügyeletet a felekezeti iskolákra is és előírta a felekezeti iskolák fenntartásának feltételeit. (14. §.) Megszüntette a felekezeti jelleget azoknál az iskoláknál, amelyeket községi vagyonból és jövedelmekből a község összes tagjai tartanak fenn. (25. §.) Nemzetiségi tekintetben a községi iskoláknál ad csak szabályt a törvény: minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben az a községben divatozó nyelvek egyike. (58. §.) A magyar nyelv nem kötelező tárgy, mint volt 1848-ban, csupán a tanítóképzőkben. A miniszter a népiskolai hatóságokról akként gondoskodik, hogy a községekben iskolaszéket állít fel, melynek tagjait a községi közgyűlés, kisebb községekben a lakosokból álló ösgyűlés választja. A lelkészek s a tanítói testület választott képviselője tagja az iskolaszéknek. Magasabb egységek a tankerületek (vármegyénként), melynek élén mint hatóság a miniszter által kinevezett tanfelügyelő áll. Segítője a tankerületi iskolatanács. A törvény végül szabályozza a tanítók jogállását, képzését, és fizetését is. (133–147. §§.)

A népoktatási törvényjavaslatot — beterjesztésekor — a parlamentben és a sajtóban egyaránt örömmel fogadták. Mikor azonban az országgyűlés nyári szünete után szeptemberben az osztályoknál előzetes megvitatásra került, különböző oldalról nagyon sok ellenzője volt. Támadták a felekezetek, a nemzetiségek, a balközép sőt a kormánypártban is nem egy ellenzője akadt.¹²³ A felekezetek azt kifogásolták, hogy Eötvös nem veszi a magyar viszonyokat figyelembe, külföldi mintákat másol, ezenkívül a felekezeti iskolák fenntartóit is terheli az 5%-os középiskolai pótdóval. A nemzetiségek a magyar nyelv kötelező tanulását kifogásolták. A balközép egyrészt a felekezeti sérelmeket

¹²² Antall József, Eötvös József és a magyar művelődésügy reformja. Élet és Tudomány, 1971. 198. l. — A törvény előkészítésének összehasonlító jogi munkáját Nizsalovszky Endre emeli ki egy sajtó alatt levő tanulmányában (Eötvös József és — a „jövő zenéje”).

¹²³ Csengery Antal — Eötvös barátja is úgy emlékezik meg: „Mindenki tudja, hogy a közoktatási törvény eredeti szerkezetében az országgyűlés egy pártjának sem kellett.” (Jegyzetek a közoktatásügyi [népiskolai] törvényjavaslatokra vonatkozólag. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Budapest, 1928. 403. l.)

emlegette, amihez a kormánypártban levők közül is néhányan csatlakoztak. Eötvöst legjobb szándékának ilyen kiforgatása módfelett elkésérítette. Fiához írt levelében kiábrándultan írja: „Életem nagy része az undor érzete közt folyt le, s valószínűleg így is lesz végső napjaimig. Mert bármit teszek, mindez ostobaságot és aljasságot, mely mindenfelől környez, nem tudom megszokni”.¹²⁴ Mivel a javaslat az osztályokban a felekezetek ellenállásán már-már megbukni látszott, Trefort indítványára egy 25 tagú bizottságot küldtek ki,¹²⁵ amelyben minden felekezetet képviselőt bevették. A mindenoldalú ellenzés azonban még a bizottsági tárgyalás alatt is folyt. A katolikusok az egyház beleszólási jogát, a protestánsok autonómiájukat féltették, kormánypárti oldalról pedig olyan hangok is hallatszottak, hogy az iskolai adónak reáterhelése azokra is, akik a helybeli felekezeti iskolák költségeihez hozzájárulnak, igazságtalan.¹²⁶ Az eredeti javaslaton a bizottság olyan változtatást eszközölt, hogy a javaslat legyen tekintettel a felekezetek autonómiájára s az állami felügyeletet pontosabban fogalmazza. Közös iskolák csak ott legyenek kötelezők, ahol nincs iskola, vagy a felekezetek nem képesek ilyet fenntartani. A kisdédóvaskérdését a törvényből iktassák ki, viszont a polgári iskolákat vegyék be a felsőbb népiskolák közé.¹²⁷ Végre megszületett a kompromisszum. Eötvös beleegyezett a bizottság változtatásaiba. Az osztályok és a központi bizottság most már néhány nap alatt véget a javaslattal, valójában már elvi változtatásokat alig eszközölt, inkább számos, de kisebb jelentőségű módosítást.¹²⁸ Végül november 23-án a képviselőház, majd újabb bizottsági előkészítés után¹²⁹ két ülésben a felsőház is letárgyalta a javaslatot¹³⁰ és december 5-én az 1868: XXXVIII. tc. bekerült a Magyar Corpus Iurisba.

Ugyane törvénnyel egyidőben került szentesítésre a nemzeti egyenjogúság tárgyában alkotott 1868: XLIV. tc., amely egyik szakaszában lehetővé tette „bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak éppen úgy, hogy a községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek” ezentúl is „saját erejükkel, vagy társulás útján alsó- közép- és felső-tanodákat felállítani”. Ennek érdekében tár-

¹²⁴ Idézi Sötér i. m. 376. l.

¹²⁵ 1865/69. évi országgyűlés. Képviselőházi Napló. X. k. 33. l., a bizottság tagjaira 80. l.

¹²⁶ A sajtóbeli vitákra lásd a Hon 1868. szeptember 29-i számát, a Független Lapok 1868. október 3-i számát, a Pesti Napló október 28-i, november 6–7-i számait, a Hazánk októberi és november eleji számait.

¹²⁷ 1865/68. Országgyűlési Irományok. Képviselőház. VI. kötet. 359. sz.

¹²⁸ Uo. 370. sz. 285–290. ll.

¹²⁹ A bizottság jelentése 1865/68. országgyűlés. Főrendiházi Irományok. II. 271. sz.

¹³⁰ 1865/8. országgyűlés. Főrendiházi Napló. I. kötet. 528–576. ll. A vitában a katolikus egyházi álláspontot elsősorban Simor János hercegprímás, majd Haynald Lajos kalocsai érsek és Kruesz Krizosztom pannonhalmi főpát képviselték, utóbbi a tanulási kényszer miatt a javaslattal általánosságban is ellene szavazott, a protestáns egyházak képviselői általában a javaslat mellett szavaztak. Legfeljebb Vay Miklós utalt a protestáns egyházi vezetők egy részének megdöbbenésére, beszédét azonban azzal a végkövetkeztetéssel zárta, hogy a javaslatot érett megfontolás után el lehet fogadni. A főrendek a kétnapi vita után a javaslatot általánosságban és részleteiben is elfogadták.

sulatokba is tömörülhetnek. Az iskolákat — melyek nyelvét az alapítók határozzák meg — a törvény az azonos állami intézetekkel egyenjogúnak nyilvánítja. (26. §.) Ez a törvényhely is liberális szellemben egészítette ki Eötvös népművelési koncepcióját, s nem rajta múlt, hogy a végrehajtás során nem egyszer visszaéltek a törvény rendelkezésével.

Eötvös törvényjavaslatának beterjesztésekor még nem állott rendelkezésre az ország népoktatásának felmérése. Mivel ez nélkülözhetetlen volt a nagyobb szabású reformtervhez, a költségkihatások felméréséhez, sőt a törvények végrehajtásához is, a miniszter 1869 májusában Keleti Károly vezetésével statisztikai adatgyűjtést készíttetett. Ennek eredménye volt 1870-ben az országgyűlés elé terjesztett jelentés: „A vallás- és közoktatásügyi miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben”.¹³¹ Bár Eötvös jelentése az adatszolgáltatások fogyatékosága miatt több hiányban is szenvedett, ez volt az első hivatalos áttekintése Magyarország népoktatási állapotának.

A statisztikai adatokat Eötvös a törvény végrehajtásának megszervezésénél, az iskolai felszerelések pótlásánál, új iskolák felállításánál sokoldalúan felhasználta. A tervezésben, illetve a törvény végrehajtásában már segítettek az újonnan kinevezett tanfelügyelők; ezek a helyszínen a legelőbb tudták felmérni a szükségleteket.

Mint már említettük, Eötvös külön törvényjavaslatot terjesztett elő 1870-ben a kisdédóvodákról (1870. április 7.), miután a népiskolai törvényjavaslatból a képviselőház kiiktatta a kisdédóvás szabályozását. Eötvös a javaslatban utalt arra, hogy az új önálló javaslat a régitől csak annyiban tér el, amennyiben ez az önálló törvény miatt szükséges volt és amennyiben a változást az azóta tett tapasztalatok indokolták. A törvényjavaslat, miután az óvodák felállítását a községeknek, megyéknek, felekezeteknek s magánosoknak egyaránt megengedi, az igazgatást a már meglevő népiskolai hatóságok kezébe teszi. Általában a községek kötelesek óvodát fenntartani, s a fenntartáshoz legfeljebb 3%-os pótdót lehet kivetni. A javaslat gondoskodott óvó- és óvónő-képzők felállításáról is.

A javaslatból önálló alakjában sem lett törvény. Az országgyűlés kinyomatta és bizottságok elé utalta, de Eötvös haláláig nem tárgyalták. A kérdést csak évtizedekkel később, az 1891: XV. tc. szabályozta.

Hasonló sorsa lett „a középtanodai oktatásról és a középtanodákhoz kapcsolható szakiskolákról” szóló törvényjavaslatnak is. A középiskolai reformot Eötvös már 1867 szeptemberében meg akarta kezdeni, de törvényjavaslatba csak 1870-ben öntötte. Ez a reform, mely a 4 elemi, 6 középiskolát

¹³¹ Két évvel később Pauler már az egész közoktatás állapotáról készített jelentést, melynek adatai felölelik Eötvös egész munkásságát is: A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló s az országgyűlés elé terjesztett jelentése 1872. Budán, 1872.

követő differenciált (3 éves) líceumi rendszeren alapult, a különböző egyetemekre készülő ifjúságnak és az életbe kikerülőeknek egyaránt jobban megfelelt volna, mint a 8 osztályos gimnázium. Eötvös nagy súlyt helyezett az egyetemet előkészítő jó középiskolai képzésre, s ezért a lyceumon trifurkációt vezetett volna be kinek-kinek egyetemi érdeklődése szerint. A gimnázium alsó osztályaiban a gyakorlati élethez közelebb álló reálgimnáziumi oktatást akarta bevezetni s a görög nyelvet a gimnázium hat osztályából kizárva azt a lyceumba helyezni. A törvényjavaslat kiterjedt az állami gimnázium és líceumok, az állami reáliskolák, a középiskolákhoz kapcsolt ipari és kereskedelmi szaktanfolyamok szervezetére, a nem állami középiskolák viszonyainak rendezésére, beleértve az állami segítyezést. A javaslat megszüntette az érettségi vizsgálatot s helyette a főiskolákra felvételi vizsgát írt elő.¹³²

Ez a javaslat már nem került parlamenti tárgyalás alá. A képviselőház ugyan elhatározta, hogy a javaslatot kinyomatják és szétosztják, de vita alapjául nem szolgált. A középiskolai törvény évekkel később, az 1876: XXVIII. tc.-kel más alakban valósult meg.

Nem volt jobb sorsa a pesti egyetem újból szervezése tárgyában benyújtott javaslatnak sem, mely az egyetem eddigi szervezetéhez egy görögkeleti és egy protestáns theologiai kart kapcsolt.¹³³ Bevezette volna a tanársegédi állásokat. A tanítási szabadság érdekében a tanárokat életfogytig nevezik ki és nyugdíjról is gondoskodnak. Az oktatók fegyelmi ügyeit az egyetemi bírósághoz utalja. Hogy a tanulók szabadon választhassák, kit hallgassanak, a törvény gondoskodik az egyetemen több párhuzamos állás szervezéséről. Külön törvényjavaslat szolt a kolozsvári egyetem felállításáról. Ezt is csak halála után, 1872-ben iktatták törvénybe (1872: XIX). Végül külön törvény akarta átszervezni az 1846-ban felállított József-ipartanodát egyetemmé, s ez mérnöki, építészeti, gépészmérnöki, vegyészeti, vegyes bölcsészeti és általános műtani szakosztályokban fejthette volna ki működését. Ez utolsó szakosztályhoz lett volna kapcsolva egy tanárképző is.¹³⁴

Noha a Műegyetem megszervezése is csak az 1879: XLVII. tc.-ben illetve későbbi miniszteri rendeletekben került megvalósulásra, Eötvös felsőoktatási működését nem lehet meddőnek tekinteni. Mindezek a kezdeménye-

¹³² 1869/72. országgyűlés. Irományok. Képviselőház. IV. k. 432. sz. Vö. még Molnár Aladár i. e. 247–249. II.

¹³³ Eötvös 1870. április 29-én fiához intézett levelében reflektált fia megjegyzéseire: „miért van szükség a három theologiai karnak az egyetemhez kapcsolására. Ha kizárnák a katolikus kart az egyetemről, önálló katolikus egyetemet állítanának fel, mint a lőweniek; ez az ultramontanizmus központja lenne s az egyetemi alapról a teológiát illető 800 000 Ft alapítványt elvinnék. A protestánsok bevonása az egyetemre azért szükséges, hogy ne kezdjen el Debrecen, Patak és Sopron rivalizálni, ami egyáltalán nem kívánatos. Jobb, ha egy helyütt, egy egyetemen tanulnak. A görög keleti teologusok szintén ne Balázsfalván, vagy Karlovicván nevelkedjenek nemzetellenes irányban, hanem Pesten a nyilvánosság előtt.” (Morvay Győző, Eötvös József báró levelei fiához Eötvös Loránd báróhoz. 45. sz. levél. Irodalomtörténeti Közlemények. 1930. (XL) évf. 65–6. II.)

¹³⁴ 1869/72. országgyűlés. Irományok. Képviselőház. IV. k. 430. sz.

zések, ha nem is az ő minisztersége alatt valósultak meg, de elvégezték az úttörést egy nagyobb vonalú neveléspolitikai előtt. Külön eredménye volt az ösztöndíj rendszer megteremtése fiatal szakemberek tanulmányútjaihoz, s számos új intézet felállítása, vagy megreformálása. Még minisztersége elején (az 1867. évi nyári szünetben) összehívta a jogakadémiák és jogi líceumok igazgatóit. E tanácskozás alapján új tantervet és új vizsgarendet léptetett életbe, s a jövőben a rendes tanároktól habilitációt kívántak.¹³⁵ Gondoskodott arról is, hogy az 1849 óta megszűnt győri jogakadémia a minisztérium segítségével újra megkezdje működését.¹³⁶ Eötvös széles körű művelődéspolitikai programja érvényesült az Akadémia irányításában, a múzeumi könyvtár átszervezésében, műértékeink egy részének megmentésében.

Mindez a kormányzati tevékenység, mely az életrajzi írók, s az Eötvös-oeuvre egy-egy fejezete feltáróinak tevékenysége folytán ismertté vált, legvilágosabbi összefoglalását minisztériumának, majd utódjának Pauler Tivaddarnak az országgyűlés elé terjesztett jelentéseiben kapja. Külföldi tanulmányutakkal, személyes kapcsolataival megerősített nagy felkészültségét s ezek alapján kétszeri minisztersége alatt kialakított kultúrpolitikai reformjait a liberalizmus nála mindig tisztult formájában kívánta megvalósítani. A liberális demokrácia a kiegyezéskor politikusainak azonban már nem kellett. Második minisztersége végén lemondással írja fiának: „Feladatom alig más, mint hogy a jövő építményeinek helyet csináljak és a haladásútját egyengessem . . .”¹³⁷ Mégis törvényeiben, vagy halála után törvénnyé vált javaslataiban s az ezek alapján megvalósított létesítményekben minden idealista gátlásai ellenére is hosszú időre lerakta a kor színvonalán álló oktatás és művelődés alapjait, s ha — kortársai nagy részétől — meg nem értve, reformjait tudatosan, vagy ostobaságból félremagyarázva sokszor szinte egyedül állt egy-egy javaslatával a politikai porondon, életművére feltekint az, aki népe felemelkedésének munkálását a haladó magyar hagyományok és az európai kultúra szintézisében nem szólumnak, vagy sinecurának, hanem feladatnak tekinti.

¹³⁵ Udvardy László, *Az egri érseki jogliceum története (1740–1896)*. Eger, 1898. 442. l.

¹³⁶ Molnár Aladár i. c. *Havi Szemle*, 1879. III. köt. 1. l. Vö. Németh Ambrus, *A győri kir. tudomány-akadémia története*. Győr, 1899.

¹³⁷ 1870. márc. 19. Morvay, Eötvös József levelei. i. c. 63. l.

EÖTVÖS JÓZSEF JOGI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI MŰVELTSÉGÉNEK FORRÁSAI*

BÉNYEI MIKLÓS

Eötvös József életműve

Eötvös József történelmünk egyik kiemelkedő személyisége, a reformkor, az abszolutizmus és a kiegyezés korának egyik legjelentősebb alakja. Sokoldalú tehetség (író, politikus, állambölcsele stb.) volt, szerteágazó tevékenységet folytatott. Terjedelmes és gazdag életműve számos progresszív elemet tartalmaz, olyan elemeket, amelyek ma is megérdemlik figyelmünket, tiszteletünket.¹

Három reformkori regénye — A karthausi, A falu jegyzője és a Magyarország 1514-ben — „az első művek között van prózairodalmunkban, amelynek elvi-eszmei töltését egyértelműen a társadalmilag újnak képviselte, a meglevő társadalom széles körű újjáformálásának törekvése határozta meg. Ezeket a műveket immár alapvetően a közösség, a kollektívum, a tömegek felemelkedésének ügye ihlette... Mai szóval élve: első „elkötelezett” íróink egyike Eötvös; alkotásai intenzitásának töretlenségét, aktualitását, ha tetszik korszerűségét mindenekelőtt ez az alapvonása adja meg.”² Eötvös az Hugo-esszéikben, az hugói romantika szellemében fogalmazta meg az elkötelezettség — korabeli kifejezéssel: irányzatosság — ars poeticáját, mely szerint az irodalom hivatása a nép, az emberiség ügyének szolgálata. A demokratikus művészet eszménye ez, amelyet aztán regényeiben meg is valósított. A karthausi a polgári fejlődés ellentmondásait felismerő fiatal gondolkodó útkeresése. A kapitalizmus valósága kiábrándítóan hatott rá, de nem riasztotta el. Előre nézett, egy tökéletesebb, még meghatározatlan társadalom eljövételében reménykedett, ezért kívánt dolgozni. „Használni akarok: ez emberi hivatá-

* A magyar tudományos közélet 1971-ben tudományos ülésszakokon és a szak-sajtóban is megemlékezett Eötvös József halálának 100. évfordulójáról. Lapunk jelen írás közlésével adózik emlékének. — *A Szerkesztőség.*

¹ Eötvösről az utóbbi években sok-sok értékes tanulmány született, közülük a legtöbb új adatot, új megállapítást tartalmazza: Sőtér István: Eötvös József. Bp. 1967. (a továbbiakban: Sőtér) és Nizsalovszky Endre—Lukácsy Sándor: Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. (a továbbiakban: Levelei SzL-hoz). Pályájának egy-egy szakaszáról, területéről fontos anyagot közöl Antall József: Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866. = Századok, 1965. 1099—1130. p. és Felkai László: Eötvös József és a művelődésügy. = Pedagógiai Szemle, 1971. 205—217. p.

² Fenyő István: Eötvös József emléke. Halálának centenáriuma. = Nagyvilág, 1971. 2. sz. 265. p.

sunk” — mondta ki életelvét a regény végén.³ Használni akart A falu jegyzőjével és a Magyarország 1514-bennel is. Ezek meghatározott társadalmi, politikai programot hordoztak, Magyarország polgári demokratikus átalakítását sürgették. A falu jegyzője kíméletlen vádirat a feudalizmus ellen, a Dózsa-regény pedig a forradalom felidézésével figyelmeztetett a nép, az elnyomott jobbágyság követeléseinek jogosságára. „Mindkét mű szenvedélyes, lelkes agitáció a nép sorsának felkarolása, a haladás ügyével való, 'egyesítése' mellett.”⁴ Sőt, ezek a művek Eötvös politikai programjánál is hangsúlyozottabban emeltek szót a nép ügyében — művészi hitelességük, a valóságábrázolás mélysége, alakjaik emberi igazságai révén. Eötvös regényeinek ugyanis nem csak az elkötelezettség ad irodalmi jelentőséget, hanem művészi értékeik is. A karthausi még kiforratlan alkotás, de „helyenkénti formátlanságával és élénk útirajz-képeivel, parttalan lírai áradásával és néhány drámaian megszerkesztett jelenlétével . . . ma is megragad bennünket, mivel az első írók nevét oly magas fokon érezhetjük lapjain, hogy az sokfajta egyenetlenséget is feledtetni velünk.”⁵ A falu jegyzője úttörő vállalkozás: a kritikai realizmus első nagy teljesítménye irodalmunkban. Erényei a hiteles társadalomrajz, az elmélyült jellemábrázolás, a kitűnően felépített szerkezet, a teremtményező erő. A Magyarország 1514-ben Eötvös teljes művészi repertoárját felvonultatta, sőt a korábbiakhoz képest újat is hozott: a következetes lélektani elemzés példáival, a történelmi regény funkciójának tisztázásával. Ezt a színvonalat később már nem tudta megközelíteni, bár „novelláiban számos élénk színnel, mozzanattal, jellemző vonással, — általában a megjelenítő erőnek . . . szerencsés példáival találkozhatunk.” A nővérekből viszont ezek is hiányoznak, e regényben „nem tud kibontakozni a valóságot megragadó írói szándék: drámák, homályos eredetű szenvedések, s egymásra halmozódó, lényegtelen részletek fakósága borul az egész műre.”⁶ Ezeknek a műveknek a társadalmi mondanivalója is vitatható, csak egyik-másik elbeszélésben fedezhetők fel azok a demokratikus tendenciák, amelyek a reformkori regényeket jellemezték. Éppen ezért mi nem az 50-es évek, hanem a reformkor íróját valljuk magunkénak. Az az író ugyanis, „aki egy emberi, igazságos és boldog társadalom, 'ígért földjére' függeszti tekintetét, aki a művész mély együttérzésével, szeretetével fordul az elnyomott jobbágysághoz, aki gazdag realista művészettel ábrázolja a maga korát, társadalmát: ez az Eötvös a mi írónk is, a szocializmust építő Magyarországé.”⁷

Eötvös politikai pályája szorosan kapcsolódott a kor uralkodó szellemi áramlatához, a liberalizmushoz. Magyarországon ő és elv-társai, a centralisták

³ A karthausi. Bp. 1932. 2. köt. 489. p.

⁴ Sőtér 103. p.

⁵ Sőtér István: Eötvös József. = Magyar Tudomány, 1971. 5. sz. 280. p.

⁶ Sőtér 289., ill. 286. p.

⁷ Uo. 333. p.

voltak a polgári liberalizmus első képviselői. Az ő történelmi érdemük „a polgári eszmék és intézmények meggyökereztetése a hazai köztudatban, a polgári morál és tudós elmélyülés polgárjoga a politikai gyakorlatban, a negyvennyolcas forradalom társadalmi vívmányainak előkészítő tárgyalása a publicisztikában.”⁸ Eötvös a centralistákkal karöltve hazánk polgári demokratikus átalakulásának legkövetkezetesebb, radikális programját dolgozta ki a Pesti Hírlap hasábjain és a Reform című könyvében. A jobbágytság és más feudális kötöttségek eltörlése, a nemesi előjogok megszüntetése, közteherviselés, népképviselő, felelős kormány, központosított kormányzat, szabad községek, iparosítás, korszerű közlekedés, mindenkire kiterjedő népoktatás, sajtó- és vallásszabadság stb. szerepelt követeléseik között. Ezt a haladó programot — a magyar társadalmi és gazdasági rend gyökeres átalakítását — azonban forradalom nélkül, ésszerű reformokkal szerették volna megvalósítani. Másik tévedésük az volt, hogy a reformokat a Habsburg-monarchia keretein belül akarták végrehajtani, közömbösek maradtak a nemzeti függetlenségi törekvések iránt. Eötvös még 1848-ban is abban a hitben élt, hogy a polgári, alkotmányos Ausztriával való együttműködés hazánk polgári fejlődésének biztosítója, az osztrák birodalomtól várta a védelmet a nemzetiségi mozgalmak és a cári feudalizmus ellen. Szeptemberben rádöbbsent, hogy reményei szertefoszlottak. Súlyos válságba került, s ebből az emigrációban kereste a kiutat. Nem csatlakozott a reakcióhoz, de nem vállalta a forradalmi megoldást, a szabadságharcot sem. Liberális elveihez 1848 után is hű maradt, igyekezett azokat átmenteni, a megváltozott körülményekhez idomítani. Töprengéseinek legjellemzőbb dokumentuma, liberalizmusának — erényeinek és korlátainak — összefoglalása A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra című államtudományi értekezése. Ebben elvontan, egyetemes távlatokban vizsgálta a polgárosodás kérdéseit, válaszai azonban már nem olyan progresszívak, mint a reformkorban. Félt az újabb forradalmaktól, elfogadta a fennálló helyzetet, nem a változtatás, hanem a megtartás lehetőségeit kereste. Egy eszményi, tökéletes polgári állam modelljét kívánta megalkotni, de korábbi demokratikus törekvéseinek erős módosításával. Abból indult ki, hogy a polgári társadalom optimális kifejlődéséhez nyugalomra, rendre van szükség, s ennek előfeltétele az egymással összeférhetetlen egyenlőség és szabadság eszméje közötti választás. Ő a szabadság, a polgári liberális értelemben vett egyéni szabadság mellett foglalt állást, műve a szabadverseny, a magántulajdon apológiája. A politikai egyenlőség gondolatát elvetette, mert úgy vélte, az csak a birtok egyenlősége által hozható létre. Az egyéni szabadságjogok biztosítékait kutatta, s azokat egy bonyolult egyensúlyrendszerben találta meg, amelynek alapja a központosított állam (formájára nézve alkotmányos monarchia) és a szabad községek önkormányzatának kellő harmóniája.

⁸ A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1865. 570. p.

A harmadik „uralkodó eszme”, a nemzetiség problémájával kevesebbet foglalkozott. Számontartotta ugyan a nacionalizmus pusztító hatását, az „első gondolkodóink egyike, aki felemeli szavát a népek más népek által való elnyomása ellen”,⁹ a nemzeti eszme történelmi szerepét azonban kétségbevonta, úgy gondolta, a történelem már nem-nemzeti úton folytatódik. Ezzel magyarázható, hogy az abszolutizmus első szakaszában az osztrák összbirodalom keretein belül képzelte el hazánk jövőjét, hogy nem ismerte el a magyarországi népek nemzeti szervezkedésének jogát. A nemzetiségi kérdést megoldhatónak hitte a liberális szabadságfogalom határai között is, a helyi önkormányzat, a nyelvhasználat és az egyesülési jog biztosításával. Összbirodalmi politikájával az 1860–61-es fordulat idején szakított, s visszatérve 48-as és azt megelőző nézeteihez, Magyarország és Ausztria perszonálúnióját, majd a dualizmust szorgalmazta. Az osztrák–magyar kiegyezést politikailag szükségszerű lépésnek tartotta, ettől várta a magyar kapitalizmus fejlődésének felgyorsulását. Munkássága a kiegyezési politika népszerűsítésére, a majdani polgári állam belső berendezkedésének és tennivalóinak körvonalazására irányult. Elő akarta készíteni „a magyarságot arra, hogy adott időpontban képessé váljék a függetlenség gyakorlására. Csak az ország gazdasági és kulturális életének fejlesztése, megerősítése révén válhat erre alkalmassá”¹⁰ – vallotta, s ennek a feladatnak szentelte Politikai Hetilapját, ennek érdekében munkálkodott az Iparegyesület, a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia élén.

A kiegyezés után Eötvös ismét vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Reménykedve, kész tervekkel a fejében fogott munkához, úgy látta, elérkezett az idő, amikor elképzeléseit realizálhatja. Hamarosan rájött, hogy csalódott. Fájó szívvel vette tudomásul valláspolitikai törekvéseinek kudarcát, keserűen tapasztalta a liberalizmus elveinek egyre gyakoribb megcsúfolását. Tárcája másik területén, a művelődésügyben sem úgy mentek a dolgok, ahogy szeretette volna, itt is megalkuvásokra kényszerült. Ennek ellenére művelődéspolitikai elvei és intézkedései életművének maradandó értékei közé tartoznak. Gondolatvilágában mindig kiemelkedő helyet foglalt el a művelődés, a nevelés. Szerepét, jelentőségét eltúlozta ugyan – a nép műveltségi színvonalának emelése az az erő, amely a társadalmat megjavíthatja, előre viheti; a műveltség egyenlősége ledönti majd a társadalmi válaszfalakat is –, ez azonban gyakorlati munkásságában a magyar kultúra szempontjából pozitív következményekkel járt. „... a művelt nép eszménye elsősorban Eötvös intézkedéseiben, tervező munkájában kezd valósággá válni”,¹¹ s ő dolgozta ki a magyar művelődésügy első átfogó, európai színvonalú koncepcióját is. Célja a polgári köz-

⁹ Fenyő István: A marxista Eötvös-kutatás új eredményei. = Kritika, 1968. 2. sz. 51. p.

¹⁰ Antall J.: i. m. 1107. p.

¹¹ Sőtér 332. p.

művelődés állami rendszerének kiépítése volt, s ebben egyaránt helyet kaptak az óvodák és az egyetemek, a középiskolák és a felnőttoktatás, a tudományok és a művészetek, a múzeum- és könyvtárügy, vagyis a kulturális élet minden területe. Ennek az egységes rendszernek az alapja a népoktatás, amelyre Eötvös különös gondot fordított. A népiskolai közoktatásról szóló törvény egyik legjelentősebb alkotása. Ebben a népoktatást állami feladatnak minősítette, kimondta — megelőzve Angliát, Ausztriát, Franciaországot stb. — az általános tankötelezettség elvét, meghatározta az oktatás tartalmát. A törvény megtörte az egyház művelődési monopóliumát, kodifikálta a társadalmi méretű művelődési igényt, „segített a talajt előkészíteni egy művelté váló nép későbbi történelmi-társadalmi felemelkedéséhez.”¹² Eötvös utolsó műve, a magyar népiskolák állapotáról készített jelentése a közoktatási törvényhez kapcsolódik. Ez a hatalmas statisztikai felmérés minden szépítgetés nélkül tárta fel a korabeli magyar valóságot, az ijesztően elmaradott viszonyokat, a népoktatás fejlődését gátló tényezőket. Eötvös nem elégedett meg a jelen szomorú tényeinek konstataálásával, hanem programot is adott a jövő számára. Fejtegetéseiben évtizedekre előre kijelölte a közoktatáspolitikai teendőit, következtetéseiben „a mi kulturális programunk körvonalai rajzolódnak ki.”¹³

Eötvös korának egyik legműveltebb embere, talán legnagyobb magyar olvasója volt: az irodalmi romantika, a francia felvilágosodás, a klasszikus német filozófia, az angol politikai gazdaságtan, a század nagy történetírói, a liberális gondolkodók írásai, a korai, Marx előtti szocializmus tanai, az új természettudományos felfedezések, a század művészeti törekvései stb. mind-mind ismertek voltak előtte.¹⁴ E széles látókör, a kor áramlataiban való benne-élés tette lehetővé, hogy „íróink közül elsőként — már emberiség-távlatokban, egyetemes összeméri horizontok közepette volt képes gondolkodni, ítélni és politizálni.”¹⁵ Nagyterjedelmű, szerkezetében és arányaiban mai szemmel nézve is korszerű műveltségét neveltetése, egyetemi tanulmányai, barátai, utazásai, akadémiai és egyesületi tevékenysége, minisztersége stb. mellett elsősorban az olvasmányainak köszönhette. Sokat, nagyon sokat olvasott, és az olvasottak az átlagosnál nagyobb befolyást gyakoroltak egyéniségére, életművére. A könyvek hatása természetesen nem elszigetelten érvényesült, hanem ötvöződött a személyes tapasztalatokéval. Az olvasmányok kiválasztására is befolyással voltak életének egyéb eseményei, mindenekelőtt irodalmi és politikai működése. Műveiben hasznosította rendkívüli képzettségét, olva-

¹² Faludi Szilárd: Az 1868-as népoktatási törvény. = Köznevelés, 1968. július 5. 517. p.

¹³ Sőtér 329. p.

¹⁴ Olvasási kultúrájáról ld. Bényei Miklós Eötvös József olvasmányai című tanulmányát, amely az Irodalomtörténeti Füzetekben lát majd napvilágot.

¹⁵ Fenő István: Eötvös József emléke. Halálának centenáriumán. = Nagyvilág, 1971. 2. sz. 266. p.

sottságát, ugyanakkor a gyakorlati és elméleti munka megkövetelte, hogy tovább bővítse ismereteit, hogy még többet olvasson. E kölesönhatás jegyében alakult, fejlődött jogi és államtudományi műveltsége is.

Eötvös József jogi műveltsége

Politikai „pályán nálunk jogtudomány nélkül haladni nem lehet” — jegyezte meg Eötvös némi ironikus éllel, s nagyon találóan A falu jegyzőjében.¹⁶ A kor szokása szerint ő is jogi egyetemet végzett, tanulmányait 1831-ben fejezte be. Ezután absentium ablegatusként Pozsonyban tartózkodott, az országgyűlésen, egészen 1833. június 27-ig, amikor letette az ügyvédi vizsgát.¹⁷ Bár viszolygott a hivatali pályától, apja kívánságára elfogadta Fejér megyében a tiszteletbeli aljegyzőséget,¹⁸ majd 1835 márciusától a bécsi udvari kancellárián gyakornok — nyugati-európai utazásának megkezdéséig, vagyis 1836. július 1-ig.¹⁹ Külföldi útjáról 1837 tavaszán tért vissza, és ez év végén nagyapja sályi birtokára költözött. 1837. november 6-án kinevezték Borsod vármegye táblabírójává,²⁰ s ettől fogva rendszeresen megjelent a megye közgyűlésein. Először decemberben szólalt fel, mégpedig az ún. „notaperek” kapcsán, mérséklő célzattal, a kormány és az ellenzék álláspontja közti kiegyenlítést keresve.²¹ Ezzel a beszéddel kezdődött Eötvös politikai szereplése.

Ekkoriban bízta meg a vármegye főispáni helytartója, Vay Miklós báró, hogy dolgozzon ki egy javaslatot a börtönügyek célszerű rendezésére. 1837. december 19-én már közölte is Szalay Lászlóval: „Írok egy munkát a' jobbító tömlöczökről — mely nagy részint kész, 's Januarius végéig . . . jobbítás véget kezeid között lesz. — Borsod évek óta tömlöcz építésről gondolkozik, 's terv készítés végett felszólítá már Vayt is, remélhetni tehát, hogy ezen 1000 példányban nyomtatott, 's egészen a' Statusok közt gratis elosztott munka, nem csak nevemet ösmeretessé, de kedvessé is teendi.”²² Tehát a politikai pályára való belépőnek szánta a művet. Alapos előtanulmányokat folytatott hozzá, a fentebb idézett levélben még egy cikk megírásának lehetőségét is felvetette: „Themised mikor jön ki?” — kérdezte Szalaytól — „'s nem lehetne é belé egy articulust a' halálos büntetés ellen írni? mire e' pillanathban nagy kedvem volna.”²³ Ez a terv nem valósult meg, a Vélemény a fogházjavítás

¹⁶ A falu jegyzője. Bp. 1901. I. köt. 48. p. (a továbbiakban: FJ).

¹⁷ Nizsalovszky Endre jegyzetei a Levelei SzL-hoz 57. p.

¹⁸ Környei Elek: Eötvös József Eresiben. Székesfehérvár, 1959. 13. p.

¹⁹ Ezeket az adatokat Nizsalovszky Endre nyomozta ki az udvari kancellária iratai között. Ld. jegyzetei Levelei SzL-hoz 74–75. és 79–81. p.

²⁰ Uo. 96. p.

²¹ Sőtér 49. p. Ld. még: Levelei SzL-hoz 95., 102. és 105–106. p.

²² Levelei SzL-hoz 101. p. Borsod vármegye Szemere Bertalan is felkérte véleménynyilvánításra. Ő a Terve egy építendő javító fogháznak (Kassa, 1838) című tanulmányában a magányrendszert ajánlotta.

²³ Levelei SzL-hoz 102. p.

ügyében, ns. Borsod vármegye ebbeli küldöttségéhez viszont megjelent a Themis 1839-es, 2. számában. Ezzel egyidőben füzetes kiadásban is napvilágot látott.²⁴

Eötvös a kis tanulmányban felvázolta egy ideális börtön képét. Felvilágosult, filantróp nézetei szerint a büntetés célja a gonosztevők megjavítása, jóra nevelése. Ebben egyet értett az olasz Beccariával és követőivel, akikre utalt is.²⁵ Többször hivatkozott Howardra, „korunk azon nagy szentjé”-re, aki a rabok szörnyűséges helyzetére irányította a közvélemény figyelmét. Hatását – jókora túlzással – Voltaire-é és Rousseau-é mellett emlegette: „miként Voltaire istentagadókká, Rousseau embergyűlölökké tévé e szegényeket, úgy Howard munkája után egyszerre véghetlen emberszeretet hatá meg szívöket s tömlöcjavítás lón a jelszó...”²⁶ Eötvös is az emberszeretet és humanizmus érveit sorakoztatta fel, amikor arról beszélt, hogy meg kell szüntetni a rabok egészségtelen elhelyezését, a velük való embertelen bánásmódot, emberi körülményeket kell teremteni számukra. Értekezésében olyan rendszert, intézményt ajánlott, amely lehetővé tenné a börtönök nevelő feladatának megvalósítását. Magának az épületnek a tervét „hosszú megfontolás után” választotta ki. Ez – mint írta – „Vaucher Cremieux építőmester által készült s Aubanel 1837-ben Genfben kiadott munkájában található.” A lábjegyzetben a könyv címét is közölte: „Mémoire sur le système pénitentiaire adresse à mr. le Ministre de l’Intérieur de France”.²⁷ A börtönök belső elrendezését, a rabok elhelyezését illetően az angol Bentham tervezetét fogadta el: „poenitentiárius tömlöcz soha céljának meg nem felelhet, ha csak különösen e végett nem építetett, s ha elrendelésében nem követték Bentham Panopticumának alapelvei.”²⁸ Két orvostól – Blanc: Medico Chirurgical transactions és Niemann: Handbuch der Staatsarznei-wissenschaft – arra nézve hozott egy-egy adatot, milyen belső térre van szükség a börtöncellákban.²⁹ Nem

²⁴ Ld. Themis, 1839. 2. füzet. 1–50. p. Újabb kiadása: Eötvös József: Tanulmányok. Bp. 1902. 3–37. p. (a továbbiakban: Tan.).

²⁵ Tan. 4. p. Beccaria, Cesare Bonesana (1738–1794) olasz matematikus és közgazdász, a polgári humanizmus úttörő képviselője a kriminalisztikában, az olasz felvilágosodás kiemelkedő alakja. Dei delitti e delle pene című főművét magyarul 1834-ben adták ki először, A bűnökről és büntetésekről címmel.

²⁶ Tan. 14. p., továbbá: 7., 13. és 16. p. Howard, John (1726–1790) angol filantróp, az angol börtönügy reformátora; két jelentős könyve volt: State of the prisons in England and Wales (1777) és Account of the principal lazarets in Europe (1789).

²⁷ Tan. 22–23. p. Eötvös azt is megírta, hogy „a munka ó méltósága, a megye főispáni helytartója által közzétett velem, mindjárt a külföldről való hazajövetelem után”. Vay Miklós segédeszközt is adott tehát neki. Vaucher-Cremieux francia építész (személyéről többet nem tudunk) M. C. Aubanel genfi fogházigazgató – róla sem tudunk mást – által ismertett tervéről még a 34–45. oldalon szólt. Aubanelről és a genfi börtönről írt még: 30., 32. és 35. p.

²⁸ Tan. 35. p. Emlegette még: 7., 14–15., 27. és 31–32. p. Bentham művének pontos címe: Panopticon, or the inspection house.

²⁹ Tan. 6. p. Blanc, Gilbert (1747–1834) angol orvos. Niemann, Johann Friedrich (1764–1846) német orvos, Eötvös által említett könyvének teljes címe: Handbuch der Staatsarzneiwissenschaft und staatsärztlichen Veterinärkunde in alphabetischen Ordnung.

valószínű, hogy ezeket a könyveket eredetiben olvasta, inkább valamelyik másik munka jegyzetapparátusának alapján utalt rájuk. Felhasználta Appert Bagnes, prisons et criminales című, 1830-ban kiadott és nagy feltűnést keltett könyvének gondolatait is. Ebből saját példánya volt, igaz, ma már csak a 2–3. kötet van meg hagyatékában. Feltehetően párizsi útja alkalmával vásárolta, s bár bejelölések nincsenek benne, minden bizonnyal olvasta. Erre mutat, hogy éppen az első kötet hiányzik, az, amelyikben a francia tömlöcökre, a francia börtönügy helyzetére vonatkozó adatok, fejezetek vannak. Mivel tanulmányában ezeket idézte, elképzelhető, hogy a mű első részét magával vitte Sályra, ahonnan nem is került vissza.³⁰ Párizsban vehette vagy onnan hozathatta La Pilorgesie Histoire de botany-bay című könyvét, amelyből a híres ausztráliai fegyenctelepről kívánt tájékozódni. Értekezésében azonban nem említette, érdeklődését mindössze egy aláhúzás bizonyítja.³¹ Az amerikai börtönrendszerekre Bölöni Farkas Sándor Utazás Észak-Amérikában című útleírása hívta fel a figyelmét,³² majd Beaumont és Tocqueville Du système pénitentiaire aux États-Unis et de son application à la France című munkájának 1837-es kiadásából behatóbban is megismerkedett velük. Megtetszett neki az Egyesült Államokban bevált ún. hallgató rendszer, azt akarta meghonosítani Magyarországon. Ennek előnyeit fejtegette Véleményében, s mint követendő példát, a connecticuti börtön rendszabályát hozta fel. Ezt a szabályzatot a tanulmány füzetes kiadásának Toldalékaként teljes terjedelmében kinyomtatta.³³

Eötvös később is hallatta szavát a börtönügy kérdésében. Kelet Népe és Pesti Hírlap című vitairatában a rabok emberi, természetadta jogainak tiszteletben tartása mellett érvelt.³⁴ A büntetőtörvénykönyv vitájában a kedvező megoldást kereste, az általa ajánlott hallgató rendszert védelmezte. Nagy regényében, A falu jegyzőjében szörnyű képet festett a megyei börtönök állapotáról, a rabok siralmas helyzetéről, a velük való kíméletlen bánásmódról. A rideg valóság feltárásával figyelmeztetett a változtatás szükségességére.

³⁰ Tan. 11. és 28. p. Appert, Benjamin (1797–1880–83 között) francia publicista, fogságában ismerte meg a börtönrendszer hiányait, támadásai a túl szigorú bánásmód és az elkülönözés ellen irányultak.

³¹ La Pilorgesie, Jules de életrajzi adatai ismeretlenek. Könyvének — amely 1836-ban jelent meg — teljes címe: Histoire de botany-bay, état présent des colonies pénales de l'Angleterre, dans l'Australie, ou examen des effets de la déportation, considérée comme peine et comme moyen de colonisation.

³² Eötvös József—Lukács Mór: Fogházjavítás. Pest, 1842. V. p. (A továbbiakban: Fogházjavítás). A könyv 1834-ben jelent meg, Kolozsvárott.

³³ Közvetlenül hivatkozott a francia könyvre: Tan. 7., 11., 16–18. és 34. p. A szabályzatról írt: 34. p., ennek szövegét ld. az 1839-ben megjelent füzet 51–61. oldalán. Beaumont, Gustav (1802–1866) francia publicista és politikus. Tocqueville, Alexis de (1805–1859) francia liberális politikai és történétíró, 1849-ben igazságügyminiszter. Könyvük először 1828-ban jelent meg. Ennek ismertetéseként Toldy Ferenc írt egy cikket a Tudománytár 1834. 105–119. oldalán: A bűnhesztő-rendszer az egyesült országokban címmel.

³⁴ Kelet Népe és Pesti Hírlap. — Reform. Bp. 1902. 20–24. p. (A továbbiakban: KN—Reform.)

Mások is sürgették az áldatlan viszonyok felszámolását, a börtönügy a magyar politikai élet egyik gyakran vitatott problémája volt ekkortájt. Az 1839–40-es országgyűlés „a büntetőtörvénykönyvvel válthatatlan kapcsolatban levő büntető- s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett” egy országos választmányt küldött ki, s ennek a főrendi tábla részéről tagja lett Eötvös József is. A büntetőjogi kodifikáció előkészítésével megbízott választmány 1841. december 1-én ült össze először, s munkáját 1843. március 19-én fejezte be. Közben az egyes kódexek megfogalmazására albizottságokat alakítottak. Eötvös a politikai szempontból legfontosabb anyagi büntetőjogi bizottságban dolgozott.³⁵ Választmányi, illetve bizottsági munkájának elemzése, értékelése még várat magára, csupán ténybelileg ismert itteni tevékenysége, a Fayer László által összeállított és a századforduló idején közzétett anyaggyűjteményből.³⁶ Ebből tudjuk, hogy Eötvös roppant aktív volt az üléseken, sokszor felszólalt.³⁷ Deák Ferencsel és ellenzéki társaival együtt haladó, polgári liberális követelésekkel állt elő: az esküdtszék, a polgári jog-egyenlőség, a szabad véleménynyilvánítás joga mellett agitált. Büntetőjogi javaslataikban — messze túlnőve a kitűzött feladatokon — az egész polgári jogrendszer alapelvei megfogalmazódtak.³⁸ A büntetőtörvénykönyv tervezete egyébként 1843-ra készült el. Elismerő bírálatot írt róla a német Mittermaier, a büntetőjog legnagyobb élő tekintélye. Műve még az évben megjelent magyarul, Mittermaier a magyar büntetőtörvénykönyvi javallatról címmel. Eötvös nem reflektált rá, az Uralkodó Eszmékben sem ebben a vonatkozásban utalt a német jogtudósra. A kormány bíró-kinevezési jogáról szólva említette a nevét, aki „hazája sőt az egész világ büntető ügye körül sok érdemet szerzett.”³⁹

A bizottsági munkálatokkal egyidőben Eötvös Lukács Móriccal közösen egy könyvön is dolgozott. Ezt Fogházjavítás címmel 1842-ben adták ki. Hozzászólásnak szánták a napirenden levő vitához. Bár együtt írták a könyvet, s az egy kerek egészet alkot, mégis könnyen megállapítható, hogy alapját, gerincét egy-egy korábbi tanulmányuk képezte. Eötvös a Vélemény anyagát, Lukács pedig a Budapesti Szemlében megjelent Büntető jogi teoriák című értekezését olvasztotta be az új műbe.⁴⁰ A három munka összevetésével minden nehézség nélkül kideríthető, az egyes fejezetek honnan származnak.

³⁵ Minderről ld. Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I. köt. Bp. 1892. 26–29., 98–122. p.

³⁶ Az előző jegyzetben megnevezett mű 1896 és 1902 között négy kötetben látott napvilágot. A tárgyalások teljes anyagát tartalmazza, bevezető tanulmánnyal.

³⁷ Fayer: i. m. I. köt. 120. p. és 4. köt. 188–407. p.

³⁸ Vö. Sárlos Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügyminiszter. Bp. 1970. 15–36. p.

³⁹ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra. Bp. 1902. 2. köt. 234. p. (a továbbiakban: UE). Mittermaier, Karl Joseph (1787–1867) német államjogász, kriminalista, a halálbüntetés eltörléséért és az esküdtbíráskodás bevezetéséért harcolt. Szalay és Eötvös is levelező viszonyban volt vele. Szalay egyik hozzá írt leveléből tudjuk, hogy 1847-ben lapot akart indítani, és ehhez Eötvösök csoportját szerette volna megnyerni munkatársul. (Vö. Fayer: i. m. I. köt. 208. p.) Eötvösnek három, 1860-ban Mikó Imréhez írt levele tanúskodik kapcsolatukról. Ld. Erdélyi Múzeum, 1932. 106–107. p.

⁴⁰ Lukács Móric tanulmányát ld. Budapesti Szemle, 1840. 2. köt. 1–79. p.

Eötvös tanulmányának teljes szövege — szinte változtatás nélkül — megtalálható a Fogházjavításban, természetesen nem együtt, hanem az új szempontok szerint szétosztva.⁴¹ Hasonló módon majdnem szószerinti átvételt állapíthatunk meg Lukács cikkénél is. Az ebben szereplő könyveket — Fichte, Romagnosi, Rossi, Welcker, Anselm Feuerbach, Preuschen, Grohman, Reichmann, Bauer, Ducpetiaux, tehát egy egész sor neves, vagy kevésbé neves jogász és kriminalista munkáit — Eötvös nem is igen olvasta, azoknak tartalmát csak Lukács közvetítésével ismerte meg.⁴² Eötvösök új kutatásokat is végeztek könyvük megírása előtt. Annak egy része ugyanis olyan, amit sem egyik, sem másik korábbi munkájukban nem találunk. Olyan jogászokra, forrásművekre utaltak, hivatkoztak, akiket, illetve amiket a Fogházjavítás anyaggyűjtése során olvashattak el. Ezek: Alauzet *Essai sur les peines* című műve, amelyet 1842-ben adtak ki, tehát már a fogalmazás stádiumában került a kezükbe⁴³; William Penn 1682-es kódexe;⁴⁴ a híres francia diplomatikus Mabillon *Reflexions sur les prisons sous des ordes religieuses* című munkája;⁴⁵ Moreau-Christophe könyve a francia büntetőjogról;⁴⁶ az amerikai Lucas *Théorie de l'emprisonnement* című tanulmánya a magányrendszerről;⁴⁷ a svájci Gosse *Das Penitentiarsystem medicinisch prechtlich und philosophisch geprüft* című könyve;⁴⁸

⁴¹ Leginkább a hivatkozásokból, lábjegyzetekből állapítható meg az átdolgozás ténye. Eszerint előfordul a Fogházjavításban is a Véleményben idézett, említett Howard (116–117. p.), Appert (110–111., 194–195. p.), Blanc és Niemann (103. p.), Beaumont és Tocqueville (104., 131., 133., 137–138., 220–221., 231–232., 243., 245., 248., 262–263., 275–279. p.) és Bentham (206. skl.) neve, illetve könyve.

⁴² A Lukács Mór által idézett, említett jogászok művei: Fichte: *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre*; Romagnosi, Giordomenico (1761–1835) olasz jogász és filozófus: *Genesi del diritto penale* és ennek német fordítása: *Genesis des Strafrechts*; Rossi, Pellegrino (1787–1848) olasz büntetőjogász és államférfi: *Traite du droit penal*; Welcker, Karl (1790–1869) német liberális politikus és jogtudós: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafen*; Feuerbach, Anselm (1775–1833) híres német kriminalista: *Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des peinlichen Rechts*; Preuschen, Friedrich (?–?) német jogi író: *Die Gerechtigkeitstheorie*; Grohman, Karl Ludwig (1752–1829) német jogász és államférfi: *Grundsätze des Criminalrechts*; Wissenschaft; Reichmann, P. W. (?–?): *Betrachtungen über das Strafrecht des Staats*; Bauer, Anton (1772–1843) német büntetőjogász: *Die Wahrungstheorie nebst einer Darstellung und Beustheilung aller Strafrechtstheorien*; Ducpetieux, Eduard (1804–1868) belga publicista, nemzetgazdász, a belga fogházak főinspektora, a belga börtönügy megreformálójaként: *Des progrès et de l'état actuel de la réforme pénitentiaire et des institutions préventives aux États-Unis, en France, en Suisse, en Angleterre, et en Belgique*; Kant: *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Eötvös is, Lukács is említette Beccaria és Howard nevét, s Lukács is hivatkozott Bentham két művére: *Principes de legislation* és *Principes de Code pénal*. A Fogházjavítás apparátusában csak az első szerepel: 21–25. p.

⁴³ Fogházjavítás 293. p. Alauzet, Françoise-Isidore (1807–1882) francia jogbölcselő.

⁴⁴ Uo. 118–124. p. Penn, William (1644–1718) angol politikus, Pennsylvania megalapítója; alkotmánya, amelyet 1682-ben becsütött ki, korában a leghaladóbb polgári alkotmány.

⁴⁵ Uo. 118–124. p. Mabillon, Jean (1632–1707) francia benedekrendi szerzetes, történész, a tudományos oklevéltan megalapozója. Címet nem írtak Eötvösök.

⁴⁶ Uo. 146. p. Moreau-Christophe, Louis (1799–1883) francia közgazdász és jogi író, műve 1837-ben jelent meg.

⁴⁷ Uo. 335. p. Lucas, Jean-Baptiste (1762–1842) francia-amerikai jogász.

⁴⁸ Uo. 142., 151., 155–156., 232. és 241. p. Gosse, Louis André (?–?) svájci publicista, utazó, könyve 1839-ben jelent meg.

Julius német orvos Nordamerika's sittliche Zustände című kétkötetes leírása az amerikai börtönökről;⁴⁹ Crawford skót filantróp és Lord Russel parlamenti jelentései;⁵⁰ Bentham *Théorie des peines et des récompenses* című elméleti értekezése.⁵¹ Valószínűleg munkamegosztással dolgoztak, azaz felosztották egymás között, ki melyik könyvet jegyzeteli ki. Nem lehet pontosan kideríteni, hogy mit olvasott el Eötvös, és mit Lukács,⁵² a közvetett adatok segítségével azonban némileg tisztábban láthatunk e kérdésben. Eötvös könyvtárában megvolt Bentham munkáinak 1829–30-as francia nyelvű kiadása, *Oeuvres* címmel, 3 kötetben. A második kötet tartalmazza a fenti írást, amelyben sűrű aláhúzásokat, margójelöléseket találunk. Hasonló módon megjegyeztette az első kötetben közölt *Traité de législation civile et pénale* című tanulmányt. Feltehető tehát, hogy a Benthammal kapcsolatos részeket ő írta a Fogházjavításban. Gosse munkájából szintén saját példánya volt, ám ebben semmi nyoma sincs az olvasásnak. Szinte egészen bizonyos, hogy Julius könyvét Eötvös dolgozta fel. Ez is birtokában volt. A Fogházjavításban csak a második kötetre hivatkoztak, s érdekes, hogy Eötvös példányában csak ebben a kötetben vannak bejelölések — piros ceruzával —, míg az első teljesen tiszta. A margókra megjegyzéseket is írt: „Halálos büntetés”, „jó”, „ez is kényszerítés”, „a hány rab anyi nevelő” stb. Úgy látszik, félbeszakította az olvasást, mert a kötet vége felé a 274–275. oldalak között benn felejtette a könyvjelzőnek használt papírdarabot. Julius nevét, munkásságát ezt megelőzően is ismerte. Már Véleményének megírásakor szerette volna tanulmányozni egy korábbi művét — Szalaynak legalábbis azt írta, hogy várja azt. Nem mondta, melyik műről van szó, de a würzburgi Philosophische medizinische und gerichtliche Seelenkunde című folyóirat 1829. évi 1–2. füzetében megjelent *Vorlesung über Gefängniskunde* című értekezését kérhette valakitől. Ez a Julius-munka nem volt ismeretlen a magyar olvasók előtt, Toldy Ferenc már 1830-ban említette a Tudományos Gyűjtemény hasábjain, a fenti folyóiratról szóló recenziójában.⁵³ Talán ebben figyelte fel rá Eötvös. Az eredeti munkát azonban nemigen

⁴⁹ Uo. 141., 180–184., 215–216., 219., 227., 230., 244., 254., 257–261., 264., 287. p. Julius, Nicolas Henrik (1783–1862) német orvos, érdemeket szerzett a börtönügy körül, ezt a művét 1839-ben adta ki, két kötetben.

⁵⁰ A következő jelentésekre hivatkoznak: Crawford: *Third Report of Inspection of Prisons* — 179–181., 185–187. és 194. p.; Crawford: *Second report of the inspection appointed to visit the prisons of Great Britain* (1837) — 203. p.; Crawford és Whitworth Russel: *Fourth report of the inspection appointed . . . to visit the prisons of Great Britain* (1839) — 212–216. p. Crawford, William (1788–1847) skót filantróp, a London Prisons Discipline Society titkára, majd a börtönügy inspektora. Russel, John, lord (1792–1878) angol liberális politikus, államférfi, szerepe volt az igazságügyi reformban is.

⁵¹ Uo. 25–26. és 90. p., a cím nélkül: 77. p.

⁵² Voinovich Géza a Tan. jegyzetében (270–271. p.) kimutatta, hogy mit írt Eötvös a Fogházjavításból, s eszerint a kérdéses, újonnan bekerült fejezetek valamennyiét Lukács írta. Ez túlzás, de Voinovich még nem ismerte Eötvös könyvhagyatékát.

⁵³ Az 1837. dec. 19-én kelt levelet ld. Levelei SzL-hoz 101. p. Nizsalovszky Endre szerint (jegyzetei uo. 103. p.) ezt a Julius-művet szerette volna elolvasni. Toldy recenziójáról ld. Voinovich Géza jegyzete a Tan. 267. p.

kapta meg, mert nem hivatkozott rá. Eötvös olvashatta el az angol parlamenti jelentéseket, mert az 1843—44-es országgyűlésen a főrendi táblán két alkalommal is említette Crawford nevét a börtönrendszerről folyó vitában.⁵⁴ Juliusra is hivatkozott, mint a magányrendszer tekintélyes hívére.⁵⁵ 1844. április 17-én hosszú beszédben támadta a magányrendszert, amelyet a magyar börtönökben a tervezett reform során be akartak vezetni. Ő a hallgató rendszert pártolta. Rengeteg külföldi adatot hozott fel érvei alátámasztására. Az anyagot az 1843. évi angol Prisons Reportból,⁵⁶ az amerikai börtönjelentésekből,⁵⁷ a Times két cikkéből,⁵⁸ Coleman New Jersey-i beszámolójából,⁵⁹ továbbá a lausennei fegyházra vonatkozóan Verdei orvostanár Sur la reclusion dans le canton Waadt című tanulmányából⁶⁰ és Grossnak a Bibliothèque de Genève-ben megjelent értekezéséből⁶¹ gyűjtötte össze. Egy korábbi — 1843. október 28-i — felszólalásában a külföldi büntetőtörvénykönyvekre utalt, közelebbről az ausztriai és a Livingston-féle kódexet nevezte meg.⁶² A fogházjavítás iránti élénk érdeklődését bizonyítja, hogy néhány akkoriban napvilágot látott külföldi szakkönyvet is megvásárolt. Grellet-Wammy Handbuch der Gefängnisse oder geschichtliche, theoretische und praktische Darstellung des Buss- und Besserungssystem című művét 1838-ban, Tellkampf Über die Besserungsgefängnisse in Nordamerika und England című leírását és Würth Die neueste Fortschritte des Gefängniswesens in Frankreich, England, Schottland, Belgien und der Schweiz című munkáját 1844-ben adták ki.⁶³ Ezeket már nem olvasta el, sőt mindhárom felvágatlanul maradt.

⁵⁴ Az 1843. nov. 3-i és az 1844. ápr. 17-i beszédében szolt Crawford nézeteiről. Eötvös — vagy a főrendi tábla jegyzője — előbb a Krawfort, majd a Kraffort nevet használta. Ld. Beszédék. Bp. 1902. 2. köt. 105—106. p. és 235. p. (A továbbiakban: Beszédék.)

⁵⁵ Uo. 105—106. p.

⁵⁶ Uo. 235. p. Az angol parlamenti jelentésekről írt a FJ-ben is: 1. köt. 170. és 2. köt. 269. p. (Az utóbbi helyen a jelentés címét is közölte: Secons report on prisons discipline.)

⁵⁷ Beszédék 2. köt. 232—233. és 237. p.: a bostoni börtönfegyelem-társaság 18. jelentésére utalt, s idézte; 231—233. p.: a philadelphiai börtön orvosának Keastern penitentiary című 8—11. jelentéséből — ezek 1836—39 között keletkeztek — adatokat közölt.

⁵⁸ Uo. 233. p.: a Times 1843. nov. 25-i; uo. 234. p.: az 1844. jan. 28-i számára hivatkozott.

⁵⁹ Uo. 233—234. p. A beszámoló a New Jersey-i rabok helyzetéről szolt. Coleman dr. személye az átnézett források alapján nem azonosítható.

⁶⁰ Uo. 235. p. Verdei svájci professzorrol többet nem tudunk.

⁶¹ Uo. 233. p. Gross dr. adatai ismeretlenek. A folyóirat teljes címe: Bibliothèque Universelle de Genève.

⁶² Uo. 91. p. Livingston, Edward (1764—1836) amerikai jogász, a Louisiana állam számára készített System of penal law for the state of Louisiana című törvénytervezetével (1833) nagy hírnevet szerzett. Az ausztriai császár büntetőtörvénykönyve — amelyet csak így jelölt meg —, valószínűleg az 1803-as Strafgesetz über Verbrechen und schwere Polizeübertretungen. Ezekkel a büntetőjogi kodifikációs bizottságban ismerkedett. Pulszky Ferenc — aki Eötvössel egy bizottságban tevékenykedett — írja (Életem és korom. Bp. 1958. 1. köt. 186. p.), hogy mintegy 14 kódex szövegét nézték át és beszéltek meg.

⁶³ Tellkampf, Johann Ludwig (1808—1876) német pénzügyi politikus, fiatal korban jogi író. Würth, Josef (1817—1855) osztrák jogász. Grellet-Wammy (?—?) könyvét franciából fordították.

Eötvös nemcsak új büntetőtörvénykönyvet követelt, hanem társaival, a centralistákkal együtt síkraszállt a magyar feudális jogrendszer teljes felszámolásáért. Helyesen látták meg, hogy a polgári fejlődés számos jogi problémát — közteherviselés, ősiség, választójog, sajtószabadság stb. kérdései — vet fel, s ezeket igyekeztek tökéletesen megoldani, aprólékosan kimunkálni a polgári jog- és államrendszer alapelveit, intézményeit. Politikai programjukban, Magyarország polgári demokratikus átalakításának tervezetében azonban a jogi szempontok túlságosan nagy szerepet kaptak, doktrinérbélyeget nyomtak arra. Gondolkodásuk sajátosan jogi jellegével is összefüggött, hogy az átalakulást forradalom nélkül, reformokkal, törvényhozás útján képzeltek el.⁶⁴ Eötvös ezután is gyakran találkozott politikai pályáján jogi problémákkal. A kiegyezés előkészítésének időszakában például elmélyülten tanulmányozta az Ausztriához való viszony jogi kérdéseit. Ekkori és korábbi vagy későbbi cikkeiben, beszédeiben, könyveiben gyakran felhasználta széles körű jogtudományi és jogtörténeti ismereteit, a magyar törvénykönyvben való jártasságát, csillogtatta kimagasló jogi képzettségét.

A magyar feudális jog egyes területeit és a korabeli magyar jogtudomány néhány képviselőjét az egyetemen ismerte meg. 1828 és 1831 között 3 évig hallgatta a pesti jogi kar előadásait. A következő tárgyakból vizsgázott: 1828—29-ben Szibenliszt Mihálynál természetjogból és magyar közjogból, Winkler Mártonnál statisztikából; 1829—30-ban Újfalusy Nep. János előtt a politikai tudományok és váltójog című előadás anyagából, hűbérjogból és büntetőjogból, valamint római jogból újra Szibenlisztnél; s végül az utolsó esztendőben Vizkelety Ferencnél egyházi jogból és Frank Ignácnál magyar magánjogból.⁶⁵ Ezek a stúdiumok főként a Martini-féle meghamisított, az osztrák abszolutizmus államrendszerét igazoló természetjogi felfogást közvetítették felé. Ennek volt híve Újfalusy és a hűbér- és büntetőjog tankönyvének szerzője, Vuchetich Mátyás, a természetjogból Szibenliszt is Martini tankönyve alapján vizsgáztatott.⁶⁶ Ő egyébként a kantianus észjogi iskola képviselőjének.

⁶⁴ Sőtér 105—107. p.; Magyarország története 1790—1849. Bp. 1961. 341—344. p.; Szabó Imre: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon. Bp. 1955. 174—187. p.

⁶⁵ Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József. Bp. 1903. 298. p. Szibenliszt Mihály (1783—1834) jogász, 1827-től a pesti egyetem tanára. Winkler Márton (1759—1830) 1811-től tanított a pesti egyetemen. Újfalusy Nep. János (?—?) pesti ügyvéd, az egyetem helyettes tanára. Vizkelety Ferenc (1789—1875) ügyvéd, 1829—62 között egyetemi tanár. Frank Ignác (1788—1850) jogász, az MTA tagja, a 19. sz. első felében a fejlődést gátló feudális magánjog jellegzetes képviselője.

⁶⁶ Ordo praelectionum in regia scientiarum universitate pesthiensi pro anno scolastico 1829/30., ill. 1828/29. Buda, 1829., ill. 1828. Vuchetich Mátyás (1767—1824) jogász, egykori pesti egyetemi tanár művei: Elementa juris feudalis, Institutiones juris criminalis Hungarici. Martini, Karl Anton (1726—1800) osztrák jogtudós, tankönyve — De lege naturalis positiones — 1777-től 1848-ig kötelező tankönyv volt a magyar egyetemeken és jogakadémiákon. A Martini-féle természetjogi elméletéről ld. Szabó I.: i. m. 38—45., Újfalusyról és Vuchetichről uo. 57—59., ill. 56. p.

igaz következetlen képviselőjének számított.⁶⁷ Erősen konzervatív, sőt reakciós szellem uralkodott ekkoriban a jogi karon, nem csoda, hogy Eötvös írásaiiban alig maradt nyoma jogi tanulmányainak. Tanárai közül Frank Ignác az egyetlen, akit később is emlegetett. 1847-ben még dicsérte, „minden tekintetben olly jeles munká”-nak mondta A közigazság törvénye Magyarhonban című könyvét.⁶⁸ Nyilván a vállalkozás jellege, az elszórt tételes jogi szabályok összegyűjtésének szándéka váltotta ki az elismerő szavakat. 1865-ben már nincs ilyen jó véleménnyel Frankról, sőt egész működését elmarasztalta. Szerinte a magyar feudális jogtudomány süllyedése vele érte el végpontját.⁶⁹

Eötvös az egyetemen forgatta először a magyar törvénykönyvet, amely később egyik leggyakrabban használt forrása lett. Más jogszabály- és törvénygyűjteményeket is forgatott, így a Magyarország 1514-ben című regényében „a fennmaradt budai jogkönyv”-et idézte,⁷⁰ Simor János esztergomi érsekhez 1867 júliusában intézett levelében pedig az erdélyi külön törvényhozás eredményeit összegező *Approbata constitutio* egyik cikkelyére utalt.⁷¹ A magyar királyok — Szent Istvántól II. Ulászlóig — által kibocsátott *Decretumokra*, *Werbőczy Tripartitumára*, a különféle törvényekre és általában a *Corpus Juris Hungaricire* főleg az 1830-es években hivatkozott — beszédeiben, cikkeiben, regényeiben egyaránt. Történeti kútfőt, vitaérvet, az elmaradott feudális állapotokra illusztrációt jelentettek számára. Az 1860-as években, amikor ismét sokszor idézte egyik vagy másik magyar törvénycikkelyt, a kiegyezés jogi indoklását kívánta a törvények szövegével elősegíteni, alátámasztani. Ezért utalt szinte minden alkalommal a *sanctio pragmaticára*, amelyet ő a kiegyezési tárgyalások alapjának tekintett. Eötvös egyébként ritkán mondott véleményt a törvényekről: néha hiányolt belőlük egy-egy fontosnak tartott cikkelyt, de általában minden megjegyzés nélkül idézte azokat, vagy utalt tartalmukra. A *Corpus Juris Hungarici* valamelyik két-kötetes kiadásáról azonban A falu jegyzőjében közvetett formában nyilatkozott. Tengelyi és lánya a törvénykönyvről beszélgetnek. Vilma: „csak lesz egy kis törvény, melyben az áll, hogy a szegényt ki önvétke nélkül tartozásának

⁶⁷ Szabó I.: i. m. 112–114. p. Szibenliszt római jogból a saját tankönyvét kérte számon: *Institutiones iuris privati Romani*, s a tanrendben természetjogi művét is feltüntette: *Institutiones iuris naturalis*. Vö. *Ordo praelectionum* . . . 1828/29. Ujfalussy tanítványánál a tanrend Sonnenfels és Sonnleitner osztrák jözeфинista jogászok munkáit írta elő tankönyvként, de csak a szerzők nevét tüntette fel. Vö. uo. 1829/30. Frank Ignác stúdiumánál is elő volt írva egy tankönyv, mégpedig Markovics János (1785–1834) kir. ítéltőablai bíró *Adumbratio historiae iuris hungarici privati* című könyve. Vö. uo. 1830/31.

⁶⁸ Teendőink XIV. = Pesti Hírlap, 1847. szept. 10. (a továbbiakban: PH). A könyv 3 kötetben, 1845–47 között jelent meg.

⁶⁹ 1865. dec. 11-i akadémiai emlékbeszéde Szalay László felett. = Beszédek I. köt. 186. p.

⁷⁰ Magyarország 1514-ben. Bp. 1962. 28. és 578. p. Buda város jogkönyve = Buda városának 1413–1421 táján írásba foglalt joga — 1845-ben adták ki az *Öfner Stadtrecht von MCCXLIV–MCCCXXI* című könyvben.

⁷¹ Ld. Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Bp. 1957. 230. p. Az *Approbata constitutiones regni Transsilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum* az erdélyi külön törvényhozás 16–17. századi törvényeit tartalmazza.

eleget nem tehet, mindenétől megfosztani nem szabad.” Mire Tengelyi így válaszolt: „e két vastag könyvben ily törvényt hasztalan keresnél.”⁷² Az elmarasztaló ítélet persze nem a gyűjtemény kiadóit sújtotta, hanem az abban foglalt törvények hozóit, a feudális jog embertelenségét. Igen súlyosnak tartotta a Tripartitum előírásait is, de alkotóját nagyra értékelte. A Dózsa-regény egyik Werbőczyről szóló leírásában olvashatjuk: „Furfangos ügyvédek Werbőczy Hármaskönyvével számtalanszor visszaéltek; de vádolhatjuk-e őt emiatt, őt, ki munkája által korának egyik legnagyobb jogtudósa gyanánt tűnik fel előttünk?”⁷³

A magyar jogtudományi művek közül csupán néhányat említett meg írásaiban. Zsoldos Ignác A szolgabírói hivatal című, 1842-ben megjelent két-kötetes munkájára A falu jegyzőjében utalt, majd a Reformban „jeles könyv”-nek nevezte, feltehetően alapossága miatt.⁷⁴ 1847 augusztusában dícsérő hangon nyilatkozott Gosztonyi Miklós akkoriban kiadott Ősiség című könyvről, „mellyben a' szerző főképp' a' magyar jogtudomány' szempontjából indulva ki, jelen birtokviszonyainkról értekezik, 's nem pusztá elméleteknek hódolva. hanem mint practicus jogtudós és bíró szólva a' tárgyról, azon meggyőződését fejezi ki: hogy az ősiség, jelen viszonyaink között 's azok után, miket törvényhozásunk újabb időkben tett, fentarthatatlan.”⁷⁵ A Teendők című sorozat egy másik cikkében szerepelt Piringer és Gustermann neve, akiknek a magyar

⁷² FJ 1. köt. 90. p.

⁷³ Magyarország 1514-ben 415–416. p. A Tripartitumra hivatkozott még: Uo. 589. p.; FJ 1. köt. 287. p.; KN–Reform 184. p.; Pusztalák. Elbeszélések. Bp. 1902. 211. p.; PH, 1845. jún. 8. = Kisebbségi politikai cikkek. Bp. 1903. 169. p. (a továbbiakban: KPC); Valljon lehet-e nálunk a' parlamenti kormány? I. = PH, 1845. szept. 23.; Per quam regulam . . . III. = PH, 1845. ápr. 4. A Corpus Juris Hungaricumról: Beszéd 2. köt. 174. p. (1844. márc. 12-én a főrendi táblán) és 3. köt. 306–309. p. (1870. febr. 15-én a képviselőházban); KN–Reform 105. p.; FJ 1. köt. 351. p., 2. köt. 57., 235. p.; Magyarország 1514-ben 557., 562–563., 578., 584–585., 587–590., 592–594., 602–603. p.; Magyar élet. = Elbeszélések 225–226. p. és Pusztalák. = uo. 208. p.; Politikai Hetilap, 1865. szept. 4. = KPC 263. p. A különböző törvényekre, dekrétumokra utalt, idézte őket: Beszéd 2. köt. 6., 41., 150. p. (1840. márc. 6-án, 1843. júl. 11-én, 1844. febr. 1-én a főrendi táblán) és 3. köt. 33., 55. p. (1865. okt. 1-én Buda választópolgárai előtt, 1866. febr. 16-án az országgyűlésen); KN–Reform 168–186., 254–255., 273., 317. p.; Magyarország 1514-ben 562–563. p.; Magyarország különállása Németország egysége szempontjából. Pest, 1861. 97–102. p.; A nemzetiségi kérdés. Bp. 1903. 17. p.; Personalis unio, Dualismus, OSZK Kézirattára Fol. Hung. 1511. 6–7. lev.; PH, 1845. aug. 8. és 1845. nov. 18. = KPC 33. és 238., 242–244. p.; Per quam regulam I–III. = PH, 1845. márc. 27., ápr. 3., 4.; Az Allgemeine Zeitung' néhány valódi conservatívje I. = PH, 1846. jún. 4.; Városi ügy. = PH, 1847. dec. 5.; (Felelet Zsedényi Edvárd miskolci beszédére . . .) = Pesti Napló, 1860. aug. 14.; (Hozzászólás Zsedényi Edvárd . . . nyílt leveléhez . . .) = Pesti Napló, 1860. nov. 24. 1865–66-ban szinte minden cikkében, beszédében említette a sanctio pragmaticát.

⁷⁴ FJ 1. köt. 14. p.; KN–Reform 144–145. p. Zsoldos Ignác (1803–1885) jogász, az MTA tagja, a helyi közigazgatás kérdéseinek egyik első tanulmányozója, az aulikus politika híve.

⁷⁵ Teendők XII. = PH, 1847. aug. 29. A könyv 1847-ben jelent meg. Gosztonyi Miklós (1796–1857) jogtudós, főtörvényszéki elnök. Ötvös személyesen is ismerte, egyik 1848 eleji levelében írta Széchenynek, hogy az avatítási javaslaton dolgoznak, többek között Gosztonyival. Ld. Viszota Gyula: B. Ötvös József levelei Széchenyi közlekedési javaslatáról. = Budapesti Szemle, 1919. 179. köt. 98. p.

alkotmány korhadt, tarthatatlan voltát bizonygató jogtörténeti művei az 1810-es évek elején „olgy hatalmas fergeteget idéztek elé”, de akiknek elvei az 1830-as évektől „csaknem alapelvként fogadtatnak el.”⁷⁶ A magyar jogi szakkönyvek Eötvös könyvtárában is igen kis számban voltak. Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc Jó törvény, jó követ című, 1833-ban kiadott röpirata, Bartal György középkori törvénytárgyarázatai, amelyet a szerzőtől kapott ajándékba, Virozsil Antal *Juris publici Regni Hungariae* című tanulmánya, Hoffmann Pál 1866-ban megjelent értekezése a római jogról, Pauler Tivadar kétkötetes Büntetőjogtana, valamint az árverésen vásárolt Cziráky Antal-könyv: *Ordo Historiae juris civilis Hungarici* azok, amelyekből saját példánnyal rendelkezett. Bejelöléseit, aláhúzásait egyikben sem találjuk meg.⁷⁷

Egyetemes jogtörténeti tudásának alapjait Eötvös az egyetemen szerezte. Már a Véleményében utalt a *Codex Theodosianus* és a *Codex Justinianus* egy-egy cikkelyére.⁷⁸ A *Corpus Juris civilis* egy kétkötetes kiadásban megvolt neki. Beck német jogtudós rendezte sajtó alá és magyarázta; első kötete 1829-ben, a második 1839-ben jelent meg. Az első kötetet biztosan végig olvasta, bejelölései, megjegyzései, aláhúzásai erről tanúskodnak.⁷⁹ Ebben a kötetben van a római magánjog és híres magyarázata, a *Pandecta*, amelyet kétszer idézett az *Uralkodó Eszmékben*.⁸⁰ Az viszont nem valószínű, hogy ezt a példányt használta Münchenben; inkább elképzelhető, hogy Mühlenbruch *Doctrina Pandectarium* című, 1823–25-ben kiadott munkáját forgatta.⁸¹ Értekezésében a *Pandectán* kívül még a *Codex Theodosianus* számos törvényére hivatkozott a római birodalom utolsó évtizedeinek viszonyait jellemző fejezetekben.⁸² Nem tudni milyen forrásból, a burgundok törvénykönyvét is olvasta, sőt

⁷⁶ Teendők IV. = PH, 1847. máj. 27. Piringer Mihály (1763–1840) az udvari kamara titkára; a nagy felháborodást kiváltó *Ungarns Bänderien* című műve 1810–16 között jelent meg, két kötetben. Ezt követte Anton Gustermann (1760 k. – 1823) osztrák tanár és bécsi cenzor *Die Ausbildung der Verfassung des Königreichs Ungarn, aus der Geschichte und den Gesetzen dieses Reiches dargestellt* 1–2. című műve, amely még fokozta a magyar rendek haragját. A könyvek céljáról, fogadtatásáról ld. Wertheimer Ede: A magyarországi cenzúra történelméhez. = Századok, 1898. 300–305. p.

⁷⁷ Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc (1793–1855 k.) földbirtokos, publicista, megyei táblabíró. Bartal György (1785–1865) jogtörténész és paleográfus, MTA-tag könyvének címe: *Commentariorum ad historiam status, jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.* 1–3. (1847); az első kötetben ajánlás van Eötvösnek. Virozsil Antal (1792–1868) osztrákbarát közjogász értekezése 1853-ban jelent meg. Hoffmann Pál (1830–1907) jogtudós, a római jog első magyar nyelvű művelőinek egyike, az MTA tagja, könyvének címe: *A római jog külszerű történelme és a római perjog*. Pauler Tivadar munkája 1869–70-ben látott napvilágot; ma már nincs a hagyatékban, de az erről 1909-ben készített katalógus szerint ahhoz tartozott. Cziráky Antal Mózes (1772–1852) konzervatív-reakciós jogtudományi író, országbíró, az MTA alapító tagja; ez a műve még 1794-ben jelent meg, a benne levő jelzések nem Eötvöstől valók.

⁷⁸ Tan. 12. p.

⁷⁹ A könyv jelenleg az MTA Irodalomtudományi Intézetének Eötvös-könyvtárában van (más művek is kerültek ide). Beck, Johann Ludwig (1786–1863) német jogtudós.

⁸⁰ UE. I. köt. 53. és 62. p. A francia forradalom okai c. tanulmányában is idézte (Tan. 197. p.), de ez átvétel az UE-ből.

⁸¹ Mühlenbruch, Christian Friedrich (1785–1843) német jogtudós.

⁸² UE I. köt. 169–170., 353. és 354. p.

idézte is.⁸³ Az Uralkodó Eszmékben sokat foglalkozott a nagy francia forradalom eszméivel. Magától értetődő tehát, hogy a már korábban is jól ismert forradalmi alkotmányokat, törvényeket fontos forrásként kezelte, így említette művében.⁸⁴ Az ún. felvilágosult abszolutizmusnak azokra a törvénykönyveire is utalt, amelyek az egyenlőség elvét elismerték: így a portugál Pombal rendeleteire, II. Katalin orosz cárnő törvénykönyvi javaslatára, a Nagy Frigyes által megvalósított porosz általános törvénykönyvre és II. József törekvéseire.⁸⁵ A monarchikus és köztársasági elvek érvényesítésére nézve az 1848–49-es forradalmak alkotmányait hozta fel példaként. „A ki restelli végig olvasni mindazon alkotmányokat és alkotmányocskákat, melyek a közelebbi múlt években keletkeztek . . .” — írta az egyik helyen — „az vegye kezébe az 1849 december 6-án Poroszországban octroyált alkotmányt és vesse egybe Franciaország republicai alkotmányával, s a legnagyobb hasonlóságot fogja találni a kettő között.” Szerinte mindkettő az egyéni szabadságot akarja biztosítani, de mindegyik az ellenkező eredményt érte el.⁸⁶ A centralisták, köztük Eötvös is, ismerték a Code Napoléont, az angol reform-actákat, az 1819-iki chartát — egyszóval koruk jelentősebb törvényhozási termékeit.⁸⁷ Eötvös nemcsak a külföldi törvényeket tanulmányozta, hanem a törvénytudományokat is. A korszak legjelesebb törvénytudományi munkái közül könyvtárában három van meg, s bár egyikben sincs bejelölés, valószínű, hogy olvasta azokat. Feltéhetően a portugál Pinheiro-Ferreira *Projet de Code Général* című művében figyelt fel Pombal törvényeire, esetleg ki is jegyzetelte, s ezeket a jegyzeteket használta az Uralkodó Eszmék megírásakor.⁸⁸

Eötvös József államtudományi olvasmányai

Hosszú évtizedeken át foglalkoztatták Eötvöst az államelmélet és gyakorlati alkalmazásának kérdései. Az államtudományokkal nemcsak mint passzív, befogadó fél állt szoros kapcsolatban, hanem mint aktív művelője is azoknak.

⁸³ Uo. 114–115. p. A *Lex Burgundionum* az 5. században készült Gundobald király alatt.

⁸⁴ Uo. 40–41. és 136. p.

⁸⁵ Uo. 61. p. Pombal, Sebastiao José (1699–1782) portugál államférfi, 1750-től mint külügyminiszter, 1756-tól mint miniszterelnök irányította Portugália államügyeit, 1777-ig; a felvilágosult abszolutizmus szellemében kormányzott.

⁸⁶ Uo. 223. p. Az ehhez fűzött jegyzetben (265. p.) szinte megismételte ezt, de itt már a paragrafusok számát is közölte. Az 1848-as februári forradalom törvényeire utalt: I. köt. 74. és 136. p., az 1848. nov. 4-i francia alkotmányt idézte: 294. p.

⁸⁷ Beksics Gusztáv: A magyar doctrináerek. Bp. 1883. 52., 110–111. p.

⁸⁸ Pinheiro-Ferreira, Silvestre (1769–1847) portugál publicista, diplomata és miniszter, e művének teljes címe: *Projet de Code Général des lois fondamentales et constitutives d'une monarchie représentative* (1834). A másik két könyv: Henrion de Pansey (?–?) francia jogász: *De l'autorité judiciaire en France, suivie de la compétence des juges de paix* (1829) és Havard, J. L. M. (1810–1891) francia publicista, közgazdász: *Code constitutionnel de Belgique expliqué par ses motifs, par des exemples et par les décisions administratives et judiciaires . . .* (1843).

Eötvös és társai, a centralisták úttörő szerepet játszottak a hazai politikai tudomány megteremtésében. Magyarországon polgári demokratikus államrendszert akartak létrehozni, mégpedig a külföldi példák alapján. E célból szorgalmasan tanulmányozták a polgári fejlődésben előttünk járó országok alkotmányát, államrendjét, közigazgatását stb., figyelemmel kísérték a francia és angol parlament vitáit, olvasták a korabeli államtudományi művek legjavát. Kiterjedt ismereteikre támaszkodva, a nyugati tapasztalatokat kritikailag átvéve tervezték meg a magyar polgári államszervezetet. Működésük igen jelentős, mert a 40-es évek nemesi ellenzékét az elméleti, állambölcseleti tájékozatlanság jellemezte, ők viszont kész programot állítottak össze, s 1848-ban, a forradalom államának megalkotásával az ő gondolataik váltak valóra.⁸⁹ Eötvös a Pesti Hírlapban fejtette ki nézeteit, majd az 1844–45-ben írt vezércikkek anyagát, — a célnak megfelelően átdolgozva, tömörítve vagy kibővítve — Reform című könyvében összegezte, amely 1846-ban, Lipcsében jelent meg.⁹⁰ Élesen bírálta a fennálló feudális államrendszert: a megyék túlzott befolyását, a nemesség kizárólagos politikai hatalmát. A municipalizmussal a központosított közigazgatás, a népképviselői országgyűlés és az ennek felelős kormány, a nemesi előjogokkal a közteherviselés és a lakosság minden rétegére kiterjedő cenzusos választójog elvét állította szembe.⁹¹

A Reform és a Pesti Hírlapban közölt cikkek kimondottan magyar problémákat érintettek. Az Uralkodó Eszmék két részében már általános érvényű megállapításokat, következtetéseket olvashatunk. A terjedelmes értekezés Eötvös emigrációjának terméke. Bár 1854-ben úgy nyilatkozott egyik levelében: „a’ könyvet 49-ben azért kezdtem írni, hogy vele pénzt szerezzek”,⁹² ez csak a második rész anyagi balsikere feletti elkeseredés kifakadása volt. Valójában élete főművének szánta és tartotta, s ő maga mondta, hogy „komoly tanulmányok és komoly tapasztalatok eredménye”.⁹³ A felhasznált anyagot már évek óta céltudatosan gyűjtötte. Emigrációs sorstársa és sógora, Trefort Ágoston írja, hogy 1837 óta egy nagy tudományos mű tervét forgatta a fejében, amelynek témája a keresztény civilizáció története lett volna.⁹⁴ München-

⁸⁹ Beksics: i. m. 4–6., 44., 93., 111. p.; Sőtér 106., 121–122., 132. p.; Antall J.: i. m. 1114. p.

⁹⁰ A Reformot ld. KN—Reform 87–326. p. Voinovich Géza a jegyzetekben kimutatta (332–333. p.), melyik cikkeket dolgozta be Eötvös a tanulmányba. A PH-beli cikkek egy részét ld. KPC.

⁹¹ Sőtér 131–134. p.; Antalffy György: Állam és demokrácia. (Fejezetek az állam- és jogelmélet köréből.) Bp. 1967. 164–166. p.

⁹² Levelei SzL-hoz 219. p. (1854. szept. 12-én kelt). Ebben írta, hogy saját költségén nyomatta ki az UE második részét. Münchenben tényleg pénzügyi gondokkal küszködtek Eötvösök. 1848. okt. 20-i levelében írta Szalaynak (uo. 169. p.), hogy csak párezer forintot vittek magukkal. Kérte, szerezzen neki irodalmi munkát: „Legyen politikus ezikkely, nagyobb értekezés, regény vagy historicus dolgozat . . .”

⁹³ Idézi Voinovich Géza az UE 1854-es kiadásának előszavából az UE 3. köt. 225. p. jegyzetében.

⁹⁴ Trefort Ágoston: B. Eötvös József „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című munkájáról. Bp. 1888. 4–5. p. Eötvös e tervéről részletesebben ld. Béneyi Miklós: Eötvös József kultúrtörténeti szintézisének terve.—ItK, 1970. 60–61. p.

ben fogamzott másik ötlete, a francia forradalom oknyomozó történetének megírására, amelyből Trefort állítása szerint el is készült két fejezet.⁹⁵ „A francia forradalom történetének tervezete s a keresztény civilisatio történetéhez tett tanulmányok születték meg az 'uralkodó eszméket'. Kétkedvén, vajjon egészsége, ereje s egyéb viszonyok fogják-e valaha engedni, hogy ő a tervezett nagy munkát a keresztény civilisatióról construálhassa és megírhassa — ezen kétség hatása alatt írta munkáját a XIX. század uralkodó eszméiről, és ebben sok anyagot dolgozott fel, mi a nagy munka számára volt szánva.”⁹⁶ Münchenben újabb kutatásokat is végzett, sőt az Uralkodó Eszmékben idézett, említett könyvek zömét ott olvasta és jegyzetelte ki. Megkönnyítette munkáját a bajor királyi könyvtár laza szabályzata. „20 kötetet kölcsönöznek a házhoz úgy, hogy kettőnknek 30—40 kötet volt lakásunkon” — emlékszik vissza Trefort.⁹⁷ Két telet töltöttek a bajor fővárosban — 1848—49 és 1849—50 —, erre az időre tehető az anyaggyűjtés szakasza. Mindkét évben vidéken nyaraltak, először a Salzburg melletti aigeni park nyári lakában, másodszer az ostarnbergi tó partján fekvő Tutzingban.⁹⁸ Talán ekkor fogalmazhatta az Uralkodó Eszmék első részét, amelyet 1850 végén már nagyrészt kinyomtattak, s 1851. július 1-én magyarul — és ezzel szinte egyidőben németül — meg is jelent.⁹⁹ Közben 1850. december 4-én Eötvös és családja hazaköltözött.¹⁰⁰ Az első rész sikerén felbuzdulva, barátjainak biztatására és hogy anyagi helyzetén javítson, már 1851-ben hozzáfogott az értekezés második részének megírásához. 1852. április 5-én arról számolt be Szalaynak, hogy ez a rész is napvilágot lát azévből.¹⁰¹ Ebből nem lett semmi, a könyvet csak 1854-ben tudta kiadni. Eötvös az Uralkodó Eszmékben addigi és akkori politikai, államtudományi olvasmányainak, tanulmányainak összefoglalására törekedett. Forrásai között a francia és német államtudományi munkák szerepeltek a legnagyobb számmal, de a könyv jegyzeteiben megtaláljuk az ókori szerzőknek, a francia felvilágosodás filozófusainak, a korai szocialistáknak, a liberális történetíróknak stb. nevét és a francia forradalommal, az 1848-as eseményekkel foglalkozó művek címét is.¹⁰² Szinte minden számottevő elméletet megvizsgált, s igyekezett tekintetbe venni az „uralkodó eszmék”, különösen a szabadság és egyenlőség fejlődésének történelmi tapasztalatait. Módszertanilag újjal kísérletezett, a baconi indukció társadalomtudományi alkalmazásával: a tények elemzése, összevetése után vont le következtetéseit. Megállapításai a forradalom-

⁹⁵ Trefort: i. m. 4. p.

⁹⁶ Uo. 5. p.

⁹⁷ Uo. 4. p.

⁹⁸ Ferenczi: i. m. 171. p.; Sőtér 243—245. p.

⁹⁹ Concha Győző: Bárá Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika. Bp. 1908. 9. p.

¹⁰⁰ Ferenczi: i. m. 178—179. p.

¹⁰¹ Levelei SzL-hoz 210. p.

¹⁰² A forrásművek listáját — kisebb-nagyobb hiányosságokkal — az utalások alapján összeállította Bihari Károly: Bárá Eötvös József politikája. Bp. 1916. 29—32. p.

utáni, a forradalomtól rettegő liberálisok szemléletét tükrözték, államelmélete ebben a szellemben fogant. Határozottan szemben állt a feudalizmussal, az abszolút állammal, de épp ilyen határozottan utasította el a „népfelség” elvét, a köztársasági államformát és a Marx előtti szocialisták, kommunisták államtanát. Eszménye az alkotmányos monarchia, amelyben a korlátlan hatalomra törő állammal szemben az önkormányzati formák és a burzsoá törvényesség, jogrend biztosítják az egyéni szabadság érvényesülését, a kapitalista szabadverseny kibontakozását.¹⁰³

Az Uralkodó Eszmék elvont elméletét a kiegyezés előkészítésének időszakában megpróbálta a hazai viszonyokra konkretizálni. E szándék nyomai lelhetők fel az 1865–66-os cikkeiben, naplójegyzeteiben és A nemzetiségi kérdés című röpiratában,¹⁰⁴ s ekkortájt ismét több, jórészt frissen megjelent államtudományi könyvet vásárolt, olvasott; főként az angol parlamentről, alkotmányról szóló művek érdekelték. Megnyilatkozásaiban változatlanul ragaszkodott liberális eszméihez. Elképzeléseit az adott erőviszonyokhoz szabta: a dualista, közös ügyes államszervezet és az alkotmányos monarchia mellett foglalt állást. Szabadelvű államának tervezete lényegében már a reformkorban kialakult, a miniszteriális kormányzás problémáit a 60-as években már nem is elemezte, hisz azok az 1848-as törvények visszaállítással azonnal megoldódtak volna. Kulcskérdésnek most a meggyerendszer átalakítását tartotta. Természetesen a feudális vármegyének még a gondolatát is elvetette, ő a jogegyenlőség és népképviselő elvén felépülő megyei önkormányzatot propagálta. Az Uralkodó Eszmék modelljének megfelelően a megyei önkormányzat, a községi autonómia ellensúlyozta volna az erős parlamenti kormányt.¹⁰⁵

Eötvös cikkeinek, államelméleti munkáinak és feljegyzéseinek egyik jellemző vonása a széles körű tájékozottság, a roppant felkészültség, az elmélyült tudás. Olvasmányainak mennyiségét és minőségét ismerve, egyetérthetünk kortársa és barátja, Csengery Antal dicséretével: „Egyike lévén a legtudományosabban művelt magyar publicistáknak, ismereteivel az európai státustudományok színvonalán állott.”¹⁰⁶

Gyakran emlegette a Machiavelli-féle kormányzási módszereket, minden esetben elítélve azokat. A Szegénység Irlandban című röpiratában például így marasztalta el: „Anglia megtanulta végre Machiavelli alávaló mesteriségét, s ezt követé Irlandban.”¹⁰⁷ „Machiavelli, azon férfiú,” — írta egy későbbi cikkében — „kit, ha árnyrajzkép nevét érdemlené, vagy az emberi nemnek rossz tulajdonain kívül nem volnának jók is, a legnagyobb emberismerőnek

¹⁰³ Sőtér 243–277. p.; Szabó I.: i. m. 280–291. p.

¹⁰⁴ Ld. KPC 249–320. p.; A nemzetiségi kérdés 1–122. p. és a cikkek uo. 170–236. p.; Naplójegyzetek-gondolatok. Bp. 1941.

¹⁰⁵ Sőtér 310. p.; Antall J.: i. m. 1111., 1115–1116., 1119. p.

¹⁰⁶ Csengery Antal: Eötvös József. = Cs. A.: Összes művei. Bp. 1884. 2. köt. 160. p.

¹⁰⁷ Tan. 81. p. Ekkoriban szólt még róluk: A zsidók emancipatioja. = uo. 119. p.; KN–Reform 44. p.

nevezhetnénk.” Ugyanitt idézte, s hozzáfűzte: „Körülbelül ily formán szól, munkáinak nem tudjuk mely helyén, mert a könyv nincs kezünkben s csak emlékezetből idézünk . . .”¹⁰⁸ E pár sorból kiderül: Eötvös régebben, de nem túl régen — hisz emlékszik rá — olvasta Machiavellit. Hagyatékában van ugyan egy teljes kiadás, de ez olasz nyelvű, s Eötvös csak keveset tudott olaszul.¹⁰⁹ Következésképp más forrásból idézett, talán az *Il principe* 1699-es, latin nyelvű kiadásából, amely szintén megvolt könyvtárában, az idők folyamán azonban elveszett.¹¹⁰ Valószínűleg közvetve szerzett tudomást a „mély belátású” olasz író azon — a *Dell'arte della guerraban* megfogalmazott — tételéről, melyben a lőpornak csak ijesztő hatást tulajdonított; erre a Dózsa-regényben célzott.¹¹¹ Machiavelli érdemeit, nagyságát nem vonta kétségbe — „nagy florenczi”-nek nevezte —, de *A fejedelemben* kifejtett uralkodási, kormányzási elvekkel sosem tudott megbarátkozni. Az *Uralkodó Eszmékben* elrettentő példaként hozta fel azokat¹¹² és a *Gondolatokban* is kitartott véleménye mellett: „Újabb írók megmutatták, hogy miután a híres florenci korában minden nemzet állása fejedelmének hatalmától függött, Macchiavelli az olasz népnek függetlenségét és nagyságát célozta, mely akkor egyedül az által vala elérhető, ha fejedelmei közül egy — hatalmassá válik. De az emberek nagy többsége Macaulay fényes védelmének dacára most sem változtatta meg ítéletét, s nincs logika s nincsen ékesszólás, mely a macchiavellizmust rehabilitálhatná.”¹¹³

Eötvös nagyra becsülte korának divatos és elismert társadalombölcse-lőjét, Benthamet. Már a *Szegénység Irlandban* című tanulmányában így nyilatkozott róla: „Századunk egyik legnagyobb gondolkozója . . . diadalmasan megmutatá a haszon erkölcsiségét, azaz az érdem s jutalom együttlenségét.”¹¹⁴ A követek közvetlen választásának célszerűségét bizonyítandó, 1844-ben a főrendi házban az ő tekintélyére hivatkozott. A falu jegyzőjében pedig a parlamenti taktikáról írt könyvére utalt.¹¹⁵ Az *Uralkodó Eszmékben* *De l'organisation judiciaires et de la codification* című munkáját használta, feltehetően a fentebb említett *Oeuvres* 3. kötetében olvasta.¹¹⁶ Itt Bentham ellenfeleit egy mondattal szerezte le: „neveltséges az erkölcstelenség vádja, melyet . . . tanai ellen felhoznak.”¹¹⁷ 1849 elején jegyezte be noteszába az alábbi sorokat: „Bentham midőn az ember természetét analisálva azon meggyőződéshez jut,

¹⁰⁸ PH, 1845. szept. 9. — KPC 207. p. Említi még: 210. p.

¹⁰⁹ A könyv 1833-ban jelent meg, *Opere complete* címmel.

¹¹⁰ Az 1909-es katalógusban még szerepel a cím. Ma is megvan a hagyatékban a *Storie Florentine* 1817-es német fordítása: *Florentinische Geschichten*.

¹¹¹ Magyarország 1514-ben. 518. p.

¹¹² UE 1. köt. 176., 341. p., 2. köt. 77. p. és 3. köt. 85. p. .

¹¹³ *Gondolatok*. Bp. 1903. 175. p. Ld. még 174. és 175. p.

¹¹⁴ Tan. 108. p.

¹¹⁵ *Beszédek* 2. köt. 176. p. (a mű a *Plan of parliamentary* lehet); FJ 1. köt. 276. p. (nyilván az *Essai on political tactics* című könyvére gondolt).

¹¹⁶ UE 3. köt. 68., 73. p.

¹¹⁷ UE 2. köt. 75. p. ugyanerről: 86. p.

hogy az embereknek csaknem öszvesége tetteiben azoknak hasznosságát veszi irányul, egyszerűen arra inti a törvényhozót, hogy rendeleteit a lehetőségig úgy intézze, hogy azok ne csak az alkotmányra nézve hasznosak legyenek, hanem hogy az egyes polgár is csak személyes érdekeit tartva szem előtt azoknak hasznosságáról meg legyen győződve, s felfogásom szerint jelen mindent vizsgáló századunkban csak illy törvények számolhatnak követésre.”¹¹⁸ Ez a gondolatsor azt igazolja, hogy az utilitarizmus államtani alkalmazása az értekezésben Bentham hatására történt. Elég néhány pillantást vetni az egyén és az állam viszonyáról szóló fejezetekre, hogy ezt megállapíthassuk. Az angol filozófus iránti tisztelete nem csökkent ezután sem, 1865-ben például „a politika körében használatni szokott álokoskodásokról” írt tanulmányát említette.¹¹⁹

Az 1840-es években, a megyerendszer kritikája során többször hivatkozott a municipalizmus külföldi védelmezőire. A konzervatív német tudósok, Hoffmann,¹²⁰ Haller¹²¹ és Heinrich Leo¹²² mellett a „statustudományok nagy restauratora, X. Károly ministere”, Peyronnet *Pensées d'un prisonnier* című művével is vitába szállt.¹²³ Megszerezte Lorenz Stein *Die Municipalverfassung Frankreichs* című, 1843-ban kiadott füzetét és a 18. századi német jogtudós, Otto De aedilibus coloniarum et municipiorum liber singularis című könyvét; utóbbiban néhány bejelölés is van.¹²⁴ A Reformban kétszer is utalt a Rotteck—Welcker-féle Staats-Lexikon központosítás elleni tétéleire. A „statusférfiak e bibliájá”-t jól ismerte, hiszen a reformkorban a legelterjedtebb politikai kézikönyv volt Magyarországon.¹²⁵ „Szelid liberalizmusá”-t az Uralkodó Eszmékben emlegette,¹²⁶ majd egy 1861 körül keletkezett kézira-

¹¹⁸ Nr. 1. jelű zsebkönyve 1—2. p. MTA Kézirattára K 780.

¹¹⁹ Politikai Hetilap, 1865. nov. 6. = A nemzetiségi kérdés, 210. p. Valószínűleg az *Essai on political tactics*-ról van szó.

¹²⁰ PH, 1845. szept. 30. = KPC 220. p. Hoffmann, Ludwig (?—?) német államjogász a 19. sz. első felében. Eötvös a könyv címét nem közli, ez a következő: *Die Staatsbürgerlichen Garantien*. 2. Aufl. 1—2. Bd. (1831).

¹²¹ KN—Reform 110. és 169. p. Haller, Karl Ludwig (1768—1854) svájci-német jogász, az 1848 előtti német feudális monarchista reakció ideológusa. Eötvös minden bizonnyal a *Restauration des Staatswissenschaft* című könyvére utalt, amelynek az ókori Athén államáról szóló részét az UE-hez is kijegyzetelte: *Uralkodó Eszmék* (és egyéb) német és magyar fogalmazvány-töredékek, jegyzetek. OSZK Kézirattára Fol. Hung. 1521. 123. lev. (a továbbiakban: FTJ).

¹²² KN—Reform 169. p. Leo, Heinrich (1799—1878) német történész és reakciós publicista, a porosz junkerság ideológusa; nem lehet megállapítani, melyik művére célozott Eötvös.

¹²³ PH, 1845. márc. 6. = KPC 197. p.; KN—Reform 110. p. (a könyv címét Voinovich Géza közölte jegyzetei között). Peyronnet, Charles Ignace (1778—1854) francia államférfi és történetíró, 1825—30 között belügyminiszter.

¹²⁴ Stein, Lorenz (1815—1890) német polgári jogtudós, szociológus és történész. Otto, Everhard (1685—1756) munkája 1732-ben jelent meg.

¹²⁵ KN—Reform 110. és 233. p. A könyv teljes címe: *Das Staats-Lexikon*. Enzyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände etc. 12 kötetben adták ki 1834—44 között.

¹²⁶ UE 1. köt. 39. p.

tában ismét előfordul a lexikon címe.¹²⁷ Rotteck — „ki a szabadság elveinek terjesztésére nézve Németországban többet tett, mint bárki” — egyik röpiratával a főrendi tábla vallásszabadságról folyó vitájában érvelt, 1843. július 11-én.¹²⁸ Welckert szintén bizonyítékként idézte, 1865 augusztusában írt cikkében. Akkor megjelent *Über die rechtliche Begründung der deutschen Reform* című tanulmányának azon indokait sorakoztatta fel, amelyek Ausztria Németországból való végleges kiválásának előnyeit ecsetelik.¹²⁹

Eötvös olvasmányai között jelentős helyet foglaltak el a francia és angol liberális gondolkodók munkái, amelyeket elsősorban államelméleti és történeti szempontból tanulmányozott. Már fiatalon rendszeresen olvasta az *Edinburgh Review*-t. E folyóirat mintájára indították meg Szalay Lászlóval 1840-ben a *Budapesti Szemlét*, amelynek címe és kék-sárga kötése is egyértelműen mutatja az egyenes hatás tényét.¹³⁰ Eötvös megvásárolta az *Edinburgh Review* cikkeiből 1835–36-ban kiadott hat kötetes francia válogatást. Az 5–6. kötetben néhány cikket olvasás közben megjelölgetett: *Miscellaneous politics*, *Civil and Religious Liberty*, *Reform in Parliament*, *Rights and Duties of the People* és *The Nature and Uses of Monarchy, and the Rights and Powers of a Sovereign*, illetve *Laws and Jurisprudence*, *English Criminal Law* és *Punishment for Forgery*. A címekből arra következtethetünk, hogy az angol alkotmány, jog és parlamenti kormányzás jobb megismerésére törekedett.¹³¹ Magyarországon Macaulay volt a folyóirat legolvasottabb és legnépszerűbb szerzője,¹³² Eötvösnél azonban csak az 50-es évektől van nyoma az érdeklődésnek. Megvette a *The history of England from accession of James the second 1849–1861* között megjelent 10 kötetét — az utolsó kivételével el is olvasta —, az elsőből választott mottót az *Ueber die Gleichberechtigung* élére.¹³³ Macaulay beszédeinek — *Speeches* — kétkötetes, 1853-as kiadását szintén megszerezte, majd a *Gondolatokban* Machiavelli-esszéjét emlegette.¹³⁴ Saját példánya volt Brougham három könyvéből is. A cikkek 1841-es gyűjteménye — *Opinions* — felvágatlan, s nem találunk bejegyzéseket az 1844-ben megjelent *Historical sketches* című kötetben sem. Az 1861-ben ajándékba kapott *The British Constitution* című művet viszont átolvasta, kevés margójelöléséből ítélve. Az angol politikusra azonban már 1844-ben utalt egyik cikkében: „igen helyesen észreveszi, hogy azon törvényes intézkedések, melyek által a választásokból semmi néposztály ki nem záratik, a szabadságot s az egyes osztályok érdekeit sokkal

¹²⁷ Ausztria nagy állami állása. OSZK Kézirattára. Fol. Hung. 1520. 4. lev.

¹²⁸ Beszédek 2. köt. 49–50. p. A röpirat címe: *Die Kölnische Sache, aus dem Standpunkte des allgemeinen Rechtes* (1838).

¹²⁹ Politikai Hetilap, 1865. aug. 14. = A nemzetiségi kérdés 205. p.

¹³⁰ Beöthy Ákos: A magyar államiség fejlődése, küzdelmei. 2. rész. Bp. (1906.) 173. p.

¹³¹ Vö. Ötványi Ambrus: Még egyszer Eötvös József kéziratoss feljegyzéseiről. = ItK, 1969. 458–459. p.

¹³² Beöthy Á.: i. m. 173. p.

¹³³ *Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*. Pest, 1850. 1. p. A 2–3. kötet hiányzik a hagyatékából.

¹³⁴ *Gondolatok* 175. p.

inkább biztosítják, mint ha minden egyes egyednek valóságos választói képesség adatnék” — vagyis a censzusos választójog mellett érvelt vele.¹³⁵

Legtöbbet olvasott és legtöbbet profitált a francia liberálisok műveiből. Hagyatékában még a másodvonalba számító Charles Comte *Traité de législation* című munkája is megvan. Az 1837-ben megjelent könyv margójára írt — az olvasottak által ihletett — feljegyzései viszonylagos épségben maradtak. Csak két jellemző példa az 56., illetve 68. oldalról: „Azon esetre, ha maga a vallás stationarius, de a' Xség nem az.”, majd: „Mi az embernek természete. — Az anyagi kevés változásokkal ugyan az, a szellemi észbeli tehetségeinek kifejlődésével minden századba más.”¹³⁶ A központosítás eszméjének népszerűsítésekor kitűnő segítőtársra talált Tocqueville *De la démocratie en Amérique* című híres könyvében, amelynek megállapításaival kétszer is érvelt.¹³⁷ Tocqueville komoly szerepet játszott Eötvös politikai nézeteinek kialakulásában, különösen a centralizáció vonatkozásában gyakorolt vonzó hatást rá. Az viszont, hogy az Uralkodó Eszmék és a *De la démocratie en Amérique* alapterve hasonló, vagy hogy Eötvös eszmefuttatásokat vett át a francia gondolkodótól — mint ezt polgári méltatói állították — erős túlzás.¹³⁸ A szellemi rokonság persze nem vitatható, hisz mindketten a burzsoá szabadság lehetőségeinek módozatait keresték. Eötvös látóköre azonban tágabb. Tocqueville csupán francia és angol példákat vizsgált, ő viszont az ókori és újkori politikai irodalom teljességéből válogatott, a történelmet is tanulmányozta, s egymás mellé állította az elméleti tanokat és a történelmi eseményeket.¹³⁹ Értekezésében egyébként csak egyetlenegyszer idézte Tocqueville-t — méghozzá könyvének magyar fordítását —, közelebbről a despotikus államról vázolt elképzelését.¹⁴⁰ Az Uralkodó Eszmék első, majd második részét Tocqueville-nak is elküldte, bírálatot kérve, bár — mint Szalaynak írt 1852. február 22-i leveléből kiderül — nem sokat várt tőle. „Tocqueville franczia a' szó legszorosabb értelmében, 's azért mindenek előtt hangzatos phrasisokat keres, melly között egyes igazságokat talál, de igen sokszor mást is” — mondta.¹⁴¹ A francia tudóshoz csak 1858-ban jutottak el a kötetek, amelyeket július 1-én levélben köszönt meg.¹⁴² 1856-ban jelent meg Tocqueville utolsó műve — *L'Ancien*

¹³⁵ PH, 1844. szept. 5. = KPC 117. p. Brougham, Henry, lord (1778–1868) angol liberális politikus, jogász, az 1830-as reformbill egyik értelmi szerzője. Az *Opinions* első 48 oldala hiányzik.

¹³⁶ Comte, Charles (1782–1837) francia liberális politikus és író. Xség = kereszténység.

¹³⁷ PH, 1844. aug. 29. = KPC 109. p.; KN—Reform 240. p.

¹³⁸ Barabási Kun József: Eötvös József és a francia liberálisok. Bp. 1912. 5–6., 36. p.; Concha Győző: Politika. 2. Bp. 1905. 221. p.; Ferenczi: i. m. 192. p.; Voinovich Géza: Bárány Eötvös József. = E. J.: Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 268. p.

¹³⁹ Mindezt kimutatta Bihari K.: i. m. 34. p.

¹⁴⁰ UE 1. köt. 373–375. p. A magyar fordítás — Fábrián Gábor munkája — 1841–43 között jelent meg, 4 kötetben, A demokrácia Amerikában címmel.

¹⁴¹ Levelei SzL-hoz 203. p.

¹⁴² Trefort Ágoston: Emlékbeszéd és tanulmányok. Bp. 1881. 59. p.; Concha Győző: Bárány Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika. Bp. 1908. 20–23. p.

Régime et la Révolution — a francia forradalom előzményeiről, okairól, lefolyásáról és következményeiről. Eötvös azonnal elolvasta és gyorsan reagált rá. Jegyzetfüzetében filozófiáról vitatkozott vele,¹⁴³ a Budapesti Szemle 1857. évi 3. kötetébe pedig esszé-szerű ismertetést írt róla. A francia forradalom okai címmel. Rendkívül kedvezően nyilatkozott a munkáról: „Azon eszméket, melyeket Tocqueville formulázott, senki nem adhatná elő szebben és tisztábban” — vélekedett, sőt a francia bölcselet első tanulmánya fölé helyezte: „talán több és meglepőbb újat foglal magában, mint az, amelyet évek előtt írt az amerikai szövetség demokráciájáról”.¹⁴⁴ A könyvet nem a történettudomány, hanem elsősorban az államfilozófia szempontjából tartotta értékesnek, fő érdemét abban látta, hogy „túlemelkedve honfitársai előítéletén . . . adatokra támaszkodva beh bizonyítá:” az állam abszolutizmusa annak bukásához vezet.¹⁴⁵ Die Garantien című röpiratában is azt a tételt emelte ki, amely szerint a túlméretezett centralizáció nemcsak Franciaországban vezetett forradalomhoz, hanem más államokban is hasonló következményekkel kell járnia.¹⁴⁶

Az Uralkodó Eszmék anyaggyűjtésekor került a kezébe Constant Cours de politique constitutionnelle című könyve. Egyik — 1849. május 14-én kelt — feljegyzésében reflektált rá: „Benjamin Constant mint más republikánusok, kik e kormányformával francia országban tett kísérletekkel megelégedve nem valának, később az alkotmányos monarchia zászlóihoz szegődött, és sok szépeket írt a királyi hatalom hasznáról mellyett pouvoir neutrenek nevezett, az egész Constant féle theoriában csak azon kis hiba van hogy a tapasztalás szerint a királyi hatalom soha pouvoir neutre nem volt.”¹⁴⁷ Az értekezésben a centralizáció és az önkormányzat problematikájáról írva kétszer is említette. Helyeslőleg idézte ugyan a közvetítő hatalom szükségességét hirdető szavait, de nem hajlandó elismerni, hogy a király ilyen lenne.¹⁴⁸ Különösen sokat foglalkozott tanulmányában Guizot nézeteivel. A francia liberalizmus e kiemelkedő alakjának személyes tisztelője volt. 1836–37-es párizsi útján ismerte meg. „Párizsban léte alatt sokáig mindennapos volt Guizot házánál, s vele, épen annak ministersége idején közel bizalmas viszonyban állt” — közli, nyilván Eötvös elbeszélése alapján, némi túlzással minisztériumi titkára, Molnár Aladár.¹⁴⁹ Az Uralkodó Eszmékben a francia gondolkodó négy könyvére is hivatkozott. Közvetlenül csak a Trefort tulajdonát képező Dis-

¹⁴³ Csatos zsebkönyvei I. 36–37. lev. MTA Kézirattára K 780.

¹⁴⁴ Tan 162. és 171. p.

¹⁴⁵ Uo. 212–213. p. Az esszé teljes szövegét ld. 159–213. p.

¹⁴⁶ Die Garantien der Macht und Einheit Österreich. 2. Aufl. Leipzig, 1859. 44. p.

¹⁴⁷ Nr. 1. jelű zsebkönyve 8. p. Cím nélküli zsebkönyvének (MTA Kézirattára K 780) 122. oldalán németül írt Constant nézeteiről.

¹⁴⁸ UJ 3. köt. 59–60. p., A 71–72. p-n jegyzetben franciául idézte, itt adta meg a könyv címét. A másik hivatkozás: 2. köt. 135. p. Szinte szó szerint megegyezik ezzel: Gondolatok 319. p.

¹⁴⁹ Molnár Aladár: Eötvös József közoktatásügyi minisztersége 1867–70-ben. = Havi Szemle, 1879. március. 245–246. p.

cours sur l'histoire de la révolution d'Angleterre című, 1850-ben kiadott füzet állt rendelkezésére, annak végsorait saját fordításában idézte.¹⁵⁰ „Guizot nagy-hírű munkáját: Histoire de la civilisation en Europe, hol a befolyás, melyet a római birodalmat meghódító népek az egyéni szabadság eszméjének keletkezésére gyakoroltak, terjedelmesen tárgyalatik”, szintén csak egyszer említette.¹⁵¹ Kétszer utalt egy 1820-ban írt művére, Du gouvernement de la France depuis la restauration, „melynek most már nincs annyi olvasója, mint érdemlené”.¹⁵² A De la démocratie en France című, már az Uralkodó Eszmék anyaggyűjtésének megindulása után, 1849-ben megjelent Guizot-könyvnek egy teljes fejezetet szentelt.¹⁵³ Azt a koncepcióját bírálta, amelyben azzal próbálkozott, hogy megtalálja az eszközöket, melyekkel az államok bajait — a demokráciát és a forradalmat — orvosolni lehet. Sokszor idézte — főleg magyarul —, hol igenlőleg, hol vitatkozva vele; még értekezésének második részében is: „Azt hiszem, hogy Guizot legalább is a kifejezésben csalatkozott, midőn korunk legtöbb bajainak okát a democratia elvében kereste.”¹⁵⁴ Elutasította azt a javaslatát, hogy az „anarchia” ellen szövetkezzen a két uralkodó osztály, az arisztokrácia és a burzsoázia.¹⁵⁵ A jövőt, a proletariátus elleni védelmet illetően viszont egyetértett vele: „Guizot A demokratia Franciaországban című munkájában azt mondá, miszerint az újabbkori államok legnagyobb hibája, hogy az egyén elszigetelve áll azokban a roppant államhatalom ellenében. Nézete szerint csak akkor nézhetünk szebb jövő elé, ha mindenki tökéletesen megfelel szerepének, ha az egyesnek lehetővé teszik, hogy fölemelkedhessék, a nélkül, hogy másokat kelljen lerántania s ha a holland nép példájára töltésekről és csatornákról gondoskodnak, hogy a féktelen demokratia betörő árjának ellenállhassanak. Egészen osztozom e nézetben.”¹⁵⁶ Egy francia nyelvű töredéke arra vall, hogy az Uralkodó Eszmékhez elolvasta Guizot Vie, correspondance, écrits de Washington című életrajzát is.¹⁵⁷

Eötvös elmélyülten tanulmányozta az Amerikai Egyesült Államok sajátos államrendszerét, amely a múlt század közepén a demokrácia mintája volt. Ezért szerezte meg Tocqueville könyvét, s ezzel kívánt ismerkedni Bromme

¹⁵⁰ UE 1. köt. 220. p. A címlapon Trefort Ágoston aláírása látható, a kötetben sok aláhúzás, margójelölés bizonyítja az olvasást. A könyv címét magyarul adta meg Eötvös: Az angol forradalom története.

¹⁵¹ UE 1. köt. 131. p. Dudek János azt állítja Guizot, B. Eötvös, Trefort és a kereszténység című munkájában (Esztergom, 1890. 8–9. p.), hogy Eötvös az európai civilizációról vallott felfogását Guizot e művéből tanulta. Ezt is, azt is katolikusellenesnek titulálja, Eötvös enyhe, liberális kritikájában hatalmas támadást látott az egyház ellen.

¹⁵² UE 1. köt. 201–202. és 210. p.

¹⁵³ Uo. 198–220. p. A 201. p-n a műhöz írt kommentár — a valricheri választókhöz intézett levél — is utalt. A könyvre hivatkozott még: 1. köt. 10., 191., 196., 312. p.; Ueber die Gleichberechtigung 142. p.

¹⁵⁴ UE 3. köt. 4. p. Folytatta Guizot tételének elemzését: 4–5. p.

¹⁵⁵ Kimutatja Sőtér 257. p. Az UE Guizot-ra vonatkozó részéről ír Voinovich: i. m. 263–264. p. és Bihari K.: i. m. 33–34. p.

¹⁵⁶ UE 3. köt. 4–5. p.

¹⁵⁷ FTJ 124. lev. A 6 kötetes mű 1839–40-ben jelent meg.

Gemälde von Nord-Amerika in allen Beziehungen von der Entdeckung an bis auf die neueste Zeit című útleírásából.¹⁵⁸ Megbízható adatokat meríthetett Jefferson 1832-ben kiadott *Notes on the state of Virginia* című kötetéből, amelyben sok margójelölés, aláhúzás tanúskodik az érdeklődésről. Ismerte Benjamin Franklin önéletrajzát is, emlékezetből idézte egyik cikkében.¹⁵⁹ Az Uralkodó Eszmékben az Egyesült Államok alkotmányával, törvénykezési formáival foglalkozott. Utóbbira egy terjedelmes értekezés szolgált forrásul: a német Buss *Das Bundesstaatsrecht der Vereinigten Staaten Nordamerika's* című, 1844-ben megjelent könyve, amelyből saját példánya volt.¹⁶⁰ Hivatkozott — nyilván Buss nyomán — az amerikai *Story Commentaries on the Constitution of the United States* című művére is.¹⁶¹ Az amerikai alkotmányt Washington nevéhez fűzte, akárcsak a gazdasági élet 18. század végi fellendülését: „Washington volt az ki a' Virginiai törvényhozásnak beadott emlékirat által a' roppant anyagi javításokat mellyek Americában kanalisatio's más módon történtek indítványba hozá” — jelentette ki egyik kéziratában.¹⁶² A megállapítást Sparks *Leben und Briefwechsel Georg Washingtons* című biográfiáját olvasva tette, erre utalt is.¹⁶³ A mű megvolt neki, abból idézte a klubokra vonatkozóan az Egyesült Államok első elnökét, „kit fényes szónoki tehetségre nézve nem állíthatni a francia szószerző ünnepelt nevei mellé, mindazáltal erénye és bölcsessége által a legnagyobb és legboldogabb szabad államnak lón alapítója, melyet eddigelé látott a világ.”¹⁶⁴ A meleg hangú és a kiváló jellem iránti tiszteletet sugárzó szavakkal később sem fukarkodott: 1869-es képviselői programbeszédében a kiegyezést a Washington által elfogadott angol–amerikai kereskedelmi szerződéssel párhuzamosította, naplójában pedig az amerikai államférfi 1785–87 közti levelezését említette.¹⁶⁵ 1870-ben Ráth Mór Ötövös személyes kívánságára adta ki Laboulaye *Az egyesült államok története* című 3 kötetes könyvét. „Soha senki . . . az alkotmányosság elméletét világosabban és mélyebben ki nem fejtette, mint Laboulaye a 'Histoire des États-Unis' harmadik kötetében. Szeretném, ha minden magyar ember olvasná és tanulna belőle” — indokolta javaslatát.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Bronnne, Traugott (1802–1865) német író, 1820–24 között az USA-ban élt. Kétkötetes munkája 1842-ben látott napvilágot, az első kötetben néhány bejelölés látható.

¹⁵⁹ PH, 1846. dec. 17. = Tan. 242. p. Franklin „valamely munkájú”-t említette, s ez a *Memoire of the life and writings*.

¹⁶⁰ UE 3. köt. 72–73. p. Buss, Franz Josef (1803–1878) német politikus, történész és jogi író, a badeni klerikális párt egyik vezetője.

¹⁶¹ Uo. Story, Joseph (1779–1845) amerikai jogtudós, tekintélyes kézikönyvek szerzője.

¹⁶² FTJ 379–380. p.

¹⁶³ Uo. Sparks, Jared (1789–1866) amerikai történétíró, műve eredeti címmel: *Life of Washington, with diaries* — a leghíresebb Washington-életrajz.

¹⁶⁴ UE 3. köt. 34. p.

¹⁶⁵ Beszédok 3. köt. 222. p.; Naplójegyzetek-gondolatok. Bp. 1941. 303. p.

¹⁶⁶ Ráth Mór: Ötövös és Göthe. = Reform, 1871. febr. 19. Laboulaye, Eduard René de (1811–1883) francia történétíró és publicista.

Münchenben figyelhetett fel Hello Du régime constitutionnel dans ses rapports avec l'état actuel de la science sociale et politique című művére, amely 1849-ben már harmadik kiadását érte meg. A könyvet megvásárolta és az Uralkodó Eszmékben a vallás- és sajtószabadság, továbbá a törvényhozás kérdésében, és mindenekelőtt a parlamentarizmusról elterjedt téves elképzelések bizonyossága képpen hivatkozott rá.¹⁶⁷ A magyarázatot évekkel később, Montalembert-hez 1854. június 15-én írt levelében adta meg: „Nagyon megértem, hogy Önt Hello művének említése meglepetéssel érte, különben számomra sem az állás, melyet Hello az irodalomban elfoglal, sem azon kitűnő férfiak művei, akiket Ön levelében említ nem ismeretlenek, mindazáltal éppen a szerző közepszerűsége a parlamentáris kormányzási formáról vallott nézeteit illetően az ok, ami által azt éreztem, hogy inkább ezeket vegyem át, mint Guizot-ét, Villemainét stb., elsősorban, mert utóbbiak sokkal értelmesebbek, hogy a felállított alapelvek következtetéseiben szigorú következetességgel legyenek, azonkívül azért is, mert az események megítélésére vonatkozóan Hello nézetei Franciaországban sokkal általánosabbak, mint Guizot-é vagy Villemainé és a művemben nem a kitűnő férfiak cáfolatáért, hanem azért teszem, hogy az általánosan elterjedt tévedések következményeire figyelmeztessenek” — hangzik hevenyészett fordításban.¹⁶⁸ Hello könyvének utalásait is felhasználta. A jegyzetek között bukkanunk rá erre a mondatra: „mi mindent írtak Bodinus, Puffendorff és Grotius a királyi hatalom korlátlanságáról”.¹⁶⁹ A német változatot megtaláljuk a kéziratokban, és itt már azt is, hol figyelt fel a három jogbölcseleire: „Hello 262.”¹⁷⁰ Grotiust korábban is ismerte, már A zsidók emancipációjában idézte azt a gondolatát, mely szerint a legrosszabb térítési mód a kényszerítés.¹⁷¹ A Pesti Hírlapban természetjogi nézeteire utalt és példálózott vele az Uralkodó Eszmékben is: „Ha Rousseau joggal vádolja Grotiust s másokat, hogy a királyi hatalom körét csak azért vonták oly tágasra, mivel a nép nem osztogat hivatalokat és nyugpénzeket: úgy azt is állíthatni, hogy mióta e viszonyok változtak, a népnek is vannak Grotiusai.”¹⁷² Grotius kortárs-kritikusára, Seldenre is hivatkozott, De iure naturali et gentium juxta disciplinam Ebraeorum című munkája nyomán. Selden az állam alapjául

¹⁶⁷ UE 1. köt. 160—161., 295., 320. p. Hello, Charles Guillaume (?—?) jelentéktelen francia publicista.

¹⁶⁸ Az eredeti német szöveget ld. Balogh, Joseph: Eötvös und Montalembert. Unveröffentlichte Briefe eines ungarischen Staatsmanns. Bp. 1939. 10—11. p. Montalembert levelét ismerteti Kong Ignác: Eötvös és Montalembert. = Budapesti Szemle, 1907. 202. p. Barátságukról, levelezésükről legrészletesebben ír Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. 2. kiad. Bp. 1922.

¹⁶⁹ UE 2. köt. 247. p. Bodin, Jean — latinosan Bodinus — (1530—1596 v. 1597) francia állam- és jogtudós, történetfilozófus, az abszolút monarchia híve. Pufendorf, Samuel (1632—1694) német jogász, filozófus és történetíró, a természetjogi felfogás első német képviselője, főműve: De jure naturae et gentium; nevét említette még: 1. köt. 19. p. Grotius De jure belli ac pacis című munkájáról lehet szó.

¹⁷⁰ FTJ 93. lev.

¹⁷¹ Tan. 135. p.

¹⁷² Népképviselőt és annak akadályait. = PH, 1845. máj. 4.; UE 1. köt. 182. p.

szolgálo jogviszonyok forrásait isteni rendelésben kereste — Eötvös ezzel nem értett egyet.¹⁷³ Feljegyzéseket készített a népjog-elméletek középkorvégi jelentkezéséről is, „Contrat social. Volkes souverainitát” címmel. Languet *Vindicia contra tyrannos*, Buchanan *De Iure Regni apud Scotos*, La Boétie *Le contre Un, ou discours de la servitude volontaire* című művének és *A short treatise of Politique Power and of the true obedience which subjecti owe to kongs and other civil govenant etc.* című kiadvány érveit ragadta ki.¹⁷⁴ A címeket valamely összefoglaló tanulmány apparátusából írhatta ki. La Boétie rövid, a zsarnokságot hevesen támadó híres röpiratát eredetiben is olvasta, a neki meglevő Lamennais-összesből (Lamennais ugyanis 1835-ben terjedelmes előszóval ellátva kiadta), az első fejezetben több gondolatot megjelölt.¹⁷⁵

Münchenben forgatta Barante *Questions constitutionnelles* című, 1849-ben megjelent könyvét, amelynek a többfokú választási rendszer előnyeit hangoztató véleményével az Uralkodó Eszmékben vitatkozott.¹⁷⁶ Müncheneri kézírataiban fordul elő Pütter *Specimen juris publici medii* című munkája.¹⁷⁷ Értekezésének második részében utalt Zöpfl államértelmezésére, mely szerint az állam olyan tény, ahol „bizonyos megtelepült családok népileg szervezett egységben élnek bizonyos földteren, szigorúan kijelölt külhatárok között.”¹⁷⁸ Nem említette Hinrichs *Die Könige* című államelméleti művét, amelyet 1852-ben, a kiadás évében vásárolt meg.¹⁷⁹ A 460 oldalon végig ceruzavonások, beírások láthatók. A királyság intézményének fejlődéstörténetét ideológiai vetületében — a Konfuciusz-kori Kínától az 1830-as évek Belgiumáig — vizsgáló szerző monarchista szemlélete, vagy a kései megszerzés lehetett az oka, hogy mégsem dolgozta be adatait, szempontjait az Uralkodó Eszmékbe.¹⁷⁹ A második rész hazai anyaggyűjtése során juthatott Eötvöshöz a dühödt forradalomellenességéről és szélsőséges monarchizmusáról hírhedt De Maistre *Essai sur le principe génératur des constitutions politiques* című államtana.

¹⁷³ UE 1. köt. 34. p. és 2. köt. 63. p. Selden, John (1584—1654) angol jogtudós és politikus, könyve 1629-ben jelent meg.

¹⁷⁴ FTJ 144. lev. Languet, Hubert (1518—1581) francia protestáns tudós, művét Stephanus Junius Brutus álnéven adta ki 1579-ben. Buchanan, George (1506—1582) skót költő és történétíró. La Boétie, Étienne de (1530—1563) francia filozófus.

¹⁷⁵ Ld. Lamennais *Oeuvres complètes*. 1839. 2. tom. 689—704. p. (ebbe a Lamennais-féle bevezetés — 681—688. p. — miatt került); itt *De la servitude volontaire ou le contr'un* címmel szerepel.

¹⁷⁶ UE 1. köt. 236—237. p. Barante, Amable Guillaume (1782—1866) francia politikus, történész, publicista. Eötvös — nyilván emlékezetből — *Questions politique* címet írt.

¹⁷⁷ Nr. 1. jelű zsebkönyv 116. p. Pütter, Johann Stephan (1725—1807) német államjogtudós.

¹⁷⁸ UE 2. köt. 81. p. Címet nem említett. Zöpfl, Heinrich Matthias (1807—1877) német jogtudós, kérdéses műve: *Grundsätze des allgemeinen und des konstitutionell-monarchischen Staatsrechts* (1841).

¹⁷⁹ Hinrichs, Hermann Friedrich (1794—1861) német óhegelianus filozófus és politikai író.

Hosszan foglalkozott ezzel a „2 R I-V K” feliratot viselő kis kézirat-csomag egyik lapján „Historiai jog” cím alatt, kimutatva ellentmondásait, gyengéit. Érdemes végigolvasni ezt a gondolatmenetet, mert Eötvös elveire is fontos adalékot nyújt: „De Maistre mondja: hogy alkotmányt csinálni nem lehet, szerinte minden alkotmány a’ népből mintegy természetes szükségként veszi eredetét, vele ’s belőle fejlődik, külső resultatuma történetének. E theoria mellynek de Maistre egybként maga leginkább ellentmond midőn azon állítással lép fel: hogy népek csak olly jogokkal bírhatnak mellyek nekik uralkodóik által adattak; valamint párt érdekek végett állítatot fel úgy párt érdekből elleneztetett, ’s valamint a’ franczia gróf híres munkája által az absolutizmust akará védeni, úgy megtámadói az éppen akkor divatos liberalizmus szemüvegén nézték theoriáit. De Maistrenek igaza van. Minden alkotmány a’ nép történetének resultatuma, a’ gróf csak abban csalódik hogy históriai momentumoknak csak írott szabadság leveleket tekint. Nem csak magna chartak vagy arany bullák eredményei a’ történetnek, hanem eredménye ’s pedig fő eredménye a’ nép műveltségi állapota is, ’s amennyiben minden alkotmány csak ez alapon nyugszik biztosan de Maistre jól mondja, hogy alkotmányoknak alapja csak a történet lehet!”¹⁸⁰

Eötvös az Uralkodó Eszmék második részében bizonyos fokig szembe fordult addigi centralista nézeteivel. A központosított állam eszményét nem vetette el, csak annak túlzásaitól félt — mondván: így a forradalom sikere valószínűbb —, ellensúlyozni kívánta az önkormányzatok szerepének növelésével.¹⁸¹ Felismerte a bonapartizmus veszélyét is, a rendszer első ideológusának, Romieu-nek *L’ère des Césars* című munkáját, „mellyel pár év előtt nagy zajt ütöttek”, pontosabban egyik állítását is cáfolta, melynek lényege: „vannak korszakok midőn a caesarizmust tekinthetni egyedül lehetséges államformának, s feladatul tűzte bebizonyítani, hogy legalább Franciaország ily korszakban van jelenleg.”¹⁸² A könyv 1851-ben megjelent második kiadását olvasta, a könyvtárában levő példány bejelölései, a margókon többször előforduló „Centralisation” szó azt bizonyítják, hogy a központosítás elméleti kérdései miatt tanulmányozta át.¹⁸³ Számos bejegyzés található Cormenin Timon álnéven írt és 1842-ben kiadott *De la centralisation* című művében is. Ez a könyv a 40-es években hatással lehetett Eötvös centralizációs elveinek kialakulásá-

¹⁸⁰ FTJ 354. lev. A kézirat-csomagon látható felírás bizonyára arra utal, hogy az UE 2. részének 1—5. fejezetéhez szánt feljegyzések vannak benne. De Maistre, Joseph, comte (1753 — 1821) francia író, a feudális monarchista ellenforradalmi erők egyik ideológusa. Egyik levelére Eötvös a *Die Garantien*-ben utalt: 154. p.

¹⁸¹ Sötér 258 — 261. p.

¹⁸² UE 3. köt. 160. p. Romieu, Auguste (1800 — 1855) francia újságíró, többi írása gyenge és jelentéktelen.

¹⁸³ A könyvről készült feljegyzés, amely aztán a nyomtatott szövegbe is bekerült, a *Der Einfluss der herrschenden Ideen der 19. Jahrhunderts auf den Staat* címmel összefogott fogalmazványtöredékek között van: OSZK Kézirattára Fol. Germ. 1210. 54. lev. (német nyelvű írás).

ra,¹⁸⁴ az Uralkodó Eszmékben viszont inkább elrettentő példaként idézte „a központosítás legnagyobb bámulójá”-t, többek között vele bizonyította a centralizált állam sebezhetőségét.¹⁸⁵ Csupán azt a tételét helyeselte, mely szerint minden államban szükség van erős kormányra, s a kormányt a központosítás elve teszi erőssé.¹⁸⁶ A túlzott központosítás ellenszereinek problémáját vizsgálta a svájci Cherbuliez *Théorie des garanties constitutionnelles* című, 1838-ban megjelent könyvéből, amelyből szintén saját példánya volt. Jelzések, beírások csak a második kötetben vannak, s az Uralkodó Eszmék egyetlen idézete is ebből való. Eötvös tévedésnek tartotta, hogy a királyságot csak a végrehajtó hatalom birtokosának tekintik. „Maga Cherbuliez is azon hibába esett” — mondta, s a vonatkozó helyet a jegyzetekben közölte.¹⁸⁷ Cherbuliez művének egészéről igen kedvezően nyilatkozott. Azokat az intézményeket, amelyek az abszolút hatalom visszaéléseivel szemben a szabadságot védik, nem is tárgyalta, csak a svájci író „fájdalom, kevésbé ismert művére figyelmeztetem olvasóimat, melyben minden idetartozó kérdés classikai tisztasággal és nyugalommal van tárgyalva”.¹⁸⁸ Ismerte Cherbuliez *De la démocratie en Suisse* című munkáját is, egyik levelében ejtett róla néhány szót.¹⁸⁹

Eötvös az Uralkodó Eszméket több neves külföldi tudósnak elküldte. Cherbuliez és Fallmerayer kritikát írt róla,¹⁹⁰ Radowitz, Raumer és Mittermaier, majd később Montalembert levélben mondták el dicsérő szavaikat. Eötvös udvariasan túlzónak tartotta a bókokat: „Ha Raumer vagy Mittermaier válaszait olvasod” — írta Szalaynak — „azt hinné az ember hogy felfogások szerint a politicus irodalom korcsmájában a' legény csak én vagyok.”¹⁹¹ A legkiválóbb állambölcseleti munkának nevezte az értekezést Laboulaye *L'état et ses limites* című esszéjében, amely a *Revue nationale et*

¹⁸⁴ Concha Győző: *Politika*. 2. Bp. 1905. 221. p. Cormenin, Louis (1788–1862) francia publicista, Timon álnéven harcolt Lajos Fülöp kormánya ellen, 1848-ban a nemzetgyűlés elnöke.

¹⁸⁵ UE 2. köt. 253–254. és 256. p. (jegyzetben adja a címet).

¹⁸⁶ Uo. 202. p. Említette, idézte még: 197., 269., 270. p.

¹⁸⁷ Uo. 156. p. A 163. p-n levő jegyzetben idéz a 2. kötet 16. oldaláról. A könyvben ezen az oldalon is van beírás, de olvashatatlanra mosódott. Cherbuliez, Antoine Elisée (1797–1869) svájci politikus, jogász és sismondista közgazdász.

¹⁸⁸ UE 2. köt. 154–155. p.

¹⁸⁹ Levelei SzL-hoz 203. p. (a levél 1852. febr. 22-én kelt).

¹⁹⁰ Concha Győző: *Báró Eötvös József állambölcselete és a külföldi kritika*. Bp. 1908. 19., 24. és 32. p. A Cherbuliez-nek küldött kötetekről ld. még Levelei SzL-hoz 188., 203. és 224. p. Cherbuliez bírálata az első részből a Bibliothèque Universelle de Genève 1853 februári, a második részből az 1855 októberi számában jelent meg. Fallmerayer, Jakob Philipp (1790–1861) német történetíró recenziójáról Concha a *F. Gesammelte Werke* 1852-es kiadása alapján írt.

¹⁹¹ Levelei SzL-hoz 204. p. (1852. febr. 22-én kelt). Radowitz, Joseph von (1797–1853) porosz generális, konzervatív politikus. Raumer, Friedrich von (1781–1873) német liberális-romantikus történész. A levelekről ld. Concha: i. m. 12. és 15. p. Eötvös Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) híres bécsi orientalistától is kapott köszönő levelet (vö. Concha: i. m. 12. p.). Az első rész német változatát elküldte Joseph Andrew Blackwell (1798–1880) magyarbarát angol diplomatának is. Ld. Levelei SzL-hoz 204. és 210. p. és Nizsalovszky Endre jegyzetei uo. 206–207. p.

étrange 1860. évi novemberi számában jelent meg és jelentős szerepet játszott az Uralkodó Eszmék külföldi megismertetésében.¹⁹²

Az Uralkodó Eszmék megírása után Eötvös néhány évre szakított az államtudományi tanulmányokkal. Még 1859-ben sem reagált Montalembert figyelmeztetésére, aki arról tájékoztatta, hogy egyik politikai ellenfele, a republikánus Jules Simon *La Liberté politique, civile et de conscience* címmel az Uralkodó Eszmékhez hasonló jellegű művet adott ki.¹⁹³ Később azonban elolvasta a könyvet, 1865-ben említést is tett róla egyik, Helyhatósági rendszerünk című cikkében: „A ki a self-gouvernement túlzó magasztalásait olvassa, mellyel a centralisatióról Cormanin és mások által írt panegiriseket követték, s látja az egyoldalúságot, mellyel még a tudomány legjelesebbjei is, mint St. Mill, Simon és mások e tárgyról szólnak, az be fogja látni, hogy e részben csaknem túlméntünk a kellő határokon.”¹⁹⁴ Stuart Mill-lel levelezett is. 1868 június elején — válaszul egy pár nappal előbb kapott levélre — beszámolt az angol filozófusnak az *Essay on liberty* magyarországi fogadtatásáról. A hang emelkedett, mindvégig dicsérő. „Nincs korunkban senki — ki az államtudománnyal komolyan foglalkozik — kire az, mit Ön e téren tett, hatást nem gyakorolna” — kezdte, s így folytatta néhány oldalon keresztül. Kíváncsi a véleményére, ezért elküldte neki az Uralkodó Eszmék és A nemzetiségi kérdés német fordítását. Az utolsó mondatot aztán az elégedettség diktálta: „Mentségemül szolgáljon az elsőre nézve az, hogy ámbár 1850-ben, mikor e munka megjelent, Önnek kitűnő műveit nem ismerém, sokban ugyanazon irányban haladtam, melyet Önnek nagy tehetsége most már sokak által elfogadtatott.”¹⁹⁵ Eötvös egyébként az 1860-as évek közepén, második felében ismét intenzívebben foglalkozott az államelmélet kérdéseivel. Ekkoriban jegyeztette meg May Erskine *Az angol parlament és eljárása* című könyve 1861-ben kiadott magyar fordításának első 82 oldalát, azt a részt, ahol az angol parlament összetételét, jogait, kiváltságait ismertette a szerző.¹⁹⁶ Az angol állam fejlődéséről kívánt tájékozódni John Russel 1865-ben napvilágot látott *An essay on the history of the english government and constitution from the reign of Henry VII. to the present time* című munkájából, ebben azonban nem láthatók a bejelölései. A német Gneist 1867-ben megjelent 45 oldalas füzeté, a *Budget und Gesetz nach dem Constitutionellen Staatsrecht Englands*

¹⁹² Concha: i. m. 27. p. Az esszé 1869-ben Molnár Aladár magyarra is lefordította.

¹⁹³ Kont Ignác: i. m. 204. p. A hasonlóságról írt Concha Győző: *Politika*. I. Bp. 1895. 54. p.

¹⁹⁴ *Politikai Hetilap*, 1865. szept. 11. = KPC 269. p.

¹⁹⁵ A levelet először idézi Rónay Jácint: *Napló-töredék*. Hn., 1884. 4. köt. 257–262. p., keletkezéséről ír: 257. p. Rónay nyomán közli a levél szövegét, valamint ír Eötvös és Mill kapcsolatáról Gál István: *Johann Stuart Mill magyar kapcsolata*. = *Filológiai Közlemény*, 1969. 211–215. p. Mill könyve 1859-ben jelent meg, Kállay Béni 1867-ben fordította magyarra, *A szabadságról* címmel.

¹⁹⁶ May Erskine, Thomas, Farnborough (1815–1886) angol jogtudós és történétíró, művének eredeti címe: *Rules, orders and formes of proceeding of the House of Commons* (1854). A fordítás Barsi József (1810–1893) író, lelkész, műfordító munkája.

mit Rücksicht auf die deutsche Reichsverfassung szintén érintette az angol alkotmány néhány vonatkozását.¹⁹⁷ Gneist másik, könyvtárában meglevő műve — Die preussische Kreis-Ordnung in ihrer Bedeutung für der inneren Ausbau des deutschen Verfassungs-Staates — a porosz államjoggal foglalkozik, Mascher Das Institut der Landrätthe in Preussen című dolgozatából pedig a porosz Landrat történetéről, helyzetéről olvashatott.¹⁹⁸ Megvásárolta — de bejegyzés ezekben sincs — Holtzendorff 1869-ben kiadott Die Principen der Politik és a belga Van Praet 1867-ben megjelent Essais sur l'histoire politique des derniers siècles című könyvét is.¹⁹⁹

Államtudományi és történeti olvasmányainak egybeesése figyelhető meg Oxenstiernával kapcsolatban. A harmincéves háború híres svéd államférfiáról vagy tőle 1866-ban olvashatott valamit. Naplójában júliusban írt először szállóigévé vált mondásáról — „nem nagy bölcsesség kell a kormányhoz, de erély s az önbizalomnak nagy adaga” —, majd 1867 februárjában latinul idézte ugyanezt.²⁰⁰ Ekkoriban többször elmélkedett erről a problémáról, saját személyével kapcsolatban. Tapasztalatai alapján úgy vélte, a tudós és a politikus nem találkozhat egy személyben: „A gyakorlati államférfi a jelennek él, a tudomány embere a jövőnek, s minden kor jól teszi, ha saját bajnokának homlokára fűzi koszorúját. Valamint természetesnek találjuk, hogy Talleyrand, Peel vagy eszméik a jövőnek kifejlődésére semmi befolyást nem gyakorolnak, úgy nincs mit szomorkodni azon sem, hogy Rousseau, Montesquieu vagy Bentham soha az állam kormányára nem hivattak meg, mi által sem az egyes államok, sem az emberiség semmit nem vesztek.”²⁰¹

¹⁹⁷ Gneist, Rudolf (1816—1895) német jogtudós és szabadelvű politikus.

¹⁹⁸ Mascher, H. A. (?—?) porosz politikai író könyvét 1868-ban, Gneistét 1870-ben adták ki.

¹⁹⁹ Holtzendorff, Franz von (1829—1889) német jogtudós. Praet, Jules van (1806—1887) belga történész és politikus.

²⁰⁰ Naplójegyzetek-gondolatok. Bp. 1941. 182. és 231. p. Hogy honnan olvasta Eötvös e mondást, nem tudjuk. Oxenstierna elmélkedés-gyűjteménye mindenesetre népszerű volt a 18. sz. végén—19. sz. első felében, Illei János 1790-ben magyarra is lefordította, Külömbféle elmefuttatások címmel.

²⁰¹ Gondolatok 153. p.

PROGNÓZIS — TERV — JOG

TUDOMÁNYOS ÜLÉS A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN, 1971. JÚNIUS 8.

A fenti címmel 1971. június 8-án a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete rendezett a szélesebb tudományos közvélemény érdeklődésével kísért ülészsakot. Szabó Imre akadémikus Bevezetője után a következő előadások hangzottak el: Ficzere Lajos: A népgazdaság tervezési rendszerének jogi-igazgatási alapjai, Harmathy Attila: A gazdasági szabályozók és a szerződések rendszere, Szabó András: A bűnözés alakulásának előrejelzése. Az alábbiakban az ülészsak előadásait teljes terjedelmükben közöljük.

SZABÓ IMRE BEVEZETŐJE

Tisztelt Hallgatóság,

óhatatlanul mosolyt kelt sokunkban, ha a jogot a prognózissal hozzák kapcsolatba; valamelyest kevésbé, ha ezt a tervvel teszik, bár vannak a jognak széles területei, amelyeken a tervezés eszméjének már a felvetése is némi derűt kelt: így például a büntetőjog. Ha azonban mélyebben megnézzük a dolgokat, a prognózis említése nem is annyira mosolyt fakasztó; ha — mondhatjuk — kiszakítjuk magunkat a jogi dogmatika fogságából, úgy az úgy egyenesen a realitások világának küszöbére jut; ha ezen az alapon végül mélyebben elemezzük az összefüggést, úgy át is léphetjük a realitástól elválasztó küszöböt.

Az, gondolom, szinte csak tréfa, ha különböző gondolati játékkal úgy közelítjük meg a jogot, mint amely általában amúgy is prognózist — azaz egyfajta előrejelzést — ad az emberek jövő viselkedéséről, vagy egyenesen azt mondjuk, hogy hiszen ez a jog tulajdonképpen célja s most nem teszünk mást, mint azt, amit eddig a jogban a kell-el, a normatívval fejeztünk ki, átfordítjuk a divatnak megfelelően a prognózis fordulatára. Azt gyanítom, hogy ennél többről van szó.

Ha — s itt persze nagyon durván fogalmazok — a jogot úgy fogom fel, mint nem az egyes embernek, hanem a társadalomnak mint egésznek az egyik befolyásoló eszközét — jöllehet ez a befolyásolás nyilván az egyes embereken keresztül történik, — ha azon gondolkodom, hogy milyen következtetést

vonhatok le a jogilag szabályozott magatartások társadalmi hatásáról, eredményéről, úgy a prognózis már megragadható valamivé válik. Természetesen komikus lenne arról beszélni vagy úgy megfogalmazni a dolgot, mintha „meg akaránk tervezni” a jövőre — esetleg egy távoli jövőre — bizonyos fajta bűnözés alakulását; ez éppen annyira bizarr, mint ha arról beszélünk, hogy vajon a temetkezési vállalat teljesítette-e a tervét. De ha — bizonyos tényezők ismeretében, mások feltételezésében — hozzávetőleg meg akarom határozni a halandóság arányát egy távolabbi jövőben, ha keresem, hogy az ismert vagy valószínű tényezők együtthatásaként feltehetően hogyan alakul a bűnözés bizonyos, társadalmilag jól megközelíthető területeken, — akkor tulajdonképpen eljutottam a prognózishoz.

A tekintetben mindjárt a következő következtetések adódnak: a prognózis a jognak jellegzetesen társadalomtudományi aspektusát érinti; a prognózis a jog társadalmi hatásával függ össze; a tervezést a joggal kapcsolatban más értelemben tanácsos venni, mint azt a köznapi használatban tesszük; a prognózis a jogtudomány alkalmazásával, vagy az alkalmazott jogtudománnyal függ össze, annak és rajta keresztül a jognak társadalmi érvényességét érinti. A prognózis a jogban, röviden szólva, a jog társadalmi hatására vonatkozó következtetés.

Alig hihető, hogy a prognózis eszméjének napjainkban egyedül a divat ad aktualitást. Minden bizonnyal a divat is; azért ugyanakkor, amikor érvényesüléséért küzdünk, egyben küzdenünk kell vulgáris-divatos eltorzítása ellen is. De ezzel így vagyunk az élet sok területén: a valamiért való küzdelem egybekapcsolódik az ugyanazzal szemben, pontosan az ugyanannak túlhajtása ellen folytatott küzdelemmel.

A prognózis gondolatának felvetődése egy oldalról megközelítve, nyilvánvalóan a tervezés eszméjének egy nyúlványa, — valahogyan úgy, ahogyan a futurológia a prognosztika egyik távoli nyúlványa. Bizonyos értelemben — de persze csak bizonyos értelemben — a prognózis nagyobb távú tervezés, azzal, hogy a tervezésnél szerényebb kifejezést használunk jelölésére. A kérdés, amelyre felelnünk kell s most éppen a jogtudomány oldaláról megközelítve kell felelnünk, hiszen más területeken az igenlő választ már megadták, — az, hogy vajon a tervnek prognózissá nyújtásához megérlelődtek-e a feltételek a jogban is, vagy pontosabban: érlelődnek-e már a feltételei? A magam részéről erre igennel mernék válaszolni, de még sok fenntartással. Ezek közül kettőt tartok lényegesnek.

Minden prognosztika alapvető feltétele, ha nem akarjuk, hogy a képzelet világába vesszen, — hogy egyfajta tudományos alapokra helyeződjék. Ha a szélesen felfogott jogi világba a prognosztika eszméjét bevezetjük, úgy elengedhetetlen, hogy előbb a prognosztika többé-kevésbé kidolgozott kategóriáit megfelelően átvetítsük a jogi jelenségekre. Más szóval, bizonyos elvi-elméleti előmunkálatokra van szükség, amelyekre a gyakorlati tevékenység, — amely

adott esetben nem is egészen gyakorlati, csak ezekhez az előtanulmányokhoz képest az, — tulajdonképpen épülhet. Ugyanakkor ez nem lehet valamiféle hosszú és steril elvi tanulmányozási szakasz, talán részben csak egy logikai sorrend hangsúlyozása az elvi kiindulás és a valóságos prognosztizáló tevékenység között, mert magának a jogi prognosztika elméletének körvonalai végül is a gyakorlati-konkrét tevékenység során bontakozhatnak ki.

A másik elvi-elméleti fenntartás, hogy a jogi prognózis semmiképpen sem válhatik egyfajta új jogi-társadalmi normativizmussá vagy annak alapjává; más szóval, nem jelentheti a normativizmusnak társadalmi méretűvé való nagyítását, nem jelentheti az alapvető tényeknek és determinánsoknak elhanyagolását a társadalmi „Sollen” kedvéért, amelyek nélkül a „kell” elvész a futurologia bizonytalan világában. Lehet, hogy egy bizonyos idő múltán egyébként a futurologia is közelebb jut ahhoz, amit ma tudományon értünk, mégpedig elsősorban azért, mert egyszerűen megjavulnak-bővülnek ismereteink, amelyek egy nagyobb távlatú társadalmi jövő átfogására alkalmasak. Ez történik ma nézetünk szerint a prognosztikával.

Az Állam- és Jogtudományi Intézet ezen az ülésén megkísérli, hogy megközelítse a prognózis kérdésének felvetését a joggal kapcsolatban, — mondhatnám, hogy szalonképessé tegye a prognosztikát a mi jogi világképünkben is. Ebből a célból három referátum hangzik itt el: Ficzer Lajos, Harmathy Attila és Szabó András referátumai. Előrebocsátom, hogy a három előadásnak nem mindegyike közelít egyforma mértékben a prognosztikához; egyik-másik vonatkozásban inkább a tervezést ragadja meg, mint olyan elemet, amely a társadalmi tervezéshez és befolyásoláshoz közelebb áll. Erre is tekintettel adtuk ülésünknek, azt az elnevezést, hogy „Prognózis, terv, jog” — bár a megfordított rend logikusabb lett volna, — minthogy a tervet és a tervezést a prognózis felé mutató-átvezető elemnek és tényezőnek fogjuk fel. Együtt a három előadás, mint erről majd meggyőződhetnek, jelzi egyben a folyamatot, amely a terven át a prognózishoz vezet.

FICZERE LAJOS: A NÉPGAZDASÁG TERVEZÉSI RENDSZERÉNEK JOGI-IGAZGATÁSI ALAPJAI

A szocialista népgazdaság mai tervezési és irányítási rendszerében számos új elemmel, illetve megoldással találkozunk. Az irányítási és tervezési rendszerben jelentkező új mozzanatok és megoldási módok a népgazdaság fejlődését is erőteljesen befolyásoló több tényezőre vezethetők vissza. Ezek közül az alábbiakban csak a legjelentősebbekre kívánunk utalni.

a) Ismeretes, hogy a népgazdaság gyorsütemű és dinamikus fejlődésének követelménye az ún. intenzív gazdálkodási módszerekre való áttérést állította előtérbe; az intenzív gazdálkodási módszerek gyakorlati alkalmazása azonban

nem volt lehetséges a népgazdaság extenzív fejlesztésére épülő irányítási formák, eszközök és módszerek korábban kialakult és hosszabb időn keresztül számos vonatkozásban eredményesen funkcionáló rendszerében; ez szükségképpen új irányítási és tervezési megoldások bevezetését, illetve alkalmazását tette szükségessé. A gazdaságirányítási rendszer reformja lényegében ezt a követelményt igyekezett kielégíteni. Ami a népgazdaság tervezési rendszerét és jogi szabályozását illeti, ezzel kapcsolatban utalunk kell a tervutasításos, tervlebontásos rendszerben bekövetkezett változásokra: egyes szocialista országokban ez a rendszer lényegében megszűnt, más országokban az irányító és gazdálkodó szervezetek részére előírt kötelező mutatók számát erőteljesen csökkentették; további jelentős mozzanatként emelhető ki a népgazdasági terv alapfunkciójának, szerepének és rendeltetésének újbóli meghatározására, valamint az áru- és pénzviszonyok fokozottabb felhasználása útján a központi tervezés és a szabályozott piaci mechanizmus közötti összefüggés és kölcsönhatás biztosítására irányuló törekvés.

b) A másik nagy problémakör a gazdaságpolitikai döntések szférájához és a döntések realizálását biztosító gazdasági tervek rendszeréhez kapcsolódik. E körben az utóbbi időszakban előtérbe került a fejlődés irányának, tendenciáinak, várható alakulásának viszonylag hosszabb időszakra, ill. hosszabb távlatra történő meghatározása, ill. előrejelzése; ez különösen abban jut kifejezésre, hogy a rövid és középtávú tervek jelentőségének kellő elismerése mellett fontos szerephez jutnak a hosszú távú gazdasági tervek, továbbá az ún. gazdasági prognózisok, sőt adott esetben a futurologia is. Bár a hosszú távú népgazdasági terv, a gazdasági prognózis és a futurologia között — amint erre a továbbiak során egyébként igyekszünk kitérni — jelentős eltérés, ill. különbség áll fenn, mégis a nagyobb távlatokra történő előrelátás követelménye a népgazdaság tervezési rendjének szabályozása és a különböző tervfajták jogszabályi meghatározása szempontjából több időszerű és egyben megválaszolásra váró kérdést vet fel.

c) Végül arra is fel kell figyelni, hogy az utóbbi időszakban nemcsak a tervezés *időhorizontja* szélesedett ki jelentősen, hanem maga a tervezés, mint tevékenység *funkcionálisan* is egyre bővülő tendenciát mutat. A szorosabb értelemben vett népgazdasági tervezés mellett — amely lényegében továbbra is gazdaságcentrikus jellegű (bár kétségtelenül e vonatkozásban is tapasztalható változás) — megfigyelhető a műszaki fejlesztés, a tudományos kutatások önállósodó tervezésére való törekvés; sőt ma már egyre erőteljesebb igény jelentkezik az ún. társadalmi tervezés (család-tervezés, oktatás-tervezés) valamint a politikai tervezés metodikájának kialakítására is.¹ A tervezés ilyen értelemben vett funkcionális bővülése többek között felveti a különböző

¹ Ld. Kovács Géza: A nagy távlatok és a tervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 52. és köv. p.

tervfajták, illetve típusok egységes rendszerbe való integrálásának és egymásra való hatásuk vizsgálatának igényét is. E jelenségek számos kérdés (pl. a népgazdasági terv jogi természete és kötelező ereje) újbóli megvizsgálásának követelményét is igénylik. A továbbiakban a népgazdasági tervezés jogi vonatkozásai köréből közelebről elsősorban azokat a kérdéseket vizsgáljuk, amelyeknek a népgazdaság tervezésére vonatkozó kodifikációs munkálatok szempontjából is jelentősége lehet.

I.

A népgazdasági tervezés jogi szabályozásának egyik központi kérdése a gazdasági terv funkciójának, szerepének, rendeltetésének és egyben megkülönböztető vonásainak kifejezése. Ennek tisztázása céljából röviden érinteni kell a terv, a prognózis, valamint a futuroológia közötti kölcsönös kapcsolat, ill. összefüggés, valamint az eltérés, a különbség problémáját is. A kérdés-feltevés indokoltságát kettős irányban jelentkező veszély is alátámasztja: egyfelől, az irodalomban nem ritka az olyan felfogás, amely a hosszútávú tervet lényegében hosszabb időtartamot magában foglaló prognózisnak tekinti; ennek valószínű oka, hogy úgy a hosszútávú tervben, mint a hosszabb időszakra vonatkozó prognózisban viszonylag nagy számban találhatók bizonytalansági elemek, különösen abban az esetben, ha a hosszútávú terv struktúrája és feladatrendszere lényegében megegyezik, vagy legalábbis közelít a rövidebb távú tervek struktúrájához; másrészt, esetenként előfordul olyan felfogás is, amely nem von megfelelő határvonalat a futuroológia és a prognózis közé. Véleményünk szerint mindkét felfogás pontatlan, mégpedig a vonatkozó jelenségek mind lényegi, mind pedig metodológiai aspektusait tekintve.

Felmerül a kérdés, melyek a terv- és a prognózis közös és megkülönböztető vonásai? A prognózis és a terv közös vonásaként általában a következő két elem emelhető ki: egyfelől, mind a terv, mind a prognózis a jövő felé tekint, másrészt mindkét tevékenységi fajtára a szakadatlanság (folyamatosság) mozzanata jellemző.² A közös vonások mellett azonban közöttük jelentős különbségek, eltérések is kimutathatók. Először is kézenfekvőnek tűnik az eltérés a terv és a prognózis időhorizontjának nagyságát, hosszúságát illetően, bár adott esetben a terv és a prognózis időtartama egybeeshet. Ennél fogva az ilyen értelemben vett differenciálás inkább formális, mint érdemi jelentőségű. Már figyelemre méltóbb az eltérés, ha a terv és a prognózis viszonyát az egymásutániság, valamint egymásra való hatás nézőpontjából közelítjük meg. Általában megállapítható, hogy a prognózis bizonyos értelemben megelőzi

² Szafarov R. A.: Az előrejelzés — a szocialista államigazgatás funkciója. SzGP 1969. 10. sz.

a tervet, az optimális terv elkészítésének egyik forrása; ugyanakkor a prognózis egyben végigkíséri a terv realizálásának folyamatát és utóbbi értelemben korrigáló szerepe is lehet. A terv és a prognózis közötti alapvető különbség azonban mégis abban van, hogy a terv mindig eljut a realizálandó célkitűzések konkrét megfogalmazásáig, vagyis lényegét tekintve *cselekvési program*; ezzel szemben a prognózis a múlt és a jelen fejlődés meghatározott, általában tartós tendenciái továbbélésének valószínűsítését helyezi előtérbe, vagyis a vonatkozó célok elérésére irányuló különböző lehetőségek értékelését tartalmazza. A prognózisra jellemző, hogy minden esetben több lehetséges variánssal operál, tehát többvariációjú. Ettől eltérően a terv — bár általában szintén több variáns kialakításának és mérlegelésének eredményeként születik meg — nem rekedhet meg a variánsok szintjén, hanem egy meghatározott variánsát tekintve mindig eljut a cselekvési program kitűzéséig. Itt jegyezzük meg, hogy a prognózisok realitását, valódiságát erőteljesen befolyásolja a technikai-társadalmi haladás korunkban felgyorsult üteme, melynek folytán a korábbi helyzethez képest csökkenő tendenciát mutat a múltbeli és jelenlegi fejlődés továbbélésének időtartama. Ebből adódóan a gazdasági prognózisok különösen eredményesen hasznosíthatók a középtávú tervezés során.³

A terv és a prognózis közötti, előbb vázolt kapcsolat és kölcsönhatás is jelzi, hogy a prognózis befolyást gyakorol a tervek megalapozottságára, az optimális terv-variáns kialakítását segíti elő. A prognózis-készítés a tervező munkának egyre erősödő és egyben szélesedő eleme. Részben ezzel függ össze, hogy a gazdasági prognózisnak ma már több *fajtája* is kialakult; emellett újabb módszerekkel gazdagodik a prognóziskészítés *metodológiája* is.

A gazdasági prognózisok *csoportosítására* több ismérv is kínálkozik. A gazdasági prognózis a tervhez hasonlóan lehet rövid-, közép- és hosszútávú; a gazdasági prognózisok egyik jellemző vonása, hogy egyre hosszabb távra készülnek, vagyis időszávjuk szélesedő tendenciát mutat. A prognózisok differenciálhatók aszerint is, hogy az előrejelzés, a prognózis *eseményhez*, vagy *folyamathoz* kapcsolódik-e; eszerint esemény ill. folyamatprognózis különböztethető meg. A prognózisok csoportosíthatók továbbá a prognózis tárgya, valamint bonyolult, ill. kevésbé összetett struktúrájának alapulvételével is. Mindezekre figyelemmel megkülönböztethető az *általános*, az *ágazati*, a *részleges* és *egy* meghatározott jelenségre vonatkozó prognózis. A gazdasági prognózisok e fajtái mellett a szocialista gazdaság, ill. a szocialista társadalom egészének tervszerű fejlődése szempontjából fokozódó jelentőségre tesznek szert az *integrált* vagy *komplex* prognózis-rendszerek. A komplex, integrált prognózis különösen az alábbi prognózisfajtákból tevődik össze; a demográfiai prognózisból, amely a népesedés fejlődésének perspektíváit, valamint a népeség életkor, nem, foglalkozás, műveltség stb. szerinti jövőbeni megoszlását

³ Vö. Kovács Géza: i. m. 41–42. p.

igyekszik meghatározni; a rendszer másik fontos eleme a tudomány, a technika fejlődését, a munkatermelékenység emelkedését jelző prognózis; a harmadik elem a nemzetközi erőviszonyok változásának és a világgazdasági konjunktúra fejlődésének prognózisa; az integrált rendszer magába foglalja továbbá a természeti erőforrások felhasználásának előrejelzését, s végül a prognózis-készítés kiterjed az ember személyiségének fejlődésére, érdeklődési körének s igényeinek stb. előrejelzésére is. Itt jegyzem meg, hogy hazánkban a gazdasági prognózisoknak különösen a következő válfajai kerülnek a tervező munka során hasznosításra: a társadalmi fejlődésre és az életszínvonal alakulására, a tudomány és a technika fejlődésére, a gazdasági fejlődés fő jellemzőire, a népesség és az erőforrások alakulására, az anyagi termelés ágazataira, a területfejlesztésre, a világpolitikára és a világgazdaságra, valamint a külkereskedelemre vonatkozó prognózisok, illetve prognózisokat tartalmazó tanulmányok.

Módszertani oldalról közelítve a prognózis-készítéshez, általános vonásként emelhető ki, hogy mivel a prognózis a múlt és a jelen fejlődésének tendenciáiból kiindulva következtet a jövőre, a prognózis-készítés fő módszere az *extrapoláció*.

Általában a prognózis-készítés sajátos módszereként kezelik az ún. szakértői becslés módszerét. Újabban a prognózis-készítés folyamatában is egyre szélesebb körben kerülnek alkalmazásra a kibernetikai és számítástechnikai módszerek, valamint a modellezés is.

A gazdasági prognózis sajátos vonásaira, fajtáira és módszereire történő utalással egyben azt is kifejezésre kívánjuk juttatni, hogy a prognosztika lényegesen különbözik az ún. *futurologiától*. A futurologia közismerten a jövőkutatásnak a területe, amely valóban a nagy távlatokat igyekszik átfogni. A prognosztikához képest különösen módszertani szempontból specifikus ismérvvvel is rendelkezik. Így, amíg a prognosztika — mint erre már utaltunk — a múlt és jelen adottságaiból kiindulva igyekszik a jövő fejlődés útjait felvázolni, addig a futurologia a múlt és a jelen adottságaitól szinte teljesen elszakadva, viszonylag körvonalazott állapot helyzetképétől kiindulva halad visszafelé, közeledik a rövidebb távú realitásokhoz.⁴ A futurologia, vagyis a távolabbi jövőkutatás jelenleg a kialakulás szakaszában van. Az is leszögezhető, hogy a jövőkutatásnak ebben a konkrét ágazatában az intuíciónak igen nagy szerepe van. Talán ezzel is összefüggenek azok a ma még előforduló fenntartások, amelyek a jövőkutatásnak ehhez a szférájához kötődnek. Bár a futurologiát, annak alkalmazási területét illetően helytelen lenne elhamarkodott következtetéseket levonni, annyit azonban talán már ma is megkockáztathatunk, hogy a gazdasági tervezés területén, különösen pedig az ún. hosszútávú terveket tekintve egyre inkább szükségessé válik a nagyobb távlatokra való előretekintés is.

⁴ Kovács Géza: i. m. 42–43. p.

Ezek után feltehető a kérdés, vajon a prognózisok szerepének általános növekedése, különösen pedig a gazdasági-tervező munkában a prognózisok hasznosítását illetően jelentkező fokozódó igény mennyiben befolyásolja a népgazdaság tervezési rendszerének jogi szabályozását. Más szavakkal, a gazdasági prognózisnak vannak-e már ma is olyan elemei, vonatkozásai, amelyekkel kapcsolatosan esetleg a jogszabályi rögzítés, ill. megfogalmazás lehetősége és egyben igénye is felmerülhet. Megítélésünk szerint erre a kérdésre lényegében igenlő választ kell adnunk, bár tisztában vagyunk azzal is, hogy ma még számos kérdés további elmélyült vizsgálódást, elemző munkát tesz szükségessé.

Mielőtt a gazdasági prognózisoknak jogilag, pontosabban jogalkotási nézőpontból feltehetően releváns vonatkozásaira kitérnénk, a következőket szeretnénk előrebocsátani: a jog és a prognózis, az előrejelzés közötti, meghatározott értelemben vett, bizonyos fenntartással azt is mondhatnánk, nem is egészében tudatosodott kapcsolat nem teljesen újkeletű. Ha a jogszabályalkotás folyamatát vizsgáljuk, azonnal szembetűnik, hogy a társadalmi viszonyok meghatározott irányba való befolyásolása, jövőbeni formálása eleve feltételez bizonyos előrejelzést, vagy legalábbis prognózis elemre is támaszkodik. A prognózisnak, az előrejelzésnek a jogalkotásban való tudatos és intenzívebb hasznosítása nemcsak a jogalkotási munka hosszabb távú tervezéséhez, hanem megalapozásához, sőt a jogszabályok stabilitásának fokozásához is hozzájárulást jelenthet.

Ami most már a gazdasági prognózis jogilag számításba vehető, esetleg jogszabályban is kifejezhető vonatkozásait illeti, ebben az összefüggésben különösen a következő két mozzanatra utalhatunk:

a) Mint jeleztük, a gazdasági prognózis a tervező munka egyre jelentősebb elemévé válik, amely elősegíti, hogy a népgazdasági tervek rendszerében tudományos előrelátásra támaszkodva jelöljék meg a célokat, valamint a célok eléréséhez vezető legelőnyösebb utakat és eszközöket. A prognózisnak a tervező tevékenység sajátos elemévé válása viszont indokolja, hogy a népgazdasági tervezésről szóló jogszabály a prognózisoknak a tervezésben betöltött szerepéről külön rendelkezést is tartalmazzon.

b) Igazgatási-jogi szempontokra tekintettel külön kérdésként merülhet fel a prognóziskészítés, előrejelzési funkció *hatásköri* telepítése. Nyilvánvalónak látszik, hogy a prognóziskészítés, mint a tervező munka meghatározott eleme a központi tervező szerv (Tervhivatal, Terv-bizottság) sajátos jogosítványaként, ill. kötelességeként kerülhet megfogalmazásra. Ugyanakkor helytelen lenne a prognóziskészítés, az előrejelzés funkcióját csak a központi tervező szerv hatásköri jogosítványaként aposztrofálni. Ismeretes, hogy a gazdaság-irányítás mai rendszerében a gazdasági ágazati irányításnak egyik központi feladata ágazatfejlesztési programok, koncepciók stb. kidolgozása. A vonatkozó minisztériumok ilyen irányú tevékenységének megalapozását segítené elő,

ha hatáskörükön belül az ágazati fejlesztés előrejelzése (prognóza) önálló jogosítványként kerülne meghatározásra.

Végül, megfontolandó, vajon nem lenne-e célszerű, ha az előrejelzési (prognóziskészítési) funkcióra a vállalati jogkör meghatározása során is történne utalás. Megítélésünk szerint ez nemcsak a vállalati tervek optimalizálását segítené elő, hanem hozzájárulást jelentene az annyira kívánatos távlati vállalati szemlélet kialakításához, illetve érvényesítéséhez is.

Már említettük, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformja nemcsak a népgazdasági terv realizálásának eszközeiben és módszereiben eredményezett jelentős változást, hanem előtérbe állított számos olyan kérdést, amely a népgazdasági terv fogalmával, funkciójával, a gazdaságirányítás rendszerében betöltött szerepével, a tervek fajtáival, a tervezési hatáskörök alakulásával, a népgazdasági terv jogi természetével és kötelező erejének problémájával, a gazdasági tervezés szabályozásának jogforrási szintjével stb. függ össze. E kérdésekben való állásfoglalás mind elvi szempontból, mind a jelenlegi hatályos szabályozás továbbfejlesztése szempontjából jelentős lehet. Erre tekintettel engedjék meg, hogy a továbbiakban e problémák néhány, részben ma is vitatott vonatkozására kitérjek.

I. Mindenek előtt az a kérdés merül fel, melyek a népgazdasági terv jogszabályban is kifejezhető jellemző ismérvei. Ahhoz, hogy e kérdésre válaszolhassunk, röviden érintenünk kell a népgazdasági terv, a gazdaságpolitika, valamint a gazdaságirányítás viszonyának néhány vonatkozását.

A népgazdasági terv az ún. makroökonómiai folyamatok szabályozására irányul. Ilyen módon általában nem tartalmaz olyan mutatókat, amelyek a vállalati gazdálkodás szférájával függenek össze. Ebből azonban egyáltalán nem következik, mintha nem lenne kapcsolat, kölcsönhatás a makro- és mikro szintű gazdasági folyamatok tervezése között. A népgazdasági (makro) szintű és vállalati (mikro) szintű gazdasági folyamatok közötti kívánatos összhang biztosítására elsősorban a gazdaságirányítás rendszere hivatott. S itt elérkeztünk ahhoz a ponthoz, amely a népgazdasági terv és a gazdaságirányítási rendszer viszonyával kapcsolatos.

Az ún. direkt irányítási rendszerben a népgazdasági és a gazdaságirányítási rendszer közötti kapcsolat egyfelől lazábbnak, másrészt viszont szorosabbnak tűnhet, mint a mai viszonyok között. *Lazábbnak* amnyiban, hogy korábban a népgazdasági terv alapvetően csupán számszerűsített feladatokat tartalmazott, vagyis a népgazdasági terv kifejezetten a fejlesztési célkitűzéseket foglalta egységbe. Ilyen módon a célkitűzések, a tervfeladatok realizálását, gyakorlati megvalósítását, biztosító eszközöket nem tartalmazta. A tervfeladatok és célkitűzések realizálása az irányítási rendszer csatornáin keresztül ment végbe. A népgazdasági terv célrendszerének és eszközrendszerének ilyen, viszonylag merev elhatárolódása kétségtelenül összefüggött azzal is, hogy a népgazdasági tervben meghatározott feladatok és célkitűzések realizálásának fő eszköze

a gazdaságirányítási szervek utasítása volt. A népgazdasági terv és a korábbi gazdaságirányítási rendszer között viszont *szorosabbnak* tűnhet a kapcsolat annyiban, hogy a gazdaságigazgatási szervek által kibocsátott konkrét aktusok tartalmi oldalról is közvetlenül kötődtek a népgazdasági terv lebontott, menynyiségi előírásokat tartalmazó mutatóihoz.

Mi a helyzet ebben a vonatkozásban ma? Közismert, hogy a gazdaságirányítás mai rendszerére való áttérés folyamatában megszűnt a tervfeladatok irányító szervekre és gazdálkodó szervezetekre való lebontása. A népgazdasági tervben meghatározott feladatok realizálását a gazdaságirányítási rendszer elsődlegesen közvetett eszközök útján, gazdasági szabályozók alkalmazásával biztosítja, bár jogszabályokban meghatározott kivételes esetekben közvetlen eszközök alkalmazására is sor kerülhet. Annak érdekében, hogy a népgazdasági tervben foglalt célkitűzések, a terv ún. célrendszere hatékonyabban megvalósuljon, vagyis a mikroökonómiai folyamatok tendenciájukat tekintve ténylegesen egybeessenek a népgazdasági tervben meghatározott feladatokkal, ma már a népgazdasági terv nemcsak a fejlesztési célokat, hanem azok realizálásának biztosítására irányuló alapvető eszközöket is tartalmazza. Ebből következik, hogy a terv nemcsak célrendszeren keresztül gyakorol befolyást az irányítási rendszerre, hanem a tervcélok megvalósítására hivatott eszközök fő elemeinek megfogalmazásán keresztül is. Ezért a népgazdasági terv a gazdaság irányításának bázisát, alapját képezi.

A népgazdasági terv jellemző vonásainak vizsgálata kapcsán utalnunk kell a terv és a gazdaságpolitika kapcsolatainak egyes vonatkozásaira is. A gazdaságpolitika, mint az általános politika *része* és meghatározott értelemben annak megvalósítási *eszköze*, erőteljes befolyást gyakorol magának a tervkoncepciónak a meghatározására, másfelől meghatározza a lehetséges fejlesztési variánsok körében az adott tervidőszakra érvényes fejlesztési irányt (variánst). Ilyen módon a népgazdasági terv fő tartalmi elemeit illetően a gazdaságpolitikának meghatározó szerepe van. Ebben az értelemben a népgazdasági terv a gazdaságpolitika *kifejezőjeként, megtestesítőjeként* fogható fel.

A népgazdasági terv fogalmától megkülönböztetendő a népgazdasági *tervezés* fogalma. Meghatározott értelemben a terv a tervezés, mint folyamat eredményeként fogható fel. Az irodalomban tervezés alatt általában olyan intellektuális tevékenységet értenek, amely a jövő tudományos megismerésére, politikai megfontolásokat is figyelembe vevő, szelektív döntéseket magában foglaló cselekvési program elkészítésére irányul.

A népgazdasági tervezés, mint tevékenység tartalmát, alkotó elemeinek meghatározását illetően *kétféle* felfogással is találkozhatunk. Egyik felfogás szerint a népgazdasági tervezés olyan folyamat, amely egyaránt irányul a terv kidolgozására, koordinálására, jóváhagyására, valamint a jóváhagyott terv végrehajtásának megszervezésére és a végrehajtás ellenőrzésére. A másik

felfogás viszont azt vallja, hogy a tervezés folyamata a terv-jóváhagyással lezárul, a terv végrehajtásának megszervezése és a végrehajtás ellenőrzése a gazdaságirányítás körébe tartozik. E kérdés vizsgálatánál két körülményre is tekintettel kell lenni: egyrészt — s erre korábban már utaltunk is — a népgazdasági terv a terv célrendszerének és eszközrendszerének meghatározott egységére épül; ebből adódik, hogy a tervezés folyamatában bizonyos szinten a végrehajtás eszközrendszerét is meg kell határozni. Ebből azonban még nem következik, hogy a terv végrehajtásának megszervezését és a végrehajtás ellenőrzését csaknem kizárólagosan a központi tervező szervnek kellene magára vállalnia. Nyilvánvalónak látszik, hogy a népgazdasági terv realizálásának megszervezésében és a végrehajtás kontrollálásában a gazdasági igazgatás összes szervei résztvesznek. Viszont éppen a megvalósítás hatékonyságának fokozása érdekében indokolt, hogy a vonatkozó gazdaságirányítási szervek feladat- és hatáskörét megfelelő mértékben elhatároljuk és egyben biztosítsuk együttműködésük, tevékenységük koordinálásának kívánatos jogszabályi kereteit is.

A népgazdasági terveknek *jogi* szempontból is több fajtája különböztethető meg. Ez a differenciálódás egyfelől kifejezésre jut a népgazdasági tervek jóváhagyási rendjének szabályozásában, másrészt az egyes tervfajták tartalmi elemeinek jogszabályi rögzítésében. Az egyes tervfajták között azonban nemcsak különbségek állnak fenn, hanem azok ugyanakkor *rendszer* is alkotnak, amennyiben a hosszabb távú tervek általános irányelveket és megvalósítandó feladatokat tűznek ki a rövidebb távú tervek számára és ilyen módon meghatározzák a rövidebb távú tervek fő tartalmi elemeit. Ezért a különböző népgazdasági tervek rendszerének jogszabályi meghatározásánál egyaránt tekintettel kell lenni az egyes tervfajták konkrét rendeltetésére, a funkciójára és ebből adódóan a közöttük ténylegesen fennálló kapcsolatra, valamint eltérésekre is.

2. A népgazdaság tervezési rendszerével összefüggő jogi problémák vizsgálata kapcsán külön kérdésként merül fel a tervezési *hatáskörök* alakulása, a hatáskör tartalmának meghatározása. E helyen a tervezési hatáskörökkel két vonatkozásban, nevezetesen a *tervkészítés és a tervjóváhagyás* vonatkozásában kívánunk röviden foglalkozni.

Ha a kérdést a tervkészítés oldaláról közelítjük meg, általában megállapíthatjuk, hogy tervkészítési hatáskörrel alapvetően a tervező központ (Országos Tervhivatal), a tanácsok illetékes szervei és a vállalatok rendelkeznek. Emellett a népgazdasági tervek elkészítésében természetesen az érdekelt minisztériumok és országos hatáskörű szervek is résztvesznek. Az egyes minisztériumok, országos hatáskörű szervek népgazdasági terv kidolgozásában való részvételének, illetve közreműködésének módozatai ma még nem alakultak ki a kívánatos mértékben. A Tervhivatal és az érdekelt országos szervek közötti munkakapcsolat fejlesztéséhez hozzájárulást jelentene, ha az egyes

szervek, különösen az ágazati gazdasági minisztériumok ágazatuk sajátos szempontjait jogszabály által is biztosított keretek között érvényesíthetnék már a terv előkészítésének szakaszában. Egyébként az általuk készített fejlesztési programok tervezésben való fokozottabb részvételük tényét jelzik.

A tervezési hatáskör másik vetülete a *tervjóváhagyással* függ össze. A gazdaságirányítási rendszer reformja e vonatkozásban a korábbi helyzethez képest lényeges változásokhoz vezetett. A vállalati és a tanácsai terveket illetően általánosan az a szabály érvényesül, hogy a tervjóváhagyás joga a tervkészítő szervet illeti meg. Ettől jelentősen eltér a helyzet a népgazdasági szintű tervek vonatkozásában. Itt ugyanis a tervkészítés alanya és a tervjóváhagyási jogkörrel rendelkező szerv általában nem esik egybe. Emellett a tervjóváhagyó hatáskör helyesen az egyes tervfajtáktól függően különböző állami szerveket illet meg.

Jelenleg hazánkban a középtávú (5 éves) népgazdasági tervet az Országgyűlés, az éves népgazdasági tervet pedig a Kormány hagyja jóvá. Ezidőszerint jogunkban nincs szabályozva a hosszútávú (15 éves) terv jóváhagyásának rendje. E kérdés esetleges jogszabályi rendezése kapcsán több alternatív megoldás is számításba vehető: pl. *a)* elképzelhető olyan megoldás, hogy a hosszútávú terv nem kerül jogilag jóváhagyásra, hanem az Országgyűlés csupán megvitatja azt jóváhagyó, záró normatív aktus elfogadása nélkül; vagy *b)* a hosszútávú tervet az Országgyűlés határozatilag jóváhagyja. Anélkül, hogy e helyen a vonatkozó kérdés részleteinek vizsgálatába bocsátkoznánk, számunkra kétségtelennek látszik, hogy a tervjóváhagyó hatáskör jogi megfogalmazása jelentősen függ attól, hogy milyen mélységben, milyen részletesen és a középtávú terv tartalmi elemeire nézve mennyire irányadó módon lehet a hosszútávú terv célrendszerét meghatározni.

3. A népgazdaság tervezési rendszerének ma különösen időszerűvé vált kérdéskörén belül egyik legizgalmasabb probléma a népgazdasági terv *jogi természetének* megítélésével és *kötelező erejének* érvényesülésével függ össze. A kérdés-feltevés létjogosultsága mindenek előtt abból adódik, hogy a népgazdasági terv és a vállalati tervezés korábbi értelemben vett direkt kapcsolata feloldódott annak következtében, hogy a népgazdasági terv végrehajtás közvetlen, tervutasításos mechanizmusát alapjában véve a közvetett irányítási eszközökre és szabályokra épülő mechanizmus váltotta fel. A népgazdasági terv végrehajtásának mechanizmusában végbement változásra, valamint az önálló vállalati tervkészítésre és tervjóváhagyó jogkörre hivatkozással az irodalomban találkozhatunk olyan felfogással, amely a népgazdasági terv kötelező erejét illetően egészében véve negatív álláspontra helyezkedik és ilyen módon a népgazdasági tervnek csupán információs szerepét hangsúlyozza. Megítélésünk szerint a népgazdasági terv jogi természetét és kötelező erejét illetően kialakított ilyen álláspont nincs kellő mértékben tekintettel számos olyan, részben jogszabályban is rögzített szempontra, amelyet a népgazdasági

terv jogi természetének és kötelező erejének megítélésénél kétségtelenül számításba kell venni.

A gazdaságirányítás korábbi rendszerében funkcionáló népgazdasági tervek jogi megítélését illetően a jogirodalomban általános volt az a felfogás, mely szerint a népgazdasági tervnek jogi jellege van és kötelező erővel rendelkezik. A terv jogi jellegét különösen azzal indokolták, hogy *a)* a népgazdasági tervet a szocialista állam hatáskörrel rendelkező szervek személyében dolgozza ki és hagyja jóvá; *b)* a népgazdasági terv jogszabályok által előírt jogi formában kerül elfogadásra és kihirdetésre; *c)* a népgazdasági tervnek jogi szempontból kötelező ereje van; *d)* a népgazdasági terv végrehajtása nagyszámú konkrét jogviszony közvetítésével megy végbe; *e)* a tervfeladatok végrehajtását jogi szankeciók is biztosítják. Részletesebb indokolás nélkül is belátható, hogy a jelzett szempontok ma már nem minden vonatkozásban állnak fenn, ezért természetesen nem szolgálhatnak alapul a népgazdasági terv jogi természetének és kötelező erejének megítélésénél, bár számos közülük, mint pl. az, hogy a népgazdasági tervet a vonatkozó hatáskörrel rendelkező állami szervek hagyják jóvá stb., ma is érvényes.

Ha most már a népgazdasági terv — (s adott esetben elsősorban a közép-távú 5 éves népgazdsági tervről van szó) — jogi jellegét formai oldalról közelítjük meg, számunkra kétségtelennek tűnik, hogy a népgazdasági terv a mai viszonyok között is megőrizte jogi jellegét, amennyiben az 5 éves népgazdasági tervet az Országgyűlés törvény formájában hagyja jóvá és hirdeti ki. Ezen túlmenően azonban számos egyéb kérdés vár megválaszolásra.

A népgazdasági terv kötelező erejének vizsgálatánál a következő relációkat kell kiemelni: a népgazdasági terv kötelező ereje érvényesítésének problémája *a)* a gazdaságirányítási szervek (kormány, minisztériumok, bankok, stb.) *b)* a gazdálkodó szervezetek (vállalatok) relációjában. E megkülönböztetést indokolja, hogy a terv kötelező ereje a jelzett relációkban egymástól eltérő módon és mértékben realizálódik.

a) Mint erre már fentebb utaltunk, a népgazdasági terv, mint a gazdaságirányítás alapja, bázisa tartalmazza a gazdaságirányításra vonatkozó tartós, hosszabb távon érvényesülő irányítási eszközöket, módszereket és szabályozókat. Ez többek között azt jelenti, hogy az irányító, igazgatási szervek a konkrét szabályozók kialakítása és divatos szóval élve, „karbantartása” során a tervben meghatározott irányelvekből kötelesek kiindulni. Ebben az értelemben a terv a jelzett szerveket jogilag is kötelezi. Erre egyébként a tervezés rendjére vonatkozó G. B. határozat is utal, amikor leszögezi, hogy a népgazdasági terv „meghatározza a kormány, a minisztériumok, országos hatáskörű szervek és bankrendszer egységes és összehangolt kötelező irányát, a gazdaságirányítás alapjául szolgáló célokat, eszközöket és az eszközök alkalmazásának módját”.

b) Bonyolultabb a kérdés abban a tekintetben, vajon érvényesül-e, illetve milyen értelemben érvényesül a népgazdasági terv kötelező ereje a

gazdálkodó szervezetek (vállalatok) relációjában. Úgy tűnik, külön igazolás nélkül is belátható, hogy a tervlebontásos, tervutasításos rendszer megszűnése következtében a népgazdasági terv korábbi értelemben vett direkt kötelező erejéről a jelzett relációban már nem beszélhetünk; ebben, de csak ebben az értelemben lehet azt hangsúlyozni, hogy a népgazdasági terv a vállalatokat jogilag közvetlenül nem kötelezi. Azonban — véleményünk szerint — helytelen lenne a népgazdasági terv kötelező erejének érvényesülését a direkt módon való érvényesítésre és a tervutasításos mechanizmusra leszűkíteni. A népgazdasági terv kötelező erejének ennél általánosabb és szélesebb tartalma van. Ha ugyanis úgy tesszük fel a kérdést, vajon a vállalat elfogadhat-e, pontosabban realizálhat-e olyan tervet, ami a népgazdasági tervben foglalt célkitűzésnek vagy célkitűzéseknek ellentmond, vagy reálisan veszélyezteteti azok megvalósítását, akkor erre a kérdésre ma is nemmel kell válaszolnunk. Ebben — igaz, szélsőséges esetben — világosan érzékelhető, hogy a vállalati terv nem függetlenedhet el teljesen a népgazdasági tervtől, a törvény vagy más jogszabály formájában elfogadott népgazdasági terv nem maradhat csupán deklaráció. Ilyen esetben ugyanis az irányító szervnek joga van a vállalatot közvetlenül is utasítani, feltéve, hogy az elérni kívánt cél a szabályozó rendszer megfelelő alakításával nem érhető el. Ilyen utasítás kiadására adott esetben mind a 11/1967. évi vállalati jogszabály, mind pedig az 1970. évi II., a népgazdaság negyedik ötéves tervéről szóló törvény vonatkozó rendelkezései is jogalapot biztosítottak. Emellett tekintettel kell lenni arra is, hogy a vállalatoknak terveik elkészítésénél a népgazdasági tervben meghatározott célkitűzésekből kell kiindulni. Legalábbis erre látszik utalni a már idézett, a tervezésről szóló G. B. határozat azon rendelkezése, mely szerint „a vállalatok a népgazdasági tervben foglalt célok . . . figyelembevételével . . . határozzák meg terveiket”.⁵ Tehát a népgazdasági tervnek mint törvénynek ebben az értelemben a vállalatok relációjában is van kötelező ereje.

Engedjék meg, hogy a továbbiakban a népgazdaság tervezési rendszerének jogszabályi rendezése, egyben elvi szempontból is figyelemreméltó néhány kérdésre külön is kitérjek.

1. Már korábban jeleztük, hogy társadalmunk fejlődésének mai szakaszán a népgazdasági tervek mellett egyre fokozódó szerep jut a bizonyos fokig önállósodott műszaki — fejlesztési, tudományos kutatási, ún. társadalmi stb. terveknek. Kérdés, hogyan határozható meg e tervfajták, valamint a népgazdasági terv egymáshoz való viszonya és kapcsolata. Amikor ezt a kérdést vizsgáljuk, abból indulunk ki, hogy jelenlegi viszonyaink között a népgazdasági terv a társadalom fejlődésének *legátfogóbb* terve. Ebből adódik, hogy a jelzett tervfajták legáltalánosabb elemei vagy legalábbis gazdasági vonatkozásai — bár különböző mértékben — de mégis jelentkeznek, ill. megfogalmazásra

⁵ 22/1967. (VI. 7.) G.B. határozat a népgazdasági tervezés új rendjéről.

kerülnek magában a népgazdasági tervben is. Másfelől viszont az is megállapítható, hogy ma még lényegében véve nem haladtuk meg a népgazdasági tervek gazdaságcentrikus jellegét. A tervezésnek, mint a társadalmi tevékenység egy meghatározott szférája szerepének növekedése a jövőt illetően indokoltá teheti átfogó jellegű, integrált *társadalmi-gazdasági* terv kialakítását.⁶ E célkitűzés realizálása egyfelől szükségessé teszi a népgazdasági terv kifejezetten gazdaságcentrikus jellegének fokozatos meghaladását és ezzel egyidejűleg társadalmi-politikai vonatkozásainak kibontakoztatását, illetve erősítését, másrészt e folyamat eredményeként létrejött ún. társadalmi-gazdasági terv integráló szerepének fokozását, anélkül azonban, hogy a jelzett tervfajták bizonyos önállóságát megszüntetné.

2. A népgazdasági tervezés esetleges új szabályozása kapcsán felmerülhet az a kérdés is, hogy milyen szinten, mennyire részletesen kell a vonatkozó viszonyokat szabályozni. Úgy gondoljuk, nem kell különösebben indokolni — s ezzel lényegében mindenki egyetért —, hogy a népgazdaság tervezési rendszeréről szóló jogszabálynak *átfogó* jellegű, *törvényi* szintű jogszabálynak kell lennie. Többféle lehetőség is számításba vehető viszont abban a tekintetben, vajon elegendő-e egy kerettörvényt alkotni, vagy pedig végrehajtási jogszabályok kibocsátása is szükséges. Megítélésünk szerint a szabályozandó társadalmi viszonyok jellege nem teszi indokoltá, hogy a tervezésről szóló törvény elfogadását követően részletező végrehajtási jogszabályok is kiadásra kerüljenek.

3. A népgazdasági tervezés szabályozásával összefüggő kérdések áttekintése során röviden utalnunk kell a szocialista gazdasági integrációnak a nemzetgazdaságok tervezésére gyakorolt hatására.

A KGST országok gazdasági együttműködésének eddigi fejlődése során a közös tervező tevékenységnek több formája is kialakult.⁷ A közös tervező tevékenység egyfelől, az együttműködés tervszerű szervezésének módszereként fogható fel a gazdasági élet olyan szféráit illetően, mint a termelés (nemzetközi szakosodás, termelési kooperáció) beruházás, forgalom (külkereskedelem), a tudományos kutatás (kooperáció és specializálódás), szolgáltatás; másrészt a közös tervező tevékenység az érdekelt szocialista országok gazdasági érdek-egyeztetésének is egyik alapvető eszköze.

Ami a tervezés területén való együttműködés formáit illeti, külön is ki kell emelni *a)* a gazdasági és a műszaki-tudományos prognózisok kidolgozása területén való együttműködést; *b)* a hosszabb és közép távú tervek koordinációját; *c)* egyes ipari ágazatok és termelési szférák együttes, közös tervezését. E folyamat az integráció kiszélesedésével és elmélyítésével párhuzamosan jövőben feltehetően jelentős mértékben erősödni fog. Minderre tekin-

⁶ Kovács Géza: i. m. 55. p.

⁷ Ld. erről részletesebben „A távlati tervezés a KGST tagországaiban”. Izd. „Ekonomika”, Moszkva, 1970.

tettel indokoltnak látszik, hogy a nemzeti népgazdasági tervekről szóló jogszabály a tervezés területén való együttműködésről, a tervek koordinálásáról, valamint az együttműködés formáiról és módszereiről külön is rendelkezzen.

HARMATHY ATTILA: A GAZDASÁGI SZABÁLYOZÓK ÉS A SZERZŐDÉSEK RENDSZERE

Bevezetésként azt szeretnénk megjegyezni, hogy a tárgyalásra kiválasztott témák nagyon kevésbé kidolgozottak; ennek megfelelően nem is lehet célunk valamilyen többé-kevésbé véglegesnek tekinthető álláspont kifejtése: inkább arra törekszünk, hogy a figyelmet ráirányítsuk olyan problémákra, amelyek nézetünk szerint jelentősek, további tanulmányozást igényelnek. A következőkben három ilyen kérdéssel foglalkozunk: *a)* a szerződések új szerepével, közelebbről az ún. igazgatási szerződésekkel, *b)* a bankhitellel, *c)* a terv kötelező jellegével.

I.

A szerződések új szerepe

1. Közismert tény az, hogy a gazdaságirányítási rendszer reformjának következtében megváltozott a szerződések szerepe is, ma sokkal nagyobb jelentőséggel rendelkeznek, mint a reform előtt. Az is ismeretes, hogy a népgazdasági terv és a szerződések viszonya megváltozott; ennek a változásnak az eredményeként pedig legalábbis kétségesse vált a Polgári Törvénykönyvben jelenleg is szereplő tervszerződések kategóriájának a sorsa. Korábban a tervszerződések jellemző vonása volt az igazgatási természetű elemek nagy szerepe, ma ezek az elemek a tervszerződések területén általában visszaszorultak. Nem ezekkel a jelenségekkel szeretnénk azonban foglalkozni, hiszen ezeket a jogirodalom már elég részletesen tárgyalta. A változásoknak más érdekes hatásai is vannak. Olyan új szerződési formák jelennek meg, amelyek korábban vagy egyáltalán nem léteztek, vagy nem rendelkeztek komoly súllyal. Ezek az utóbbi időben mind sűrűbben megjelenő szerződési alakzatok nemcsak egyre gyakoribb jelentkezésükkel hívják magukra a figyelmet, hanem jelentőségükkel is és a jövőben mind számuknak, mind fontosságuknak további növekedésére lehet számítani. Ezek a szerződések többnyire vegyesen tartalmaznak polgári jogi és államigazgatási jogi természetű elemeket. Nem ugyanolyan jellegű szerződésekről van azonban szó, mint korábban a tervszerződések esetében volt, ahol mellérendelt pozícióban levő felek tervkötelezettségektől átítatott megállapodásai jelentkeztek, hanem államigazgatási szervezeteknek vállalatokkal létrehozott megegyezéseiről, amelyeknél az igazgatási elemek abból erednek,

hogy az államigazgatási szerv hatáskörében eljárva cselekszik, csak a célt nem az államigazgatásban szokásos formák alkalmazásával kívánja elérni, hanem megállapodások kötésével. Ez a szerződések új szerepét jelenti.

2. Milyen esetekben lehet a megállapodások jelzett formáival találkozni? Két fő területet lehet megkülönböztetni. Az egyik esetkör tanácsai szervek szerződési képezik. A tanácsai szervek a területi koordinációs munka során felhasználnak olyan munkamódszereket is, hogy bizonyos feltételek mellett a vállalatok részéről járó anyagi kötelezettségeket teljes egészében elengednek, vagy csökkentenek, bizonyos célokhoz pénzübeli támogatást nyújtanak, vállalatokkal közös beruházást végeznek. A magyar jogirodalomban Ádám Antal foglalkozott a tanácsai szervek munkájában alkalmazott szerződési formák kérdéseivel, ennek keretében az említett megállapodásfajtákkal is és szorgalmazta ezeknek a sajátos viszonyoknak megfelelő jogi szabályozását.

Az esetek egy másik csoportjában nem a tanácsok, hanem az országos hatáskörű szervek kötnek megállapodást vállalatokkal, nyújtanak valamilyen kedvezményt abban az esetben, ha a vállalat bizonyos feltételeknek eleget tesz. Ilyen jellegű megállapodásra tudomásunk szerint az építő- és építőanyagiparban gyakran kerül sor. Ebben az ágazatban 1970-ben 200 millió Ft állami támogatást nyújtottak azoknak a vállalatoknak, amelyeket pályázatok alapján választottak ki: a juttatást a vállalatok úgy kapták meg, hogy ha bizonyos feltételeket (általában meghatározott időre történő kapacitásnövelést, nem valószínű, akkor a támogatás összegét teljes egészében vagy részben vissza kell fizetniük. Hasonló esetekkel más minisztériumoknál is lehet találkozni; a szerződések alkalmazása döntően a műszaki fejlesztés, kutatás körébe esik. (Az Országos Fejlesztési Bizottságnak pedig ezen a területen kiterjedt szerződéses kapcsolatai vannak.)

Ebben a második esetcsoportban várható különösen a megállapodások alkalmazásának elterjedése annak révén, hogy az állami támogatások (legalábbis egy részének) nyújtása új formákban történik meg. E feltételezésünk megmagyarázásának céljából érdemes egy pillantást vetni a jelenség hátterére.

A népgazdaság egész területét figyelembe véve az állami támogatások összege igen magas. Ennek jelzésül szolgálhat az a tény, hogy a támogatások összege 1968-ban elérte a 40 milliárd Ft-ot, ami az egész népgazdaságban keletkezett nyereség 60%-át tette ki. Ezt követően a támogatások bizonyos fokig csökkentek, de alapvető változás nem következett be. Az állami támogatásoknak azonban nemcsak az összege gondolkodtatásra készítő, hanem jellege is. Egyes közgazdászok kifejezett álláspontja szerint a támogatási rendszer döntően védekező jellegűnek tekinthető, automatikusan egyenlít ki bizonyos nem kívánt hatásokat. Más megfogalmazásban a támogatási rendszernek általában nincs olyan szerepe, hogy a népgazdaság struktúrájának alakításában lényeges szerepet játszó ágazatok fejlődését előmozdítsa, ahol pedig összefüggésben áll fejlesztési célok megvalósításával, ott hatékonysági

követelményekkel nem kapcsolódik össze, hanem automatikusan minden üzem megkapja a juttatást. Nem lehet csodálni ilyen körülmények között, hogy felmerült az állami támogatások rendszerének módosítása. Ehhez egyébként az elmondottakon kívül még más tényezők is hozzájárultak. Ilyen befolyásoló szerepet játszik az a felismerés, hogy a vállalati beruházásoknak bank-hitelek útján történő befolyásolása nem éri el a kívánt hatásfokot. Ennek egyik megnyilvánulása az, hogy több preferált hitelcél iránt nincs, vagy csak igen mérsékelt érdeklődés. Ez pedig súlyos jelenség, hiszen ez a gazdasági életünkben megtalálható negatív vonás a tervkonceptió lényeges eleméhez, a fejlesztési politikához kapcsolódik, jelentősége pedig növekszik, mert az ötéves terv során nő a vállalati beruházások aránya, fokozódik tehát az állami befolyásolás hatékonysága iránti igény.

Nyilván mindez közrehatott abban, hogy a negyedik ötéves tervvel kapcsolatos intézkedésekről szóló kormányhatározat a múlt évben előírta a termelési támogatásoknak olyan alakítását, hogy ezek a fejlődés várható jövőbeni és jelenbeni hatékonyságának eszközei legyenek. Ez az elgondolás a negyedik ötéves tervről szóló törvényben is megjelenik. A törvény a gazdasági szabályozó rendszerrel foglalkozó részében megszabja a pénzügyi politika irányelveit is. Ennek keretében kimondja azt, hogy a terv célkitűzéseinek megvalósítása érdekében a vállalati beruházásokhoz állami támogatást lehet nyújtani; a támogatás különböző formái közül megemlíti az adókedvezmény, az amortizáció átlagosnál nagyobb mértékű visszahagyása, a költségvetési juttatás, a fejlesztési kölcsön. A fejlesztési kölcsön kivételével olyan formákról van tehát szó, mint amelyeket az előzőekben említettünk a szerződések felhasználásának új eseteiként. Ezek szerint viszont nagyon meg kell, hogy növekedjék a központi szervek olyan megállapodásainak száma, amely megállapodásokban valamilyen állami támogatást nyújtanak adókedvezmény, költségvetési juttatás stb. formájában, de ezt a kedvezményt ahhoz a feltételhez kötik, hogy a vállalatok valamilyen feladatot (például beruházást) végezzenek és azzal meghatározott eredményt érjenek el, mert ellenkező esetben a kedvezményt megvonják. Ugyanez a helyzet forog fenn egyébként a megállapodásoknak abban a csoportjában, amelyet korábban elsőként említettünk, és ahol a tanácsi szervek kötik a megállapodást.

3. Milyen problémák merülnek fel ezekkel a megállapodásokkal kapcsolatban? A jelenlegi gyakorlatban a jogi oldal teljesen tisztázatlannak tekinthető. Ez a tisztázatlanság a legalapvetőbb kérdésekre is kiterjed. Nem világos például ma még, hogy ezeket a megállapodásokat a polgári jogi szerződések körébe lehet-e sorolni, vagy az államigazgatási jog területére tartoznak, vagy vegyes jellegű, részben polgári jogi, részben igazgatási jogi természetű szerződésekről van szó. A téma kidolgozatlanságának komoly következményei lehetnek, a megállapodások hatékonyságát veszélyeztethetik vagy legalábbis csökkenthetik. Nem világos, hogy a feleknek milyen jogai és kötelezettségei vannak a megállapodásokban.

podások alapján (nyilvánvalóan előre a megállapodás szövegében nem tisztáznak minden részletkérdést), *milyen következmények fűződnek ahhoz, ha a vállalat nem tesz eleget vagy csak részben tesz eleget a feltételeknek, van-e lehetőség az igazgatási szerv esetleges kötelezettség-szegése miatt valamilyen fórumhoz fordulni.* Mindezek a kérdések következményei az alapprobléma megoldatlanságának.

A nehézséget az jelenti, hogy ezeknél a szerződéseknél az egyik fél állam-igazgatási szerv, amely hatáskörében jár el, és legalábbis kérdéses a felek egyenjóságú és mellérendeltségének megvalósulása, másrészt legalábbis vitatható az, hogy a szolgáltatások az árúviszonyok körébe tartoznak-e. A gyakorlat ma még semmiképpen sem tekinthető elég kialakultnak ahhoz, hogy megnyugtatóan támaszkodni lehetne az egyes szerződésekből kirajzolódó vonásokra és így lehessen következtetésekhez eljutni, valamiféle átfogó jogi szabályozást nyújtani. Inkább arra lenne szükség, hogy a kibontakozóban levő gyakorlat kapjon segítséget, iránymutatást a legalább munkahipotézisként kidolgozott elvekből és később a gyakorlati tapasztalatok ellenőrzése alapján kerülhetne sor az elvek revíziójára és ha szükséges, jogszabályalkotásra.

4. E hipotézisszerű alapelvek körvonalainak megrajzolásánál segítséget jelenthet az, hogy nemcsak nálunk jelentkezik a vázolt probléma, hanem más országokban is foglalkoznak ennek a kérdésnek a megoldásával. A szocialista országokban a téma jelentkezése szoros összefüggésben áll a gazdasági reformmal. Valamennyi szocialista országban megfigyelhető a terv és a szerződések kapcsolatának megváltozása, a szerződések újszerű szerepének kibontakozása. Részben az állami élet fejlődésével, részben a gazdasági reformmal összefüggésben merült fel a tanácsok önállóságának növekedése, az egyes területeken működő szervek, szervezetek tanácsi koordinációjának fokozódó jelentősége. Ebben a körben találkozhatunk olyan megállapodásokkal, mint amelyekről az előzőekben említést tettünk. Tudomásunk szerint az NDK-ban haladtak legmesszebbre ennek a témának a tanulmányozásával, sőt itt már a kérdés egy részére vonatkozó jogszabályalkotásra is sor került. Ennek a jogszabálynak a jellegzetességeként az tűnik fel, hogy igyekszik az állami vállalatok közötti szerződések szankcióit ezen a területen is alkalmazni, viták esetére biztosítva a döntőbizottság hatáskörét. Meg kell jegyezni, hogy vannak olyan elképzelések, amelyek szerint ezek a szerződések önálló ún. kommunales Vertragssystem-et képeznek az anyag gazdagodásával.

A kapitalista országokban is felmerül az igazgatási szervek szerződéseinek témája, sőt ott általában sűrűbben, mert ha az állam a magánvállalkozásra befolyást akar gyakorolni a termelő állami vállalatok hiányában — gyakran kénytelen szerződő partnerként megjelenni. A különböző országok eltérő megoldásokat kerestek. Franciaországban — összefüggésben az igazgatási bíráskodás és az igazgatási jog fejlődésével — kialakult az igazgatási szerződés átfogó kategóriája, amelynek ma már sokféle formáját ismerik. Ezek a szerző-

dések az igazgatási jog kereteibe illeszkednek be, egyes típusokra van is külön szabályozás, vannak a bírói gyakorlatban kialakult jogelvek, s ezek durván azzal jellemezhetők, hogy számos speciális elemet fűznek a polgári jogi szerződésekhez, mert bizonyos sajátos elemektől eltekintve a Code civil rendelkezései kerülnek itt is alkalmazásra. Az angolszász országokban ismét csak az igazgatási jog sajátos fejlődésével áll összhangban a szerződések alakulása, csak itt ellenkező irányú volt a mozgás: az igazgatási szervek szerződéseit teljesen azonos jellegűnek tekintették az egyéb szerződésekkel, az általános — ha lehet ezt ezeknél az országoknál mondani — polgári jogi szerződési szabályok érvényesültek, de anélkül, hogy ebből elméleti következtetést vontak volna le, az államigazgatási szerv személyével jelentős eltérések szükségszerűen jelentkeztek (az államigazgatási szerv nem teljesen azonos pozícióban van, mint a magán-személyek). Az *NSZK-ban* részben bizonyos körben elismernek a francia jogra emlékeztető igazgatási szerződést, részben — a szubvenciók körében — *két fázisra bontással kívánják a nehézséget megoldani és megkülönböztetnek egy igazgatási jog körébe tartozó döntési szakaszt, valamint egy döntést megvalósító polgári jogi szakaszt.*

A most elmondottak természetesen nem összehasonlító jogi elemzés igényével lépnek fel, csak annak jelzésére szolgálnak, hogy többféle megközelítési mód lehetséges; a megoldás függvénye a társadalmi-gazdasági rendszernek, a gazdaságirányítás módszereinek, a jogfejlődés történeti sajátosságainak.

Az útkeresés egyébként már nálunk is felfedezhető, bár egyes területeken ez csak csíráként jelentkezik. Így az államigazgatási szerződés gondolalatát fejtette ki Ádám Antal a tanácsi szervek szerződéseinek tekintetében. Irodalmi kifejezést még nem kapott ugyan, de van egy olyan felfogás, amely *a folyamat kettébontásának módszerével való operálást megfelelő megoldásnak látja: és például az állami támogatás megadásának szakaszait az államigazgatási jogba, a döntés alapján a bankok által kötendő szerződést pedig a polgári jogba sorolná.* Bár más megfontolások alapján, de ez utóbb említett elgondolással azonos eredményre vezet az a PM rendelet, amely szerint a tanácsi szervek maguk nem vehetnek részt gazdasági társulásokban, hanem a szükséges pénzüsszeget valamelyik vállalatuknak adják át és az válik a társulás tagjává. Vannak továbbá olyan jogszabályi rendelkezések is, amelyek beszélnek az igazgatási szervek szerződéseiről, de nem foglalnak állást a következmények tekintetében, sem az államigazgatási joghoz, sem a polgári joghoz való tartozásuk sem állapítható meg egyértelműen (ennek példaként említenénk meg a bölcsődék, napköziotthonok közös létesítéséről és fenntartásáról szóló rendeletet).

5. Az előzőekben vázolt problémák súlyos volta nyilvánvalóvá teszi azt, hogy egy előadás nem nyújthatja a megoldást ezeknél a még csak kibontakozóban levő jelenségeknél. Csak hosszabb tanulmányozás után lehet eljutni megalapozottnak tekinthető elméleti megoldáshoz. Feltételezésként azonban már ma az elmondható, hogy az állami szervek részéről történő olyan juttatások

esetében, ahol az állami szerv fölérendeltségi alapon járhatna el, de az alárendelttel való megállapodás formáját választja és aszerint a kedvezményben részesülő a juttatás ellentételeként meghatározott magatartást köteles kifejteni, *sem tisztán polgári jogi, sem tisztán igazgatási jogi jelenségről nem beszélhetünk*. Meg kell keresni azt, hogy mennyiben lehet az egyik vagy másik területre tartozó elemeket dominánsnak tekinteni, milyen részkérdésekre melyik jogág szabályainak alkalmazása látszik a legmegfelelőbbnek. A döntés erősen függ a gazdaságpolitikai elgondolásoktól is. A különböző országokban érvényesülő megoldások eredménye azt látszik tükrözni, hogy az eredmény nagy általánosítással: a szerződések szabályainak alkalmazása, jelentős korrekciókkal. Az adott viszonyok felületes ismerete alapján is arra a feltételezésre lehet jutni, hogy a megoldásra váró kérdések túlnyomó része *vagyonni természetű*, amelyeknél az egyenjogúság és mellérendeltség viszonyaira szabott *polgári jogi eszközök megfelelően alkalmazhatóak*. Eszerint a polgári jogi szerződések jelentenék az alapot. A legfontosabb kiegészítés úgy tűnik számunkra a szerződésekkel járó kötöttség *oldásában keresendő*: az igazgatási szervek a népgazdasági érdekekre tekintettel bizonyos esetekben a megállapodástól eltérően jogosultak eljárni. Ez az eltérés nyilván csak a szükséges esetekben fordul elő, s ilyenektől eltekintve a vállalatok számára biztonságot is jelent a megállapodásos forma; megjegyezzük, hogy a szerződés formájában tett ígéretetek — a tapasztalatok szerint — a bizonyosfokú ünnepélyesség révén inkább ösztönöznek a megtartásra még akkor is, *ha jogi kikényszerítés lehetősége nem állna fenn*. Mindezekre tekintettel ez a szerződéses megoldás beilleszkedik az irányítás új rendszerének egészébe, a rugalmasabb módszerek alkalmazásának vonalába. Ugyancsak ezekre tekintettel *kevésbé látszik megfelelőnek általános megoldásként a két szakaszra bontásos megoldás*, ahol a döntő szerv után bekapcsolódik egy végrehajtó, szerződéskötő szerv; ilyen módon az igazgatási és polgári jogi elemek keveredéséből adódó nehézségek nem szűnnek meg, a helyzet nem lesz világosabb, hanem komplikáltabb. (Természetesen más a helyzet akkor, ha bizonyos területen az állami támogatás általános irányelveit meg lehet határozni, mert ilyen esetekben célszerű a hitelezéshez hasonló megoldás követése, ahol a hitelpolitikai irányelveket a Kormány határozza meg, és ennek alapján a bank köt szerződést.)

II.

Bankhitel

1. Ismét általánosan ismert megállapítással kell kezdenünk: a gazdasági reform jellegzetessége az, hogy az elérni kívánt célokat általában nem a termelést és az elosztást közvetlenül érintő eszközökkel akarja megvalósítani, hanem közvetett szabályozók, döntően a pénzügyi politika, a hitelpolitika

körébe tartozó eszközök alkalmazása útján. Ilyen körülmények között nyilvánvaló, hogy a gazdaságirányítási rendszer változásának következtében nagymértékben megnőtt és a továbbiakban még növekszik a bankhitelek szerepe és jelentősége. A gazdasági életben beálló változás a jogirodalomban nagyon kevésbé tükröződik, Meznerics Iván tanulmányainak kivételével alig található a témával foglalkozó irodalmi megnyilatkozás, a magasszintű jogszabályi rendezés a kialakult helyzetre nincs tekintettel, (ezért a gyakorlat — azt lehet mondani — tulajdonképpen alig veszi figyelembe a Ptk. vonatkozó szakaszait) az új megoldások elméleti alapjai tudomásunk szerint még nem nagyon bontakoztak ki.

A bankhitelekkel kapcsolatban felmerülő számos probléma közül két olyan kérdést vetünk fel a következőkben, amelyek általános jellegűek és úgy véljük, a leglényegesebbek közé tartoznak. A két kérdés közül az egyik a hitelfeltételek stabilitása, a szerződések létrejöttét követően megjelenő szabályok hatálya, a másik a bank szerepe a hitel- és kölcsönszerződésekben.

2. Az első kérdés megválaszolása első látszatra nagyon egyszerű: a hitelfeltételeknek stabilaknak kell lenniük, mert csak így lehet a vállalatok tervszerű tevékenységéről beszélni, a vállalatok magatartására befolyást gyakorolni és a népgazdaságilag kívánatos célok elérésére ösztönözni. A probléma főleg a hosszú időtartamra létrejövő ún. hitelszerződéseknel vetődhet fel, ahol a bank arra vállal kötelezettséget, hogy későbbi időpontban meghatározott feltételek esetén kölcsönt nyújt. Ezeknek a hosszúlejáratú hiteleknek a feltételeire nem gyakorolhatnak tehát hatást a hitelpolitika folyamatos változásai. Ezek a változások csak azt idézik elő, hogy a rövid időtartamra létrejövő szerződések időről-időre más-más feltételek mellett jönnek létre. Végeredményben tehát a már megkötött szerződésekre az új jogszabályok hatálya nem terjedhet ki.

Ez a felfogás tekintélyes közgazdász szerzőknél is megfogalmazást nyert és általánosságban helyesnek is kell tekinteni, de kérdéses, hogy mennyiben lehet megvalósítani. Közismert tény az, hogy Magyarországon jelenleg erős feszültség érezhető a beruházási piacon és lényeges változás rövid idő alatt nem is várható. A gazdasági vezetés többoldalról is lépéseket tesz a gazdasági egyensúly megteremtése és fenntartása érdekében. Így egyrészt az építőipar kapacitásának növelésével fokozza a kínálatot, másrészt igen szigorú hitelpolitikával (és más pénzügyi eszközök igénybevételeivel) csökkenti a beruházásokra fordítható pénzmennyiséget, azaz visszafogja a keresletet. Az 1968-ban és az 1970-ben kibocsátott hitelpolitikai irányelvek a hitelszigorítás újabb és újabb jeleit mutatják. Megemlítendő az is, hogy míg 1968-ban a hosszúlejáratú hitelek 60%-át fordították preferált célokra, 1969-ben és 1970-ben csak preferált célra nyújtottak hosszúlejáratú hitelt. A hosszúlejáratú hitelszerződések tehát szinte egytől-egyig olyan célokat szolgálnak, amelyeket

fontosságuk, a népgazdasági terv szempontjából jelentkező szerepük miatt külön támogatásra érdemesnek talál a gazdasági vezetés.

Mi az akkor, ami problémát okozhat ezeknél a hosszú időtartamra szóló szerződéseknél? Nehézséget jelenthet az, hogy a hosszú ideig tartó beruházások megvalósítása során előre nem látható események következnek be: szélső esetben előfordulhat pl. az alkalmazni kívánt technológia elavulása, de sokkal gyakoribban felmerülhet természeti csapás vagy egyéb olyan körülmény bekövetkezése, amely miatt a fejlesztésre fordítandó pénzösszeg a népgazdaság egyensúlyát veszélyeztetné, és ezért a beruházások megvalósítását legalábbis lassítani kell, egyeseket esetleg le kell állítani. Ezek a döntések természetesen kihatnak a szerződésekre. Nemcsak ilyen súlyos esetekben merül fel azonban az igény a hitelfeltételek módosítására, hanem kisebb egyensúlyi problémáknál is. Előzőleg említettük azt, hogy a hitelpolitikai irányelvek mind szigorúbb feltételeket szabnak meg. A hitelpolitikai irányelvekről szóló 1970. évi kormányhatározat világosan kimondja azt, hogy a korábban megkötött szerződésekre nem terjed ki. Az 1968. decemberi kormányhatározat azonban csak a megkötött kölcsönszerződésekre nem terjesztette ki a szigorító rendelkezések hatályát, a hitelszerződésekről nem tesz említést és a bankgyakorlatban ennek alapján a korábbi hitelszerződések a határozatnak megfelelően módosultak (l. a 403/1969 P. K. 11.) MNB-MBB-OTP együttes tájékoztató 35. pontjában foglaltakat). Az elmondottakkal azt szerettük volna jelezni, hogy a hosszúlejáratú hitelszerződések tartalmának utólagos jogszabályi megváltoztatása korántsem olyan egyértelműen kizárt, mint az első pillanatra feltételezhető.

A hitelfeltételek változásának visszaható hatálya egyébként nem példa nélkül álló. A Polgári Törvénykönyv külön rendelkezéseket fogalmazott meg arra az esetre, ha a hatósági ár megváltozik a szerződéskötést követően, s eszerint az új hatósági árat kell alkalmazni. Ugyanez a téma felmerül az árszabályozásról szóló kormányrendeletben. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár a hivatkozott jogszabályok az új árszabályok alkalmazását írják elő, lehetővé teszik azt, hogy a változás miatt a szerződést felbontsák. A gazdasági szabályozókra vonatkozó jogszabályoknak a már megkötött szerződésekre való kihatása nem új jelenség és nem is csak magyar specialitás, csupán egyik problémájaként jelentkezik annak, hogy az állam a gazdasági életbe beavatkozik. (Csak utalunk rá, hogy egyesek a szerződésfogalom krízisének egyik megnyilvánulásaként tárgyalják a visszaható hatályú jogszabályok előfordulását, mert ezek révén a szerződés olyan helyzetű válik, amelyet a felek ugyan önként hoznak létre, de amelyek tartalmát jogszabályok utólag szabják meg.)

Azt láthatjuk tehát, hogy egymással ellentétes követelmények érvényesülnek: egyrészt vannak olyan esetek, amelyekben szükség van az állam azonnali beavatkozására gazdasági folyamatok megváltoztatása érdekében és ez

a már megkötött szerződések tartalmát is szükségszerűen érinti, másrészt a gazdasági szabályozóknak hosszabb ideig állandóaknak kell lenniök, mert ellenkező esetben nem lehet abban reménykedni, hogy a kívánt hatást elérik. Az általános elvnek nézetünk szerint annak kellene lenni, hogy a megkötött hitelszerződésekre a később kibocsátott jogszabályok hatálya ne terjedjen ki. Ellenkező megoldásra csak kivételesen kerüljön sor, akkor, ha rendkívüli körülmények ezt elengedhetetlenné teszik. Még ezekben a rendkívüli esetekben is gondoskodni kellene azonban arról, hogy a változtatás miatt fellépő káros következményeket a vállalatoknál csökkenteni lehessen.

A visszaható hatályú rendelkezéseknél figyelemmel kell lenni egyébként arra is, hogy milyen feltételre vonatkoznának ezek a rendelkezések. Ezzel kapcsolatban csak két tartalmi elemre teszünk utalást: a hitellel támogatott beruházáshoz megkívánt saját pénzüsszegre egyrészt, a kamat mértékére másrészt. Több szempontból is hatásos eszköz lehet annak feltétlenül kikötése, hogy a beruházás megvalósításához szükséges pénzüsszeg bizonyos %-át a hitelt kérő beruházó saját eszközeiből fedezze. (A hatások közül megemlítjük a hitelpiacon jelentkező kereslet csökkentését és a vállalati pénzek lekötését; mindkettő lényeges lehet pénzügyi egyensúlyhiány esetén.) Kérdéses azonban, hogy mennyiben lehet ezt a hatásos eszközt alkalmazni a már korábban megkötött szerződésekre. Alkalmazásuk a vállalatok pénzügyi elképzeléseinek teljes felborítását jelenti és különösen a nagyobb költségekkel járó beruházásoknál még az sem bizonyos, hogy egyáltalán megvalósítható-e. Ez pedig azt jelenti, hogy mivel a megkezdett beruházások befejezése általában népgazdasági érdek, ezért a saját hozzájárulást megkívánó szabály alól kivételeket kell tenni. Ha pedig nem tesznek kivételt, előfordulhat az, hogy a vállalat forgóeszközként hasznosítani kívánt pénzt fektet a beruházásba és a forgóalap-hiány fedezésére kér hitelt; már pedig a forgóeszközhitelknél a befolyásolás lehetősége kisebb, a már meglevő termelési folyamatok finanszírozását a bank nehezen tagadhatja meg. A pénzügyi egyensúlyhiány miatt bevezetett részleges saját finanszírozás kötelezettségének a korábban megkötött szerződésekre való kiterjesztése helyett célszerűbbnek látszik ezért bizonyos beruházások megvalósítási folyamatának lassítása, az adott időszakra előírt kölcson-összeg csökkentése. Az így a vállalatokra háruló káros következmények legalább egy részét pedig a kamatteher megfelelő rendezésével csökkenteni lehet (a vállalat ne fizessen több kamatot azért, mert a kölcsönök visszafizetésére népgazdasági érdekek miatt később kerülhet sor). Ami a hitelezés említett másik lényeges feltételét, a kamatlábat illeti, ott ugyancsak azt tartanánk helyesebbnek, ha a kölcsön kamatlábjának emelése nem hatna ki a korábban létrejött szerződésekre. Ezzel kapcsolatban utalunk arra, hogy a kamat — közgazdászok megállapítása szerint — szelektáló funkcióját a modern gazdaság-irányítás körülményei között csak kismértékben tölti be. A felemelt kamatláb visszatartó hatást nem gyakorolhat a már folyamatban levő beruházásnál,

s így csak váratlan terheket, a vállalati pénzügyi egyensúly megingását idézheti elő, az ezzel szemben jelentkező népgazdasági előny pedig legalábbis kétséges.

Az elmondottakkal arra szerettük volna a figyelmet felhívni, hogy a gazdasági szabályozó stabilitásával és változásaival összefüggésben a szerződések területén is súlyos problémák jelentkeznek; ha gazdasági egyensúlyzavarok időnként módosításokat tesznek szükségessé, ezeknek esetleg hatást kell gyakorolniuk a korábban megkötött szerződésekre is, de alapos tanulmányozást igényel minden ilyen esetben az, hogy megfelelő megoldást nyújt-e az új rendelkezéseknek a már létező és a még később létrehozandó szerződésekre azonos módon történő alkalmazása vagy pedig célszerűbb a korábban megkötött szerződéseknél kiváltandó hatást más eszközökkel, külön szabályozás útján elérni.

3. Az egész hitelrendszer szempontjából nagyon fontos kérdés az, hogy milyen szerepet tölt be a bank. A korábbi gazdaságirányítási rendszerben nem volt kétséges az, hogy a bank igazgatási tevékenységet is ellát és a vállalatokhoz viszonyítva nemcsak mellérendelt pozíciókkal rendelkezik. *A gazdasági reform bevezetése óta erős hangsúlyt kapott az, hogy a bank szerződéseiből eltűntek a korábbi igazgatási elemek.* A polgári jogi jellegű elemek súlyának megnövekedése valóban megállapítható. Emellett azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni a banknak azt a szerepét sem, amellyel a pénzügyi és hitelpolitika megvalósításában rendelkezik és amely polgári joginak semmiképpen sem minősíthető. Ennek a szerepnek pedig jelenleg is megfigyelhetjük a hatásait a bankszerződéseknél.

Úgy véljük, hogy nem tisztázott a banknak igazgatási szervként való tevékenykedése, s ez különösen a szerződések területén érzékelhető. Mindennek példaként szeretnénk hivatkozni a banknak — bár szerződésekben kikötött — olyan jogosultságára, hogy a hitelszerződés feltételeitől a bank eltérhet és csökkentheti az előírt kölcsonkeret mértékét, ha a vállalatnak a tervezettnél több nyeresége keletkezik; arra hogy a bank az egyes feltételek megvalósulásának elmaradása formájában jelentkező szerződésszegések esetén dönt arról, elveszti-e az adós vállalat a kapott kedvezményeket; arra, hogy forgóeszköz hitelezésnél a bank a kölcsön kiegyenlítésére felajánlott pénzt nem fogadja el, mert az adós vállalat nem olyan forrásból befolyt összegből kívánja fizetési kötelezettségét teljesíteni, mint amely forrás akkor állna rendelkezésére, ha a forgóeszköz-kölcsönrel támogatni kívánt célt elérték volna.

Ismételten hangsúlyozni szeretnénk azt, hogy a banknak *államigazgatási jellegű tevékenysége is van* és ez a szerepe a népgazdaság egésze szempontjából rendkívül fontos. A példákkal csak azt akartuk megvilágítani, hogy tisztázatlan, mennyiben kell megjelennie ennek a szerepnek az egyes szerződésekben. Így számunkra kérdésesnek látszik annak az indokoltsága, hogy a bank az egyes hitelszerződések feltételeitől eltérő csökkentett összegű kölcsönt adjon, ha a szerződő partnere az elképzeltnél nagyobb nyereséget produkál. A köl-

csönösszeg megváltoztatása megfelel annak, amit az előzőekben a beruházáshoz való saját hozzájárulás előírásaként említettünk. A hitelpolitikai irányelvek kibocsátásánál a Kormány tartózkodott attól, hogy a fennálló szerződések megváltoztassa és utólag új hozzájárulási kötelezettséget szabjon meg. Kérdéses, hogy a banknak egyedi ügyben, népgazdasági szükséghelyzet diktálta kényszer nélkül kell-e ilyen eszközt igénybe vennie, nem rontja-e a szabályozók stabilitását és a vállalatok pénzügyi tervezését ez a megoldás. A többi példaként említett esetben a közös vonás az, hogy a bank egyoldalúan jár el, megállapítja a szerződésszegést, dönt a szankciókról és alkalmazza is azokat. A tisztánlátást az adott esetekben a hatályos jogi rendezés hiányosságai kétségtelenül megnehezítik: így pl. problémát idéz elő az, hogy a Ptk-ban nincs a kamatra vonatkozó olyan rendelkezés, amely megfelelő kamatpolitikai szabályok kiadásának alapját szolgálná, a bankrendeletnek a késedelmi kamatról szóló szabálya nincs összhangban a Ptk vonatkozó rendezésének elgondolásával és a kereskedelmi kamat kötbérjellegű szankcióként jelentkezik, de a kötbértől is eltér, mert objektív alapú. Mindettől függetlenül az alapkérdést az jelenti, hogy indokolt-e, szükséges-e a banknak jogot adni a szerződésszegések megállapítása, szankciók alkalmazása területén egyedi szerződéseknél, egyoldalú eseti döntések meghozatalára, illetve megvalósítására. A probléma más megfogalmazásban úgy jelentkezik, hogy az igazgatási szerepnek kell-e az egyedi szerződések szintjén is jelentkeznie, vagy csak átfogóan egy-egy ágazatot, vagy minden gazdasági területet felölelő hitelpolitika szintjén, államtitkári rendelkezések formájában megnyilatkozóan és *az egyes szerződések megszegésével kapcsolatos vitákban pedig a döntőbizottság vagy a bíróság hozzon döntést.* A probléma megoldása nem könnyű, választ adni a feltett kérdésekre nyilván csak a téma hosszabb tanulmányozása alapján lehet. Mégis talán érthető az, hogy egy polgári jogász számára — alaposabb előzetes kutatás nélkül, csak a probléma felvetéséig eljutva — az a megoldás látszik szimpatikusnak, amelynél a bank tevékenységének igazgatási jellege a hitelpolitika általános szintjén marad meg és nem jut el az egyes szerződésekig.

III.

A terv kötelező jellege

1. A gazdaságirányítási rendszer reformjának lényeges vonása az, hogy alapvető változást hozott létre a tervezés területén. Közismert az, hogy megszűnt a népgazdasági tervfeladatok vállalatokra történő lebontása (a népgazdasági terv nem azonos a vállalati tervek összegével), a vállalatok nem kapnak tervutasításokat. A reformnak ezekkel a következményeivel a jogirodalomban is sűrűn találkozhatunk, vizsgálat tárgya lett a szerződésekre gyakorolt hatásuk is. Emellett azonban — egyébként érthető módon — háttérbe szorult az a

kérdés, hogy mi az, ami ma is kötelező a vállalatokra; kevés teret kapott a szerződések területén érvényesülő igazgatási jellegű szabályok elemzése. Úgy véljük, hogy ezen a területen még az alapvető kérdés, a népgazdasági terv kötelező jellege sem nyert teljes tisztázást.

A gazdaságirányítás régi rendszerében a tervtörvény kötelező jellegét elismerték, bár közvetlenül a törvényből kevéssé eredtek konkrét feladatok. A végrehajtásra váró konkrét feladatok a tervlebontásból, a tervutasításokból származnak. A tervszerződések területén jelentkezett ezeknek az utasításoknak egyik legfontosabb szankciója; tervutasításba ütköző szerződés semmis volt, a tervfeladat megvalósításának elmulasztásához a szerződésszegési jogkövetkezmények hátrányt fűztek. Ezzel szemben jelenleg elég széles körben elterjedt felfogás szerint a népgazdasági tervet tartalmazó törvényből a vállalatokra közvetlen kötelezettség nem hárul. A tervezés kérdéseiről szóló 22/1967. G.B.sz. határozat csak a kormány, a minisztériumok és a bankok kötelezettségeiről beszél, a IV. ötéves tervről szóló törvény csak a Kormány kötelezettségeit állapítja meg, egyik sem tesz azonban említést a vállalatokról. Vajon azt jelenti a jogszabályoknak ez a megoldása, hogy a vállalatokra nem hárul kötelezettség az 5 éves népgazdasági tervről szóló törvényből? Úgy gondoljuk, feltétlenül indokolt ennek a kérdésnek a felvetése és a válasz keresése.

2. Az ötéves tervtörvény általában konkrét feladatokat nem tartalmaznak. Általánosságban jelöli meg a fő célkitűzéseket, az általános gazdaságpolitikai célokat, körvonalazza a gazdaság különböző ágazataira háruló főbb feladatokat, megszabja a gazdasági szabályozó rendszer alapvető elveit. Ezeket a célkitűzéseket sem lehet azonban mereven kezelni, mert a törvény felhatalmazza a Kormányt arra, hogy a terv megvalósítása érdekében az egyes részleírásokat a szükséghez mérten alakítsa. Azt lehet tehát mondani, hogy az ötéves népgazdasági tervről szóló törvény sokkal általánosabb jellegű annál, hogy konkrét kötelezettségek származzanak ebből a vállalatokra. Az is elmondható, hogy a tervet a gazdaságirányító szerveknek a szabályozó rendszer megfelelő alakítása, felhasználása útján kell megvalósítaniok, a szabályozók révén a vállalatok érdekévé kell tenniök a tervcéloknak megfelelő vállalati magatartást; utasításadásra csak kivételesen kerülhet sor.

Az következik-e ebből, hogy a tervtörvényből a vállalatoknak semmiféle kötelezettsége sem ered, legfeljebb információként kezeljék a törvényt a vállalatok? Nézetünk szerint ez a következtetés kétséges. Vitathatónak tűnik az, hogy a vállalatokat nem kell, hogy érdekelje a tervtörvény, csak a szabályozókkal kell törődniük. Ez azt jelentené, durván fogalmazva, hogy a vállalatoknak csak azzal kell foglalkozniuk, hogyan lehet a legtöbb nyereséget elérni, de azzal nem, milyen célkitűzéseket kíván a népgazdaság megvalósítani. Általánosságban valóban úgy kell a gazdasági irányító szerveknek eljárniok, hogy a tervcélok megvalósítása nyereséget hozzon a vállalatoknak. Nem lehet azonban azt feltételezni, hogy tökéletes, minden esetben megfelelő ösztönzést

adó gazdasági szabályozó rendszert lehet alkotni, az általában jó szabályozás mellett is van bizonyos hibaterület. Ezen a területen a vállalatoknak a szabályozók szerinti tevékenysége a népgazdasági tervcélok megghiúsítását vonhatja maga után. Eörsi Gyula a vállalati jogászok májusban tartott konferenciájára készített előadásában a speciális szabályok alkalmazásából adódó visszás helyzetek kiküszöbölése érdekében hangsúlyozta az általános szabályok figyelembevételének szükségességét. Tulajdonképpen hasonló helyzetről van szó itt is. A vállalatoknak a gazdasági szabályozókkal összhangban kialakított jogos magatartása mintegy joggal való visszaéléssé válik, ha világosan látható, hogy ennek a magatartásnak a következménye szemben áll a népgazdasági tervcélokkal.

Ha viszont akármilyen korlátozottan és szűk körben is, de elismerjük a tervtörvény kötelező jellegét, ennek a polgári jog területén is meg vannak a hatásai. A tervcélokat semmibevevő, csak a nyereséggel törődő vállalati vezetőséget esetleg felelősségre lehet vonni — ez még nem polgári jogi téma; de az igen, hogy az ilyen magatartást kifejezésre juttató szerződés érvénytelen. (Érdemes ezzel kapcsolatban utalni a Polgári Törvénykönyvnek arra az általános jellegű szabályára, amely szerint a jogszabályba, vagy a nyilvánvalóan a dolgozó nép érdekeibe ütköző szerződés semmis) Nemcsak az érvénytelenség merül fel azonban, hanem a szerződéskötési kötelezettség problémaköre is. Kérdéssé válik az, hogy helyes-e csak a vállalkozó, szállító szerződéskötési kötelezettségét megállapítani, nem kellene-e a jogosult terhére is szerződéskötési kötelezettséget elismerni azokban a kivételes esetekben, amelyekben a népgazdasági tervben a feladat ellátása egyedileg kiemelten szerepel. A kiemelt feladatoknál specializált nagyvállalatok megléte mellett azonnal megállapítható, ki szerepel majd jogosulti (beruházói, megrendelői) és ki kötelezetti (vállalkozói, szállítói) pozícióban. (Meg kell jegyezni, hogy meglehetősen konkrét feladatokat a IV. ötéves tervben, — ha szűk körben is — lehet találni, nem annyira általános a szöveg, mint ismételt elolvasás nélkül azt gondolni lehetne). Természetesen ez a téma rendkívül messzire vezet, a konkrét esetek nagyon sok minden függvényeiként jelentkeznek, pl. a terv konkrétságától, továbbá attól függ a jogosulti kötelezettség, hogy az ötéves tervben megjelölt feladat ütemezése tekintetében a Kormány miként dönt az egyedi nagyberuházással kapcsolatos egész eljárás menetéről stb. Mindennek tárgyalásába nem szeretnék belemenni. Csak azt emelnék ki, hogy szükségesnek látszik a szerződéskötési kötelezettség szabályozásának elvi alapjait alaposabban vizsgálni, tanulmányozni a terv kötelező jellegével való összefüggés témáját és azt kutatni, hogyan illeszkedik be ez a szabályozás a gazdaságirányítási rendszerébe.

Felvethető azonban az, hogy a terv kötelező jellegének elismerésével és ennek polgári jogi vetületeivel (az érvénytelenséggel és a szerződéskötési kötelezettséggel) visszajutunk a régi gazdaságirányítási rendszerhez. A gazdasági

szabályozórendszer hibáit nem a vállalatok nyakába kell varrni azzal, hogy a tervcélokat a vállalatok kötelesek figyelembe venni és ennek következtében a vállalatok a nyereséget elveszítsék, hanem helyett hagyni kell a hibákat felszínre jutni és a központi szerveknek kell intézkedniök a korrigálás érdekében. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozzuk, hogy a terv kötelező jellegének emlegetésével nem a régi gazdasági irányítási rendszerben alkalmazott szabályokat, megoldásokat kívánjuk visszahozni. Azt azonban nagyon lényegesnek tartjuk, hogy a magyar tervezés nem indikatív jellegű, nem csak prognózist jelent a népgazdasági terv, amely a vállalatok számára majdnem teljesen közömbös lehet. Nehezen tartjuk elképzelhetőnek azt, hogy ha valamelyik vállalat a népgazdasági terv célkitűzéseivel nyilvánvalóan ellentétes tevékenységet kezd, ez a vállalati magatartás ne lenne elítélhető és szankcionálható annak ellenére is, hogy a gazdasági szabályozók esetleg ezt a magatartást lehetővé teszik, ösztönzik. Az egész gazdaságirányítási rendszer alapproblémáival összefüggő rendkívül bonyolult kérdéseknek azt a sorát, amely a terv kötelező jellegével kapcsolatban felmerül, természetesen csak hosszabb elméleti munka alapján lehet megválaszolni. A témának a felvetésénél csak néhány olyan szempontra szerettük volna a figyelmet felhívni, amely attól tartunk, eddig háttérbe szorult.

SZABÓ ANDRÁS: A BŰNÖZÉS ALAKULÁSÁNAK ELŐREJELZÉSE (PROGNÓZISA)

Előadásomban a tudományos ülésszak általános problematikájához — prognózis, terv, jog — a büntetőjog, illetve a kriminológia oldaláról szeretnék közelíteni.

A büntetőjogi és kriminológiai irodalmunk hosszú időn keresztül gyakran vással és indokolatlan elutasítással fogadta a prognózist. Ebben jelentős szerepet játszott a prognózis tartalmának határozatlansága, tisztázatlansága. A büntetőjog és a kriminológia működési körében prognózison hosszú időn keresztül az elkövetők várható jövőbeli viselkedésére vonatkozó predikciós ítéletet értettük. A kritikák gyakori céltáblája volt a GLÜECK házaspár prognózistáblázata, illetve az erre támaszkodó és ezt alapul vevő GERMAN és LANG-féle prognózistáblázatok.

Ezek lényege, mint ismeretes az, hogy egy sor, a büntettes előéletére, családi, iskolai és egyéb körülményeire, valamint pszichés sajátosságaira vonatkozó adatból a visszaesés valószínűségére következtetést vonjunk le. A kritikák elég sommásan intézték el a prognózis táblázatokkal együtt magát a prognózist is. A bírálat tartalma lényegében ebben a formulában fogalmazható meg: tévedések összeadásával nem lehet valós eredményt elérni, legfeljebb

kumulált tévedést. A bírálát akkor lett volna lényegi és tartalmas, ha a prognózistáblázatokba foglalt ún. viselkedést előrejelző tényeknek, ismérveknek magatartást *jelző* és jövőbeli viselkedést *kondicionáló* jellegét vettük volna bírálát alá. Nem célok ezeknek a prognózistáblázatoknak a védelme. Mindössze annyit akarok mondani, hogy az adott és szóban forgó prognózisrendszerek tartalmilag lehetnek hibásak, azonban a prognózis szükségességét és létjogosultságát egy-egy konkrét prognózistáblázat hibás, hiányos volta még egyáltalán nem érinti. Büntetőjogunk hatályos rendszerében igazságügyi szerveink is dolgoznak prognosztikus ítéletekkel (ítélet alatt itt logikai ítéletet értek). Így például: a bíróság bizonyos idő elteltével a szabadságvesztésre ítéltet feltételes szabadságra bocsáthatja, ha *alaposan feltehető*, hogy a büntetés célja további szabadságelvonás nélkül is elérhető. Kényszergyógykezelést pedig akkor kell elrendelni, ha *attól kell tartani*, hogy az elmebeteg büntettet követ el. A büntetés végrehajtását akkor lehet felfüggeszteni, ha bizonyos körülményekre tekintettel a büntetés célja a büntetés végrehajtása nélkül is *elérhetőnek látszik*. Mint látható, hatályos törvényünk ismeri a prognosztikus ítéletet, vagyis jelenleg fennálló bizonyos tények alapján megengedi a bírónak a büntetett jövőbeli viselkedésére vonatkozó következtetés levonását. Ennek a logikai műveletnek a lényege: a tapasztalat szerint bizonyos körülmények fennforgása lehetővé teszi a jövőbeli viselkedés valószínű irányának előre látását, illetve lehetővé teszi a jövőbeli viselkedés alakulásának valószínűsítését. Azt a kérdést most közelebbről nem vizsgáljuk, hogy mik azok a tények és körülmények, amelyeknek fennforgása ezt a predikciós ítéletet lehetővé teszi. Nem vizsgáljuk, holott a prognózis szempontjából tartalmilag ezek a lényegesek, ugyanis olyan ismert és tapasztalatilag megerősített szabályszerűségekről van itt szó, amelyek mint szabályszerűségek valószínűleg érvényesek lesznek az adott egyedi esetben is. Amit itt mondani és bizonyítani akarunk, az a következő: lehet azon vitatkozni, hogy az előrelátást lehetővé tevő szabályszerűségek valóban érvényesek-e, azon azonban nem lehet vitatkozni, hogy minden megismerés — és így a büntető per is —, ha helyesen tükrözi a valóságot, lehetővé teszi következtetések levonását és így a jövőbeli viselkedés alakulására vonatkozó következtetést levonását is. A következtetés viszont, ha az az események, vagy a viselkedés időbeli lefolyására vonatkozik, szükségképpen előre-látás, előrejelzés, vagyis prognózis.

Maga a bírói ítélet is prognosztikus jellegű. Az egyén viselkedését valószínűsítő prognózisrendszerek szűkkörű alkalmazására vonatkozó törekvés és ezen belül büntetőjogi és kriminológiai irodalmunk kritikus álláspontja az elmondottak ellenére is teljesen jogosult. A bűnöző viselkedésére vonatkozó lélektani ismereteink még igen kezdetiek és bár kétségtelenül megállapítható a bűnöző karrier alakulásában néhány szabályszerűség, a konkrét egyénre való vonatkoztatás mégis indokolatlannak tűnik és a garanciális alapelvek szempontjából megengedhetetlen. Így például kriminológiai szabályszerűség-

ként állapíthatjuk meg, hogy a felnőttkori visszaeső bűnözők nagy többsége már gyerek, vagy fiatal korban kezdte el bűnöző karrierjét, ez a szabályszerűség a konkrét egyedi magatartásra nem vonatkoztatható csak igen nagy fenntartásokkal. *Az életvitel irányához lehet prognózist felállítani de az egyedi cselekvésre nem.* A büntetőjog pedig most és ma nem az életvitelt, hanem az egyedi cselekvést bünteti.

Más a helyzet a bűnözésre, mint tömegjelenségre vonatkozó prognózisok felállításánál. Előadásom szűkebb témája is a bűnözés prognózisára és nem a bűnözők viselkedésének prognózisára vonatkozik.

Az első megjegyzés a prognózis általános lehetőségére és megengedhetőségére vonatkozik. A tudatos társadalomirányítás és társadalomszervezés a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeinek ismeretein alapszik és azon a felismerésen nyugszik, hogy a társadalmi törvények az ember társadalmi-történelmi cselekvésében realizálódnak, hogy tehát a törvényszerűségek működési feltételeinek ismeretében az emberi cselekvés kihasználhatja a törvényszerűséget, támaszkodhatik rájuk. *A törvényszerűség szabálytartalmának ismerete az előrelátás, vagy a jövőbelátás eszköze.* Ismeretük hozzásegít ahhoz, hogy meghatározott feltételek fennállása esetén a jövőben kialakuló helyzetek fennállására következtethessünk. A törvényszerűség ismeretében a meghatározott feltételek fennállása esetén bekövetkező állapot, helyzet előrelátása nem más, mint tudományos előrejelzés, vagyis prognózis. Erre a prognózisra lehet aztán alapozni a társadalmi cselekvés előírásait, a társadalmi-gazdasági tervezést és terveket. *Míg a prognózis a törvényszerűség szabálytartalmának időbeli előre vetítése, addig a tervezés a szabálytartalom alapján a cselekvés normatív szabályozása.* A szocialista társadalom felépítésére vonatkozó program a tudományos előrelátásra, a társadalom általános mozgástörvényeinek ismeretére alapozott történelmi-cselekvési program. A történelmi-társadalmi előrelátás a társadalom általános mozgástörvényeinek ismeretén alapszik és mint ilyen, viszonylag kisszámú általános feltétel fennforgásának ismeretét kívánja meg ahhoz, hogy mint előrelátás helyes legyen. Mennél alább szállunk az általános társadalmi mozgástörvények síkjáról a szociológiai törvényszerűségek síkjára, annál több, konkrétabb feltételt kell számbavennünk a konkrét szociológiai törvények működési feltételeinek meghatározására. Ez azért van így, mert ahogy általánosságban igaz az, hogy a törvényszerűség ismeretéhez a törvényszerűség működési feltételeinek pontos meghatározása szükséges, igaz az is, hogy a működési feltételek pontos meghatározása a véletlenek lehetséges hatókörének rögzítését is jelenti. A konkrét szociológiai törvényszerűségek síkján viszont a véletleneknek sokkal nagyobb variációs sávját találjuk, mint az általános társadalmi mozgástörvények síkján. Konkrét példával élve: a szocialista iparosítás hatására csökkenni fog a falu és város közti különbség. A városiasodás és a településhálózat átalakulásának konkrét szociológiai megvalósulása során viszont szerephez jutnak olyan tényezők, mint a meglevő városok nagyság-

rendje, ezek szívóhatása és vonzásköre, a tanyarendszer és a tanyavilág hagyományának erőssége, az ipartelepítés és a belső vándorlás stb., stb. A véletlennek uralta hatókörnek, a törvényszerűség tiszta érvényesülését gátló szférák közelebbi megismerése a törvényszerűség mind pontosabb és konkrétabb feltárásához vezet. Ennek felismerése a társadalomtudományok számára különösen fontos, mert hiszen a társadalmi törvények — mint ismeretes — *tendenciátörvények*, vagyis olyan szabályszerűségek, ahol a jelenségek bekövetkezésének irányát nemcsak a *szükségszerű* összefüggések és feltételek, hanem a véletlenek is befolyásolják. A szociológiai törvények működési tendenciáját annál pontosabban ismerjük, mennél pontosabban ismerjük a *szükséges* feltételeket és mennél pontosabban számolunk a lehetséges *véletlen* feltételekkel.

A szociológiai törvényszerűségek tendencijellege többek között abban mutatkozik meg, hogy statisztikai törvényszerűségek formájában hatnak. Működés módjuk és hatásuk tehát általában statisztikai módszerekkel mérhető. Ez a megállapításunk különösen igaz a bűnözésre, mint társadalmi tömegjelenségre és a bűnözés alakulásában megmutatkozó törvényszerűségekre. A szociológiai érdeklődésre számot tartó társadalmi jelenségek közül a bűnözésről mondhatjuk el igazán, hogy statisztikai mérések által különösen kitüntetett. A bűnözés alakulásáról majdnem évszázados idősor áll rendelkezésünkre olyan részletes bontásban, hogy tendenciájának, dinamikájának és struktúrájának elemzése ma már különösebb nehézséget nem jelenthet. Kérdés, hogy rendelkezésünkre áll-e a bűnözés múltbeli és jelenbeli alakulásának olyan ismerete, amelynek birtokában törvényszerűségek állapíthatók meg és a megállapított törvényszerűség alapján a jövőbeli alakulására következtetéseket vonhatunk le? Lehetséges-e a bűnözés statisztikai előrejelzése?

Véleményünk szerint lehetséges, és szükséges. Mielőtt azonban rátérnénk az előrejelzés lehetséges módszereire, néhány szót kell szólnunk a bűnügyi statisztikáról, amely a prognózis kiindulási alapja.

A bűnügyi statisztikai adatok nem valóságosan mérik a bűnözés terjedelmét, nagyságrendjét, és megoszlását. A bűnügyi statisztika csak akkor és úgy tükrözi a bűnözést és ennek alapegységeit, a bűncselekményeket, ha azok már tudomására jutottak, vagy a tudomásrajutást követően valamilyen intézkedés történt az ügyben. A bűnügyi statisztika tehát minden formájában, a rendőri-, az ügyészégi- és a bírói statisztika formájában is a *bűnözést* és a bűnözésre *válaszreakcióként fogamatosított intézkedést* tükröző statisztika. A bűnügyi statisztika tehát minden formájában működési statisztika is. A bűnözési mozgalom és a bűnözés felderítésére, üldözésére és elbírálására rendelt szervek működése adja a bűnügyi statisztika tartalmát. Ezért azt mondhatjuk, hogy a bűnügyi statisztika a bűnözés mozgásának és a bűnüldöző szervek *kölcsönhatásának viszonyát méri*. A bűnügyi statisztika ezek szerint csak megközelítő pontossággal méri a bűnözés alakulását. Ebben a megközelítő pontosságban benne van a bűnüldöző szervek tevékenysége is, mint a bűnüldözésre adott

társadalmi válaszreakció. A bűnüldöző szervek működése, ennek a működésnek az eredményessége, tökéletesedése adott esetben a bűnügyi statisztikai mutatók növekedésére vezethet, anélkül, hogy a bűnözés valódi mozgásában ilyen méretű változások volnának. És fordítva: a bűnüldöző munka lanyhulása adott esetben a bűnügyi statisztikai mutatók csökkenésére vezethet, annak ellenére, hogy a bűnözés ténylegesen növekszik. Joggal tehető fel a kérdés: ha a bűnügyi statisztika mérőszámai ilyen bizonytalan és ennyire közvetett módon tükrözik csak a bűnözés valódi alakulását, hogyan lehet megbízható előrejelzés kiindulási alapjának tekinteni?

Ha közelebről szemügyre vesszük a kérdést, rövidesen kiderül, hogy a bűnözés valódi alakulását torzító tényezők maguk is értékes információként használhatók és az elemzésben messzemenően hasznosíthatók. Erre vonatkozóan rendkívül értékesek azok a szimulációs vizsgálatok, melyeket DAVIDOVITS André — egyébként magyar származású francia kriminológus és statisztikus — végzett 150 év bűnügyi statisztikai adatai alapján. Ennek az elemzésnek két fontos tételét sommás formában úgy fogalmazhatnánk meg, hogy egyrészt „minden társadalomnak akkora a bűnözése, amennyit bűnüldöző apparátusa elbír” és másrészt „az eljárási döntések számszerű alakulása mögött az apparátus bűnüldözési stratégiája húzódik meg, ami viszont jelentős mértékben függ egyes büntetti kategóriák, vagy az össz-bűnözés számszerű alakulásától.” Az első tétel nem igényel további magyarázatot. A második kapcsán annyit jegyzünk meg, hogy egy adott bűncselekményszámok számszerű elszaporodása éppen azért, mert tömegessége miatt az adott büntetett-típus nagyobb veszélyességére utal, az apparátus teherbíróképességének, ügyfeldolgozás kapacitásának korlátai miatt differenciált eljárásra kényszerít, növeli az eljárásmegszüntetések számát az enyhébb esetekben, vagy olyan jogi döntést kényszerít ki, amely a differenciálás határain túl elterelő, a kriminális jelleget megszüntető új eljárási formát választ. Úgy tűnik, hogy a bűnüldöző apparátus teherbíróképessége, kialakított eljárási stratégiája és közbeszóló jogi döntések, jogszabályi módosulások maguk is a bűnözés mennyiségi alakulásának fontos mutatói. Ami pedig mindennek a prognózisra való kihatását illeti: a bűnözés előrejelzésének gyakorlati szükségességét éppen az alapozza meg, hogy hogyan, hova és milyen számban telepítsük az apparátust, módosítsuk szervezetét és létszámviszonyait a rendőri szervektől kezdve a börtönök befogadóképességéig. Egyébként pedig az apparátus működése, a jogi szabályozás változásai olyan tényezők, amelyek a prognózisba beépíthetők. Ha ugyanis feltételezzük, hogy az apparátus működése és a jogi szabályozás a körülmények alakulásának függvénye, ha feltételezzük továbbá, hogy az apparátus működésmódja szabályszerűségeket mutat, akkor egy olyan állandósági hipotézist állíthatunk fel, amely — mint látni fogjuk — minden bűnügyi prognózisnak előfeltétele. Ha ismerjük az apparátus ügyfeldolgozó kapacitását, dolgozhatunk olyan *kikötéssel* az előrejelzésünkben, hogy válto-

zatlan létszámú apparátus esetén, vagy növekvő létszámú apparátus esetén a bűnözés hogyan tükröződik majd a bűnügyi statisztikai adatokban.

A bűnügyi statisztikai adatok a bűnözés prognózisának alapadatai. A bűnözés prognózisa érdekében szükséges ezeknek az adatoknak alapos és mélyreható elemzése annak érdekében, hogy megállapíthassuk azokat a jellemző vonásokat, amelyek a bűnüldöző szervek közreműködése útján a bűnözés alakulásában, fejlődésében, tendenciájában, dinamikájában és struktúrájában megmutatkoznak. Mennél több adat, mennél gazdagabb bontásban áll rendelkezésünkre, annál megalapozottabbak lesznek megállapításaink és mennél hosszabb időegységre vonatkoznak alapadataink, annál nagyobb biztonsággal állítható, hogy megállapításaink lényegesek, a bűnözés *tartós* szabályszerűségeire vonatkoznak. *A múlt ismerete — ezek szerint a jövőbe tekintés elengedhetetlen feltétele.* Kérdés most már, hogy a bűnözés mozgásában megmutatkozó sajátosságok és tartós szabályszerűségek kimutatását a bűnügyi statisztikai adatok melyikére alapozzuk? A bírói, ügyészi, vagy a rendőri statisztika adatait vegyük alapul? Döntésünket a választásnál arra kell alapoznunk, amit már fentebb mondtam, hogy az adatoknak mennél több információt kell tartalmazniuk és mennél hosszabb periódus adatai állnak rendelkezésünkre, megállapításaink annál tartósabb szabályszerűségeket tudnak kimutatni. Számításba kell ezen kívül vennünk még azt a szempontot is, hogy a bűnözés nemcsak a maga nyers jelentkezésében társadalmi jelentőségű, hanem a maga jogi megjelenésében is: a büntett nemcsak abból a szempontból jelentős, hogy elkövették, hanem abból a szempontból is, hogy a szervezett és hivatalos társadalmi védekezés hogyan alakul. Lényeges tovább, hogy erről a hivatalos és szervezett védekezésről hogyan szerez tudomást a közvélemény, milyen vélemény alakul ki ennek kapcsán a közbiztonságról, a bűnüldöző szervek által garantált jogbiztonságról. Az kétségtelen, hogy a rendőri statisztika áll legközelebb a bűnözés tényleges alakulásához, mert a rendőri apparátus kapcsolata a legközvetlenebb a bűnelkövetéssel. A rendőri statisztikában érvényesül a legkevesebb jogi szűrő, a jogi és eljárójogi szelekció kisebb mértékű, mint a bírói statisztika esetében. Ha a rendőri statisztika elég részletes bontást tartalmaz, nem kétséges, hogy messzemenően megfelel a prognózisban való hasznosítás igényeinek. A rendőri statisztika adataira támaszkodva kialakítható egy olyan mutatórendszer, ami a bűnelkövetés területi sűrűségére és gyakoriságára való tekintettel a globális statisztikai adatoknál pontosabban és megfelelőbben méri a közbiztonsági helyzetet. Erre van prognózis és elképzelhető egy közbiztonsági helyzetet mérő mutatókra épülő prognózis is. A bírói statisztika, bár kétségtelen hátránya a valóságos bűnözéstől való viszonylagos eltávolodottsága, kétségkívül alkalmasabb a kriminálpolitikai és jogi szelekció egész hatásmechanizmusának mérésére, valamint arra, hogy a bűnözésnek nem tárgyi-cselekményi oldalára, hanem elkövetői oldalára vonatkozó sajátosságokat regisztráljuk. Véleményem sze-

rint a prognózisban elsősorban a bűnözés cselekményi oldalának van kiemelkedő jelentősége, ezért a mi körülményeink között elsősorban a rendőri statisztikára támaszkodva lehetne megkísérelni a bűnözés előrejelzését.

A bűnözés történelmileg-társadalmilag meghatározott tömegjelenség és így nyilvánvaló, hogy tudományos előrejelzése esetén szükségünk van a társadalmi-gazdasági tények statisztikai ismeretére is. Hazánkban a statisztikai nyilvántartás rendszere rendkívül gazdag, a statisztikai feldolgozás pedig igen gyors, ami lehetővé teszi hogy gazdag és időszerű információs adatokra támaszkodva kísérjük meg egy prognózis, illetve egy prognózisrendszer kidolgozását.

A szükséges adatok birtokában ezek szerint már csak a tudományos tapasztalat és a megfelelő módszerek megszerzése, kialakítása szükséges ahhoz, hogy a kísérletet bevezessük. A matematika, a matematikai statisztika, ezen belül pedig a valószínűségszámítás rendelkezésünkre bocsátja azokat a módszereket, amelyeket egy megfelelő koncepcióba illesztve gyümölcsözően hasznosíthatunk. A társadalomtudományokban, különösen pedig a demográfiában és a közgazdaságtanban a prognózis viszonylag régóta ismert és alkalmazott eljárás és irodalma is viszonylag gazdag. A bűnözés prognózisáról ezt nem mondhatjuk el. Irodalma igen szegényes, az ellenőrzött prognózisok száma pedig igen csekély.

A teljesség igénye nélkül egy rövid áttekintést nyújtanék a rendelkezésünkre álló kísérletekből. A szovjet irodalomban csak mintegy másfél éve látott napvilágot egy jelentős tanulmány, amely a prognózis lehetőségének elvi alapjaira vonatkozik. Szocialista kísérletről a bűnözés prognózisára tudomásunk van ugyan, de részleteit nem ismerjük. Svédországban S. RENGBY vezetésével mintegy tíz éve végeztek rövid távú prognózist, amelyben lényegében a bűnözési arányszámokat vetítették ki a demográfia által szolgáltatott várható népességszámokra. Norvégiában I. MOGLESTUE az egyes nemzedékeket egymástól elkülönítve kezelte, megállapította az állandónak mondható bűnözési arányszámaikat és ezt vetítette ki a koreltolós módszerrel évenként továbbvezetett várható népességszámukra. Ezen belül megkísérelte az ismert első büntényes-visszaeső arányok alapján meghatározni a várható visszaeső büntényesek számát. A számítások igen nagy változékonyságot mutattak egyes nemzedékek szerint. Dániában K. O. CHRISTANSEN és az ő módszere alapján Finnországban P. TORNÖDD végeztek gyakorlati célra felhasználható előrejelzéseket. Ennek közelebbi célja az volt, hogy a svéd „ratkó-nemzedék” várható bűnözését meghatározva előrejelezzék a valószínű börtönbüntetésre, vagy egyéb szabadságelvonásra ítélendő fiatalok számát, hogy az intézmények befogadóképességét ennek alapján alakítsák. A prognózis elég nagy szélső értékekkel dolgozott, de gyakorlatilag hasznosítható volt és szervezetté, perspektivikussá tette az intézményépítési programokat. A legérdekesebb és legtanulságosabb kutatásokat ugyancsak a dán J. JEPSEN és a magyar száрма-

zású László PÁL végezte. Az ő kiindulási pontjuk jelentősen különbözött az eddig ismert prognózisokétól. „Mivel a predikciós kutatások jelenlegi állása mellett választanunk kell azon faktorok között, amelyek előrejelző jelentőségűek és mivel szükségünk van leíró modellekre, nagy vonalakban azokat az empirikus törvényszerűségeket vettük alapul, amelyeket a kriminológia elmélete szolgáltat”. Determináló faktorként használták a következő jelenségeket: a népesség korcsoport szerinti megoszlása, az urbanizáció foka, a leghátrányosabb helyzetben levő társadalmi osztályok létfeltételei, az anómiára utaló adatok (mint amilyen például az öngyilkosságok és válások száma). Annak ellenére, hogy ez a prognóziskísérlet az alkalmazott számítási módszerek tekintetében jóval fejlettebbnek mondható a többinél (regressziós analízis és lineáris regressziós analízis, faktoranalízis), eredményei még nem bizonyultak kielégítőnek. Ennek okát a szerzők abban látják, hogy a kiindulási alapul vett 1950-es esztendő nem volt megfelelő hasonlítási alap, a bűnözésre és a determináns faktorokra vonatkozó adatsorok nem voltak megfelelő nagyságrendűek. Módszertani szempontból a legátgondoltabb és eredményét illetően a legérdekesebb kísérlet a franciaországi vaucressoni Kutató és Kiképző Központ előrejelzése volt. Ezt három évvel ezelőtt végezték el, ötéves periódust átfogó tartamra. Eredményei azonban részlegesen máris ellenőrizhetők. A francia bűnügyi statisztika mintegy két évvel később kerül publikálásra a regisztráló tárgyévénél. Ez lehetőséget nyújtott, hogy a *múltra* vonatkozó, de még nem ismert adatokra is *előrejelzést* végezzenek és eredményeit a folyamatosan közzétett hivatalos bűnügyi statisztikában ellenőrizzék. A prognózis adatai két szélső határértékkel dolgoztak és az első ellenőrizhető évben az alsó határértéktől felfelé mintegy 5–7%-os eltérést tapasztaltak. A módszer lényege abban foglalható össze, hogy a bűnözés társadalmi, gazdasági meghatározottságából kiindulva részleteiben, bontva, alkatelemeiben végezzenek prognózist az egyes determinánsok várható hatásáról, majd ezek kölcsönhatását is számításba véve összegezték az alkotóelemeknél kapott eredményeket. Véleményem szerint hazánk bűnözését mind statisztikailag, mind kriminológiai szempontból eléggé ismerjük ahhoz, hogy megkíséreljük egy prognózis elkészítését. Helyesebben elképzelésem szerint egy komplex prognózis rendszerbe illesztve végezhetünk előrejelző számításokat. A rendszer alapelemeire és összefüggéseire vonatkozó elképzeléseim a következők.

Abból a tételből indulok ki, hogy a bűnözés — mint társadalmi tömegjelenség — társadalmilag-történelmileg determinált jelenség. A bűnözés determináltsága miatt a bűnözés mozgásában vannak olyan szabályszerűségek, amelyek statisztikailag közvetlenül is mérhetők. Ezek a szabályszerűségek adják a bűnözés „önmozgásának” tartalmát. Ez az önmozgás csak első megközelítésben tűnik önmozgásnak, tartalma és iránya meghatározott, de a meghatározottság tartalma a statisztikai regisztrálásnál közvetlenül még nem ismeretes. Ilyen szabályszerűség például az össz-bűnözés tendenciája, ezen belül a

közbűnös és magánbűnösök aránya, az első bűntényesek és a visszaesők arányai, a 10 000 vagy 100 000 lakosra számított bűnözési arányszámok, az egyes korcsoportokra, vagy korévekre számított ún. korszakspecifikus bűnözési arányszámok, a fiatalkorúak és a felnőttkorú bűntettesek megoszlásának arányai, a jelentősebb és fontosabb bűncselekményi kategóriák elkövetési gyakorisága és az elkövetési gyakoriságok tendenciája, a bűnözés területi megoszlása, a városi és falusi bűnözés viszonyisményei. Valamennyi felhozott példa a bűnözés tendenciájának, dinamikájának, és struktúrájának fogalmai körül helyezkedik el. A bűnözés tendenciája, struktúrája és dinamikája olyan sajátosság, olyan viszonylagosan tartós szabályszerűsége a bűnözésnek, amely statisztikailag közvetlenül meghatározható. Alapjuktól semmi közelebbit nem tudunk mondani egyéb — a bűnözés jelenségén kívülálló tényezőre való utalás nélkül. A szabályszerűségek és azok tartóssága, vagy viszonylagos tartóssága azonban közvetlenül, statisztikailag megragadható és megállapítható. Ennek a statisztikailag megragadott szabályszerűségnek a tartalmát időben kivetíthetjük és ez az időbeli kivetés eligazítást ad a bűnözés várható időbeli alakulásáról. Az időbeli kivetés műveletét nem szabad összetévesztenünk a becsléssel. Kivetítés esetében ugyanis nem arra kapunk választ, hogy *ténylegesen* hogyan alakul majd a bűnözés egy bizonyos szempontból, hanem arra, hogy *a körülmények változatlansága esetén*, egy bizonyos idő elteltével milyen lenne a bűnözés összetétele, milyen lenne a bűnözés, *ha az ismert szabályszerűségek változatlanok maradnának*, változatlanul hatnak és érvényesülnek. Vegyünk egy konkrét példát. Tegyük fel, hogy 10 éves periódust figyelembe véve az erőszakos bűntettek aránya enyhén emelkedést mutat és ún. harmonikus trenddel számolva évi 3- vagy 5%-os emelkedést tapasztalunk. Ezt a 3- vagy 5%-os évi emelkedést minden nehézség nélkül ki tudjuk vetíteni az elkövetkező 5, vagy 10 évre. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a bűnözés *önmozgására* alapozott prognózisunk kettős kikötést tartalmaz: egyrészt azt, hogy *a szabályszerűség változatlanul érvényesül*, másrészt azt, hogy *a körülmények is változatlanok*, t. i. azok a körülmények, amelyek a szabályszerűség érvényesülésével kapcsolatosak. Valójában tehát itt nem is a statisztikai extrapolációról van szó, hanem inkább az ismert szabályszerűség *továbbvezetéséről*, egy számolási utasításról, ami a megállapított szabályszerűség időbeli hatásáról ad közelebbi felvilágosítást. A továbbvezetésre alapozott prognózis bizonytalansága és törékenysége éppen a kettős változatlansági kikötésen alapszik. Azon, hogy nemcsak a körülmények változatlanságát feltételezzük, hanem a szabálytartalom, a megállapított szabályszerűség állandóságát is. A körülmények változatlanságának feltételezése az adott esetben azt jelenti, hogy *a szabályszerűség működési feltételeit közelebbről egyáltalán nem ismerjük*, tehát minden lehetséges körülményre vonatkozik változatlansági kikötésünk. Minden körülmény változatlanságát feltételezni azonban meglehetősen merész dolog és valójában igen kevés a valószínűsége ennek a kikötésnek. A tovább-

vezetésen alapuló prognózis inkább a megállapított szabályszerűség tartalmi helytállóságának *ellenőrzésére* szolgál, semmint a bűnözés tényleges alakulásának előrejelzésére. Ha viszont ez a prognózisunk igazolja a szabályszerűség állandóságára, tartósságára vonatkozó feltételezésünket, akkor egy olyan leíró elméleti modell birtokába jutottunk, amelyet a későbbiek során hasznosan felhasználhatunk. Mihelyt sikerül az ismert szabályszerűség működési feltételeinek valamelyikét meghatároznunk, a szabályszerűség tartalmát máris közelebbről ismerjük és prognosztikus szempontból a szabályszerűség értékét máris jelentősen növeltük. A bűnözés prognózisára vonatkozó alpműveletünk éppen ezen alapszik.

A prognózis céljára felhasználható második alpmódszerünk az extrapoláció módszere. Az extrapoláció a megállapított szabályszerűség egyik, vagy másik *működési feltételének ismeretén* alapuló művelet. A működési feltétel ismerete itt azt jelenti, hogy a szabályszerűség érvényességét és hatályosulását egy, vagy több ismert feltételhez kötjük. Ha a működési feltétel jövőbeli, időbeli alakulásáról információnk, megfelelő ismeretünk van, akkor ehhez képest, ettől függően előre jelezhetjük a bűnözés szabályszerűségének számszerű alakulását is. Ez a módszer nem a bűnözés *egészének* terjedelmére enged következtetést, hanem csak valamely részjelenségére. Konkrét példával élve: ismeretes, hogy az első *büntényesek* és visszaesők aránya viszonylagosan állandó, enyhe emelkedő tendenciát mutat. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az egyes korosztályok, illetve korcsoportok bűnözési aktivitása, bűnöző mozgékony-sága, a bűnözés egészében való részvételi aránya különböző. Ismerjük ennek a részvételi arálynak, a bűnöző mozgékony-ságnak közelebbi megoszlását is, azt nevezetesen, hogy az aktív, produktív korúak, vagy az ifjú felnőttek bűnöző aktivitása a legmagasabb, a legnagyobb. A *népesség* korcsoport szerinti megoszlásának, továbbá annak ismeretében, hogy a jelenlegi kormegoszlás korévek szerint milyen képet mutat, könnyen kiszámíthatjuk, hogy a fiatalokból milyen ütemben és mennyi idő alatt válik ifjú felnőtt népesség. Erre a demográfiában ismert ún. koreltolás, vagy lépcsős, mozgóskálás korcsoportmeghatározást használjuk számítási műveletként. Ezzel a művelettel előre meg tudjuk határozni, hogy 3, 4 vagy 5 év múlva a jelenlegi népesség *v á r h a t ó* korösszetétele milyen lesz. Erre a várható korösszetételre vetíthetjük aztán ki a bűnözési arányszámokat, amelyeket a bűnözési mozgékony-ság, bűnöző aktivitás szempontjából szabályszerűnek, állandónak ismertünk meg.

Mint látható, a bűnözés prognózisára vonatkozó másik alpmódszerünk a bűnözés egy specifikus, közelebbről meghatározott részjelenségére vonatkozott. A részjelenségre vonatkozó prognózisunk azon alapult, hogy ismertük a korspecifikus bűnözési aktivitást és ismertük a szóban forgó népesség várható létszámváltozását. Az össz-bűnözésre viszont ezt a bűnözési részjelenséget csak úgy vetíthetjük ki, hogy a specifikus, részjelenségekre vonatkozó prognózisun-

kat egy általános feltételhez viszonyítjuk. *Kiindultunk az összes körülmények változatlanságának feltételezéséből és állandónak feltételeztük a bűnözési szabályszerűségét is.* Az összes körülmények változatlanságának feltételezése után a továbbra is változatlanoknak tekintett, *állandónak* feltételezett szabályszerűséget egy változó részfeltételhez kapcsoltuk és erre a változó részfeltételre vetítettük ki. Ez a változó részfeltétel a fiatal felnőttek létszámnövekedése volt, ami megnövelte az állandónak feltételezett korszpecifikus bűnözési arányszámunkat.

Gondolatmenetünk általános logikáját követve az *általános* feltételek változását, vagy változatlanságát ahhoz képest kötjük ki, hogy a specifikus, vagy részfeltételek hogyan változnak és változásuk az általános feltételekre hogyan vonatkozik. Mennél több feltételhez kötjük a bűnözés szabályszerűségének állandóságára vonatkozó feltételezésünket, annál több információra van szükségünk. Mint már láttuk, a múlt ismerete a jövő előrelátásának alapja. Mennél több működési feltételt ismerünk a bűnözés szabályszerűségeinek érvényessége, hatályosulása szempontjából, annál biztosabb a *bűnözés egészére* vonatkozó prognosztikus ítéletünk. A harmadik módszer, ami rendelkezésünkre áll – gondolatmenetünk logikus folyamánnyaként – a bűnözés és a bűnözést determináló tényezők lehető legtöbbikének számbavétele, vagyis a bűnözés *egészének* a bűnözés *egészére* ható meghatározó tényezőkkel való összevetése, a bűnözés több feltétel által való determináltságának valószínűsége. Ha a bűnözés múltbeli alakulásának szabályszerűségeit sikerül meghatározott feltételek *összesével* kapcsolatba hoznunk és ezt a kapcsolatot sikerül beigazolnunk, akkor kezünkben van a bűnözés egészére vonatkozó prognosztikus következtetés lehetősége. Egy ilyen *általános* prognózis kimunkálása azt feltételezi, hogy pontosan meghatározzuk azokat a tényezőket, amelyek hatással vannak a bűnözés számszerű alakulására. A kapcsolatmérés eszköze a kezünkben van: ez a korrelációs számítás, vagy a többváltozós analízis. Vegyük szemügyre a korrelációs számítást. Ebben az esetben eljárásunk azon a feltételezésen alapszik, hogy van egy független változónk – a kikötésünkben szereplő társadalmi-gazdasági tényező – és van a függő változónk, a bűnözés. A két változó pedig olyan kapcsolatban van egymással, hogy az egyik növekedése, vagy csökkenése a másik változó nagyságrendjében is növekedést vagy csökkenést idéz elő. A korrelációs számítás módszerével ellenőrizni tudjuk azt a feltételezésünket, hogy a bűnözés kapcsolatban áll a társadalmi-gazdasági folyamatokkal, illetve ezeknek a folyamatoknak mérhetővé tett mennyiségi oldalaival. Így pl. beigazolt tény, hogy a népsűrűség növekedése és ezzel párhuzamosan a városiasodás folyamata pozitív korrelációs kapcsolatban áll a bűnözéssel. A példákat nem sorolom tovább. Az eddigiekből is kitűnik, hogy a korrelációs számítás módszerével ellenőrizni tudjuk azokat a feltételeket, amelyek a bűnözéssel, vagy annak meghatározott oldalaival és szabályszerűségeivel kapcsolatban állnak. A korrelációs kapcsolat még nem

jelent okozati kapcsolatot, hanem csak statisztikai szintű ún. sztohasztikus kapcsolatot, létezése azonban az esetek többségében okozati kapcsolat jelenlétére utal. Az előbbi példánál maradva: a városiasodás folyamata azért jár együtt a bűnözés növekedésével, mert a város mint meghatározott *településtípus*, az *életviszonyok olyan sűrűsödési színhelye*, a személyes és társadalmi-gazdasági-kulturális kapcsolatok olyan *sűrűsödési pontja*, ahol éppen *erre* való tekintettel a bűnelkövetési alkalmak és lehetőségek száma megsokasodik. Adott esetben lehetséges, hogy a városok nem lakosságszámuk növekedése folytán növelik a bűncselekmények számát, hanem társadalmi-gazdasági központ, vonzási központ funkciójuk folytán. Ilyen esetben a városi lakosság létszámviszonyai elfedik a városiasodás tényleges hatását a bűnözésre és a korrelációs kapcsolat nem is állapítható meg a két jelenség között. Ez azonban nem jelenti még az okozati összefüggés hiányát. Ilyen esetben azonban a közvetett korrelációk árulják el az okozati kapcsolat létezését. Az adott példánál maradva azt tapasztalhatjuk, hogy a városi lakosság létszáma nem növekszik ugyan azonban ennek a létszámnövekedésnek helyébe lép a nagyarányú napi ingázás, napi mobilitás a városok felé. A nagyarányú bűnözésnek a napi mobilitással való korrelációja közvetve juttatja kifejezésre a városiasodásnak ezt a kriminogén hatását.

Eredeti gondolatmenetünket folytatva azt mondhatjuk, hogy a korrelációszámítással és a többváltozós analízissel igazolni és ellenőrizni tudjuk azt a kapcsolatot, amelyet a bűnözés és egyes társadalmi-gazdasági jelenségek között feltételeztünk. Ha ezt a feltételezést hosszabb periódusra vonatkozóan vizsgáljuk, lehetőségünk van a bűnözés egyes szabályszerűségeit meghatározott feltételekre visszavezetni. Ilyen vizsgálat nálunk már több is folyt. Utalok a Legfőbb Ügyészség vizsgálatsorozatára, amelynek keretében egyes megyék bűnözését a korrekációszámítás módszerével kutatták. Utalok továbbá Intézetünk mintegy 8 éves periódust átfogó vizsgálatára, amelynek keretében megvizsgáltuk a gazdasági fejlődésnek, ill. a gazdasági fejlődés egyes társadalmi következményeinek hatását a fiatal korosztályok bűnözésére. Intézetünk vizsgálata módszertani szempontból olyan újítást hozott a nálunk eddig alkalmazott módszerekhez képest, amelyet jól tudunk hasznosítani egy prognózisrendszer kialakításánál. Ez a módszer az ún. faktoranalízis módszere volt. Ennek hasznossága abban rejlik, hogy *közvetlenül* nem mérhető társadalmi jelenségekre vonatkozó több, részinformációt *összegezni* tudunk.

Korrelációs számításokkal csak megállapítani tudjuk a változók — esetünkben a társadalmi-gazdasági folyamatok és a bűnözés — közti összefüggést és kapcsolatot, de semmilyen útmutatást nem kapunk arra nézve, hogy az egyik változónk meghatározott nagyságrendű változása milyen nagyságrendi változásokat okoz, eredményez a másik változónkban. A korrelációs együttható, mint a valószínűségszámítás keretébe tartozó egyik mutatószám csak a negatív, vagy pozitív kapcsolat valószínűségét és a valószínűség értékeit

mutatja, de nem ad semmi közelebbi felvilágosítást arra nézve, hogy a társadalmi-gazdasági változások mérhető elemei és ezeknek meghatározott nagyságrendű változásai milyen mértékben és értékben növelik, vagy csökkentik a bűnözés alakulását, illetve a bűnözés alakulásának meghatározott részjelenségeit. Erre is lehetőségünk van az úgynevezett *regressziós analízis* segítségével. Regressziós kapcsolatról olyan esetben beszélünk, amikor két változó között nem függvényyszerű a kapcsolat, az egyik változásából nem számítható ki közvetlenül a másik változásának értéke, azonban a kapcsolat *tendencia* formájában létezik, vagyis az egyik értékeiben bekövetkezett változások nem pontról-pontra teljesülnek a másik változó értékeiben bekövetkezett változásoknál, hanem a valószínűségi törvények megszabta módon, tendencia jelleggel. Képzeljünk magunk elé egy kétdimenziós teret. Az y tengelyre az x tengely merőleges. Metszéspontjuk a 0 érték. A vizsgált összefüggés legyen a gazdasági fejlettség és a bűnözés kapcsolata. Soroljuk be megyéinket a gazdasági fejlettség pontosan meghatározott mutatószámai alapján és jelöljük be a 0 értéktől felfelé fejlettségük sorrendjében. Tegyük meg ugyanezt a bűnözési fertőzöttségük tekintetében és a rangsorolás után ugyancsak jelöljük be helyüket az x tengelyen a 0 értéktől jobbra növekvő sorrendben. Ha pozitív összefüggés van a gazdasági fejlettség és a bűnözési fertőzöttség között, akkor diagramunkban a legfejletlenebb megyék az y tengelyen is és az x tengelyen is a 0 érték körül helyezkednek el, a legfejlettebbek pedig az y tengely legmagasabb pontján és az x tengely legszélső pontján. Ha függvényyszerű kapcsolat volna a két jelenség között, a metszéspontokat úgy húzhatnánk meg, hogy egy átlóirányú tengelyen helyezkednének el területi egységeink. Tekintettel azonban arra, hogy ilyen függvényyszerű kapcsolat, illetve függvényerősségű kapcsolat nincs, területi egységeink nem pontosan az átlóirányú tengelyen, hanem a körül helyezkednek el. A tengelyhez viszonyított elhelyezkedésük az ún. regressziós egyenes, ami a törvényyszerű kapcsolat tendencijellegét juttatja kifejezésre és amelynek értékeit a regressziós számítással határozhatjuk meg. Ha már most ismerjük azt a tendencijellegű törvényyszerűséget, amely a két jelenség között fennáll, következtetni tudunk arra is, hogy a gazdasági fejlődésnek milyen mennyiségileg mérhető változása vonja majd a jövőben maga után a bűnözési arányszámok meghatározott nagyságú változásait. Ezzel a módszerrel tipikus értékeket számíthatunk ki és ennek alapján besorolhatjuk, minősíthetjük a vizsgált statisztikai egységeket. Azt mondhatjuk például, hogy gazdaságilag fejletlen, közepesen fejlett, erősen fejlett megyéink vannak. Ha már most ismerjük a területi gazdasági tervezés mutatószámait és tudjuk, hogy melyik megyénk mennyi idő alatt milyen ütemű és nagyságú gazdasági fejlődésnek néz elébe, a múltból ismert regressziós egyenletünkéből könnyen kiszámíthatjuk, hogy milyen értékű és mértékű bűnözési intenzitásnak néz elébe. Az *előzetes* regressziós analízisen alapuló prognózisnál azzal a kikötéssel élünk, hogy a pontosan meghatározott és a regressziós analízisben számításba

vett *feltételek együttes változása* esetén a bűnözés milyen értékű és nagyságrendű változásaival számolhatunk. Prognózisunk tehát itt is ebben az esetben is azzal a kikötéssel érvényes, hogy a feltételek *változatlanok, logikailag változatlanok*, vagyis *ismert* módon és az ismerthez képest változatlan módon állandóak. Prognózisunk tehát ebben az esetben is a rebus sic stantibus feltételéhez kötött valószínűségi ítélet és nem becslés. Beteljesedése a kitűzött feltételek fennforgása esetén várható csak, de nem várt, vagy számításba nem vett feltételek, véletlenek megjelenése módosíthatja, megváltoztathatja előrejelzésünk valószínűségét.

Az ismertetett három alaplappal egy komplex, egymással kombinált prognózisrendszer is kidolgozható. A demográfiai előrejelzés ismeri az ún. alkotóelem-módszerét és ennek alapján a népesedési folyamatok kivétítését a jövőre. Ennek megfelelő és ehhez hasonlatos prognózismódszer kísérletként a kriminológiában és a kriminálstatisztikában is elképzelhető. Úgy gondolom, hogy a kísérlet bevezetése nem haladja meg tudományos erőinket.

TANÁCSKOZÁS A MUNKATUDOMÁNYOK OKTATÁSÁNAK HELYZETÉRŐL

(BUDAPEST, 1971. MÁRCIUS 4.)

GAZDAG MIKLÓS

A Magyar Tudományos Akadémia Munkatudományi Bizottsága 1971. március 4-én tanácskozást rendezett az Akadémián a munkatudományok oktatásának helyzetéről. A tanácskozáson a Munkatudományi Bizottság tagjain kívül részt vettek a különböző főhatóságok munkaügyi vezetői, a munkatudományok oktatói, a tudományos intézetek munkatársai és vállalati szakemberek.

A tanácskozás résztvevői előzetes írásbeli referátumok¹ alapján vitatták meg a munkatudományok oktatásának helyzetét, továbbá az oktatás hatékonyságával összefüggésben a munkatudományok kutatása és a munkával, illetve a munkaerővel foglalkozó gyakorlati tevékenység előmozdításának lehetőségeit.

Dr. Timár János kandidátusnak, a Munkatudományi Bizottság elnökének megnyitója után három szóbeli korreferátum a munkatudományok oktatásának egy-egy kiemelt problémájával foglalkozott.

Meitner Tamás, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője, a Munkatudományi Bizottság alelnöke bevezetőjében a munkatudományok néhány keresztszetszeti problémájával foglalkozó előzetes írásos referátumát egészítette ki újabb gondolatokkal. A továbbiakban még visszatérünk egyes téziseinek ismertetésére.

Dr. Parányi György kandidátus, a Munkatudományi Bizottság tagja korreferátumában — melyet távollétében *Lakárdy Zsolt* olvasott fel — a műszaki felsőoktatás területén vizsgálta a munkatudományok oktatásának helyzetét.

Dr. Józsa Ödön tszkv. egyetemi docens, a Munkatudományi Bizottság tagja, a munkagazdaságtan oktatását elemezte a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen.

¹ A tanácskozás vitavezető referátumai voltak a következők:

Meitner Tamás: A munkatudományok néhány keresztszetszeti problémája
dr. Kahulits László: A munkagazdaságtan oktatása a felsőoktatási intézményekben
dr. Parányi György: A munkaszervezés oktatásának problémái
dr. Weltner Andor: A munkajog oktatása
dr. Rózsahegyi István: A munkaélettan és a munkahigiéne oktatása
dr. Rókuszfalvy Pál: A munkapszichológia oktatása
Rozgonyi Tamás: A munkaszociológiai oktatás helyzete

A tanácskozásról alább nyújtandó áttekintésünkben vázoljuk az előzetes írásbeli referátumok és a szóbeli korreferátumok egyes megállapításait valamint a tanácskozás vitájában és összefoglalójában elhangzott főbb kérdéseket.²

I.

A munkatudományoknak — az oktatással is összefüggő — általános kérdései

A munkatudományok átfogóbb problémáival foglalkozott Meitner Tamás írásos referátuma és bevezető előadása, amelyhez a vitában több hozzászólás is kapcsolódott: megerősítve a munkatudományok egészét érintő felvetések indokoltságát és kiegészítve ezeket újabb adalékokkal, összefüggésekkel.

1. A munkaerő-kérdések vizsgálata már a közgazdaságtudomány kezdeti szakaszában, de különösen Marx óta különleges jelentőségű volt. Messze nincs még kihasználva, éppen ezért alapos mélyenszántó feldolgozást igényelne mindaz, ami a marxizmus klasszikusainak életművéből a korszerű munkatudományok számára értékes, felhasználást igénylő örökség.

2. A tanácskozásnak nem volt célja, hogy a „munkatudományok” értelmezésével foglalkozzék. Anélkül, hogy erről terminológiai, értelmezésbeli vita alakult volna ki, a bevezető referátumok, a hozzászólások és a vita nagyjából mégis egységes szemléletet tükröztek ebben a kérdésben. Nevezetesen azt,

² A tanácskozás vitájában résztvevők névsora

A Munkatudományi Bizottság tagjai közül:

dr. Kovács János kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa;

Meitner Tamás, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője;

dr. Nizsalovszky Endre akadémikus;

dr. Pogány György kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium főelőadója;

dr. Rókusfalvy Pál kandidátus, a Testnevelési Főiskola tanára;

dr. Rózsahegyi István kandidátus, az Országos Munkaegészségügyi Intézet osztályvezető főorvosa;

dr. Weltner Andor, az MTA lev. tagja, az ELTE Munkajogi tanszékének tszvk. egyetemi tanára.

A meghívottak közül:

Debreceni József gépészmérnök, az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet munkatársa;

Dulin Jenő pszichológus, a Csepel Vas- és Fémművek pszichológiai laboratóriumának vezetője;

Hegedűs Tibor, a Felsőfokú Vegyipari Gépészeti Technikum Üzemszervezési Tanszékének vezetője;

dr. Holló Mária kandidátus, az MTA Filozófiai Intézete tudományos főmunkatársa;

dr. Koszó Károly, a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője;

dr. Magyar József, az Országos Vezetőképző Központ osztályvezetője;

dr. Nagy László, a tudományok doktora, a Munkaügyi Minisztérium főosztályvezetője;

Papp Péter, felsőfokú technikum tanár, Debrecen;

dr. Salamon József, a Kohó- és Gépipari Minisztérium főosztályvezető-helyettese.

Hozzászólásukat írásban küldték el:

Kiss György pszichológus, a Konzervipari Kutató Intézet munkatársa;

dr. Pásztor György tanszékvezető, Kereskedelmi és Vendéglátóipari Főiskola la

hogy a *munkával foglalkozó tudományok, vagyis a munkatudományok* tárgya közös, és az egyes diszciplínák vizsgálódásaik során alaptudományuk más-más módszereit használják fel. (Például: a munkapszichológia a pszichológia, a munkajog a jogtudomány módszereit alkalmazza.) — A fentieknek megfelelően a munkatudományok kifejezésen a munkával foglalkozó tudományokat értjük.

A tanácskozás résztvevői fontosnak tartották, hogy a munkatudományok különböző ágaival foglalkozó szakemberek a közös vagy érintkező problémákról rendszeres véleménycserét folytassanak egymással, hogy a munka komplexumába tartozó — s tudományáganként nem mindig különválasztható — egységes jelenségek komplex megközelítését ezzel is elősegítsék.

3. A munkatudományok központi problémája a munkaerő és annak társadalmi, gazdasági, technikai összefüggései.

A legutóbbi évtizedekben hazánkban komoly elmaradás következett be a munkatudományok művelésében. Különösen érvényes ez a munkagazdaságtani, a munkaszervezési és munkapszichológiai kutatások elhanyagolására.

Napjaink és jövőnk társadalomtudományi kutatásai feladatainak számbevételével — különösen az országos távlati kutatási tervek készítése kapcsán — megállapítható, hogy napirendre kell tűzni a munkatudományok kutatásának fejlesztését. Olyan komplex kutatások is sürgetik ezt, mint például a tudományos és technikai forradalom szocializmusbeli társadalmi, emberi összefüggéseinek feltárása.

A munkatudományok iránti gyakorlati követelmények kettős irányúak. Egyrészt: a munka más-más tudományterületek szerinti vizsgálatát a gazdasági szervezetek egyes funkciói szakmai tartalmának növelésére kell egyesíteni. Másrészt: szükséges egyes kiemelt társadalmi, gazdasági feladatok megoldásának komplex munkatudományi megalapozása. Az előadó részletesebben is kitért ezekre a — kereszttmetszetinek tekintett — problémákra.

4. A gazdasági szervezetek néhány alapvető funkciójának műveléséhez a munkával foglalkozó tudományok meghatározó jelentőségűek. Ezek a funkciók a következők:

- minden szintű vezetés,
- szervezés,
- munkaügy,
- személyzeti munka.

E funkciók munkatudományi összefüggéseinek boncolgatása kapcsán az előadó, majd a hozzászólók is különösen aláhúzták azt, hogy a munkaüggyel foglalkozók szakmai ismereteinek a munkatudományokból kell összetevődni. Ezekben az ismeretekben való jártasság és alkalmazási készség megfelelő színvonala teheti a munkaügyi funkciót megbecsültebb, nagyobb presztízsnek örvendő szakmává. A szükséges és fontos szakmai alapok tekintetében nincs különbség a munkaügyi és személyzeti funkció között.

5. A specifikus interdiszciplináris munkatudományi megközelítés szükségességét indokolják az olyan összetett problémakomplexumok, mint például

- a munkaerő-fluktuáció és mobilitás,
- az anyagi és nem anyagi ösztönzés.

Mindegyik kérdés olyan, amely a munkatudományok eredményeit és ismereteit problémára, feladatmegoldásra koncentrálhatja. Nincs olyan munkatudományi ág, amelyet nélkülözni lehetne megoldásuk során.

Ezért tartjuk fontos kezdeményezésünknek azt, hogy 1969 áprilisában a Munkatudományi Bizottság szimpóziumot rendezett a munkaerő-vándorlás kérdéseiről, amelyen a gazdasági, jogi, statisztikai, pszichológiai, szociológiai és orvosi szempontok alapján végzett komplex megközelítés fontossága egyértelműen megmutatkozott. A jövőben az ösztönzés problémájának ugyanilyen interdiszciplináris megvitatását tervezzük.

6. Nem lehet, de nem is szabad éles határvonalat húzni a munkatudományok oktatása, kutatása és az élőmunkával gazdálkodó gyakorlat közé. A három terület szoros kölcsönhatásban van egymással és a jelen helyzetnek éppen az a sajátos jellemzője, hogy az elmaradás mindhárom területen konstátálható, és circulus vitiosusban egymást erősíti.

Következésképpen az előrehaladás szempontjából is meghatározó, hogy miként tudjuk biztosítani a fejlődést az oktatás, a kutatás és a gyakorlat területén.

Abból kiindulva, hogy az oktatásnak meghatározó szerepe van a kutatás és a gyakorlat fejlesztésében is, a tanácskozás elsősorban az oktatás kérdéseivel foglalkozott.

II.

A munkatudományok oktatásának helyzetéről

Az előzetes írásbeli referátumok áttekintették az egyes munkatudományi diszciplínák oktatásának helyzetét.

Kahulits László kandidátus elemezte a munkagazdaságtan oktatását a felsőoktatási intézményekben. A munkagazdaságtant önálló tárgyként csak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen oktatják, ott is csak egy szakon. Más intézményekben az ágazati gazdaságtanok keretében (pl. a Pénzügyi és Számviteli Főiskolán), a műszaki tárgyakban (pl. a Budapesti Műszaki Egyetemen és a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemen). Az agrárnézőképzésben több tárgyban (szervezés, agrárgazdaságtan, munkajog) fordulnak elő munkagazdaságtani ismeretek.

Foglalkozott a munkagazdaságtani tematikákkal is. Azt a következtetést vonta le, hogy a munkagazdaságtan komplex oktatása és tudományos rendszerezése aktuális és időszerű probléma. A jelenlegi oktatási rendszerben a

hallgatóknak viszonylag kis hányada vesz részt a munkagazdaságtani képzésben. A hallgatók többsége az egyes tárgyak keretében kapott ez irányú ismereteit nehezen tudja megszerezni. Ez abból adódik, hogy az egyes tárgyak oktatási anyagában a munkaügyi kérdésekkel kapcsolatban sok az átfedés, amely az áttekintés és a mélyebb elemzés lehetőségét megnehezíti. Az ágazati gazdaságtanok a legtöbb esetben periférikusan érintik ezeket a problémákat. Véleménye szerint célszerű lenne a munkagazdaságtant alaptárgyként oktatni a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Az itteni, valamint más intézményekben folyó munkagazdaságtani oktatás segítségéhez munkagazdaságtani tankönyv megírását javasolta.

Parányi György kandidátus „*A munkaszervezés oktatásának problémái*” c. referátumában érintette a munkatudományok és a munkaszervezés kapcsolatát, valamint a munkaszervezés helyzetét. Hazai felmérések tükrében mutatta be, hogy a munkaszervezést a hazai igényekhez viszonyított súlyos lemaradás jellemzi, a munkaszervezők képzettségi színvonala pedig sok kívánnivalót hagy maga után.

A munkaszervezés oktatásának helyzetét azzal lehetne összefoglalóan jellemezni, hogy a hazai felső — és középfokú oktatásban a korszerű munkaszervezési ismeretek nem vagy csak érintőlegesen szerepelnek. Hiányzik az intézményes munkaszervező oktatás.

Ismertette annak a felmérésnek a tapasztalatait, amelyet a munkaszervezés oktatásával kapcsolatosan végzett. Ez a felmérés 13 felső- és 4 középfokú tanintézet válaszait öleli fel. Megállapítható, hogy a munkaszervezést önálló tárgyként mindössze három tanszéken oktatják. A tanszékek, ill. az iskolák döntő többségében más tárgyak (üzemszervezés, üzemgazdaságtan stb.) részeként oktatják a munkaszervezés egy-két fejezetét. A válaszokból kitűnik, hogy helyenként még a munkaszervezés fogalomköre, kategóriái sem tisztázódtak, az oktatás többnyire csak normázási, bérézési kérdésekre, esetleg néhány ergonómiai problémára korlátozódik.

Egyik oldalról a vállalatsszevezés és — vezetés diszciplínái fejlődésnek indultak, a kutatások felélénkültek, a gyakorlati alkalmazásuk iránti igény is nőtt. Ezzel szemben — noha a termelékenység nem kielégítő alakulása állandóan napirenden levő téma —, a konkrét munka tanulmányozásának és megszervezésének központi jelentőségét még nem ismerték fel eléggé és hiányoznak elmélyítésének szakmai feltételei is.

Úgy tűnik, a munkaszervezési ismeretek oktatásának állapota és az erre vonatkozó igény bűvös körben van. Nem került felismerésre a munkaszervezésnek mint szakmának a jelentősége, nincsen megfelelő igény ilyen szakemberekre és képzésük sem folyik. A munkaszervezés oktatásának egyaránt elő kell mozdítania a gazdasági követelmények és a gyakorlat közötti ellentmondás feloldása szükségességének felismerését s a szakmai módszerek megismertetését.

A munkaszervezéssel összefüggő ismeretek oktatásánál alapvetően két irányú differenciálás mutatkozik célszerűnek. Mindkét irányban intenzív előrelépés szükséges.

a) A munkaszervezés szinte valamennyi műszaki-gazdasági tevékenység része s mint ilyen, a vezetési szemlélet egyik lényeges eleme. Ezért a munkaszervezéssel *hivatásszerűen nem foglalkozó* műszaki-gazdasági szakembereket (felső- és középfokon) elsősorban a komplex munkaszervezés jelentőségével, szerepével, helyével, tudományos alapjaival kell megismertetni, abból a célból, hogy egyrészt saját vezetői tevékenységükben érvényesüljön a munkaszervezési szemlélet, másrészt igényeljék a munkaszervezési specialisták rendszeres, szakosított tevékenységét. Ez egyszersmind perspektivikus biztosítéka lenne a specialisták (nemcsak a munkaszervezők, hanem a munkatudományok különböző egyéb ágait művelők) igénybevételének.

b) *Munkaszervező specialisták képzése*, akik a komplex munkaszervezés elméletileg megalapozott, gyakorlati művelésére is alkalmasak.

A kétféle jellegű „felhasználási kör” oktatása, mind a tárgyak tartalmát, mind a teljes tananyagon belüli elhelyezkedését illetően, eltérő megoldási módokat igényel.

Weltner Andor, az MTA lev. tagja referátumában *a munkajog oktatásával* foglalkozott. Egyrészt az állam- és jogtudományi karokon folyó munkajogi oktatást elemezte, másrészt a jogi egyetemi oktatáson kívüli munkajogi oktatás helyzetét vizsgálta. Referátumának ez utóbbi részéből emelünk ki néhány kérdést.

A jogi egyetemen kívül más oktatási intézményekben — a közgazdasági egyetem és a vezetőképző intézet kivételével — kifejezetten munkajogi oktatás nincs, viszont általános jogi oktatás — melynek bizonyos részét képezi a munkajog is — több helyen folyik.

Áttekintést adott arról, hogy a különböző iskolatípusokban (általános iskolák, gimnáziumok, szakközépiskolák, felsőfokú technikumok, műszaki főiskolák stb.) milyen más oktatási tárgyba beágyazva tanítanak jogi — s ennek keretében munkajogi — ismereteket.

Weltner professzor felvetette, hogy a Munkatudományi Bizottság tárgyalást kezdeményezhetne a Művelődésügyi Minisztériummal az egyes tantárgyakon belül a munkajogi tananyagra vonatkozóan, és ehhez — az óraszámok és iskolatípusok figyelembevételével — kidolgozhatna egy olyan, a legfontosabb ismereteket összefoglaló anyagot, amely a rendelkezésre álló keretben más jogági ismeretanyaggal arányosan elhelyezhető lenne. Az arányos elhelyezésen nem matematikai pontossággal kiszámított jogági felosztás értendő, hanem a gyakorlati szükséglet szerinti felosztás, vagyis az, hogy minden tanuló állampolgár és minden tanuló dolgozó lesz, tehát indokolt, hogy az állampolgár és a dolgozó jogainak és kötelességeinek ismertetése a jogi ismeretanyag döntő részét képezze. A további elképzelések kialakítása érdekében

javaslatokat terjesztett elő, amelyek a különböző iskolatípusoknak megfelelően a munkajogi oktatás kiszélesítését és korszerűsítését tartalmazták.

A referátum másik kérdéscsoportja volt a továbbképzés és a munkáüggel foglalkozók képzése. Az oktatási intézményeken kívüli munkajogi oktatás részben továbbképzés, részben pedig a jogi egyetemi oktatást helyettesítő képzés. Ennél a képzési formánál elsősorban azokat a munkaköröket kell figyelembe venni, amelyekben a dolgozó számára a munkajog ismerete nélkülözhetetlen. Ide sorolhatók: a munkaügyi döntőbizottságoknál, a főhatóságok és vállalatok jogügyi, munkaügyi és személyzeti osztályain érdemi munkakört betöltő dolgozók, továbbá a szakszervezeti tisztségviselők. E dolgozók oktatásának differenciáltan kell történnie, egyrészt attól függően, hogy jogi vagy más képesítéssel rendelkezőkről van-e szó, másrészt pedig az oktatást lebonyolító szerv jellege — amely lehet főhatóság vagy társadalmi szervezet — ugyancsak befolyást gyakorolhat az oktatási tematikára.

Weltner professzor külön-külön is foglalkozott a fentiekben említett dolgozóknak nyújtott vagy nyújtandó munkajogi oktatás kérdéseivel.

Rózsahegy István, az orvostudományok kandidátusa „*A munkaélettan és a munkahygiene oktatása Magyarországon a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben*” című referátumát azzal kezdte, hogy a munkaélettan és a munkahygiene fogalma jól meghatározott és körülhatárolt. Ezek a diszciplínák a közép- és felsőfokú szakiskolákban, a főiskolákon és az egyetemeken, sem a műszaki sem az orvosi alapképzésben, önálló tárgyként nem szerepelnek.

Áttekintést adott arról, hogy a két diszciplínával a műszaki és orvosi alapképzésben milyen tárgyak, milyen terjedelemben és milyen mélységben foglalkoznak.

Rózsahegy főorvos felmérést végzett a munkaélettan és a munkahygiene oktatásának helyzetéről. Megállapítható, hogy mindkét tárgy oktatása sokkal inkább érvényesül a továbbképzésben bizonyos szakoknál. Így az orvostovábbképzésben a hygienikus orvosok és az üzemorvosok kapnak alaposabb munkaélettani és munkahygienés ismereteket. A műszaki továbbképzésben pedig elsősorban a munkavédelmi szakterületeken végeznek rendszeres oktatást mindkét tárgyból.

A munkahygiene oktatása főként a vegyipari szakemberek képzésében hiányos és ez nem is marad következmények nélkül. Ismételt tapasztalat mutatja, hogy a technológusok a felhasznált anyagok károsító hatását nem ismerik és így közvetve mérgezéseket okozhatnak.

Az oktatás irányítói általában úgy vélik, hogy a „Munkavédelem” c. tárgy előadásával a munkaélettan és a munkahygiene kellő mértékben szerepel; azonban egyértelmű és egyre fokozódó tendencia, hogy a balesetelhárítás ezeket a tárgyakat túlburjánozza és elnyomja.

Rókuszfalvy Pál, a pszichológiai tudományok kandidátusa „*A munkapszichológia oktatása*” c. referátumában a következő kérdéseket tárgyalta:

1. A munkapszichológia helye a munkatudományok rendszerében. 2. A munkapszichológia oktatásának célja. 3. A munkapszichológia oktatásának helyzete Magyarországon. 4. A munkapszichológia oktatásának korszerűsítési feladatai és feltételei.

Az első kérdéssel kapcsolatban megállapította, hogy véleménye szerint ma még — munkatudományról nem beszélhetünk, csupán *munkatudományokról*. E korlátozó tudományelméleti megállapítás azonban semmiképpen sem jelenti a különböző munkatudományok, sem ezek közös erőfeszítésének és eredményeik tudományos értékének a lebecsülését. Mindössze olyan differenciáló megjegyzést jelent, mely szerint a munkatudományoknak (pl. munkafiziológia, munkaszociológia, munkajogtudomány, ipargazdaságtan stb.) *van ugyan közös tárgya — a munkatevékenység, de nincs külön közös módszere, hanem alaptudományuk sajátos aspektusából és módszereivel közelítik meg és elemzik ugyanazt a tárgyat*. Ezt alátámasztani látszik az ergonómia szó angol eredeti kifejezése is, az „ergonomics”, mely nyelvi formájában a többesszámot használja.

A munkatudományok sorában a fizikai jellegű biomechanikától mint természettudománytól kezdve, egészen a munkaszociológiáig, mint a legjellegzetesebb társadalomtudományig, a tudományok igen széles skáláját találjuk meg. *A munkapszichológia* ezek között sajátos határtudományként jelentkezik, több értelemben is. Először is maga a pszichológia — lévén tárgya, az ember biológiai és társadalmi lény egyszerre — a természet — és társadalomtudományok közti hominizstikus határtudomány. Még inkább az maga a munkapszichológia, melynek négy önálló diszciplínája — a műszaki pszichológia, a pályalélektan, a munka szociálpszichológiája és a vezetés — és szervezéslélektan — a természettudományos egzaktitás és a társadalomtudományi komplexitásból fakadó valószínűségi jelleg szinte valamennyi jellemzőjét magán viseli. E tényből fakadnak a munkapszichológia rendkívül sokrétű interdiszciplináris kapcsolatai is.

A munkatudományok rendszerének ezen egészen futólagos jellemzése és a munkapszichológia helyének e tudományok rendszerén belüli kijelölése után — csak tájékoztatóképpen — a munkapszichológia tárgyát röviden úgy határozta meg, hogy *a munkapszichológia az az alkalmazott pszichológiai tudomány, amely a komplex munkarendszerek tagjaként élő emberi személyiséget a munkatevékenység aspektusából vizsgálja*.

A második kérdéssel kapcsolatosan — többek között — utalt arra, hogy a munkapszichológia oktatása ma már különböző szinten és területen folyik. Minden szinten és területen — de elsősorban az egyetemi munkapszichológusképzésben — a három alapelétkitűzés:

- korszerű *szemléletmód* alakítása;
- igazolt és a tudomány fejlődésével lépést tartó *ismeretközlés* és
- megfelelő előkészítés a munkalélektan *gyakorlati alkalmazására*.

Harmadiknak az előadó arra kereste a választ, hogy *mennyiben tudja a jelen helyzetben a munkapszichológia oktatása ezt a hármas célkitűzést megvalósítani?*

A helyzet értékelésében — bármennyire nehéz is — a történeti fejlődés reális szempontjait és szakmai lelkiismeretünk, a tudományos igényesség szempontjait egyaránt érvényesítenünk kell — mondotta a szerző.

Ezeket összeegyeztetve és a helyzetet összefoglalóan értékelve a következő megállapítást lehet tenni. A munkapszichológia oktatása a 60-as évek elején a nullpontról indult, rengeteget fejlődött, de ma már nem elégíti ki a társadalmi és tudományos igényeket teljes mértékben, sőt — ha megfelelő központi intézkedés nem történik sürgősen, úgy — rövidesen messze elmara-dunk a többi szocialista ország képzési színvonalától.

A helyzet tényszerű ismertetését a következők szerint csoportosította:

- Az egyetemi munkapszichológusképzés az ELTE-n.
- Munkapszichológiai tantárgyak
- Munkapszichológiai tantárgyak oktatása a BME-n.
- Munkapszichológiai tárgyak oktatása vezető-továbbképző intézményeknél.
- A MTESZ Ipargazdasági Bizottságának munkapszichológiai laboránsképző tanfolyama.

Negyediknek azt vizsgálta, hogy milyen feladatai és feltételei vannak a munkapszichológiai oktatás fejlesztésének, korszerűsítésének?

A korszerűsítési feladatok és feltételek meghatározásánál abból az alapvető célkitűzésből kell kiindulni: *egy viszonylag gyorsan változó, fejlődő, a szocializmus építésének befejezésére törekvő ipari társadalomban — 15—20 éves távlatra előre tekintve — a jövő számára kell a szakembereket felkészíteni.* Egy, csupán a jelen feladatainak megoldására felkészítő képzési rendszer eleve elavult s csupán a fejlődés eseményei után kullog, ill. előbb vagy utóbb maga is a fejlődés akadályává válik.

Az országosan megvalósításra kerülő oktatási reformok is ezt a célt szolgálják. A munkapszichológia oktatásának korszerűsítését is ebben a szel-lemben kell végrehajtani — elsősorban az egyetemi munkapszichológusképzés területén. Ehhez a feladatok megvalósítását, ill. ezekhez a feltételek megte-remtését a következő területeken kell biztosítani:

- korszerű, egységes koncepció, ill. szemléletmód,
- az oktatás tartalma és módszerei,
- a tárgyi feltételek,
- szervezési, jogi feltételek,
- az üzemi (vállalati) gyakorlattal való összehangolás területein. Mind-ezeket a szerző részletesen is taglalta.

Rozgonyi Tamás, az MTA Szociológiai Intézetének tudományos munka-társa a *munkaszociológiai oktatás helyzetéről* készített referátumot.

Az elmúlt évtizedben kibontakozott marxista szociológiai kutatások által felhalmozott ismeretek oktatásának kérdése elsősorban azért vált aktuálissá, mert különböző intézményekben (egyetemen, vezetőképző tanfolyamokon, üzemeken belüli vezetőképzőkön stb.) a munkaszociológiai ismeretek oktatása nagymértékben elterjedt. Az előadó megjegyezte, hogy nem kíván terminológiai vitákba bocsátkozni, de más munkatudományi ágaktól eltérően a szociológián belül kevésbé tisztázott a gazdaságszociológia, a munkaszociológia az üzemszociológia és az iparszociológia viszonya- és fogalomköre. A munkaszociológia, — amely véleménye szerint döntően a munka, a munkamegosztás szociológiai funkcióinak, az ember-munka viszony szociológiai kérdéseinek tárgyalásával foglalkozik — oktatása hazánkban mindig párosul bizonyos üzemszociológiai (az ember-intézmény viszonyt érintő), iparszociológiai (az industrializáció társadalmi következményeivel foglalkozó) és szélesebben gazdaságszociológiai ismeretek továbbadásával is.

Az oktatás iránti igényt az új irányítási rendszer bevezetésével kapcsolatban felmerült társadalmi problémák fokozták, sőt ezzel kapcsolatban s talán a munkaszociológiai ismeretek oktatásának következtében is, a vállalati vezetők részéről egyre több konkrét igény merült fel üzemszociológusok alkalmazására ipari üzemekben.

Azok a tapasztalatok, amelyek az egyetemi oktatás során, valamint a vezetőképzőkön tartott szociológiai előadásokon leszűrhetők voltak, nagyon kedvezőek a szociológiára nézve. A hallgatók nagy érdeklődést tanúsítottak az újonnan bevezetett szociológia iránt, s a különböző szintű vállalati vezetők is részint praktikus segítséget, részint pedig olyan szemlélet kialakítását elősegítő ismereteket kaptak a munkaszociológiai előadásokon, amelyek ténylegesen kiegészítették a korábbi vezetési tevékenységükkel kapcsolatos és más tudományágak (munkapszichológia, munkajog, munkagazdaságtan) keretében szerzett ismeretanyagot. Végül azonban az egyetemi oktatásban és a munkaszociológiának más területeken való terjesztésében is kiderült, hogy nem tisztázott és kellőképpen nem meghatározott az a funkció, amelyet a munkaszociológia oktatásának be kell töltenie.

Az egyetemi oktatásban például nem világos, hogy az oktatás célja a leendő szakemberek ismereteinek szociológiai szemlélettel való kibővítése, vagy pedig az, hogy olyan ismereteket kapjanak az egyetemi hallgatók, melyekkel esetleg az egyetem befejezése után a gazdasági élet különböző területein konkrét empirikus szociológiai kutatásokat is végezhetnek. A vezetőképzést illetően egyértelműbben megállapítható, hogy egyfajta szociológiai szemlélet kialakítása a feladat, hogy a különböző szintű gazdasági vezetőknek az egyes vállalatban, üzemben belüli társadalmi kérdések iránti érzékenysége kifejlődjék, hogy amikor különböző társadalmi, szociális vagy gazdasági problémával állnak szembe és ezek megoldására törekednek, akkor ezeknek a problémáknak a szociológiai vonatkozásait is szem előtt tartsák. Nem kell különö-

sebben magyarázni, hogy ilyen módon az oktatási célnak és a munkaszociológiai oktatás funkciójának meg kell határoznia magát az oktatás struktúráját is.

Itt két feladat merül fel. Az egyik feltétlenül az alapkutatások struktúrájának kérdése, a másik pedig az oktatási cél és az oktatásra kerülő ismeretanyagok szerkezetének a problémája. Az utóbbi időben az Akadémia illetékes szervei, valamint az egyetemeknek, mint kutatási helyeknek a vezetősége (tudományos rektorhelyettesek stb.) egyik alapvető célul éppen azt tűzték ki, hogy az alapkutatások tervezésénél megkülönböztetett figyelemmel legyenek az oktatási célokra.

Az oktatási cél kidolgozása során pedig felvetődik az a kérdés, hogy vajon olyan ismeretanyagokat kell-e oktatni, amelyek a jelenlegi helyzetre koncentrálnak, amelyekre standardizálható kutatási módszerek alakultak már ki, és amelyek kutatását a vállalati vezetők munkájuk hatékonyságának fokozása érdekében igénylik; illetve, hogy olyan ismeretanyagot nyújtsunk-e, amely a fejlődés tendenciáit figyelembe véve, a közeljövőben várható és végbemenő változások társadalmi, szociológiai kihatásaival foglalkozik elsősorban.

Az első törekvésnek — bizonyos konkrét vállalati problémák megoldását célzó oktatási struktúra kialakításának — a legnagyobb veszélye abban áll, hogy leszűkül maga a munkaszociológia oktatás, s a fiatal szakemberek erre épülő szociológiai tevékenysége rutinszerűvé válik. Nem lehet alábecsülni az olyan fajta szociológiai tevékenységet és a tevékenységet előkészítő szociológiai oktatást sem, amely bizonyos problémának a megoldására koncentrálik.

A szervezett vezetőképző tanfolyamokon a munkaszociológiai oktatásban résztvevő vállalati vezetők minden bizonnyal ezekre a mindennapi vezetési gyakorlat során felmerülő kérdésekre lesznek a legérzékenyebbek. Ezért valószínűleg ilyen típusú kutatásokat rendelnek meg, s ezért hasznosnak látszik az oktatás során a már standardizált módszerekkel ellátni azokat a fiatal szakembereket, akik a későbbiek során a gazdasági élet különböző területein, ha egyelőre, mint más szakmával rendelkező szakemberek is, szociológiai ismeretüket felhasználva, konkrét kutatásokat végezzenek. Ezzel a lehetőséggel és szükségyszerűséggel feltétlenül számolni kell, ugyanakkor látni kell a korlátait is. Nevezetesen azt, hogy feltétlenül túl kell lépni és meg kell haladni a munkaszociológia oktatásban ezt a szintet és tudatosan törekedni kell arra, hogy a konkrét gazdálkodási és irányítási rendszerhez kötődve, azokat a fejlődési tendenciákat is az oktatás tárgyává tegyük, amelyek a közeljövőben (4–6 év távlatában) a vállalati vezetés előtt, mint realitások állnak majd, hiszen nyilvánvaló, hogy az oktatás bizonyos mértékig a korszerűbb igények létrehozásának is eszköze.

Ezt a problémát felismerték a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen néhány éve kötelező tárgyként bevezetett „Gazdaságszociológia” oktatás során is. Az 1971/72-es tanévre készülő tantervek kidolgozásánál és az

oktatás egész struktúrájának megváltoztatásánál ezt is figyelembe veszik. Az egy-egy évfolyam egészét érintő féléves alapkursus mellett — amely általános szociológiai és gazdaságsszociológiai ismereteket nyújt, s így bizonyos szociológiai érzékenységet fejleszt ki —, a közgazdasági szemléletre neveléssel párhuzamosan, bevezetnek szakszociológiai kurzusokat is. Így például a gazdasági szervező szakágazaton munka- és üzemszociológia, a marketing szakágazaton pedig fogyasztásszociológiai kurzusokat indítanak. Ezeken a kurzusokon, amelyek főleg gyakorlati foglalkozások keretében szerveződnek, irodalmi feldolgozáson keresztül, szimulált esetek elemzésével, konkrét vizsgálatokban való részvétellel jutnak hozzá a hallgatók olyan ismeretekhez és módszerekhez, amelyek segítségével képesek lesznek esetleg önállóan is empirikus kutatások végzésére.

A fentieknek megfelelően Magyarországon a munkaszociológiai oktatásnak kétféle funkcióját különböztette meg a szerző. A különböző területeken és különböző szakmákra képző fakultásokon (bölcsező karon, jogi karon, agrár szakon, a Közgazdasági Egyetem néhány szakán) a munkaszociológiai oktatás alapvető funkciója a szociológiai szemlélet kialakítása kell, hogy legyen. Ide sorolhatók az egyre nagyobb mértékben meginduló és kibontakozó vezetőképző tanfolyamok is, amelyeken a munkaszociológia oktatása hasonló funkciót tölt be.

A másik funkció és cél a munkaszociológia oktatásában: olyan ismeretanyagok átadása (pl. a Közgazdasági Egyetem gazdasági szervező szakágazatán, marketing szakon stb.), amelyekkel a hallgatók vállalkozhatnak részint konkrét empirikus kutatások végzésére, részint pedig felhívhatják a vállalati vezetők figyelmét például a technikai fejlődés várható társadalmi kihatásaira, egy-egy, a jelenben meghozott társadalmi-gazdasági döntés szociológiai következményeire. Ezért válik szükségessé az oktatás struktúrájának kialakításában a már standardizált módszerek oktatására való törekvés mellett, a konkrét gazdálkodási és irányítási rendszerhez kapcsolódva, az iparosodást és a technikai haladást szükségszerűen követő szociológiai változások elemzése is.

Az oktatási tematikákkal illusztrálta a szerző néhány egyetem és más intézmény munkaszociológiai oktatásának programját.

Az előzetes írásbeli referátumok, valamint az ezeket kiegészítő szóbeli korreferátumok alapján a vitában 18 felszólalás hangzott el. A továbbiakban ismertetjük a tanácskozás vitájában elhangzott főbb kérdéseket és a kialakult álláspontokat. A vitáról — Meitner Tamás összefoglalójában kihangsúlyozott — tematikus csomópontok szerint adunk áttekintést. Így célszerűbbnek látszik, ha a hozzászólókat külön soroljuk fel, a vitát pedig tömörítve összegezzük.

III.

A munkatudományok oktatásának alapvető problémái

A tanácskozáson elhangzottak szerint a munkatudományok oktatásában kell részesülnie

- egyes értelmiségi kategóriáknak (közgazdász, mérnök, jogász, pszichológus, szociológus, munkaegészségügyi orvos),
- a munkaügyi szakembereknek
- és irányító dolgozóknak.

Az egyes kategóriáknak más-más képzési szintet — alapképzés, speciális képzés, továbbképzés — lehet választani. A kategóriák közötti átfedés esetében (pl. közgazdasági egyetemi végzettségű munkaügyi vezető), a magasabb képzettségnek megfelelően lehetne a munkatudományok ismereteinek megszerzését — akár az egyetemen, akár az egyetem után — biztosítani.

Az egyes kategóriák szerinti megfontolások a következők.

1. Az egyetemen szerezhető munkatudományi ismeretek

Az egyik alternatíva szerint mindazokban a felsőoktatási intézményekben amelyek közgazdászokat, mérnököket, jogászokat, orvosokat, pszichológusokat, szociológusokat képeznek, bizonyos alapvető munkatudományi tájékozottságot kell a hallgatóknak nyújtani. Ennek keretében a nem szakirányú jellegű munkatudományi tárgyakban főként az alkalmazási lehetőségeket kell megismertetni. Pl. a közgazdász a munkajog, a munkapszichológia stb. alkalmazási lehetőségeit ismerje meg elsősorban, úgy, hogy a kompendiumszerű tételes ismeretek e célnak alá legyenek rendelve.

Mivel a mérnökök vezetői, műszaki és gazdasági munkakörökben sok munkajogi problémával találkozhatnak, ezért a műszaki egyetemeken is célszerű lenne — az előbbi módon — némi munkajogi ismeretekkel ellátni a hallgatókat.

A szakképzés jellegének megfelelő munkatudományi tárgyat — pl. közgazdászoknál a munkagazdaságtant —, úgy célszerű oktatni, hogy a munkagazdaságtan általános ismeretei után az ágazati munkagazdaságtani problémák is szerepet kapjanak. Végsősoron az a kívánatos cél, hogy a felsőoktatási intézményben a munkatudományok minden ágából (munkagazdaságtan, munkaszervezés, munkajog, munkafiziológia és -hygiéne, munkapszichológia, munkaszociológia) kapjanak a hallgatók összevont ismereteket és az adott intézménytípus jellegének megfelelő munkatudományi ágból pedig általános és speciális (ágazati) ismereteket kapjanak. Például: a közgazdász munkagazdaságtanból, a mérnök a munkaszervezésből, a jogász a munkajogból, az orvos a munkaegészségtanból, a pszichológus a munkapszichológiából, a szociológus a munkaszociológiából.

Felmerült az a kérdés, hogy a túlterhelt egyetemi tantervek mellett hogyan lehet ezeket az elképzeléseket megvalósítani. Elhangzott az a javaslat, hogy az egyetemek mellett olyan tanfolyamot kellene megszervezni, amely az általános munkatudományi ismereteket oktatná, és ennek elvégzése után lehetővé tenné a speciális munkatudományi ismeretek megszerzését is.

Az egyetemnek tehát meg kell ismertetnie a hallgatókat a munkatudományok alapjaival és fel kell készítenie őket az adott pályával összefüggő munkatudományi ismeretek alkalmazására.

Az általános munkatudományi alapvetés azért látszik szükségesnek, hogy a különböző felsőfokú végzettségű szakemberek között megteremtődjék az alapja a munkatudományi problémák megoldásában való együttműködésnek.

Az egyetem elvégzését követő postgraduális képzésben az adott pályához, foglalkozáshoz tartozó munkatudományi specializálódás (pl. munkaügyi szakközgazdász, gazdasági mérnök, üzemorvos) képzési feladatai szintén kettősek: az általános munkatudományi alapvetés bővítése és a speciális ismeretek növelése.

2. A munkaügyi szakemberek munkatudományi képzése

Többen elmondták, hogy az elmúlt időben csökkent a munkaügyi dolgozók képzettségi színvonala. Erre a Munkaügyi Minisztériumnak egy, 1970-ben végzett reprezentatív felmérése is rávilágított, amiből kiderült a munkaügyi területen dolgozóknak csak 10%-a rendelkezik felsőfokú, 60%-a középfokú és 30%-a középfokúnál alacsonyabb végzettséggel.

A munkaügyi dolgozók nagyobb része számára a speciális munkatudományi továbbképzésben a középfokú végzettséget célszerű alapul venni, mivel az egyetemi végzettségük számára a közgazdász-továbbképzés keretében biztosítani lehet a specializálódást.

Az eddigiekben a munkaügyi képzés nélkülözötte az egységes tematikát, programot és képzési időt. A továbbiakban szükség van arra, hogy megvalósuljon a munkaügyi képzés egységes rendszere és koncepciója. (A Munkaügyi Minisztérium most dolgozik ezen.)

A tanácskozáson egyetértés volt abban, hogy a munkaügyi képzésben a munkatudományok alapjainak kell a meghatározó törzsanyagot képeznie.

Az egyik legfontosabb feladatnak tekinthető, hogy a foglalkozási kategóriánál — az eddigi mulasztások csökkentése végett — mihamarabb megkezdődjék a megfelelő munkatudományi alapismeretek oktatása.

3. A gazdasági vezetők munkatudományi képzése

A tanácskozáson kiemelt hangsúlyt kapott, hogy a gazdasági vezetőknek, akik felelősek a rájuk bízott munkaerők képességeinek hatékony felhasználásáért,

nálásáért, vezetési munkájukhoz nélkülözhetetlen a munkatudományok alapjainak ismerete és alkalmazása.

A tanácskozás résztvevői nagyon határozottan és egyértelműen szükségesnek látják, hogy keresni és tisztázni kell azokat a lehetőségeket és módokat, hogy az alsó, közép- és felső szintű vezetők és irányítók egyaránt — a vezető-továbbképzés részeként — szintjüknek megfelelő mennyiségben és mélységben részesüljenek munkatudományi képzésben is.

Az ilyen irányú oktatás a munkaerő hatékony felhasználásának, a helyes bánásmódnak, a jobb ösztönzésnek stb. feltételeit segíthet kialakítani.

4. *A munkatudományi oktatás általános feltételei*

Az egyetemi munkatudományi alapképzés, a speciális és továbbképzés, a munkaügyi képzés és a vezetők munkatudományi képzése számos feltétel biztosítását igényli. Egyebek mellett a következőket:

- a munkatudomány oktatóinak, előadóinak felnevelése;
- az egyetemeken, főiskolákon a munkatudományi oktatás centrumainak létrehozása, amelyek a közvetlen oktatáson túl szervezik, összehangolják az adott intézményen belül az ezirányú oktatást;
- a korszerű munkatudományi tananyagok, tankönyvek, jegyzetek megírását és kiadását; s nemcsak a kompendium-szerű munkák szükségesek, hanem a különböző területek (mérnök, közgazdász, vezetés, munkaügy stb.) sajátosságaihoz adaptált munkatudományi tananyagok is (pl. pszichológia a közgazdasági munkában);
- befolyásolja a munkatudományi oktatást, hogy milyen társadalmi igény jelentkezik ezzel szemben. Ha a mérnöktől, vezetőtől, munkaügyi dolgozótól egyre jobban megkövetelik a munkatudományi műveltséget és annak az alkalmazását, ez a körülmény fejleszti ennek az oktatásnak a színvonalát, és növeli az ilyen ismeretek tanulásának presztízsét. Az e körbe tartozó feltételek is lényeges javításra szorulnak;
- döntően meghatározza a munkatudományi oktatás helyzetét a tudományos kutatómunka állapota. Tudományterületünkön a kutatások lemaradása már-már aggasztóvá válik. Ezért az oktatás szemszögéből a tudományos kutatások problémáit is elemezték a tanácskozás résztvevői.

IV.

A munkatudományi kutatás néhány problémája

A munkatudományi kutatás elmaradottságával, a fejlesztés szükségességével összefüggésben kerültek napirendre a tanácskozáson a kutatómunka fejlesztésének problémái is.

A gazdaság és a társadalom által felvetett főbb munkatudományi kutatási témáknak a következők látszanak:

— A munkaerő-struktúra változása, a munkakörök szakmai tartalma, a munkaerő-mobilitás és fluktuáció.

— Az anyagi és nem anyagi ösztönzők, az erkölcsi és motivációs tényezők tudományos vizsgálata és fejlesztési módjaiknak megalapozása.

— A munka hatékonyságának növelését, a tudományos munkaszervezés kiszélesítését és elmélyítését szolgáló módszerek, eszköz- és inzéményrendszer fejlesztésének kutatása.

— Az ember és a munka kölcsönhatásainak, a munkatevékenység fejlesztő hatásainak, a dolgozó kollektívák alakításának, általában a munkakultúra fejlesztése emberi tényezőinek tudományos feltárása.

A vázolt kutatási problémák súlyát közvetve vagy közvetlenül számos hozzászólás aláhúzta. Így például a sajátos munkatudományi kutatások hatásos fejlesztését sürgették a tudományos és technikai forradalom jelenség-komplexumának — ebből a munkatevékenységben, a munkahelyen, a munkaszervezésben, az elosztási viszonyokban, a munkahelyi emberi kapcsolatokban stb. érvényesülő — feltárása érdekében. Továbbá az egyes tudományágak, mint pl. a munkapszichológia, a munkagazdaságtan, a munkaszervezés speciális problémáinak kutatása összefüggésben van azzal, hogy a munkával foglalkozó kutatások egészét milyen mértékben sikerül fejleszteni. Ugyanis, ha akár a munkagazdaságtan, akár a munkaszervezés terén intenzív kutató munka kezdődne, ez feltehetőleg magával hozná a többi munkatudományi diszciplína kutatásának növelését is.

Egészében véve az jellemzi a mai helyzetet, hogy az általános lemaradás a munkatudományok egyes ágainak fejlődését is visszaveti. Így jöhetett létre az az állapot, hogy például a munkalélektan addig meglevő kevés tudományos bázisai közül az akadémiai bázis az elmúlt évben elsorvadt.

V.

A munkatudományi kutatások műveléséhez szükséges bázis kérdése

Nagyon világos és egyértelmű, hogy a tudomány bármely ágának hatékony művelése feltételezi a kutatáshoz szükséges feltételeket, a kutatómunka intézményi bázisát és az abban tömörített alkotóképes szakembereket.

Kézenfekvő az is, hogy a munkatudományi kutatások — sokat emlegetett — fejlesztése döntően a saját bázisától függ. Az intézményi bázis megteremtése egyik napról a másikra a káderhiányt nem tudná felszámolni, de bizonyos idő után elősegítené ennek csökkentését.

A tanácskozás az intézményi bázis megteremtésének fő irányát a következőkben jelölte meg.

— A munkatudományok egyes ágainak, ezek tágabb vagy szűkebb problémáinak kutatása érdekében a már működő intézményekben, bázisokban számos kis centrumot érdemes felerősíteni, létrehozni, kialakítani (pl. a közgazdaság, a jog stb. intézeteiben, valamint az egyetemeken és főiskolákon).

— Szükségesnek látszik az önálló munkatudományi kutatóbázis létrehozása. A kisebb centrumok mellett is elengedhetetlenül szükség van olyan vezető munkatudományi kutatóhelyre, amely saját munkáján túl, a közvetlen és közvetett hatásokon, áttételezéseken keresztül összefogná, koordinálná az ez irányú kutatásokat. A munkatudományok bizonyoságaiban pedig ez a központ az elsődleges centrum is lenne. (A szakemberek szerint egy ilyen intézménybe lehetne szerencsésen telepíteni pl. a munkapszichológiai kutatást.)

VI.

A tanácskozás összegezése és a megoldásra váró problémák

A tanácskozás vitája és javaslatai alapján röviden összefoglaljuk mindazokat a főbb kérdéseket, amelyek a munkatudományok oktatását és kutatását előmozdíthatják.

1. A munkatudományi oktatás fejlesztése

A munkatudományok oktatásának három nagy területe:

— a főiskolák, az egyetemek és az egyetemi továbbképző intézetek (a közgazdasági, a műszaki, az orvosi; a jogi karok, a pszichológiai és a szociológiai szakok),

— a munkaügyi dolgozók képzése,

— és a vezető-továbbképzés.

E három területen — az egyes területek sajátosságainak megfelelően más tartalommal és más szélességben ugyan — fokozott szerepet kell kapnia a munkatudományi képzésnek, tehát a munkagazdaságtan, a munkaszervezés, a munkajog, a munkafiziológia, a munkapszichológia és a munkaszociológia oktatásának.

Az oktatás formáját (alapképzés, speciális képzés; szervezett képzés, továbbképzés stb.) számos körülmény befolyásolja, amit — az oktatás tartalmával együtt — minden egyes kategóriára vonatkozóan a továbbiakban alaposan felül kellene vizsgálni.

A Munkatudományi Bizottság a fentiekkel kapcsolatban megfelelő ajánlásokat és javaslatokat juttat el a kérdésekben illetékes párt- és állami szervezeteknek.

2. *A munkatudományi kutatások fejlesztése*

A tanácskozás felhívta a figyelmet arra, hogy a munkatudományok közül különösen a munkagazdaságtani, munkaszervezési és munkapszichológiai kutatások terén mutatkozik a legnagyobb lemaradás.

A Munkaügyi Minisztérium „A munka társadalmi, gazdasági összefüggései” című kutatási feladatot ugyan tárcaszintű kutatási főiránynak tekinti, de az ehhez szükséges kutatóbázis hiányzik.

A Munkatudományi Bizottság fontosnak tartja a munkatudományi kutatások bázisának megteremtését, amely a közvetlen kutatómunkán túl széles kisugárzású tudományos szervezési feladatokat is elláthatna.

A Munkatudományi Bizottság szükségesnek tartja, hogy az interdiszciplináris problémák megvitatásának rendszeres fórumot teremtsen.

Szükségesnek ítéli a Bizottság egy munkatudományi folyóirat kiadásának megvizsgálását, már csak azért is, mert a publikációs lehetőségek növelése serkentené a munkatudományi kutatásokat és fejlesztené az oktatást, valamint a gyakorlatot.

A TŐKE, A BERUHÁZÁSOK ÉS A VÁLLALATOK MOZGÁSA AZ EURÓPAI GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓ JOGÁBAN (KÖZÖS PIAC)¹

MÁDL FERENC

1. §. *A problémák és források.* 1—2. A témához. 3. Mik a problémák? 4. Források. 2. §. *Az Európai Gazdasági Közösség programja: harmonizálás és közös jog.* 5—32. Problémák és megoldások. 3. §. *A tőke a másik országban — Közös piac és közös tőkepiac.* 33—34. Amiért a probléma mellőzhetetlen: a pénz a dolgok másik oldala. 35—39. A nyugat-európai tőkepiac helyzete és problémái általában. 40—41. Az európai tőkepiac a Római Szerződésben. 42—43. A tőkepiac és a tőke fogalma a Római Szerződés gyakorlatában. 44—50. A Római Szerződés liberalizálási elvei lassú megvalósulásban. 51—58. A tőkeforgalom integrált adójogi szabályozása — ugyancsak lassú megvalósulásban. 59. Bankszervezet — eredmények — Werner-jelentés. 4. §. *A vállalat a másik tagállamban: a vállalatok letelepedése és elismerése az EGK-ban.* 60—62. Összefüggések és keretek a Római Szerződésben. 63—64. Letelepedési program és valóság. 65—68. Jogi személyek elismerése. 69—72. A kedvezményezett vállalatok köre. 5. §. *A vállalat könnyebb mozgásához az EGK-ban: a belső társasági jogok harmonizálása.* 73. A társasági jogi harmonizálás kérdéskomplexuma és az eddigi fejlemények. 6. §. *Az európai nagyvállalat (Societas Europae, Európa RT) — a nyugat-európai gazdasági integráció új jogintézménye.* 74—77. Az Európa RT születésén. 78—79. Az Európa RT statútumról általában. 80—87. Európaiságok a statútumban: sajátosságok és fontosságok. 88—101. A statútum egyes intézményeiről: 1. alapítás, 2. konszern, 3. a vezető szervek, 4. „a munkavállalók képviselője az Európa RT-ben”. 7. §. *Az Európai Kereskedelmi Regiszter* (102—104).

I. §. A problémák és források

A témához

1. *In medias res* kezdeném, ha a témához nem kellene mégis *egy-két rövid utaló-megjegyzést* fűzni. Az egyik a gazdaság- és jogtudományokban úgy fogalmazható tétel, hogy a termelőerők mai fejlődése, a tudományos-technikai forradalom mai feltételei mellett a gazdasági folyamatok (a termelés, a technikai és technológiai fejlesztés, a kereskedelem) nagyfokú internacionalizálódásának vagyunk tanúi; a gazdasági integrációnak ez az egyik meghatározó gazdasági-

¹ Ez a tanulmány — amely a Közös Piac brüsszeli központjában folytatott tanulmányok és ezt követően a témában végzett kutatómunka eddigi eredményeinek részleges összegezése — része az európai gazdasági integráció jogi struktúrájára vonatkozóan készülő nagyobb munkának.

társadalmi tényezője. Az európai szocialista országok gazdasági kapcsolataiban most kibontakozó nemzetközi gazdasági integrációnak is ez az egyik elvi alap-tétele. Az irodalom erről ma már — ha egyelőre még sok nézeteltéréssel és jelentős késéssel is — elég számottevő elemzésekkel, sőt jogi kivetítésben is számos tentatív elképzeléssel szolgál.² A *másik utaló-megjegyzés*, hogy kapitalista viszonyok között ez az internacionalizálódás a tőkés vállalatok és vállalat-óriások országhatárokon messze túl nyúló gazdasági és jogi mechanizmusában, a nagy monopóliumok növekvő szerepében és hatalmában bontakozik ki. A tőkés koncentrációról és ennek nemzetközi összefüggéseiről, különösen az amerikai vállalatbirodalmak alakulásáról, e folyamat kritikai elemzéséről is a legújabb magyar irodalomban is — számos komoly munkára lehet utalni.³ A *harmadik utaló-megjegyzéssel* — más munkák mellett⁴ — „Gazdasági verseny és jogi struktúrája az európai gazdasági integrációban (Közös Piac)” c. tanulmányomra, annak is „Koncentráció, kooperáció és a gazdasági verseny elvi tételezése az Európai Gazdasági Közösség pragmatista gazdaságpolitikai programjában” c. §-ára utalok.⁵ Ebben összegeztem ennek a gazdaságpolitikának a beruházásokra, a vállalatok koncentrációjára és közös piaci méretű dinamikájára vonatkozó tételeit is. Ezek rövid összegezésben a következők: egyrészt a modern termelőeszközök, másrészt a növekvő igények és az ezek kielégítéséhez szükséges termelési méretek, harmadrészt az amerikai és más óriásvállalatokkal való verseny felvétele, az európai gazdaság versenyképessé tétele, végül negyedrészt a Közös Piac méreteihez való alkalmazkodás a nyugat-európai ipar restrukturálását, a vállalati struktúra átalakulását követeli meg; ez a vállalatoknak a tagállamokban való szabad mozgását, a vállalatok nagyobb koncentrációját, bizonyos iparágakban nemzetközi méretű nagyobb vállalati kapacitások kialakulását és mindehhez a megfelelő szervezet és jogi feltételek megteremtését igényli.

2. Miután e folyamatok és problémák elméleti-kritikai értékeléséhez az említett feldolgozások és az azokban jelzett irodalom friss és hozzáférhető forrásként rendelkezésre állnak, e tanulmány a továbbiakban a kérdéskomplexum: a nyugat-európai vállalati struktúra átalakulásának nálunk nem ismert szervezeti-jogi mechanizmusára koncentrál. A *téma jelentősége*, a feldolgozás

² Csak egy-két fontosabb és friss munkára utalok, amelyek azonban az irodalmat is feldolgozzák, közvetítik. *Közgazdasági* irodalmi források közül jellegénél fogva nagyon átfogó, a KGST-integráció közgazdasági elméleti problémáit jól bemutató Kiss Tibor írása egy 1970. évi budapesti nemzetközi tudományos konferenciáról, amelynek tárgyköre a szocialista gazdasági integráció volt (Kiss, 269. és kk. old.); az internacionalizálódás általános tendenciáját különösen O. BOGOMOLOV előadása emelte ki (uo. 273 - 275. old.). A *jogi* források közül egyebek között ld. MÁDL-SÓLYOM írását, amely egy ugyancsak 1970. évi nemzetközi konferencia „ürügyén” átfogó és részletesen elenző képet nyújt a szocialista gazdasági integráció kialakulásának minden fontosabb jogtudományi kérdéséről (MÁDL-SÓLYOM, 191 - 265. old.), ld. még a Forrásjegyzékben MÁDL (1), ill. MÁDL (2).

³ Ld. a Forrásjegyzékben: ÁDÁM, ÁDÁM (2), *Világgazdaság*, MÁDL (3), ill. ÁDÁM (3).

⁴ Ld. a Forrásjegyzékben: CZEITLER, GYALAI, HEDRI.

⁵ MÁDL (3), 1 - 18. pontok.

tudományos haszna azonban meggyőződésem szerint nemcsak abban van, hogy nálunk általában nem ismert dolgokat tesz ismertté, hanem néhány más körülményben is. Csak hármat említek. Az *egyik*: elméletileg is érdemes figyelni arra, hogy kapitalista viszonyok között milyen jogi módszerekkel és formákkal kísérik meg a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok közötti ellentmondásokat új, eddig kapitalista viszonyok között sem ismert nemzetközi jogi struktúrákkal feloldani; ezek a kísérletek történetileg is új jogi struktúrák születésére és tényleges működésére vezettek; e struktúrák és azok fejlődési folyamatai vannak annyira jelentősek, hogy azokat a szocialista irodalom is érdeklődési körébe vonja. A *másik* körülmény: a szocialista szakirodalom, főleg a közgazdasági irodalom, Magyarországon és más európai szocialista országokban is eddig is már nagy figyelmet szentelt az európai gazdasági integráció, ezen belül a vállalati mechanizmusnak is; aligha ok nélkül; az ok — a békés koegzisztencia politikai posztulátumain túl — kézenfekvően az a körülmény, hogy tőkés relációban a Közös Piac és országai jelentik számunkra a legközvetlenebbül a nemzetközi gazdasági környezetet, jórészt általa vagyunk részei a világ gazdaság egészének az egyszerű adásvételektől kezdve, a közös közös-piaci vállalatok funkcionáltatásán át a nemzetközi munkamegosztás ezernyi más összefüggéséig; ezek a kapcsolatok, részleges egymásbefonódások nyilván még tovább fejlődnek; hovatovább gazdasági-anyagi szükséglet ezért, hogy a közös-piaci vállalati mechanizmus jogi struktúráját, amellyel gazdasági egységeink annyiféle módon kapcsolatba kerülnek, közelebbről megismerjük. A *harmadik körülmény*, amire egyre többen utalnak,⁶ hogy a nyugat-európai gazdasági integráció tapasztalataiból — kritikai értékelésben — bizonyos következtetések a szocialista gazdasági integráció sok „hogyan”-jára nézve is folynak; a jogi megoldások meg sajátosan a „hogyan”, a módszertani eszköztár világában helyezkednek el; ezért ezekről minél egzaktabb ismeretekre jutni a szocialista gazdasági integráció nagy vállalkozásához is hasznos.

Mik a problémák?

3. Tekintsünk most el a dolgoknak attól az oldalától, amely a versenyjog területére tartozik, hogy ti. a vállalati koncentráció milyen fokozatai, formái és akciói minősülnek közös-piaci gondolkozás szerint is nem kívánatosnak és jogi eszközökkel is meggátolandónak (amiről egyébként az előbb említett tanulmányom szól⁷). Ha ettől eltekintünk, és a dolgokat nem homorújából, hanem a pozitív oldalról szemléljük, hogy ti. a versenyjogi tilalmak szintjéig kívánatos közös-piaci méretű vállalati mozgást és dinamikát (a tőkeáramlást,

⁶ Ld. legújabban GYULAI („Egyes következtetések a szocialista nemzetközi integrációra vonatkozóan”, 167. és kk. old.).

⁷ Ld. a Forrásjegyzékben: MÁDL (3).

a beruházásokat, a vállalatok átlépését a nemzeti határokon, nemzetközi méretű nagy vállalatok kialakulását) az Európai Gazdasági Közösség gazdaság- és jogpolitikája nemcsak egyszerűen akarja, hanem az integráció egyik al-fajának tekinti, akkor most már az a kérdés adódik és adott a Közös Piac joga és jogászai számára is: *milyen jogi akadályok lebontásával és milyen szervezeti-jogi eszközök rendszerének kiépítésével lehet ezt a célt szolgálni?* A kérdés nagyon differenciált választ igényel, a probléma nagyon sokrétű — mondja a Közös Piac egyik ismert jogásza és jogi írója —, bár általánosságban egyszerűen is megfogalmazható: a társasági jogok harmonizálásával és az európai nagyvállalat (Societas Europae) egységes jogi struktúrájának létrehozásával.⁸

Ha végül olyan közjogi elemektől is eltekintünk, mint a vállalati mozgást gátló vagy ösztönző adójogi szabályok,⁹ és a tágabb értelemben vett társasági vagy kereskedelmi jog területén maradunk és a konkrétumok felé haladunk, akkor a következő főbb problémákkal találjuk magunkat szemben.

a) Az első lépés a Római Szerződésben foglalt azt az általános elhatározást jelenti, hogy a tagállamok kötelezettséget vállaltak belső anyagi joguk (a társasági jog) fokozatos harmonizálására. Ennek keretében aa) kicsit konkrétabban is meg kell nézni, közelebbről milyen eltérések fokozatos túlhaladásáról is lenne szó, és bb) mit is jelent közelebbről a harmonizálás programja.

b) Már meztelenül konkrét kérdés: miket tett az EGK az ún. működő tőke szabad tőkepiaci mozgását illetően ahhoz, hogy európai méretű tőkepiac alakuljon ki, és a nyugat-európai tőzsdék a tőkepiac tekintetében a hatokat egységes belfölddé alakítsa.

c) Amiként az is kíméletlenül konkrét probléma, hogy hogyan lehet a nemzeti jogok partikularizmusát túlhaladni, a vállalatok szabad letelepedését lehetővé tenni és ezáltal a közös-piaci dimenzióknak megfelelő vállalati mozgás és gazdálkodás kibontakozását elősegíteni és biztosítani.

d) A d—e) alatt mondtak után, hogy ti. a hatok területére a tőke és vállalatok korlátok nélkül bemelessenek, jelentkezik a következő komoly probléma: az egyes tagállamok társasági jogi szabályai sok alapvető kérdésben (alaptőke, nyilvánosság, szervek jogai és felelőssége, keletkezés és megszűnés minimum standardjai, fúzió stb., stb.) annyira eltérnek, hogy az a vállalatokat a másik tagállamban való letelepedéstől számottevő mértékben visszatartja. Hogyan próbálja a Közös Piac ezt az akadályt kiiktatni?

e) Miben állnak azok a jogi munkálatok, amelyek az európai nagyvállalat (európai részvénytársaság, Societas Europae, SE) új és természetesen

⁸ SCHWARTZ, 120. old.

⁹ Az eltérő adójogi mechanizmusokkal — mint a kívánatos azonos versenyfeltételekkel szembefutó tényezők kérdéseivel — a készülő nagyobb munka adójogi része foglalkozik, amely terjedelmi okokból a versenyjogi problematikát feldolgozó MÁDL (3) tanulmányból is kimaradt.

egységes ún. európa jogi struktúrájának létrehozását célozzák? Ez lenne ui. az a forma, amelynek keretében a nyugat-európai gazdaság, legalábbis bizonyos vezető iparágakban, nemzetközi (amerikai) méretű anyagi és jogi agglomerációkra kívánna jutni, hogy ezzel kellő ellensúlyt képezzen az amerikai vállalatóriásokkal szemben.

f) Végül itt van az a kérdés, amit *Registre Européenne du Commerce* néven ismer az irodalom: a vállalatokat országokként az alapító és fontosabb működési okmányaikkal meghatározott rendszerű regiszterben — a jogi lét konstitutív hatályú elemeként — nyilvántartásba veszik; e nyilvános regiszter célja, hogy minden gazdasági egység könnyen tájékozódhassék a másik egység mint esetleges szerződéses partner anyagi és jogi jellemzőiről; ha a vállalatok Nyugat-Európában mint belföldön akarnak mozogni, akkor a 6 nyilvántartási rendszert valamilyen könnyen hozzáférhető mechanizmusban „európaivá”, azaz valamiképp — legalább főbb elemeiben — egységessé, nyelvileg is könnyen „kikérdezhetővé” kell tenni. Mi történt ebben az ügyben?

Források

4. A forrásokon ezúttal *jogforrásokat*, tehát nemzetközi jogi okmányokat (egyezményeket, egyezménytervezeteket, közösségi jogszabályokat), belső törvényeket-normatívákat (forrás jellegű határozatokat) értek. Az irodalomról mint a problematika megismerési forrásairól külön szemle itt alighanem mellőzhető; ezt részben a jegyzetek és részben a tanulmány Forrásjegyzéke pótolja. Az egyezménytervezetek vagy egyéb normatívák tervezetei is azért jönnek számításba, mert a gyakorlat részben már most is ezek koncepciójában alakul, és mert az integráció jogi eszköztárának mindenképp jelentős állomásai, a nagyobb épület most alakuló építőkövei.

Az Európai Gazdasági Közösség társasági jogának és a tőke mozgására vonatkozó jogszabályok *harmonizálásához* az elvi alapokat és indítékokat a Római Szerződés „A jogrendszerek harmonizálása” cím alatt a 100–102. §-ok, valamint a vállalatok letelepedésére, a tőkemozgásra és a diszkriminációmentes működési lehetőségek feltételeiről szóló szakaszok adják.¹⁰

A *beruházások*, ill. a *tőkepiac* területén az EGK a Római Szerződés alapvető rendelkezései (63., 67–73., 106. szakaszai) alapján már számottevően tovább lépett, és az intézkedéseket a következő normatívák jelzik: egy 1960. évi május 15-én¹¹ és egy 1962. december 18-án¹² kelt irányelv a közvetlen beruházásokról, a tőkemozgásról és értékpapírkereskedelemről; a tőkemozgás liberalizálását is célzó 1961. évi általános program a szolgáltatások szabad forgalmá-

¹⁰ Római Szerződés, 52–58, 67–73, 132., 220. §§.

¹¹ Amtsblatt, 1960. S. 921.

¹² Amtsblatt, 1963. S. 62.

ról;¹³ a nyugat-európai tőkepiac helyzetét és fejlesztését átfogóan elemző 1966. évi bizottsági okmány;¹⁴ a Bizottság 1969. évi memorandum a tőkepiacról;¹⁵ a nemzeti tőkepiacok összekapcsolását célzó 1969. évi adójogi intézkedéseket tervező memorandumot¹⁶ követte az egységes tőkepiac megteremtésének adójogi szabályaira vonatkozó 1969. évi július 17-én kelt irányelv;¹⁷ a tőkepiacot is érintő 1970. évi Werner-jelentés,¹⁸ ill. az annak alapján készült tanácsi határozat.¹⁹

A vállalatok letelepedésének és kölcsönös elismerésének forrásai: a Római Szerződés 54., 132. és 220. szakaszain túlmenően először letelepedési szabadság korlátainak megszüntetésére 1961-ben kidolgozott *általános program*,²⁰ ill. másodszer a jogi személyek kölcsönös elismerésére vonatkozó 1968. évi EGK-egyezmény.²¹

A tagállamok *társasági jogának összehangolására* eddig tett intézkedések — jórészt a Római Szerződés 58. szakaszának 2. bekezdésére utalással — egyenlő védelmet, ill. jogi helyzetet kívánnak biztosítani a hat tagállamban a nyilvánosság, a felszámolás, a vezető szervek kötelezettségvállalásai, az alaptőke szintje, a belső fúziók stb. kérdésekben. Az eddigi intézkedések forrásai: a nyilvánosságra, a vezető szervek kötelezettségeire és semmisségre vonatkozó 1968. évi irányelv;³⁰ egy további irányelv 1970-ből az alaptőkére és a részvényekre vonatkozó védelmi rendelkezésekről;²² egy harmadik irányelv szintén 1970-ből az országokon belüli fúziók egységes jogi szabályozásáról;²³ előkészület alatt van még két irányelv a belső jogok harmonizálásához, az egyik a mérlegek, ill. a veszteség és nyereség elszámolásának szabályozásáról, a másik pedig a részvénytársaság harmonizált jogi rendjéről.²⁴

A tagországok határain belüli társasági jog harmonizálásán túl lépnek, és egységes nyugat-európai jogként jelennek meg azok az egyezmények, ill. közösségi normatívák, amelyek most már a tagállamok határain átnyúló *nemzetközi fúzióra*,²⁵ illetőleg az *európai nagyvállalatra* (Societas Europae) adnak egységes jogot, beleértve az európai vállalati (kereskedelmi)regiszterben való inkorporálás rendjét is.²⁶

¹³ *Általános EGK program a szolgáltatásokról.*

¹⁴ *Európai tőkepiac.*

¹⁵ *Memorandum a tőkepiacról (EGK)*

¹⁶ A Bizottság a Tanácsnak átadta 1969. március 5-én, ld. Bulletin 5/1969. der Europäischen Gemeinschaften, Kapitel III.

¹⁷ *Irányelv a tőkeforgalom adóztatásáról (EGK).*

¹⁸ *Werner-jelentés.*

¹⁹ *Határozat a pénzügyi unióról (EGK).*

²⁰ *Niederlassungsfreiheit-Programm.*

²¹ *Jogi személyek elismerése.*

²² *Társasági-jogi irányelvek 1.*

²³ *Társasági-jogi irányelvek 2.*

²⁴ *Társasági-jogi irányelvek 3.*

²⁵ Ezekről tájékoztat: SCHWARTZ, 121–123. old.

²⁶ E tárgykörben az EGK szervei a *jogi személyek elismerése* jellegű megállapodást, konvenciót készítenek elő (erről tájékoztat: SCHWARTZ, 121–123. old.)

2. §. Az Európai Gazdasági Közösség programja: harmonizálás és közös jog

Problémák és megoldások

5–32.* Mint látható volt, mind a külföldi beruházások és tulajdon védelmére, mind pedig a külföldi vállalatok általános nemzetközi magánjogi helyzetére vonatkozó egyetemes nemzetközi vagy nagyobb európai keretben (Európa Tanács, OECD) kezdeményezett nemzetközi vállalkozások (egyezmények, tervezetek, határozatok stb.) csak részleges eredményre vezettek. Legalább is messze kevésre ahhoz, hogy ez a tőke és vállalatok mozgásának olyan fokára vezessen, amelyet egy komolyabb szintű nemzetközi együttműködés vagy különösen a nemzetgazdaságok összefonódását célzó gazdasági integráció megkövetel. A kereskedelmi társaság nemzetközi magánjogi kérdéseinek jogi rendezését célzó ILA tervezet vitájában nem véletlenül hangsúlyozták, mint fentebb utaltam rá, hogy számottevő előrehaladás e téren csak akkor lesz, ha az érdekelt országok belső joguk egyes elemeit feláldozzák és kompromisszumok útján egységes vagy harmonizált rendelkezésre törek-szenek; csak így valószínűsíthető meg a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia 1958. évi brüsszeli kongresszusának az az állásfoglalása is, miszerint a kereskedelmi társaságok nemzetközi mozgását jogilag azzal lehetne igazában ösztönözni, ha a székhelyváltozások a társaságok jogi személyisége identitásának megváltozásával nem járna.^{27–150*}

Az ún. európa-jogi irodalom első lépésben nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy részleteiben is feltárja, mik is azok a *problémák*, amelyek a szóbanforgó területeken a divergenciát jelentik és amelyek túlhaladásához az Európai Gazdasági Közösség szintjén a koordinált és végül is a kodifikációs lépéseket meg kell tenni. Ez a problémafeltárás nemcsak tudományos szintű jogösszehasonlítás volt, hanem erősen a *legal engineering* szolgálatában áll. A Római Szerződés ugyanis jogi és aktív programmá formált kifejezése volt a tudományos fórumokon és különböző nemzetközi jogi kezdeményezések vitáiban megfogalmazott fent jelzett megállapításoknak. A Római Szerződés

- a tőkeforgalom,
- a szolgáltatások,
- a vállalatok letelepedése és kölcsönös elismerése,
- a belső társasági jogok
- a hitelezők és más jogos érdekelték védelme,
- a vállalatok nemzetközi fúziója,
- az európai nagyvállalat

* Terjedelmi okokból ez az írás nem tartalmazza azt a két részt (a külföldi tőke anyagi jogi védelme és a vállalati mozgás kollíziósjogi helyzete általában a tőkés országokban), amelynek pontjai 5-től 31-ig, lábjegyzetei pedig 27-től 149-ig terjednek; innen az itt alkalmazott összevonások; az eredeti pont- és lábjegyzet-számok utólagos átszámozása az itt közölt részekben — a sokhelyütt alkalmazott továbbutalások és keresztbe-hivatkozások miatt — óhatatlan zavarokkal járt volna.

^{27 150} Nemzetközi kollíziós jogi tervezet (ILA) a kereskedelmi társaságokról, *vita*, 91. old.

területén konkrét programot hirdetett meg e területek joganyagának *harmonizálására*, ill. részben *új közös jogi szabályozás* létrehozására.

Ebben a rendkívül bonyolult és szerteágazó harmonizációs és kodifikációs tevékenységben, ill. annak előkészítésében és fejlesztésében az összehasonlító jogi irodalom sok hombárnyi termést hordott össze; nem kímélték az energiát arra sem, hogy ezt a termést rostálgassák, újból és újból átlapátolják, értékesebb részeit szélteben propagálják. Csábító volna amolyan kritikus kutatóként ennek a pezsgő irodalomnak a sűrűjébe lépni. Hely hiányában azonban itt csak a főbb forrásokra utalhatok.¹⁵¹ Ebben a keretben a következő lépés mindjárt a konkrét *intézkedések*, kodifikációs lépések születésének felkutatására, az egyes intézkedések és kodifikációs lépések fejleményeinek nyomonkísérésére, a jelentősebb és jellegzetesebb — a kérdéses gazdasági folyamatokat jogilag jellegzetesen megragadó és kifejező — jogintézmények kritikai bemutatására irányul.

3. § A tőke a másik országban — közös piac és közös tőkepiac

Amiért a probléma mellőzhetetlen: a pénz a dolgok másik oldala

33. „The best laws without money cannot employ the people, improve the product, or advance manufacture and trade.” Ha igaz is, akkor is tipikusan a kapitalista gazdasági struktúra és üzleti szemlélet jegyében fogant — és Nyugaton úgy látszik szívesen idézett — megállapítás.¹⁵² Ide kívánczottnak, mert alkalmas az e szakaszban tárgyalt folyamatok megvilágítására. Ez tágabb összefüggésben két dolgot jelent. Először azt, hogy valahol mindennek a mélyén — az egész integrációs vállalkozásban — egyik fő tényezőként ott van a tőke; végül is ez az a kozmopolita és legnemzetközibb erő, amely a nyugati gazdasági integrációban a dolgok alakulását hajtja és nap mint nap a maga képére igyekszik formálni. Másodszor pedig azt, hogy a különböző gazdasági akciók és folyamatok — az áruk és szolgáltatások mozgása és ezek szerződésrendszere, vállalatok mozgása, letelepedése és társulása, beruházások — anyagi jogi intézményei, amilyen a társasági szerződéstől kezdve a licenc szerződésen át a vállalatok letelepedésére és jogi személyiségének kölcsönös elismerésére vonatkozó nemzetközi szerződésekig igen nagyon sok minden, ezek az anyagi jogi intézmények egyszerűen tehetetlenek, sőt tehetetlenül mozdulatlanok lennének a dolgok pénzügyi oldala és ennek dinamikája nélkül. Ha a valóságot tükrözni akarja, *jogi munka sem lehet meg a pénzügyi elemeknek a dolgokba való*

¹⁵¹ Ld. a Forrásjegyzékben: SCHWARTZ, SEIDEL, LUTTER (1), LUTTER (2), LELEUX (2), RODIERE, BÖRNER stb.

¹⁵² „Pénz nélkül a legjobb törvényekkel sem lehet embereket alkalmazni, termékeket tökéletesíteni, sem az ipart és a kereskedelmet fejleszteni”. JOHN: *Law, Money and Trade, considered with a proposal for supplying the nation with money* (Oeuvres complètes, ed. P. HARSIN, 1934. I. 80. old.), id. BÖRNER, 97. old.

integrálása nélkül. Különösen nem, ha a pénz- és tőke mozgás integrációs átalakulása maga is jogi formában jelenik meg, sőt a szervezeti jogi intézkedések és intézmények azok, amelyek útján a pénz és tőke mozgásának integratív alakulását irányítják. Még különösebben pedig akkor nem, ha ez a jogi mechanizmus része, mint ahogy része, a gazdasági integráció nagyobb jogi mechanizmusának általában, és törekvésünk a gazdasági integráció jogi mechanizmusa egészének átfogó bemutatására irányul.

Közelebbről nem is arról lesz itt szó, hogy minden áru és szolgáltatás mozgását egy ellentétes irányú pénzmozgás kíséri, hogy X ország eladója Y ország vevőjének szállít és ezért Y országból pénz áramlik X országba és hogy a pénzmozgás milyen jogi uralom alatt áll. Nem a fizetések joga kerül itt terítékre, amennyiben mégis, legfeljebb csak érintőlegesen történik. Ami minket izgat: *a tőke mint beruházási kapacitás hogyan mozoghat a Közös Piac egészében*; akkor, amikor egy külföldi vállalat vagy más tőkeerős jogalany a tőkepiacon vásárolni akar egy másik országban működő vállalat részvényeiből, amikor részvényeket bocsát ki a másik országban, amikor a másik országban tőkebefektetéssel új vállalatot alapít, amikor pénzeszközeit átcsoportosítja, jövedelmét transzferálja, valamilyen pénzintézet a másik országban szabad tőkéket akkumulál stb. Nyilvánvaló, hogy e pénzügyi folyamatok — általában a tőkepiac — megfelelő integrációs rendeltetésű jogi szabályozás nélkül a vállalatok közösségi dimenziójú mozgására vonatkozó közösségi szintű társasági jogi szabályozás pusztába kiáltó szó, de legjobb esetben is félmunka volna. A Római Szerződés alapján ez a munka meg is indult, része az egész folyamatnak és tárgyalása itt sem mellőzhető.

Bár nem tartozik a probléma fő sodrához, de megemlítem, hogy van e problémának magyar vonatkozása is. Ahogy külkereskedelmünk fejlődése folytán általában komolyan érdekeltek vagyunk a nyugati országok, így különösen a Közös Piac kereskedelmi és magánjogi struktúrájának mikénti alakulásában, mert növekszik a Kelet—Nyugat-i kooperációs szerződések, sőt a közös vállalkozások száma is (vegyes vállalataink vannak a Közös Piac területén), úgy bankjaink és az említett okból vállalataink útján a tőkepiac alakulásában sem vagyunk érdektelenek. Nemrég közölte a Magyar Tájékoztatási Iroda, hogy a Magyar Nemzeti Bank a nyugati tőkepiacon — a londoni értéktőzsdén történő bejegyzés útján — kötvényeket bocsátott ki. A magyar népgazdaság így „a nemzetközi tőkepiacról hosszúlejáratú forrást von be . . . A nyugati piacokon a hosszúlejáratú kölcsönök felvételének szokásos formája a kötvénykibocsátás. A kölcsön folyósítása a kötvények átvétele ellenében történik. A kötvények elhelyezésére általában egy bankcsoport (jelen esetben angol bankcsoport) vállalkozik. A nemzetközi kötvényeket a főbb értéktőzsdéken jegyzi s azok a tőzsdei szabályok szerint forgalmazhatók . . . A Magyar Nemzeti Bank kötvényeinek átvételét és a 25 millió \$ összegű kölcsön rendelkezésre bocsátását az angol bankcsoport vállalta. Az előkészítés eredményei

arra utalnak, hogy a magyar kötvények iránt a nemzetközi tőkepiacon széles körű érdeklődés mutatkozik.”¹⁵³

34. A Közös Piac tőkepiaca természetesen nagyon sokágú kérdés. Tágabb értelemben felöleli vagy érinti a fizetések jogát (a szűkebb értelemben vett devizajogot, a bankrendszert és a tőzsdék szervezeti-jogi mechanizmusát), a működő tőke (beruházási kapacitásként társasági formában kockázatot vállaló tőke) jogát, a valuta és a pénzügyi rendszer ezerféle összefüggését és így tovább. A szűkebb értelemben vett tőkepiac — a beruházási kapacitásként társasági formában kockázatot vállaló tőkepiacnak — problémakörét keresve és elemezve ez a szakasz a következő kérdések megvilágításával és kibontásával kívánja a szóban forgó folyamatoknak legalább valamennyire hiteles és kritikus és ezért „égi mását” nyújtani: *a)* a nyugat-európai tőkepiac helyzete és problémái általában. *b)* A Római Szerződés főbb elvei a liberalizált és integrált tőkepiac megvalósításához. *c)* A tőkepiac fogalma a közösségi jogalkotásban és gyakorlatban. *d)* A Római Szerződés liberalizálási elvei lassú megvalósulásban. *e)* A tőkepiac integrált adójogi szabályozása — ugyancsak lassú megvalósulásban. *f)* A bankok mint az integrálódó tőkepiac fő intézményei. *g)* Az eddigi intézkedések hatásai a tőkepiacra, *h)* a közöspiaci tőkepiac új víziója: a Werner-jelentés.

A nyugat-európai tőkepiac helyzete és problémái általában

35. A helyzet egzakt feltárása nagyon sokirányú *forrásfeldolgozást és elemzést* kívánna. Statisztikák, hivatalos közöspiaci memorandumok, bankjelentések és szakirodalmi feldolgozások könyvtárra menő sora csalja ma már az érdeklődőt a tények, számok és vélemények szinte már áttekinthetetlen erdejébe. Az érdeklődő kutató úgy érezheti magát, mint a scillák és karibdi-szek vizeinek utasa, aki ha jól oda nem köti magát hajója vitorlarúdjaához, menthetetlenül eltéved a szigetek és szirtek között és ember legyen, aki a főirányt újból megtalálja. Ez a helyzet késztet arra, hogy a sok forrás, száz-ezernyi lábjegyzet kíséretében történő részletes elemzés helyett itt mintegy a fő irány menetében megkísérleljem e források¹⁵⁴ fő mondanivalóját összefoglalni. A további részletek iránt érdeklődő olvasónak pedig e források vizeinek további türelmes fürkészését ajánlom.

¹⁵³ *Hírmagyarázat a Magyar Nemzeti Bank kötvényeiről.* Magyar Nemzet, 1971. május 23. 3. old.

¹⁵⁴ A jelentősebb források közül, amelyekre a jelzett összefoglaló áttekintés is épül, a következőkre utalok: az EGK Bizottsága által kiküldött szakértői csoport 1966. évi, az európai tőkepiac helyzetére vonatkozó nagy jelentésére, amelyet közgazdasági, jogi és bankspecialisták (bankigazgatók) készítettek (ld. Forrásjegyzékben: *Európai tőkepiac*); a Bizottság 1969. évi memorandumára az európai tőkepiac területén szükséges akciókról (*Memorandum No 1–2 a tőkepiacról EGK*); továbbá a Forrásjegyzék szerinti következő munkák anyagaira és feldolgozásaira: ABS, BÖRNER, KIRSCHEN, DERMITZEL, MENAIS, LARCIER, *Amsterdamreie Bank Általános beszámoló 1969, 1970.*

36. A nyugat-európai, ill. *közöspiaci tőkepiac helyzetét* általában vázolván a legáltalánosabb megjegyzés az lehet, hogy „a Közös Piac az európai tőkepiac fejleményeiben eddig kevesebb eredményt ért el, mint a gazdasági unió egyéb területein”;¹⁵⁵ „ebből aztán az a helyzet állt elő, hogy Nyugat-Európában is a közöspiaci értelemben kívánatos tőkepiac ereje helyett az ún. nemzetközi tőkepiac játssza a központi szerepet a tőkemozgás alakításában; ebből viszont az is következik, hogy a jelenlegi viszonyok mellett a Nyugat-Európában megjelenő tőke nagyjából harmadik országok vállalatainak kezébe kerül; mindaz, ami ezen a piacon ez idő szerint történik, majdnem teljesen a tagállamok Kapital-Markordnung-ján kívül játszódik le.”¹⁵⁶

1. Tábla

*Beruházások forrásai az EGK országában 1964-ben Luxemburg kivételével
(milliárd dollárban)*¹⁵⁷

	Belgium	NSZK	Franciao.	Olaszo.	Hollandia	Összesen
1. Közvetlen vállalati beruházás*	1,49	10,57	8,00	4,54	1,52	26,12
2. Kormányforrás	0,21	7,69	3,99	1,74	0,70	14,33
3. Vállalati megtakarítás** ..	0,29	1,36	1,63	5,08	0,64	26,39
4. Háztartások megtakarítása**	1,20	9,32	5,18		1,69	
5. Exportot meghaladó import	0,01	0,27	+1,12	-0,66	+0,20	+0,38
6. Együtt	3,17	28,67	19,93	10,69	4,76	67,22
7. 6. viszonya az összes nemzeti termeléshez	21	38	23	22	21	25

* Az amortizáció kiegyenlítését is szolgáló beruházások céljára a vállalati nyereségből az osztalékulap képzése előtt levont pénzüsszegek.

** A tőkepiac közvetítésével felhasznált (beruházott) megtakarítások.

Ezt a helyzetet néhány beszédes *statisztika* jól jellemzi. 1964-ben az EGK-ban (Luxemburg kivételével) 67 milliárd \$-t ruháztak be (1. sz. tábla), de ennek a beruházási összegnek a Közösségen belüli dinamikája még nagyon gyenge és ezért a beruházások megoszlásában a nemzetek szerinti partikularizmus dominált (2. sz. tábla).

A statisztikai táblák sok mindent mutatnak. Messzebb menő elemzések nélkül a következő főbb megállapítások tehetők: míg a beruházásoknak az össznemzeti termeléshez viszonyított aránya általában elég számottevő (25%), ennek országonkénti megoszlása 21–28%-ig terjed, ami önmagában is jelzi, hogy egységes tőkepiacról még nincs szó, főleg azonban azt, hogy ennek az

¹⁵⁵ *Európai tőkepiac*, XII. old. 1. pont.

¹⁵⁶ *Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK)*, 2. old.

¹⁵⁷ Forrás: *CEE Bulletin général de statistiques*, No 1, 1965.

2. Tábla

*Hosszúlejáratú magántőke áramlása az EGK országaiban 1964-ben
(millió dollárban)¹⁵⁸*

Eredet	NSZK	Franciao.	Olaszo.	Hollandia	Összesen
b e f e l é					
EGK	123	139	284	80	624
USA	234	141	374	8	757
Egyéb	208	323	417	208	1156
Összesen	565	603	1073	296	2537
k i f e l é					
Összesen	454	76	170	181	881
EGK	190	60	53	97	400
k i - b e E G K - m é r l e g					
	-67	+79	+239	-17	+224

egységes tőkepiac hiányán túl nyúló okai vannak. Az összes beruházásnak csak kisebb része (26,39 milliárd \$) kerül a tőkepiac közvetítésével a gazdaság vérkeringésébe; az összes beruházásnak csak $\frac{1}{4}$ -e származik az EGK-ból, míg az USA $\frac{1}{3}$ -dal szerepel; kifelé azonban már az EGK adja a beruházási tőke áramlásának 50%-át; ez (400 millió \$) azonban abszolút értékben marginális jelentőségű az EGK magánberuházásainak összegéhez (26,39 milliárd \$) képest; ez jelzi leginkább, hogy egységes európai tőkepiac létrehozásához 1964-ben még komoly lépések voltak hátra. De emellett szólnak még egyéb jelentős körülmények is. Így pl. az, hogy eddig összesen csak 22 olyan közöspiaci nagyvállalat van, amelynek részvényeit legalább 2 másik közöspiaci tagállam tőzsdéjén is közvetlenül bejegyezték és forgalmazzák, míg ugyanilyen ismérvek mellett 23 amerikai nagyvállalat részvényei forognak az európai tőkepiacon.¹⁵⁹ Az európai nagy tőzsdék részvényforgalma is szinte jelentéktelen méretű a New York-i értéktőzsde részvényforgalmához képest. A New York-i értéktőzsde forgalmához viszonyítva a brüsszeli tőzsde 0,55, az amszterdami 0,93, a párizsi tőzsde pedig 2,72% részvényforgalmat bonyolít. A milánói, a frankfurti és a düsseldorfi tőzsde adatai nem is ismeretesek. Ezeket, írja a szakirodalom, azért is titkolják, mert viszonylag kis mutatóikkal versenyokokból nem akarják pozíciójukat gyengíteni. A közöspiaci tőzsdék részvényforgalmát számottevően Anglia csatlakozása növelné; a londoni tőzsde részvényforgalma ugyanis az Európában legnagyobb párizsi tőzsde forgalmának több mint ötszöröse.¹⁶⁰

A hatvanas évek elején, de részben még ma is a tőkepiac fő jellemzője, hogy erősen hat a nemzeti tőkepiacok elkülönültsége; „a tagállamokban mind

¹⁵⁸ Forrás: *Banque Européenne d'Investissement, Rapport annuel, 1965.* 46. p.

¹⁵⁹ KIRSCHEN, 55–56. old.

¹⁶⁰ *Uo.*, 51. old.

a fontosabb hosszúlejáratú tranzakciókra, amilyenek pl. a tisztán finansziális célokat szolgáló bankbetétek, mind pedig egész sor rövidlejáratú tőkemozgás, még mindig hatályban vannak különböző devizajogi korlátozások.¹⁶¹ Az általánosabb okok sokfélék. Így pl. az egyik-másik ország valutájának időleges zavarai; mint ismeretes, 1968-ban zavarok léptek fel Franciaország és a külföld valutakapcsolataiban, aminek az lett a következménye, hogy ebben a tagállamban ismételten devizajogi korlátozások bevezetésére került sor; egyik általános gátló tényező abban a félelemben és fenntartásban van, hogy a tőke tényleges általános mobilitása olyan mozgásokra vezethetne, amelyek a tagállamok pénzügyi és költségvetéspolitikai céljainak megvalósítását, más szóval az egyensúlypolitika legfontosabb faktorait hátrányosan befolyásolhatnák; „valószínű ez a félelem jelenti a legfőbb nehézséget — állapítja meg a Bizottság egyik legújabb okmánya —, amelyet a gazdasági unió megvalósításához fel kell oldani; ez a félelem ugyanis kifejezése annak a circulus vitiosusnak, amelyben az ok és okozat közötti összefüggések nem mindig egyértelműen ismerhetők fel;” a tőkepiacot az állami beruházásokhoz és fejlesztési célkitűzésekhez is igénybe veszik, miért is „egyetlen tagállam sem bírja teljesen a piac erőire annak a kérdésnek az eldöntését, hogy a rendelkezésre álló eszközök miként oszoljanak meg a tőkekereslet különböző területein;” innen az, hogy az államok a tőkepiacot általában is számottevő közjogi ellenőrzés és befolyásolás keretei között akarják tudni.¹⁶²

Jól látják természetesen Nyugat-Európában is, hogy a gazdaság kiegyenlített növekedése nélkül stabil európai tőkepiac nem lehetséges, hogy „az integrált tőkepiac létrehozásában a haladás elsősorban azon múlik, hogy mennyire biztos az egyes valuták általános stabilitása, és hogy milyen mértékben sikerül az állami pénzügyeket megfelelően kezelni és azokkal a népgazdaság igényeivel is összhangban gazdálkodni.”¹⁶³ Nem vitatható viszont, hogy a tőkepiac integrálása visszahat a gazdaság kiegyenlítettebb növekedésére, a valuták stabilitására, az ártrendek és fizetési mérlegek kiegyenlítettebb alakulására. No de ez megint az a circulus vitiosus, amelyben a nyugat-európai gazdaságpolitikus nem tudja, hogy hol van az ok és az okozat határa és ezért a mindennapi gazdaságpolitikában „áldozata” a belső politikai nyomásoknak egyrészt, ill. a finánetőke vagy általában a tőke kozmopolita követeléseinek másrészt.

37. Ebből az alapállásból aztán az a meggyőződés általánosult, hogy „határozott lépéseket kell tenni a szélesebb európai tőkepiac alapjainak lefektetéséhez; az erre való határozottabb törekvés láthatóan feltétele a reformok sikerének, miután a tőkepiac jelenlegi problémái és nehézségei nem annyira a megtakarított és beruházásra alkalmas pénzeszközök hiányából, hanem abból adódnak, hogy a túlságosan elhatárolt és szűk piacokon lehetetlen a keresletet

¹⁶¹ Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK), 3. old.

¹⁶² Uo., 4–5. old.

¹⁶³ Európai tőkepiac, XIV. old.

és kínálatot megfelelően összehangolni . . . A gazdasági növekedés az egyes tagállamokban egyre inkább függvénye a nagyobb tőkepiac alakulásának; az európai tőkepiac létrehozása és ezen a téren a gazdasági politikának szorosabb koordinálása határozottabban elősegítené a gazdasági növekedést olyan intézkedésekkel, mint: újabb és újabb külső pénzügyi források kínálatának lehetővé tétele ahhoz, hogy az egyes gazdálkodó egységek közöségi méreteknél megfelelő expanzív akciókba kezdhesenek; a pénzforrásokhoz való jutás feltételeinek harmonizálása és ezáltal a jelenlegi versenytorzító körülmények gátló hatásának kiiktatása; a beruházásra „vágó” pénzeszközök növelése abban a visszahatású mechanizmusban, amely a lehetséges pénzforrások felé a beruházási lehetőségek szélesebb variációja révén jelentkezik; a tőkeáramlás intenzívebbé tétele és ezáltal azoknak a zavarkockázatoknak csökkentése, amelyek a túlzottan szűk tőkepiacokra általában jellemzők.”¹⁶⁴

38. Mindez azonban nyilvánvalóan tudatos állami, ill. közösségi akciók sorát igényli. „Bár az európai tőkepiacnak spontán fejlemények eredményeként kell létrejönnie — írja a vitathatatlanul szakértői testület, a Bizottság által az európai tőkepiac fejlesztésének vizsgálatára kiküldött szakértői csoport¹⁶⁵ —, szükséges ehhez a kormányok és pénzügyi intézmények konstruktív erőfeszítéseinek hosszú sora is.” Ebben a koncepcióban úgy látják, hogy újból és újból meg kell vizsgálni — megfelelően koordinált, ill. egységes intézkedések előkészítése és tétele végett — egyebek között a következő kérdéseket: a külföldi beruházások adójogi rendjét; egyes pénzügyi mechanizmusokra vonatkozó szabályokat, különös tekintettel a tőkepiac fragmentáltságának megszüntetéséhez fűződő igényekre; azokat a normatív és más szabályozókat, amelyek a beruházó intézményeket (*institutionals investors*) nem egyenlő mértékben engedik érvényesülni a belső és külső piacokon, mert bizonyos nagyobb beruházásoknál a részvétellel jogosult beruházók körét eleve bizonyos szempontok szerint korlátozzák; a tőkemozgásokra vonatkozó devizakorlátozásokat; különböző pénzügyi technikák ismertebbé tételét és általánosítását a tagállamokban, hogy a lehetőségek mind a tőke kínálat, mind pedig a beruházási lehetőségek tekintetében könnyebben és közvetlenebbül ismertté váljanak; a pénzintézetek túlzott specializáltságának fokozatos feladását, a pénzintézetek jobb együttműködésének kialakítását és ezáltal a pénzeszközökkel való szélesebb körű operációk és átcsoportosítások lehetővé tételét.

Miközben a Bizottság a szakértői csoport fentiekben körvonalazott ajánlásait általában helyesli, hangsúlyozza azt is, hogy „nem gondolja a tagállamok tőkepiacainak teljes és ellenőrizetlen liberalizálását ajánlani; ezért kevés létjogosultsága van az olyan alternatíváknak, hogy vajon az európai tőkepiac „szabad” vagy „dirigista”, „nyílt” vagy „zárt” legyen . . . Olyan

¹⁶⁴ Uo., XII—XIII. old., 1—7. pont.

¹⁶⁵ Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK), 5. old.

elképzelés, miszerint létezne egy minden korlátozás nélküli európai tőkepiac, kevés realitással bírna. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Közösség területén a tőkepiac liberalizálása nem lehetséges, úgy azonban, hogy ennek a liberalizáltságnak bizonyos elemei harmadik országokkal szemben nem érvényesülnek, más szóval, hogy bizonyos korlátozások harmadik országokkal szemben változatlanul hatályban maradnak, ami önmagában is az európai tőkepiac egységét, kifelé való viszonylagos elhatároltságát alkalmas erősíteni. Harmadik országok ezt diszkriminációnak nem tekinthetik, hiszen a kérdéses korlátozásokat a belső tőkepiacok tekintetében általában maguk is alkalmazzák.^{165a}

39. Közelebbi bontásban az EGK gazdasági és jogpolitikusai számára a következő konkrétabb következtetések, ill. intézkedések megfogalmazása adódott, mindazonáltal annak állandó hangsúlyozása mellett, miként arra már az előbb is utaltam, hogy az európai tőkepiacnak spontán fejlemények eredményeként kell létrejönnie, mégis nagy szerepük van az állami és közösségi intézkedéseknek is.¹⁶⁶

a) A szabad tőkének (a lakosság megtakarításai, kifizetett osztalékok stb.) a tőkepiac koordinált ösztönzői útján történő mennyiségi felfuttatása és ebben különböző területileg preferatív ösztönzőknek és szabályozóknak a minimumra szorítása (pl. a lakásépítés fejlesztése bizonyos körzetekben) és ezáltal ezt a szabad tőkét is az integrált piac nagyobb dimenzióinak alávetni.

b) Európai szinten erősíteni az ún. beruházó társaságokat és lehetővé tenni, hogy részvényeiket, különböző pénzeszközeiket a Közösség egész területén mozgassák.¹⁶⁷ Érdemes itt megemlíteni, hogy a közelmúltban nemzetközi sajtóvihart is kavart az IOS-krach, amelyben az amerikai eredetű Investors Overseas Service sokezer nyi európai kis egyszisztenciája jutott beruházás céljára, profit ígéretével adott pénzével a csőd szélére.¹⁶⁸ Ez nemcsak a mai kapitalizmus egyik jellegzetes kinövéséeként volt a közelmúlt érdekes fejleménye, de jelezte azt is, hogy elég nagy mértékben van szabad tőke, amely hajlandó beruházási tőkévé akumulálódni, és a termelés bővítése igényli is ezt az infúziót.

c) Állami kölcsönöket és pénzeszközöket is, koordináltan!, alá kellene vetni a tőkepiacnak a korábban általában és részben még ma is szokásos preferatív elosztás helyett, amelyben az esetek egy részében sokszor elég sok manipuláció is érvényesül. A tőkepiac bekapcsolása folytán a kérdéses pénzeszközökhöz a Közösség egészének területéről általában mindenki hozzáférhetne és egyúttal a nyilvánosság kontrollja is jobban érvényesülne, ami a nem kívánatos manipulációk visszaszorítását eredményezhetné.

^{165a} *Európai tőkepiac*, XII. old.

¹⁶⁶ *Európai tőkepiac*, XIII. old.

¹⁶⁷ *Európai tőkepiac*, XXIX. old.

¹⁶⁸ Az IOS ügyről és ennek kapcsán az ún. beruházó társaságok mibenlétéhez a magyar sajtóban ld. „Az IOS-botrány — a Cornfield impérium és a világtőzsdék” (*Magyarország*, 1970. évi 23. szám, június 7, 9. old.).

d) A nemzeti hitelpolitikákból közösségi hitelpolitika kialakítását látják szükségesnek az állami és magánpénzüzetek tevékenységében is. „Ez lehetővé tenné a közép- és hosszúlejáratú hitelek európai méretű áramlását . . . Koordinálni kellene a »központi kockázatvállaló hivatalok« tevékenységét arra nézve is, hogy milyen hitellehetőségekről, milyen egységes információs rendszer adjon hatásos információt . . . Nemzetközi hitelek mellett az ún. európai hitelpolitika azáltal is erősíthető, ha a bankok növelnék leányvállalataik és irodáik számát a tagállamokban, és továbbá ezek a bankok a hitelügyletek tekintetében közvetlenebb, és organikusabb kapcsolatban lennének egymással, hogy ezáltal olyan helyen jelentkező hiteligényt is ki tudjanak elégíteni, ahol szabad hiteleszközök éppen nem állnak rendelkezésre, de megfelelő banki átcsoportosításokkal a szükséges pénzeszközök az igénylők számára mégis hozzáférhetővé válnak.”¹⁶⁹ Idetartozóan nagyon hangsúlyozzák az exportfinanszírozás közösségi multilateralitásának szükségességét. Az export finanszírozásának ilyen multilateralitása az export növekedésének és ezáltal a közösségi belpiac kibontakozásának lényeges eszköze.¹⁷⁰

e) Fel kellene számolni azokat a korlátozásokat, amelyek szerint külföldi beruházók sok kötöttséggel vehetnek csak értékpapírokat; vonatkozik ez mind a különböző kötvényekre, mind társasági részvényekre, mind pedig egyéb kockázatvállaló pénzeszközöket megtestesítő jogosultságokra. Kíváncsnak tartják, hogy szabad tőkéjükkel a biztosító társaságok is jelen lehessenek a tőkepiacon, szabad pénzeszközeiket a tőkepiac útján beruházhassák. Ezen a területen nemcsak az anyagi jogi normák harmonizálása és egységesítése fontos, de jelentős szerepe van a különböző tőzsdei szokások, technikák és mechanizmusok általánosításának is; ez is számottevő mértékben feltétele annak, hogy az integrált tőkepiac — ilyen technikai mechanizmusok közbejötté útján is — létrejöjjön. Olyan dolgokról van itt szó, mint tökéletesebb információs rendszer kiépítése a Közösség minden területén a fontosabb értékpapírokról, azok forgalmáról, a gyorsan bonyolítható megbízások technikai szervezeti feltételeinek biztosítása, a részvényügynökségek jobb működése és így tovább. Példaként olyan intézményre utalnék, mint a New York-i székhelyű Merrill és Lynch tőzsdeügynökség, amelynek 149 fiókja, összesen 10 400 alkalmazottja, 1 250 000 nála részvényvételt és eladást célzó számlát vezető kliense, napi 100 000 tőzsdei megbízást bonyolító saját nemzetközi telefon- és telekommunikációs hálózata (100 000 km-t kitevő saját telefonvonala), az 1 250 000 kliens számára állandó információs és tanácsadó szolgálata, ehhez saját nagy gazdasági kutatórészlege van.¹⁷¹

¹⁶⁹ *Európai tőkepiac*, XXIV—V., 7. fejezet, 1—7. pont.

¹⁷⁰ Ld. „Die Multilateralisierung des Exportfinanzierg im Rahmen der EWG” (DERMITZERL, 82. és kk. old.)

¹⁷¹ Ld. *This is Merrill Lynch, Pierce, Fenner and Smith Inc.*, by H. J. TASSO, Párizs, 1967. 1. és kk. old.

Ehhez a problémakörhöz tartozik, hogy nagyobb számban kellene a jelentősebb vállalatok részvényeit a többi tagállam tőzsdéjén is közvetlenül forgalomba hozni, még olyan országokban is, amelyeknek egyszerűbb részvénykibocsátási eljárása van, hiszen az eredet szerinti országban a nyilvánosság és a kötöttebb forgalombahozatali eljárás már úgylis komoly garancia az ún. túl liberális részvénytőkepiac veszélyével szemben.

f) Nagyon lényegesnek minősül, talán első helyre is való volna, — mondják alighanem jó „ráérzéssel”, a tőkeforgalmat korlátozó különböző adók terén olyan rendet csinálni, amely a szabad tőkét (pl. a vállalatok titkolt pénzüsségeit) adójogilag nem tartja vissza a tőkepiacon való megjelenéstől. Ez vonatkozhat a részvényforgalom olyan koordinált adóztatásának létrehozására is, amely általában növelné a tőke mozgását a Közösség területén, aminek leg-egyszerűbb formája egyesek szerint a tőkemozgás adóztatásának egyszerű megszüntetése is lehetne. Az adójogi harmonizálás szükségessége merül fel a különböző hitelek és állami pénzeszközök kanalizálásának tekintetében is. Nagyon erősen jelentkezik az igény a kettős adóztatás mielőbbi felszámolására.

g) Mindezek megvalósulásához — könnyű belátni — feltétlenül szükséges az állami és magánbankok, általában a pénzintézetek szorosabb együttműködése, az ún. európai pénzintézetek hálózatának — a pénz európai birodalmának — létrehozása.

Ha a fentiekből is már nem lett volna világos, hogy a tőkepiac európai-sítása mi és elsősorban ki másnak lenne érdeke, mint a tőkének, a tőkés vállalatoknak és a nagybankoknak, akkor a jórészt bankkörök sugalta *Európai tőkepiac* című jelentésnek már csak két rövid utalását iktatom ide. Az egyik így hangzik: számos ország a területén alapított vagy bejegyzett vállalatok részvényeseinek adókedvezményt biztosít, míg ugyanezt a kedvezményt a külföldi vállalatok részvényeseinek nem adja meg; ez diszkrimináció az ország területén működő, de a másik tagállamban honos vállalat részvényeseivel szemben; ezért kívánatos volna, ha a hatóságok megfontolnák, hogy a külföldi tőkések is adókedvezményben részesüljenek.¹⁷² A másik kíváncsi pedig eképpen fogalmazódik: a részvényjövödelmek adóztatása tekintetében a diszkriminációt legegyszerűbben feloldani azzal lehetne, ha „a harmonizálás az egyes értékpapírok jövedelmének teljes adómentességéig elmehetne.”¹⁷³

Az Európai tőkepiac a Római Szerződésben

40. Adódik most már a kérdés, hogy miként, milyen programmal kívánták a közösségi mértékű tőkepiac kibontakozását az EKG alapítói megvalósítani. Ezt a „hogyan”-t és e programot fő elveiben a Római Szerződés fogalmazta meg. A tőkepiac közösségi méretű *liberalizálásának alapelvét, ill. ezek*

¹⁷² *Európai tőkepiac*, XLI. old.

¹⁷³ *Uo.*, XLI. old.

összefüggő rendszerét „Tőkeforgalom” cím alatt a Szerződés 67–73. szakaszai tartalmazzák. A koncepció főbb elemei a következő tagolásban jelennek meg:

- a) a tőkepiac liberalizálására vonatkozó alaptétel,
- b) az ezt kiegészítő és részben megvalósító elvek,
- c) a harmadik országokkal szembeni gyakorlat,
- d) az eljárási szabályok.

41. a) A fő tétel mint alapvető elv (*Grundsatz der Liberalisierung*)¹⁷⁴ a 67. szakasz fogalmazásában kimondja, hogy „amennyiben a Közös Piac funkcionálása érdekében szükséges, a tagállamok egymás között az átmeneti időben fokozatosan megszüntetik a tőkeforgalomra vonatkozó korlátozásokat, azokra a jogosultakra vonatkozóan, akik a tagállamokban honosak, továbbá megszüntetik az állampolgárság, a lakhely, ill. a beruházás helye alapján fennálló diszkriminálásokat. A tagállamok közötti tőkeforgalommal összefüggő fizetésekre vonatkozó korlátozásokat az átmenet első szakaszának végéig felszámolják.” Az e tételekben fogalmazott gondolat teljességéhez tartozik a 71. szakasz első és második bekezdésének rendelkezése is, amelyek szerint a tagállamok törekednek arra, hogy a tőkepiac tekintetében újabb korlátozásokat ne vezessenek be, a meglevőket ne szigorítsák és arra is készek, hogy a 67. és következő szakaszokban fogalmazott liberalizálás szintjén is túlmennek, amennyire ezt gazdasági helyzetük, különösen fizetési mérlegük állása lehetővé teszi.

b) Ezt az alapelszerű rendelkezést a 68. szakasz néhány *kiegészítő alapelvvel* (*ergänzende Grundsätze*)¹⁷⁵ toldja meg. Ezek egyike az, amely szerint a tagállamok a tőkeforgalom területén még fennálló devizajogi engedélyek tekintetében a lehetséges nagyvonalúsággal fognak eljárni. A másik pedig az, hogy a tagállamok a tőkepiacra és a hitelügyre vonatkozó belső előírásoknak a Római Szerződés jelen fejezete szerint liberalizált tőkemozgásokra vonatkozó alkalmazásánál minden diszkriminációtól eltekintenek.

A kiegészítő rendelkezéseknek egy másik csoportja a tagállamoknak arra a jogára irányul, hogy nemzeti tőkepiacuk esetleges működési zavarai esetén az egységes tőkepiacra irányuló általános törekvések ellenére is jogosultak bizonyos intézkedéseket tenni, így olyanokat is, amelyek tulajdonképpen a tőkepiac egysége ellen hatnak. A 73. szakasz szerint ilyen esetben a Bizottság a Közösség Pénzügyi Bizottságának meghallgatása után felhatalmazza az érintett tagállamot, hogy a tőkeforgalom területén bizonyos olyan védelmi intézkedéseket foganatosítson, amelyek feltételeit és részleteit a Bizottság határozza meg. Bizonyos rendkívül súlyos vagy olyan esetekben, amelyeknél a titkosság indokolt körülmény, a tagállamok a Bizottság előzetes állásfoglalása nélkül is elrendelhetnek védelmi intézkedéseket; az érintett tagállam

¹⁷⁴ *Handbuch für Europäische Wirtschaft*, 105. Lieferung, I. A. 48. EWG, Januar, 1971. kommentar Art. 67. Anm. 1.

¹⁷⁵ *Uo.*, kommentar Art. 68, Anm. 1.

azonban tartozik intézkedéseiről a Bizottságot tájékoztatni, amely az intézkedések jogossága felől állást foglal és ennek keretében azt is elrendelheti, hogy a kérdéses tagállam intézkedését módosítsa vagy hatálytalanítsa.

c) A tőkepiac alakulását illetően természetesen nagy szerepe van a *Közösségen kívüli országokkal* való gyakorlatnak, amit elviekben a Római Szerződés 70. szakasza rendez: „a tagállamok és harmadik országok közötti tőkeforgalom tekintetében a Bizottság a Tanácsnak a tagállamok devizapolitikájának fokozatos koordinálására intézkedéseket javasol. A Tanács e célból egyhangú állásfoglalással irányelveket bocsát ki és arra törekszik, hogy a liberalizálás lehető legnagyobb fokát biztosítsa.”

d) Az *eljárás*i, ill. részben *programadó* szabályok legfontosabbika a 69. szakasz, amely kimondja, hogy „a Tanács az átmeneti idő első két szakaszában egyhangú döntéssel, később minősített többséggel a Bizottság javaslatára . . . kibocsátja a 67. szakasz fokozatos megvalósításához szükséges irányelveket.” Ebbe a kategóriába tartozik azonban a harmadik országokkal kapcsolatos tőkeforgalomra vonatkozó 70. és 72. szakasz néhány rendelkezése is. A 72. szakasz ugyanis kimondja, hogy a tagállamok folyamatosan tájékoztatják a Bizottságot arról a tőke mozgásról, amely a tagállamokból harmadik országokba, ill. harmadik országokból a tagállamokba irányul; a Bizottság pedig ezzel összefüggésben célszerűnek látszó állásfoglalásokat alakíthat ki és juttathat el az érintett tagállamokhoz. A 70. szakasz második bekezdése arról rendelkezik, hogy amennyiben a harmadik országokkal kapcsolatos tőkepiacot illetően a tagállamok devizapolitikájának koordinálása során a különbségek nem iktathatók ki és az ebből fakadó helyzetet a Közösség területén honos személyek úgy használják ki, hogy valamely tagállamban harmadik országokra nézve hatályos előírásokat megkerülnek (a Közösségen belüli transzfer lehetőségek folytán) az érintett állam az ebből fakadó nehézségek megszüntetésére — a másik érintett állammal és a Bizottsággal való konzultálás után — megteheti az alkalmas intézkedéseket.

A tőkepiac és a tőke fogalma a Római Szerződés gyakorlatában

42. A Római Szerződés említett rendelkezései ismételten használják a „tőkeforgalom” és „tőkepiac” fogalmát.¹⁷⁶ Hamar kérdésessé lett: mi mindenre is vonatkoznak a liberalizálási parancsok, és mi nem tartozik a liberalizálás programjába. „A tőkeforgalom fogalmának meghatározását a *Római Szerződés nem adja meg* — írja pl. „az Európai Gazdaság Kézikönyve”, de ezt tükrözi a szakirodalom is.¹⁷⁷ A brüsszeli tárgyalásoknál tett kísérlet, hogy a szerződésben fogalmi meghatározást is adjanak, nem vezetett eredményre. Célszerűtlennek

¹⁷⁶ Így a 67–68., 70–71., 73. §-ok.

¹⁷⁷ *Handbuch für Europäische Wirtschaft*, I. A. 48. EWG, 105. Lieferung, Januar 1971., Kommentar Art. 67., Anm. 7., az irodalmi vitához ld. BÖRNER, 110. és kk. old.

látszott, hogy a szerződésbe — most eltekintve az egzakt elhatárolással kapcsolatos nehézségektől — a tőkemozgásoknak valamiféle teljes katalógusát rögzítsék. Ezért a Tanácsnak kell a 69. szakasz szerinti irányelvek kiadása körében ezzel a problémával foglalkoznia. A Tanács azonban mind ez ideig olyan kérést, ill. megbízást, hogy a tőkeforgalom kötelező fogalmát állapítsa meg, nem kapott. Ha a 69. §-ban felhatalmazás keretében sor is kerülne a Tanács részéről ilyen fogalom megállapítására, azt a Közösség Bírósága a 177. szakaszban foglalt értelmezés keretében felülbírálná. Az első és a második liberalizálási irányelv kiadása során, amely egyes fizetéseket illetően meghatározott nomenklatúrát is tartalmaz, a Tanács lényegileg abból a jogi tradícióból indult ki, amelyet mindenekelőtt az OEEC gyakorlata alakított ki és követett.”

43. Az ilyképp tradicionálisan kialakult és *ad hoc gyakorlatra épülő közöspiaci „tőkepiac” és „tőke” fogalmakhoz* a következőket lehet mondani.¹⁷⁸

a) Elég hamar tisztázódott, hogy a tőkéhez nem tartoznak a tőkeforgalomra vonatkozó fizetések (kamatok, osztalékok); ebben az összefüggésben tőkén csak pénztőke, az az alaptőke volna értendő, amely után pl. kamat vagy osztalék jár. De ebből az még nem vált világossá, hogy *mit is kell tőkén érteni*. Ezért nem adódott más, mint a tőke fogalmát magából a Római Szerződésből kimunkálni, mégpedig az áru és szolgáltatások mozgásának szokásos folyamatából. Ennek alapján a tőkét abba a háttérbe ágyazva kell megragadni, amelyben áruk és szolgáltatások pénz ellenében kicserélődnek: az exportáló állam azért, hogy árut enged ki területéről, pénzt kap. A pénz azonban alapvetően csak azt szolgálja, hogy azon árut vásároljon és importáljon és ezáltal az állam áruellátása végül is ne rosszabbodjon. Bár az export a belső árukínálatot csökkentette, az import ezt kiegyenlíti. Ugyanez vonatkozik természetesen a szolgáltatások körére is. Az ilyenfajta áru- és pénzmozgással szemben vannak azonban olyan folyamatok is, amelyek keretében a szóban forgó ellenszolgáltatás hiányzik. Sajátlagosan tőkemozgásnak ezért az a pénzmozgás számít, amely nem valamely áru vagy szolgáltatás közvetlenül eszközölt ellenértéke, ahol tehát a pénzmozgás időben is, térben is és mindenekelőtt jogilag messzebb kerül az árumozgástól.

b) Ha tehát abból indulunk ki, hogy a tőkemozgás az a pénzmozgás, amely nem árumozgás ellentétes irányú kísérő mozzanata, akkor is *legalább 4 kategória* különböztethető meg.

Az *egyikben* a feladó és a címzett azonos, pl. a vendégmunkás hazautalja megtakarított pénzét. Ez olyan pénzmozgás, amellyel szemben nem áll egyidejű import.

A *másik* kategóriában a címzett és a feladó ugyan más, de ellenérték nélküli transferről van szó, pl. ajándékok, örökségek, kártérítési kötelezett-

¹⁷⁸ Ennek részletesebb feldolgozásához ld. BÖRNER, 110—113. old.

ségek esetében. Az ilyen transzferek csökkentik a feladó ország pénz- vagy áru kínálatát, ezért gyakran komoly devizakorlátozás alatt vannak.

A harmadik kategória legjellemzőbb példája a külföldi banknál vagy másutt elhelyezett letét, amelynek anyagi ellenszolgáltatása a kamat és a később visszajáró tőke, de ide tartozik a külföldön nyitott számla is. Ezekben az esetekben is ellenszolgáltatás nélkül csökken az ország tőkekapacitása, legalábbis időlegesen, mert a kérdéses összegek felett átmenetileg nem az értéket produkáló nemzetgazdaság, hanem a külföldi ország nemzetgazdasága rendelkezik.

A tulajdonképpeni tőke vagy tőkeforgalom, tehát a tőkepiac világa a negyedik kategória körében jelentkezik. Ebben a csoportban ugyan azonnal van ellenszolgáltatás is, de az nem pénz, áru vagy szolgáltatások nyújtásában, hanem egy külföldre vonatkoztatott jogosultságban áll. Ide tartozik: külföldi ingatlanok, külföldi társaságban való részesedést megtestesítő értékpapírok, különösen külföldi részvények megszerzése, továbbá a külföldön kötött olyan biztosítás, amely a biztosítási eset bekövetkezésekor meghatározott pénzkövetelésre jogosít, végül gyümölcsöztethető jogosultságként ide számítható a külföldi szerzői jogok megszerzése is.

Ez az a kör tehát — a jelzett 4 kategória, ezen belül leginkább a negyedik —, amely a Római Szerződés programját és rendelkezéseit illetően a tőke fogalmát kiadja. A Római Szerződés szerinti liberalizálási program „tőkepiacán” elsősorban ezeket a pénzkategóriákat, ill. ezek mozgását kell érteni.

A Római Szerződés liberalizálási elvei lassú megvalósulásban

44. Ha a tagállamok és harmadik országok közötti tőkeforgalomra vonatkozó szabályrendszerek koordinálásának alakulásától el is tekintünk,¹⁷⁹ és vizsgálatunkban az EGK belső tőkeforgalmának egységes szabályrendszerének kialakítására korlátozódunk, akkor is meg kell állapítani, hogy a dolgok lassan mennek. Az eddigi intézkedések, a különböző közösségi szintű normatívák csak lassan bontakoztak, ill. bontakoznak ki. Ha lehet őket csoportosítani, akkor két csoportról lehet beszélni. Az egyik csoportba a tőkeforgalmat főtevékenységszerűen bonyolító intézmények letelepedésére és a tőkeforgalmat érintő szolgáltatásaikra, a másik csoportba a tőkeforgalom liberalizálására vonatkozó megvalósított közösségi jogalkotás tartozik.

45. Ami az első csoportot illeti, annak normatívái nevükben hordják jogforrási gyengéjüket. Ezek a vállalatok letelepedésére vonatkozó 1961. évi általános program,¹⁸⁰ valamint a szolgáltatások szabad áramlásának ugyancsak 1961. évi általános programja.¹⁸¹ De az ún. programok is többek pusztán programnál;

¹⁷⁹ Ehhez ld. BÖRNER, 123—127. old.

¹⁸⁰ Ld. a Forrásjegyzékben: Általános letelepedési program.

¹⁸¹ Ld. a Forrásjegyzékben: Általános EGK program a szolgáltatásokról.

általában előképei a későbbi kötelező jogalkotásnak, egyébként pedig kötelező normák (természetükről az alábbi 72. pont szól) a közösségi szerveknek ahhoz a kodifikációs tevékenységéhez, amelyet az adott területen folytatni tartoznak és fognak. Jól mutatja ezt az a körülmény, hogy mind a vállalatok letelepedését, mind pedig a szolgáltatások szabad áramlását illetően számos kötelező normatíva is létrejött.¹⁸²

Ami már most a *letelepedési programnak a pénzintézetekre* vonatkozó rendelkezéseit illeti, azok általánosságban a következőket rendelik.

Először, hogy megfelelően módosítani kell mindazokat a törvényhozási és adminisztratív előírásokat, amelyek a tagállamban a másik tagállam polgárainak és vállalatainak letelepedésére nézve hatályban vannak és gátolják ezek gazdasági tevékenységét, kivéve természetesen, ha a kérdéses rendelkezések a közrend és közbiztonság, valamint a közegészség kívánalmai folytán szükségsek.¹⁸³

Másodszor, hogy hatályon kívül kell helyezni az olyan törvényhozási és adminisztratív rendelkezéseket, amelyek tiltják a másik tagállam polgárainak és vállalatainak vállalkozói (értsd vállalati) tevékenységét.¹⁸⁴

Harmadszor, hogy meg kell szüntetni mindazokat a tilalmakat és akadályokat, amelyek a vállalkozói tevékenység tekintetében a másik tagállam jogalanyait a belföldi jogalanyoknál hátrányosabb helyzetbe hozzák.¹⁸⁵

A *program* annyiban is program, hogy ezeknek az általános követeléseknek a megvalósítását a különböző ágazatokat illetően egy négyrészes ütemezési menetrendben részletezi. Ennek értelmében a fenti általános rendelkezések a bankokra és pénzintézetekre, valamint a biztosításra (az életbiztosítás kivételével) az átmeneti idő második szakaszában, az életbiztosítási intézményekre, valamint biztosítási ügynökökre az átmeneti idő harmadik szakaszában lépnek érvénybe.¹⁸⁶

A *szolgáltatások szabad áramlására vonatkozó program* — mutatis mutandis — lényegileg ugyanilyen rendelkezéseket helyez kilátásba. Az általános elvet a program a következőkben fogalmazza meg: az átmeneti idő második szakaszában lépéseket kell tenni mindazoknak a törvényhozási és adminisztratív rendelkezéseknek módosítására és harmonizálására, amelyek a másik tagállam honosainak be- és kilépésére, valamint tartózkodására vonatkoznak és szabályaikkal gátolják, hogy ezek a jogalanyok a szolgáltatások forgalmát bővítsék.¹⁸⁷ A konkrétumok körében pedig kimondja a program, hogy a hitelügyletek tekintetében a liberalizálásnak az e körben tervezett letelepedések

¹⁸² Ld. pl. a *Jogi személyek elismerése, Tőkepiac-irányelv 1–2 c. alatti közösségi jogszabályokat* a Forrásjegyzékben.

¹⁸³ *Általános letelepedési program*, II. cím, A pont.

¹⁸⁴ *Uo.*, II. cím, B pont.

¹⁸⁵ *Uo.*, III. cím, A pont.

¹⁸⁶ *Uo.*, ütemezési menetrend, I. 630., 640., II. 630., III. 630. sz. tételek.

¹⁸⁷ *Általános EGK program a szolgáltatásokról*, II. cím.

szabadságával egyidejűleg kell hatályosulnia, míg a bankágazatban és a legtöbb biztosítási ágazatban a szolgáltatások szabad áramlásának bevezetése — bizonyos bankszolgáltatások kivételével (pl. pénztőkének áthelyezése) — az átmeneti idő második szakaszára esik.¹⁸⁸

46. Mindent egybevetve: a két program az ütemezést illetően a pénzügyi szektorok szabad letelepedését és a pénzügyi szolgáltatások szabad áramlását összehangoltan az átmeneti idő második szakaszára tervezi. Tudvalevő, hogy a második szakasz 4 éve — miután a Római Szerződés a három szakasz mindegyikét 4—4 évben állapította meg és a Szerződés 1958. január 1-én lépett hatályba — 1966. január 1-ig tartott.¹⁸⁹ Ezt az ütemezést az EGK jogalkotása csak komoly késedelemmel tudta tartani. Az első két irányelv a tőkeforgalom részleges liberalizálásáról ugyan 1960-ban, ill. 1962-ben megjelent, de az 1964-ben először megfogalmazott harmadik irányelv még mindig nem hatályos, és általános letelepedési egyezményt pedig csak 1968-ban tudtak tető alá hozni.¹⁹⁰

A tőkepiacnak a Római Szerződés 67. szakasza szerinti liberalizálását illetően ugyanazon szakasz első bekezdése ugyanúgy fogalmaz, hogy a tőkepiac liberalizálását az átmeneti idő alatt meg kell valósítani, de közben 1969. december 31-el az átmeneti idő is lejárt, és mint látható, a program teljes megvalósulása még mindig hiányos. A Római Szerződés 8. szakaszának 7. bekezdése szerint az átmeneti idő vége egyúttal a záró terminusa minden olyan tervezett előírás hatálybalépésének és intézkedés megvalósításának, amely a Közös Piac létrehozásához szükséges. Nyilvánvaló azonban, hogy a Közös Piac sem kíván belehalni saját legalitásába, már ami ezeknek a határidőre vonatkozó szerződéses előírásoknak betartását vagy be nem tartását illeti. Azzal is lehet érvelni, és az egész gyakorlat ezt bizonyítja, hogy az átmeneti idő végével a Közösség szervei nem veszítik el a kérdéses elhúzódtott intézkedések kiadására vonatkozó jogosultságait, így azokat sem, amelyek a Közös Piac tőkepiacának kialakításához a Római Szerződésből következően szükségesek. Egyébként sincs — legalább is a tüzetesebb átvizsgálás erre utal — olyan konkrét parancs a Római Szerződésben, hogy a Közösség tőkepiacának az átmeneti idő végére teljesen szabadnak kellene lennie.

47. A tőkepiac liberalizálását és egy egységes európai tőkepiac létrehozását szolgáló normatív intézkedések *második csoportját* a tőkeforgalomra vonatkozó 1960. évi *első irányelv*, az ezt kiegészítő 1962. évi második irányelv és az 1964. évi (közben többször is módosított) *harmadik irányelv* tervezete jelentik.¹⁹¹ Ezek a tőkepiacról már nem a szolgáltatások és letelepedés általános programjainak általános összefüggéseiben szólnak, hanem a konkrét tőke-

¹⁸⁸ *Uo.*, III. cím, A, V. cím, C pont.

¹⁸⁹ *Római Szerződés*, 8., 247—248. §§.

¹⁹⁰ Ld. a Forrásjegyzékben: *Tőkepiac-irányelv 1—2, Jogi személyek elismerése, Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK)*.

¹⁹¹ Ld. a Forrásjegyzékben: *Tőkepiac-irányelv 1—2—3*.

mozgásokra konkrétan vonatkoznak. Főbb rendelkezéseik az alábbiak szerint strukturálhatók (48—50. pont).

48. Az első és a második irányelvben *alapvető*, hogy konkrét normatív szabályozást ad a tőkeforgalom egyes konkrét területeinek liberalizálásához. Az irányelvek a tőkepiac területét a számításba jövő tőkeügyletek felsorolásával meghatározott nomenklatúrába definiálják és devizajogi szempontokból négy liberalizálási kategóriába sorolják (*A—D* lista). Az EKG Pénzügyi Bizottsága évenként megvizsgálja, hogy az egyes kategóriákban fennálló korlátozások mikor és ha igen mennyiben lazíthatók fel vagy szüntethetők meg.

A négy kategória tekintetében az irányelvek *részleteiben* most már a következőket rendelik.

a) Feltétlen liberalizálás alá tartoznak azok a tőkemozgások, amelyek az áru és a szolgáltatások forgalmával, a letelepedési jogosultságokkal, valamint a személyforgalommal közvetlenül összefüggésben vannak (*A* lista), valamint majdnem valamennyi tőzsdeképes értékpapír kereskedelmi forgalma.¹⁹² Ami az *A* listában szereplő tőkemozgásokat illeti, az tulajdonképpen nem más, mint a Római Szerződés 106. szakaszában foglalt rendelkezés konkretizálása, ez ugyanis kimondja: minden tagállam engedélyezi azokat a fizetéseket, amelyek az áruk, szolgáltatások és tőkeforgalomra vonatkoznak, valamint engedélyezik a tőkeösszegeknek és munkadíjaknak a transzferálását is, amennyiben az áruk, a szolgáltatások, a tőke, valamint a személyek forgalmának liberalizálására a Szerződés értelmében a tagállamok között már sor került.¹⁹³ Ebben a szakaszban is meg kell azonban figyelni, hogy a kérdéses fizetések liberalizálásának feltétele, hogy az alapul fekvő áru-, szolgáltatás-, tőke- és személyi forgalom a Szerződés előírásai szerint már liberalizált legyen. Miután az áruk, a szolgáltatások és a személyek forgalma terén tervezett liberalizálás a Római Szerződésben foglaltaknak megfelelően nagy általánosságban bekövetkezett, e téren alapvető probléma nincs is. A négyes fogat — áru, szolgáltatások, személyek és tőke forgalma — negyedik tagjában azonban baj van, mert éppen a tőkemozgás liberalizálása a leglassúbb folyamat. Ez azt jelenthetné, hogy az *A* lista tulajdonképpen csak az áru-, szolgáltatások- és személyi forgalommal kapcsolatos fizetésekből és transzferekben jelentkező tőkemozgást liberalizálta kötelező erővel. Csakhogy nem így van. A 67. szakasz második bekezdése ugyanis kimondja, hogy „a tőkeforgalommal összefüggő folyó fizetéseket minden fennálló korlátozás alól az átmeneti idő első szakaszának végéig mindenképp fel kell szabadítani”. A 106. és a 67. szakaszt együtt olvasva azt kell mondani, hogy a kettő koordinálatlan; szerkesztési egyenetlenségből ugyanabban a kérdésben a 106. szakasz kevesebbet mond, mint kicsit előbb a 67. szakasz. A gyakorlat és irodalom felfogása szerint, amennyiben a két ren-

¹⁹² *Tőkepiac-irányelv* I, 1—2. §.

¹⁹³ *Római Szerződés*, 106. §. 1. bek.

delkezés alkalmazási területe egybeesik, prioritást a messzebb menő liberalizálást elrendelő 67. szakasznak kell biztosítani. A 106. szakasznak ezért csak annyiban van önálló jelentősége, amennyiben vannak a tőkeforgalomra vonatkozó olyan fizetések, amelyek nem minősülnek a 67. szakasz értelmében vett folyó fizetéseknek. Ezek olyan ún. szurrogát fizetések, mint pl. szerződösszegés folytán fizetendő kártérítések, avagy az egyszeri nyereségek repatriálása.¹⁹⁴

Mindezekért a feltétlen liberalizálás igényével igazában újat az *A* és *B* kategóriák azzal hoztak, hogy egyrészt konkrétan megnevezték a 67. szakasz szerint általában már liberalizált tranzakciókat, és hogy másrészt elrendelték (ez teljesen új) a szűk értelemben vett tőkeforgalom egy részének (így a tőzsdé- képes értékpapírok forgalmának) liberalizálását.

b) Feltételes liberalizálási kötelezettséget ír elő a két irányelv a melléklet *C* listájában szereplő jórészt tisztán pénzügyi természetű tranzakciókra. Ez azt jelenti, hogy elvileg ezeket az ügyleteket is liberalizálni kell. Azok az államok azonban, amelyek az első irányelv hatálybalépésekor a Bizottsággal közölték, hogy a szóbanforgó ügyletek liberalizálása gazdaságpolitikájuk megvalósítását akadályozza, a hatálybalépéskor fennálló kérdéses korlátozásokat fenntart- hatják, avagy esetleges későbbi megszüntetésük esetén azokat újból bevezet- hetik.¹⁹⁵ Ezzel a lehetőséggel csak Franciaország, Olaszország és Hollandia élhetett, mert csak ezekben az országokban voltak hatályban ilyen korlátozá- sok. Ezek az országok éltek is ezzel a lehetőséggel, bár Hollandia hamarosan jelezte kooperatív szándékát, amennyiben 1962-ben több külföldi részvény ki- adását engedélyezte és Olaszországban is forgalomba hozhattak nemzetközi pénzintézetek három nagyobb tőkehitelt. Franciaország azonban eddigelé inkább csak jelezte, hogy engedélyezni fogja külföldi tőkéknek a belföldi tőke- piacon való mozgását.¹⁹⁶

c) Nincs liberalizálási kötelezettség minden egyéb pénzügyi természetű tőketranzakcióra. Ezeket a *D* lista szerinti döntően rövidlejáratú pénzügyle- teket úgy tekintik, hogy egyrészt veszélyesek lehetnek a tagállamok fizetési mérlegére és belső likviditására, nehéz helyzetbe hozhatják a kisemberek meg- takarításait (pl. a tőzsdén nem jegyzett részvények forgalma, beruházó társa- ságok és biztosító intézetek pénzügyi operációi), miéértis a tagállamok ellen- őrzése alá kívánkoznak, másrészt pedig úgy tekintik őket, hogy liberalizálásuk a Közös Piac funkcionálásához nem is döntő fontosságú.¹⁹⁷

49. A *harmadik irányelv* tervezete az eddigiekhez képest még a következő főbb intézkedéseket helyezi kilátásba. Először is megszünteti a tagállamok

¹⁹⁴ Ld. BÖRNER, 14. old.

¹⁹⁵ *Tőkepiac-irányelv* 1, 3. §. 2. bek.

¹⁹⁶ Ld. ehhez az EGK 4. (1961), ill. 8. (1965) *Általános beszámolóját*, ill. KIRSCHEN, 69–73. old.

¹⁹⁷ Ld. *Handbuch für Europäische Wirtschaft*, 1. A. 48/1, EWG, 105. Lieferung- Januar 1971, Richtlinien zur Durchführung des Artikels 67, *Forbemerkung* 1., KIRSCHEN, 74. old. („Nonliberalized Capital Flows — Objectives”).

között mindazokat a diszkriminatív jogi és igazgatási előírásokat, amelyek a tagállamok értékpapír kibocsátásaira, a belföldi tőkepiacon való fellépésére, értékpapírjaik tőzsdei bejegyzésére és az értékpapíroknak pénzintézetek által való megszerzésére vonatkoznak.

Másodszor pedig ez az irányelv-tervezet a tagállamok kölcsönös deviza-jogi kötelezettségvállalásait intézményesítené. Ez azt jelentené, hogy azok az államok, amelyek az első irányelv szerint jogosultak voltak bizonyos deviza-jogi korlátozásokat a tőkepiacra vonatkozóan fenntartani, ezeket a korlátokat évenként egy bizonyos minimális mértékben (az össz nemzeti tőkeképződés 1,5%-a erejéig) liberalizálni tartoznak. Ebben a körben olyan tranzakciókról van szó, mint a külföldi vállalatok értékpapírjainak a belföldi tőkepiacon való elhelyezése, valamint olyan közép- és hosszúlejáratú betétek és hitelek engedélyezése, amelyeknek ellenértéke a kérdéses tagállam pénzében tranzakcióként nem haladja meg az 1 millió számítási egységet (dollárt).¹⁹⁸

A vita a tervezet elfogadása kapcsán a tőkeforgalom liberalizálásában még elmaradt Franciaország, Olaszország és Hollandia, ill. a liberalizáltabb tőkeforgalommal rendelkező Belgium, Luxemburg és az NSZK között abban van, hogy Franciaország, Olaszország és Hollandia a harmadik irányelv szerinti intézkedésekhez belső tőkepiacát és fizetési mérlegét még nem érzi elég erősnek, ill. stabilnak.

A tervezet elfogadása egyébként összefügg még azzal a meg nem oldott problémával is, miként biztosítható, hogy a devizakorlátozások megszüntetésével célzott liberalizálást adminisztratív előírások és praktikák más úton ne korlátozzák.¹⁹⁹

50. Összegezve a tőkepiac liberalizálásának fejleményeit, az egyes konkrét tételeket illetően a *liberalizáltság állapota a 443–444. oldalakon vázolt konkrét képet nyújtja.* (Annak megjegyzésével, hogy az áruszállításokra és szolgáltatásokra vonatkozó fizetések, bár kívül esnek ezen a körön, természetesen liberalizáltak.) A tuloldali összegezésben alkalmazott kategóriák és azok számozása az irányelvek nómenklatúráját követik.²⁰⁰

A tőkeforgalom integrált adójogi szabályozása — ugyancsak lassú megvalósulásban

51. Az áruk, a vállalatok és a tőke mozgását gátló korlátok fokozatos megszűnésével az eltérő adórendszerek és adószabályok egyre inkább előtérbe kerülnek. Hovatovább ugyanis a tőkeforgalom országokénti eltérő adóztatása lesz az egységes tőkepiac kialakulásának legdöntőbb gátjává. Ezt a Közös Piac

¹⁹⁸ Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK), 8–9. old.

¹⁹⁹ Ld. a 197. jegyzetben: *Vorbemerkung* 5.

²⁰⁰ A különböző időbeli ütemezésekhez, ill. ezek integrálásához ld. még: KIRSCHEN, 70–72. old.

Bertuházási tőkék — pénzszközök típusa		Libertalizálva az 1. és 2. irány- elv szerint	Libertalizálva a 3. irányelv elfogadása után	Libertalizá- lása később- re tervezve
I.	Direkt bertuházások			
	1. vállalat, leányvállalat vagy fiók léte- sítése-fejlesztése, ill. létező vállalat megvásárlása formájában	×		
	2. Új vagy létező vállalatba való tár- sulás és	×		
	3. 5 éves és annál hosszabb lejáratú kölcson útján	×		
II.	Direkt bertuházások felszámolása	×		
III.	Részvények és kötvények tőkepiaci forgalmának engedélyezése			
	1. elhelyezése és nyilvános forgalmazása		×	
	2. bevezetése elismert külföldi érték- tőzsdén		×	
IV.	Részvények és kötvények adásvétele			
	1—2. jegyzett részvények és kötvények adásvétele elismert értéktőzsdén	×	×	
	3—4. nem jegyzett részvények és kötvé- nyek, valamint nem zárt idejű be- ruházási megbízások (open-end in- vestment trusts) adásvétele			×
V.	Ingatlan ügyletek	×		
VI.	Rövidlejáratú kincstári értékpapírok és más rövidlejáratú pénzpiacra rendszer- int forgalmazott értékpapírok adá- vétele			×
VII.	Nemzetközi kereskedelmi ügyletekkel és szolgáltatásokkal közvetlenül összefüggő hitelek			
	I. ha belföldi honos résztvesz a szóban- forgó kereskedelmi vagy szolgáltatási ügyletben			
	1. rövidlejáratú hitel (1 évnél rövidebb)	×		
	2. középlejáratú hitel (1—5 év)	×		
	3. hosszúlejáratú hitel (5 évnél hosszabb)			×
	II. ha belföldi honos nem vesz részt az ügyletben			×
VIII.	Bankhitelek és bankkölcsonök			×
IX.	Számlák vezetése pénzintézeteknél			×
X.	Személyi pénzszközök mozgása			
	A) kölcsonök			×
	B) ajándékok és alapítványok	×		
	C) hozomány	×		
	D) örökségek	×		
	E) bevándorlók hazai adósságainak rendezése	×		
	F) emigránsok vagyona	×		
	G) nem-honos munkások megtakarításai	×		
	H), I), L), M) vegyes	×		

Beruházási tőkék — pénzeszközök típusa		Liberalizálva az 1. és 2. irányelv szerint	Liberalizálva a 3. irányelv elfogadása után	Liberalizálása későbbre tervezve
XI.	Életbiztosítás	az alapügylet szerint		×
XII.	Kezesség és más garanciák			
XIII.	Pénzeszközök (tőkék) fizikai szállítása A) értékpapírok (minden fajta) B) nem-ipari arany			×
XIV.	Vegyes	×	(kevés kivétellel)	×

gazdaságpolitikusai és teoretikusai is azért tartják különösen fontos és mielőbb megoldandó problémának, mert természete szerint a tőke a legmobilisabb termelési tényező, és az egységes belpiac létrejötte e mobilitás gátjainak feloldása nélkül teljes nem lehet. Az eltérő adójogi rendszerek harmonizálásának jelentősége azért is nő, mert a tőkepiacon egyre nagyobb súllyal szerepelnek az ún. intézményes tőkeberuházók (institutionelle Anleger),²⁰¹ amelyek a maguk apparátusával és információs rendszerével különös figyelemmel vannak az adójogi szempontból is jobb nemzeti tőkepiacok létre, tőkájüket ezekre a piacokra koncentrálnak, miáltal az egységes európai tőkepiac létrejötte a számok valóságában is kitolódik.

A tőkeforgalom adóztatásának eltérő és diszkriminatív volta jelenleg a következőkben összegezhető: 1. a tőkejövedelmek eltérő kettős adóztatása; 2. különösen külföldi hitelezőknek az a tőkejövedelem-lehetősége, hogy ez a jövedelmük nem jelenik meg személyi jövedelemadójukban; 3. tőkeberuházások jövedelmének adójogi preferenciái, amelyekben csak a belföldi honos, ill. lakos kedvezményezettnek részesülnek; 4. eltérő, részben eltérően preferatív adóztatás a külföldi tőkeberuházások területén.

²⁰¹ Ilyen a már említett kétes hírfi Investors Overseas Services (IOS), amely csak Európában 750 000 kisember megtakarítását akumulálta és fordította beruházásokra; míg korábban pl. az NSZK-ban a takarékösszegeknek 1%-át fizették be beruházási alapokba (a többi bankokban és takarékpénztárakban helyezték el), ez az arány az elmúlt 10 évben 18%-ra emelkedett; csak az IOS 2 milliárd dollárt mobilizált így, ami az 1964. évi összes nyugat-európai háztartási megtakarításokból eredő tőkepiaci magánberuházásokhoz (cca 20 milliárd dollár) képest 10% (ld. ehhez *Az IOS-botrány — A Cornfield-imperium és a világtőzsdék*, Magyarország, 1970. évi 23. szám, 9. old., ill. az említett 1964. évi beruházási adatokhoz jelen tanulmány 1. tábláját a 36. pontban). Érdekesen világít rá erre a folyamatra az amerikai gyakorlat; a jól ismert BERLE elemzése szerint az USA vállalatai, a pénzintézeteket nem számítva 1947—1957 között 292 milliárd dollár beruházást emésztettek fel, amelyből 3/5-öt a vállalatok belső forrásai, 1/5-öt bankhitelek, 1/5-öt pedig az egyéni megtakarítások tőkepiacra vitt része képvisel; ez az 1/5 mindenestre 60 milliárd dollár, nem kis összeg; ez az összeg azonban döntő részében nem az egyéntől közvetlenül vándorolt a tőkepiacra, hanem három ún. hivatásos beruházóvá vált intézménytípustól, amely a kisember pénzét egyre nagyobb mértékben akumulálja: nagy biztosító társaságoktól, beruházási alapoktól (amilyen pl. az IOS) és nyugdíj-intézetektől mint óriási és tőkeerős mammutcégektől, amelyek beruházásaik elhelyezésénél nagyon is figyelemmel vannak a beruházás helyének adójogi előnyeire és hátrányaira (ld. BERLE, 38. és kk. old.).

Ez a helyzet arra vezethet, hogy a tőkekereslet és kínálat az adójogilag kedvezően motivált országban koncentrálódik, válik gazdasági erővé, hogy értékpapírjaikat és értékpapír jövedelmeiket a beruházók az előnyösebb külföldön tartsák, ill. arra, hogy a beruházók nemzetközi tőkeügyletektől egyáltalán eltekintsenek. Mindez az egységes tőkepiac és általában az integráció ellen hat, miért is a Bizottság ismételten hangsúlyozta, hogy „a tőkepiac liberalizálásának érdekében feltétlenül szükséges az igazi adósemlegesség követelményeinek megfelelő harmonizációs intézkedéseket megtenni.”²⁰²

A dolog itt kettéválk: egyrészt az ezen jövedelmek (osztalékok és kamatok) *közvetlen*, másrészt a tőkeakkumulációs folyamatok (értékpapírok és társasági tőkék forgalma) *közvetett* adóztatásának problémakörére. Mindkét terület harmonizálására nézve történtek jelentős lépések, ha mindjárt az átmeneti idő utolsó perceiben is: 1969. július 17-én megjelent a Tanács irányelve a tőkeakkumuláció közvetett adóztatásáról.²⁰³ Ugyancsak 1969-ben (március 5-én) adták ki a Bizottság memorandumát az említett tőkejövedelmek közvetlen adóztatásáról,²⁰⁴ melynek megfelelő irányelv ugyan még várat magára, de már az 1969. évi általános beszámoló is jelzi, hogy a memorandumban foglaltakból folyó intézkedéseken dolgoznak és azokban komoly előrehaladást tettek.²⁰⁵ Az alábbiakban e két síkon — a két adónem tekintetében — kidolgozott, ill. kidolgozás alatt álló szabályozás rendszeréről és intézményeiről lesz szó (52—58. pont).

52. *Elsőnek a tőkejövedelmek (osztalékok és kamatok) adóztatására vonatkozó említett 1969. évi bizottsági memorandumot tárgyalva* (52—54. pont), a Bizottságnak arra az alapállására kell utalni, miszerint mind a hat tagállamnak a másik öt tagállammal köthető és részben meg is kötött 30 lehetséges bilaterális egyezménye útján nem érhető el megnyugtató megoldás. Ez a Közösségen belül eddig is 16-féle osztalékadóra és 14-féle kamatadóra vezetett. „A Bizottság ezért nemzeti adóigazgatási szakemberekkel együttműködve a probléma közösségi és *multilaterális* megoldására törekszik. A tőkejövedelmek adóztatása és kettős adóztatása által létrejött sajátos helyzet nemcsak nagyon bonyolult, hanem gazdasági, pénzügyi és integrációpolitikai okokból olyan sürgős megoldást igényel, hogy a problémának feltétlenül prioritást kell biztosítani, a prioritás szükségessége egyszerűen nem kerülhető meg.”²⁰⁶

53. Az adóztatás *módszerét* illetően a memorandumban a Bizottság ideálisnak azt tartja, hogy az adóztatásra egyedül a mindenkori passzív jövedelemalany (a tőke után jövedelmet élvező fél) lakhelye szerinti országban kerüljön sor, mégpedig úgy, hogy a jövedelemalany belföldi és külföldi tőkejövedelmei

²⁰² Memorandum No 2 a tőkepiacról (EGK), 3—4. old.

²⁰³ Ld. a Forrásjegyzékben: *Irányelv a tőkeforgalom adóztatásáról* (EGK).

²⁰⁴ Ld. a Forrásjegyzékben: *Memorandum No 2 a tőkepiacról* (EGK).

²⁰⁵ *Általános beszámoló 1969*, 87. old.

²⁰⁶ Memorandum No 2 a tőkepiacról (EGK), 5. old.

között ne legyen különbség, tehát ne legyen kettős adóztatás. A Bizottság szerint ez felelne meg leginkább a Gazdasági Közösség jellegének.

Ameddig azonban a kettős adóztatást mégsem lehet teljesen felszámolni, vagy ha fel is lehet számolni, de egyes tagállamok nem a célnál (a jövedelem-alany lakhelyén), hanem a forrásnál (az osztalék és kamat eredetének, kifizetésének helyén) kívánják az adókat „megfogni”, akkor is jobb volna az adóztatást a cél-országnál eszközölni. Ha ennek folytán a lakhely országa olyan adót is beszedne, amelyet nem ez az ország vetett ki vagy a passzív adóalanyok túlzottan egy országban koncentrálnának és adóznak, miáltal a jövedelemforrás szerinti ország jelentős adóbevételről esne el, multilaterális kliring formájában államközi adókiegyenlítést lehetne rendszeresíteni. Ez racionálisabb megoldás lenne, mint a jelenlegi megoldás, amelyben az államok az egyes konkrét adóalanyok mindegyike tekintetében kénytelenek az adó levonásához, beszedéséhez és átutalásához nagy adminisztratív apparátust mozgatni, jogsegélyt adni.²⁰⁷

54. Ami pedig az adó *mértékét* illeti, a legfőbb probléma itt van. Abban nevezetesen, hogy a tőke oda húz, ahol a méret kisebb, ahol legalább utólag preferenciák vannak, ahol a személy valamilyen jogi keret mögött esetleg anonim maradhat — bárhol és bármilyen módszerekkel is történjék az adó levonása vagy fizettetése.

a) A Bizottság a *kamatokra* 1967. évi június 26-án kiadott adóharmonizálási programjában maximálisan 10%-os általános közvetlen tőke-jövedelem-adót javasolt, 1969. évi memorandumában azonban arra a meggyőződésre jutott, hogy a tőkeforgalmi anomáliák elkerülését leginkább a „nullára szerelés”, a tőkejövedelem forrásadóként történő megszüntetése szolgálná. Ez az állam oldalán a Bizottság megfontolása szerint jövedelemkieséssel nem járna, mert ugyanezt az adót az adóalany személyi jövedelemadójaiba építenék be. Ez ugyan a jövedelmek bevallásának komoly ellenőrzését feltételezi és bizonyos konkrét adótételek kiesésére is vezethet, egy ilyen rendszert a Bizottság mégis működőképesnek tart. Mindenekelőtt azért, mert a forrásadók és azok bonyolult rendszerének kieséséből olyan sok gazdasági előny származhat, amely nemcsak általában egyensúlyozná ki a konkrét adótétel kieséseket (adócsalásokat), hanem végül is az össz adójövedelem növekedésére is vezethet.²⁰⁸ Sok gazdasági megfontolás mellett a Bizottság szerint volna egy különleges szempont is a fenti „nullára szerelt” adótétel mellett. Nevezetesen az a körülmény, hogy 1964 és 1968 között az ún. euro-emissziós piacon (főleg amerikai és más fejlett országok vállalatai által Európában dollárban vagy márkában bank-konzorciumok közbeiktatásával kibocsátott kölesönkötvények, amelyeket az európai, pontosan nem ismerhető szóródású „publikum” kamat ellenében jegyez) látványos felfutás volt tapasztalható: a forgalom az 1964. évi 400 milliárdról 1968-ban

²⁰⁷ *Uo.*, 6. old.

²⁰⁸ *Uo.*, 6–10. old.

már 3084 millió dollárra nőtt. A magyarázat egyik fő eleme: ezeknek a kölcsönöknek a jövedelme általában forrás-adómentes, vagy azért, mert olyan helyen bocsátják ki a kölcsönöket, ahol a devizakülföldiek ilyen adó alól eleve mentesek, vagy azért, mert a kölcsönjegyzésre felszólító cégek az esetleg mégis kiszabott jövedelemadó megtérítését garantálják. Ez a helyzet az EGK-ra nézve azért is siralmas, és objektíve változásra érett, *a)* mert míg az EGK vállalatai mint kibocsátók és tőkereciapiensek az 1968. évi 3084 millió dolláros euro-emissziós forgalomban csaknem 17%-kal részesültek, az egész összeg java valószínű mégis európai eredetű, de külföldi, főleg amerikai cégek bővített operációit szolgálja, és *b)* mert a forrásadónak a nem euro-emissziós kölcsönökre való fenntartásával az európai tőkepiacnak ez a része is egyre inkább beszűkül, ha pedig az euro-emissziós jövedelmekre is kiterjesztenék a forrásadót, még hozzá esetleg országonként más mértékben, ez nemcsak a közösségi tőkepiac dezintegrálódása irányában hatna, hanem arra vezetne, hogy a magán-kölcsöntőke Európa vizeiről általában is menekülne, hogy biztonságosabb „szabad kikötőkbe” húzódjék. A Bizottság javasolt adójogi tétele tehát egyszerű: megszüntetni a kamatok közvetlen adóztatását.²⁰⁹

Az *osztalékok* adóztatásának mértékét — nem véletlen, hiszen igazán a nagytőke legbensőbb belügyéről van szó — a Közös Piacban különösen kényes dolognak tartják. Az egyik körülmény, ami miatt vigyázni kell rá, hogy ez a kockázatvállaló valami, mármint a részvény, ill. a mögötte álló pénz részvénné válása előtt nemcsak a fix kamat és annak esetleges fix adója szerint orientálódik, mint a kölcsöntőke, hanem a gazdasági és jogi környezet sok más tényezőjére is figyelemmel van, és ha ezek mellett netán még az adóviszonyok is hátrányosak lennének, akkor ez a kockázatvállaló tőke, mindezeket érzékenyen észlelve, visszahúzódik és jobb adóklíma felé vándorol. A másik körülmény, hogy a kölcsöntőke jövedelmével szemben az osztalék általában gazdasági kettős adóztatás alatt áll: megadóztatják a vállalat nyereségét (még mielőtt osztalékot fizet), és megadóztatják a kiosztott osztalékot is.

A probléma harmonizált megoldásának útját a Bizottság egy lényeges kulcskérdésben látja. Abban nevezetesen, hogy megítélése szerint általában mérsékelni kellene ezt a gazdasági kettős adóztatást és egyidejűleg csökkenteni azokat a diszkriminatív intézkedéseket, miszerint pl. Franciaország és Belgium a belföldi vállalatok és részvényesek viszonyában a vállalati nyereségadó egy részét a részvényeseknek beszámítja (tehát a részvényeseknek kevesebb adót kell fizetniük), de ezt a kedvezményt a külföldieknek nem adják meg, ami tulajdonképpen jogellenes diszkrimináció a Közösség többi tagállamával szemben, és a gazdasági verseny kívánatos feltételei ellen is hat. Franciaország és Belgium viszont azzal védekezik, hogy ezt a kedvezményt viszonyosság nélkül nem adhatja meg a többi tagállamnak, ha viszont otthon megszünteti, akkor

²⁰⁹ *Uo.* 9—11. old.

a belső vállalatok felfuttatásának gazdasági politikai célját is el kellene ejteni. Mindezek ellenére a Bizottság bízik benne, hogy a nem távoli jövőben ezen a téren — a tőkejövedelmek harmonizált adóztatása terén — is megvalósultnak láthatja fentiekben körvonalazott elképzeléseit; az ehhez szükséges konkrét intézkedések előkészítése a Bizottság 1969. évi jelentése szerint jól halad; ennek legfeljebb az mond ellent, hogy az 1970. évi jelentés az adójogi harmonizálásról szóló intézkedések körében semmi említést nem tesz.²¹⁰

55. Ismételt tervezetek és variációk kidolgozása után sikerre vezetett viszont a Bizottság törekvése a *társasági-vállalati tőke akkumulációja közvetett adóztatásának harmonizálása tekintetében*. Mint már említettem, 1969. július 17-én a Tanács kiadta a tőke-akkumuláció közvetett adóztatására vonatkozó irányelveket. Ez az irányelv a harmonizálást szolgáló rendelkezésekhez mint premisszából két tételből indul ki. Az egyik egy tényt állapít meg és a következőkben foglalható össze: a tőke-akkumulációra (a társaságba bevitt tőkére, értékpapírokra) vonatkozóan a tagállamokban fennálló közvetett adók olyan diszkriminációk, kettős adóztatások és különbözőségek okai, amelyek a szabad tőkeforgalmat gátolják és ezért harmonizálás útján kiiktatandók lennének.²¹¹ A másik már a gazdaságpolitikai posztulátum; a belpiac jellegzetességeivel rendelkező Közös Piac koncepciója feltételezi, hogy a Közös Piacon belüli tőke-akkumulációra vonatkozó adót arra a tőkére, amelyet egy társaság keretében akkumuláltak, csak egyszer lehessen követelni és hogy ennek az adóztatásnak minden tagállamban egyenlőnek kell lennie, ha nem akarja a tőkeforgalmat zavarni; mindezekért nyilvánvaló, hogy ezeknek az adóknak a harmonizálása mind a struktúra, mind pedig az adótételek tekintetében elengedhetetlen.²¹²

56. A főbb rendelkezések részletes elemzése és bemutatása előtt (57. pont) előbb a *dolgok világosabb elhatárolásához* néhány szót. Ebben a szakaszban a tőkéről, tőkeforgalomról és tőkepiacról olyan szempontból is szűken vett értelemben van szó, mint azt a bevezető 33. pontban is láttuk, hogy a tőke mint szabad beruházási kapacitás hogyan mozoghat a Közös Piac egész területén; tehát a tőkemozgásnak azokról a viszonyairól van szó, amelyek nem közvetlenül azonosak a vállalatok működésének vagy expanziójának pénzügyi vetületével, amilyen pl. a vállalat alapítása, átalakulása vagy alaptőkéjének felemelése. Társasági jogi jelenségeknek pénzügyi kísérő jelenségei is természetesen mind részei a tágabb értelemben vett tőkeforgalomnak is, a vállalat alapításához szabad tőke áramlik egy újonnan képződő gazdasági egységhez, alaptőke felemelésnél esetenként ugyanez a helyzet; itt azonban sem a tőkemozgást (akkumulációt), sem annak adóztatását nem lehet elválasztani magának a vállalatnak, mint gazdasági egységnek lététől és közösségi léptékű mozgás-

²¹⁰ Uo., 12–14. old., *Általános beszámoló 1969*, 87. old., *Általános beszámoló 1970*, 45. és kk. old.

²¹¹ *Irányelv a tőkeforgalom adóztatásáról (EGK)*, Preambulum.

²¹² Uo., Preambulum.

formáitól, ezek adóztatásától, ill. az eltérő adóztatási rendszerek közösségi harmonizálásától. Amire viszont a vizsgálatot itt korlátoznom, az a vállalati vonatkozású pénztőkének az a vetülete, amelyben a tőke a legelvontabb és a vállalattól teljesen elkülönült formában, önálló jelenséggé jelentkezik, mint ilyen részese a tőkepiacnak és tőkeforgalomnak, sőt önálló piaca is van (általában a tőzsdék). Közelebbről tehát a részvényekről és a részvényekkel azonos természetű, vagyoni értékű betéteket és jogosultságokat megtestesítő értékpapírokról és ezek forgalmáról van itt szó. Miután az ilyen értelemben vett vállalati vonzatú értékpapíroknak mint tőkeösszegeknek adásvétele (forgalma) is eltérő adóztatás tárgya lehet, a közösségi méretű harmonizálás ezen a téren is szükséges lehet.²¹³

Mindezek előrebocsátása azért volt itt szükség, mert a tőkeakkumulációra vonatkozóan itt tárgyalt adóztatási irányelv átfogja mindkét szférát; tehát mind a vállalati (társasági) adót, így is hívja az irányelv: „Gesellschaftsteuer”, amelyet a vállalatnak (társaságnak) mint a részvényesektől elkülönülő jogi egységnek kell fizetnie vállalatalapítás, alaptőke felemelés, átalakulás stb. esetben²¹⁴, mind pedig a társasági részvényekre vonatkozó adót, amelyet a szóban forgó részvények mindenkor tulajdonosainak kell fizetniök, e részvények forgalmazása és a forgalomnak esetleges adóztatása folytán.

E helyen az irányelvnek az utóbbi területre vonatkozó főbb intézkedéseit összegezzük. A vállalati (társasági) adóról, miután ez a probléma a vállalatokra vonatkozó több más adójogi és versenyjogi kérdést is érint, külön fejezetben lesz szó. Annyit azonban itt is kell mondani, hogy az irányelv a kettős adóztatást megszüntette. A szóban forgó vállalati tranzakciókra (alapítás, átalakulás, alaptőke felemelés stb.) egységes adókulcsot (1–2%) vezetett be,²¹⁵ és megteremtette az ilyen értelemben harmonizált társasági adóztatás új közösségi szintű struktúráját, miáltal hozzájárult a tágabb értelemben vett tőkepiac egységének kialakulásához is.

57. A társasági részesedést megtestesítő *értékpapírok forgalmának adóztatását* illetően az irányelv rendelkezései körében 3 kérdés körül képezhetők jelentősebb csomópontok; röviden: *a)* mi adómentes, *b)* milyen adók vethetők ki mégis, *c)* hogyan kell az ilyen adók kivetésénél a tagállamoknak eljárniok.

a) A fő tételt az irányelv 11. szakasza abban határozza meg, hogy a tagállamok nem adóztatják meg sem a részvények, sem pedig a forgalomképes

²¹³ Uo., 1. §.

²¹⁴ A készülő nagyobb munka a gazdasági verseny körében tárgyalja a szóban forgó társasági jogi jelenségek eltérő nemzeti adójogi rendszerének harmonizálását, miután az eltérő adórendszer a gazdasági verseny szempontjából kívánatos egyenlő lehetőségek követelményével van ellentétben.

²¹⁵ Ez az előírás ebben (1–2%) a tagállamokra bízta a mérték tényleges megállapítását, de már készülnek a közösségi szintű és egységes adótétel megállapítására vonatkozó intézkedések. (ld. *Általános beszámoló 1970*, 45. old.)

értékpapírokban testet öltő hitelek és bérletek értékpapírjainak forgalmát, tehát sem az ilyen értékpapírok kiállítását, kiadását, tőzsdei bejegyzését, forgalombahozatalát, sem pedig azok adásvételi forgalmát.²¹⁶ Más kérdés természetesen, hogy a tőzsdei ügyletekkel üzletszerűen foglalkozók e tevékenység címén adózás alá esnek. A mondott főtételhez képest viszont ellentmondásnak tűnik, hogy az EGK 1970. évi általános beszámolója szerint „a Bizottság az értékpapír ügyletek közvetett adóztatásának előmunkálatait befejezte, az erre vonatkozó irányelv tervezetét kidolgozta”.²¹⁷ E téren tehát új közösségi szintű adórendszer várható.

b) Az *altétel* pedig az, hogy a tagállamok mégis vethetnek ki bizonyos adókat, ill. adó jellegű fizetési kötelezettségeket a részvényforgalom piacán, mégpedig: tőzsdei forgalmi adót, olyan tulajdonváltásokra vonatkozó adót, amely változások azáltal keletkeznek, hogy a tagállamok területén levő vagyontárgyakat vagy „fonds d’commerce”-t bocsátanak kereskedelmi célú jogi személy rendelkezésére, vagy tulajdonváltásokra vonatkozó adókat, amelyek bármiféle olyan betéthez kapcsolódnak, amelynek ellenében a betevő fél a társaságtól nem részvényesi jogosultságokat kap, illeték jellegű fizetési kötelezettségeket, végül értéktöbblet-adókat.²¹⁸

c) Ami pedig a *hogyan*t illeti, arra vonatkozóan az irányelv előírja: ilyen adók kivetésénél és szedésénél a tagállamok nem különböztethetnek vállalatok között aszerint, hogy azok a kérdéses adók kivetésének országában vagy valamely másik tagállamban rendelkeznek-e társasági vagy valóságos székhellyel; ez a tilalom nemcsak arra vonatkozik, hogy ilyen megkülönböztetés alapján kivetnek-e egyáltalán valamiféle a fenti b) pontban jelzett — adót, hanem arra is, hogy a minden adóalanyra egyaránt kivetett adó mértéke sem lehet diszkriminatív.²¹⁹

58. *És ami még hátra van* cím alatt lehetne összefoglalni az európai tőkepiac egységes vagy adójogi harmonizálási folyamatának hátralevő és várható fejleményeit.

Ezek egyike — és nyilván az egyik legnehezebb — a tőkejövedelem (osztalékok és kamatok) adóztatására tervezett közösségi intézkedések hatályos normatívába foglalása és végrehajtása, ezen belül különösen a kettős adóztatás multilaterális rendezése. A főbb elképzelések, a várható rendezés elvi előképe megvan (52–54. pont), és — ha igaz — folynak a megvalósítás előkészületei is: a vázolt elképzeléseket a Tanács főbb vonalaikban jóváhagyta, a konkrét normatív intézkedésekkel a Bizottság 1969 óta dolgozik.²²⁰ Valami akadály azonban van, mert azóta látható lépés nem történt, és ha a tőke adóztatásáról van szó, jöhet máshonnan az akadály, mint a tőkétől?

²¹⁶ *Irányelv a tőkeforgalom adóztatásáról (EGK)*, 2. és kk. §§.

²¹⁷ *Általános beszámoló 1970*, 45. old.

²¹⁸ *Irányelv a tőkeforgalom adóztatásáról (EGK)*, 12. §. 1.

²¹⁹ *Uo.*, 12. §. 2. bek.

²²⁰ *Általános beszámoló 1969*, 87. old.

Tovább várható fejlemények a váltóra és a csekkre,²²¹ valamint az értékpapír ügyletekre²²² vonatkozó közvetett adóztatás rendjének majdnem készre jelzett közösségi szintű szabályozása.

Mindezekhez képest még távolabbi, de ugyancsak fontos problémákat lát a nyugat-európai irodalom és gazdaságpolitika²²³ sok más kérdésben is. Néhányat érdemes megemlíteni.

Úgy látják, hogy módosítani kellene azokat az előírásokat, amelyek a hitelintézetekre és az ún. intézményes beruházókra vonatkoznak, hogy megfelelő versenyfeltételek mellett vehessenek részt a tagállamokon belüli pénzügyi tranzakciók kiszélesítésében. Így, hangsúlyozzák, meg kellene állapítani azokat az értékhatárokat, amelyek keretében a különböző biztosító intézetek és intézményes beruházók, valamint más pénzügyintézetek számára lehetővé válna, hogy pénzeszközeiknek egy részét, amelyek saját országukból származnak, értékpapír vagy más eszközök útján az európai tőkepiacon befektessék.

Különösen kívánatosnak tekintik, hogy az értékpapírok tőzsdei nyilvánosságának és forgalmának egységes sémája alapján létrehozzák az ún. egységes európai nyilvánossági elveket, tehát azokat az előírásokat, amelyeknek a hatálya mellett az értékpapírok mozgása egységes szabályok mellett állna a nyilvánosság ellenőrzése alatt. Ennek része a nyilvánossági elvek betartását a tagállamokban ellenőrző hatóságok koordinált együttműködése, ill. ennek az együttműködésnek létrehozása és intézményesítése.

A bankszerű garanciák területén kívánatosnak mutatkozik, és ez a működő tőke részéről jelentkező igény, a beruházások, mindenekelőtt az ipari beruházások célját szolgáló pénzügyi tranzakciók biztonsága, e biztonság bankgaranciák útján való növelése. E célból ki kellene alakítani az egységes zálogjogot, amely elég rugalmas és az egyszerűség, a jogbiztonság előnyeit összeköti az alacsony költségek előnyeivel is. Ehhez a problémához tartozik olyan látszólag jelentéktelen kérdések rendezése is, mint pl. a kölcsönök regisztrálásának és bejegyzésének, csőd esetén a kielégítés sorrendjének harmonizált rendezése. A tradicionális bankszerű biztonságok és garanciák területén ilyen és még sok más kérdésben merült fel a jogrendszerek eltérő rendelkezéseinek közelítése, harmonizálása. A dolgok most ott tartanak, hogy „a Bizottság független szakértők megbízásával e kérdéskomplexum egzakt feltárását rendelte el”.²²⁴

Milyen megállapítással is lehetne az eddig e tárgykörben mondottakat befejezni? Bonyolult és kényes egy méhkas ez a tőkepiac. Ha a Bizottság hivatásos gazdaságpolitikai vagy esetenként professzor-szakértői már-már meg

²²¹ Általános beszámoló 1970, 46. old.

²²² Uo., 45. old.

²²³ Ld. a Forrásjegyzékben: *Európai tőkepiac, Memorandum No 1*, BÖRNER, DERMITZEL.

²²⁴ *Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK)*, 12. old.

vannak győződve valamely lépés racionalitásáról, sokszor rá kell jönniök; valahol valami mégis szúr a kasban, jobb megállni. Meg is állnak. Olyan ez a jelenség (végül is a tőke), mint a polip, mindenhova elnyúlik, mindenhol tud szorítani és ha kell taktikusan engedni is; bárhol érintik, valahonnan a dolgok központjából kiindul egy reakció, amelynek természetét az érintés helyének konkrét összefüggéseiben nem is lehet mindig felismerni. A közösségi szintű jogi rendezés abban az általános ellentmondásban botladozik előre, amely a tőke meztelen önérdelkei, valamint a népgazdasági racionalitásból folyó mellőzhetetlen posztulátumok között van. De azért — és ez is tanulsága az eddigi fejleményeknek — botladozik előre, miközben ez az „előre” természetesen a tőke nagyobb területi és működési dimenzióit, előnyös restrukturálódását, tehát a tőke jobb életfeltételeinek kialakulását jelenti.

Bankszervezet -- eredmények -- Werner-jelentés

59. Az európai tőkepiac általános és adójogi mechanizmusának eddigi fejleményei után a következő még mindig lényeges kérdés: a dolgok szervezeti oldala, nevezetesen a *bankok szerepe* az integrált tőkepiac létrehozásában. A problémakört pedig zárni azzal kellene, hogy a *számok és tényleges hatások*, általában az *eredmények* (amihez a bankrendszer integrációs elemei is tartoznak) tükrében hogyan áll ma a nyugat-európai tőkepiac integrálódása és hogy mindehhez mit nyújt a *Werner-jelentés* víziója. Ezekre a kérdésekre itt kitérni azonban a terjedelmi keretek korlátozott volta miatt már nincs lehetőség. Az érdeklődő olvasók kérdéseire e források adhatnak választ.²²⁵

4. § A vállalat a másik tagállamban: a vállalatok letelepedése és elismerése az EGK-ban.

Összefüggések és keretek a Római Szerződésben.

60. A források (4) és a harmonizálás szükségességét kiváltó problémák (32) tárgyalásánál már világos volt, hogy a társasági jog egészén belül a vállalatok letelepedése és elismerése az egyik legfontosabb kérdés, amelyre nézve a megfelelő integratív lépéseket az EGK-nak meg kell tennie. Ez kézenfekvően nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a jogi partikularizmus gátjai ne akadályozzák a vállalatok közösségi léptékű mozgását. Egy harmonizált vagy egységes társasági jog létrehozásához még sok más teendő is van, ezekről szólnak az alábbi 5—7. §-ok, de a *letelepedés és az elismerés összefüggő kérdéskomplexum*: az

²²⁵ Ez a probléma természetesen része a tárgyban készülő nagyobb munkámnak; a fontosabb források pedig: DERMITZEL, KIRSCHEN, *Európai tőkepiac, Werner-jelentés, Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK)*, *Általános beszámoló 1969—1970, Határozat a pénzügyi unióról (EGK)*, *Európai Beruházási Bank 1969. évi beszámoló, Európai Beruházási Bank 10 éves tevékenysége*, HAX, GUYON—COQUEREAU.

egész vállalati integrációban a letelepedés szabadsága az alfa, hogy ti. a tagállamok vállalatai szabadon székhelyet vegyenek és vállalatyszerűen működjének minden tagállamban, hogy tehát oda egyáltalán bemehessenek; az elismerés pedig az omega, hogy ti. a másik tagállamban a gazdálkodó egységek jogi létét (jogi személyiségét) éppúgy elismerjék, mint saját országában. Ezért ezt a két problémát ez a § egybefoglaltan tárgyalja.

A *kereteket* pedig a Római Szerződés idetartozó rendelkezései, az általános letelepedési program,²²⁶ a jogi személyek elismerésére vonatkozó egyezmény,²²⁷ ill. az a sok intézkedés (közel 100 irányelv, irányelv-tervezet és ajánlás) tartalmazza, amely a letelepedési program fokozatos végrehajtására eddig megvalósult.

61. A *legfőbb keret* természetesen a Római Szerződés. A Római Szerződés az alapelvek körében a 3. szakasz c) pontjában kimondja, hogy az 1. szakaszban meghatározott célok (közös piac, a gazdaságpolitikák közelítése, a gazdaság általános fejlesztése stb.) érdekében „megszüntetik a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgását gátló akadályokat”. Ugyanennek a dolognak a másik oldala, hogy a 7. szakasz kimondja a diszkrimináció tilalmát a gazdaságpolitikai tartalmú jogintézményekre vonatkozóan. Ezt az általános tilalmat azonban csak a különös rendelkezésekkel együtt lehet olvasni és érteni; ebből a szakaszból pl. még nem lehet arra következtetni, hogy az egyes tagállamok határain belül más tagállamok vállalatai ugyanúgy járhatnak el, ugyanolyan normatív rend alatt állnának, mint az anyaországban. Az elvi rendelkezéseket a konkrét szabályokkal együtt olvasva kell érteni. Így pl. világos, hogy a munkaerő szabad mozgását konkrétan a Római Szerződés 48. szakasza, a tőke mozgását a 67., az egyéb kereskedelmi jellegű szolgáltatások integrációs lehetőségeit az 59., 60., 65., a fuvarozási tevékenység integrálását a 79. szakasz szabályai és keretei között kell érteni. Ugyanígy a vállalatok letelepedésének kérdését sem oldja meg a 3. és a 7. szakasz; ennél sokkal tovább mennek és behatóbb szabályozást nyújtanak a Római Szerződés 52., 54., 57. és a letelepedésre, ill. a vállalatok elismerésére vonatkozó más szakaszai. Az 52. szakasz, amely a kereskedelmi társaságok és természetes személyek letelepedésének egyik általános szakasza, sem tudott még többet tenni, mint annyit kimondani, hogy a letelepedésre vonatkozó korlátozásokat fokozatosan (*progressivement*) fel kell oldani.²²⁸ Hasonlókat mond ki a Római Szerződés a 220. szakaszban a vállalatok jogi személyiségének az egész Közösség területén való elismerését, székhely áthelyezését, valamint egyesülését illetően is; azt nevezetesen, hogy a tagállamok tárgyalásokba kezdenek e kérdések megfelelő jogi

²²⁶ Ld. a Forrásjegyzékben: *Általános letelepedési program*.

²²⁷ Ld. uo.: *Jogi személyek elismerése*.

²²⁸ Pontos felsorolásokhoz ld. a *Rechtsangleichungs-Massnahmen* c. kiadványban az „Arbeiten zur Beseitigung der Beschränkungen der freien Niederlassung vom 1. Januar 1958 bis zum 31. Dezember 1969” és „Arbeiten zur Rechtsangleichung vom 1. Januar 1958. bis zum 31. Dezember 1969” c. fejezeteket (4. és kk. old.).

rendezésére, az ezekre a problémákra vonatkozó jogterületek harmonizálására. Többet azonban e tekintetben a Római Szerződés nem mond. A Római Szerződésnek azok a rendelkezései is (220. szakasz), amelyek szerint 3 éven belül a tagállamok állampolgárainak jogi helyzetét a kereskedelmi társaságok részvénytőkéjében való részesedését illetően azonos feltételeknek kell alávetni, a társaságoknak mint olyanoknak dinamikus mozgását, a Közösség egész területére kiterjedő tevékenységét, a mozgás és a tevékenység jogi hogyanját lényegileg nem érintik.

Ami tehát van, az az *elvek*, az elvek megvalósítási *módozatainak* és időbeli *ütemezésének* hármassága. Ilyen értelemben egy láthatóan sokoldalú, de első lépésben mégis csak nagyvonalúbb koncepció viszonylagosan jól záró keretszabályozásáról van szó.

62. Az elvek után a képet már csak a *megvalósítási módozatok és az időbeli ütemezés* rövid összegezésével kell kiegészíteni.

Az *időbeli ütemezést* illetően a Római Szerződés rendelkezéseinek a letelepedés tekintetében 4 egymásba ölelkező fontosabb eleme van. Az *egyik* elem, hogy az 52. szakasz 1. bekezdése értelmében a tagállamok jogalanyainak letelepedése tekintetében minden fennálló korlátozást az átmeneti idő végéig kell felszámolni; ehhez képest tárgyilag korlátozottabb, de fontos rendelkezés a 221. szakasz, amely szerint már az első 3 év végéig azonos elbírálást kell biztosítani minden tagállam polgára számára a vállalatok alaptőkéjében való részesedés jogosultságai tekintetében, másszóval a részvényvásárlás körében; nem tűz viszont időbeli határt a 220. szakasz, amely szükség esetén államközi megállapodást helyez kilátásba olyan kérdésekben, mint a vállalatok elismerése, székhelyáthelyezése, nemzetközi fúzió. A *második* elem az 54. szakasz 1. bekezdésében jut kifejezésre: a Tanács az átmeneti idő 1. szakaszának végéig általános programot dolgoz ki a letelepedési szabadságot gátló korlátozások felszámolására. A *harmadik* elem az 54. szakasz második bekezdésének értelmében abban áll, hogy az általános letelepedési program végrehajtásaként a Tanács már az átmeneti időszak első szakaszának végéig tartozik kiadni irányelveket és ezt a feladatát időhatár tűzése nélkül folytatni a program megvalósításáig. A *negyedik* elem az 54. szakasz harmadik bekezdésének *a)* pontjában a következő megfogalmazást nyerte. „Intézkedései során a Tanács és a Bizottság azokat a területeket és tevékenységeket részesítse előnyben, amelyek a letelepedés szabadsága különösen értékes hozzájárulást jelent a termelés és kereskedelem fejlődéséhez.”

Az elvek *megvalósítási módozatait* illetően a Római Szerződés szól a megvalósítás eszközeiről. Ezek a letelepedés körében kiadott általános program mellett az irányelvek (54. szakasz); az elismerés tekintetében a 220. szakasz erről konkrétan nem szól, de a 100. szakasz általános érvénnyel az irányelvek alkalmazását írja elő, ha a jogrendszerek harmonizálásáról van szó; ennél több természetesen tehető és ez történt, amikor az elismerésről a tagállamok nemzet-

közi egyezményt írtak alá. Az irányelvekről pedig tudott dolog, hogy azok a Római Szerződés 189. szakasza értelmében a tagállamok kormányaihoz intézett normatív parancsok; a kormányok feladata, hogy az irányelvekben fogalmazott intézkedéseket, az azokból folyó teendőket belső jogukban végrehajtsák, ill. a végrehajtást megszervezzék (pl. módosító belső törvények kiadását előkészítsék).

A megvalósítási módozat másik összetevője az az eljárás, amelynek keretében az EGK a szóban forgó eszközöket kidolgozza és alkalmazza. Az általános letelepedési programot az 54. szakasz 1. bekezdése szerint a Bizottság javaslatára, a Gazdasági Szociális Bizottság, valamint a Közgyűlés konzultálása után egyhangú döntéssel hagyja jóvá; a letelepedési program végrehajtását szolgáló irányelveket a második bekezdés értelmében hasonló feltételek mellett a Tanács az átmeneti időszak első szakaszában egyhangú döntéssel, majd pedig minősített többséggel hagyja jóvá és adja ki;²²⁹ az eljáráshoz tartoznak az 54. szakasz harmadik bekezdésének b) és c) pontjában foglalt rendelkezések is, miszerint az irányelvek kidolgozásához és jóváhagyásához a Tanács és a Bizottság a kompetens nemzeti hatóságokkal szorosan együttműködik és az irányelvek tartalmának meghatározásánál figyelemmel van mindenféle igazgatási eljárásra és gyakorlatra is, bármilyen jogforráson is alapulnak, ha ezek a letelepedés szabadságát gátolni vagy korlátozni alkalmasak. A jogi személyek elismerését illetően pedig minimálisan a már említett 100. szakasz rendelkezése lépne be, amely a bizottsági javaslatra tett tanácsi aktus tekintetében egyhangúságot ír elő. A valójában alkotott nemzetközi egyezménynél ez önmagában is természetes.

Letelepedési program és valóság

63. A Római Szerződés 54. szakasza 1. bekezdése említett rendelkezésének, hogy ti. a Tanács még az átmeneti idő első szakaszában hozzon létre *általános letelepedési programot*, a Tanács meg is felelt. Az 1962-ben hivatalosan közzétett program²³⁰ belső tartalmi struktúrája szerint lényegileg két részre tagolódik: egyrészt a program érdemi rendelkezéseire, amelyek kibontva tartalmazzák a Római Szerződés általános letelepedési elveit és másrészt egy időbeni ütemezési rendre, amely részletezi, hogy a letelepedési szabadság melyik kategória tekintetében, mikor áll be.

²²⁹ Ismeretes, hogy az ún. luxemburgi megállapodás („l'accord de Luxembourg”, 1966. január 29) óta, amely a szótöbbséges aktusok körül főleg francia ellenzésre kirobant válság feloldását szolgálta, a „Tanács egyhangú határozatokra” törekszik (. . . dans le cas de décisions susceptibles d'être prises à la majorité . . . , des intérêts très importants d'un ou de plusieurs partenaires sont en jeu, les membres du Conseil s'efforceront . . . d'arriver à des solutions qui pourront être adoptées par tous les membres du Conseil”), ld. *Europe unie*, 176. old.

²³⁰ Ld. a Forrásjegyzékben: *Általános letelepedési program*.

a) Ha ebben a kettős tagolásban először az *érdemi részeket* vizsgáljuk és mellőzzük a nem szorosan vállalati letelepedési kérdéseket,²³¹ valamint alább külön tárgyaljuk a kedvezményezett vállalatok körét²³² akkor a főbb rendelkezéseket a következőkben lehet összefoglalni.

aa) A II. és III. cím részben megismétli és közben részletezi a Római Szerződés fent már tárgyalt rendelkezéseit (61 - 62. pont), amelyek szerint megfelelően módosítani kell vagy meg kell szüntetni a letelepedést gátló minden belső és jogi igazgatási intézkedést, valamint a tagállamok vállalatai terhére fennálló minden diszkriminációt, kivéve, ha közrendi vagy más megfontolásokból a Római Szerződés eltérő gyakorlatot ismer el. Különösen részletes a III. cím mindazon nevesítve tiltott korlátozó praktikák vázolásában (több mint 20 ilyen sorol fel), amelyeket a tagállamok külföldiek terhére általában alkalmazni szoktak; a fontosabbak: gazdasági-vállalkozói tevékenységnek előzetes helybenlakáshoz kötése vagy ilyen tevékenységhez különleges pénzügyi és egyéb terhek megállapítása; a beszerzési források korlátozása vagy elzárása árpraktikákkal, vagy más igazgatási eszközökkel; kereskedelmi társaságban való részvétel korlátozása vagy kizárása, különösen a tagok jogköre tekintetében; ingó és ingatlan tulajdonra, valamint ipari tulajdonra vonatkozó szerzési, rendelkezési és használati jogosultságok korlátozása; hitelek és kölcsönök szerzéséhez való jogosultságok korlátozása; minden olyan előírás vagy praktika, amely korlátozza, hogy a tagállamok vállalatvezetői, szakemberei a másik tagállamban a kereskedelmi társaságok vezető szerveiben megbízást vállaljanak.

bb) Az V. rész szól a szubvenciók és a letelepedési szabadság összefüggéséről. Eszerint a tagállamok által nyújtott minden olyan szubvenció, amely eltorzíthatná a letelepedéssel kapcsolatos feltételeket, azzal egyidejűleg kell megszüntetni, hogy a kérdéses területen a letelepedés szabadsága általában megvalósult. Önmagában is érdekes, hogy a letelepedési program érinti a belső szubvenciók kérdését, különösen pedig, hogy azokat úgy fogja fel, mint amelyek alkalmasak lehetnek a vállalatok letelepedésének akadályozására és ezért ezek fokozatos megszüntetését helyezi kilátásba, bár a szubvenciók általános megítélését illetően a program a Római Szerződés 92. szakaszára utal.²³³

b) A program második része a letelepedési szabadság időbeli ütemezése, amelyről a IV. cím és az 5 részből álló *ütemterv* szól. A IV. cím szöveges rendelkezésekben, az 5 részes ütemterv pedig — az ENSZ statisztikai hivatalának „a gazdasági tevékenységek nemzetközi standard osztályozása” szerinti tago-

²³¹ Ilyenek az V—VI. címben a diplomák elismerése, vállalati minimum-standardok harmadik személyek jogos érdekeinek védelme körében stb.

²³² Ld. a 69—72. pontban.

²³³ A 92. § szerint a szubvenciók kérdését átfogóan kell rendezni, mindenneelőtt a gazdasági verseny követelményeivel összhangban; itt csak a letelepedést korlátozó szubvenciókról van szó.

lásban²³⁴ — részletezi, hogy a letelepedés, a gazdasági tevékenység szabadsága az egyes kategóriák körében mikor áll be, ill. hogy a letelepedési szabadság fokozatos kiszélesítésére a Közösség és a tagállamok szervei milyen kategóriákban mikor tesznek liberalizáló intézkedéseket. Anélkül, hogy a többszáz tételt, ill. ágazatot felsorolnám, csak két összegező megjegyzésre szorítkozom:

aa) a program szerint az átmeneti idő végén minden ágazatban szabadabbá kell tenni a letelepedést és a gazdasági-vállalkozói működést;

bb) az átmeneti idő utolsó éveire ütemezi a program azokat az ágazatokat, amelyek az egyes tagállamok részéről az előkészítő munkák idején is kényesebbnek minősültek (mezőgazdaság, légi és vízi közlekedés, orvosi és más egészségügyi ágazatok, erdőgazdálkodás stb.).

64. A *valóság* a program számottevő eredményeiről vall.

a) A *számszerű eredmények* teljes képét mindenre kiterjedő számok hiányában alighanem lehetetlen megrajzolni. De vannak egyrészt bizonyos köztudott dolgok, ilyenek pl., hogy a Közösség egészén belül a vendégmunkások és alkalmazottak (és a letelepedés liberalizálása rájuk is vonatkozik) milliói vándorolnak, hogy több százezerre tehető a kisebb gazdasági vállalkozók időleges vagy tartós megtelepedése a tagállamokban, beleértve a mérnököket, különböző ügynököket vagy azt a köztudott ténytet, hogy pl. az NSZK fagyaltiparát az olasz fagyaltosok az elmúlt évtizedben majdnem 100%-ban átvették, hogy meredeken nő a tagállamok közötti polgári ingatlanvásárlások száma, olyannyira, hogy már sajtótéma a szép olaszországi tópartok és más természetileg értékes olasz tájak külföldi (főleg nyugatnémet és holland) felvásárlása; ez is „eredmény”.

Ami pedig a vállalatok mint olyanok mozgását, ill. letelepedését illeti, e körben is vannak impozáns számok. 1962–68 között a tagállamok közötti relációban összesen 2598 fúzióra, betársulásra és leányvállalat-alapításra került sor. Ha hozzá vesszük ehhez a számhoz a harmadik országok vállalatai részéről eszközölt hasonló lépéseket, amelyek területileg részben szintén a Közös Piac valamely tagállamából indultak ki, akkor az előbbi szám a kérdéses időtartamban már eléri a 7167-et. Csak a másik tagállamban létrehozott leányvállalatokat, tehát a tipikus letelepedések számát figyelembe véve, 1962–68 között ez a szám harmadik országok vállalatainak ilyen akciója nélkül meghaladta a 2000-et, harmadik országok vállalatainak adatait is beszámítva pedig megközelítette a 6000-et. Ha pedig nemcsak az abszolút számokat, hanem a növekedést figyeljük, akkor az adatok, nem vitás, még impozánsabb felfutásról számolnak be. 1962-ben pl. a Közös Piacon belüli vállalati mozgások (fúzió, betársulás, leányvállalat) száma 316 volt, ugyanez a mutató 1968-ban már

²³⁴ *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC)* published by the Statistical Office of the United Nations, Statistical Papers, Series M, No 4, Rev. 1. New York, 1958.

1415. Csak a leányvállalatok alapításának adatait vizsgálva a következők állapíthatók meg. 1962-ben az EGK tagországainak vállalatai részéről 83 leányvállalatot alapítottak, míg 1968-ban 492 esetben került hasonló lépésre sor.²³⁵ Látványosan megnőtt a vállalatoknak az ipari tulajdonra vonatkozó forgalma, amire közvetve utal az az adat, miszerint 1967-ben a Közös Piacban 105 337 közöspiaci eredetű szabadalombejelentés történt.²³⁶

b) E tanulmány összefüggéseiben természetesen a *jogi eredmények* a fontosabbak, mert ezek mutatják, hogy elvben hol tart a letelepedési program, hogy mely csatornák vannak nyitva. Ehhez képest már esetleges kérdés, hogy a csatornán ténylegesen hány hajó haladt át, a lényeg, hogy nyitva van és hogy az utat akárhány hajó igénybe veheti.

A jogi eredményeket a kiadott irányelvek és ajánlások jelentik, amelyek a megfelelő kategóriában (gazdasági ágazatban) elrendelik, hogy az adott körben a letelepedés szabadságának mikor kell minden tagállamban hatályosulnia és hogy ehhez a tagállamoknak milyen intézkedéseket kell tenniük.

A *letelepedési korlátozások megszüntetése* (Római Szerződés 54–63. szakasz) körében 1969. december 31-ig a Tanács kiadott 26 irányelvet, elkészült és tanácsi jóváhagyás alatt van további 18 irányelv, valamint megjelent egy ajánlás és egy memorandum. A 26 fogamatba ment irányelv a gazdasági tevékenységek hosszú sorában liberalizálta a letelepedést, így pl. a bányászatban, az elektromosság, a gáz és a vízgazdálkodás területén, a feldolgozó kisipar, az erdőgazdaság, a mezőgazdaság bizonyos részei körében, a nagykereskedelem, a kiskereskedelem, az ingatlanügyletek, a filmkölesönszés, a közvetlen beruházások és ezek tőkeforgalma stb. ágazatokban. A 18 irányelv-tervezet (amelyek közül 11 1969-ben került jóváhagyásra a Tanács elé) tárgya nem a véletlen szerint alakult, ezekben ugyanis az ún. nehezebb kérdésekről van szó, amilyen pl. az általános letelepedési jog a mezőgazdaságban, az állami építési szerződések, szénnagykereskedelem, pénzintézetek, filmgyártás, számos ún. szabad foglalkozás, köztük éppen egy jogászai szabadfoglalkozás is, méghozzá az ügyvédi tevékenység liberalizálása.²³⁷

A *letelepedésre vonatkozó belső jogok harmonizálása* (Római Szerződés 57–66. szakasz) körében 1969. december 31-ig megjelent és általában fogamatba ment 8 irányelv, 6 ajánlás, ill. memorandum; tanácsi megerősítés alatt és kiadás előtt áll további 20 irányelv, amelyek tekintetében a számok megint 1969-ben sűrűsödnek, a 20 tervezet közül ugyanis 17 1969-ben került a Tanács elé. Mind a hatályos, mind a kiadás alatt álló szóban forgó normatívák részben fedik a letelepedési korlátok megszüntetésére vonatkozóan fent vázolt irányelveket és más közösségi normatívákat, ezért ezeket itt külön részletezni nem

²³⁵ Az adatok forrását és további részletezését ld. MÁDL (3), 31. táblázat.

²³⁶ *Uo.*, 25. táblázat.

²³⁷ Az összegező áttekintéshez ld. *Rechtsangleichungs-Massnahmen*, 4–8. old., a jogi pályák tekintetében pedig különösen: SCHNEIDER, 44. és kk. old.

szükséges. A tárgyi átfedés nemcsak érthető, de szükséges is: a tagállamok alanyai részére nem elég a letelepedést pusztán megengedni, a letelepedések tényleges felfuttatásához harmonizálni kell a letelepedéshez szükséges belső eljárásokat és működési feltételeket is.²³⁸

Bármennyire is számottevők az eddigi közösségi intézkedések, a letelepedések teljes liberalizálásához még elég sok lépés van hátra. Itt is áll azonban az, amiről már a tőkeforgalom liberalizálásánál volt szó,²³⁹ hogy ti. a közösségi szervek az átmeneti idő végével sem veszítik el jogosultságukat, sőt kötelezve vannak arra, amint az a Római Szerződés 54. szakaszának 2. bekezdéséből folyik, hogy feladatukat a letelepedés terén szükség esetén az átmeneti idő után is változatlanul betöltsék. Az EKG 1970. évi általános beszámolója jelzi is, hogy ebben az első nem átmeneti évben is sokoldalú tevékenység folyt a letelepedési program további megvalósítása iránt; az újabb irányelvekkel, ill. az 1970. évi hatályba lépésekkel „a letelepedési és működési szabadság, az ipar, kereskedelem és kisipar területének kerekén 75 %-ában megvalósult.”²⁴⁰

Jogi személyek elismerése

65. Az indokok kézenfekvők. A történet rövid.

Az *indokok* legfőbbike, hogy a jogi személyek letelepedésének és elismerésének jogi rendezésével tudni kell, *mi* az hogy jogi személy, hogy viszont az egyes tagállamok belső joga szerint jogi személynek más és más számít. Hiába mondta ki a Római Szerződés 220. §-a, hogy lépéseket kell tenni az 58. § szerinti vállalatok (a tagállamokban működő vállalatok) olyan székhely-változtatásainak biztosítására, ami nem vezet a jogi személyiség elvesztésére, ha nem mondta meg, mit ért jogi személyen, és a nemzeti jogok ugyanebben a kérdésben szertelenül eltérnek. Ezen a helyzeten a *nemzetközi magánjog utaló szabályai* sem segítenek azzal, hogy a külföldi vállalatok jogi személyiségének megítéléséhez ezt vagy azt a jogot ajánlják. Miközben ui. ezt teszik, máris feltételezik bizonyos egységek jogi személyiségének létét, amit viszont csak valamely belső jog feltételei között lehet elfogadni, ezek viszont divergálnak.²⁴¹ Miután a külföldi gazdasági és jogi egységek belső elismerni akarása beleütközhet a belső elvárási rendbe, meg kell határozni ennek határait. Ezt meg is teszi minden állam, de ez a meghatározás is eltérhet és el is tér államonként. De eltér az EKG tagállam közötti összesen tíz bilaterális elismerési szerződésben is.²⁴² Nincs tehát semmilyen kiút ebből a logikai csavarból, csak egy: az nevezetesen, hogy ezt az elvárásrendszert közös normatívában, azaz – mint történt is – nemzetközi egyezményben rendezzék.

²³⁸ Az áttekintéshez ld. *Rechtsangleichungs-Massnahmen*, 12–15. old.

²³⁹ Ld. fent 48. pontban.

²⁴⁰ *Általános beszámoló 1970*, 48. és kk. old.

²⁴¹ Az eltérésekhez ld. részleteiben GOLDMAN, 107. és kk. old.

²⁴² Ld. ezeket: GOLDMAN (2), 2. old.

Azt is világosan látni kell azonban, hogy az elismerés nem jelenti egyben a kérdéses kereskedelmi társaság, általában a vállalat életére és működésére alkalmazandó jogot. Ez két külön dolog. Azzal, hogy Franciaországban is elismerik a német társaságot, még nem mondják azt, hogy működésére ne a belső francia jog volna irányadó, de azt igen, hogy jogi létét ilyenként elfogadják. Ez történhet úgy, hogy akár belső jogi normával, akár — ha nemzetközi egyezményről van szó — egyezményes anyagi jogi meghatározással megmondják: konkrétan milyen feltételek fennforgása esetén ismernek el egy egységet olyannak, amely a jogi személyiség kialakított kívánalmainak megfelel. De történhet úgy is, hogy átveszik — pontos körülhatárolással — a belső jogok követelményrendszerét és azt mondják, hogy elismerik azokat a vállalatokat, amelyek X és Y ország joga szerint jogi személyek, illetve meghatározott egyéb belső követelményeknek megfelelnek. Ez történt az EKG elismerési egyezményében is, amiről alább szó lesz.

Ami pedig a vállalatok életének — nem létének, mert ezt rendezi az egyezmény —, tehát életének és működésének társasági jogi rendjét illeti, az EKG ennek harmonizálását is fontos feladatnak tekinti; erről azonban az alábbi 7–9. §-ok szólnak.

A *történet* természetesen a Római Szerződés említett 220. §-ának programjával kezdődött. Aztán folytatódott azzal, hogy 1965-re egy szakértői bizottság a tervezetet elkészítette, azt különböző ipari érdekeltségek(!),²⁴³ majd „eminens jogtudósok is véleményezték”,²⁴⁴ míg nem a tagállamok meghatalmazottai Brüsszelben az ECK Tanácsában találkozáva 1968. február 29-én az egyezményt aláírták. Az egyezmény 19 §-ból áll, amihez az alapítók három ún. közös nyilatkozatát tartalmazó jegyzőkönyv csatlakozik.

66. Az egyezménynek az elismerésre vonatkozóan lényegileg *két fő elve* van. Emellett részletesen szabályozza a kedvezményezett vállalatok körét, amiről alább külön lesz szó (69. pont).

Az *egyik fő elv* az, hogy az 1. és 2. §-ban meghatározott társaságokat és jogi személyeket ezen egyezmény szabályai szerint a fogadó államok minden egyedi határozat vagy nyilatkozat közbejövete nélkül, azaz *ipso iure elismerik* („werden ohne weiteres anerkannt”).

Ez alól azonban a 4. § elég lényeges kivételt tesz. Kimondja ui., hogy bármely tagállam — ha ilyen értelmű nyilatkozatot tesz — saját jogának kogens szabályait alkalmazhatja olyan társaságokra vagy jogi személyekre, amelyek bár az adott tagállam joga szerint jogszerűen jöttek létre, de tényleges székhelyük az ilyen fenntartást tevő állam felségterületén van. Ugyanezen állam nem kogens szabályai csak akkor alkalmazhatók, ha a jogi személy alapszabálya nem határozza meg, milyen jogot is kell rá irányadónak tekin-

²⁴³ Így pl. az Union des Industries de la Communauté Européenne és a Commission Européenne des Banques (ld. GOLDMAN, 104. old.).

²⁴⁴ *Uo.*, 104. old.

teni, illetve ha a jogi személy nem bizonyítja, hogy az alapítás országában is számottevő időn át fejtett ki gazdasági tevékenységet.

Ez a tényleges működés országának jogát preferáló nemzeti szuverenitás ihletésű megoldás a szerződő felek belső jogából került az egyezménybe, és amennyiben az egyezmény a belső jogokkal szemben meghátrált. A francia, belga, luxemburgi és olasz társasági jogok egyaránt kimondják, hogy a Codice civile 2505. §-át idézzem: „azokat a külföldön alapított társaságokat, amelyeknek igazgatási központja vagy fő tevékenységi helye az olasz állam területén van, a bejegyzés feltételeinek érvényességére is kiterjedően az olasz jog szabályai szerint kell megítélni.”

Ezzel a megoldással a szerződő felek egyrészt kollíziós normát építettek az egyezménybe,²⁴⁵ és másrészt ami ebből folyik kaput nyitottak az éppen elkerülni célzott divergenciának. Igaz, hogy ehhez az adott tagállam ilyen értelmű általános nyilatkozata kell, aminek alakulása a jövő kérdése és amiről azt mondják, hogy ez valószínű szűk keretek között fog maradni,²⁴⁶ elméletileg azonban ennek ellenkezője is elképzelhető lenne.

Elméletileg nyitva van most ui. a lehetősége annak, hogy miután a bejegyzés érvényessége is a fogadó ország szabályai alá kerülhet egy Hollandiában holland jog szerint megalakult és székhelyét később Franciaországba áthelyező vállalat nem létezőnek minősülhet, mert mondjuk francia jog szerint a bejegyzés érvénytelenséggel járó hiányokkal vagy eltérésekkel történt. A másik elméleti lehetőség abban állhat, hogy pl. egy holland jog szerint alakult részvénytársaság az NSZK társasági jog szabályai szerint kénytelen volna felvenni a német társasági jog szervezeti előírásait, miszerint a részvénytársaságnak nemcsak igazgatótanácsa és közgyűlése van, hanem a Vorstand és a Versammlung között még egy Aufsichtsrat-ot is létre kell hozni. Ezáltal ennek az NSZK-ban működő holland részvénytársaságnak a vezető szerveket illetően kétféle struktúrája is volna. Ezt az ellentmondást elméletileg csak azzal a feltételezéssel lehetne feloldani, hogy a kérdéses jogi személy a fogadó országba lépéssel elszakad az alapítás helyének jogától és fiktíve a regisztrációs székhely is átkerül a fogadó országba.

Mindezek elméleti, de nemcsak elméleti komplikációk, amelyek igazában csak akkor esnek el, ha az egyes szerződő felek nem élnek az egyezmény 4. §-ban lehetővé tett fenntartással. A bízalom az, hogy amint az az egyezmény 15. §-ból folyik a szerződő felek ezeket a fenntartásaikat, ha tennének is ilyeneket, fokozatosan visszavonják, aminek aztán, ugyancsak a 15. § szerint, már visszavonhatatlan hatálya van. Ez azonban nem változtat azon, hogy az egyezmény kodifikálásánál a tagállamok nem vagy csak részben tudtak túllépni belső jogaik ellentétein. Lépni mégis akartak. Ezért aztán olyan nem-

²⁴⁵ Azt ti., hogy az elismerést a tényleges székhely országának joga szerint kell megítélni. A kollíziós problémához ld. HOVIN (2), 23. old.

²⁴⁶ GOLDMAN, 121. és kk. old.

zetközi jogi okmányt alkottak, amelyben a nemzeti jogok identitásának hite is fennmaradhat, és az integráció kívánalmai is érvényesülhetnek. Ha abból indulunk ki, hogy végül is a tőkés vállalatok és monopóliumok mozgási lehetőségeinek felszabadításáról van szó, akkor a további fejlemények tendenciája könnyen megjósolható: a nemzeti identitásnak való hódolás valószínű szépségflastrom marad és győzni nagy valószínűséggel az integráció posztulátumai fognak.

67. *A másik főelv a közrendi védekezés lehetővé tétele.* Azt lehetne hinni, hogy a vállalatípusokra nézve a tagállamok között egyre kevésbé képzelhető el közrendi ellentét. Csakhogy az egyezmény készítésénél (1965!) az EGK-ban éppen a bizalomkrízis hullámai csapkodtak (a relatív megnyugvás csak az 1966. évi ún. luxemburgi megállapodással következett be,^{246a} és ennek fényében minden a hazaitól eltérő társaság minden további nélküli befogadása erős ellenkezésre talált. Aztán bizonynyal hatott az a körülmény is, hogy az egyezmény készítésének idejében a társasági jogi harmonizálás még bizonytalanul és lassan haladt. Végül — és ebben Goldmannak alighanem igazavan²⁴⁷ — a közrendi klauzula a másik fél jogában lehetséges, nem teljesen ismert „meglepetések” ellen is szolgálni kívánt.

Az egyezmény a közrendi védekezést egy általános és két különös szabályban fogalmazza meg. Az általános szabály a 9. § (1) bekezdésében így hangzik: „A tagállamok csak akkor mellőzhetik az egyezmény alkalmazását, ha a jogi személy ... tárgya, célja vagy ténylegesen kifejtett tevékenysége olyan alapelvekbe vagy előírásokba ütközik, amelyek az érintett tagállam szerint közrendje részének minősülnek.” Ugyanez a § a (2) bekezdésben tartalmazza az első különös szabályt. Eszerint az ún. egytársas társaságot (*one man company, Einmannengesellschaft*), ha az valamely tagállam joga szerint jogilag fennállhat, a másik állam közrendi kifogással kétséggé nem teheti. Ez a szabály elsősorban Belgiumnak szól, ahol is az eddigi nemzetközi magánjogi gyakorlatban közrendi alapon tagadták meg az egy társsal (egy részvényessel) működő társaság elismerését.²⁴⁸ A második különös szabály — a 10. §-ban — egy ún. „európaklauzula” és így szól. Olyan alapelvek vagy előírások, amelyek a Római Szerződésbe ütköznek, a tagállamokban a közrend részének nem tekinthetők. Ha tehát valamely közös piaci bírói fórum vagy akár az EGK Bírósága valaha abban a helyzetben találná magát, hogy a kérdéses

^{246a} Ld. a 229. sz. jegyzetben

²⁴⁷ Uo., 111—112. old.

²⁴⁸ Ld. ehhez *Iura Europae — Droit des Sociétés* (Éd. Techn. Juris-Classeurs, Paris) c. kötetben a 20.10.14. pontban a belga jog szabályait, miszerint pl. részvénytársaságot csak minimálisan hét természetes vagy jogi személy alakíthat, ill. a 20.10.65. pontban azt a rendelkezést, hogy a társak számának 7 alá süllyedése felszámolási oknak számít. Nem így a többi EGK-ország joga. A nyugatnémet jog szerint pl. — ld. uo. 10.00.22. pont — a tőkeegyesüléssel társaságok alapításához ugyan minimálisan 2 személy kell, de alapítás után a társasági jogok 1 személyre is átszállhatnak, a társaság mint *Einmannengesellschaft* így is működhet.

tagállam élhetne ugyan a közrendi kifogással, de ugyanez a közrendi valami ugyanakkor a Római Szerződésbe ütközik, a bíróság az előbbi 10. §-ra hivatkozva a Római Szerződés ún. európai jogi prioritását és primatusát tartozna védeni, a közrendi kifogást el kellene utasítania.

Van ebben az általános és különös közrendi klauzulában valami skolasztikus rendszeralkotási vágy. Houin is azt mondja, hogy gyakorlati jelentőség híján a 10. § csak arra jó, hogy ezzel világosabbá tegyék a nemzeti jogrendszerek és közösségi jog hierarchiáját.²⁴⁹

68. Az egyezmény sok *egyéb rendelkezése* közül érdemes még azokat kiemelni, amelyek az elismerés ténye után most már az elismerés-funkcionálást hivatottak szolgálni. Három ilyent említünk. Az egyik kimondja, hogy az egyezmény értelmében elismert társaságok a fogadó országban is rendelkeznek a jog- és cselekvőképeség körébe tartozó mindazokkal a jogosultságokkal, amelyekkel az alapítás országának joga szerint rendelkeznek.²⁵⁰ A másik szerint ezeket a jogosultságokat azon a címen megtagadni vagy korlátozni, hogy az adott társaság az alapítás országában jogi személyiséggel nem rendelkezik, nem lehet.²⁵¹ A harmadik az egyezményhez csatlakozó 3. számú közös nyilatkozatban van; ebben „az egyezmény lehetőleg hatásos alkalmazásának”, illetve „az egységes értelmezés óhaját fejezik ki a szerződő felek”; ennek útjaként pedig jogegységi ügyekben az EGK Bíróságának hatáskörét jelölik meg.²⁵²

A kedvezményezett vállalatok köre

69. Mind a letelepedésre, mind pedig a jogi személyek elismerésére vonatkozó fenti pontokban (60–68.) a vállalatokról (jogi személyekről) általában volt szó; vállalatokról, mint amelyekre a közösségi letelepedési és elismerési kodifikáció vonatkozik. Arról azonban eddig nem volt szó, hogy a vállalatoknak és jogi személyeknek *milyen körére* terjednek ki az eddigi jogalkotási intézkedések. Azt lehetne hinni, hogy a tagállamokban működő kereskedelmi társaságokról van szó és kész. Mindjárt látni fogjuk, hogy a dolgok mégsem ennyire egyszerűek.

A *jogi kereteket* ehhez a problémához és elsősorban a Római Szerződés, majd pedig az Általános letelepedési program (60–64) és az Elismerési egyezmény (65–68) szolgáltatják.

70. A *Római Szerződés* a „Leteledési jog” c. fejezetben, miután – ahogy a fenti pontokban összegeztük (61–62) – vázolta a letelepedési program

²⁴⁹ HOUIN (2), 24. old.

²⁵⁰ *Jogi személyek elismerése*, 6. §.

²⁵¹ *Uo.*, 8. §.

²⁵² Konkrét hatáskört az egyezmény azonban az EGK Bíróságnak még nem ad; a szerződő felek a kérdéses nyilatkozatban csak egyetértettek abban, hogy a jogegységhez ilyen útra lesz szükség és ennek megvalósításához készek megfelelő megállapodás iránt tárgyalásokat kezdeni.

főbb elveit, egy rövidke §-ban (az 58. § 1. és 2. bekezdésben) a program kedvezményezettjeinek köréről is szól. A szava ez: „A tagállamok joga szerint alapított olyan kereskedelmi társaságok, amelyeknek alapszabályszerű székhelye, igazgatási központja vagy fő tevékenységi helye a Közösség területén van, e fejezet alkalmazása szempontjából a tagállamok állampolgáraival egy tekintet alá esnek. A társaság fogalmán érteni kell — a nem profit célú társaságok kivételével minden olyan társaságot, amely a polgári jog és a kereskedelmi jog szabályai szerint alakult, beleértve a szövetkezeti társulásokat, valamint az egyéb közjogi és magánjogi jogi személyeket is.”

A kedvezményezett alanyok körét eszerint tehát a következő konjunktív feltételek határolják be:

1. A társaságnak vagy jogi személynek (kapitalista kereskedelmi, vagy polgári jogi társaságnak, szövetkezetnek, vagy állami tulajdonban levő vállalatnak) a tagállamok valamelyikének joga szerint kell megalakulnia;

2. a közösség területéhez kell kötődnie (alapszabályszerű székhelye, igazgatási központja vagy pedig fő tevékenységi helye révén);

3. gazdasági nyereségre kell irányulnia.

Ehhez a hármas feltételhez az *Általános letelepedési program* „kedvezményezetttek” cím alatt két újabb bővítést hoz. Ezek a számozást folytatva — a következők:

4. a fenti 1–2 alatti területi feltételeket a tagállamok tengeren túli területeire is kiterjeszti;

5. az 1. feltétel tekintetében „liberálisabban” fogalmaz, amennyiben a társaságnak itt nem a tagállamok valamelyikének joga szerint, hanem „jogalkotásával konform” kell megalakulnia („set up in conformity with the legislation of a Member State”), miközben ilyen irányú gyakorlat hiányában valószínűleg nem tudni, hogy ez a lazább fogalmazás jelenthetne-e mást, mint a „joga szerint” kitétel.

Az *Elismerési egyezmény* koncepciója is amellet szól, hogy a jogszabályalkotás területén az EKG jogalkotóit nem vezethette a „jogalkotásával konform” tétel; valószínű azért sem, mert ez így foghatatlan és egyebek között a regisztrációs követelmények szempontjából is érthetetlen lenne, kivéve természetesen azt az értelmezést, hogy ez a „konform” fogalmazás a „joga szerint” kitételnek rosszul sikerült változata. Ez az 1968. évben kelt egyezmény ui. változatlanul kitart az 1. számú feltétel mellett,²⁵³ miközben más összefüggésben több kiegészítést is hozott. Ezek a kiegészítések a fenti feltételekre vonatkoznak és a következőkben állnak.

a) A 2. számú feltételt, a Közösség területéhez való kötődést három ponton is lazítja: aa) általános érvennyel megelégszik azzal, hogy legalább az alapszabályszerű székhely a tagállamok felségterületén legyen;²⁵⁴ bb) de

²⁵³ *Jogi személyek elismerése*, I. §

²⁵⁴ *Uo.*, I. §.

bármely tagállam az egyezmény alkalmazásától eltekinthet olyan társaság esetében, amelynek tényleges székhelye — ami az egyezmény szerint a központi igazgatás helye — a Közösség területén kívül van és a Közösség gazdaságával nincs valószínű kapcsolata.²⁵⁵ cc) a Közösség fogalmát e szerződés alkalmazása szempontjából bármely tagállam „kitágíthatja” azzal, hogy értesíti az EGK főtitkárát, miszerint valamely harmadik állammal fennálló kapcsolata alapján a társaságok elismerését illetően az egyezmény alkalmazását óhajtja a szóban forgó harmadik államra is.²⁵⁶

b) A 3. feltétel gazdasági nyereségre orientáltságát az egyezmény oda módosítja, hogy „társaság fő- vagy mellék célja szokásosan ellenszolgáltatás fejében végzett gazdasági tevékenység kifejtésére vonatkozik”.²⁵⁷

71. Ha ezek után az EGK elismerési struktúrájában a kedvezményezett vállalatok problémáját *általánosabb összefüggések útján akarnánk értékelni*, akkor elsőként — a sorrend nem fontossági sorrend — néhány jogdogmatikai megállapítás tehető.

Egyik ilyen megállapítás az lehet, hogy az ún. bejegyzési, vagy inkorporációs elmélet és a székhelyelmélet mesgyéjén megosztott tagállamokat (Hollandia képviselte az inkorporációs elméletet) az alapszabályszerű székhely plusz „valamely tagállam joga szerint alapították” párossal az egyezmény egy csoportba hozta. Ez a „páros” ugyanakkor tulajdonképpen „egvest” jelent. Az alapításnál ui. egyetlen tagállam joga sem engedi meg, hogy ne az inkorporáció országában legyen az alapszabályszerű székhely, sőt az egyes jogrendszerek — az olasz jog kivételével — a későbbi székhelyáthelyezést a jogi személy felszámolásával „sújtják”.²⁵⁸ Más szóval az inkorporációs elmélet általánosításáról van szó.

Az egyébként a nemzetközi magánjogban a tényleges székhely elvet követő (Hollandián kívüli) öt tagállam ezzel látszólag elvetette jogát ahhoz, hogy csak olyan társaságokat ismerjen el, amelyek tényleges székhelyüket is területükön tartják. Ki nem tudná, hogy itt elsősorban amerikai vállalatokról van szó? Dogmatikailag adva van ugyan a 3. § az előbbi bb) alatti tartalommal, de hogy a „közösség gazdaságával nincs lényeges kapcsolata” kitétel kinél mit jelent, nem lehet megmondani.

Ezáltal itt is keletkezett egy kapu ezen az európainak indult vizen. Mert ez a Közös-Piacnak-valóság lett volna egy további általános jogdogmatikai sajátossága az egyezmény ezen részének, méghozzá abban az értelemben, hogy ez minden tagállamban azonos módon hatályosul.

Ezt szolgálta volna a szakirodalmi és gazdaságpolitikai állásfoglalások többsége is, amikor a *régime national* elvén túlmenve az ún. *tagsági elv* kimunká-

²⁵⁵ Uo., 3., 5. §.

²⁵⁶ Uo., 12. §.

²⁵⁷ Uo., 2. §.

²⁵⁸ Ld. ehhez részletesebben GOLDMAN, 119–120. old.

lása mellett foglalt állást. Az ún. *membership treatment* kategóriájának létrehozására azért is volt szükség, hogy ezáltal megkonstruálják a jogszerűségét annak, hogy az egyes területen létrehozott vagy létrehozásra kerülő szervezeti-jogi előnyöket a legnagyobb kedvezmény elve alól kivonják, azaz elérjék azt, hogy a legnagyobb kedvezmény elve alapján külállamok jogi személyei a letelepedés, elismeréses mozgás szempontjából a Közösség tagállamaiban működő jogi személyek privilégiumaival minden további nélkül ne élhessenek. Tudott dolog ugyanis, hogy a legnagyobb kedvezmény elve szerint a külállamok polgárainak és jogi személyeinek biztosítani kell azokat a kedvezményeket, amelyeket a kérdéses állam bármely más állampolgárának vagy jogi személyének nyújt. Az ún. *membership treatment* kategóriájának kialakítása a *national treatment* mellett azért nem csak formai megkülönböztetésre irányult. Arról van itt szó, hogy a Közösség a maga jogi egységét etekintetben is körülbasztyázza. Ha ezt elvileg sem tették volna, a Közös Piac az adott területen egy parttalan valami volna, ami a legnagyobb kedvezmény elve alapján minden olyan külállam számára, amellyel valamely tagállamnak a legnagyobb kedvezmény elvét kikötő nemzetközi szerződése van, lényegileg tagsági viszonyt hozott volna létre. Már pedig a Római Szerződés 234. szakasza kifejezetten is kimondja, hogy a Római Szerződés konstrukciójában adott előnyök a gazdasági közösség létrehozását szolgálják, ennek a folyamatnak részei és nem terjeszthetők ki külállamokra, egyebek között azért sem, mert ezekkel az előnyökkel a tagállamok részéről messzemenő kötelezettségek is járnak és ezek a nem-tagállamokat nem érintik.

Ez a skolasztikus precizitással „európainak” teremtett hajóút azonban két kaput is volt kénytelen nyitni a „nem-európaiak” számára. Az egyiket már azáltal, hogy kiterjesztették a kedvezményeket azokra a „nem-európai” vállalatokra, amelyek valamely tagállamban ottani alapszabályszerű székhellyel, az ott hatályos jogszabályoknak megfelelően kereskedelmi társaságot alapítanak vagy igazgatási központjukat oda áttelepítik. A másik az a kis-kapu, amelyet a fenti *bb)* alatti egyezményes megoldás tartalmaz, amelyen sok amerikai és más hajó evezett és evez majd be az „európai hajóutakra”. Nyilvánvaló, hogy itt már nem pusztán jogdogmatikai, hanem gazdaságpolitikai kérdésről és végső soron nagyon is gazdasági érdekekről volt szó. A főkérdés itt kézenfekvően nem az volt, hogy az egységes megoldásban öt ország elhagyta a székhelyelméletet és követte azt, amit az egyezmény hozott. Ezt ui. elméletileg tehette volna fordítva is. A valóságban azonban csak azzal a következménnyel, hogy számottevő joghátránnyal sújtja a Nyugat-Európában működő „nem-európai” vállalatok jó részét, épp azokat, amelyeket „kényes” gazdáik (jórészt amerikai anyavállalatok) az otthoni igazgatási központból igazgatnak.

A „nem-európai” vállalatoknak szóló idézőjel azonban bizonyos fokig megtévesztő és annak a klímának a kifejezésére szolgál, amely a szóban forgó

két-kapus megoldást szülte. Valójában természetesen a Közös Piacon kívüli európai országok vállalatairól is szó van, illetve lehet, akár letelepedés, akár az elismerés tekintetében. Itt még azt is meg kell jegyezni, hogy e kapuk egyikén-másikán szocialista országok vállalatai is besétálhatnak. Miután van már az EGK-ban szocialista vállalat közreműködésével alapított kereskedelmi társaság, e kapuk léte, illetve szocialista irányban történő tágítása általános nemzetközi kereskedelmi érdekeket is szolgálhat.

72. Az általános összefüggések egy *gyakorlati* példajaként is figyelemre méltó, hogy miként is jut újból és újból felszínre a nemzeti jogok és az európai-zálás közötti ellentmondás (különösen, ha az európaizálás mögött Európán kívüliek, azaz itt megint amerikaiak is szép számmal megjelennek), és milyen feloldási mechanizmust nyújt hozzá az EGK joggyakorlata. Az ellenkező fél – mint nem első esetben – megint Franciaország volt.

A vita konkrétan persze európai eredetű amerikai beruházások kapcsán pattant ki és vált egyre erősebbé, amint erről az American Journal of Comparative Law hasábjain „Equal Joint Venture Corporations in France” cím alatt olvasni lehet.²⁵⁹

Kezdődött azzal, hogy 1967-ben Franciaország olyan jogszabályokat adott ki, amelyek alapján a külföldi kontrol alatt levő francia társaságok beruházásait vagy betársulásait, illetve franciaországi leányvállalatok amerikai anyavállalatainak egy másik amerikai vállalattal való fúzióját, illetve ennek a francia leányvállalatra vonatkozó hatásait a francia állam erős ellenőrzés alá vonta.²⁶⁰ Erre 1969. április 24-én az EGK Bizottsága a Római Szerződés 169. § alapján felhívta Franciaországot, hogy 45 napon belül szüntesse be a tagállamok honosai, köztük a „közösségi vállalatok” beruházásait és expanzióját akadályozó elnyújtott ellenőrzési „manővereket” és jelentse ki, hogy a szóban forgó jogszabályokban az adott beruházások tekintetében megkövetelt bejelentési eljárás merőben adminisztrációs formalitás. Franciaország azonban nem ezt gondolta, hanem azt, hogy a külföldi kontrol alatt levő vállalatok nem élvezhetik a Római Szerződés 58. §-ának kedvezményeit; más szóval, hogy a fentiekben említett 2. feltételt (a Közösséghez való kötődést) a külföldi kontrol feloldja.

A Bizottság az 58. § szövegére, illetve az Általános letelepedési programra, valamint az Elismerési egyezményre is hivatkozhatott, amelyek csak „valamely tagállam gazdaságával való tényleges és tartós kapcsolatot” követelnek meg, sőt a letelepedési program a részvényesek vagy vezető-ellenőrző szervek nemzetiségét a releváns tények közül kifejezetten kivette.²⁶¹

Csakhogy ahhoz, hogy a Bizottság véleménye francia gyakorlattá váljék, a francia jogi transzmissziós gyakorlat szerint kormányintézkedés nem elég,

²⁵⁹ KOZYRIS, 505. és kk. old.

²⁶⁰ Decret No 67—78, 1967. január 27, Journal Officiel, 1967, 1073; Arrêt de 27. 1. 1967, Journal Officiel, 1967, 1074.

²⁶¹ Általános letelepedési program, I. cím, Jogi személyek elismerése 3. §.

hanem törvényhozási aktusokra van szükség. A Conseil d'État korábbi alkotmányossági döntése szerint ugyanis „az utóbb hozott francia törvények a Római Szerződés felett állnak mindaddig, míg a törvényhozás másként nem rendelkezik, mégpedig abból az elvi megfontolásból, hogy a Római Szerződéssel való összhang biztosítása a törvényhozás feladata.”²⁶²

Ha az EGK Bizottsága a fentiek végett perelné Franciaországot, amit a Római Szerződés 169. §-a szerint megtehet, és amit korábban kilátásba is helyezett,²⁶³ akkor az EGK Bírósága általánosságban volna kénytelen állást foglalni afelől, hogy a közösség területén működő, az egyéb feltételeknek megfelelő, de külső ellenőrzés alatt álló vállalatok is teljes jogú kedvezményezettjei lehetnek-e a vállalatok letelepedésére, beruházásaira és működésére vonatkozó közösségi jogi mechanizmusnak. Eközben az is eldöntendő volna, hogy az Általános letelepedési program – amely a részvényesek és vezető-ellenőrző szervek nemzetiségét mint releváns tényezőt kizárta – mennyiben tekintendő kötelező normatívának. A Római Szerződés 189. §-a ui., amely a közösségi normatívák jogi természetéről szól, a „program” műfaját nem említi, bár az 54. § a letelepedési programot magában a Római Szerződésben meghirdeti, méghozzá úgy, hogy azt a Tanács egyhangúan fogja jóváhagyni, és ez így is történt. A bírósági döntés nemcsak a letelepedési program mégiscsak normatív jellegű természete miatt, nem is csak abbéli törekvésében – ami a Római Szerződésnek is egyik immanens célja –, hogy kritikus esetekben a közösségi jog elsőbbségét védelmezze, hanem a mögöttes gazdasági érdekekből is bizony-nyal a Bizottság véleményének ad helyt. Ez nem is az első ilyen ítélet lenne. A *Costa v. ENEL* ügyben a Bíróság már 1964-ben kimondta, hogy „nemzeti jog és közösségi jog ütközése esetén a közösségi jog az erősebb”;²⁶⁴ ezt az 1969. évi *Farbenfabriken Bayer AG* ítélet még egyszer megerősítette („a nemzeti jogok alkalmazása nem korlátozhatja a közösségi jog, valamint az ennek végrehajtását szolgáló intézkedések érvényesülését”).²⁶⁵

5. §. A vállalat könnyebb mozgásához az EGK-ban: a belső társasági jogok harmonizálása

A társasági jogi harmonizálás kérdéskomplexuma és az eddigi fejlemények

73. Az EGK dimenziójának megfelelő vállalati mozgáshoz a Római Szerződés 100. §-a kilátásba helyezi a tagállamok jogának fokozatos harmonizálását mindazokon a területeken, amelyek közvetlenül érintik a Közös Piac

²⁶² Conseil d'État, 1968. D. S. Jur. 286.

²⁶³ Ld. Válasz írott kérdésre c. alatt Journal Officiel, CEE, 28/68, 11, C 71/1, 1968.

²⁶⁴ *Recueil de la Cour*, No 6/1964, 1141 (1964) old.

²⁶⁵ *Recueil de la Cour*, XV (1969), 1. és kk. old, közli még: *Europarecht*, 4 (1969), 147. és kk. old.

funkcionálását, a 220. § pedig ugyanezt a társasági jogra konkretizálva mondja el. A letelepedés liberalizálása és a társaságok kölcsönös elismerése, amiről a fenti 6. § szól, még csak az első társasági jogi természetű lépés ahhoz, hogy a vállalatok közösségi léptékű mozgását egyszerű jogi csatornák szolgálják. A társaságok életét – működését azonban – miután szabadon beléptek egy másik tagállamba és ott elismerték őket – hat tagállamban hatféle belső társasági jog szabályozza. Ez a nagyfokú tarkaság és sokféle eltérés természetesen számottevő mértékben lassítja, gátolja a vállalatok közösségi méretű mozgását. Az egységes közösségi belpiac a társasági jog területén is egységet igényelne. Az *egység igénye jegyében* születtek azok a normatívák, három irányelv, amelyeket „Források” cím alatt a fenti 4. pont felsorol, és amelyek a belső társasági jogok következő főbb elemeinek harmonizálását indítják meg: nyilvánossági követelmények, a társaság és vezető-irányító szerveknek kötelezettségvállalásai, a társaság semmissége, társaság alapítása, az alaptőke emelése és csökkentése, az egyesülés különböző formái és így tovább. Miután a „Források” cím alatt ugyancsak felsorolt két irányelv a részvénytársaságokról, illetve a mérlegekről és veszteség-nyereség elszámolásról még csak munka alatt van, az alábbiakban a jelzett másik három irányelvről lesz szó; konkrétan arról, hogy az előbb említett kérdésekben milyen elveknek és szabályoknak a belső jogba való „átvezetését” teszik a tagállamok jogalkotásának feladatává.²⁶⁶

6. §. Az európai nagyvállalat (Societas Europae, Európa RT) – a nyugat-európai gazdasági integráció új jogintézménye

Az Európa RT születésben

74. Minden eddig vázolt európa-jogi vállalati intézmény, közösségi jogalkotási lépés vagy elképzelés célja és lényege abban állt – és ebben vált részben önmaga is részévé a közösségi szintű társasági jognak vagy az ún. európa-jognak általában –, hogy a nemzeti jogrendszerek szerint képzett jogi egységek közösségi méretű mozgását lehetővé tegye, illetve elősegítse. Ezek az egyes nemzeti jogok szerint képzett egységek azonban ezt a nemzeti jogok szerint tételezett nemzeti hovatartozásukat a szóban forgó liberalizáló közösségi jogalkotástól nem veszítették el és nem is veszíthetik el mindaddig, amíg az érintett jogterületek tagállamonkénti eltérése egy bizonyos minimális kritikus szint alá nem süllyed; ha ez is bekövetkezik, akkor létrejött az ún. gazdasági jogi belpiac is; ez azonban még messze van. A nemzeti társasági jogok ilyen értelemben vett integrálódásának vagy európaizálódásának lassú,

²⁶⁶ Terjedelmi okokból e §-nak további része jelen tanulmányból kimarad.

de mégis csak működő folyamata a másik oldalon, úgy látszik, kiegészül egy másik folyamattal. Ez pedig abban áll, hogy nemcsak közösségi jogi eszközök útján történik valami (mint pl. a szabad letelepedés, elismerés, belső jogok közelítése), hanem *ami* történik, az mindjárt önmaga is közösségi szintű működő jogintézmény. Ilyen az európai kartelljog²⁶⁷ és a társasági jog keretében ilyen a Societas Europae (SE) vagy más nevén az európai részvénytársaság (Európa RT) statútuma és a nemzetközi (európai) társasági fúzióról készülő egyezmény. Miután az utóbbi még nem kész,²⁶⁸ a továbbiakban álljon az SE a figyelem központjában. Az *Európa RT a maga európai jogi struktúrájával* a gazdasági integráció képletének leginkább megfelelő jogi instrumentum: létrehozza az olyan részvénytársaságot, amely — mint látni fogjuk — semmiben sem kötődik a nemzeti jogokhoz, közvetlenül hatályosuló közösségi szintű normarendszer, az egész Közös Piac az otthona, mind eredetét, mind működési jogosultságait, mind ellenőrzési mechanizmusát, mind pedig funkcióját illetően.

75. Ez a jogi nívó is kifejezője természetesen valami tartalmi meghatározónak, amit nem nehéz megtalálni, mert az EGK gazdaság- és versenypolitikájában pontosan néven nevezi. Arról van szó, hogy az EGK vezető szervei és teoretikusai szerint a nyugat-európai gazdaságban általában is szükség van a jelenleginél nagyobb koncentrációra és egyes iparágakban az amerikai méretű óriásvállalatok kialakulása is kívánatos, részben a növekvő tömegfogyasztási igények kielégítése, részben a nem-európai világmonopóliumokkal való *sikeres gazdasági verseny érdekében*. Mindez másutt részletes elemzésben már olvasható.²⁶⁹ Ezért itt már csak egy momentumra utalok. „A nagyság a fennmaradás kulcsa”, hangzik G. Angenlinek, Európa legnagyobb autóiipari cégének, a FIAT fő részvényesének és elnökének már idézett megállapítása. Ő is Amerika kihívásával, a termelőeszközök mai feltételeivel az ebből adódó koncentráció folyamatával és a verseny igényeivel magyarázza tételének igazát.²⁷⁰ Amiről tehát ezek szerint az SE-ben végső soron szó van, az az európai „kis” nagytőke harca az amerikai nagy nagytőkével a fennmaradásért és jobb gazdasági pozíciókért, a fejlettebb technikáért és a piacokon és végül is profit növeléséért.

76. Az Európa RT statútumának megvalósulásáig maga az *Európa RT gondolat is sok probléma tisztulása útján* vált csak jogalkotói programmá. Anélkül, hogy itt elmélyednénk abban a jogilag nagyon szerteágazó problematikában, hogy a lassan harmonizálódó belső társasági jogok milyen eltérései miben akadályozzák a közös piaci méretű vállalati mozgást, és hogyan jött

²⁶⁷ Feldolgozását ld. egy már megjelent tanulmányban (Forrásjegyzékben: MÁDL (3)).

²⁶⁸ Az *Általános beszámoló 1970.* szerint (54. old.) a kodifikációs kormányzszakértők bizottsága a tervezetet 1971-ben terjeszti a Bizottság és a Tanács elé; ld. még SCHWARTZ, 121—123. old.

²⁶⁹ Ld. MÁDL (3), 301., 314. és kk. old.

²⁷⁰ *Uo.*, 315. old.

ki ebből is az SE-re való orientálódás,²⁷¹ a kérdéses probléma-érlelődési folyamatnak csak néhány átfogóbb kérdését érinteném.

A Római Szerződés 100 – 101. szakaszai, mint már utaltam rá, előírják, hogy a Közösség Tanácsa a Bizottság javaslatára egyhangú határozattal kibocsátja irányelveit a kereskedelmi és társasági jogi jogterületek harmonizálása iránt. A kérdéses szakaszok nem említik közvetlenül a kereskedelmi jogot és a társasági jogot. Arról rendelkeznek, hogy harmonizálni kell azokat a jogterületeket, amelyek a Közös Piac funkcionálásával közvetlenül összefüggnek. A szerződés számos más rendelkezéséből, mindenekelőtt a már idézett 220. §-ból folyik, hogy ez a társasági jogra is vonatkozik. Európa RT-ről azonban sehol sincs szó a szerződésben. Volt olyan vélemény, miszerint a vállalatok letelepedésének és szabad mozgásának kérdését jogilag megoldottnak lehet tekinteni, ha létrejön egy-egy egyezmény a kereskedelmi társaságok letelepedéséről, azok egyesüléséről, valamint az elismerésről, illetve ha megindul a belső társasági jogok harmonizálása, aminek eddigi fejleményeit a fenti 7. § tárgyalja. Hamar világossá vált azonban, hogy az út lassúbb az elképzeltnél, és a tényleges integrációhoz addig is szükséges valamilyen mobilis európai társasági jogi forma, míg a belső jogok harmonizáltsága bekövetkezik. Egyre erősödött a meggyőződés, hogy a harmonizált társasági jognak egyik legígéretesebb komplementer intézménye egy európai nagyvállalati statútum lehet. A piac egysége és a vállalatok jogi formáinak egysége, különösen ezen a nagyvállalati szinten írja *Groeben* — természetes párhuzammá vált („ist zur Selbstverständlichkeit geworden”). Ő mondja továbbá, hogy nem képzelhető el európai méretű gazdasági kooperáció, nagyvállalatok közös tőkepolitikája, racionalizálása, a termelés fejlesztése, ha minden nagyobb dimenziójú lépés a nemzeti jogok korlátaiba ütközik.²⁷²

Voltak persze más természetű, tulajdonképpen ellenkező töltésű gazdaságpolitikai nehézségek is. Az egyik mindenekelőtt az, hogy az egyes tagállamok mennyiben engedjék át nemzetgazdaságukat a nagytőke endogen racionális mozgásának, ill. mennyiben alkalmazzanak változatlanul protekcionista gazdaságpolitikát. Mint nagy cseppben a tenger, jól látható ez a probléma a FIAT-Citroën, ill. a korábbi Machine Bull-General Electrics ügyekben. Mindkét esetben arról volt szó, hogy külföldi nagy és tőkeerős vállalatok anyagi és technológiai ráfordítások előnyével kényszerházasságra késztették a kevésbé versenyképes szóban forgó két francia vállalatot. A francia kormány mindkét esetben sokáig próbálta a külföldi „beavatkozást” különböző eszközökkel kivédeni. Mint ismeretes, végül is mindkét esetben engedett és kompromisszumra került sor. Érdekes egyébként, hogy mint látni fogjuk (77), az Európa RT-re vonatkozó egyezménytervezet gondolatát Franciaország vetette fel és terjesztette elő formálisan is a Közös Piac szerveinél.

²⁷¹ Ezek részletesebb bemutatását ld. a 4. §-ban.

²⁷² GROEBEN, 1. old.

További gazdaságpolitikai nehézségek között szerepel az a fent már tárgyalt (72) francia felfogás, miszerint a Közösség Területén működő külföldi részvénytársaságok ne részesedjenek a tervezett társasági jogi egység előnyeiből; azok mozgására továbbra is az egyes tagállamok nemzeti jogai legyenek irányadók.

Számottevő nehézséget okozott az a körülmény, hogy az alkalmazottak és munkások bizonyos részvételi jogosítványai a részvénytársaságok és vállalatok igazgatásában más és más az egyes tagállamok *lege lata* jogában. E mögött természetesen számos nemzeti, történeti, az osztályharcra közvetlenül összefüggő tényező áll. Az ún. Mitbestimmungsrecht eddig csak Németországban volt ismeretes. Legújabbán az 1968. évi francia politikai válság egyik megoldási manővere volt a francia kormány részéről, hogy bizonyos részvételi jogokat nyújtott a dolgozó kollektíváknak. Így is kérdéses volt, a vélemények megoszlottak, hogy ez a problematika egyáltalán része-e a társasági jognak. Végül az a nézet kerekedett felül, hogy igen. Egy olyan Európa RT statútum, amely ezt a problémát mellőzi, aligha ment volna keresztül a Gazdasági és Szociális Bizottságon, és a Közgyűlésen (Európa Parlamenten), ahová a Római Szerződés 54. és 100. §-a értelmében ilyen normatíva tervezetét be kell vinni és ahol a politikai pártok és a szakszervezetek képviselve vannak.²⁷³

Komoly gazdaságpolitikai kérdés volt annak eldöntése, hogy a társulás milyen szintjén levő vállalatok lehetnek az Európa RT-re vonatkozóan tervezett egyezmény alanyai. Az vitán felül állt, hogy csak bizonyos tőkeerőn felüli gazdálkodó egységek számára kívánják ezt az utat megnyitni. A határok megvonása azonban nem volt egyszerű. Franciaországban a részvénytársaságok jórésze viszonylag kis tőkekoncentrációval működik, míg a Német Szövetségi Köztársaságban a részvénytársaságok tőkeereje számottevően nagyobb. Az 54 000 nyugat-német korlátolt felelősségű társaság átlagolt tényleges alaptőkéje is eléri a félmillió márkát, míg a 2 500 részvénytársaság átlag alaptőkéje 18,4 millió márkára rúg. A francia korlátolt felelősségű társaságok többnyire alacsony tőkekoncentrációval működnek és a részvénytársaságok tekintetében is csak a legújabb részvénytársasági törvény emelte a minimális alaptőkét általában 500 000 frankra, de 100 000 frankos alaptőkét is megenged, ami lényegesen kevesebb, mint a nyugatnémet korlátolt felelősségű társaságok átlag alaptőkéje.²⁷⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy a tervezett egyezményben meg kellett valami módon határozni azoknak a gazdálkodó egységeknek a körét, amelyek az egyezmény alanyai lehetnek. A vonalat csak magasan lehetett meghúzni.

Nem kis jogi probléma a tervezett egyezménynek a nemzeti jogokba való transzformálása. Kezdetben az volt az általános felfogás, hogy a statútum

²⁷³ Római Szerződés, 137—138. 193. §§.

²⁷⁴ GROEBEN, 4. old.

államközi szerződés formáját kell öltse (mint alább a 77. pontban látható, ez a nézet megváltozott). Ez a szerződés vagy megtestesíti magát az egész egyezményt, vagy a szerződés mellékletét képezi, amelyet a tagállamok a szerződés alapján tartoznak jogrendszerükbe iktatni. A tagállamok alkotmányjogi előírásai e tekintetben megoszlanak. Franciaország, Belgium, Hollandia, és Luxemburg alkotmányjogi elvei szerint a nemzetközi szerződések közvetlenül érvényesülő jogforrásoknak minősülnek. Olaszországban és a Német Szövetségi Köztársaságban viszont az ún. transmissio-elv van hatályban. Ez azt jelenti, hogy belső ratifikálás után a kérdéses egyezmény belső joggá válik, ami alkotmányjogi megfontolások szerint belső jogi intézkedéssel hatályon kívül is helyezhető. A problematikára az államközi szerződésnek közvetlenül kell majd rendelkezést tartalmaznia.

Különleges feladatnak számított az egységes egyezmény alapján egységes bírói gyakorlat biztosítása. Kézenfekvő, hogy az egyezmény értelmezésére végső fokon a Közösség Bírósága kapjon felhatalmazást. A szakirodalom egységesen ilyen megoldás mellett foglalt állást. Az értelmezés során lehetséges jogalkotás, jogformálás annál is inkább felmerül, mert sem örökre szóló, sem minden részletre kiterjedő egyezmény nem áll a szakirodalom véleménye szerint a dolgok érdekében. Nem beszélve arról, hogy a körülmények, a különböző gazdasági tényezők az idők során változnak és a gazdasági realiak dinamikus fejlődésével számolni kell; ezzel szemben az egyezmény rögzített szabályainak statikája áll; az ellentmondás feloldására kivéve természetesen a nem minden úgy eszközölhető módosításokat csak a gyakorlat lehet hivatott. A Bíróság 2 formában és 2 úton járulhat hozzá a gyakorlat alakításához. A formák egyike az értelmezés, a másik pedig a joghézagok kitöltése. Az utak pedig a következők: az egyik, hogy az Európai Közösség Bírósága szerződéses kikötés alapján jár el valamilyen konkrét ügyben, a másik pedig, hogy a nemzeti jogorvoslati fórumok kimerítése után *ex lege* (az egyezmény felhatalmazása alapján) utolsó fórumként állást foglal a tervezett egyezmény értelmezése és hézagainak betöltése kérdéseiben, mintegy a Római Szerződés 177 szakaszában körvonalazott ún. előzetes döntések formájában.

77. Ami a statútum előkészítésének rövid kronológiáját illeti a gazdaság és tudomány különböző körei már 1959–60-ban felvetették valamilyen egységes társasági forma gondolatát. Maga a Bizottság 1964-ben kezdett a kérdéssel foglalkozni. Döntő lökést az ügynek a francia kormány adott, amikor 1965. március 3-i jegyzékében konkrétan felvetette és megfogalmazta: az EGK és a kormányok előkészítésében a tagállamok parlamentjei útján hirdetessék ki egy egységes társasági jogi törvény (*loi uniforme*) az Európa RT-ről. 1966. április 22-én a Bizottság megvizsgálta, hogy a javasolt Európa RT statútum milyen jogi formában kanalizálendő és úgy döntött, hogy a közösségi jogi mechanizmust részesíti előnyben. Ez azt jelenti, hogy nemzetközi egyezmény helyett, amit a francia javaslat is jelentett volna, a Tanács rendeletként

fog megjelenni. A Bizottság megbízásából 1966. végén a rotterdami Standers professzor — nemzeti szakértők közreműködésével — benyújtja az Európa RT statútumának előzetes tervezetét, amely a jogforrási forma tekintetében még a nemzetközi egyezmény elve alapján állt. Munkabizottsági és más észrevételezések után a Bizottság 1968-ban a Tanácstól felhatalmazást kap a kodifikáció gyorsítására és befejezésére. A Bizottság elhatározza, hogy most már elkészíti saját tervezetét. Felkéri a párisi Lyon-Caen professzort, hogy adjon szakértői véleményt az alkalmazotti részvétel megoldásához, amit a Gazdasági és Szociális Bizottság, valamint más fórumok útján az érdekelt felek (Sozialpartner) vitájára bocsájt. 1970. június 30-án a Bizottság elfogadás és kihirdetés végett átadja a Tanácsnak az „Európa RT statútumára vonatkozó tanács-rendelet tervezetét”, miután azt 1970. június 24-én a maga részéről elfogadta. 1970. június 9-én tárgyalja a Tanács a Werner-jelentést, amelyben a statútum elfogadása a teendők első fokozatában szerepel.²⁷⁵ A jogforrási alapot, azaz a felhatalmazást a tanács-rendeleti formához a Bizottság végül is a Római Szerződés 235. §-ában állapította meg. Ez általánosságban felhatalmazza a Tanácsot, hogy a Közös Piac célkitűzéseire szükséges akciókat a Tanács — a Bizottság javaslatára, a közgyűlés konzultálásával — akkor is tegye meg, ha az adott kérdésben a Római Szerződés specifikált felhatalmazást nem tartalmaz. A Bizottság pedig úgy látta, hogy „a Közös Piac funkcionálásához, a gazdasági unió fejlődéséhez szükséges a Közösség célkitűzéseiből fogant és az integráció igényeinek megfelelő vállalati forma; e formának túl kell haladnia a Közösségen belüli jogi és pszichológiai határokat, miért is a nemzeti jogrendszerektől elkülönült struktúrának kell lennie.”²⁷⁶

Az Európa RT statútumról általában

78. A statútum *rendszeréről* szükséges áttekintés lakonikus lehet. A statútum a preambulum után 284 §-ból és egy függelékből áll. A 284 § XIV címre, ezek váltakozó számú fejezetekre és alfejezetekre tagolódnak. Fejezetmélységig az a struktúra a következő képet nyújtja (római számok a címeket, az arab számok a fejezeteket jelölik, zárójelben a cím paragrafusszámai):

I. Általános Szabályok (1–10. §).

II. Alapítás: 1. Általában, 2. alapítás egyesülés útján, 3. Holding alapítása, 4. közös leányvállalat, 5. nem közös leányvállalat alapítása (11–39. §).

²⁷⁵ A kronológiához ld. *Európa RT*, 1. old., *Általános beszámoló 1970*, 54–55., *Europäische Aktiengesellschaft*, Note d'Information, —29/I., Brüsszel, 1970. június, 1–2., *Sanders-tervezet*, bevezetés.

²⁷⁶ *Európa RT*, preambulum, *Általános beszámoló 1970.*, 54–55. old.

III. Alaptőke - részvények és a részvényesek jogai: 1. alaptőke, 2. részvények és a részvényesek jogai, 3. kötvények (40–61. §).

IV. Szervek: 1. igazgatótanács, 2. felügyelőbizottság, 3. az igazgatótanács, a felügyelőbizottság és a főrészvényesek jogai, 4. közgyűlés, 5. a vezető szervek ellenőrzése (62–99. §).

V. A munkavállalók képviselője: 1. az Európai Üzemi Tanács, 2. a konszern üzemi tanács, 3. a munkavállalók képviselője a felügyelőbizottságban, 4. a munkafeltételek szabályozása (100–147. §).

VI. Számadás: 1. általános szabályok, 2. az éves beszámoló tagolódása, 3. az évi zárás értékelése, 4. a beszámoló mellékletei, 5. a helyzetjelentés tartalma, 6. számadás konszernben, 7. számvizsgálók és tevékenységük, 8. a beszámoló és helyzetjelentés jóváhagyása, nyereségfelhasználás, nyilvánosságra hozatal, 9. bírósági eljárás a beszámolóra és a helyzetjelentésre vonatkozóan (148–222. §).

VII. Konszern jog: 1. fogalommeghatározás és alkalmazási terület, 2. nyilvánosság, 3. a részvényesek védelme, 4. hitelezők védelme, 5. utasítások (223–240. §).

VIII. Alapszabály-módosítás (241–246. §).

IX. Feloszlás, szanálás, csőd és hasonló eljárások: 1. felosztás, 2. szanálás, 3. csőd és rokon eljárások (247–263. §).

X. Átalakulás (264–268. §).

XI. Egyesülés: 1. Európa RT-k egyesülése, 2. Európa RT és más RT egyesülése (269–274. §).

XII. Adójog: 1. alapítás, 2. adójogi lakhely, 3. telep és leányvállalatok (275–281. §).

XIII. Büntető rendelkezések s függelék (282. §).

XIV. Záró rendelkezések (283–284. §).

79. Megállapítható, hogy *kodexnyi méretű átfogó szabályozásról* van szó, amely a belső jogokra való utalás nélkül önmaga akar forrása lenni az Európa RT-vel kapcsolatos minden kérdés megoldásának. A vitás kérdések megoldásának forrása — értelmezés vagy joghézag betöltésével a Közösség Bíróságának ilyen értelmű jogfejlesztő tevékenységével — mindig csak a statútum lehet, amely a 284. § szerint „minden részében kötelező és a tagállamokban közvetlenül hatályos”. A 7. § pedig *expressis verbis* kimondja, hogy a statútumban kifejezetten nem is szabályozott, de tárgyilag érintett kérdéseket, azoknak az általános elveknek megfelelően kell megoldani, amelyekre a statútum épül. Az eddigi irodalom úgy ítéli meg, hogy ez az út járható lesz, a statútumot kihirdető tanács-rendelet mind horizontális, mind vertikális összefüggésekben megfelelően átfogó.²⁷⁷ Ha nem is éri el az új nyugat-német RT-törvény 410 §-ra

²⁷⁷ SANDERS, 29–30. old.

rúgó méreteit,²⁷⁸ de nagyjából egyszinten van az ugyancsak új francia társasági törvénnyel, amely 310 §-t számlál.²⁷⁹

Az Európa RT statútumának végleges bizottsági szövege — ha szerkezeti struktúrájának főbb elemeiben nem is — a Sanders-tervezethez képest elég sokat változott.²⁸⁰ A további elemzések alapjául azonban természetesen az új szöveg szolgál.

Európaiságok a statútumban: sajátosságok és fontosságok

80. E cím alatt a statútumnak néhány olyan rendelkezését vagy vonását emelném ki — túl azon, hogy mint láttuk (77., 79.) maga a statútum is tipikusan európai jogi jelenség —, amelyek magát az Európa RT-t teszik sajátosan és valóban európaivá, igazában közös piacivá.

A név „Európa RT (Societas Europae — S. E)” — is lényeghez tartozik, hiszen ezt a nevet az 1. § értelmében csak olyan kereskedelmi társaságok használhatják, amelyek az EGK területén e rendelet szerint alakultak.

81. Ennél azonban vannak lényegesebbek is, amelyeknek a név csak kifejezője.

Az egyik ilyen lényeges elem, hogy az Európa RT *hazája* ha nem is a nagyvilág, de az *egész EGK*. A bármennyire harmonizált nemzeti társasági jogok az országhatárnál végződnek, és ezért a belső társasági jogi formák szerint alakult társaságok ebbeli formájukkal minden további nélkül csak az országhatárig mehetnek el. Az Európa RT viszont — a statútum 1. §-ának 4. bekezdése szerint — „minden tagállamban minden tekintetben ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik, mint a nemzeti jogrendszerek szerint alakult részvénytársaságok”. Ezek a jogosultságok — mint a bizottsági indoklás hangsúlyozza — kiterjednek arra, hogy az Európa RT-k bármilyen iparágban működhessenek, hitelek vehessenek fel, értékpapírokat bocsássanak és ki vezessenek be a tőzsdéken stb.; a másik oldalon azonban az Európa RT-knek a statútum nem biztosít semmiféle preferált helyzetet, és a gazdasági verseny szempontjaiból sem élvezhetnek a többi kereskedelmi társaságtól eltérő jogosultságokat.²⁸¹

82. Lényeges európaiság a statútumnak az *az alanyok körére vonatkozó feltételrendszere* is, amely azt határozza meg, hogy milyen gazdasági egységek hozhatnak létre Európa RT-t.

²⁷⁸ Aktiengesetz vom 6. September 1965, Bundesgesetzblatt, Teil I, No 48, 11. Sept. 1965.

²⁷⁹ Décret No 67—236 du 23 mars 1967 *Sur les sociétés commerciales*, Journal Officiel, 24 mars 1967, p. 2843; igaz, ha ehhez hozzáfűzzük az 1966. július 24-én kelt 66—537. sz. reformtörvénynek a részvénytársaságokra vonatkozó 70—339. §-ait, amihez képest az előbbi dékrét csak végrehajtási rendelet, akkor a francia kodifikáció terjedelme meghaladja a nyugat-német kodifikáció méreteit.

²⁸⁰ Ld. ehhez SANDERS, 29. és kk. old.

²⁸¹ Európa RT, bizottsági indoklás az 1. §-hoz, 10. old.

A feltételek egyike, hogy csak a tagállamok joga szerint alakult kereskedelmi társaságok alapíthatnak Európa RT-t, és csak abban az esetben, ha az alapítók legalább két tagállam jogrendszerét képviselik; harmadik ország kereskedelmi társasága tehát ilyen alapításban nem vehet részt és csak egy tagállamhoz tartozó vállalatok társulása sem ölthet Európa RT formát, kivéve, ha abban már egy létező Európa RT is részt vesz.²⁸² Az a vita, hogy harmadik országok joga szerint alakult vállalatok is vehessenek részt az Európa RT-ban,²⁸³ amelyet még a Sanders-tervezet is preferált és amelyek mögött döntően megint csak amerikai vállalatok álltak, imígyen eldőlt; az Európa RT csak a legalább formailag európaiaké akart maradni.

A másik feltételcsoport, hogy a 2. § szerint az alapító társaságoknak részvénytársaságoknak kell lenniük, ami belföldi társaságalapításnál természetesen személyek és jogi személyiséggel rendelkező más egységek (kft-k, más szervezetek, közjogi egységek stb.) is létrehozhatnak. Az Európa RT-t nem-részvénytársaságok számára is megnyitni számos olyan komplikációval járna (a különböző nemzeti társasági formák minimális feltételrendszerének a statútumban való szabályozása, az EGK Bíróságának biztosított alapítási kontrol bonyolulttá és nehézkessé válása stb.), hogy a Bizottság ezt az egyszerűbb és az eljárási folyamatok szempontjából is likvidebb megoldást látta jónak választani. Ezenközben a megfontolása az volt, hogy amennyiben olyan kereskedelmi társaság kíván valamely Európa RT tagja lenni, amely nem RT formában működik (pl. egy Kft), akkor ehhez előbb átalakul belső jog szerinti részvénytársasággá, aminek semmi különös akadálya nincs.²⁸⁴

A harmadik „európa-feltétel” az alanyok körében, hogy Európa RT-t leányvállalatként is lehet alapítani, de ez csak már működő Európa RT részéről történhet.²⁸⁵

A mondottak szerint az alapítás rendje az „európaiság” szempontjából a következő: Európa RT-t alapíthatnak:

— legalább két tagállamhoz tartozó részvénytársaságok egyesülés, holding-társaság és közös leányvállalat formájában;

— Európa RT Európa RT-vel, vagy a tagállamokhoz tartozó részvénytársasággal ugyanazokban a formákban;

— Európa RT leányvállalat formájában.

83. A társasági jogban általában részletesen szabályozott *közjogi kontroll*, az „állami” ellenőrzést, amelyet a belső jogokban a belföldi cégbíróságok gyakorolnak, az Európa RT esetében az EGK Bírósága fejt ki. A bíróságnak meg kell küldeni az Európa RT minden lényeges okmányát (alapítószerződést,

²⁸² *Európa RT*, 2. §.

²⁸³ *Sanders-tervezet*, I. titre, 2. §. SANDERS, 31. old.

²⁸⁴ *Európa RT*, bizottsági indoklás a 2. §-hoz, 10–11. old.

²⁸⁵ *Európa RT*, 3. §. 2. bek.

az alapítók és az alapított RT alapszabályát, nyitó mérleget, mérlegbeszámolókat, alapszabálmódosításokat, egyesülési, megszűnési határozatokat stb.)²⁸⁶ Az EKG Bírósága nemcsak megkapja ezeket az okmányokat, hanem azokat érdemben meg is vizsgálja. Ha úgy találja, hogy valamelyik okmány vagy a benne jelzett eljárás nem felel meg a statútumban rögzített elvárásoknak, új eljárásra vagy új okmány szolgáltatására kötelezheti az érdekelteket, ill. végső soron a bejegyzést megtagadja vagy a kérdéses okmánynak az Európai Kereskedelmi Regiszterbe való felvételét elutasítja; azáltal, mint ez a társasági jogból általában is ismert, a kérdéses okmányok és lépések hatálytalanok. A Bíróság ilyen, az egész statútumon átvonuló jogköréhez példaként a 17. §-ra lehet utalni. Ebben a statútum az alapítást illetően kimondja, hogy „az EKG Bírósága megvizsgálja az alapítási eljárás szabályszerűségét . . ., ehhez indok közlése nélkül, az alapítók költségére gazdasági szakértőket is igénybevehet . . ., az alapítóktól bármilyen információt és okmánykiegészítést kérhet”.

Mint az eddigiekből is látható, az EKG Bíróságának nagy mérlegelési szabadsága és a társasági lépések szabályszerűségének megítélésében nagy szerepe és jogköre van. Ez végső soron azt jelenti, hogy a közös piaci kapitalista termelési-gazdasági törvényszerűségeknek való megfelelés ellenőre és közjogi alakítója e nagyvállalatok esetében nem valamely nemzeti, hanem egy közösségi közjogi intézmény. Mint a Bizottság indoklása jelzi, erre komoly szükség volt. Az indok: „Elengedhetetlen, hogy az egész közösség szempontjából ilyen fontos kérdésben egy központi bíróság az egységes jogi formának megfelelően egységesen biztosítsa a gyakorlat alakulását.”²⁸⁷

84. A *nyilvánosság* elve is sajátos „európai” úton érvényesül. Ennek két fontosabb megnyilatkozási formája van. Az egyik, hogy mindazokat az okmányokat, amelyeket a cégbíróság közbejöttével vagy anélkül az általános társasági jogi szabályok szerint a székhely szerinti bíróságnál létesített kereskedelmi regiszterbe kell letenni,²⁸⁸ az Európa RT esetében az EKG Bírósága mellett létesítendő Európai Kereskedelmi Regiszterben kell elhelyezni.²⁸⁷ A másik, hogy az Európa RT „hivatalos lapjának”, amelyben a társasági élet minden lényeges elemét közhírré kell tenni, az EKG hivatalos lapja, a „Journal Officiel des Communautés Européennes” minősül.²⁹⁰ Így pl. az Európa RT alapításának — mondja ki a 19. § — konstitutív hatályú feltétele, hogy az Európai Kereskedelmi Regiszterbe való bejegyzés tényét a Journal Officiel közölje; „ugyanaz vonatkozik természetesen az egyszer már bejegyzett lényeges tények változtatására is” — mondja a bizottsági indoklás.²⁹¹

²⁸⁶ *Uo.*, Alapítás, általános szabályok, 11. és kk, 11, módosítás, 244., felosztás, 250., csőd, 263., átalakulás, 266. § stb.

²⁸⁷ *Uo.*, bizottsági indoklás a 17. §-hoz, 24. old.

²⁸⁸ Ld. ezeket a fenti 83. pont 1. bekezdésében.

²⁸⁹ *Europa RT*, 8., 11. és kk, 244., 250., 263., 266. stb. §.

²⁹⁰ *Uo.*, 9. §.

²⁹¹ *Uo.*, bizottsági indoklás 16., 25. old.

Ez az „európai” nyilvánosság mindazonáltal nem teszi fölöslegessé, hogy a statútum elrendelje: a szóban forgó társasági közléseket a székhelyszerinti tagállam e célra rendelt hivatalos organumában, valamint egy napilapban is nyilvánosságra kell hozni.²⁹²

85. Az európaiságok közül a következőként az *alaptőke mértékét és megjelölésének módját* említeném.

A mérték fúzió vagy holding alakítása esetén 500 000 számolási egység (1 SzE = 1 \$), közös leányvállalat esetén 250 000 SzE, leányvállalat esetén 100 000 SzE.²⁹³ Ez a minimális alaptőke a nemzeti társasági jogokban előírt méreteknél jóval magasabb.²⁹⁴ A magyarázat az egész Európa RT céljában van. Abban ti., hogy európai nagyvállalatoknak szolgáljon ösztönző keretként, hogy komoly bonitása legyen. Ehhez pedig természetesen nagy vagyontömeg szükséges. Az Európa RT-k köre ennek megfelelően exkluzív klubja lesz a legerősebb európai nagytőkének. Lehet hogy ez lesz majd az európai milliárdosok klubja, ahogy azt a *Fortune* évenként nyilvántartja.²⁹⁵ Az eredeti elképzelés — a Sanders-tervezet — még magasabbra, általában a duplájára emelte a mértéket. A Bizottság azonban, mondja utóbb helyeslően maga Sanders is, jobbnak látta leszállítani az alaptőkeminimumokat, hogy „a nemzetközi kooperációnak ezt a formáját középméretű, vagy esetleg még kisebb vállalatok is használhassák.”²⁹⁶

Az alaptőkeminimumot — és ez is az európaiság — a statútum SzE-kben határozza meg, miután ez lett az EGK tranzakciók (a költségvetés, a támogatási formák, a különböző kiegyenlítések, az Európai Beruházási Bank elszámolási rendjének stb.) egységesen alkalmazott alapmértéke. Ez természetesen nem fizetőeszköz, csak számolási egység, amely mögött a valóságos tranzakciókban a mindenkori árfolyamokon számított nemzeti fizetőeszközök jelennek meg. A statútum nemcsak az alaptőke meghatározásánál használja az SzE-t. Miközben pl. az 1. § 2. bekezdése kimondja, hogy „az Európa RT olyan társaság, amelynek tőkéje részvényekre osztottan jelenik meg”, a 40. § hozzáteszi, hogy az alaptőkét és a részvényeket „EGK-ESz-ben vagy valamely tagállam pénzében kell meghatározni.”

86. Különlegesen sajátos európaisága a statútumnak, hogy külön *adóügyi* címe van. Ennek felvételére a Bizottság véleménye szerint azért került sor, mert a létező nemzeti nagyvállalatok, azok filiáléi és leányvállalatai a másik

²⁹² *Uo.*, 9. §. 1. bek.

²⁹³ *Uo.*, 4. §.

²⁹⁴ A minimális alaptőke a francia jog szerint részvénytársaság esetében 100 000 frank is lehet, ami 1/25-e az Európa RT említett összegének, a német részvénytársasági jog szerint pedig 100 000 DM, ami valamivel nagyobb hányadot jelent, a Codice civile szerint 1 millió líra, ami viszont alig éri el a 2000 dollárt (ld. Jura Europae Droit des Sociétés, 30.10.28., 10.10.6. és 40.10.18. alatti tételeket, ill. az itt hivatkozott törvényhelyeket: az 1966. évi július 24-i francia törvény 71., az 1965. évi szeptember 6-i német Aktiengesetz 7., ill. a Codice civile 2327. §-át).

²⁹⁵ A *Fortune* 1968–1969. adatainak feldolgozásához ld. MÁDL (3), 30. pont

²⁹⁶ Sanders-tervezet, I. cím, 3. §., SANDERS, 31–32. old.

tagállamban jelenleg még erősen eltérő adóztatás alatt állnak, mind az alapítási adók, mind a nyereségadók tekintetében. Ez és az esetleges kettős adóztatás egy ilyen, a nemzeti jogok szempontjából általában „hontalannak” szánt Európa RT tekintetében különleges problémákat okoz, és ennek megfelelő, de nem privilégizált rendezést igényel.²⁹⁷ A rendezés koncepciójának részletesebb kifejtése a maga helyén történik.²⁹⁸ Itt — az ún. európai sajátosságok címén — csak néhány összefüggésre utalok.

Ezek egyike, hogy a 275. § szerint alapítás esetén az alapított Európa RT részvényeinek az alapítótársaságoknak való kiadása nem esik adó alá. Egyébként pedig adójogilag a 276. §. értelmében az Európa RT abban az államban számít honosnak, amelyben a tényleges üzletvezetés történik, a nyereségadóztatás itt történik; amennyiben valamely érintett tagállam ezzel összefüggésben problémát lát, kérheti, hogy az érintett tagállamok illetékes hatóságai tárgyalásokat kezdjenek; a 4. bekezdés értelmében az így nem tisztázható kérdésekben az EGK bírósága dönt, miközben mind a hatósági egyeztető eljárásban, mind a Bíróság előtti eljárásban a szóban forgó Európa RT is részt vehet. Egy további lényeges adójogi rendelkezés a 278. §-nak az a szabálya, miszerint az Európa RT-nek egy az Európa RT adójogi székhelyén kívüli tagállamban levő üzemrész (Betriebsstätte) nyereségadóztatása ebben az üzemrész-tagállamban történik.

87. Végül már csak egyet említenék az európaiságok közül. Azt nevezetesen, hogy a statútumnak sajátos *büntetőjogi* fejezete van. Eltérően a nemzeti jogoktól,²⁹⁹ a statútumban sajátos büntetőjogi *utaló* szabályok vannak. A 282–283. §-ok ui., kimondják, hogy a tagállamok a statútum hatálybalépését követő 6 hónapon belül felveszik jogukba azokat a büntető rendelkezéseket, amelyek a statútum függelékében meghatározott magatartásokat büntetőjogi tilalom alá helyezik. A statútumnak imigyen ugyan nincs saját „európai” társasági büntető joga, mégis maga határozza meg, hogy mely intézményeit és elveit kell és hogy ezeket kell-e egyáltalán büntetőjogi eszközökkel védeni. A tagállamokra már csak a büntetőjogon belüli hogyan és annak végrehajtása tartozik. Bár ezek szerint a büntetőjogi technika a nemzeti struktúrákhoz fog kötődni, bizonyos jogforrási ereje a statútumnak ebben az összefüggésben is van. Egyrészt a tagállamok kötelezettségeit illetően, hogy a kérdéses büntetőjogi eszközöket egyáltalán kiépítsék. És másrészt úgy is, hogy büntető eljárás-

²⁹⁷ *Európa RT*, bizottsági indoklás a XII. címhez, 213–215. old.

²⁹⁸ Készülő munkámnak abban a részében, amely a vállalatok azonos mozgási feltevélein — mint a gazdasági verseny egyik elemének — kérdéseiről szól.

²⁹⁹ A francia társasági büntetőjog részletességéhez ld. 1966. évi július 24-i társasági törvény büntetőjogi rendelkezéseit, amelyek az ún. német alaposságot és részletezést meghaladó differenciáltsággal (423–488. §:) rendezik az idetartozóként szabályozott jogviszonyokat; az új német részvénytársasági törvény (1965. szeptember 6.) is külön részt (III. Rész) szentel a társasági büntetőjognak; ez a szankciók kevésbé differenciált rendszerét (399–408. §) helyezi kilátásba a társasági normák specifikált megsértésének eseteire.

rásban vitás lehet a statútumban, ill. függelékében felsorolt magatartásformák körét miként kell értelmezni; ilyen esetben nyilván az EKG Bíróságának előzetes döntésére kerül sor, amint az a statútum már hivatkozott 7. §-ból kézenfekvően következik (79). A függelékben felsorolt magatartások egyebek között a következőkre terjednek ki: az alapító vállalatok vezető testületei képviselőinek szándékosan téves tájékoztatásai, ill. lényeges körülmények elhallgatása az alapítás lényeges elemei (alaptőke, részvények száma, dologi betétek értékelése, az alapítók előjogai stb.), tekintetében az Európa RT tőkéjének felemeléséhez vagy csökkentéséhez megtevendő adatok szolgáltatása, részvények kiadása a névérték kiegyenlítése előtt, az Európa RT vezető szervei képviselőinek minden olyan vétkes magatartása, amely a részvényesi képviselet, a vezető szervek megválasztásának, a mérlegek és beszámolók valódiságának eltorzítására vezetnek.³⁰⁰

A statútum egyes intézményeiről: 1. alapítás

88. A statútum *minden intézményéről írni nagyon messze vezetne*, hiszen maga a bizottsági szöveg 227 nyomtatott oldalra terjed. De mindenről beszélni talán nem is volna szükséges. Részben már csak azért sem, mert az Európa RT is részvénytársaság, amint ezt a Statútum mindjárt az 1. §-ban megmondja. A részvénytársaság jogi struktúrája pedig általánosságban ismertnek feltételezhető. Ha itt mégis néhány intézményt kiemelek, ez annak a néhány sajátos és a modern kapitalista társasági jogban is új -- megoldásnak szól, amellyel a közösségi jogban a nemzetközi kooperáció szóban forgó folyamatát (a nagyvállalati koncentrációt és irányítást) jogilag is kifejezik és erősítik.

89. Az *alapítás* lenne az első ilyen intézmény. Itt is mellőzném az általános szabályokat (11–20. §), bár ezek is érdekesek lennének; de elégedjünk meg azzal, hogy ezek is *mutatis mutandis* az általános alapítási normák szerint alakulnak.

Az első alapítási forma a részvénytársaságok *egyesülése*. Hogyan történik ez a statútumban?

Az alapprobléma természetesen a tulajdonjogi helyzet világossá tétele. Ezzel is kezdődik a statútumnak ez a része, amennyiben rögzíti: az alapító vállalatok vagyona — a részvényeseknek kiadásra kerülő Európa RT részvények ellenében — az alapított Európa RT tulajdonába megy át.³⁰¹

A statútum az alapítási eljárás minden lényeges eleméről részletes szabályozást ad. Az alapítók a 22. § szerint egyesülési tervet készítenek, amely tartalmaz minden lényeges adatot az alapítókról és az alapítandó Európa RT-ről is, egyebek között az alapító vállalatok és az új Európa RT részvényeinek

³⁰⁰ *Europa RT*, függelék, I–VIII. pontok.

³⁰¹ *Uo.*, 21. §.

hitelesített értékeléséről, a részvények viszonyáról, a hitelezők jogainak tervezett védelméről, az egyesülési tervhez csatolni kell nemcsak az alapított Európa RT és az alapító vállalatok alapszabályait, hanem az utolsó három év mérlegbeszámolóját, valamint a nyereség- és veszteségszámolásokat is.

Az egyesülési tervet — írja a 24. § — minden alapító társaság közgyűlésének jóvá kell hagynia: a közgyűlési szavazásra az alapítók jogában a feloszlásra előírt rendelkezések irányadók, de a leadott szavazatoknak több mint 3/4-ét nem lehet megkövetelni.

A közgyűlés határozatát, amelyről közjegyzői jegyzőkönyvet kell felvenni, csak olyan részvényes támadhatja meg, aki a közgyűlésen az egyesülési terv ellen szavazott: a jegyzőkönyvet és a közgyűlés minden anyagát az alapítók szerinti kereskedelmi regiszterben mint mindenki számára nyitva álló nyilvántartókönyvben el kell helyezni (24. §); az EGK Bírósága azonban olyan részvényesnek is megadhatja a megtámadási jogot, aki a közgyűlésen nem volt jelen, de alapos okot bizonyít és valószínűsíti azt is, hogy a közgyűlés kapcsán az alapszabályt vagy az irányadó nemzeti jogot megsértették (25. §); a kívülálló hitelezők az egyesülési terveknek az illetékes regiszternél való letételét követő 2 hónapig ugyancsak alaposan indokolt keresettel védelemért az EGK Bíróságához fordulhatnak: a kérdéses 2 hónapig az alapítás bejegyzését az Európai Kereskedelmi Regiszterbe nem lehet elrendelni; az EGK Bírósága az Európa RT-nek az Európai Kereskedelmi Regiszterbe való bejegyzését akkor rendelheti el, amikor a jogvesztő határidők elmúltak, ill. a megtámadási vagy érvénytelenségi keresetekben jogerős ítélet van: bejegyzés után azonban a közgyűlési határozatok már nem támadhatók meg: a bejegyzést az Európa RT ún. társasági lapjaiban (az EGK *Journal Officiel*-jében, a társasági információkat közlő belső hivatalos orgánumban, valamint az alapszabályban megjelölt napilapban) közzéteszik és ezzel az alapító társaságok felszámolás nélkül megszűnnek, az alapító társaságok részvényesei pedig egyidejűleg az új Európa RT részvényeseivé lesznek (25., 28. §). A záróaktust a 28. § 4. bekezdése mondja ki — tulajdonképpen már csak történeti aktus —, hogy ti. az alapító vállalatoknak az illetékes nemzeti regiszterekben elfekvő minden anyagát a központi archiválás végett meg kell küldeni az Európai Kereskedelmi Regiszter megfelelő fiáljának (Zweigstelle).

90. A *holding*-alapítás lényege, hogy az alapító társaságok a nemzeti jogok szerinti működéssel fennmaradnak, de részvényeik az Európai Holding-RT-hez kerülnek, amely ennek fejében megfelelő értékelés mellett a részvényeseknek holding-részvényeket ad (29–30. §), míg az egyéb eljárási szabályok — mutatis mutandis — a fent vázoltakkal azonosak, és a végén kész az Európai Holding RT (31–34. §). A jogi technika egyszerű, a nagytőke koncentrációjához és igazgatásához mégis „nagyszerű”. Nem kisebb dologról van itt szó, mint arról, hogy az alapító és fennmaradó vállalatok nagytőkés tulajdonosai, nemegyszer nagyobb családok vagy bizonyos zárt csoportok, ilyen jogi for-

mában tartják kézben vállalatbirodamukat; ahelyett, hogy külön-külön akciózna az egyes vállalatok közgyűlésein, a holding útján megteremtik ennek kumulált és elvonatkoztatott szintjét és egy mechanizmus keretében realizálják nemegyszer hallatlan nagy hatalmukat és mindig hallatlan nagy vagyonukat; ez a mechanizmus minden irányítást és hatalmat közvetve gyakorol — hiszen a tényleges gazdasági operációk az önálló létükben fennmaradó alapító vállalatoknál folynak —, de ez mit sem von le hatásfokából. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a holdingra esetenként tőkés gazdasági vagy pénzügyi racionalitás is vezessen, sőt!, hiszen a tőkés gazdaság képletében ugyanannak a dolognak két oldaláról van szó.

91. A közös leányvállalat alapítása mint a nagyvállalati expanzió jogi formája-viszonylag egyszerűbb jogi mechanizmusban történik. U. i. lényegileg többnyire arról van szó, hogy két vagy több vállalat gazdasági tevékenységük körében valamely részterületet jogilag relatíve elkülönítve irányítsanak, ami amolyan házi management ügynek is számíthatna. A fúzió és holding esetére szabott bonyolultabb alapítási eljárás gazdaságilag is más jelenség és az ott előírt formák költségessége is megfontolásra késztette a Bizottságot. Amiért azonban a formális alapítási aktust belső vállalati döntés mellett mégis megkívánta, annak okát a közjogi elem (az alapítási feltételek és a működés nyilvánosságának, ill. bírósági ellenőrzésének) érvényesítéséhez fűződő érdekekben jelölte meg.³⁰² Mindezek folytán a statútum a közös leányvállalat alapításához csak két fontosabb rendelkezést tartalmaz. a) Ha az egyik alapító fél Európa RT, a közös leányvállalat alapításában való részvételt a vállalat felügyelőbizottságának jóvá kell hagynia (36. §). b) A közös leányvállalat alapítását az EGK Bíróságánál be kell jelenteni és a bejelentéshez az alapító vállalatok hozzájáruló határozatát is csatolni kell (37. §).

A nem közös leányvállalat alapítása valamely Európa RT részéről természetesen még egyszerűbb háziügynek számít. Ezt a statútum azzal is kifejezésre juttatja, hogy az alapítandó leányvállalat alapszabályát nem is helyezi közjogi kontroll alá (az alapszabályt nem kell az EGK Bíróságának megküldeni), ez az alapító Európa RT belső ügye marad, bírósági kontroll alá csak a felügyelő bizottságnak az alapítást megerősítő határozata kerül (38–39. §).

A statútum egyes intézményeiről: 2. konszern

92. Néhány szót a statútum és a konszern viszonyához. Míg a holding általában a tulajdonjogi helyzet szempontjából „tisztá” vállalatbirodalmak irányításának raffinált társasági jogi leegyszerűsítése, addig a konszern a gazdasági harc és az ebben elért „eredmények” kikényszerítésének gazdasági és jogi formája. Több vállalatnak egységes vezetés alá kényszerítése olyan gazda-

³⁰² Uo., bizottsági indoklás a 35–37. §-hoz, 36. old.

sági jelenség, írja a Bizottság, amellyel az utóbbi évtizedekben a jogi valóság-
nak is egyre inkább kellett számolnia; annál inkább, mert napjainkban ez a
koncentrációs forma jelentőségében minden más vállalati együttműködési for-
mát túlnőtt.³⁰³ A probléma vagy még inkább az ellentmondás a klasszikus
kapitalizmus társasági jogi koncepciójának bomlásában, ill. részleges pusztu-
lásában van. Ez abban állt, hogy a kereskedelmi társaság a részvényesek nye-
reség-célú beruházásainak olyan jogi formája, amelyben a nyereséget a rész-
vényeseknek biztosított ellenőrzési rendszer a tőkés vállalkozók javára hiány-
talanul garantálja. Csakhogy jöttek a nagyhalak, és bár a „klasszikus” tőkés
beruházónak megmaradt a maga szavazati joga a jogi önállóság formáit meg-
őrzött társaságában, de e társaságra nézve a többségi uralmat rég megszerezte
egy másik vállalat, vagy azért, hogy „klasszikusunk” vállalatát a piaci harc
stratégiájában elpusztítsa, visszafejlessze, vagy éppen azért, hogy fejlessze,
mindegy, „klasszikus” tőkésünk ott áll jogaival, amikkel már semmire sem
megy, eljátszhat velük, vagy eladja őket, vagy ha nem, hát reméli, hogy valami
osztalék majd csak jut neki, bár tudja, hogy ehhez az ő eredeti ellenőrzési
rendszere már mit sem tud mondani, és ezért legfeljebb abban bízik, hogy
legalább az állam valamilyen konszern-szabályozó törvénnyel majd csak ad
neki valamilyen kisebbségi védelmet, nem tudja, hogy ebben az állam nem
fog messzebb menni, mint az adott tőkés gazdasági mechanizmus fenntartását
célzó korrektívumok kiépítése, és ebből pedig csak az biztos, hogy az állam a
konszernizálást bizonyos szintig kanalizálni, de nem visszaszorítani fogja.
Eddig ez is történt, de ebből is kevés.

A bizottsági indoklás sem értékeli másként a helyzetet: a) Eddig a tag-
államok közül csak az NSZK-ban került sor a konszernnek jogi szabályozására;³⁰⁴
b) a többi tagállamban ez mégcsak küszöbön áll, bár „a gazdaság bizonyos
területei ellenállnak” (amin nyilván a nagy konszernizáló vállalatokat kell
érteni), de a közösségi jogalkotás ennek feloldásához mintául is szolgálhat
(így a Bizottság); c) a bizottsági koncepció a statútumnak a konszernre vonat-
kozó részében nincs figyelemmel a konszernizálódás versenypolitikai és ver-
senyjogi összefüggéseire — ezt a versenyjog csinálja, láttuk hogy hogyan³⁰⁵ - ,
„a statútum pusztán a szervezeti eszközöket bocsátja rendelkezésre és sza-
bályozza azokat a védelmiigényeket (Schutzbedürfnisse), amelyek a társasági
jogból adódnak.”³⁰⁶

³⁰³ *Uo.*, bizottsági indoklás a VII. címhez, 171. old.

³⁰⁴ *Ld. az Aktiengesetz* (1965. szeptember 6.) 291–338. §-ait, ennek következő
címeit: Vállalati társulási szerződések (291–307. §), Irányítási hatalom és felelősség vállala-
latok függősége esetén (308–318. §), Betagolt társaságok (319–327. §), Kölesönösen
társult társaságok (328. §), Számadás konszernekben (329–338. §.).

³⁰⁵ A közös piaci versenyjogok a monopóliumokra és konszernizálódásra vonatkozó
fejleményeihez ld. MÁDL (3), 72–94. pont („Vállalati koncentráció — piacuralmi helyzet
és jogi szabályozás”).

³⁰⁶ A Bizottság értékeléséhez ld. Europa RT, bizottsági indoklás a VII. címhez,
171. old.

93. A tételesjognak és a konszernnek fentiekben vázolt eddigi viszonyából, a jogi megfogalmazások bizonytalan kezdeteiből okszerűen folyt, hogy a statútum bevezetőleg *fogalom-meghatározást* kísérelt meg, hiszen egyértelmű jogi következményeket csak legalább a statútum szempontjából egyértelmű fogalmakhoz lehet fűzni.

A fogalom-meghatározásban a statútum lényegileg a nyugatnémet Aktiengesetz 18. §-ban alkalmazott meghatározást követi. Eszerint a fogalom egyik kritériuma, hogy két vállalat az uralom és a függőség viszonyában álljon; a másik kritérium pedig az, hogy az uralkodó és függő vállalatokat az uralkodó vállalat egységes vezetése fogja össze (6., 229. §.). Azt, hogy „egységes vezetés” (*einheitliche Leitung*) mit jelent, a statútum nem fogalmazza meg, mondván: „gazdasági megfontolások a mellett szólnak, hogy ez a fogalom ne határozatassék meg, hogy az értelmezésnél a bírói mérlegelésnek széles mozgási szabadsága legyen”.³⁰⁷ Bizonyos támpontokat — ha nem is az egységes vezetéshez, hanem a függőség kérdéséhez — a statútum 6. §-a ad. Eszerint ellenbizonyítás lehetősége nélkül függő helyzetben levőnek számít egy vállalat, ha abban egy másik vállalat *a*) a szavazati jogok több mint fele felett rendelkezik, *b*) a vezető szervek tagjainak több, mint a felét állítja, *c*) vagy szerződéses alapon a vállalat vezetésére túlnyomó befolyást gyakorol, *d*) az alaptőke nagyobbik része erejéig részvényes.

Mindezekhez az általános tartalmi elemekhez a közösségi elemet a statútum azzal adja hozzá, hogy „ha bármelyik érintett vállalat Európa RT, akkor a statútum értelmében vett konszernről van szó” (223. §), ami azt jelenti, hogy általában a statútum szabályait kell rá alkalmazni, a következők szerint: *a*) Ha a nemzeti jogok szerint működő függő konszernvállalatok minden részesedési jogosultsága (betéte, részvénye) egy Európa RT kezében van, a nemzeti jogok egyáltalán nem kerülnek alkalmazásra (223. § 3. bek.). *b*) Ha az Európa RT csak egyszerűen uralkodó konszernvállalat, a statútum csak az Európa RT és a tagállamokban honos függő vállalatok viszonyára terjed ki (224. § 1. bek.). *c*) Ha az Európa RT a függő helyzetben levő konszernvállalat, akkor a közte és az olyan uralkodó konszernvállalatok közötti viszonyra is a statútumot kell alkalmazni, amelyek a tagállamokon kívül honosak (224. § (2) bek.).

Ha vitás hogy az Európa RT a statútum értelmében vett konszernvállalat-e, az ügyben az érintett társaságok meghallgatásával az EKG Bírósága dönt. Ha az érintett vállalatok ennék tisztázását nem kérik, ilyen irányú keresetet a kisebbségi részvények, továbbá azok a hitelezők is előterjeszhetnek, akik szerint az uralkodó konszernvállalat nem tesz eleget a hitelezőkkel szemben fennálló kötelezettségeinek (225. §).

94. Az intézmény határainak körvonalazása után most már az a kérdés, hogy mik azok a *védelmi-érdekek*, amelyekre a statútum védelmet ígér.

³⁰⁷ Európa RT, bizottsági indoklás a 223. §-hoz, 173. old.

Az egyik az ún. *szabad vagy kisebbségi részvényesek* védelme. A „szabad” részvényesek „védelme” nem más, mint a konszernizálódást ellenző kisebbségi részvényeseknek nyújtott kevéske ellenszolgáltatás, vigasztaló olajcsepp annak fejében, ami a tőkés gazdaságszervezés törvényszerűsége, hogy ti. a jogilag relatíve önálló vállalatokra vonatkozó döntések hozatala is centrálisan, az uralmi helyzetben levő konszernvállalat részéről — annak félre nem tehető utasításaival³⁰⁸ — történik. Igazában „szabaddá” pedig a kisebbségi részvényes (aki a függőhelyzetbe kerülő vállalat konszernizálódását ellenezte) azzal lesz, hogy a hegemon vállalatnak eladhatja részvényeit vagy beletörődik alárendelt szerepkörébe.³⁰⁹ Ez aztán az egész, mert semmi mást nem tehet. Micsoda kényszeredett fintor a kapitalista termelési rend jogának arcán: az engelsi tétel „szükségyszerűség felismerése egyenlő szabadság” milyen furcsa *expressis verbis* beismerése ez!

A *hitelezők védelmét* az érintett konszernvállalatok egyetemleges felelőssége jelentené: úgy azonban, hogy az uralmi helyzetbe levő konszernvállalat csak másodlagosan vehető igénybe; nevezetesen akkor, ha a hitelező bizonyíthatóan hiába kísérelte meg, hogy követelését a függő konszernvállalat ki-elégítse (239. §.)

Egy további védelmi érdek a konszernvállalatok *publicizálásának és számadási rendjének* külön szabályozása. Ha valamely Európa RT konszernvállalat lesz, ezt a 226. § értelmében nemcsak a kereskedelmi regiszterben kell feltüntetni, hanem az ún. társasági lapokban is nyilvánosságra kell hozni. Ami pedig a számadást illeti, az érintett Európa RT-nek konszernbeszámolót és helyzetjelentést kell készítenie, amelynek elég részletes szabályait a statútum a „Rechnungslegung” cím alatt külön fejezetben tartalmazza (196 202. §). A konszernnek beszámolási- és mérlegkészítési kötelezettségéről még élénk vita folyik és az arra vonatkozó üzemgazdasági fejlemények sem látszanak lezártan értékelhetőknél. A legtöbb tagállamban e tárgyban nincs is semmiféle szabályozás. Ezért aztán — írja a Bizottság — a statútum sem törekedhetett részletes szabályozásra. A mégis adott normatív parancsok egyrészt általánosítják a jelenlegi gyakorlat egyes elemeit, másrészt pedig arra volnának jók, hogy az elméleti és gyakorlati továbblépés keretétől szolgáljanak.³¹⁰

³⁰⁸ Európa RT, 240. §.

³⁰⁹ Ezt a 229 – 230. §-ok ugyan egy kicsit szebben fejezik ki a „szabad” részvényesek az uralkodó Európa RT-től részvényeik készpénzen való megváltását vagy az Európa RT részvényeire való kicserélését kérhetik. Ehhez a 232. és kk. §-ok szerint a függő helyzetbe kerülő vállalat értékelő szakértőket rendelhet ki, akiknek jelentését az igazgatótanács megküldi az uralkodó vállalatnak, amely ajánlatot tesz a kiegyenlítésre, ezt követően a függő vállalat közgyűlése határoz az ajánlat elfogadása felől; megegyezés hiányában az ügy a függő helyzetben levő vállalat székhelye szerinti bíróság jogerős döntésével zárul.

³¹⁰ Bizottsági indoklás a „Rechnungslegung im Konzern” c. fejezethez, Európa RT, 154. old.

A statútum egyes intézményeiről: 3. a vezető szervek

95. A vezető szervekről a statútum részletességével szólni (62—99. §) itt nem indokolt. Csak általános összefüggésekre és egy konkrétumra utalok.

Az *általános összefüggések* magva: miként megosztani, ill. elválasztani az operatív gazdasági-üzletviteli jogosultságokat a felügyeleti és ellenőrzési funkciótól. Ezt a tagállamok joga eddig a szoros elválasztástól a laza elkülönítésig különféleképpen szabályozta. Úgy látszik a statútum a német és részben francia (mert itt csak diszpozitív) rendszerű striktebb megoldást vette át, ami a Bizottság szerint tartósabb és az adott bonyolult nagyvállalati képletben hatásosabb, főleg azonban intézményesítettebb felügyeletet és ellenőrzést tesz lehetővé.³¹¹ Ez hármas tagolású szervezeti rendszert jelent.

Az *operatív gazdasági vezető* szerv az igazgatótanács (*Vorstand Directoire*), amely minden nagy gazdasági egységnél bizonynyal testületi jelleggel fog működni, ezzel realizálja is és fejleszt is a modern nagyvállalati operatív igazgatásnak ezen a szintjén is szükségszerűen kialakuló teamszellemet. Az igazgatótanács természetesen a vállalat képviselője is, sőt ő a képviselője, ő a harmadik személyekhez fűződő jogviszonyok alanya (62 72. §).

A *felügyelet és ellenőrzés* szerve — a 73 81. §-okban szabályozott struktúrában — a felügyelőtanács (*Aufsichtsrat, Conseil de Surveillance*). A felügyelő tanács nemcsak az általános felügyelet és ellenőrzés, a beszámolók és tervek elfogadása terén rendelkezik döntő jogosultságokkal, hanem közvetve az operatív funkció igazgató tanácsi vitelét is meghatározza. A felügyelő tanács állítja és menti fel ui. az igazgatótanácsot. Sőt az igazgatótanács nemcsak „háromhavonta tartozik részletes beszámolót a felügyelő tanács elé terjeszteni” (73. §), hanem minden olyan ügyben, amely az Európa RT helyzetét lényegesen befolyásolhatja, haladéktalan tájékoztatással kell szolgálnia, hogy a felügyelő tanács időben állást foglalhasson (68. §).

A *részvényesek* közvetlen szerve a közgyűlés, amelynek egyértelműen döntő tulajdonosi, elsaajátító és az egész vállalkozás sorsát meghatározó rendelkezési jogosultságait a statútum részletesen meghatározza (83 96. §): nehogy úgymond e tekintetben a felügyeleti tanács és a közgyűlés viszonyában viták támadjanak;³¹² mindezt annak ellenére, hogy a felügyelő tanács egyébként is a részvényeseknek szűkebb testülete, amelyet az összrészvényesi érdekek és szempontok érvényesítése végett iktattak a közgyűlés és az igazgatótanács közé.

96. Az egy konkrétum, amire utalni akartam az ún. *különleges felügyelet* (*Sonderprüfung*)

A kodifikátorok abból indultak ki, hogy a modern gazdasági élet bonyolultsága és szubjektív eredetű üzletviteli aberrációk folytán mindhárom emlí-

³¹¹ *Uo.*, 53. old.

³¹² *Uo.*, 53. old.

tett szervben felléphet olyan működési zavar, amely a vállalatnak jóvátehetetlen károkat okozhat. Ez ellen a lehetőség ellen a kevesek és gyengék (vagy éppen a kisebbségi áldozatok) éberségét kell mozgósítani. Az érdekeltek jog- és érdekkereső feszítőereje a leghatásosabb tényező a korporatív szervezett tőke belső zavarainak kiiktatásához, ha a társasági demokrácia útján e feszítőerőnek vitorlákat adnak. Ebből született ez a bizonyos különleges felügyelet. Ennek lényege a 97—99. §-ok szerint a következő:

Ha fennáll a gyanúja annak, hogy az Európa RT szerveinek tagjai súlyos kötelességszegésben vétkesek, ill. a szervek valamiért nem teljesítik előírt feladataikat, akkor a 10 %-nyi részesedéssel rendelkező kisebbségi részvényesek vagy az üzemi tanács (l. a 97. pontot) bírósági úton különleges vizsgálat elrendelését kérheti; a bíróság az érintettek meghallgatásával a nyilvánosság kizárásával tárgyal és dönt afelől, hogy a vállalat költségére a vizsgálatot elrendeli-e vagy sem; a megtámadhatatlan bírósági végzést az Európa RT társasági lapjaiban közzé kell tenni; a vizsgálat eredményeként a bíróság — jogorvoslatilag megtámadható ítélettel — az érintett szervek egyes tagjait funkciójuk alól felmentheti, elbocsáthatja és helyükbe ideiglenesen új tagokat állíthat, akik harmadik személyekkel szemben jogszerűen attól a naptól kezdve működhetnek, amelyen a kirendelésüket tartalmazó ítéletet a társasági lapokban közlik, ill. az Európai Kereskedelmi Regiszterben feljegyezték.

A statútum egyes intézményeiről: 4. „a munkavállalók képvisellete az Európa RT-ben”

97. Meglepő ez az idézett alcím. De nemcsak van a statútumban, hanem a maga 100-tól 147-ig tartó paragrafusával és a bőséges bizottsági indokló szövegekkel (85—118. o.) az egyik legnagyobb terjedelmű címe a kódexnek.

Messze vezetne itt erről a problémáról általánosságban behatóan értekezni. Ez másutt történik.³¹³ E helyütt egy általános kritikai megjegyzésre, ill. a kodifikátorok apologetikus szempontjainak rövid érintésére szorítkozom.

Az általános kritikai megjegyzés nem szorosan vett társasági jogi természetű. Arról van szó, hogy a nagytőke monopolkapitalista rendszerében — a szervezett munkásosztály erejét és a szocialista rendszerek vonzását látva, az osztályharc számos tapasztalatán okulva — az uralkodó körök jól tudják: az adott rendet fenntartani, a termelést és a profitot maximálni csak úgy lehet, ha legalább annyira kielégítik a munkásosztály követeléseit, hogy az általánosabb társadalmi forradalom feltételei, forradalomba lendülő munkásmozgalmi feszítő erői ne jöjjenek létre. A bismarcki szociális törvényhozástól — most

³¹³ Készülő munkámnak abban a fejezetében, amely a vállalati koncentrációról általános elméleti, gazdasági és politikai értékelést kíván nyújtani.

100 éve — az 1968. évi francia eseményeket követő ún. munkásrészvételi törvényhozásig sok állomás és hosszú út vezetett. Mert hogy az osztályharcban tett engedményekről van szó, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy az addig csak Nyugat-Németországban ismert „Mit bestimmungsrecht”-et 1968 nyarán és ősszel a forradalminak tűnő fejlemények és erők feloldása és leszerelése gyanánt a degaulli „participation” koncepció megvalósításaként Franciaországban is bevezették. Míg a tőkés állam és jog korábban harcolt minden „ilyesmi” ellen — ma nem kevés apologetikus céllal — szinte hivatkozik vele: a „rég” kapitalizmus támadott „éjjeliőr-állam-ideáját” feladta, ma modern gazdaságpolitikai alkotmányt (Wirtschaftsverfassung-ot) megvalósító aktív gazdaság-szervező funkciót is visz és ennek része sok minden mellett a „participation” is.³¹⁴ Eleurópaisodott változatban ennek lecsapódása az EKG filozófiájában és jogi struktúrájában is megtalálható. A „másik Sozialpartner” gazdasági és szociális kielégítése, nyugtatása és alkalmazkodásra bírása az EKG egyik fő problémája; ez kezdődik a munkaerő szabad mozgására vonatkozó jogalkotással, folytatódik a munkaerőgazdálkodás terén tett lépésekkel, lakásprogrammal és másokkal,³¹⁵ majd befejeződik a vállalati részvételi jogosultságok általánosításával.

98. *A kodifikátorok apologetikus szempontjai* — a jogászok realitás-érzéke mellett — szabad talán így értékelni — azok tisztességéről is szólnak. A „participation”-nak ez az „általánosítása”,³¹⁶ ill. az indoklásban való értékelése nem egészen bizonyosan felel meg a nyersebb tőkés érdekeknek. A közeljövő kérdése, hogy a statútum koncepciója átmegy-e a valóságba. Hiszen a statútum még csak papír és csak a mindennapi vállalati gyakorlat szociológiai feltárása adhatna választ arra, hogy az életben — a vállalati szintű érdek- és osztályharcban — mi is lesz ebből a jogilag kifejezett kompromisszumból.

Az indoklás ui. — ha apologetikus is — realiztikus benyomást kelt. Főbb elemei így hangzanak: „A statútum az európai nagyvállalat szervezeti formáját adja; ennek . . . a vállalat és alkalmazottai közötti szervezeti viszony talán inkább része, mint a hagyományos társasági szervezeti viszonyok; a munkás része annak a valaminek, amit vállalatnak nevezünk, amely csak valamennyi termelő tényező tervszerű együttműködésével és ezek vezető-szerveinek egységével töltheti be rendeltetését; ebből a konkrét helyzetből az egyes tagállamokban már számottevő következtetéseket vontak le, ami érdekképviselési lehetőségek mellett bizonyos vállalatvezetési döntési joga-

³¹⁴ Ld. ennek bemutatásához a 313. jegyzetben mondottakat, ill. MÁDL (3), 9. pont.

³¹⁵ A szociálpolitikához betekintésre ld. *Általános beszámoló 1969.* és *Általános beszámoló 1970.* „Sozialpolitik” c. részeként (111. és kk. old.).

³¹⁶ Első lépésben ugyan még arról volt szó, hogy a statútum szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy korlátozza a részvételi jogosultságokat azokra az országokra, ahol ilyenek eddig is voltak és arra a szintre, ahol eddig is funkcionált, ennek túlzott bonyolult elkülönítése és megint csak nemzeti szempontok érvényesítése közösségi egység helyett azonban arra vezetett, hogy a statútum egységes rendszert általánosít. Ld. *Sanders-tervezet*, V. titre, SANDERS, 35—38. old.

sultságok biztosításában jutott kifejezésre; az Európa RT-nek nemcsak számotvetnie kell ezzel a fejlődéssel, hanem annak erősítését is kell szolgálnia”.³¹⁷

99. Ami most már a *konkrétumokat* illeti, a statútum az alkalmazotti képviseletnek három eszközét hozza létre és szabályozza. Ezek a következők: a) üzemi tanács, b) képviselet a felügyeleti tanácsban, c) a kollektív szerződés.

Az *üzemi tanács* (*Europäischer Betriebsrat, Conseil Européen d'Enterprise*) az említett általánosításra való törekvés mellett mindjárt korlátokkal indul. Csak abban az Európa RT-ben alakítják, amelynek több tagállamban is van termelési részlege (100. §), hogy az egy államú Európa RT-k tekintetében a belső jog megfelelő „tisztelethez” jusson,³¹⁸ az üzemi tanácsok e jog szerint működjenek, amennyiben e jogban ilyen intézmény van.

Az üzemi tanácsokat hároméves időtartamra az egyes üzemek dolgozói választják az alkalmazotti képviseleti testületek választására vonatkozó nemzeti törvények szerint (102–107. §);³¹⁹ létszáma az üzemegységek számához és nagyságához igazodik (105. §); a tanács maga választja meg elnökét és határozza meg ügyrendjét; a választott tagok munkaviszonya megválasztásuk ideje alatt csak kivételes és meghatározott esetekben szüntethető meg (111–112. §).

A tanács működési költségeit — az esetleg függetlenített tagok illetményét is — az Európa RT viseli (113–115. §); üléseire a szakszervezet képviselői is meghívhatók és az igazgatótanács tartozik az üzemi tanácsnak minden kért információt megadni, ha ennek kényszerítő társasági érdekek nem mondanak ellene; az üzemi tanácsok munkájukról tájékoztatják az alkalmazottakat, de olyan termelési — vagy üzemi titkokat, amelyek különleges jogvédelem alatt állnak, nem adhatnak ki (116–118. §).

A feladatok és jogkörök listája nem is rövid (119–127. §). Az általános jogosultságok: általános érdekképviselet, kollektív szerződés betartása feletti felügyelet, az igazgatótanács által készítendő negyedéves beszámolók és tervek meghallgatása és megvitatása, állásfoglalás minden általa fontosnak látott kérdésben. Döntési jogkörök (fontosabb ügyek, amelyekben az igazgatótanács csak az üzemi tanács hozzájárulásával határozhat): az alkalmazás, szakmai továbbképzés és elbocsátás elvei, bérezési elvek kialakítása, továbbképzés megvalósítása, munkavédelmi intézkedések, szociális létesítmények létesítése és igazgatása. Pseudo-döntési jogkörnél nem több az üzemi tanácsnak az a jogköre, hogy egyes ügyekben meg kell hallgatni a véleményét, amelytől eltérő döntést az igazgatótanács csak külön indoklással hozhat; ilyenek: az akkord- és darabbér tételek szabályozása, az üzem szüneteltetése vagy áthelyezése, a vállalati tevékenység lényeges csökkentése vagy kiterjesztése, lényeges szervezeti változások.

³¹⁷ *Európa RT*, bizottsági indoklás az V. címhez, 85. old.

³¹⁸ *Uo.*, bizottsági indoklás, 87. old.

³¹⁹ A 102. § ezeket a nemzeti törvényeket, ill. képviseleti formákat mind a 6 tagállamra nézve taxatívén felsorolja.

Az üzemi tanács és az igazgatótanács közötti viták eldöntését az e célra paritásos alapon alakult egyeztető bizottságok meg nem fellebbezhető határozatai szolgálják (128-129. §).

Ha hosszú is és még lehetne is szaporítani ezt a feladat- és jogkörlistát, pl. azzal, hogy az üzemi tanács rendszer a konszernekre is vonatkozik (130-136. §), annyit eddig is látni belőle, hogy a döntő termelési és gazdaságirányítási kérdésekben valóságos döntési joga az üzemi tanácsnak nincs, ami kapitalista viszonyok mellett persze fából vaskarika is volna.

100. A valóságos döntésekben való együtt-döntési jogot a *felügyelőtanácsban való képviselet* jelentené, ha azt is nem gyöngítené olyan erősen az a körülmény, hogy itt meg többségre nem tud sose jutni a dolgozói kollektíva, mert minden 2 részvényesi küldött mellett csak 1-1 alkalmazotti képviselet lehetséges (137. §). Igaz erre is áll az, hogy a státútum nem is akart valamiféle szocialista üzemi charta lenni.

A felügyelőtanács alkalmazotti tagjait az üzemi képviseleti szervek választják, de ezek utasításaihoz nincsenek kötve; mind jogkörük, mind működésük időtartama azonos a felügyelőtanács egyéb tagjainak hasonló jogosultságaival; munkaviszonyuk védeltsége tekintetében az üzemi tanács tagjaival vannak azonos helyzetben (138-145. §).

101. A *kollektív szerződés* ún. európa-jogi institucionalizálása a harmadik részvételi intézménye a státútumnak. A lényege szerint azonban nem sokkal több, mint a kollektív szerződés megkötésére irányuló lehetőség pusztá deklarálása (146. §); kivéve azokat a kérdéseket, amelyekben a vállalati döntéshoz az üzemi tanács hozzájárulása szükséges; ezekben ui. a kollektív szerződés kötéséhez való ragaszkodás alanyi joga is az érdekképviseleti szerveknek (127. §). A szerződés megkötésénél a dolgozói kollektívát általában a szakszervezetek képviselik (146. §); a szerződés közvetlenül csak azokra az alkalmazottakra kötelező, akik tagjai a szerződést aláíró valamely szakszervezetnek, de az egyes konkrét munkaszerződések kimondhatják, hogy a kollektív szerződés rájuk is alkalmazandó (147. §).

7. § Az Európai Kereskedelmi Regiszter

102. Külön nagy probléma, amit — mint az alapításnál mondottakból is látható — az Európa RT-re vonatkozó kódexszel párhuzamosan kell megoldani: az ilyen *vállalatok regisztrálásának egyszerűsítése és egységesítése*. A megfelelő szintű nyilvánosság egyik feltétele a magánszemélyek és jogi személyek részéről történő beruházások, hitelek és egyéb pénzügyi tranzakciók biztonságának. Ha feltételezzük, hogy a tőkemozgás az egész Közös Piac területére kiterjed, akkor feltételezni kell tudni azt is, hogy mondjuk egy brüsszeli cég regisztrációs adatait egy tőle több ezer km-re levő nápolyi, vagy marseillesi

cég is pontosan és problémamentesen megismerhesse. Ez egyrésztől feltételezi az azonos regisztrációs minimum-standardok kialakítását, azoknak a megfelelő nyelveken való hozzáférhetőségét és — ez a leglényegesebb — erre alkalmas szervezeti megoldás létrehozását. *Rotondi* egy nemrég megjelent tanulmányában a Közös Piac érdekeire utalva hangsúlyozza már korábban kifejtett álláspontját, miszerint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok vállalati szintű fejlesztéséhez halaszthatatlanul szükség van nemzetközi nyilvántartásra is.³²⁰ A tárgykörben eddig kibontakozott irodalomban és állásfoglalásokban³²¹ már látható egy olyan nemzetközi egyezmény vagy tanácsi határozat körképe, amely legalábbis a Közös Piac területén a kérdés valamiféle egységes rendezését ígéri.

103. *Milyen konkrétumokat ígérnek az eddigi szakirodalmi felvetések?* Bizonyosnak vehető, hogy egy esetleges nemzetközi struktúra nem fogja érinteni a belső regisztrációs fórumok rendszerét. Az irodalom már most a két rendszer „békés koegzisztenciájáról” beszél.

A létrehozandó szervezeti intézménynek — akár autonóm szerv lesz, akár valamiféle közbülső elem a használók (mármint a vállalatok) és a már létező információs központok között gyors információképességűnek kell lennie és bizonyosan olcsóbb is lesz a jelenlegi rendszer-nyújtotta lehetőségeknél.

A legjobb megoldásnak az kívánczónak — veti fel az irodalom — hogy létrehoznának egy európai központot, amely több nyelven regisztrálná a tag-államok területén működő vállalatok, kereskedelmi társaságok regisztrációs adatait. Ezek az adatok a nemzeti nyilvántartási központok standardizált nyilvántartási adatainak egyszerű, de több nyelvű duplikátja lenne.

A nyilvántartási központ írásos kérelemre a nyilvántartási központnál rendelkezésre álló bármilyen információt megadna. Ebből is következik, hogy a nyilvántartásnak nyílnak, ún. nyilvánkönyvnek kell lennie.

A központ működtetésének költségeit elvileg és gyakorlatilag is a használók viselhetik a szolgáltatások megfelelő ellenértékének megállapítása és a használók részéről történt befizetések útján.

Azt a kérdést viszonylag egyszerűbbnek látták, hogy ezt az új központot milyen jogosítványokkal kellene felruházni, azaz hogy bírói jellegű, vagy igazgatási jellegű ellenőrzést gyakoroljon-e a társaságok nyilvánossága, nyilvános ellenőrzése körében. Ezt a jogkört ugyanis egyes vélemények szerint meg lehetne hagyni a nemzeti regisztrációs fórumoknak, és mint az előbb szó volt róla, az európai nyilvántartási központ már csak jogilag tisztázott és ellenőrzött adatokat tárolna és közvetítene, amihez nincs szükség hatósági jogkörre.

Egy ilyen központ felső ellenőrzését egyesek szerint a Közösség Bíróságának, a Bíróság egyik tagjának feladatává lehetne tenni.

³²⁰ Ld. ROTONDI, 641. és kk. old.

³²¹ Ld. a Forrásjegyzékben: RAULT, ROTONDI, SANDERS.

Felmerült végül, hogy az európai jogi központnál történt bejegyzés feltétele legyen-e a társasági szerződés érvényességének, a kereskedelmi minőségnek. Tudvalevő, hogy ilyen feltétel a belső állami jogokban általában van. Sokan azt hitték, hogy *ilyen útra* a közeli években a Közös Piac ebben a kérdésben nem fog lépni. Ehhez ugyanis mindenekelőtt szükség volna a vonatkozó kérdések jogilag egységes rendezésére, de nem csak erre. Szükség volna arra is, hogy a Közös Piac egész területén tényleges cégbíróságokat - vagy azoknak megfelelő igazgatási intézményeket - hozzanak létre mindazoknak a közjogi ellenőrző tevékenységeknek végzésére, amelyekre a hasonló intézmények ez idő szerint a belső jogrendben jogosultak. Mindebből pedig az következett volna, hogy az első lépés a nemzeti regisztrációs központok adatainak kumulált tárolása és szervezettebb közvetítése lett volna, míg az ún. *force probante* (a nyilvántartás jogi bizonyító ereje) a nemzeti nyilvántartó intézmények kezében marad.

104. Nos épp ez az az út, amire az EGK mégis lépett: ha már Európa RT, akkor legyen Európai Kereskedelmi Regiszter, és ha már Európai Kereskedelmi Regiszter, akkor már az ilyen intézményeknél szokásos jellegzetességekkel. Ezt mondja ki az Európa RT statútumának 8. §-a, hogy ti. létre kell hozni az Európai Kereskedelmi Regisztert, de ezt közölte a Bizottság is: már dolgozik is az Európai Kereskedelmi Regisztert létrehozó és működését szabályozó tanács-rendelet tervezetén,³²² amit már csak azért sem halaszthat soká, mert az Európa RT statútumának hatályosulásával ex lege is szükség lesz rá.

Az Európa Kereskedelmi Regiszter tényleges funkciójából az Európa RT statútuma alapján már sok minden látható. Ennek egyes főbb elemei: ez Európai Kereskedelmi Regisztert az EGK Bírósága mellett kell létrehozni (8. §); a legfontosabb társasági aktusok érvényességéhez a regiszterbe való bejegyzés szükséges;³²³ a bejegyzések általában az EGK Bíróságának döntései alapján történnek; a bejegyzéseknek ún. *force probante*-ja van; a tagállamokban létre kell hozni az Európai Kereskedelmi Regiszter mellékállomásait is (Zweigstelle), amelyekben a tagállam területén működő Európa RT-ket szintén nyilvántartják: az Európa RT-vé alakuló részvénytársaságok alakulása előtti olyan anyagait, amelyeket az illetékes helyi bíróságok vagy regiszterek őriztek, további megőrzés végett ezekben a mellékállomásokban kell elhelyezni; a regiszter nyilvános.

*

³²² A forrás: az EGK „Belpiac és Jogharmonizálás Főigazgatóság”-nál szerzett (I. SCHWARTZ igazgatótól 1971. júliusában kapott) személyes információ.

³²³ Alapítás, alapszabály, székhely, alaptőke, alapító társaságok, a szervek tagjainak neve, mindezek módosítása, mérlegbeszámoló, nyereségfelosztás, csőd, egyesülés, megszűnés, konszernizálódás stb.

Itt tart az integrációs méretekre animált vállalati mozgás közös piaci jogi struktúrája. Sanders-nek, az első Európa RT tervezet szerzője helyzet-felmérésének egy-egy mondatával zárnám: Ami történt — *a remarkable job*; ami még hátra van a Piccadally messzeségére emlékeztet (talán az Anglia csatlakozásából folyó nehézségekre is utal?), egyre megy — *it's a long way to go*.³²⁴

³²⁴ SANDERS, 43. old. — Az angol csatlakozással kapcsolatos nehézségekre való utalást nem egészen a véletlen, nemcsak az idézett mondat hangulata-asszociációja szülte. A belső társasági jogok harmonizálását szolgáló lépések és az Európa RT hatályosulását, miután ezek a francia—német jog szerint mintázott kodifikációs konstrukciók, eddig is a sokkal liberálisabb holland társasági jog rezisztenciája lassította; valószínűnek látszik, hogy ez a körülmény el is húzza a dolgok befejezését Anglia csatlakozásáig, amikor is az ugyancsak liberális angol társasági jog „erősítésével” a szóban forgó közösségi kodifikáció tartalmilag is némileg módosult szintézisre vezethet (a holland jog szemléletéhez ld. RODIERE, 16. és kk. old.; a fejlemények várható alakulásához alapul közös piaci személyes konzultációim is szolgálnak).

FORRÁSJEGYZÉK

A hivatkozások a tanulmányban az alább bal oldalon feltüntetett rövidítések szerint történnék.

- ABS ABS, H. J.: *Währungs- und finanzpolitische Aufgaben der EWG*. Internationale Zeitschrift des Gemeinsamen Marktes, No 1, 1958. április, 17. és kk. old.
- ÁDÁM ÁDÁM GYÖRGY: *Vállalatbirodalmak — „kettős hatalom” a világgazdaságban*. 13 Valóság, 1970. 1. sz. 94—102. old.
- ÁDÁM (2) ÁDÁM GYÖRGY: *Amerika Európában. Vállalatbirodalmak a világgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 515 old.
- ÁDÁM (3) ÁDÁM GYÖRGY: *A világkonszernek apologetikája és kritikája*. Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 5. sz. 717—758. old.
- Általános beszámoló 1969. *Dritter Gesamtbericht über die Tätigkeit der Gemeinschaften 1969*. EWG, Kommission, Brüssel—Luxemburg, 1970. 541 old. Veröffentlichungen No 4884 (1) 1970/1.
- Általános beszámoló 1970. *Vierter Gesamtbericht über die Tätigkeit der Gemeinschaften 1970*. Vorläufige Fassung, Kommission der Europäischen Gemeinschaften. Avg. Amt für Amtliche Veröffentlichungen, Brüssel—Luxemburg 1971. 467 old.
- Általános EGK program a szolgáltatásokról *Allgemeines Programm zur Aufhebung der Beschränkungen des freien Dienstleistungsverkehrs*. Erlassen: 18.12. 1961. Amtsblatt, 1962.2.
- Általános letelepedési program *Allgemeines Programm zur Aufhebung der Beschränkungen der Niederlassungsfreiheit*. Erlassen: 18.12.1967. Amtsblatt, q/1962., *Journal Officiel*, 1962., 36. old.
- Amsterdamsche Bank Amsterdamsche Bank: *Outline of the Development of International Movements of Capital*. Quarterly Review, No 124, 1959, 3-14. old.
- BEUVE—MERY BEUVE—MERY, J.: *Le rapprochement des législations. L'article 100° du Traité CEE et ses applications*. Revue Trimestrielle de Droit Européen Vol. 1967. 845. és kk. old.
- BÖRNER BÖRNER, B.: *Rechtsfragen des Zahlungs- und Kapitalverkehrs in der EWG*. Europarecht, 1 (1966) köt., 97—128. old.
- CAEMMERER (2) CAEMMERER, E.: *Entwurf einer Europäischen Gesellschaftsform*. In: *Europäische Handelsgesellschaft*, 54—80. old.
- CZEITLER CZEITLER SÁNDOR: *Magyarország és a tőkés világpiac*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970. 234 old.
- DERMITZEL DERMITZEL, G.—DAMM, W.—KIRCHBÄCHER, K.: *Das Bankwesen im Gemeinsamen Markt*. Verlag A. Lutzeyer, Baden-Baden, 1962. 448 old.
- DROBNIG DROBNIG, U.: *Kritische Bemerkungen zum Vorentwurf eines EWG-Übereinkommens über die Anerkennung von Gesellschaften*. 129 Zeitschrift für das Gesamte Handelsrecht und Konkursrecht 1966—67 93. és kk. old.
- Europa RT *Vorschlag einer Verordnung des Rates über das Statut für Europäische Aktiengesellschaften (Societas Europae, SE)*. Vorschlag der Kommission der Europäischen Gemeinschaften dem Rat am 30. Juni 1970 übermittelt, mit Bemerkungen der Kommission (bizottsági indoklás). Brüssel, 24. Juni 1970. Sonderbeilage zum Bulletin 8/1970 der Europäischen Gemeinschaften.
- Európai Bank Alapszabály *Az Európai Beruházási Bank alapszabályát megállapító jegyzőkönyv*, kelt Rómában, 1957. március 25-én.

- Európai Beruházási Bank 1969. évi beszámoló* Europäische Investitionsbank. Jahresbericht 1969. Weissenbruck S. A. Brüssel, 1970. 164 old.
- Európai Beruházási Bank 10 éves tevékenysége* Europäische Investitionsbank. Die Tätigkeit der Bank in den ersten zehn Jahren 1958—1967. Sonderdruck des Kapitels I des Jahresberichts 1967. 28 old.
- Európai tőkepiac* *The Development of a European Capital Market*. Report of a Group of Exports appointed by the EEC Commission. Ed. by EEC Commission, Brussels 1966. XLII, 450 old.
- Europe unie* *Jalons dans l'Europe unie — Landmarks in European Unity*. 22 textes sur l'intégration européenne. Ed. par S. PATIJN. Sijthoff, Leyden 1970. 223 old.
- Europäische Handelsgesellschaft* *Europäische Handelsgesellschaft und Angleichung des nationalen Gesellschaftsrechts*. Berichte und Diskussion auf dem wissenschaftlichen Kolloquium der Wissenschaftliche Gesellschaft für Europarecht in Bad Ems am 5—6. Mai 1967. Arbeiten zur Rechtsvergleichung No 39. A. Metzner Verlag, Frankfurt am Main—Berlin, 1968. 104 old.
- FRIEDLANDER GOLDMAN (1) FRIEDLANDER, : *Konzernrecht*, 2. Auflage. 1954.
- GOLDMAN (2) GOLDMAN, B.: *The Convention between Member States of the EEC on the Mutual Recognition of Companies and Legal Persons*. C.M.L. Rev, 6 (1968), No. 1. 104—128. old.
- GOLDMAN (3) GOLDMAN, B.: *Bericht über den Entwurf eines Übereinkommens über die gegenseitige Anerkennung von Gesellschaften und juristischen Personen*; EWG Veröff. No 8106/IV/1/1965 D.
- GROEBEN (1) GOLDMAN, B.: *Le droit des sociétés internationales*. *Clunet*, vol. 1963. 320. és kk old.
- GROEBEN (2) GROEBEN, H. von der: *Auf dem Wege zu europäischen Aktiengesellschaft*. Die Aktiengesellschaft, 1967. 41. sz. 1. és kk. old.
- GUYON—COQUEREAU GYULAI GUYON, Y.—COQUEREAU, G.: *Le groupement d'intérêt économique*. Librairie Pailloz, Paris, 1969. 281 old.
- Határozat a pénzügyi unióról (EGK)* *A nyugat-európai gazdasági integráció*. Kossuth—Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1971. 176 old.
- HAUSCHILD *Résolution du Conseil et des représentants des gouvernements des Etats membres, du 22 mars 1971, concernant la réalisation par étapes de l'union économique et monétaire dans la Communauté*. Journal Officiel, No C 28 27 mars 1971.
- HAX HAUSCHILD, W.: *Die europäische Aktiongesellschaft*. In: *Europäische Handelsgesellschaft*, 81—99. old.
- HEDRI HAX, K.: *Kapitalbeteiligungs-Gesellschaften zur Finanzierung kleiner und mittlerer Unternehmen*. Westdeutscher Verlag, Köln—Opladen, 1969. 90 old.
- HOUIN (1) HEDRI GABRIELLA: *A Közös Piac és a magyar export*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 178 old.
- HOUIN (2) HOUIN, R.: *Le traité de Rome et les Fusions en droit commercial français*. Annuario di Diritto Comparato e di Studi Legislativi, Anno XXXIV. Vol. XXXIV. (1960), Fasc. 1. 84—92. old.
- HOUIN (3) HOUIN, R.: *La régim juridique des sociétés dans la Communauté Economique Européenne*. Rev. trim. dr. europ. 1965. 11. és kk. old.
- HUBER HOUIN, R.: *La Société Européenne*. Annales de la Faculté de Droit et des Sciences Économiques de Toulouse, Tom. XV, fasc. 2. 1970. 23—36. old.
- HUISKAMP HUBER, H.: *Die Umwälzungen im Staatsgefüge durch die Verbände*. Ordo, Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, 7. Bd. 1955, 190. és kk. old.
- HUISKAMP HUISKAMP, J. C. L.: *The Harmonization of Legislation of EEC Member States Concerning Turnover Taxes*. C. M. L. Rev. Vol. 5. No 2. Sept. 1967, 177—192. old.

- Irányelv a tőkeforgalom adózásáról (EGK)*
Jogi személyek elismerése
- Kartelle (Überblick)*
- KIRSCHEN
KISS
KOZYRIS
LACAN
LARCIER
LELEUX (1)
LELEUX (2)
LOUSSOUARN
LUTTER (1)
LUTTER (2)
MÁDL (1)
MÁDL (2)
MÁDL (3)
MÁDL—SÓLYOM
Memorandum No 1 a tőkepiacról (EGK)
Memorandum No 2 a tőkepiacról (EGK)
MENAIS
MESTMACKER
MEYNAUD
Montánunió Szerződés
- Richtlinie des Rates vom 17. Juli 1969 betreffend die *indirekten Steuern auf die Ansammlung vom Kapital*. Amtsblatt, No L 249., 3. 10. 1969.
- Übereinkommen über die gegenseitige Anerkennung von Gesellschaften und juristischen Personen, unterzeichnet am 29. Februar 1968. Sonderbeilage zum Bulletin No 2/4969 der Europäischen Gemeinschaften.
- Kartelle und Marktbeherrschende Stellungen*. Überblick über Massnahmen zur Anwendung der Artikel 85 und 86 des EWG-Vortrages. Note d'Information, Group du Porte-Parole, Bruxelles, Oct. 1969. P. 50.
- KIRSCHEN, E. S.: *Financial Integration in Western Europe*. Columbia University Press, New York—London, 1969. XXII, 144 old.
- KISS TIBOR: *A KGST-integráció problémái*. Tudományos konferencia a KGST-piac problémáiról. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1971. évi köt. 1–2. sz. 269–282. old.
- KOZYRIS, Ph. J.: *Equal Joint Venture Corporation in France*. American Journal of Comparative Law, 17 (1969), 505. és kk. old.
- LACAN, R. A.: *Pour une société anonyme de type européen*. Caractéristiques essentielles des sociétés anonymes dans les six pays de la CEE. Rev. trim. dr. europ. 1967. 319 és kk. old.
- LARCIER, R.: *Le placement mobilier dans le Marché Commun*. La Revue de la Banque, No 1, 1959, 62–72. old.
- LELEUX, P.: *Corporation Law in the United States and in the EEC*. Some Comments on the Present Situation and Future Prospects. C.M.L. Rev. 1967. 2. sz. 133–176. old.
- LELEUX, P.: *Harmonisation des droits des sociétés*. En: Europäische Handelsgesellschaft, 37–53. old.
- LOUSSOUARN, Y.: *Droit d'établissement*. Revue Trimestrielle de Droit Européen, Vol. 1967. 859. és kk. old.
- LUTTER, M.: *Die Rechtsangleichung im Gesellschaftsrecht*. In: Europäische Handelsgesellschaft, 5–36. old.
- LUTTER, M.: *Die erste Angleichungs-Richtlinie zu Art. 51 Abs. 3 Lüt g EWG und ihre Bedeutung für das geltende deutsche Unternehmensrecht*. Europarecht, 4 (1969), 1–19. old.
- MÁDL FERENC: *Juristische Fragen der Entwicklung einer wirtschaftlichen Integration in den Comecon-Ländern*. Ferdinand Encke Verlag, Stuttgart 1971, VI, 96 old.
- MÁDL FERENC: *A gazdasági integráció jogi struktúrája felé*. Állam- és Jogtudomány, 1969. évi köt. 2. sz. 264–309. old.
- MÁDL FERENC: *A gazdasági verseny és jogi struktúrája az európai gazdasági integrációban (Közös Piac)*. Állam- és Jogtudomány, 1971. évi köt. 2. sz. 286–399. old.
- MÁDL FERENC—SÓLYOM LÁSZLÓ: *Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről*. *Gazdaság- és Jogtudomány*, 1970. évi köt. 1–2. sz. 191–265. old.
- Notwendigkeit und Einzelheiten einer Aktion auf dem Gebiet des Kapitalmarkts*. Memorandum übermittelt 5. 3. 1969. Ld. *Általános beszámoló 1969*. 111. pont; közli EGK Bizottsága KOM (69) 200 sz. alatt, sokszorosított kiadvány.
- Anpassungsmassnahmen auf dem Gebiet der direkten Steuern zur Förderung der Entwicklung und Verflechtung der Kapitalmärkte der EG*. Memorandum der Kommission und den Rat von 5. 3. 1969. Közli az EGK Bizottsága KOM (69) 201. sz. alatt, sokszorosított kiadvány.
- MENAIS, G. P.: *Le Marché Commun des capitaux est-il réalisable?* La Revue de la Banque, No 167, 1960. 281. és kk. old.
- MESTMACKER, E. J.: *Verwaltung, Konzerngewalt und Rechte der Aktionäre*. Verlag Müller, Karlsruhe, 1958. XII, 399 old.
- MEYNAUD, J.: *Les groupes de pression internationaux*. Lausanne 1961 (Études de Science Politique, No 3.)
- Az Európai Szén- és Acélközösséget megalapító szerződés, kelt Párizsban 1951. április 18-án. Közzéteszi a Montánunió Bizottsága, 1951. 261. U.N.T.S. 140 (1957) és a tagállamok hivatalos lapjai.

- RAULT
RAULT, J.: *Le statut européen des sociétés et le registre européen du commerce*. Annuario di Diritto Comparato e di Studi Legislativi, Anno e vol. XXXIV (1960), Fasc. I, 93—110. old.
- Receuil
de la Cour
Rechtsangleichungs-
Massnahmen
Receuil de la Jurisprudence de la Cour de Justice des Communautés Européennes. Luxembourg, 1954—, I— köt.
Gemeinschaftliche Massnahmen zur Rechtsangleichung (1958—1969). Kommission der Europäischen Gemeinschaften. Sonderbeilage zum Bulletin 6/1970 der Europäischen Gemeinschaften, 30 old.
- RODIERE
RODIERE, R.: *Gesellschaftsrecht und Konzentration*. Mit einem Vorwort der EWG Kommission. Kollektion Studien, Reihe Wettbewerb Nr. 5. Brüssel, 1967. 102 old.
- Római Szerződés
Az Európai Gazdasági Közösséget megalapító szerződés, kelt Rómában, 1957. március 25-én. Közzéteszi az EGK Bizottsága, Bruxelles, 298 U.N.T.F. 3 (1958) és a tagállamok hivatalos lapjai.
- ROTONDI
ROTONDI, M.: *La nationalité des sociétés et proposition d'une registre internationale des sociétés*. Ld. „La società par azioni alla meta del secolo XX. Studi in memoria di Angelo Staffa” (Padova, Cedam 1962) című kiadványban, II. köt. 641 és kk. old.
- RYFFEL
RYFFEL, H.: *Staat und Wirtschaftsverbände im nationalen und über-nationalen Bereich*. In: *Staat und Wirtschaft*, 159—188. old.
- SANDERS
SANDERS, P.: *The European Company on its Way*. C.M.L. Rev. 8 (1971), 29—43. old.
- SANDERS-tervezet
Société Anonyme Européenne. Projet d'un Statut d'une société anonyme européenne. Par P. SANDERS. Vol. I. (Textes) — II. (Commentaire). Ed. CEE, Commission, Bruxelles, 1966. 206, 422 old.
- SCHNEIDER
SCHNEIDER, V. H.: *Towards a European Lawyer*. C.M.L. Rev, 1971. évi 1. sz. 44—51. old.
- SCHOLTEN
SCHOLTEN, Y.: *The European Company*. C.M.L. Rev., 1967. 1. sz 9—22. old.
- SCHWARTZ
SCHWARTZ, J.: *Harmonisierung des Gesellschaftsrechts-Schaffung europäischen Aktienrechts*. In: *Industrie und EWG*, 8. Frankfurter Gespräch der List Gesellschaft (Kyklos-Verlag, Basel, — Mohr, Tübingen, 1970), 120. és kk. old.
- SEIDEL
SEIDEL, M.: *Aktuelle Probleme der Rechtsangleichung gemäss Art. 100 EWG-Vertrag*. Europarecht, 2 (1967) 202—216. old.
- Staat und
Wirtschaft
Staat und Wirtschaft im nationalen und übernationalen Recht. Vorträge und Diskussionsbeiträge. Schriftenreihe der Hochschule Speyer Bd 22, Duncker—Humblot, Berlin, 1964. 283 old.
- STEIN
STEIN, E.: *Harmonisation of Law in the European Economic Community*. International and Comparative Law Quarterly, Supp. No. 6. at 27 (1963).
- Társasági-jogi
irányelvek (1)
Erste Richtlinie des Rates vom 9. März 1968 zur Koordinierung der Schutzbestimmungen, die in den Mitgliedstaaten den Gesellschaften im Sinne des Artikels 58 Absatz 2 des Vertrages im Interesse der Gesellschafter sowie dritter vorgeschrieben sind, um diese Bestimmungen gleichwertig zu gestalten. Amtsblatt, No L 65/9, 1968. március 14. 8. és kk. old.
- Társasági-jogi
irányelvek (2)
Vorschlag (9. 3. 1970.) einer zweiten Richtlinie des Rates zur Koordinierung der Schutzbestimmungen die in den Mitgliedstaaten im Sinne des Artikels 58 Absatz 2 des Vertrages im Interesse der Gesellschafter sowie Dritter für die Gründung der Aktiengesellschaft sowie für Erhaltung und Änderung ihres Kapitals vorgeschrieben sind. Amtsblatt, No C 48, 1970. április 24, 8. és kk. old.
- Társasági-jogi
irányelvek (3)
Proposition d'une troisième directive du Conseil tendant à coordonner les garanties qui sont exigées dans les Etats membres, des sociétés, au sens de l'article 58, paragraphe 2 du traité, pour protéger les intérêts, tant des associés que des tiers en ce qui concerne les fusion de sociétés anonymes, présenté par la Commission au Conseil la 16 juin 1970. Supplément au Bulletin 5/1970 des Communautés Européennes.
- Tőkepiac-irányelv 1
Tőkepiac-irányelv 2
Erste Richtlinie des Rates zum Kapitalverkehr vom 11. 5. 1960
Zweite Richtlinie des Rates zum Kapitalverkehr von 18. 12. 1962. Amtsblatt, 1963, 70. és kk. old.

- Tőkepiac-irányelv* 3 *Entwurf zur dritten Richtlinien des Rates zum Kapitalverkehr*, April 1964., abgeändert 1967. Handbuch der Europäischen Wirtschaft, I. A. 48/1. EWG, 105. Lieferung — Januar 1971., Richtlinien zur Durchführung des Artikels 67., továbbá *Memorandum 1 a tőkepiacról (EGK)*, 8—9. old.
- WERNER-jelentés *Bericht an Rat und Kommission über die stufenweise Verwirklichung der Wirtschafts- und Währungsunion in der Gemeinschaft*. Sonderbeilage zum Bulletin 11/1970 der Europäischen Gemeinschaften.
- WIETHÖLTER *WIETHÖLTER, X.: Interessen und Organisation der Aktiengesellschaft im amerikanischen und deutschen Recht*. 1961.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VIII. 9.

Terjedelem: 18,90 (A/5 ív)

71.72275 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Csizmadia Andor</i> : Eötvös József kultuszkormányzati és jogalkotó tevékenysége	285
<i>Bényei Miklós</i> : Eötvös József jogi és államtudományi műveltségének forrásai	323
Prognózis — terv — jog (Tudományos ülés az Akadémián 1971. június 8.)	357
<i>Szabó Imre</i> Bevezetője	357
<i>Ficzere Lajos</i> : A népgazdaság tervezési rendszerének jogi-igazgatási alapjai	359
<i>Harmathy Attila</i> : A gazdasági szabályozók és a szerződések rendszere	372
<i>Szabó András</i> : A bűnözés alakulásának előrejelzése (Prognózis)	385
<i>Gazdag Miklós</i> : Tanácskozás a munkatudományok oktatásának helyzetéről	399
<i>Mádl Ferenc</i> : A tőke, a beruházások és a vállalatok mozgása az európai gazdasági integráció jogában (Közös Piac)	417

Megjelent: 1971. XII. 22.